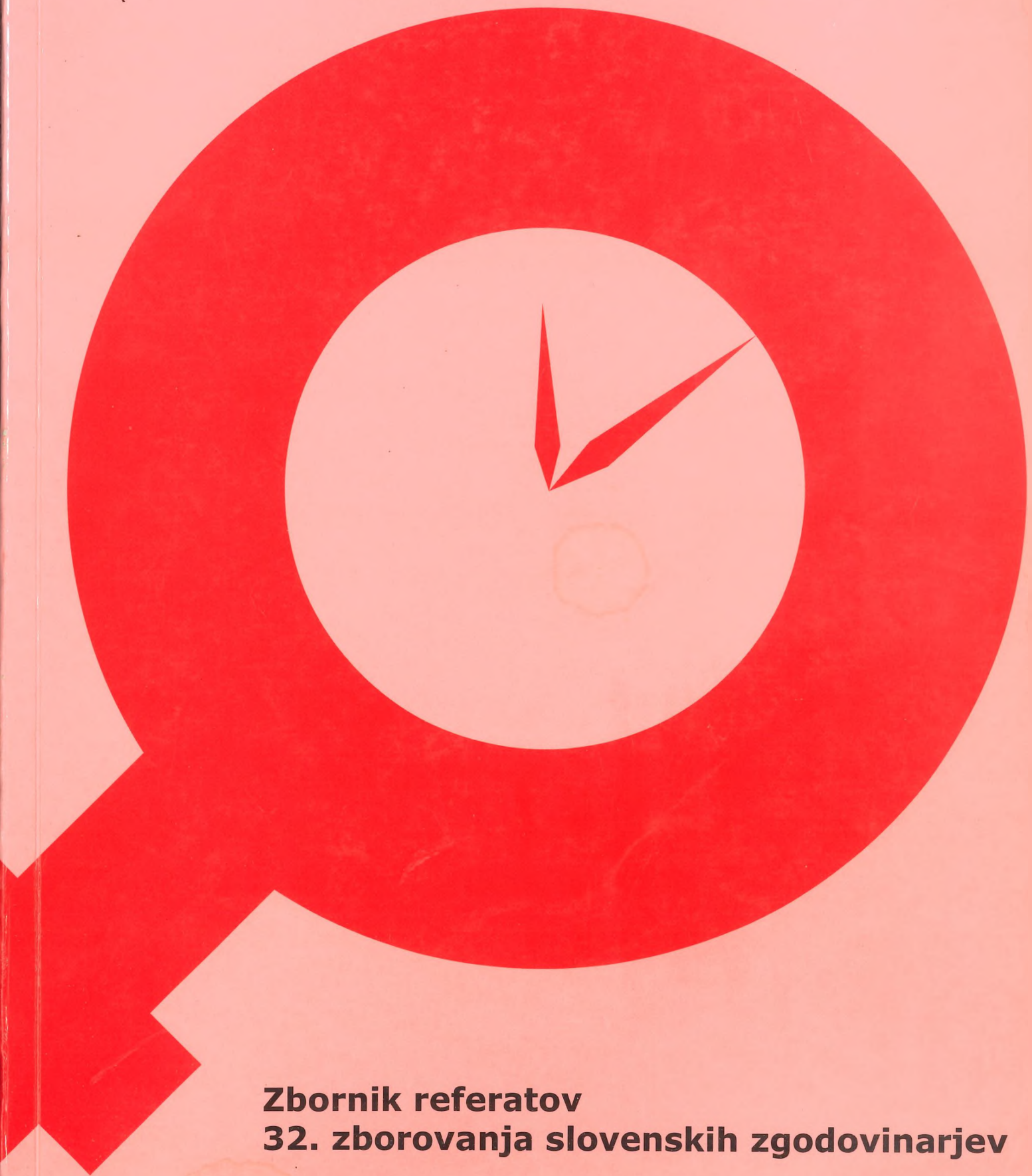
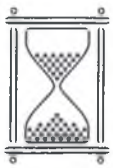
Ženske skozi zgodovino

Zbornik referatov
32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev

ZVEZA ZGODOVINSKIH
DRUŠTEV SLOVENIJE

HISTORICAL ASSOCIATION OF SLOVENIA

ŽENSKE SKOZI ZGODOVINO

Zbornik referatov

32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev

Celje, 30. september – 2. oktober 2004

ŽENSKE SKOZI ZGODOVINO
Zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev
Celje, 30. september – 2. oktober 2004

Izdala: Zveza zgodovinskih društev Slovenije©, Aškerčeva 2, Ljubljana

Zanjo: Branko Goropevšek, predsednik

Uredil: Aleksander Žižek

Lektoriral: Marijan Pušavec

Prevod v angleščino: Simon Zupan, Janez Šumrada, Stanislav Južnič

Prevod v francoščino: Sabine Florence Fabijanec, Janez Šumrada

Prevod iz italijanščine: Nevenka Troha

Bibliografska obdelava: Srečko Maček

Računalniška priprava: Andrej Mohorič

Tisk: Grafika Gracer

Naklada: 650 izvodov

Za znanstveno vsebino člankov odgovarjajo avtorji.

II 1592

inz

Z 24 -04- 2012 / 611

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

396(497.4)(091)(063)(082)
316.346.2-055.2(497.4)(091)(063)(082)

ZBOROVANJE slovenskih zgodovinarjev (32 ; 2004 ; Celje)
Ženske skozi zgodovino : zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Celje, 30. september - 2. oktober 2004 / [uredil Aleksander Žižek ; prevod Simon Zupan ... et al.]. - Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2004

ISBN 961-91431-1-6
1. Žižek, Aleksander
215440128

Vsebina

Marta Verginella
ZGODOVINA ŽENSK ALI ŽENSKA ZGODOVINA? 7

Andrea Feldman
POSLJEDNJIH DVIJE TISUĆE GODINA:
POVIJEST ŽENA – ŽENSKA POVIJEST – KULTURNA POVIJEST 13

Darja Mihelič
ŽENA V PREDKAPITALISTIČNEM OBDOBJU NA SLOVENSKEM 23

Katja Mahnič – Žvanut
SREDNJEVEŠKI ŽENSKI PEČATI 31

Rolanda Fugger-Germadnik
PODOBE BARBARE CELJSKE (?1394 - 1451) V SLOVENSKEM ZGODOVINOPISJU 37

Sabine Florence Fabijanec
GOSPODARSKA DJELATNOST ŽENA NA
DALMATINSKOM KOMUNALNOM PODRUČJU OD XIV. DO XVI. STOLJEĆA 49

Andrej Hozjan
NEKROLOG ZA ROZO REBEKO SCHRATTENBACH,
POROČENO GROFICO NÁDASDY Z GORNJE LENDAVE, IZ 1718 65

Boris Hajdinjak
GOSPE PTUJSKE: ŽENSKE V PRVIH TREH GENERACIJAH GOSPODOV PTUJSKIH 69

Barbara Šatej
GORIŠKO SPLOŠNO SLOVENSKO ŽENSKO DRUŠTVO 83

Tina Bahovec
»POVEDATI HOČEMO VSEMU SVETU, DA IMAMO TUDI ME
PRAVICO IN DOLŽNOST ODLOČEVATI, KJE DA MORA BITI NAŠA DRŽAVNA MEJA« 89

Silva Bon
SLOVENSKE ŽENSKE V OSVOBODILNEM GIBANJU IN POVOJNI OBNOVI: PRIMER TRST 95

Mira Delavec
VSTOP ŽENSK V SLOVENSKO LITERATURO 19. STOLETJA 103

Maja Gombač
SLOVENKE IN MODA V ČASU PRED DRUGO SVETOVNO VOJNO IN PO NJEJ 109

Tomaž Pavlin
»ŽENSKA ... NE POTREBUJE TELOVADBE,
OSTANE NAJ V KUHINJI IN PRI ... DOMAČEM OGNJIŠČU« 125

Marta Rau Selič
ŽENSKA, NJEN POLOŽAJ IN VLOGA PRI FILMU 133

Janez J. Švajncer
ŽENSKA V SLOVENSKI VOJNI IN VOJAŠKI ZGODOVINI 141

Petra Svoljšak
»TUDI JAZ SEM POMAGALA DO VELIKE ZMAGE!« 153

Ljuba Dornik Šubelj
VLOGA ŽENSK V OBVEŠČEVALNIH IN VARNOSTNIH SLUŽBAH
NA SLOVENSKEM PRED, MED IN PO DRUGI SVETOVNI VOJNI 159

France Kresal
ŽENSKE V GOSPODARSTVU DO DRUGE SVETOVNE VOJNE NA SLOVENSKEM 171

Ljudmila Bezlaj Krevel
ZAPOSLOVANJE ŽENSK V POŠTNI, TELEGRAFSKI IN
TELEFONSKI DEJAVNOSTI DO DRUGE SVETOVNE VOJNE 177

Anka Vidovič Miklavčič
ZVEZA DELAVSKIH ŽEN IN DEKLET 185

Tanja Žigon
DROBCI IZ ŽIVLJENJA IN DELA HEDWIG RADICS-KALTENBRUNNER (1845 - 1919) 189

Nataša Kolar
»IZOBRAŽUJTE ŽENE, TAKO BOSTE IZOBRAZILI VES NAROD« 197

Stanislav Južnič
PRVA ŠTUDENTKA FIZIKE IN MATEMATIKE SLOVENSKEGA RODU 207

Aleš Gabrič
OD MOŠKEGA DO UNISEX ŠOLSTVA 215

Jože Rataj
OD POŠTNE USLUŽBENKE DO ZGODOVINARKE 223

Janez Stergar
DR. ÁNGELA PISKERNIK (1886 - 1967), KOROŠKA NARAVOSLOVKA,
NARAVOVARSTVENICA IN NARODNA DELAVKA 227

Mojca Kovačič
POROKA IN POLOŽAJ ŽENSKE ZNOTRAJ ZAKONSKE ZVEZE
V SREDNJEVEŠKIH ISTRSKIH IN CELINSKIH MESTIH TER V TRSTU 259

Damjan Hančič
ŽENSKI SAMOSTANI – NAJPOMEMBNEJŠA OBLIKA ŽENSKE EMANCIPACIJE V PRETEKLOSTI 277

Janez Šumrada
JURIJ IZ BREŽIC IN NJEGOVO POJMOVANJE DEVIŠTVA 287

Dragica Čeč
»SVOJE PRSI POKAŽEM RAJE HUDIČU KOT TEBI!« 293

Maca Jogan
OPRAVIČEVANJE PODREJENEGA POLOŽAJA ŽENSK
DO ZAČETKA DRUGE SVETOVNE VOJNE NA SLOVENSKEM 301

Irena Selišnik
POLITIČNI ANGAŽMA ŽENSK V KATOLIŠKEM IN LIBERALNEM TABORU V LETIH 1900-1914 311

Vida Deželak Barič
POLITIZACIJA ŽENSKE NA SLOVENSKEM V ČASU DRUGE SVETOVNE VOJNE 317

Igor Zemljič
ODMEVI ŽENSKEGA KRIMINALA V SLOVENSKEM ČASOPISJU NA ZAČETKU 20. STOLETJA 325

Jelka Melik
PRAVO IN ŽENSKA (1919-1959) 345

Mojca Šorn
LIK PRIDNE LJUBLJANSKE GOSPODINJE V LETIH MED SVETOVNIMA VOJNAMA 351

Dunja Dobaja
PODOBA ŽENSKE V SLOVENSKEM KATOLIŠKEM ČASOPISJU MED DRUGO SVETOVNO VOJNO 361

Mateja Jeraj
ŽENSKA NAJ BO MATI IN DELAVKA 367

Matjaž Klemenčič
USTANOVITEV IN PRVA LETA DELOVANJA SLOVENSKE
ŽENSKE ZVEZE IN PROGRESIVNIH SLOVENSKIH ŽENA AMERIKE 373

Marjan Drnovšek
IZSELJENKE V OČEH JAVNOSTI 383

Uvod

Marta Verginella
Andrea Feldman

II 1592

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO Institute for Contemporary History Ljubljana, Slovenia
inz

Z 24 -04- 2012/617

Marta Verginella

ZGODOVINA ŽENSK ALI ŽENSKA ZGODOVINA?

VERGINELLA Marta, dr., izred. prof., Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Aškerčeva 2, SI - 1000 Ljubljana, marta.verginella@guest.arnes.si

930.1-055.2

ZGODOVINA ŽENSK ALI ŽENSKA ZGODOVINA?

Kakšna epistemološka vprašanja so se začela odpirati s pisanjem zgodovine žensk oz. kako se danes do t. i. gender study opredeljuje mednarodno priznano zgodovinopisje. Kakšen je odmev teh razpravljanj v slovenskem zgodovinopisju in kako se zgodovino žensk piše oz. predstavlja pri nas.

VERGINELLA Marta, Ph. D., Associate Professor, Department of History, Faculty of Arts, University of Ljubljana, Aškerčeva 2, SI - 1000 Ljubljana, marta.verginella@guest.arnes.si

930.1-055.2

History of Women or Women's History?

What epistemological questions are opened up by writing the history of women today? How does internationally recognized historiography see the field called Gender Studies? How do those debates echo through Slovenian historiography, and how is the history of women being written here?

Od začetkov feminizma prek razmaha feminističnih študij v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja in njihovega preimenovanja najprej v ženske študije (*women's studies*) in nato v študije spolov (*gender studies*) je bilo sestavni del prizadevanj za odpravo spolne diskriminacije tudi raziskovanje preteklosti. Odkrivanje, preučevanje in razumevanje vzrokov ženske izrinjenosti iz politične sfere in mnogoterih oblik njihove družbene podrejenosti je vodilo k iskanju zgodovinskih korenin neenakega statusa spolov.

Kot so dojele že prve borke za ženske pravice, se odločen spopad z izrecno in še nevarnejšo prikrito mizoginijo zahodne miselne tradicije ni mogel izogniti zgodovinopisnim tlem. Nakazovala se je potreba po temeljitem obračunu z vedo, ki je legitimirala patrilinearne in patriarhalne strukture oblasti in tako prispevala k perpetuiranju do žensk izključujočih institucionalnih mehanizmov. Za njihovo delegitimiranje ni zadostoval politični aktivizem, ki si je s časom postavil za cilj raztegnitev moških pravic na ženske. Potreben je bil tudi korenit pretres ženskega položaja, ki je lahko izhajal le iz smelega razkrinkanja zgodovine omejevanj, podrejanj in zatiranj drugega spola, je v *Drugem spolu*, v delu, ki je postalo eno temeljnih feminističnih besedil, zapisala Simone de Beauvoir.[1]

Da se brez vzpostavitve nove matrilinearne genealogije patrilinearna logika sama po sebi ne bo porušila in da bi bilo zatorej brez takega posega povsem naivno pričakovati radikalne spremembe v odnosih med spoloma, so v medvojnem času trdile tudi urednice *Ženskega lista*, ki so se zavzemale za emancipacijo žensk in za njihovo enakopravnost v slovenski družbi. Slovenske feministke so menile, da je potrebno razgaliti zmote zgodovine in izkoreniniti splošno mnenje, da so »vso zgodovino ustvarjali moški«. *»Če hočemo razumeti današnji položaj žene, nam je potrebno dvoje. V prvi vrsti moramo poznati in razumeti pojave družbe, v kateri živi in katere produkt je žena, poleg tega pa moramo poiskati vzroke teh pojavov, katerih zapovrstnost nam kaže zgodovinski razvoj družbe. Samo na ta način moremo spoznati medsebojno povezanost dogodkov in razumeti, zakaj se je ta*

[1] S. De Beauvoir, Drugi spol, Delta, Ljubljana 1999. (1. izdaja 1949).

ali ona družabna oblika razvila tako in drugače.« je leta 1934 zapisala Angela Vode.[2] Odkrivanje pomembnih žensk, ki so s svojim življenjem in delovanjem potrjevale nekonsistentnost in varljivost patrilinearne zgodbe, je postalo temeljna etapa slovenskega ženskega emancipacijskega projekta. Pokazati na izstopajoče ženske osebnosti je pomenilo spodnesti predsodek, da so ženske brez zgodovine, oziroma da jih v zgodovini enostavno ni.

V tej smeri je bilo sicer od antike naprej storjenih kar nekaj korakov. Plutarh je napisal kratko biografijo krepostnih žensk, Giovanni Boccaccio repertorij pomembnih žensk *De Claris Mulieribus* (ok. 1359), Cristine de Pisan *Mesto žensk* (ok. 1504), Thomas Heywood *Gnykon* ali devet knjig o zgodovini žensk (1624), Marguerite Bernier Briquet bibliografski leksikon francoskih avtoric (1804), Agnes in Elisabet Strickland sta opisali življenje angleških kraljic (1840-48), in še bi lahko naštevali.[3] A če ne moremo prezreti dejstva, da so prikazi ženske preteklosti nekaterih avtorjev in avtoric obviseli med mitom in realnostjo, potem moramo dodati, da tudi najbolj dokumentiranim med njimi ni uspelo iz zgodovine žensk narediti sestavnega dela obče zgodovine.

To je nenazadnje spodletelo tudi francoskemu zgodovinarju Léonu Abensourju, ki je leta 1923 z delom *La femme et le femminisme en France avant la Revolution* hotel ponesti žensko delovanje v 18. stoletju *»onkraj anekdotične in škandalozne ravni v veliko strugo zgodovine«*.[4] Skorajda sočasno je podobno neodmevnost doživelo delo Alice Clark, ki je na London School of Economics s svojimi sodelavkami zasnovala prvo interdisciplinarno raziskavo o življenju in delu žensk v 17. stoletju in z njo dokazala, da je virov za preučevanje ženskega prebivalstva dovolj, da se z njihovo pomočjo da preučiti razlike med posameznimi segmenti ženskega prebivalstva in da pogosto pravne norme in kolektivne predstave ne odsevajo dejanskega ženskega vedenja in delovanja. Alice Clark je prišla še do dveh pomembnih zgodovinopisnih spoznanj: da ženske v zgodovini ne nastopajo samo kot pasivne žrtve ali neobvladljive junakinje in da je njihova neodvisnost rezultat večje ali manjše uresničitve njihovih lastnih proizvajalnih, bioloških, izobrazbenih in ekonomskih zmožnosti.[5] Vendar tudi prizadevanja Clarkove, ki so bila močno oprta na empirične raziskave, niso bistveno spremenila načinov širšega zgodovinopisnega ukvarjanja, ali bolje rečeno neukvarjanja z žensko preteklostjo.

Resda so ženske v 20. stoletju začele počasi vstopati v zgodovino kot pomembne vladarice, plemkinje, slikarke, pisateljice, redovnice in meščanke, vendar je bilo za zgodovinski vpis manj pomembnih žensk, denimo malomeščank, kmetic in delavk, potrebno počakati na šestdeseta in sedemdeseta leta, ko je v okrilju marksističnega zgodovinopisja poraslo zanimanje za zgodovino nižjih razredov. Zapolnitev dokumentarne praznine tokrat ni zadevala le izjemnih posameznic, šlo je za pritegnitev ženskih množic v zgodovino. »Postaviti ženske v zgodovino«, »obnoviti našo zgodovino žensk« je takrat pomenilo prerasti fazo pisanja pomembnih ženskih biografij, ukvarjati se s »tisto pravo zgodovino«, s tistim, kar je ostajalo skrito, je poudarila Joan Kelly, pionirka feminističnega zgodovinopisja.[6]

Na prehodu iz šestdesetih v sedemdeseta leta se je zgodovina žensk najprej v ZDA in v Veliki Britanji, ki sta postali najodmevnejši prizorišči feminističnega aktivizma, nato še drugod v zahodni Evropi, soočala s svojimi porodnimi krči. Vse več raziskovalk se je podajalo na raziskovalna tla, ki niso uživala institucionalne podpore in znanstvenega priznanja. Kot novemu raziskovalnemu predmetu je bilo zgodovini žensk še vedno potrebno utreti pot v zgodovinopisno prakso in utemeljiti njegovo znanstveno upravičenost. Vendar si tudi v sedemdesetih letih mrzlično raziskovanje ženske sfere - takrat se je namreč med anglosaškimi zgodovinarkami uveljavila podmena, da obstoji ob moški

[2] Navedek je iz knjige, ki je leta 1934 izšla z dvema naslovoma, z zunanjim Žena v sedanji družbi in notranjim Žena v današnji družbi, pri založbi Žena in dom in je ponatisnjena v: A. Vode, Spol in upor, Ljubljana, Krt 1999, 1. knjiga, str. 97.

[3] Za nadrobnejši in bibliografsko dopolnjen seznam tovrstnih del glej: N. Zemon Davis, La »storia delle donne« in transizione: il caso europeo, v: P. Di Cori (ur.), Altre storie. La critica femminista alla storia, Clueb, Bologna 1996, str. 66—69. Original objavljen v »Feminist Studies«, 3-4, 1976.

[4] »Gre za pomembne pridobitve teh dveh del napisanih pred petdesetimi leti. In žal se zavedamo dejstva, da ju del ženske produkcije še ni dosegel.« je leta 1976 v zvezi z Abensoirjevim delom in študijo Alice Clark (glej spodaj) zapisala Natalie Zemon Davis (La »storia delle donne« in transizione: il caso europeo, cit., str. 79).

[5] A. Clark, Working Life of Women in the Seventeenth Century, Routledge and Sons, London 1919.

[6] J. Kelly, The Social Relations of the Sexes: Methodological Implications of Womem's History, »Signs«, 1976, 1, 4, str. 809-23, še posebej str. 823.

javni sferi tudi ženska javna sfera, ki jo je potrebno osvetliti - ni pridobilo posebne podpore institucionalnih zgodovinopisnih krogov niti ni uspelo razpreti akademskih vrat širšemu raziskovanju ženske preteklosti. Prvi feministični posegi v zgodovino so bili tudi s strani do novih feminističnih prijemov najbolj odprtih predstavnikov akademskega zgodovinopisja dojeti kot dopolnilo dotedanjih zgodovinopisnih izsledkov. Med njimi je obveljalo mnenje, da dognanja s področja zgodovine žensk ne zmorejo resno ogroziti ustaljenih zgodovinopisnih podmen in modelov preučevanja.

V razširjenosti takega prepričanja gre med drugim iskati razlog, da si je zgodovina žensk svoje prvo akademsko domovanje našla šele v poznih sedemdesetih, po institucionalizaciji *women's studies,* v polju nove družboslovne »protidiscipline«. Šele v okrilju širše ženske niše je laže začela razvijati svoja zgodovinopisna prizadevanja, ki so začela odpirati nova epistemološka vprašanja. Na kakšen način pristopiti k osvetljevanju in pisanju zgodovine žensk? Kako se ukvarjati z odsotnostjo in govoriti v imenu odsotnosti? Ali prevzeti dikcijo virov tudi takrat, ko so njihovi zapisovalci moški? Sprejeti periodizacijo in pristope tradicionalne socialne in kulturne zgodovine ali jih ovreči in oblikovati nove? Vse več je bilo kazalcev, da mehansko prevzemanje antropoloških in družboslovnih interpretativnih kategorij samo na sebi ni zmoglo biti zadosten odgovor na metodološka vprašanja, ki jih je odpiralo žensko zgodovinopisje. Zgodovina odsotnih žensk je zahtevala resen epistemološki pretres.

Da je zgodovinopisno perspektivo nujno razširiti, je takrat v enem najbolj jasnovidnih in še danes za zgodovino žensk referenčnih tekstov dovolj tehtno utemeljila Natalie Zemon Davis. Po njenem je bilo potrebno pod raziskovalno lupo postaviti ne samo podrejene, temveč tudi tiste, ki so podrejenost uveljavljali in obnavljali: *»Naš cilj je razumeti raznolikost simbolizma in spolnih vlog v družbi v različnih obdobjih zato, da bi razumeli, kakšen pomen imajo in na kakšen način delujejo, ali ohranjajo družbeni red ali pa spodbujajo njegovo spremembo. Naš cilj je pojasniti, zakaj so spolne vloge včasih podvržene strogim normam, včasih pa fluidne, enkrat močno asimetrične, drugič egalitarne.«*[7]

Prav v tej fazi razgrajevanja »občega« zgodovinopisnega diskurza, ki je hranil svojo pozicijo moči z domnevno znanstveno nepristranskostjo, dejansko pa je favoriziral usmeritev pozornosti k moškim, je zgodovina žensk izgubila vlogo prebojne konice, ki jo je sprva imela pri drugem valu feminizma (1968-1980) in samem zagonu ženskih študij.[8] S feminističnim branjem francoskih avtorjev in avtoric: Jacquesa Derridaja, Jacquesa Lacana, Luce Irigarayeve, Julije Kristeve, Michela Foucaulta, da omenim samo nekatere med njimi, so se ženske študije v osemdesetih letih, še posebej v ZDA, umestile v interdisciplinarno okolje kulturnih študij in osredinile na presečišču literarnih, komunikoloških in zgodovinskih raziskovanj. S prisvojitvijo dekonstruktivistične drže se je feminizem iz političnega projekta vse bolj prelevil v epistemološkega. Feministična teorija, ki je sprva pomenila teorizacijo feminizma kot družbenega gibanja, je svojo pozornost čedalje bolj usmerjala k pomenom in konceptom. Oklicala se je za opozicijsko vednost, ki se postavlja po robu vladajočim idejam in daje na sito »uradno vednost«, tudi tisto, ki jo proizvajajo ženske same. Še vedno je šlo za identificiranje, pripoznavanje in detektiranje diskriminatornih oblastniških praks, ki so ženske postavile v podrejeno, manjvredno ali brezpravno pozicijo, vendar so posegi začeli meriti globlje, v same meandre zahodnih simbolnih struktur.

Tako je v ozadju ameriškega feminističnega dekonstruktivističnega diskurza začel postajati vse predirnejši, na primer, glas črnskih teoretičark, ki so zahtevale večjo angažiranost feministične teorije v boju proti rasnemu razlikovanju. V njihovi kritiki belih ženskih akademičark, ki so v zahodnoevropskem in predvsem v ameriškem kontekstu razvile feministično prakso in teorijo, se jim je pridružila ameriška raziskovalka indijskega porekla, Gayatri Chakravorty Spivak, ki se je razgrajevanja tradicionalne zgodovinske analize in njenih etnocentričnih predpostavk lotila s filozofskim in literarnoteoretskim instrumentarijem. Neprizanesljivo je pokazala na etnocentrične podmene feminističnega diskurza, ki ni znal zapolniti praznine med kulturo prebivalk tretjega sveta in tisto, ki je lastna akademskim feministkam, poklicanim, da razumejo njihov položaj. Njeno razgaljenje strukture zgodovinske pripovedi in njenih reprezentacij »drugosti« se je nadaljevalo z analizo dvoumij in laži imperialistične kulture in predstav, ki so služile izoblikovanju identitete koloniziranih

[7] N. Zemon Davis, La »storia delle donne« in transizione: il caso europeo , cit., str. 92,

[8] Za celovit okvir ženske zgodovine v različnih državnih okoljih glej: K. Offen – R. Roach Pierson, Writing Women's History. International Perspectives, Macmillian, London 1991.

subjektov.[9] Z dekonstruktivističnim prijemom je zahodna feministična teorija postavila pod vprašaj avtoriteto subjekta, ki raziskuje, ne da bi ga povsem omrtvičila, je zapisala Paola di Cori v svoji kritični predstavitvi feminističnega branja zgodovine v zadnjih treh desetletjih.[10]

Na evropskih tleh pa je pri pisanju zgodovine žensk imel vsekakor dolgoročnejši učinek obrat, ki se je zgodil sredi britanskega kotenja epistemološkega feminističnega projekta. V okolju, kjer se je zgodovina žensk še vedno držala prevladujočih socialno zgodovinskih in zgodovinsko antropoloških paradigm, se je pod vplivom Foucaultovega branja spolnih razlik in institucionalnih mehanizmov, ki te razlike proizvajajo, angleška zgodovinarka Jean Scott zavzela za korenito preoblikovanje ženskega zgodovinopisja in za prevzem nove interpretativne kategorije spola.[11] Koristnost te kategorije Scottova ni odkrila toliko v njeni nevtralnosti (oznaka »spol«, v angleščini »*gender*« se je namreč začela uveljavljati v akademskem okolju na začetku osemdesetih let kot manj ogrožujoč termin od predhodnega »*woman*« in ga sčasoma nadomestila) kot v možnostih, ki jih je odpirala pri preučevanju odnosov med spoloma v raznolikih družbeno kulturnih konfiguracijah in pri detektiranju spremenljivih družbeno simbolnih identitet. Prevzem te nove interpretativne kategorije se ji je zdel še posebej obetaven, ker je nakazoval možnost razgaljenja odnosov med spoloma tudi znotraj zgodovinske vede, kjer je bilo potrebno po eni strani postaviti natančne omejitve tistim, ki so jo prakticirali, po drugi pa jih ozavestiti s spolnimi podmenami prevladujočih zgodovinopisnih postopkov. Kajti po njenem ni šlo več za dopolnjevanje ali novo razmeščanje zgodovinskih dejstev, temveč za kritično razumevanje zgodovinopisnega delovanja in njegovega proizvajanja spolno determinirane vednosti.

Sorodno je v Franciji razmišljala zgodovinarka Michelle Perrot, z Georgesom Dubyjem urednica znamenite *Histoire des femmes*, ki pa je bila prepričana, da se zgodovine žensk ne da ločiti od zgodovine moških in da razmišljati o enem spolu pomeni misliti tudi drugi spol. Pri njej je kategorija spola pridobila nove odtenke. Bolj kot razlikovanju je *gender* služil nevtraliziranju razlik med spoloma. Njegova raba je omogočala postopno vključitev žensk v skupnost moških, zgodovinarkam pa varno umestitev v okrilje zgodovinopisne vede.

Ker moj namen ni nadrobno pretresati odmike od anglosaške konceptualizacije spola in predstaviti značilnosti posamičnih študijev spolov v različnih zgodovinopisnih okoljih tako na evropskem zahodu kot vzhodu, lahko ob tem strnjenem in zato tudi skrajno poenostavljajočem pregledu le ugotovim, da različno dojemanje kategorije spola ni bila resna ovira njenemu širjenju. Nasprotno, v devetdesetih je *gender* postala vsestransko uporabljena družboslovna in kulturološka kategorija, ki je spodbudila nova raziskovanja in se raztegnila na tako številna raziskovalna polja, da na njene uporabnike že leti očitek, da skorajda ni več »gender free zone«, polja, izvzetega iz študijev spola. Tako je še posebej postfeministična kritika, ki ameriškim akademskim ženskim študijam očita avtokratski značaj, češ da so si z raziskovalnim poljem študijev spolov postavile svoj slonokoščeni stolp, uperila svojo polemično ost proti zlorabi te interpretativne kategorije. Vendar je prav v času postfeminističnih kritik in potem ko je feminizem za mlajše generacije zahodnih žensk postal že skoraj umazana beseda,[12] vse več znamenj, ki kažejo na to, da se feminizem ni izpel ne kot politični in ne kot epistemološki projekt. Ženske in z njimi celotna družba še vedno potrebujejo, potrebujemo opozicijsko vednost, ki se postavlja po robu vladajočim idejam, in to ne samo v deželah nerazvitega sveta in v metropolitanskih *slumih*, temveč predvsem v deželah liberalnih demokracij in tistih, ki so se jim po padcu berlinskega zidu strumno pridružile, v deželah torej, kjer naj bi bili dani ženskam vsi pogoji za uresničitev političnih pravic in enakih možnosti.

Na tem mestu se sam po sebi vsiljuje še kratek razgled po našem okolju pedagoškega delovanja in zgodovinopisnega raziskovanja, kjer je že dolgo od tega, ko je bila odpravljena pravna neenakost med spoloma in ko so bile ženskam dane enake možnosti za uveljavitev ekonomskih, političnih in socialnih pravic, ali z drugimi besedami, ko je bilo žensko vprašanje formalno rešeno. Vendar je prav zavest, da odprava pravnih neenakopravnosti ni pomenila tudi izkoreninjenja bolj prikritih oblik diskriminacij in da je kljub številnim družbenim, gospodarskim in kulturnim spremembam v raz-

[9] G. C. Spivak, In the other words, Routledge, London 1989.
[10] P. Di Cori, Introduzione, v: P. Di Cori, Altre storie ..., cit., str. 45;
[11] J. W. Scott, Women's history, v: Id., Gender and the Politics of History, Columbia University Press, New York 1988.
[12] Glej: A. Jones, Feminizem inc.: branje »postfeminizma« v času antifeminizma, »Delta«, 2003, 1-2, str. 9-33; Glej tudi: S. Faludi, Backlash, The Undeclared War Against American Women, Crown Publisher, New York 1991.

merjih med spoloma monopol nad javno in politično sfero ostajal trdno v moških rokah, intelektualno najbolj angažirane ženske privedlo k razmisleku o tem, kako uresničiti preboj steklenega svoda patrilinearnih miselnih struktur. Ta namera je v osemdesetih letih skupino slovenskih družboslovk in humanistk spodbudila k ukvarjanju z vidikom spolne neenakosti v pedagoškem in znanstvenem delu in jo povezala z intelektualno in politično najbolj propulzivnimi vejami jugoslovanskega feminizma v Zagrebu in Beogradu.[13] V devetdesetih letih je slovenski feminizem z ustanovitvijo podiplomskih ženskih študij, z izdajanjem revije Delta, s prevajalsko in lastno založniško produkcijo ujel korak z zahodnimi bolj razbohotenimi študiji spola in zadostil potrebi po širjenju vedno bogatejšega vedenja s področja feministične teorije in teorije spolov.

Ženska tematika je s študijami spolov našla mesto v slovenskih univerzitetnih institucijah, vendar še zdaleč ne moremo trditi, da jih je akademska sredina sprejela medse kot enakovredne drugim vedam in enako koristne za razvoj splošne vednosti. Še vedno je mogoče domnevati, da so vanj bolj pripuščene kot sprejete, saj si jih tudi tisti del akademske srenje, ki se ima za naprednega, še vedno prevečkrat privošči obravnavati kot modni dodatek in kuriozum, pri čemur mu gredo prevečkrat na roko neusklajenosti in nestrpnosti med pripadnicami različnih šol in vizij tega, kako naj bi bile ženske študije pozicionirane.

Vprašanje, ki si ga v okviru letošnjega zborovanja slovenskih zgodovinarjev in zgodovinark moramo zastaviti je, v kolikšni meri so ženske študije oziroma študije spolov oplazile slovensko zgodovinopisje, v kolikšni meri so prenovile njegovo zgodovinopisno prakso, razširile njegova raziskovalna obzorja in prispevale k odkrivanju patrilinearne vednosti. Kot kaže seznam prijavljenih referatov, so raziskovalne smeri, ki jih ubirajo posamezni raziskovalci in raziskovalke, raznolike in raznotere. Njihovo osvetljevanje ženske prisotnosti in delovanja zajema različna obdobja, družbena okolja in številne vidike njene zgodovinske pojavnosti. In če k seznamu zdajšnjih raziskav pristavimo še vse študije, ki so nam v preteklosti in še posebej v zadnjih dveh desetletjih približale žensko preteklost v slovenskem prostoru, potem lahko ugotovimo, da zgodovinopisna bera na tem področju ni zanemarljiva, da beleži pomembne dosežke in da preučevanje ženske prisotnosti v slovenski družbi potrjuje njene specifičnosti, hkrati pa tudi njeno vpetost v širši tok evropske zgodovine.

In vendar, če se pri tem svojem pogledu ne želimo prepustiti samovšečnosti in samoreferenčnosti, potem ostaja tudi jasno, da je slovensko zgodovinopisje še vedno trdno zasidrano na okopih tradicionalne mizoginije in kljub vse večjemu številu žensk, ki vanj vstopajo, še zdaleč ni »feminizirano« v svoji vednosti, oziroma, in to je pomembno, ni pripravljeno odreči se svojim patrilinearnim nastavkom. Vsaj tako se da sklepati na podlagi izključitve žensk iz številnih zgodovinskih sintez, monografij, leksikonov, kronik, zgodovinskih priročnikov in nenazadnje učbenikov, ki so namenjeni celovitemu prikazu slovenske zgodovine.[14] Že res, da so ženske tu pa tam omenjene, vendar bolj v socialni in gospodarski kot kulturni in politični zgodovini, bolj izjemoma kot praviloma. Slovenska zgodovina ostaja zgodovina moških, prevečkrat nepredušna za spoznanja ženske zgodovine in za vednost, ki so jih proizvedle ženske študije in študije spolov v Sloveniji in drugod po svetu.

Leta 1994 je Peter Vodopivec v članku *Kako so ženske na Slovenskem v 19. stoletju stopale v javno življenje,* objavjenem v *Zgodovini za vse,* ugotavljal, da so ženske v slovenskem zgodovinopisju obravnavane kot *»bolj ali manj anonimni in samo po sebi razumljiv del zgodovine Slovencev«*, hkrati pa je domneval *»da so pripadniki starejših generacij slovenskih političnih, socialnih in književnih zgodovinarjev odličnejšim damam slovenske zgodovine privoščili več pozornosti kot njihovi mlajši nasledniki, ki so začeli z delom tik pred drugo svetovno vojno in nato oblikovali podobo slovenske preteklosti po njej«.*[15] Pričujoče zborovanje kaže, da je do premika vendarle prišlo, kako daljnosežen bo, ali bo prispeval k odločnemu rezu in k večji naklonjenosti vpisu žensk v zgodovino, pa bomo ugotavljali šele v prihodnosti. Ali bo zgodovina žensk ostala bleda senca zgodovine moških, pa bo seveda odvisno tudi od tistih, ki se z njo ukvarjajo, ukvarjamo.

[13] M. Gržinić, Ženske študije na teritoriju Jugoslavije, »Delta«, 2003, 3-4, str. 167-177.

[14] Da zgodovina kot narodotvorna veda ostaja nenaklonjena umestitvi žensk v politično zgodovino v Sloveniji in drugod glej M. Verginella, Mesto žensk pod steklenim stropom, v: N. Budna Kodrič, A. Serše (ur.), Splošno žensko društvo 1901-1945, Arhiv Slovenije, Ljubljana 2003, str. I- VIII, še posebej op. 27 na str. VIII.

[15] P. Vodopivec, Kako so ženske na Slovenskem v 19. stoletju stopale v javno življenje, »Zgodovina za vse«, I, 1994, 2, str. 30.

Andrea Feldman

POSLJEDNJIH DVIJE TISUĆE GODINA: POVIJEST ŽENA – ŽENSKA POVIJEST – KULTURNA POVIJEST

FELDMAN Andrea, mag., Remetska cesta 3 b, HR - 10000 Zagreb, afeldman@soros.hr

396(497.5)(091)

POSLJEDNJIH DVIJE TISUĆE GODINA:
POVIJEST ŽENA – ŽENSKA POVIJEST – KULTURNA POVIJEST

Ženska povijest kao područje historiografskog istraživanja je u velikoj mjeri još uvijek premalo razvijeno u Hrvatskoj. Malo je radova objavljenih u tom području, malo je istraživanja koja se bave ženama kao legitimnom temom. Iako je interes za povijest žena sporafdično prisutan od sredine osamdesetih godina XX. stoljeća kada su objavljeni prvi radovi koji se tiču ženske povijesti, još uvijek ne postoje sustavna istraživanja, kao ni akademski okvir koji bi uključivao razvoj ženske povijesti kao specifičnog područja. Ovo izlaganje iznosi načelan okvir za istraživanje povijesti žena, kao i razvoj ženske povijesti, te na primjeru žena Ilirskog preporoda ukazuje na potrebu razvoja ženske povijesti kao komplementarnog dijela kulturne povijesti.

Feldman Andrea, MA, Remetska cesta 3 b, 10000 Zagreb, Croatia, feldman@soros.hr

396(497.5)(091)

The Last Two Millennia:
History of Women – Women's History –Cultural History

In Croatia, women's history as a historical research field to a large extent remains underdeveloped. Few publications appear in the field, and there is limited research being carried out dealing with women as a legitimate subject. Even though history has occasionally shown interest in the history of women in the nineteen eighties with the first publications in the field, history of women is still not being approached systematically, nor is there any academic framework that would recognize women's history as a specific area. This article provides a fundamental framework for research into the history of women and women's history and demonstrates, using the example of women in the Illyrian movement, the need to develop women's history as a complementary part of cultural history.

Naslov ovog izlaganja je namjerno pompozan, a skriva temeljno pitanje: što je povijest žena, a što ženska povijest, te kakav je njihov međusobni odnos, a kakav njihov položaj naspram kulturne povijesti? Pokušajmo odvrtjeti povijesni film. Koliko je ženskih povijesnih osoba koje na temelju akademskog obrazovanja možemo registrirati bez napora? Čak i zagovornice ženskih studija, u anketama o koristi ženskih studija za život iznenađuju nedostatkom odgovora koji bi se referirao na žensku povijest. Indikativno je da su odgovori usmjereni na ideološke ili psihološke spoznaje, poput spoznaje o negativnoj konstrukciji feminizma u javnosti ili spoznaje o »vlastitom glasu«, ali o povijesti žena ili specifično o povijesti feminizma nema nikakva spomena ni znanja. Bez obzira na postojanje tradicije ženskog pokreta i feminističkih aktivnosti, stječe se dojam da ideja feminizma počinje uvijek iznova sa svakom novom generacijom žena.[1]

Počnimo od starog argumenta. Činjenica je da akademsko obrazovanje tek iznimno sadrži informacije o ženama u povijesti. Kada bi se sudilo samo po zapisima koje su povjesničari, (s izuzetkom onih najboljih) ostavili o prošlosti, došli bismo do zaključka kako u njoj žene uopće nisu postojale. Povjesničari privilegirane, tradicionalne historije, koja kao objekt istraživanja uzima teme rata i mira, diplomacije i ideologije, nisu pokazivali interes za povijest svakodnevnice, a tek rijetko za gospodarsku ili socijalnu povijest. Odgovornost u prvom redu počiva na prevladavajućem mišljenju po kojem je samo aktivnost u javnom životu povijesna, a ta je najčešće muška, i da je privatnost »prirodna« domena žene - nepromjenjiva i nevažna. No, nema nikakve sumnje da su žene oduvijek

[1] Nataša Govedić, »Čemu služe Ženski studiji?«. Zarez, 2, 2000., s. 17.

propitkivale svoje zadano mjesto u društvu, ali i u povijesti, te su u različitim razdobljima iznalazile različite načine kako bi se toj zadanoj podložnosti suprotstavljale.

Povijest žena stoga predstavlja napor da se otkrije, razumije i interpretira prošlost žena, u svoj svojoj kompleksnosti. Današnje spoznaje o povijesti žena su iznimno razgranate, a sistematizacija koju je o ženskoj povijesti ponudila Gerda Lerner, jedna od najutjecajnijih američkih povjesničarki i prva predsjednica *American Historians Association*, strukovne organizacije američkih povjesničara, do danas je ostala najkorisnija. U prvoj, ranoj, kompenzacijskoj fazi treba pokazati jednostavnu činjenicu da žene postoje u prošlosti. Tko su bile žene, što su postigle i zašto su uopće upamćene u povijesti? To je mjesto s kojeg se istražuju slavne žene u povijesti, gdje su žene u središtu istraživanja, kao subjekti priča i agenti promjene. Tu pripadaju istraživanja vremena i uloge Marije Terezije, kraljice Viktorije ili općenito biografije žena. U Hrvatskoj je dobar primjer takvog istraživanja uvodna studija Stanka Lasića za biografiju Marije Jurić Zagorke, ili biografija Koraljke Kos o glazbenici Dori Pejačević. Prije više od dvadeset godina knjiga Jovanke Kecman o ženskim i radničkim organizacijama između dva svjetska rata, iako stilski rigidno djelo, otkrila je bogatstvo sadržaja koji je nadživio autoričinu metodu.

U drugoj, kontribucijskoj fazi povijesti žena, potrebno je odgovoriti na pitanje kako su žene zajedničkom ili pojedinačnom akcijom doprinosile razvoju određenih pojava, pokreta i ideologija u prošlosti. Kako su žene utjecale na razvoj demokratskih ideja u prošlosti? Postoji li i kakva je njihova uloga u formiranju nacionalizma kao ideologije? Relativno je dobro poznat odnos socijalista, komunista, nacista, ili na primjer fašista prema tzv. »ženskom pitanju«, no kakva su iskustva samih žena u dodiru s tim moćnim ideološkim sustavima? Kakvo je žensko iskustvo revolucija, rata i svakodnevnih opresija?

Namjera je povijesti žena (odnosno, kako je danas uobičajeno reći, povijesti roda, jer ne radi se samo o ženama ili o muškarcima, već o skupu različitih, često kontradiktornih značenja koja se pripisuju pojedinom spolu) ispitati sve povijesne društvene odnose iz feminističke i (možemo sporiti je li to sinonim) ženske perspektive. Takav napor podrazumijeva analizu svih institucija koje uzimaju u obzir specifičnost rodnih karakteristika. U osnovi se radi o pitanju društvene konstrukcije, odnosno kulturne determinacije različitosti. Ova se faza bavi otkrivanjem, neki bi rekli i konstrukcijom, ženskih uzora, modela ponašanja i ženskih aktivnosti tijekom prošlosti. Registriraju se djelatnosti političke akcije i ženskih pokreta koji su započeli neformalno, ogovaranjem dvorskih koterija i u salonskim nadmudrivanjima, ali je njihov preuvjet uvijek isti: pismenost žena, čitanje i pisanje knjiga. Za nepismene, niže klase, društvena povijest bilježi ništa manje motivirajuće uličnе borbe i pobune gladnih. Od Francuske revolucije nadalje, od Mary Wollstonecraft i Olympe de Gouges, u pravilu se već postavljaju politički zahtjevi za pravom glasa za žene. Radi se dakle o detektiranju sufražetskih odnosno, feminističkih akcija, pokreta ili organizacija. Nemoguće je izlistati cjelokupnu bibliografiju djela koja su u europskoj i američkoj historiografiji posvećena ovim temama. No, izuzetno je važno spomenuti antropološki i povjesničarski doprinos Lydije Sklevicky, koja je prva postavila upravo ova pitanja u hrvatskoj historiografiji. Jednako tako je nemoguće zaobići Dunju Rihtman Auguštin, antropologinju koja je za jedan od predmeta svog istraživanja uzela kućne zadruge, te je kroz njih otkrivala ili konstruirala oblike ženskih modela ponašanja i aktivnosti u jednom do tada zanemarenom i izoliranom segmentu društva. Obje znanstvenice su u određenom smislu nasljednice Vere Erlich Stein, zagrebačke začetnice kulturne antropologije, te prve autorice studije o južnoslavenskoj kućnoj zadruzi i patrijarhalnoj obitelji.

Treća, totalna ili kako je Gerda Lerner naziva holistička historija, koja se u najširem smislu može smatrati kulturnom poviješću, podrazumijeva analitičku kategoriju roda kao jednu od komponenti povijesne sinteze. Istraživanje roda kao jedne od »korisnih kategorija povijesne analize« u historiografiju je, ne bez velikih rasprava i kontoverzi, uvela Joan Wallach Scott, povjesničarka sa Sveučilišta Princeton. Potrebno je na osnovu novih saznanja reinterpretirati povijest, odnosno s novim informacijama izazvati stare interpretacije. Civilizacija se u najširem smislu sastoji od integriranih aktivnosti muškraca i žena, a da bi se ona u potpunosti shvatila nužno je postaviti nova i drugačija pitanja. Tako će biti moguće doći do novih periodizacija povijesti, kao i do novih interpretacija kakva je ona o nepostojanju renesanse za žene, ili novo viđenje »mračnog srednjeg vijeka« koji, kad su žene u pitanju možda nije bio tako mračan.[2] Iako je činjenica da su povjesničari u većini ostali slijepi za prošlu stvarnost žena i važnost žena kao sudionika i subjekta povijesti ne

znači da se povjesničari i povjesničarke nisu i ranije bavili ženskom prošlošću. Ako se prisjetimo djela Jacoba Burckhardta, povjesničara devetnaestog stoljeća koji je promijenio način na koji se do tada mislilo o civilizaciji renesanse u Italiji, možemo reći kako je kvaliteta njegova rada razmjerna njegovom interesu za žene renesanse. Žene su u Burckhardtovoj interpretaciji funkcionirale kao majke, supruge i kćeri političkih moćnika, kao vještice koje koje pripremaju moćne afrodizijake, ali i kao centri društvenog života i moći.

Kao usporedbu možemo postaviti pitanje o ženama u Ilirskom preporodu, koji je u hrvatskoj historiografiji relativno dobro istražen. Je li moguće dobiti sveokupnu sliku tog pokreta bez uključivanja spoznaja o Ilirkama i njihovom doprinosu? Znamo li uopće nešto o njihovom značaju? Koju je ulogu u Iliskom pokretu odigrao salon Josipe Vancaš, kojoj su Ilirci tepali »Majčice Ilira«? Kako je moguće da u velikim pregledima povijesti Ilirskog preporoda gotovo da nema spomena o Dragojli Jarnević, ženi koja je za sobom ostavila tisuće stranica književnih tekstova i u svakom vremenu kontroverznog *Dnevnika*.[3]

Iako je građansko društvo kategorički podvojilo privatnu i javnu sferu, postoji aspekt ideologije Ilirskog pokreta sredinom devetnaestog stoljeća koji je uz nacionalnu integraciju hrvatske nacije iznjedrio i »ideologiju domaćeg ognjišta«. Potreba i žudnja Iliraca da se odrede kao samosvojna nacija počivala je na ideološkim postavkama prosvjetiteljstva i romantizma. Stoga je idealizacija patrijarhalne kulture Južnih Slavena, njihovi običaji, život i tradicionalne vrijednosti poput morala, rodoljublja i junaštva, imala posebno mjesto u ilirskoj mitologiji. Upravo je patrijarhalni pogled učvrstio mjesto žene unutar određenog socijalnog sloja. Posve se neprijeporno znalo kako je građanka i Ilirka morala izgledati, kako se morala ponašati, što misliti, a što govoriti. Ban Josip Jelačić, slavni vojnik i političar, a manje uspješan pjesnik izrazio je to u nekoliko naivnih, ali jasnih stihova:

Nesmie mislit, da svi za njom teže,
Kano paun po sokaku it,
Niti bacat na junake mriježe:
Takva mora moja dieva bit.

Stas ne velik, ali niti mao,
Veće sriedan, vitak, vilovit -
Nebi l`mi ju dobri udes dao
Takva mora moja dieva bit.[4]

Žena je određena kao spolno i prirodno biće, muškarac kao društveno biće. Na isti način su podijeljeni društveni prostori: za ženu obitelj i svijet privatnog i intimnog; za muškarca, politika, kultura, javni pothvati, svijet akcije i -- u ne tako dalekoj budućnosti -- svijet kapitala.[5] »Mus je glava, sena pako szerdccze, z njim razum, z nyum chutenye lada...« iznosi *Danica* idealiziranu sliku razlika u karakteru spolova i njihovoj organičkoj podjeli interesa i prostora.[6] Građanke postaju odgovorne za funkcioniranje domaćinstva, ne samo u svrhu rađanja i socijalizacije djece, dakle, elementarne reprodukcije, već i doma kao ishodišta i skloništa, mjesta apsolutnog povjerenja i sigurnosti. Time se, dakako u idealiziranoj projekciji, naglašavaju emocionalne i moralne vrijednosti obiteljskog života, u kojem majka ima izdvojenu ulogu. Ili, kako se sjeća Imbro Tkalac: »Oca sam vidio samo kod stola, a majka je imala pune ruke posla s prostranim gospodarstvom«. Gospodarstvo je podrazumijevalo pažnju koja se posvećivala unutrašnjosti kuća, izboru namještaja, porculana i pribora za jelo.[7]

---

[2] Među najutjecajnija pionirska djela s tog područja istraživanja ženske povijesti su Renate Bridenthal, Claudia Koonz and Susan Stuard, Becoming Visible: Women in European History, Boston, MA. 1976. i Mary S Hartman i Lois Banner, Clio's Consciousness Raised, New York, 1974.

[3] Divna Zečević se prva poduhvatila istraživanja o Dragojli Jarnević, čiji život predstavlja paradigmu feminističkog samoosvješćivanja u Hrvatskoj 19. stoljeća. Nedavnim naporom Irene Lukšić objavljen je u cijelosti Dnevnik Dragojle Jarnević.

[4] Danica, 2. siječnja 1849.

[5] Dunja Rihtman-Auguštin, Struktura tradicijskog mišljenja, Zagreb, Školska knjiga, 1984., s. 43.

[6] Danica, br. 7., (Zagreb, 1835.), s. 11-12.

[7] Imbro Tkalac, Uspomene iz Hrvatske, Zagreb, Matica Hrvatska, 1945, 63.

No, gospođe nisu samo laštile srebro. Morale su podržavati kako svoj vlastiti izgled tako i brinuti o izgledu svoje obitelji i doma. Interes za modne časopise koji su dolazili iz Beča bio je izrazit, iako je to, kako kaže Tkalac: »u stvari bila pariška moda sa zakašnjenjem od najmanje godinu dana«.[8] Portretiranje je bila ne samo moda već i dokaz o statusu i kontinuitetu pojedinih obitelji. Mlade žene iz otmjenih kuća bavile su se amaterski umjetnošću, na primjer slikarstvom, ali neke od njih, kako pokazuju recentni pregledi povijesti umjetnosti, zavrijedile su spomen među umjetnicima devetnaestog stoljeća. Turnerovski pejzaži slavonskih šuma, koje je s izrazitim romantičarskim osjećajem slikala Fani Daubači – Brlić, otkrivaju talentiranu slikaricu, no njezina slikarska karijera prestaje nakon vjenčanja s Andrijom Torkvatom Brlićem i selidbe u Slavonski Brod.[9]

Pored idealizacije patrijarhalnog života, Ilirci su odgovarali zahtjevima vremena pokušavajući imitirati ostvarene nacije i koliko je to bilo moguće slijediti njihov način života. Tako su, poput njihovih dvojnica u Francuskoj osamnaestog stoljeća, (ali i u Dubrovniku kako je sjajno u svojim radovima pokazala Slavica Stojan[10]), žene u hrvatsko društvo uvele važnu društvenu instituciju *salona* koja je prvacima Ilirskoga pokreta osigurala mjesto za sastanke i komunikaciju. Josipa Vancaš u svojem je salonu pored hrane i pića za žedne Ilirce osiguravala i mjesto za neobavezne sastanke. Autor njena nadimka, zagrebački odvjetnik, pjesnik i političar Josip Vranyzany Dobrinović, nije u njoj »nalazio ni moderne engleske feministkinje, ni učenoga njemačkoga 'Blaustrumpfa' već više klasični tip ženečuvarice ognjišta, oduševljene za boljitak roda i doma«.[11] Ljudi su se kod Vancaševih sastajali, zabavljali pjevanjem pjesama, čitanjem hrvatskih novina ili književnih sastavka, raspravljali o politici i jednostavno se družili. Bilo je to mjesto gdje su se mladi ljudi upoznavali, gdje su ilirske majke predstavljale društvu svoje kćeri i gdje su neobavezni susreti često dovodili do vjenčanja. Ne umanjujući ulogu koju su u svim fazama Ilirskog pokreta odigrale žene (odlikovane titulom »poznatih *muževa* Ilirskog preporoda« na poznatom grupnom portretu nalaze se jedino književnica Dragojla Jarnević i pjevačica Sidonija Rubido rođ. Erdödy), činjenica je da su tokom većeg dijela devetnaestog stoljeća žene iskušavale granice domaćeg, privatnog, te pokušavale unutar tog okvira zauzeti što istaknutije mjesto. Na poseban način grof Janko Drašković, pravi ideolog Ilirskog pokreta, shvatio je mobilizatorsku ulogu koju u nacionalnom (kao i u svim ostalim pokretima) imaju žene. Tako se i dogodilo da je jednu knjižicu o izvorima i povijesti ilirskog naroda i književnosti, na njemačkom jeziku, uputio i posvetio ženama, svjestan činjenice da se na nacionalni polet i odgoj ne može utjecati bez učešća i pomoći žena, majki i odgajateljica. Kako nam prenosi Ivan Kukuljević Sakcinski:

»Iza ove poslanice, pretvorila se čarobno sva ćud i narav naših svjesnih žena, one koje bijahu već napola ponijemčene, stadoše učiti i govoriti hrvatski, poprimiše narodnu nošnju, počeše čitati hrvatske časopise i knjige, pjevahu hrvatske pjesme i javno i u kući, dopisivahu se hrvatski, a neke počeše dapače obogaćivati književnost hrvatsku.«[12]

Zanimljivo je da se rasprava o ulozi žene u nacionalnom pokretu vodila već u to vrijeme. Ljudevit (Farkaš) Vukotinović i Pavao Stoos vodili su tijekom veljače 1842. godine strastvenu polemiku: »Treba da gospodične i gospoje na to misle da je svaka u naših očiju lepša koja je domorodka« kaže Vukotinović. Na što uzvraća Stoos:

»Ali niti nemožemo gospojam kazati kao da bi domorodstvo samo naša, mužkih glavah vlastitost bila, da se mi zaslepiti nedamo, jer one dio i pravo domorodstva od nas baš prositi nemoraju. One se mogu domorodno samih sebe radi, ne pako nas radi obući. Niti mi nemoramo tako visoko misli od nas samih gajiti, da rečemo: gospoje žele nam se dopasti...«[13]

Čini se da svijest o drugačijem načinu shvaćanja ženskog položaja postupno prodire u javnost, no vrlo se brzo sudara s mizoginim stavom, kojeg radi njegove eksplicitnosti možemo smatrati i jednim od prvih anti-feminističkih iskaza:

[8] Tkalac, Ibid.
[9] Gamulin Grgo: 1995. Hrvatsko slikarstvo XIX. stoljeća, Zagreb, Naprijed, s. 278.
[10] Slavica Stojan, U salonu Marije Giorgi Bona, Dubrovnik, Zavod za povijesne znanosti HAZU, 1996.
[11] Antonija Kassowitz – Cvijić, »Josipa Vancaš nazvana »Majčica Ilira«, Hrvatsko kolo, knjiga X, (Zagreb, Matica Hrvatska, 1929.), s. 41-85.
[12] Slavko Ježić, Ilirska antologija, Zagreb, 1934.
[13] Danica, (Zagreb, 1842), br. 6. i 8.

»Nismo mi prijatelji muškobanah i prenapregnutoga affektiranja muških delah; dopuštamo da je literatura muški posao. Nu s radostju pozdravljamo na ovom polju gospoje, koje ni ovde naznačeno sebi od naravi područje neprestupljuju; kojim nestoji do tašte slave, nego do izobraženja svojih sestrah i dece.«[14]

Iako je pogled na ženu bio određen njezinim mjestom u društvenom sustavu, najčešće je bio zamućen suženom optikom patrijarhalnog mentaliteta i (u najboljem slučaju) nacionalna poleta. Percipirane kao *Iliriens Hochherzige Töchter* (plemenite velikodušne kćeri Ilirije), žene nisu imale izbora do pričekati i drugačije mogućnosti.

Paradoks ženske povijesti skriva se u pozivu na univerzalnost: nema univerzalne povijesti bez prepoznavanja ženskog elementa u njoj. No, segregacije ženske povijesti kakva se često praktcira u zemljama u kojoj je ona nesumnjivo razvijenija nego u nas dovodi do izolacije žena i kao povjesničarke i kao istraživačice. Isključivost pri istraživanju rezultira skromnim rezultatima. Tako i povjesničar koji se bavi socijalnom poviješću i koji svoju interpretaciju određenog razdoblja izvodi isključivo iz iskustva i istraživanja jedne društvene klase, primjerice radništva ne može interpretirati cjelinu. Potrebno je prekinuti s doista raširenom segregacijom ženske povijesti (a u širem smislu i ženskih studija) i uključiti ih u opće povijesno ispitivanje. Reintegracija istraživanja ženske povijesti u tzv. opću povijest, predstavljat će napredak povijesne znanosti.

Ženska povijest i sama ima svoju, koliko god nepoznatu povijest. Jedna od rodonačelnica ženske povijesti u Americi, Mary Ritter Beard, koja je još 1920tih godina prva u SAD pokrenula raspravu o problemu istraživanja ženske povijesti rekla je kako: »Žena jest povijest i stvara povijest. Sub specie aeternitatis«. Ipak nije mogla izbjeći primarnu identifikaciju u historiografiji gdje su je redovito predstavljali kao suprugu Charlesa A. Bearda. Pokušala je - bez uspjeha- zaintrigirati povjesničare za istraživanje ženske povijesti i napisala nikada prihvaćen prijedlog na pedeset i pet stranica o predavanju ženske povijesti. Godine 1946. izlazi njezina knjiga *Žena kao sila u povijesti* koja, iako se danas čini zastarjelom, kako metodološki tako i osnovnom tezom o potčinjenosti žene, ipak je tri godine prije pojave Simone de Beauvoirina *Drugog spola* utjecao na početak rasprave o ženskoj povijesti. Godine 1952/53. na Radcliffe Collegeu, ženskom Harvardu, profesorica Alma Luts je prvi puta održala seriju predavanja i seminara o ženskoj povijesti. No, tek se s tzv. »drugim feminističkim valom« šezdesetih i sedamdesetih godina, ženska povijest čvrsto uspostavila kao dio akademskog curriculuma. To se posebno odnosi na SAD, rodno mjesto ženske povijesti, gdje su ova istraživanja najrazvijenija. U Hrvatskoj su prva istraživanja te vrste poduzele povjesničarke i antropologinje od početka osamdesetih godina. Radovi Dunje Rihtman Auguštin, Lydije Sklevicky, Dubravke Peić Čaldarović, Rajke Polić i Đurđe Knežević koji se referiraju na akademske dosege američke i evropske historiografije, započele su s istraživanjem ženske povijesti u Hrvatskoj i mogu poslužiti kao poticaj današnjim istraživačicama.

No, ne radi se o tome da povjesničari, pod utjecajem popularnih trendova poput mađioničara stvaraju novu historiju. Razvoj ženske povijesti, kao dijela kulturne povijesti, nastaje iz namjere da se povijest propita iz nove, do tada zanemarene perspektive. Povijesna analiza tako uzima u obzir specifičnost rodnih karakteristika, ali i način na koji se kroz povijest konstruira različitost.

Zaključak bi tako mogao biti kako kreacija i očuvanje ženskih i muških identiteta, socijalnih uloga, institucija, sistema vrijednosti i vjerovanja, uvijek pretpostavlja različite razine pregovaranja i kompromisa, a često i otvorenu borbu. Poput sadašnjosti, i prošlost je sve prije nego jednoobrazna, jednolična i homogena. Naprotiv, prošlost je prepuna paradoksa, sukoba i kontradikcija. U raspravi o prošlosti nužno je pitanje profesionalizma, povijesne imaginacije, ali i stila.

Za razvoj ženske povijesti odlučan je i posebno inspirativan interdisciplinarni istraživački pristup. U istraživanjima se konzultiraju novi izvori, čiji raspon ide od istraživanja umjetničkih djela, arhitekture, topografija gradova i sela, do logičnih ostataka prošlih života, kao što su privatna pisma, dnevnici, zapisi. To dakako znači povratak istraživača u arhive: državne, gradske, privatne, ali s novom sviješću o vrijednosti materijala. U europskim zemljama i Sjedinjenim Američkim Državama razvili su se specijalizirani arhivi, često vezani uz sveučilišne knjižnice, ali kao autonomne znanstve-

[14] Danica, (Zagreb, 1843), br. 50.

ne institucije koje sakupljaju specijaliziranu građu. Kako je nov materijal potrebno ne samo pronaći i čuvati, već ga i približiti znanstvenoj publici, građa se sakuplja, snima na mikro-filmove, reprintira i objavljuje u posebnim izdanjima. U razdoblju nakon Drugog svjetskog rata razvila se metoda tzv. oral history ili usmene povijesti, a temelji se na razgovorima sa živim svjedocima prošle stvarnosti. Posebno se inspirativnom ona pokazala u istraživanjima nacističke svakodnevnice. Claudia Koonz, autorica knjige *Mothers in Fatherland*, na temlju razgovora s Njemicama nakon završetka rata, dokazala je dubinsku povezanost nacističke ideologije i utjecaj koji je ona imala upravo na sferu privatnosti, odnosno svakodnevice, te na žene izravno. Da se poslužimo tom paralelom, što znamo o razdoblju NDH, svakodnevici tog vremena? Vjerujem da bi temeljito istraživanje odgovorilo na mnoga otvorena pitanja koja o tome vremenu postoje, ali na njih nije dan odgovor.

Profesionalna udruženja poput *Međunarodne federacije za istraživanje ženske povijesti* pomažu komunikaciju među povjesničarima i povjesničarkama čiji je akademski interes usmjeren na ovu temu. U Hrvatskoj je usprkos pojedinačnim naporima znanstvenica različitih struka, povijest žena, odnosno ženska povijest još uvijek nepriznata kao legitimno akademsko i studijsko područje. Ipak, nakon dvadesetak godina feminističkih aktivnosti sazrijeva spoznaja o važnosti ženske povijesti. U svijetu je ona povezana s predavanjem povijesti - na školama i fakultetima, što u Hrvatskoj nije slučaj. Rijetki su diplomski ili magistarski, odnosno doktorski radovi s temama rodne povijesti, a ne postoje ni posebni kolegiji koji bi se u redovitom curriculumu njome bavili. Izuzeci samo potvrđuju pravilo. Rezultati pojedinačnih istraživanja više govore o privatnom interesu, nego o sustavnoj odluci da se ženskom poviješću bave akademske institucije.

Postoji još jedan razlog radi kojega je ženska povijest često zanemarivana kao ozbiljna znanstvena disciplina, a taj je njezina navodna političnost i ideologiziranost. Inspiracija ženske povijesti u direktnoj liniji vezana je za feminističke i društvene pokrete šezdesetih i sedamdesetih godina ovog stoljeća. Ovo je potrebno naglasiti jer je (posebno u Hrvatskoj) kod povjesničarki i povjesničara prisutan zazor od tradicije alternativnih pokreta i politike (koja se najčešće razumije kao ekskluzivno negativna, nerijetko ideologizirana djelatnost pojedinaca ili političkih skupina), a manje kao sudjelovanje u brizi za javno dobro.
Ženska povijest je u poslijednjih tridesetak godina postala veliko, popularno i uspješno područje istraživanja kojim se bave profesionalni povjesničari i povjesničarke. Upravo je povijest Hrvatske i jugoistočne Europe insuficijentna u temama i razradi ženske povijesti. Moglo bi se zaključiti kako danas, na početku trećeg tisućljeća, Clio, muza povijesti ima problem. Ona je emancipirana žena, svjesna svojih sposobnosti i prilično dobro obrazovana, no još uvijek se često suočava s predrasudama i stereotipima o njezinom »pravom mjestu« u prošlosti.

LITERATURA

de Beauvoir, Simone: 1982. Drugi pol, I-II. Beograd, Beogradski izdavačko-grafički zavod. 1949.
Burckhardt, Jacob: 1954. The Civilization of the Renaissance in Italy. New York, Random House, 1860.
Erlich Stein, Vera: 1971. Jugoslavenska porodica u transformaciji. Zagreb, Liber.
de Grazia, Victoria: 1993. How Fascism Ruled Women, Italy, 1922-1945. Berkeley, Los Angeles, University of California Press. 1992.
Janeković Römer, Zdenka: 1994. Rod i grad. Dubrovnik, Zavod za povijesne znanosti HAZU.
Katunarić, Vjeran: 1984. Ženski eros i civilizacija smrti. Zagreb, Naprijed.
Kecman, Jovanka: 1978. Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama, 1918-1941. Beograd, Narodna knjiga, Institut za savremenu istoriju.
Koonz, Claudia: 1987. Mothers in Fatherland: Women, the Family and Nazi Politics. London, Methuen.
Kos, Koraljka: 1987. Dora Pejačević: Leben und Werk. Zagreb, Musikinformationszentrum.
Lasić, Stanko: 1986. Književni počeci Marije Jurić Zagorke (1873-1910): Uvod u monografiju. Zagreb, Znanje.
Lerner, Gerda: 1981. The Majority Finds Its Past: Placing Women in History. Oxford, New York, Oxford University Press, 1979.
Lerner, Gerda: 1997. Why History Matters: Life and Thought. New York, Oxford, Oxford University Press.

Darja Mihelič
Katja Mahnič Žvanut
Rolanda Fugger Germadnik
Sabine Florence Fabijanec
Andrej Hozjan
Boris Hajdinjak
Barbara Šatej
Tina Bahovec
Silva Bon
Mira Delavec
Maja Gombač
Tomaž Pavlin
Marta Rau Selič
Janez J. Švajncer
Petra Svoljšak
Ljuba Dornik Šubelj

Marković Zdenka: 1970. Pjesnikinje starog Dubrovnika: od sredine 16. do svršetka 18. stoljeća u kulturnoj sredini svoga vremena. Zagreb, JAZU.
Rihtman-Auguštin, Dunja: 1988. Etnologija naše svakodnevice. Zagreb, Školska knjiga.
Sklevicky, Lydia: 1996. Konji, žene, ratovi. (ur. Dunja Rihtman Auguštin), Zagreb, Ženska infoteka.
Shoemaker, Robert and Mary Vincent: 1998. Gender and History in Western Europe. London, Arnold.
Stojan Slavica: 1999. Anica Bošković. Dubrovnik, Zavod za povijesne znanosti HAZU.
Wallach Scott, Joan. 1986. Gender: A useful category of historical analysis. American Historical Review, Vol 91. No.5.
Wallach Scott, Joan. 1989. Gender and Politics of History. New York, Columbia University Press.
Wallach Scott, Joan.1996. Only Paradoxes to Offer: French Feminists and the Rights of Man. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press.
Zečević, Divna. Dragojla Jarnević, Zagreb, Sveučilišna naklada Liber, 1985.

Darja Mihelič

ŽENA V PREDKAPITALISTIČNEM OBDOBJU NA SLOVENSKEM

MIHELIČ Darja, prof. dr., znanstvena svetnica, predstojnica Zgodovinskega inštituta Milka Kosa, ZRC SAZU, Novi trg 4, SI – 1000 Ljubljana, mihelic@zrc-sazu.si

396.6(497.4)"15"

ŽENA V PREDKAPITALISTIČNEM OBDOBJU NA SLOVENSKEM

Položaj žene v preteklosti in sedanjosti opredeljujeta naravno in družbeno okolje, v katerih živi. Vsaka družbena skupnost se ravna po pravilih, ki ji jih narekujeta pravo in véra.
V prehodnem slovenskem prostoru so se v srednjem in zgodnjem novem veku srečevali romanski, germanski in slovanski vplivi, ki so doživljali razvojne spremembe. Ženi so določali vlogo v sebi lastni družbeni sredini.
Najmanjša skupnost, v kateri so žene živele, je (bila) družina. V različnih, tudi sočasno obstoječih družbenih okoljih je (bil) ženin položaj v družini različen. Razlikoval se je po družbenem sloju, ki mu je pripadala, njen družbeni ugled pa je bil vezan tudi na njen stan. Zakonski stan ji ni zagotavljal posebnega slovésa; omejeval je njeno vlogo na zakonsko družico, mater in hišno gospodinjo. Od samskih žena so bile v družbi cenjene zlasti redovnice. Vdove so sicer imele precej poslovne svobode, vendar je bilo zanje spodobno, da se niso vnovič poročile.
Na Slovenskem so se v razdobju pred koncem 16. stol., ki ga jemljemo pod drobnogled, predstavnice ženskega spola vseh stanov uveljavljale zlasti kot žene in matere, gospodinje in vzgojiteljice otrok.

MIHELIČ Darja, Ph. D., Full Professor, Research Adviser, Head of The Milko Kos Institute of History, ZRC SAZU, Novi trg 4, SI – 1000 Ljubljana, mihelic@zrc-sazu.si

396.6(497.4)"15"

Women in Slovenia in the Pre-Capitalist Era

The **position of women** in the past and present was and is determined by the natural and social environments. Each social community conforms to the rules set by law and religion.
In the middle ages and soon after it, the Slovenian territory was a meeting point of Romance, Germanic and Slavic influences that were at different stages of development. A woman's position was determined by the social sphere to which she belonged.
The smallest community in which women lived was the **family**. A different social environment meant a different position in the family. It depended on the **social stratum** to which she belonged, as well as on her **marital status**. Her marital status did not guarantee her any special esteem; it reduced her to a wife, a mother and a housewife. As far as single women went, it was the nuns who enjoyed particularly a good reputation. Widows did enjoy freedom when doing business, but were expected not to remarry.
In the period which we will be looking at in more detail, the period before the end of the 16th century, women from all classes most often emerge as wives and mothers, housewives and governesses.

KAJ POGOJUJE ŽENIN POLOŽAJ?

Položaj žene v preteklosti[1] in sedanjosti opredeljujeta naravno in družbeno okolje, v katerem živi. Vsaka družbena skupnost se ravna po pravilih, ki ji jih narekujeta pravo in véra.

V prehodnem slovenskem prostoru so se v srednjem in zgodnjem novem veku srečevali romanski, germanski in slovanski vplivi, ki so doživljali razvojne spremembe. Ženi so določali vlogo v sebi lastni družbeni sredini.

Najmanjša skupnost, v kateri so žene živele, je (bila) **družina**. V različnih, tudi sočasno obstoječih družbenih okoljih je (bil) ženin položaj v družini različen. Razlikoval se je po **družbenem sloju**, ki

[1] Za literaturo prim. M. Kovačič, Ženska v srednjem veku na Slovenskem. Magistrska naloga, Ljubljana 2004, 252–256.

mu je pripadala, njen družbeni ugled pa je bil vezan tudi na njen **stan**. Zakonski stan ji ni zagotavljal posebnega slovésa; omejeval je njeno vlogo na zakonsko družico, mater in hišno gospodinjo. Od samskih žena so bile v družbi cenjene zlasti redovnice. Vdove so sicer imele precej poslovne svobode, vendar je bilo zanje spodobno, da se niso vnovič poročile.

Na Slovenskem so se v razdobju pred koncem 16. stol., ki ga jemljemo pod drobnogled, predstavnice ženskega spola vseh stanov uveljavljale zlasti kot žene in matere, gospodinje in vzgojiteljice otrok.

RAZLIKE MED PRIPADNICAMI RAZLIČNIH DRUŽBENIH SLOJEV

Naloge kmečke žene so bile drugačne od nalog meščanke ali plemkinje.

Plemkinje[2] so vzgajali za vzorne in ljubeče soproge. Njihova naloga je bila poskrbeti za rojstvo potomstva, morale pa so biti tudi dobre gostiteljice in poznati pravila uglajenega vedenja. Učili so jih petja, plesa, včasih jezdenja in lova. Redke med njimi so se šolale v samostanskih ustanovah, kjer so spoznale tudi osnove zdravilstva. Ob vodenju hišnega gospodinjstva in rojevanju otrok so imele plemiške hčere pomembno vlogo pri stopanju v dogovorjene zakonske zveze: té so služile večanju ugleda nevestine družine in zaokroževanju ženinovega družinskega imetja. Žene višjih slojev so razpolagale s posestjo, ki so jo pogosto podarjale cerkvenim ustanovam. Nekatere so imele tudi političen vpliv.

Kmečke žene so bile omejene v osebni svobodi glede porok in kraja bivanja. Tudi one so na kmetiji gospodinjile in rojevale ter skrbele za otroke. Nekatera kmečka opravila so opravljali moški in ženske, druga so se delila po spolu. Pletev je bila žensko opravilo, okopavanje žensko in moško, oranje, brananje in sejanje moško, žetev žensko, košnja moško, otepanje in mlačev sta bila bolj moški kot ženski opravili. Moški in ženske so pobirali pridelke in obirali sadje. Skrb za vrt je bila v pristojnosti žene. Moški so tlačili grozdje, oljarili, sirili mleko. Skrb za domače živali sta si mož in žena delila, žena je skrbela za perjad in malo živino, mož za čebele in večjo živino. Žena je opravljala nekatere domače obrti kot predenje, tkanje platna in sukna za domače potrebe, kasneje tudi v obliki založništva, izdelovala je preprosta oblačila in posteljnino ter posodje za domačo rabo. Na deželi je moški opravljal kovaške posle, moški so bili mlinarji. Potrebna lesna in gradbena dela so bila v domeni moškega.

Tudi **v mestu** je bila dejavnost moškega in žene opredeljena z nenapisano delitvijo dela med spoloma. Žena je imela pomembno vlogo v gospodinjstvu in gospodarstvu družine. Kuhala je in pripravljala hrano za ljudi in domače živali, prala, rojevala in v nežnih letih vzgajala otroke, delala je na vrtu, lotevala se je nekaterih tekstilnih dejavnosti in izdelave preprostega posodja. Zunaj hišnih zidov se je poslovno udejstvoval in uveljavljal mož.

Ta prispevek želi osvetliti zlasti **gospodarsko** in **poklicno udejstvovanje žena** v mestnih naselbinah na Slovenskem pred koncem 16. stol.[3]

DVOJNOST MEST NA SLOVENSKEM, RAZLIKE V GOSPODARSTVU

Na ozemlju Slovenije je v srednjem veku nastalo 23 mest[4] in okrog 70 trgov. Prostor, poseljen s slovenskimi predniki, je tedaj segal prek današnje severne in zahodne državne meje, kjer so tudi nastajale urbane naselbine.

[2] M. Žvanut, Od viteza do gospoda, Ljubljana 1994.

[3] D. Mihelič, Žena v rokodelstvu in obrti slovenskih mest na prehodu v novi vek, *Acta historico-oeconomica. Časopis za ekonomsku povijest* 28-29, Zagreb 2001/2002, 79–96; eadem, Crafts and trades practised by women in urban settlements in the territory of Slovenia during the Middle and Early Modern Ages, *Annales. Series historia et sociologia* 12 2, Koper 2002, 307–320.

[4] Na Kranjskem: Kamnik, Kranj, Ljubljana, Kostanjevica, Škofja Loka, Metlika, Novo mesto, Črnomelj, Kočevje, Krško, Lož, Višnja gora, Radovljica; v primorju: Koper, Izola, Piran; na Koroškem: Slovenj Gradec; na Štajerskem: Ptuj, Maribor, Slovenska Bistrica, Brežice, Ormož, Celje.

Pri mestih na Slovenskem opažamo **tipološko dvojnost**: mesta v primorju so se razlikovala od tistih v notranjosti.[5] Večina razlik je bila pogojena z dejstvom, da so ljudstva, ki so v procesu preseljevanja prehajala prostor osrednje Slovenije, porušila tamkajšnja antična in zgodnjesrednjeveška mesta. Srednjeveške mestne naselbine so se tam izgrajevale »na novo«, na skromno odmerjenem prostoru, ki ga je mestu na svojem gospostvu odstopil zemljiški/mestni gospod. – V primorju so se stare mestne naselbine ohranile in se v gospodarskem in družbenem pogledu vsebinsko prilagodile srednjeveškim potrebam. Po tradiciji so – za razliko od mest v notranjosti – obvladovale obsežno okoliško podeželje. To dejstvo in obmorska lega, ki je omogočala prometno–trgovske dejavnosti, ribolov in solarstvo, so razlogi za več razlik, ki so se pojavljale v gospodarstvu primorskih in »celinskih« mest pri nas. Gospodarstvo primorskih mest je vključevalo tudi agrarne in neagrarne gospodarske panoge primestnega okoliša, medtem ko je bilo gospodarstvo mest v notranjosti omejeno na značilne urbane dejavnosti. Pred 16. stoletjem smemo šteti med slednje v prvi vrsti raznovrstne obrti,[6] trgovino in denarstvo, v primorskih mestih pa še ribolov, solarstvo in kmetijstvo. Majhnost mest na Slovenskem je razlog za manjšo specializacijo gospodarskih dejavnosti, kot jo srečujemo v večjih evropskih mestih. V poznem srednjem in zgodnjem novem veku so se v gospodarstvu na Slovenskem že pojavljale predkapitalistične oblike.[7]

OD KOD ČRPAMO SPOZNANJA ZA ZASTAVLJENO TÉMO?

Viri za preučevanje mestnega gospodarstva so materialni in pisni. Oboji so lahko neposredni in posredni. **Materialni** viri so mdr. kovanci, orodje in izdelki, ohranjeni simboli združenj obrtnikov: skrinje, bandera, žigi; potne knjižice obrtnih pomočnikov, likovne upodobitve. **Pisni** viri so neposredni ostanki gospodarskega poslovanja in zapisi, ki omogočajo posredno sklepanje o mestnem gospodarstvu.

Za zastavljeno vprašanje gospodarskega udejstvovanja žene na Slovenskem so med materialnimi viri vabljive zlasti **likovne upodobitve**; žal pa pri njih pogosto ne vemo, ali uprizarjajo dejansko stanje in ali gre pri njih za podeželsko ali za mestno okolje. S to dilemo se soočamo tudi pri poslikavah v Hrastovljah pri Kopru iz konca 15. stol., v Sv. Primožu nad Kamnikom iz začetka 16. stol. in pri upodobitvi Sv. Nedelje v Crngrobu iz druge polovice 15. stol. Upodabljajo ženo pri tekstilnem in gostinskem udejstvovanju. Hrastoveljska freska predstavlja Evo, ki prede. V Sv. Primožu sta upodobljeni dve ženi pri tkanju in šivanju. En prizor s crngrobske freske prikazuje moža, ki moči lan, žena pa ga suši. Drug motiv upodablja moža pri kolovratu, ob katerem ena žena navija klobčič na vreteno, druga drži predivo, tretja tke ob statvah. Žena je uprizorjena kot pomočnica pri beljenju platna. Na tej freski je tudi gostilniški prizor, kjer žena prinaša na mizo pijačo.

Od **pisnih virov** so za gospodarstvo mest v notranjosti slovenskega prostora zgovorne trgovske in računske knjige, zapisi o dejavnosti poklicnih združenj obrtnikov – bratovščin in cehov, mojstrske knjige, policijski in obrtni redi, davčni registri. Za mesta v primorju nudijo podatke zlasti notarske in vicedominske knjige ter statuti, ki so predpisovali pravila mestne uprave, gospodarstva in vsakdanjega življenja. V notranjosti je imel primerljiv statut edino Ptuj.[8]

---

[5] S. Vilfan, Die mittelalterliche Stadt zwischen Pannonien und der Nordadria. Binnen und Küstenstädte im slowenischen Raum, Internationales kulturhistorisches Symposion Mogersdorf 1972, 4, Szombathely 1974, 125–141; idem, Stadt und Adel. Ein Vergleich zwischen Küsten und Binnenstädten zwischen der Oberen Adria und Pannonien, Die Stadt am Ausgang des Mittelalters, Linz 1974, 63–74; idem, Tipologija srednjovjekovnih gradova Slovenije i etnička struktura njihovog stanovništva, Jugoslovenski istorijski časopis 14 1–2, Beograd 1975, 19–27.

[6] D. Mihelič, Prispevek k poznavanju obrti v srednjeveških mestih Piran, Ljubljana in Maribor, *Zgodovinski časopis* 47 4, Ljubljana 1993, 497–503; eadem, Entlohnung der Handwerker in ausgewählten Städten des slowenischen Raums bis 1340 (Methoden, Probleme, Erkenntnisse), *IV. Internationales Handwerkgeschichtliches Symposium. Veszprém, 9–11. 11. 1994*, Budapest – Veszprém 1995, 61–71.

[7] F. Gestrin, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*, Ljubljana 1991; J. Šorn, *Začetki industrije na Slovenskem*, Maribor 1984.

[8] M. de Szombathely, *Statuti di Trieste del 1421*, *Archeografo Triestino* 48 (20, 3. v.), Trieste 1935; L. Margetić, *Statut koprskega komuna iz leta 1423 z dodatki do leta 1668. Lo Statuto del comune di Capodistria del 1423 con le aggiunte fino al 1668*, Koper–Rovinj 1993; L. Morteani, Isola ed i suoi statuti. Gli statuti d'Isola, *Atti e memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria* (AMSI) 4 3-4, Parenzo 1888, 349–421; AMSI 5 1–2, Parenzo 1889, 155–193; C. de Franceschi, *Gli statuti del comune di Pirano del 1307*

PRIMORSKA MESTA

V **primorskih mestih** Trstu, Kopru, Izoli in Piranu[9] je neporočeno dekle živelo v varstvu očeta, matere, brata, koga od sorodnikov ali drugega skrbnika, po poroki pa v okrilju moža. On je upravljal z družinskim imetjem, pri čemer je za poslovanje občasno potreboval ženino soglasje ali soglasje njenih sorodnikov. Zadolževanje Primork in odtujevanje njihove posesti so nadzirali soprog, sorodniki ali uradno določeni »dobri« ljudje. Tudi pri pisanju oporoke so nad ženami bdeli sorodniki. Več poslovne svobode so uživale vdove.

Primorke so imele v lasti premično in nepremično imetje. Pirančanke[10] srečujemo v zapisih pri raznovrstnem poslovanju z nepremičninami, dajale in jemale so v najem hiše, vinograde za obdelavo. Bile so upnice za plovila, stopale so v družbe za živino. Kot upnice in dolžnice so nastopale v kreditnih poslih in v trgovini v zvezi z žitom, bobom, vinom, oljem, soljo, kožami, tkaninami. Kot kreditorke so sodelovale v trgovini z vinom, ki ga je sopogodbenik odpeljal prodat na tuje. Vlagale so kapital v trgovske družbe. V zapisih iz 1336 in 1337 srečamo v vlogi dobaviteljice delov (dog in delov dna) za izdelavo sodov Pirančanko Blanço, ki je v tem poslu nasledila pokojnega soproga, florentinskega doseljenca Rainerija Peroni.[11] Pirančanka je lahko sprejela v najem gostišče.[12] V Kopru in Izoli so bile žene krčmarice. Pirančanke so bile lastnice solin, jih kupovale, uživale kot družabnice, jih oddajale v družabniški najem. V Kopru in Piranu so se žene udinjale kot solinarke. Pirančanke so bile lahko lastnice delov ribolovnih območij, kjer so piranski ribiči lovili ribe. Omemba ribičev »obeh spolov« v koprskem statutu[13] kaže, da so se v Kopru žene ukvarjale tudi z ribolovom in prodajo rib. Ta statut govori tudi o Judu in Judinji ki bi želel(a) v Kopru posojati na obresti in imeti banko.[14]

Primorke iz obravnavanih mest so posedovale obrtne nepremičnine, peči, mline, torklje, v katerih so iz oliv pridelovali olivno olje. Opravljale so pekarsko obrt, v Kopru tudi mlinarsko. Storitvena obrt, ki je veljala za nedostojno, je bil poklic javnih ljubic, ki se omenjajo v Trstu in Piranu. Žene so bile v Trstu, Kopru in Izoli branjevke na trgu. V Kopru so prodajale mleko, grozdje, vino, olje in drugo, mlinarice pa žito in moko. Vsa omenjena mesta poznajo poklic dékle, v Kopru tudi »sužnje«.[15] Koprski statut omenja Slovane in Slovanke obeh spolov, ki jih enači s kmeti.[16] Častčen poklic, v katerem srečamo Tržačanko, Koprčanko in Pirančanko, je bil redovnica.

POSAMEZNE DEJAVNOSTI

Pravico do peke kruha za prodajo so mesta dajala letno na dražbi v zakup. Zakupniki so mestu dolgovali zakupnino. Peko kruha so (za moške zakupnike) opravljale poklicne pekarice, ki so pekle v komunalnih pečeh iz žita, ki jim ga je dal oskrbnik žitne shrambe. Mesto prodaje kruha je bilo v nekaterih mestih posebej določeno.

Trst je pravico do uporabe (krušnih) pečí v mestu vsako leto oddajal tistim, ki so ponudili zanje najvišjo zakupnino. Stavbe s pečmi je vzdrževalo in popravljalo mesto, za njihovo opremo pa so skrbeli (moški) zakupniki. Smeli so peči in prodajati kruh, čeprav je ta pravica po statutu pripadala poklicnim pekaricam. Té in gostinci so zakupnikom pečí prinašali krušno testo in jim plačevali veliki denarič in pol za peko vsake četrtinke kruha. Večji del kruha za prodajo v Trstu so spekle poklicne pekarice. Januarja so prisegle, da bodo vse leto vestno opravljale svoje delo. Žito in moko so kupo-

confrontati con quelli del 1332 e del 1358. Monumenti storici. Deputazione di storia patria per le Venezie, n. v. XIV, Padova 1960; *Statut mesta Ptuj 1376. Das Stadtrecht von Ptuj aus dem Jahre 1376. Publikacije zgodovinskega arhiva Ptuj. Viri 2*, Maribor 1998; *Statut mesta Ptuja 1513. Publikacije Zgodovinskega arhiva Ptuj. Viri 3*, Ptuj – Ljubljana 1999.

[9] D. Mihelič, Odnos oblastnih ustanov do žensk in otrok v srednjeveških mestih severozahodne Istre, *Acta Histriae* 7, Koper 1999, 329–348.

[10] D. Mihelič, Žena v piranskem območju do srede 14. stoletja, *Zgodovinski časopis* 32 1–2, Ljubljana 1978, 23–36.

[11] Piranski arhiv, Vicedominaria, knjiga 6, folio 155 verso; knjiga 7, folio 66.

[12] Piranski arhiv, Vicedominaria, knjiga 6, folio 119.

[13] Knjiga 3, čl. 44, 46.

[14] Knjiga 2, čl. 76.

[15] Knjiga 1, čl. 10.

[16] Knjiga 4, čl. 26, 35.

vale v mestnem žitnem skladišču, vendar so smele pšenico in ječmen kupovati tudi od uvoznikov. Kruh so pekle v mestnih pečeh in ga prodajale pod novo *loggio*. Pripravljale so ga po pravilu pekovske obrti in ga dale ožigosati nadzornikom. Če je bil kruh slab ali slabo pečen, so ga smeli mestni sodniki zaseči in porabiti za prehrano revežev in zapornikov. Nepooblaščeni peki niso smeli peči kruha za prodajo. Lahko pa so se dogovorili s pekaricami: odstopile so jim del kruha, da so ga na drobno prodajali na trgu. Kadar pa je osem dni zapored zmanjkalo kruha, ki so ga spekle »mestne« pekarice, so sodniki lahko dovolili peko in prodajo kruha v mestu vsakomur in ne samo njim.[17]

Koprske pekarice (in peki) so morali peči kruh predpisane teže, sicer so bili oglobljeni, kruh pa so dali zapornikom ali revežem špitala Sv. Nazarija.[18] Zakupnik pravice do peke kruha za prodajo v Izoli je moral zaupati peko vsaj petim ali šestim pekaricam.[19]

Izgled pekarn je v Piranu predpisovala komuna. Zaradi nevarnosti požara so morala biti poslopja s pečmi krita s strešniki, opeko ali deskami, ne pa s slamo ali protjem.[20] Kruh za prodajo so smele peči le pekarice (ali peki), ki jih je imenoval podestat s sodniki. Uradnih pekaric naj bi bilo osem. Kruh so smele peči le iz žita in moke iz piranskega žitnega skladišča. Skladiščnik žita in njegov pomočnik sta jim morala dajati dovolj žita za piranske potrebe. Vsak mesec sta preverjala obračune njihovega poslovanja. Pekarice so se morale pri peki kruha držati poštene teže. Poslovanje pekarij so nadzorovali cenilci. Peki in pekarice, ki so pekli prelahek kruh, so bili oglobljeni. Pekarica, ki se je trikrat v letu pregrešila in za peko ni uporabljala žita iz žitnega skladišča ali pa je goljufala, je izgubila pravico opravljati poklic. Peki in pekarice so smeli v začetku 14. stol. prodajati kruh le v lastnih domovanjih ali pred njimi ter na trgu v četrti *Campo*. Na željo podestata so morali kruh dostaviti k *loggii*.[21] Kasnejše redakcije statutov niso več določale prostora prodaje kruha. Med piranskimi izvirniki najdemo tudi konkretne dogovore, ki so zavezovali pekarice za peko kruha in oskrbo Pirana z njim.[22]

Pogoste so statutarne omembe **javnih ljubic**, ki so opravljale »najstarejšo (storitveno) obrt«. V Trstu so delovale tudi **zvodnice**. Glede njihovega oblačenja je statut določal, da ne smejo nositi srebrnega, pozlačenega ali zlatega pasu. Živele naj bi na predpisanem mestu. Zvodnik, ki je živel v skupnosti s tako žensko, se ni smel naseliti v Trstu ali njegovi okolici. Tu se je lahko le ustavil na poti iz enega mesta v drugega. Največ eno noč sta smela prenočiti v bordelu, več ne. Tržaški statut obravnava javne ljubice kot manjvredne osebe. Posilstvo, nasilno zadržanje ali odvedenje takega dekleta je bilo izvzeto iz istovrstnih prekrškov nad »dostojnimi« Tržačankami. Njihove pritožbe niso imele enake teže kot tiste »častivrednih« ljudi. Celó statutarno določena prepoved mučenja z namenom izsiliti priznanje krivde zanje ni veljala: smelo se jih je vreči v ječo in zadržati v njej, mučiti in postaviti na pranger. Zmerljivka *meretrix* je pomenila kaznivo žalitev (statut ob njej našteva še žaljivke sleparka, prasica, krava, oslica, vlačuga).[23] Da pa je bila javna prodaja ljubezni v Trstu dokaj uveljavljena, kažejo ob zapisih o zvodnikih tudi omembe bordelov ter kopališč. Nihče ni smel biti zvodnik javne ljubice ali imeti bordel, razen na prostoru, ki je bil za to določen: to pa je bilo za tržaško mestno palačo. Kdor je imel v Trstu kopališče, ni smel v njem ponoči gostiti ne moških ne javnih ljubic. Tedaj tudi bordeli niso smeli obratovati.[24]

Praksa »sladkega življenja« se je verjetno odvijala tudi v piranskih gostiščih. Piranski statut določa, da se sme komunalno gostišče oddati v najem le poštenjakom. V njem je bilo prepovedano imeti bordel in vzdrževati javne ljubice.[25]

Tržaški statut se – za razliko od drugih statutov, ki jih le omenjajo – nekoliko bolj pomudi pri **branjevkah**. Niso smele opravljati nabav pred deveto zjutraj, trgovati pa so morale na predpisanem

[17] Knjiga 1, čl. 53, 54, knjiga 4, čl. 9, 14.
[18] Knjiga 3, čl. 43.
[19] Knjiga 3, čl. 24.
[20] Statut Pirana iz 1307, knjiga 8, čl. 23; knjiga 8, čl. 20 (redakcija iz 1332).
[21] Statut Pirana iz 1307, knjiga 1, čl. 6, 7, knjiga 8, čl. 26, 27.
[22] D. Mihelič, *Piranska notarska knjiga (1284–1288). Drugi zvezek. Quaderno notarile di Pirano (1284–1288). Fascicolo 2°. SAZU. Viri za zgodovino Slovencev 9*, Ljubljana 1986, št. 1, 2, 3, 4, 198, 199.
[23] Knjiga 3, čl. 31.
[24] Knjiga 3, čl. 1, 3, 31, 58, 85, dodatek k čl. 85 iz 1492.
[25] Statut Pirana, knjiga 9, čl. 13 (redakcija iz 1332).

mestu. Bile naj bi mirne in se posvečale samo prodaji. Pri svojem delu naj ne bi vile ali predle. Tudi naj ne bi imele ob sebi otrok, mlajših od dveh let. – Trg z branjevkami je bil očitno živahen, statut pa je skušal vpeljati red v obstoječo prakso. Predpisal je drastično kazen za kršilko določila: obhodila naj bi mestno palačo in pri tem nosila okrog vratu kamen, težak 25 liber (slabega pol kilograma).[26]

Moški ali žena, ki je pripeljal v Koper prodajat mleko, ga ni smel mešati z vodo. Ne moški ne žena ni smel v Koper pripeljati tujega vina ali grozdja za proizvodnjo vina. Vino je bilo v Kopru prepovedano »plemenititi« z dodatki, npr. z medom, da bi bilo slajše, v Izoli pa so ga smeli moški in žene prodajati na drobno le s predpisanimi merami.

Plačanke – dékle so poznali v vseh obravnavanih primorskih mestih, njihov delokrog pa ni podrobneje znan. Tržaški statut jih je – podobno kot javne ljubice – potisnil na stranski tir. Kaznovanje za posilstvo, zadržanje ali odvedenje take osebe je bilo milejše kot v primeru Tržačank z uglednejšim položajem. Milejša kot v primeru polnopravne meščanke je bila tudi kazen za delikt nad plačanko, če moški ni uporabil sile in je na spolni odnos pristala, ali če jo je kdo proti volji sorodnikov zadržal ali odvedel.

Sluga ali dekla v Kopru nista smela brez dovoljenja zapustiti gospodarja in oditi za boljše plačilo delat k drugemu. Ko je odslužil/a in je želel/a zapustiti gospodarja ali gospodarico, je moral/a v dveh mesecih zahtevati svojo plačo od delodajalca. Če pa je delodajalca zapustil/a pred iztekom roka, mu/ji delodajalec ni bil dolžan poravnati plače. Kaznivo je bilo, če je moški ali žena na Koprskem prejel od koga (moškega ali žene) denar za delo, pa ni šel delat. V Piranu se omenja primer nesvobodne dekle, ki jo je njena gospodarica osvobodila.[27]

Žena v vlogi **redovnice** se omenja v tržaškem statutu v zvezi s posilstvom, v Kopru pa v zvezi z družinskim premoženjem. V Piranu srečamo redovnici pri oddajanju samostanskega zemljišča v najem in pri darovanju vinograda.[28]

MESTA V NOTRANJOSTI

Za razliko od primorja so se v mestih v notranjosti od 14. stol. obrtniki povezovali v **cehe**,[29] združenja obrtnikov iste stroke z izključno pravico do opravljanja poklica v mestnih naselbinah ali v njihovi bližnji okolici. Članstvo v cehu je bilo obvezno tudi za žene mojstrov. Mojstri so namreč morali biti oženjeni. Kot člani obrtnih bratovščin se večkrat omenjajo »bratje in sestre«, kot npr. pri pekovski bratovščini na Ptuju, pri bratovščini krojačev v Mariboru, žene so bile članice bratovščine padarjev v Radgoni.[30]

Žene so imele pomembno vlogo, ko je v 17. stol. prišlo do »cehovske zapore«, ki je omejila število mojstrov na obstoječe stanje. Mojstrstvo se je od tedaj prenašalo po družinski tradiciji: očetu mojstru je sledil sin ali zet. Pomočnik – nepotomec mojstra je mogel postati mojster le, če se je poročil z mojstrovo vdovo ali hčerko. Praksa prenašanja pravice do opravljanja obrti po ženski liniji je bila sicer znana že prej. Potrdilo oz. obnova starih pravic lipniškim mesarjem leta 1402 vsebuje določilo, da sme zakonska mesarjeva hči prenesti pravico do mojstrstva na moža.[31]

Cehi so nadzirali moralno življenje svojih članov: žene se v tej zvezi največkrat omenjajo kot osebe, nad katerimi je izvršen delikt. Ključavničarski mojster iz Škofje Loke, ki se je spozabil nad nekim dekletom, je moral plačati kazen, odmerjeno v vosku. Celjski lončarski mojster, ki je zapustil ženo, je moral prenehati z obrtjo, dokler se ne bi vrnil v pošteno zakonsko življenje.[32] Po pravilih radgons-

[26] Knjiga 1, čl. 56.
[27] D. Mihelič, *Piranska notarska knjiga (1284–1288)*, kot v op. 22, št. 493.
[28] D. Mihelič, *Piranska notarska knjiga (1289–1292). Tretji zvezek. The Notary Book from Piran (1289–1292). Third Volume. Thesaurus memoriae. Fontes* 1, Ljubljana 2002, št. 45; Piranski arhiv, Vicedominaria, knjiga 7, folio 179 verso.
[29] P. Blaznik, *O cehih na Slovenskem*, Ljubljana 1940.
[30] F. Popelka, *Schriftdenkmäler des Steirischen Gewerbes I*, Graz 1950, št.. 93, 159, 124.
[31] Popelka, kot v op. 30, št. 42.
[32] Blaznik, kot v op. 29, 11.

kega padarskega ceha radgonski padarski mojster ali pomočnik ni smel javno žvižgati za poročeno ženo ali devico. Ženske članice pa se v teh pravilih omenjajo tudi kot možne kršilke vedenjskih pravil. Opravljanje radgonske bratovščine padarjev pri kaki drugi bratovščini, ki bi ga zakrivil moški ali ženska članica, je bilo kaznivo. Če so se ženske članice bratovščine obkladale z neprimernimi izrazi, ali se sicer neprimerno vedle, so morale za kazen plačati *viertel* voska. Če bi mojster, pomočnik ali žena iz ceha ravnala proti sprejetim pravilom, bi ga izločili, dokler ne bi nudil zadoščenja.[33]

V premoženjskem pogledu je žena v mestih v notranjosti mogla imeti skupaj z možem solastniško ali souporabno pravico do obrtniških nepremičnin, npr. mlina.[34] Dogovor o odstopu mlina, hiše in polovice vinograda dominikanskemu samostanu in pekovski bratovščini s strani ptujskega mlinarja in njegove žene Jere iz leta 1489 vključuje tudi ženino izjavo o dogodku v prvi osebi. Sicer pa je Ptujčanki po pravu pripadalo premično premoženje: vino, žito, živina, posteljnina in drugi gospodinjski predmeti, ki so bili v hiši.[35]

POSAMEZNE DEJAVNOSTI

Tudi v »celinskih« mestih na Slovenskem so se žene uveljavljale predvsem v prehrambenih strokah. Od slednjih je bila na prvem mestu **pekarska obrt**.

V Celju se pekarice omenjajo v zvezi z goljufivim poslovanjem. Goljufive moške peke so kaznovali tako, da so jih metali v reko Savinjo, pekarice pa so morale za kazen stati ob sramotilnem stebru.[36]

V Ljubljani[37] so poleg pekov smele peči in prodajati kruh tudi kruharice, ki jim je magistrat dovolil to dejavnost glede na njihove gmotne razmere. Po stari navadi je bila ubožnim vdovam dovoljena peka in prodaja črnega ajdovega kruha, četudi niso bile izučene v pekarstvu. Kruharice so smele peči črn kruh, peka belega pa je bila pridržana pekom – obrtnikom. Leta 1570 je smel čuvar kruharne od kruharic zaradi draginje zahtevati dva krajcarja od vsakega goldinarja vrednosti prodanega kruha. Leta 1596 je v ljubljanski kruharni prodajalo kruh devet ali deset pekov ter od šest do 13 kruharic. V štiridesetih letih 17. stol. se ne omenja nobena kruharica, ki bi plačevala pristojbino za kruharno: peki so jih iz kruharne izrinili. Leta 1659 so se peki pritoževali, da tudi žene pečejo bel kruh, kar da je pravica, ki jo imajo le oni. Mestni magistrat je odredil, da se ženam, ki prodajajo bel kruh na mestnem ozemlju, ta zapleni.

Tudi v pekovski obrti je pravica do opravljanja obrti z moža prešla na ženo. Žena ljubljanskega peka, ki je zagrešil zločin, je prosila magistrat, da ji dovoli opravljanje obrti; njeni prošnji je bilo ugodeno.

Žene so se pogosto ukvarjale z **branjarijo** oz. **krošnjarstvom**. Ta dejavnost je bila obdavčena. Po določilih ptujskega statuta iz 1376 in iz 1513 so bile branjevke štiri in so morale za stojnico plačati ob Mihaelovem (29. septembra) in ob svečnici (2. februarja) po 6 pfenigov. Ob tedenskem sejmu, ki je bil v torek, naj bi mestni sodnik pazil, da so se mogle meščanke oskrbeti z vsem potrebnim, preden so dovolili nakupovati branjevkam, ki so blago preprodajale.[38]

Tudi Maribor je imel štiri branjevke. Pravice mariborskega mestnega sodnika konec 15. stol. so zavezovale vsako od njih, da mu plača 71 pfenigov. Skupaj je to znašalo 10 šilingov pfenigov; od plačila vsake branjevke je mestni piskač prejel 26 pfenigov.[39]

Sodnikove dohodke od **prodajalcev hrane** omenja tudi mariborska mestna knjiga izpred 1520. Branjevke in prodajalke loja so jedle skupaj s prodajalci soli s sodnikom in so prvič plačale 23,

[33] Popelka, kot v op. 30, št. 124.
[34] Popelka, kot v op. 30, št. 87.
[35] Popelka, kot v op. 30, št. 130, št 28; Statut Ptuja iz 1376, čl.154; Statut Ptuja iz 1513, čl. 68.
[36] Blaznik, kot v op. 29, 8.
[37] *Ljubljanska obrt od srednjega veka do začetka 18. stoletja*, *Publikacije Mestnega arhiva ljubljanskega*, *Razprave* 3, Ljubljana 1972.
[38] Popelka, kot v op. 30, št. 28; Statut Ptuja iz 1376, čl. 43, 56, 57, 176; Statut Ptuja iz 1513, čl. 133, 175.
[39] Popelka, kot v op. 30, št. 146.

drugič 22 in tretjič 21 pfenigov ter vsakič prispevale sodnikovi ženi pfenig za pijačo. Če je kdo želel opravljati branjevski/krošnjarski poklic, je moral prispevati sodniku goldinar. Za vsak krošnjarski koš mu je moral plačati še 3 šilinge in 14 pfenigov. Mariborska mestna knjiga omenja tudi prodajalke sira; vsaka je morala plačati ob svečnici po 50 pfenigov. Vsaka kostanjarica, ki je pekla kostanj, pa je dolgovala sodniku 60 pfenigov.[40]

Ptujski statut omenja ženske prodajalke soli. Po statutu iz 1376 naj bi jih bilo 24, po tistem iz 1513 pa le 14. Na dan Marijinega rojstva 8. septembra in ob svečnici so morale plačati po 10 pfenigov, tako da je dohodek od njih znašal vsakič po funt pfenigov.

Na Ptuju naj bi bilo 8 **svečaric** oz. trgovk z voskom. Na Mihaelovo in ob svečnici je morala vsaka od njih plačati 6 pfenigov.[41]

Ženam je bila odprta možnost udejstvovanja tudi v **storitveni obrti – padarstvu**. Leta 1483 so radgonski padarji ustanovili bratovščino sv. Florjana in sprejeli pravila za njene člane. Kdor se je hotel včlaniti: pomočnik, moški ali žena, je moral 14 dni osebno prisostvovati opravljanju obrti.[42]

Žene so se kot **pomočnice** pojavljale tudi v nekaterih drugih **obrtnih dejavnostih**. Ptujski statut omenja med davkoplačevalci irharico (ali ženo irharja?), v Gorici pa je 1472 krznarica (ali žena krznarja) dobila v fevd klet in domec.[43] Določitev cen storitev za peke, kovače, čevljarje, zidarje in mizarje, ki so jo 1460 po uvedbi novih kovancev v Gradcu razglasili za Štajersko, omenja, da naj bi hlapec, ki je ob zidanju zidu prinašal kamenje in malto, dobil za plačilo 8 pfenigov, žena, ki bi opravljala isto delo, pa 7.[44]

Žene so **doma** nepoklicno opravljale tudi druge storitve, ki so prinašale dobiček v družinski proračun. V prošnji za novoletno nagrado 1613 je ljubljanski čuvaj mestnih vrat navedel, da se s plačo ne bi mogel preživljati, če si ne bi s hčerko s šivanjem in pletenjem prislužila potrebnih sredstev.[45] Ker je imel sam redno delo, je verjetno dejavnost postranskega zaslužka v glavnem ležala na hčerinih ramenih. V Ljubljani je bilo razširjeno tudi izdelovanje **čipk** na holandski in benečanski način.

Tudi mesta v notranjosti so poznala poklica **dekle** in **redovnice**. Dekle (*di/e/rn*) omenja ptujski statut.[46] Iz 1286 je znana omemba Zofije iz Gorice, ki je živela kot nuna v samostanu sv. Marije pri Ogleju.[47]

SKLEP

Za **zaključek** preostaja ugotovitev, da je bila ženina udeležba v gospodarstvu naših mest pred koncem 16. stol. dokaj omejena. Pač pa so zlasti žene obrtnih mojstrov v zvezi z dejavnostjo svojih mož nosile zahtevno breme skupnega gospodinjstva, v katerem so morale skrbeti tako za lastno družino kot za moževe pomočnike in vajence.

Dejstvo, da so žene anonimno podpirale tri hišne vogale svojega doma, odseva tudi samozavestno besedilo slovenske narodne pesmi, ki opisuje ženin sprejem okajenega soproga, ko se vrne zvečer domov: *»O, ti mrha grda pjana, cel' dan moram delat' sama, nič poprej te ni domov, kot zvečer de b' ležat šou. Eno pal'co bom uzela, ktera bo najbolj debela. Tol'ko časa čem mahat', dokler bo kaj v rok držat'«*. – Tudi brez udejstvovanja v poslovnem življenju zunaj domače hiše je verjetno marsikatera žena doma »nosila hlače«.

---

[40] Popelka, kot v op. 30, št. 167.
[41] Popelka, kot v op. 30, št. 28; Statut Ptuja iz 1376, čl. 38, 42, 61; Statut Ptuja iz 1513, čl. 85, 170, 174.
[42] Popelka, kot v op. 30, št. 124.
[43] Statut Ptuja iz 1513, čl. 168; F. Kos, K zgodovini Gorice v srednjem veku, *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 7, 8 1–4, A, Ljubljana 1926–1927, 31.
[44] Popelka, kot v op. 30, št. 97.
[45] *Ljubljanska obrt od srednjega veka do začetka 18. stoletja*, kot v op. 37, 82.
[46] Statut Ptuja iz 1376, čl. 121, 124, 125, 179; Statut Ptuja iz 1513, čl. 55.
[47] F. Kos, K zgodovini Gorice v srednjem veku, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo 4, 5, 6 1–4, A, Ljubljana 1924–1925, 4.

Katja Mahnič – Žvanut

SREDNJEVEŠKI ŽENSKI PEČATI*

MAHNIČ ŽVANUT Katja, dr., asistentka, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Oddelek za umetnostno zgodovino, Aškerčeva 2, SI – 1000 Ljubljana, Katja.Zvanut@ff.uni-lj.si

736.3-055.2(4) "04/14"

SREDNJEVEŠKI ŽENSKI PEČATI

V referatu so na kratko predstavljeni rezultati raziskave srednjeveških ženskih pečatov, ki jih hranijo v Arhivu Republike Slovenije. Pečati, ohranjeni na listinah, izstavljenih pred letom 1500, ki jih hranijo v Arhivu Republike Slovenije, oz. podatki o njihovem številu, obliki, vsebini in letnici, ki priča o času njihove uporabe, omogočajo vpogled v položaj, ki so ga imele srednjeveške ženske iz naših dežel tako v okviru rodbine kakor tudi v širši družbi. Ta je bil v marsičem podoben položaju njihovih sodobnic drugod po srednji in zahodni Evropi, v nekaterih pogledih pa se je od njega tudi precej razlikoval.

MAHNIČ ŽVANUT Katja, Ph. D., Assistant, Faculty of Arts, University of Ljubljana, Art History Department, Aškerčeva 2, SI – 1000 Ljubljana, Katja.Zvanut@ff.uni-lj.si

736.3-055.2(4) "04/14"

Medieval Women's Seals

The paper is a brief presentation of the results of a research study of medieval women's seals kept in the Archives of the Republic of Slovenia. The seals have been preserved on documents issued before 1500. Data about their number, size, content and dates of usage gives us insight into the position, taken by medieval women in our territory had within their families and society. This position was similar to that of their contemporaries elsewhere in Central and Western Europe; however, it did differ greatly in some respects.

Na listinah, izstavljenih pred letom 1500, ki jih hranijo v Arhivu Republike Slovenije, se je ohranilo 78 odtisov ženskih pečatnikov. Iz podatkov o izstaviteljih posameznih listin in osebah, ki so jih pečatile, pa se da sklepati, da je svoje lastne pečatnike imelo še nadaljnjih osem žensk, vendar pa se njihovi pečati niso ohranili.

Najstarejša dva ohranjena ženska pečata visita na listinah, izdanih v sredini 13. stoletja. S konca istega stoletja se je ohranila še ena listina, ki jo je izstavila in pečatila ženska, vendar pa se njen pečat ni ohranil. Večina vseh evidentiranih pečatov, kar 77,8 odstotkov, visi oz. bi morala viseti na listinah, izdanih v teku 14. stoletja. Glede na podatke je največ žensk pečatilo nekako od tridesetih let pa do konca stoletja. Ostalih 18,9 odstotkov pečatov je iz 15. stoletja, natančneje iz njegove prve polovice. Iz druge polovice stoletja se je namreč ohranila ena sama listina, ki jo je izstavila ženska, vendar pa se tudi njen pečat ni ohranil.

Iz teh podatkov lahko sklepamo, da zadnje tri četrtine 14. stoletja brez dvoma predstavljajo zlato dobo ženskega pečatenja pri nas. Nekoliko drugačne rezultate razberemo iz objave pečatov »avstrijskih dam« E. Mellyja: dve tretjini ohranjenih ženskih pečatov, ki jih navaja, je bilo sicer prav tako odtisnjenih v teku 14. stoletja, vendar pa se jih je največ ohranilo iz prve polovice stoletja. Ne-

* V referatu na kratko predstavljam rezultate raziskave srednjeveških ženskih pečatov, ki jih hranijo v ARS. Podrobneje nekatere izsledke raziskave predstavljam v članku, ki bo konec leta izšel v zborniku, posvečenem jubilantu dr. Božu Otorepcu. Tematika pa bo še obširneje obdelana v katalogu srednjeveških ženskih pečatov, ki bo v knjižni zbirki *Viri. Gradivo za materialno kulturo Slovencev* Narodnega muzeja Slovenije izšel naslednje leto.

kaj več kot 11 odstotkov pečatov je iz 15. stoletja. Pri tem je tudi Melly našel en sam pečat iz druge polovice stoletja, ostali pa so iz prve polovice 15. stoletja. Mellyjev korpus se od obravnavanega najbolj razlikuje v odstotku pečatov, pritrjenih na listine, izdane še v 13. stoletju. Teh je pri Mellyju kar petnajst (skoraj 24 odstotkov). Vsi so iz druge polovice tega stoletja.[1]

Precej drugačne razmere pri ženskem pečatenju najdemo pri G. Seylerju. Najstarejši ženski pečati, ki jih je objavil, datirajo še v 11. stoletje, nekaj primerov pa je tudi iz 12. stoletja. Od ostalih objavljenih pečatov jih je bilo dobrih 21 odstotkov odtisnjenih med 1200 in 1249, 42 odstotkov med 1250 in 1299, nekaj več kot 21 odstotkov med 1300 in 1349 in dobrih 8 odstotkov po 1350 (najmlajši je iz leta 1372). Iz teh podatkov je razvidno, da je žensko pečatenje v nemških deželah svoj zenit doseglo med sredino 13. in sredino 14. stoletja.[2]

Podatki iz Seylerjeve objave so precej podobni tistim, ki jih za severne francoske dežele navaja B. Bedos Rezak. Tudi v Franciji so namreč ženske pečatile že pred letom 1200 (skoraj 8 odstotkov ohranjenih pečatov je iz tega obdobja). V obdobju med 1200 in 1250 je bilo odtisnjenih nekaj več kot 22,5 odstotkov ohranjenih pečatov. Zlato dobo ženskega pečatenja v severni Franciji pa nedvomno predstavlja druga polovica 13. stoletja (iz tega časa je malenkost več kot 60 odstotkov ohranjenih pečatov). Po letu 1300 je na tem območju navada ženskega pečatenja očitno upadala (iz časa do sredine 14. stoletja je le 9 odstotkov pečatov).[3]

Po funkciji (tipu), obliki, materialu in njegovih barvah ter načinu pritrditve na listino so v splošnem srednjeveški ženski pečati podobni tistim, ki so jih uporabljali moški. Tudi srednjeveške ženske so namreč uporabljale ovalne, okrogle in mnogokotne pečatnike. Te so odtiskovali v naraven ali pa v rdeče, zeleno ali kako drugače obarvan vosek in odtise na listino pritrjevali z vrvico ali pergamentnim trakom.

Vsi obravnavani ženski pečati z izjemo treh so okrogle oblike. Dva pečata, odtisa dveh različnih pečatnikov iste lastnice, sta ovalne oblike. Največjo zanimivost, kar zadeva obliko, pa predstavlja edini ohranjeni pravokotni pečat. Njegova oblika je nenavadna ne samo za žensko, ampak bi bila prava zanimivost tudi pri moškem. Najbolj pogosti obliki srednjeveških pečatnikov sta bili brez dvoma ovalna in okrogla. Medtem ko se pri moških pojavljajo tudi ščitasta in poligonalne (največkrat šest- ali osemkotne) oblike pečatov, pa sta bili pri ženskah prav okrogla oz. ovalna oblika pečatnika skoraj pravilo.

Veliko večino, kar 73 odstotkov ohranjenih ženskih pečatov v pregledanem korpusu predstavljajo odtisi v naravnem čebeljem vosku, nekaj odtisov je tudi v zeleno obarvanem vosku. A tudi med ženskimi pečati najdemo nekaj primerov pečatenja v rdečem vosku. Opazimo lahko, da gre pri vseh pečatih v rdečem vosku za odtise pečatnikov žensk, ki so pripadale najvišjemu plemstvu oz. so v okviru družbene hierarhije v naših deželah imele najvišje položaje. Na njihovih pečatnikih se je to odražalo tudi tako, da so v pečatnem napisu poleg imena uporabljale tudi svoje naslove (v dveh primerih je šlo za kraljici, enkrat se lastnica predstavlja kot vojvodinja – k temu naslovu je dodala še podatek, da je kraljevska hči -, vse ostale so bile grofice).

Natančnejša primerjava vsebine pečatnih napisov teh pečatnikov in barve voska, v katerem so bili odtisnjeni, pa pripelje do zanimivega zaključka. Ugotovimo namreč lahko, da so se sicer vse ženske, ki so pečatile v rdečem vosku, v svojem pečatniku še dodatno uveljavljale s pomočjo svojega položaja. Obratno pa ne velja: niso vse ženske, ki so v pečatnem napisu zaznamovale poleg imena tudi svoj naslov, pečatile v rdečem vosku. Nekatere ženske so namreč v pečatnem napisu sicer posebej poudarile svoj naslov, vendar pa niso pečatile v rdečem. Iz ohranjenih pečatov pa vseeno lahko sklepamo, da so vladarice in pripadnice najvišjega plemstva po pravilu pečatile v rdečem vosku.[4]

---

[1] Eduard D. Melly, *Beiträge zur Siegelkunde des Mittelalters. I. Theil*, Wien 1846.

[2] Gustav A. Seyler, *Geschichte der Siegel*, Ilustrierte Bibliothek der Kunst- und Kulturgeschichte, Leipzig 1894.

[3] Brigitte Bedos Rezak, Women, Seals, and Power in Medieval France, 1150-1350, *Women and Power in the Middle Ages* (ur. Mary Erler in Maryanne Kowaleski), Athens (GA) 1988, str. 61-82.

[4] Kar se tega tiče, edino izjemo v pregledanem korpusu predstavljata pečata vojvodinje, ki je pečatila v naravnem vosku. Vendar pa je potrebno v tem videti predvsem posledico časa, v katerem je pečatila (sredina 13. stoletja).

Vse ženske pečate, ohranjene v pregledanem korpusu, razen dveh, lahko uvrstimo v kategorijo običajnih pečatov oz. *insiglov*. Pod tem imenom so navedeni v koroboracijah listin, poleg tega pa to ime opravičuje tudi njihova oblika - vsi imajo namreč tako pečatno podobo kot tudi pečatni napis.[5] Prvo izjemo predstavlja pečat, ki je v listini, na kateri visi, naveden kot *petschad*. Temu opisu tudi ustreza, saj gre v resnici za pečat brez pečatnega napisa. Druga izjema pa je odtis pečatnika, ki je bil po svoji funkciji skrivni pečatnik oz. *secret*. Skoraj popolnoma enako razmerje pri uporabi funkcijsko različnih pečatnikov navaja tudi Melly: vsi ohranjeni ženski pečati razen treh imajo pečatne napise, torej gre za *insigle*, eden je v pečatnem napisu imenovan *secret*, dva pa sta brez pečatnega napisa, zaradi česar ju lahko razumemo kot *petschad*.[6] Razmerje med številom odtisov različnih oblik pečatnikov, ki so jih uporabljale ženske v nemških deželah, je nekoliko drugačno: med pri Seylerju objavljenimi ženskimi pečati je med desetimi ohranjenimi pečati devet običajnih in en tajni.[7] Ženske, ki so pečatile listine, hranjene v ARS, so imele večinoma en sam pečatnik. Torej je dejstvo, da so bili njihovi pečati po pravilu običajni, torej *insigli*, povsem v skladu s pričakovanji.[8] Le sedem žensk se nam predstavlja v vlogi lastnice več pečatnikov. Vendar pa je iz datumov izstavitve posameznih listin, na katerih visijo njihovi pečati, moč razbrati, da najverjetneje nobena od teh žensk ni imela več pečatnikov v istem času. Pri vseh se da namreč sklepati, da so si iz takih ali drugačnih razlogov v določenem trenutku dale izdelati nov pečatnik. Podobno velja tudi za pečate, ki jih je objavil Melly: vse ženske, ki se pojavijo v njegovi študiji, nastopajo kot lastnice enega samega pečatnika.[9] Precej drugačna praksa pri pečatenju je bila očitno uveljavljena v severnoevropskih deželah. Seyler navaja precej primerov žensk, ki so imele hkrati dva pečatnika. Poleg že omenjenih tajnih pečatnikov so ženske iz nemških dežel namreč pogosto poleg običajnih imele še t. i. kontra pečatnike, ki jih med pečati iz naših dežel skoraj ne najdemo.[10] Kontra pečatniki so bili pogosti tudi v severnofrancoskih deželah. Med ženskimi pečati, ki jih je v svoji raziskavi zajela Bedos Rezakova, je tako kar 35 odstotkov odtisov kontra pečatnikov.[11]

Ali je srednjeveška ženska sploh imela pečatnik ali ne, je bilo v veliki meri odvisno od družbenega položaja rodbine, v kateri se je rodila, oz. v katero se je poročila. V pregledanem korpusu listin so se ohranili odtisi 56 različnih pečatnikov, ki so pripadali 48 ženskam. Od teh jih je kar sedem pripadalo rodbini Celjskih, šest pa Svibenskim (v obeh primerih so upoštevane tako ženske, rojene v omenjenih rodbinah, kakor tudi ženske, primožene vanje). Več žensk, ki so imele lasten pečatnik, najdemo tudi med Ortenburškimi, Vovbrškimi, Ptujskimi, Montfortskimi, Pfanberškimi, Liechtensteinskimi, Šaunberškimi, Kunšperškimi in med gospodo s Pišec. Ostali ohranjeni odtisi so pripadali posameznim pripadnicam manj pomembnih plemiških družin.

Ženska si je pečatnik ponavadi dala izdelati po poroki, saj so odtisi pečatnikov, ki so pripadali neporočenim ženskam iz naših dežel, v splošnem precej redki: v pregledanem korpusu listin ni na primer niti enega samega odtisa pečatnika neporočene ženske. Tudi pri Mellyju najdemo omenjen en sam primer odtisa takšnega pečatnika.[12] V tem je potrebno videti predvsem posledico dejstva, da neporočene ženske iz naših dežel v srednjem veku praviloma niso imele lastnega imetja oz. posesti, s katerimi bi razpolagale. V pravnih zadevah, povezanih z različnimi denarnimi, posestvenimi ali

[5] Glede na to, s kakšnim imenom so navedeni v listini, ločimo različne tipe pečatov. Ob primerjavi njihovega poimenovanja in oblike se izkaže, da ne gre zgolj za različna imena. Poleg običajnega pečata *(insigel)*, s katerim je lastnik opremil večino listin, ki jih je izstavil, sta obstajali še dve obliki pečatov: t. i. *petschad*, ki ga prepoznamo po tem, da je brez pečatnega napisa, in pa skrivni pečat (*secret*). Uporaba obeh je bila očitno odvisna od določenih okoliščin in kot taka vedno skrbno omenjena v koroboraciji listin, na katerih je pečat visel. Za različne funkcijske oblike pečatnikov gl. Katja Žvanut, *Pečati grofov* Celjskih, Viri. Gradivo za materialno kulturo Slovencev 2, Ljubljana 2001, str. 25, 26.

[6] Melly 1846 (op. 1).

[7] Seyler 1894 (op. 2).

[8] Rezultati analize pečatenja članov rodbine Celjskih so pokazali, da sta bila *petschad* in *secret* ponavadi odtisa »drugega pečatnika«, se pravi pečatnika, ki ga je imel lastnik poleg tistega, s katerim je odtiskoval svoje običajne pečate, *insigle*. Z njima je pečatil v točno določenih okoliščinah. Pri tistih članih rodbine, ki so imeli vse svoje življenje en sam pečatnik, so bili njegovi odtisi po pravilu vedno običajni *insigli*. Prim. Žvanut 2001 (op. 5), str. 25, 26.

[9] Melly 1846 (op. 1).

[10] Kontra pečatnik se imenuje tako zato, ker so ga odtisnili na zadnjo stran skodelice »sprednjega« pečata.

[11] Bedos Rezak 1988 (op. 3), str. 65.

[12] Melly 1846 (op. 1), str. 221. Pečatenje pri neporočenih dekletih pa je bilo nekoliko bolj pogosto po letu 1250 v severnih francoskih deželah, zlasti v viteških in neplemiških družinah; Bedos Rezak 1988 (op. 3), str. 66.

drugimi pomembnimi stvarmi, so tako po navadi nastopale preko svojih varuhov ali »odvetnikov«. Šele ob svoji poroki so ženske kot nekakšno povračilo za prinešeno doto in balo dobile poleg zamožila, ki jim je bilo dano le v užitek, tudi jutrno, s katero pa so povsem prosto razpolagale.[13] Kot imetnice in upravljalke lastnega premoženja so tako poročene ženske kot (so)izstaviteljice nastopale v listinah, v katerih so opisani različni denarni in posestveni posli. Te listine so lahko namesto njih pečatili drugi, lahko pa so jih pečatile tudi same z lastnimi pečatniki.

V zvezi s pečatenjem srednjeveških žensk iz naših dežel in njihovim zakonskim statusom je zanimiva še ena podrobnost. Melly v svojem pregledu pečatov »avstrijskih dam« ugotavlja, da jih je večina pripadala vdovam.[14] Tudi pri Seylerju najdemo precejšnje število primerov odtisov pečatnikov, ki so jih ženske uporabljale po smrti svojih mož.[15] Odtisi srednjeveških ženskih pečatnikov, ki so se ohranili v korpusu pregledanih listin iz ARS, pa nudijo povsem drugačno sliko. Med njimi je kar slabih 69 odstotkov vseh ohranjenih ženskih pečatnih odtisov pripadalo poročenim ženskam, vdovam pa le dobrih 22 odstotkov.[16]

Kot rečeno, so imele ženske najpogosteje en sam pečatnik, s katerim so pečatile vse življenje. V tem so se bistveno razlikovale od svojih mož, očetov in bratov, ki so pogosto uporabljali po več različnih pečatnikov hkrati.[17] Kot je bilo tudi že povedano, pa so se glede tega ženske iz nekdanjih habsburških dednih dežel jasno razlikovale tudi od svojih sodobnic iz bolj severnih predelov Evrope.

V tem pogledu so izjema vladarice in žene plemičev na najvišjih položajih, ki so (lahko) imele, podobno kot njihovi možje, po več pečatnikov. Razlogov za to je bilo več. Najpomembnejši med njimi je bil vsekakor dvig na družbeni lestvici oz. sprememba naslova. Drugi pomembni vzrok za več pečatnikov lahko najdemo v različnih identifikacijah njihovih lastnikov: tako so se lahko tudi ženske na najvišjih položajih z več različnimi pečatniki uveljavljale z različnimi naslovi, ki so jih imele.

V nasprotju z vladaricami je glavni razlog za zamenjavo pečatnika pri navadnih plemiških ženskah predstavljala smrt moža in ponovna poroka. Vendar pa zamenjava pečatnika ob ponovni poroki očitno ni bila pravilo, oz. se je vsaka ženska samostojno odločala o tem, s kakšnim pečatnikom se bo uveljavljala. Tako lahko iz ohranjenih pečatov ugotovimo, da sta vsaj dve ženski, kljub temu, da sta se v njiju predstavljali z identiteto prvega moža, uporabljali svoja pečatnika tudi še v času drugega zakona. Nasprotno pa lahko za nekaj žensk ugotovimo, da so si dale izdelati več pečatnikov, kljub temu, da so bile poročene samo enkrat, ali da se po smrti moža niso vnovič poročile. O tem, kakšni so bili njihovi razlogi za zamenjavo pečatnika, lahko danes le ugibamo.

V splošnem se glede na osnovno tipologijo pečatnih podob srednjeveški ženski pečati ne razlikujejo bistveno od moških. Tudi ženske so se namreč v svojih pečatih v glavnem predstavljale s portretom. Ta je bil lahko »realističen« (upodobitev lastnice same) ali pa simboličen (v smislu heraldične upodobitve ali začetnice imena lastnice). Seveda sta se obe vrsti portreta mnogokrat združili v isti pečatni podobi (npr. stoječa ali sedeča dama, ki v rokah drži enega ali dva grbovna ščita, ali pa kombinacija grbovnega ščita in začetnic(e) imena). Zanimivi so tudi precej redki primeri pečatov, v katerih je lastnica upodobljena s pomočjo svojega konjeniškega portreta.[18] Ti so še posebej nenavadni v luči dejstva, da je bil tip konjeniškega portreta v pečatu nekako rezerviran za moške in so ga uporabljali zlasti pripadniki najvišjega plemstva (vojvode, kralji, cesarji).[19] Izjemo, ki pa jim pri moških ni enakovredne vzporednice, predstavljajo pečati nekaterih vdov. Te so v podobah svojih,

[13] Sergij Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev. Od naselitve do zloma stare Jugoslavije*, Ljubljana 1961, str. 256.
[14] Melly 1846 (op. 1), str. 221.
[15] Seyler 1894 (op. 2).
[16] Preostalih devet odstotkov ohranjenih pečatov pripada ženskam, za katere se bodisi ne da ugotoviti njihovega zakonskega stanu, bodisi so pečatile v vlogi predstojnic ženskih samostanov.
[17] Za primere uporabe več pečatnikov pri moških gl. za Celjske Žvanut 2001 (op. 5); za Žovneške gl. Dušan Kos, Diplomatični diskurz o vzponu Žovneških gospodov, *Gestrinov zbornik* (ur. Darja Mihelič, ZRC SAZU), Ljubljana 1999, str. 156.
[18] Seyler npr. navaja kar nekaj takih primerov; Seyler, 1894 (op. 2), str. 133, 134 in 296.
[19] Prim. Rudolf Chimani, *Die Reitersiegel der österreichischen Regenten von Mitte 14. bis Mitte des 15. Jahrhunderts. Versuch eines Beitrages zur Entwicklung des Reiterstandbildes*, Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung, LIV. Band, 1. u 2. Heft, Innsbruck 1941, str. 103-146.
[20] Melly, 1846 (op. 1), str. 226, 227; Seyler 1894 (op. 2), str. 296-300.

t. i. votivnih pečatnikov, ki so jih uporabljale po moževi smrti, imele različne nabožne motive (npr. Beg v Egipt, Marija z detetom, Jagnje Božje, simboli evangelistov, svetniki).[20]

Nobena od žensk, katerih pečati so se ohranili na listinah, ki jih hrani ARS, v svojem pečatu ni uporabljala zadnjih dveh opisanih ikonografskih tipov. Srednjeveške ženske pečate, zajete v raziskavi, lahko glede na tipologijo pečatnih podob razdelimo v tri skupine. V prvi so pečati, ki imajo v pečatni podobi »realistični« portret lastnice, v drugi pečati, na katerih najdemo heraldični portret lastnice, v zadnji pa pečati, na katerih se lastnica predstavlja na kakšen drugačen simboličen način (npr. z začetnico svojega imena).

Največjo skupino ohranjenih ženskih pečatov (več kot 85 odstotkov) nedvomno predstavljajo tisti pečati, ki imajo lastnico v pečatni podobi predstavljeno s pomočjo njenega heraldičnega portreta. Tudi Melly pri opisu svojega korpusa srednjeveških ženskih pečatov ugotavlja, da se je večina žensk v pečatni podobi uveljavljala s pomočjo svojega heraldičnega portreta.[21] Pri Seylerju objavljeni ženski pečati kažejo nekoliko drugačno sliko, saj razmerje med pečati z realističnim in tistimi s heraldičnim portretom lastnice ni tako neuravnoteženo.[22] B. Bedos Rezak pa npr. za severne francoske ženske pečate ugotavlja, da so bili tisti s heraldičnim portretom lastnice precej redkejši od pečatov z drugimi tipi upodobitev.[23]

Če za večino moških, razen za tiste, ki so nosili najvišje naslove (vojvode, kralji, cesarji) ali pa tiste, ki so svoj visoki družbeni položaj želeli še posebej poudariti,[24] velja, da so se heraldično predstavljali z enim samim, rodbinskim grbom, pa je imela ženska pri svojem heraldičnem portretu več možnosti. Predstavljala se je namreč lahko bodisi z dvema grboma bodisi z enim samim. V primeru, da je uporabljala dva, je šlo večinoma za kombinacijo rodbinskega (očetovega) in moževega grba. V ženskih pečatih sicer najdemo tudi drugačne kombinacije grbov - nekaj takih primerov se je ohranilo tudi v pregledanem korpusu -, vendar pa gre v njihovih primerih bolj kot ne za izjeme. V primeru pa, ko je ženska uporabljala en sam grb, je šlo ponavadi za možev grb, čeprav obstajajo tudi primeri, ko je ženska zaradi takšnih ali drugačnih razlogov tudi v zakonu obdržala očetov grb.

Dobra polovica žensk, ki so v pečatnih podobah vodile svoj heraldični portret, se je predstavljala s kombinacijo dveh grbov, medtem ko so ostale uporabljale samo enega. Od slednjih jih je večina za uveljavljanje lastne identitete uporabljala možev grb, le tri pa očetovega.

Odtisi pečatnikov žensk, ki se kot izstaviteljice sprva pojavljajo same ali ob svojih možeh, v kasnejših listinah pa so v koroboraciji navedene kot vdove, kažejo, da so ženske iz naših dežel tudi po smrti moža ohranile svoj pečatnik in si niso dale izdelati novega, »vdovskega«. Zanimivo je tudi, da so ženske, ki so listine, ohranjene v pregledanem korpusu, pečatile že kot vdove, uporabljale isti način uveljavljanja svoje identitete kot njihove sodobnice, katerih možje so še živeli, torej heraldični portret. Povedano drugače, v pregledanem korpusu ni niti enega odtisa t. i. votivnih vdovskih pečatnikov, ki jih kot izredno pogoste navajata Melly in Seyler.[25]

V luči analize uporabe heraldičnega portreta pri ženskah je zanimiva tudi primerjava v pečatu uporabljenih grbov pri posamezni ženski z naslovom, s katerim se je predstavljala. Več kot tri četrtine žensk se je v pečatnem napisu predstavljalo z moževim imenom, dobrih 9 odstotkov žensk mu je dodalo še očetovo ime, le 3,7 odstotkov žensk pa se je uveljavljalo izključno z očetovim imenom.[26]

Zanimivo je, da je večina žensk, ki so se v pečatni podobi sicer predstavljale s kombinacijo očetovega in moževega grba, v pečatnem napisu nastopala le z moževim imenom. Poleg primoženega sta navedli še svoje rodbinsko ime le dve ženski, nadaljnje tri pa so poleg očetovega imena dodale še

[21] Melly 1846 (op. 1), str. 227.
[22] Seyler 1894 (op. 2).
[23] Bedos Rezak 1988 (op. 3), str. 71.
[24] Tak primer predstavljata npr. zadnja grofa Celjska; prim. Žvanut 2001 (op. 5).
[25] Pri Mellyju je med objavljenimi pečati 10 odstotkov vdovskih, pri Seylerju pa celo nekaj več kot 17 odstotkov; Melly 1846 (op. 1); Seyler 1894 (op. 2).
[26] Zaradi nečitljivosti pečatnega napisa ali poškodovanosti pečatov pa za nekaj več kot 9 odstotkov žensk nisem mogla ugotoviti, kakšno ime so uporabljale v svojih pečatnikih.

svoj podedovani naslov. Vendar pa glede na visok položaj rodbin, v katerih so bile rojene in naslove, ki so jih zaradi tega nosile, taka odločitev ni presenečenje.

Ženske, ki so se v svojem pečatniku predstavljale s pomočjo moževega grba, so tudi v pečatnem napisu navajale primoženo ime.[27] Zaradi majhnega števila ohranjenih ženskih pečatov, v katerih so se lastnice predstavljale izključno z očetovim grbom (ohranili so se le trije primeri), pa je nemogoče izoblikovati kakršnokoli splošno sodbo o tem, s kakšnim imenom so se uveljavljale.

Pečati, ohranjeni na listinah v ARS, oz. podatki o njihovem številu, obliki, vsebini in letnici, ki priča o času njihove uporabe, omogočajo vpogled v položaj, ki so ga imele srednjeveške ženske iz naših dežel tako v okviru rodbine kakor tudi v širši družbi. Ta je bil v marsičem podoben položaju njihovih sodobnic drugod po srednji in zahodni Evropi, v nekaterih pogledih pa se je od njega tudi precej razlikoval.

Iz ohranjenih listin, kjer ženske nastopajo kot izstaviteljice bodisi same bodisi v družbi z možem, kakšnim drugim moškim sorodnikom ali pomembnejšim plemičem, je jasno razvidno, da so ženske tudi po poroki obdržale precej samostojen položaj, ki jim je omogočal (so)odločanje pri pomembnih zadevah, povezanih s posestmi in denarjem. V pečatnih podobah svojih pečatnikov, ki so jih uporabljale, da so različnim nakupnim, prodajnim in drugim dogovorom dajale pravno varnost, so se predstavljale na isti način kot njihovi moški – s pomočjo lastne osebe, torej s portretom. Ti portreti, pa naj je šlo za »realistične« ali simbolične, so jasno razumljiva simbolična sporočila, ki pričajo o tem, kako je srednjeveški človek gradil in vzdrževal (samo)podobo. Pri njenem oblikovanju je bila ena najpomembnejših prvin sklicevanje na rod(bino) in na tradicijo, ki jo je predstavljal(a).

To se najbolje odraža prav pri ženskih heraldičnih pečatih. Za razliko od moških so imele ženske pri oblikovanju svojega heraldičnega portreta namreč več možnosti: svojo identiteto so lahko uveljavljale z očetovim grbom, z moževim grbom ali pa s kombinacijo obeh. Z izbiro ene od teh možnosti so ženske močno vplivale na izgradnjo svoje (samo)podobe, s pomočjo katere so uveljavljale svoj družbeni položaj.

Dejstvo, da so domala vse ženske po smrti svojih mož ohranile pečatnike, ki so si jih dale izdelati v času zakona, in jih še naprej uporabljale, kaže na pomemben položaj, ki so ga imele v naših deželah tudi vdove. Po smrti moža so ženske praktično prevzele vodilno vlogo v družini ter same ali ob pomoči sorodnikov in raznih zaščitnikov skrbele za vse denarne in druge posle. V tej vlogi so se v vizualnem smislu še naprej uveljavljale na enak način kot v času zakona - s pomočjo (večinoma) heraldičnega portreta. Ta (samo)podoba pa ne bi mogla biti v večjem nasprotju s tisto, s katero se je predstavljal velik del vdov iz bolj severnih dežel. Te so v pečatnih podobah svojih vdovskih pečatnikov uporabljale upodobitve nekaterih prizorov iz svetega pisma in različnih svetnikov, ki so se jim včasih v vlogi pobožnih priprošnjic pridružile tudi same. S temi podobami so najširši javnosti sporočale, da se je po smrti moža tudi njihovo lastno aktivno življenje v okviru srednjeveške družbe končalo in da se umikajo v odmaknjeni svet molitve in čakanja na večno življenje.

SEZNAM CITIRANE LITERATURE

Brigitte Bedos Rezak, Women, Seals, and Power in Medieval France, 1150-1350, *Women and Power in the Middle Ages* (ur. Mary Erler in Maryanne Kowaleski), Athens (GA) 1988, str. 61-82.
Rudolf Chimani, *Die Reitersiegel der österreichischen Regenten von Mitte 14. bis Mitte des 15. Jahrhunderts. Versuch eines Beitrages zur Entwicklung des Reiterstandbildes*, Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung, LIV. Band, 1. u 2. Heft, Innsbruck 1941, str. 103-146.
Dušan Kos, Diplomatični diskurz o vzponu Žovneških gospodov, *Gestrinov zbornik* (ur. Darja Mihelič, ZRC SAZU), Ljubljana 1999, str. 147-167.
Eduard D. Melly, *Beiträge zur Siegelkunde des Mittelalters. I. Theil*, Wien 1846.
Gustav A. Seyler, *Geschichte der Siegel*, Ilustrierte Bibliothek der Kunst- und Kulturgeschichte, Leipzig 1894.
Sergij Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev. Od naselitve do zloma stare Jugoslavije*, Ljubljana 1961.
Katja Žvanut, *Pečati grofov* Celjskih, Viri. Gradivo za materialno kulturo Slovencev 2, Ljubljana 2001.

[27] Za dve zaradi poškodb napisa sicer ni več moč ugotoviti, s kakšnim imenom sta se uveljavljali.

Rolanda Fugger-Germadnik

PODOBE BARBARE CELJSKE (?1394 - 1451) V SLOVENSKEM ZGODOVINOPISJU*

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Sabine Florence Fabijanec

GOSPODARSKA DJELATNOST ŽENA NA DALMATINSKOM KOMUNALNOM PODRUČJU OD XIV. DO XVI. STOLJEĆA

Fabijanec Sabine Florence, dr., Zavod za povijesne znanosti HAZU, Strossmayerov trg 2, HR - 10000 Zagreb, flofaber@hazu.hr

396(497.5)"13/15"

GOSPODARSKA DJELATNOST ŽENA NA DALMATINSKOM KOMUNALNOM PODRUČJU OD XIV. DO XVI. STOLJEĆA

Prošireno razmatranje gospodarske djelatnosti žena u cijeloj Europi i detaljnije u Dalmaciji vidljivo dokazuje da su žene i u službenim javnim spisima i privatnim poduhvatima bile vrlo aktivne u promicanju gospodarskog rasta gradske sredine u kojoj su se nalazile. U sustavu komunalnog svakodnevlja žene su u Dalmacije sudjelovale u proizvodnji sukna, prehrambenih artikala te djelom i njih preprodavale na javnoj tržnici. Osobito se uočava svojevrsna specijalizacija u prodaji vina (odnosno pića općenito). U toj su djelatnosti najviše sudjelovale pripadnice pučkog sloja društva. Pripadnice gradskog patricijata su se pak prvenstveno usredotočile na gospodarenje svojim posjedima, posebice nakon smrti njihovih muževa, te su time ravnopravno prisutne u bilježničkim spisima s ostalim sudionicima upravljanja nekretninama.

Fabijanec Sabine Florence, Ph. D., The Division of Historical Sciences, Strossmayerov trg 2, 10000 Zagreb, Croatia, flofaber@hazu.hr

396(497.5)"13/15"

Women's Economic Activities in the Dalmatian Municipal Regions between the 14th and 16th Centuries

Extensive research studies of women's economic activities in Europe and particularly in Dalmatia have shown that, according to official public documents and private enterprises, women were very active in adding to the economic growth of their towns. In Dalmatia, women were engaged in the production of textiles, foodstuffs, and to some extent in their retail in open markets. Some specialization in wine selling (and the sale of beverages in general) is particularly noticeable. It was mostly the bourgeois women who were engaged in this. The women members of the town's patriciate, however, mostly remained focused on managing their estates, especially once their husbands were dead, which makes them as frequently present in public documents as any other persons engaged in real estate management.

Ključne riječi: Žene, gospodarstvo, Dalmacija, renesansa
Key words: women, economy, Dalmatia, Renaissance

Bez obzira na politički sustav koji je na snazi, žene u gradu, kao i one na selu, ne igraju nikakvu ulogu u organima vlasti, no zato su zauzele ključnu ulogu kao radna snaga u razvoju privrednog života srednjovjekovnih gradova. Veliki porast pučanstva u XII. stoljeću i znatan razvoj gradova po cijeloj Europi uzrokuju novi model odnosa između rada i svakodnevnog života. Bračni par, odnosno obitelj s dvije generacije – roditeljima i djecom – čini srž nove organizacije gradske privredne djelatnosti, koja zamjenjuje seosku vlastelinsku organizaciju.[1] To je prilika za razvoj obrta koji pospješuje specijalizaciju i raspodjelu rada. Druga posljedica tzv. renesanse XII. stoljeća u privrednom smislu jest i afirmacija plaćenog rada.[2] Unutar tog sveopćeg gospodarskog razvitka žene stječu mjesta po

[1] Spomenimo da se već u X. stoljeću svećenici bune protiv celibata jer su im žene predstavljale bitan ekonomski doprinos u kućanstvu; Patricia Skinner, *Women in Medieval Italian Society 500–1200*, Longman 2001., str. 111.

[2] Claudia Opitz, Contraintes et libertés (1250–1500), pog. 9, Les femmes dans les stratégies familiales et sociales, *Histoire des Femmes en Occident*, dir. coll. Georges Duby, Michelle Perrot, sv. 2, *Le Moyen Age*, dir. Christiane Klapish-Zuber, Paris 1991., str. 305–306.

obrtničkim cehovima i bave se trgovinom,[3] iako im je s druge strane pristup nekim zanimanjima zatvoren.[4] Ovdje želimo analizirati manifestacije i razvitak privredne djelatnosti na dalmatinskoj obali uz nadopunu s primjerima iz drugih prostora.

I. ŽENE U POSLOVNOM SVIJETU GRADSKE SREDINE

S razvojem obrtništva su se do neke mjere uspostavila i »područja kompetentnosti«, tj. podjela rada. Ženama je prvenstveno namijenjena briga oko unutarnjeg prostora, od kuće i vrta do odgoja djece, upravljanja slugama i stokom. U to ime, jedan franjevački propovjednik, Andreas iz Regensburga (pok. 1271.), izjavljuje kako je djelatnost žena van kuće jednako korisna poput leta kokoši preko ograde svoga vrta.

No, osim bavljenja domaćinstvom, kompetencija je žena dosezala do dva glavna gospodarska sektora, tekstilne proizvodnje (već u karolinškom se pravosuđu očituje postojanja žena koje se bave tekstilnim radom[5]) i maloprodaje prehrambenih artikala. Osim privredne djelatnosti, još je jednu bitnu poslovnu granu za njih predstavljalo područje primaljstva i porodiljstva.

Dakle, ukoliko se u maloj obiteljskoj zajednici udanoj ženi ukazala prilika da stječe veće prihode od plaćenog rada nego od održavanja domaćinstva, tada bi se ovi poslovi prepustili stranim osobama uz malu nadoknadu.[6] Osim toga, kada su između 1270. i 1320. godine, primjerice u Engleskoj, rasle cijene, poklapajući se s bijednim žetvama, obitelji bi gubitak prihoda nadoknadile povećavanjem sudjelovanja žena i djece u radnom odnosu.[7]

1°) Pravilnici, cehovski statuti i ostale isprave o ženskom radu

Žena se smatra građankom bilo nasljedstvom bilo pripadnošću cehu ili pak zato što je udana za građanina; dok muškarac koji hoće postati građaninom mora za to platiti određenu svotu zajednici, žena uživa tek dio privilegija. Može se angažirati u trgovini, odgovorna je samo pred gradskim Sudom, ali nema pravo glasanja niti biti izabranom u institucije gradske vlasti. Položaj žene je isti kao onaj sina pod roditeljskim skrbništvom, samo što je kod žene taj položaj trajan.

Pravo žena da vrše ekonomsku djelatnost se razlikuje ovisno o gradovima i o struci. Žene trgovkinje, primjerice, bile one neudane ili udovice ili udane, mogu samostalno optuživati ili biti optužene. To je prednost za supruga jer on ne snosi odgovornost za trgovačku djelatnost i za moguće prihode svoje supruge. Takva situacija često osigurava potpunu samostalnost žene trgovkinje, iako je udana. Ova pravna samostalnost je priznata u cijeloj Europi,[8] osim u Dubrovniku, gdje su razlikovali poslovnu slobodu udanih i neudanih žena – makar je svima njima sloboda djelovanja ionako bila ograničena.[9] Naime, uočljiva su različita zastupanja prava žena ovisno o komunama. Tako, prema zadarskom statutu, svaka udana žena koja ima dobara pored miraza može gospodariti njima još za suprugovog života, a tome se ne smije protiviti ni suprug niti tko drugi.[10] Prema dubrovačkom

[3] Shulamit Shahar, *The fourth Estate. A history of women in the Middle Ages*, London – New York 1983., str. 194.

[4] Nakon XIV. stoljeća kirurška i medicinska praksa zatvaraju vrata ženama na Pariškom sveučilištu. Međutim, u sredinama gdje je pritisak sveučilišta slabiji, kao npr. u Frankfurtu, žene uživaju veći ugled i primaju plaću za liječenje plaćenika – u XV. stoljeću taj grad broji šesnaest liječnica među kojima su brojne Židovke; C. Opitz, Contraintes et..., str. 312.

[5] P. Skinner, *Women...*, str. 112.

[6] Isto, str. 306–307.

[7] Richard H. Britnell, *The Commercialisation of English Society 1000–1500*, Manchester-New York 1996., str. 125.

[8] S. Shahar, *The fourth Estate...*, str. 194–197.

[9] Po dubrovačkom sustavu, udovice mogu poslovati samo ako su im djeca maloljetna ili ako ih nemaju. Ako su djeca punoljetna, udovice mogu poslovati samo uz njihovu suglasnost. Udane žene ne mogu uopće poslovati bez suprugove suglasnosti. Za neudane je žene poslovna sloboda bila sasvim ograničena; Душанка Динић-Кнежевић, *Положај жена у Дубровнику у XIII и XIV веку*, Beograd 1974., str. 185–186. Za položaj žena u dubrovačkom društvu vidi: Zdenka Janeković-Römer, *Rod i grad, Dubrovačka obitelj od XIII. do XV. stoljeća*, Dubrovnik 1994.

[10] Knjiga 3, gl. 98, str. 343; *Zadarski statut sa svim reformacijama odnosno novim uredbama donesenima do godine 1563.*, ur. Josip Kolanović i Mate Križman, Zadar 1997. No u Reformacijama piše da ukoliko ženska osoba dobiva darove u kući svoga oca, može ih zadržati kao svoje, ali ako darove prima u kući svoga supruga ili svekrve, tada darovi pripadaju svekrvi i njezinim baštinicima; isto, Reformacije, br. 36, str. 543.

statutu je, naprotiv, žena prepuštena na milost i nemilost suprugu, tj. ona je podčinjena svome suprugu i njezin miraz spada pod vlast supruga, koji s njime može činiti što mu je volja.[11] Zapravo se ograničeni dubrovački konzervatizam čini izuzetnim jer su u drugim prostorima Europe žene uključene u privredno zakonodavstvo urbanih središta. No u praksi su Dubrovčanke ipak sudjelovale u privrednom životu svoga grada (vidi niže).

U Veneciji žene raspolažu svojim dobrima, mogu financirati trgovačka poslovanja, djelovati pod drugim mandatima, davati izjavu pod prisegom, i čak, ovisno o situacijama, svjedočiti. Žene iz pučkih redova rade u trgovini na malo i u obrtničkoj proizvodnji, pogotovo na području tekstila i odjeće. Pravilnik za kitničarski obrt iz 1271. godine navodi »qualsiasi merciaio, uomo e donna«, a pravilnik o preprodavačima sukna i stare odjeće iz 1233. godine nagovještava prisutnost »revendicule«,[12] (pre)prodavačice na malo.

U sjevernoj Europi, cehovski statuti iz XIII. stoljeća u većini pridaju ista prava ženama i muškarcima. U Baselu, ukoliko su žene članice korporacije, već im je 1226. godine, dopušteno raditi, prodavati i kupovati. To se očituje još i u Kölnu, Frankfurtu na Maini, Regensburgu i Lübecku.[13]

U statutima cehova u sjevernoj Hrvatskoj iz XVI. stoljeća također nalazimo ista pravila. Naime u Statutu križevačkog ceha bravara i ostrugara iz 1510. godine određuje se da članovi ceha moraju udovici svog člana doznačiti vješta kalfu koji će joj pomoći u vođenju zanata dokle god je udovica. Varaždinski Statuti ceha ranarnika, brijača i kupališta iz 1557. godine, te mesara iz 1590.-ih godina također svjedoče o nastavljanju suprugovog obrta od strane udovice. Štoviše, one bi čak naslijedile članstvo u cehu i naziv majstorice.[14]

2°) Obrtnička djelatnost

Velika se većina žena aktivnih u gradskoj sredini bavi obrtništvom. Njihova je djelatnost raspoređena između obiteljskog kruga, cehovskog zaposlenja i samostalne djelatnosti. Proizvođači odjeće i luksuznih predmeta prvi otvaraju svoja korporacijska vrata ženama da dorađuju konoplju i vunu, a zatim se otvaraju i ostali obrti vezani uz preradu tkanine i kože. Poslovanje se radnica za izradu remena, tkanje zlatom i vezenje svilom toliko razvijalo da su se žene u Parizu i u Kölnu organizirale u vlastite korporacije.[15] Primjerice, u *Livre des métiers* kraljevskog sudca u Parizu iz vremena kralja Louisa Svetog, iz XIII. stoljeća, prepisani su korporacijski pravilnici Pariza. Prema toj knjizi, računa se da se od sto zanimanja šest tiču korporacije žena. Uz to, žene su uposlene u 86 drugih korporacija. Specijalizirale su se za izradu šešira i odjeće, te za tkanje svile.[16]

Da bi žene mogle postati samostalnim majstoricama, bilo da su neudane ili udane, u većini su slučajeva trebale proći višegodišnje šegrtovanje, u skladu s cehovskim statutima. Kao članice ceha, bile su podložne istim kontrolama rada i obavezama prema zajednici – u slučaju vojne obaveze, primjerice, poslale bi jednog svog zaposlenika ili bi platile novčanu nadoknadu. Međutim, osim kod tekstilne proizvodnje, u većini su slučajeva žene u nekom cehu radile kao pomoćna radna snaga, u svojstvu kompanjona/kalfe, ili plaćene radne snage.[17] U Engleskoj XIV. stoljeća, žene se rjeđe specijaliziraju za neku posebnu djelatnost već podržavaju supruge u gradskim radionicama. Izuzetak je njihovo samostalno poslovanje u varenju piva ili u svojstvu tkalje.[18]

a) *Tekstilna proizvodnja*

Prije trgovačke revolucije kraja XI. stoljeća, pokrenute industrijom proizvodnje sukna prvo u Flandriji, a zatim i u Italiji,[19] žene su u IX. stoljeću imale monopol na području izrade odjeće, uključujući i bojadisanje i tkanje (*ars texturie*).[20]

---

[11] Д. Динић-Кнежевић, *Положај жена...*, str. 103.

[12] Dio IV., pog. I; La società, *Storia di Venezia dalle origine alla caduta della Serenissima*, II. L'età del comune, ur. Giorgio Gracco, Gherardo Ortalli, Rim 1995., str. 530–532.

[13] C. Opitz, Contraintes et libertés..., str. 314.

[14] Maja Karbić, Položaj žene u gradskim naseljima međuriječja Save i Drave u razvijenom i kasnom srednjem vijeku, str. 3–4, rad u tisku, a koji mi je autorica ljubazno posudila.

[15] C. Opitz, Contraintes et libertés..., str. 314.

[16] S. Shalar, *The fourth Estate...*, str. 175–176, 189–190.

[17] C. Opitz, Contraintes et libertés..., str. 315–316.

[18] R. H. Britnell, *The Commercialisation...*, str. 165.

Nešto kasnije, tekstilna proizvodnja je bila glavni gospodarski pokretač susjedne Italije za koju, u nedostatku dovoljne dokumentacije za dalmatinsko područje, iznosimo nekoliko razmatranja. U toj su djelatnosti žene i dalje igrale znatnu ulogu za neke segmente proizvodnje. Početkom XV. stoljeća Perrugia broji 176 tkalja i 26 tkalaca, a u Firenci su neke žene članovi korporacije za izradu remena i lanenih sukana, zajedno s muškarcima.[21] U XVI. stoljeću, grad Bologna broji 60.000 stanovnika, od koji je 35% pučanstva angažirano na *Arte della seta* (1587. god.), uključivo žene i šegrte. Ženska radna snaga je vrlo bitna: tkalje, *incannatrici et orditrici*, predstavljaju 65% ljudi koji žive od svile. Djeluje barem 12.000 tkalja. Štoviše, iako se radi kod kuće, predindustrijski se rad žena u Bologni smatra pozitivnom činjenicom koja osigurava društveni poredak, dok se neradinost žena držala negativnom pojavom. Naime, tijekom mrtve sezone, tj. kada se sezonski tekstilni rad prekida, žene se na desetke i na stotine okreću prostituciji. Primjerice, rad *caldai* traje tek dva mjeseca. Muškarci koji se bave time najčešće su podrumari ili posrednici, koji mogu privremeno prestati raditi na svom području da bi se sezonski bavili s *caldaie*, dok žene ili sezonski dolaze iz zaleđa na rad, ili se ostatak vremena prostituiraju.[22]

U seoskim dijelovima Italije tkanje je povjereno ženama po kućama, a ostale, teže radove obavljaju unajmljeni radnici. Dok su se tkalačke aktivnosti odvijale u domaćinstvu, daljnji postupci, koji zahtijevaju više ulaganja, prepušteni su velikim ulagačima koji preuzimaju na sebe radnike.[23] Francesco Barberino, autor iz XIV. stoljeća, upozorava u vezi prelja da »trebaju upotrijebiti cijeli konac koji im je dan, a ne prisvojiti ga za vlastite potrebe«.[24]

Proizvođačice konca (*filatrice*) u Zadru se javljaju u XIV. stoljeću.[25] Namatanjem povjesma bavi se samo ženska radna snaga, a to se obično odvija na rubovima grada da bi se zatim vuna prerađivala u sukna u samome gradu.[26] Tada se vuneni konci postavljaju na tkalački stan i sukno se čisti od čvorova, sijena i ostalih nečistoća.[27] U Splitu taj rad prvenstveno vrše žene po kućama.[28] No, to im je rijetko bio jedini izvor prihoda, jer dalmatinski statuti svjedoče o ženama koje se uz tkanje bave i prodajom hrane i pića (vidi niže). Teže je, nažalost, konkretno odrediti vrstu poslovanja kojom se bavila izvjesna *magistra Auiza textaria habitatrix Jadre* 1446. godine, jer spomen njezina imena služi samo za označavanje njezine međe u odnosu na kuću koju udovica Stana, supruga pok. trgovca Šime Barberića prodaje župniku Šimi Zupčiću.[29] Samo nas to što je ona bila označena svojom strukom može jedino uputiti na mišljenje da je to bio njezin doista glavni izvor prihoda.

U Kotoru su zabilježene prelje i to posebice Dobroslava i Maruša, kći pokojnog Miletka Tornića. Prva je navedena pod prezimenom Sviloprelja i o njoj se, zapravo, osim tog detalja da je prela svilu, ništa dodatno ne zna. Od druge nam je ostala oporuka, iz koje se vidi da je poslovala samostalno i neudana, te da je imala dovoljno konca za izradu 16 lakata platna.[30]

---

[19] Vidi opsežnije o povijesti ekonomije, s posebnim osvrtom na nastanak i širenje »talijanskog modela« preko tekstilne industrije: Rémy Volpi, *Mille ans de révolutions économiques*, Paris 2002., za ovaj dio, str. 40–42.

[20] David Herlihy, Did Women have a Renaissance?, *Women, Family and Society in Medieval Europe*, Providence 1995., str. 33–56 (50).

[21] S. Shahar, *The fourth Estate...*, str. 192.

[22] Carlo Poni, Per la storia del distretto industriale serico di Bologna (secoli XVI–XIX), *Quaderni storici,* nuova serie 73, Bologna (aprile 1990.), str. 92–167 (94–96).

[23] Gino Luzzatto, *Ekonomska povijest Italije*, sv. 1., Zagreb 1960., str. 254.

[24] S. Shahar, *The fourth Estate....*, str. 196.

[25] Alexandar Piasevoli, Fragmenti iz ekonomskog života Zadra u XIII. do XVIII. st., *Zbornik Zadar*, Zagreb (1964.), str. 23–48 (25).

[26] U Italiji se proizvodnja vune i sukna, namijenjenih lokalnom pučanstvu, vrši u malim obrtničkim radionicama pod vodstvom majstora kojem pomažu članovi obitelji ili eventualno jedan šegrt. Kada se poslovanje namjerava proširiti, uzima se kredit za nabavku većih količina vune i za raspodjelu rada među suradnicima; G. Luzzato, *Ekonomska...*, str. 254.

[27] J. F. Belhoste, L'industrie du drap fin en France (XVe–XVIIIe siècles), *Histoire économique et sociale*, br. 3 Paris (1994.), str. 457–475.

[28] N. Bežić-Božanić, Nekoliko podataka o tekstilnom i kožarskom obrtu od XIII. i XIV. st. u Splitu, *Kulturna Baština*, god. VII, br. 11–12, Split (1981.), str. 69–76.

[29] Državni Arhiv u Zadru (dalje DAZd), Presbyter Nicolai Lupovich notarius Jadre (1446.–1469.), *Instrumenti 1446.–1447.*, B. I, F. I, f. 15.

[30] L. B. Čelebić, *Žene...*, str. 222.

U Dubrovniku XIV. stoljeća su zabilježene žene koje peru sukna, poput Bogdane, supruge Stepeta iz 1345. godine. Veću je djelatnost predstavljala izrada tekstilnih predmeta. Tako je Agneziji, *coltrarii*, 1372. godine predano 53 lakata finog platna s novcem (2 dukata i 3 groša) za konac, za izradu jednog pokrivača. Deset godina kasnije je Radiša, supruga Radoslava Obrančića, vezla razne ukrasne predmete sa srebrnim dodacima na slavenski način. Još kasnije, 1406. godine, Živka, kći obućara Kranće, za 22 groša ugovara izradu tri velike jastučnice i dvije male za jednog naručitelja, te izradu tri druge jastučnice i jedne ženske košulje za drugu naručiteljicu.[31] Nadalje, neimenovana supruga dubrovačkog krčmara Bratoslava, izrađuje tkanine od lana koje obično daje nekom trgovcu na prodaju. Tako ona oko 1380. godine ugovara prodaju 72 lakta lanenog platna s trgovcem Putinkom, po cijeni od 2 groša za 1 lakat. Ali, zbog nepoštivanja ugovora, njezin suprug Bratoslav u ime svoje supruge tuži Putinka, te sljedeće godine ovaj plaća 7,5 perpera za dva komada platna.[32]

Žene su dakle na dalmatinskom prostoru bile aktivne u tekstilnoj proizvodnji istovjetno kao žene u Italiji, bilo u sklopu proizvođačkog lanca, bilo kao samostalne obrtnice.

b) *Prehrambeni proizvodi*
Drugo veliko područje u kojemu žene igraju privrednu ulogu jest prehrambeno-ugostiteljski obrt. Po cijeloj Europi žene sudjeluju u izradi pekarskih proizvoda, u prodaji mesa, riba, u proizvodnji ulja i u varenju piva.[33] Primjerice, Francesco Barberino govori o etici pekarica, krčmarica, trgovkinja krojačkim priborom, pa čak i prosjakinja, te napominje »Ne dopustite da žene koje prodaju sir isti operu kako bi izgledao svjež«. Uz to, žene često iznajmljuju kuće, drže hotel ili gostionicu.[34] Posebno su zaposlene u trgovini prehrambenim artiklima po dućanima ili na tržnici, te na tjednim ili sezonskim sajmovima. Neke od njih rade za svoj račun, a druge pomažu supruzima na tržnici i na sajmovima. Često im pomažu kada nastane svađa s čuvarima susjednih štandova na sajmu. Izvori spominju žene koje prodaju perad, ribe, i dr.[35] U Engleskoj u XIII. stoljeću sajmovi su (poput sajma na Bridge Street na dan sv. Ivesa) prilika za žene da u kratkom roku poboljšaju godišnji prihod prodajom piva i pripremljene hrane.[36]

Dalmatinske statutarne odredbe jedino poznaju strukovnu djelatnost žene na području prehrambenih proizvoda,[37] dok im je rukovanje ribama nedopušteno. Naime, 1326. godine je u Dubrovniku ženama izričito zabranjeno prodavati ribu,[38] a niti se u drugim dalmatinskim statutima ne navode žene koje bi mogle prodavati ribu, nego isključivo ribari (*piscatori*).

Pekarice su, primjerice, prisutne u hvarskom i trogirskom Statutu. Prema ovim Statutima, zarada pekara, bilo muškog ili ženskog, ne smije prelaziti cijenu jednog kruha u omjeru spram trideset pečenih kruhova, pod prijetnjom kazne od 20 šolda.[39] Vijećnike Splita više zabrinjava kvaliteta dnevnog kruha, s obzirom na to da ga pekarice trebaju dobro ispeći. U suprotnome, plaćaju 10 solida po kruhu i obeštećuju kupca.[40] U Dubrovniku se 1285. godine spominje izvjesna Obrada *fornaria* koja opskrbljuje lokrumski samostan. U istoj pekari radi i Radost Galiopa. Osim za dotični samostan, dubrovačke su žene uglavnom bile te koje su mijesile i pekle kruh za potrebe grada – pod strogom kontrolom općine. Naime, 10. ožujka 1306. godine Malo vijeće odlučuje da pekarice smiju peći kruh

[31] Д. Динић-Кнежевић, *Положај жена...*, str. 9.
[32] Д. Динић-Кнежевић, *Положај жена...*, str. 9.
[33] C. Opitz, Contraintes et libertés..., str. 314–315.
[34] O ženama hotelijerkama prisutnima u književnim djelima srednjovjekovlja vidi: Jean-Louis Picherit, L'hôtellerie, les hôteliers et hôtelières dans quelques œuvres de la fin du Moyen Age, *Le Moyen Age* 2/2002, tome CVIII, str. 301–332.
[35] S. Shalar, *The fourth Estate...*, str. 195
[36] R. H. Brittnell, *The Commercialisation...*, str. 90.
[37] O prisutnosti nekih obrta iz svakodnevnog života na javnoj tržnici prema statutarnim odredbama u Dalmaciji vidi: Florence Fabijanec, L'influence des pouvoirs publics sur le commerce et sur la vie des marchés urbains en Dalmatie (XIIIe–XIVe siècles), *Mediaevum Quotidianum*, sv. 48, Krems (2003), str. 37–52.
[38] Д. Динић-Кнежевић, *Положај жена...*, bilj. 48, str. 10.
[39] Knj. V, § 22, str. 171–172; *Hvarski Statut* (dalje: Statut Hvar), Vladimir Rismondo, Split 1991. Knj. II, § 44, str. 72; *Statutum et reformationes civitatis Tragurii* (dalje: Statut Trogir), *Monumenta Historico-Juridica*, ur. Ivan Strohal, sv. X., Zagreb (1915.).
[40] Knj. IV, § 93, str. 689; *Statut grada Splita*, *Splitsko srednjovjekovno pravo III* (dalje: Statut Split), Antun Cvitanić, Split 1998.

isključivo svojim drvima, pod prijetnjom globom od 5 perpera. Morale su i nadoknaditi kruh koji bi izgorio. Sama se prodaja mogla obaviti jedino uz gradsku dozvolu (12. XI. 1312. g.). Ipak, po svoj prilici, pekarice su imale prikladnu peć za kruh, koju su mogle dati izraditi na temelju novca stečenog mirazom. Godine 1385. takva kamena peć je koštala 200 perpera.[41] No, svaka transakcija se u Dubrovniku mogla odvijati jedino uz dopuštenje gradskih vlasti, za razliku od drugih dalmatinskih gradova, gdje se vlasti nisu do te mjere upletale u privrednu djelatnost svojih sugrađana.

Osim pekarstvom, dubrovačke slobodne žene se također bave prodajom voća, ili pak drže radionice za šivanje ili čistionice. U posebnim prilikama se spominju i izvjesne čuvarice žita (*fontecharize*), kojima je međutim, za razliku od njihovih muških kolega, u pravilu bilo zabranjeno prodavati dotično žito.[42] U sjevernoj Hrvatskoj, sustavno istraživanje na području međuriječja Save i Drave na isti način potvrđuje veliki postotak pekarica, mesarica, gostioničaraka i ribarica još u XVI. stoljeću.[43]

Higijena je drugo područje povezano sa prodavačicama svježih proizvoda. Naime, u splitskom Statutu, zabranjeno je ženama presti vunu dok prodaju mlijeko na tržnici da se ne bi mlijeko pokvarilo infekcijom. U slučaju neposluha, kontrolorima je dopušteno uništiti njihov kalem.[44] Na sličan način, u Skradinu, niti jedna prodavačica mlijeka, preprodavačica ili krčmarica ne smije presti na mjestu gdje prodaje prehrambene proizvode pod prijetnjom 12 dinara globe; u Trogiru, žene koje prodaju bilo što a da istovremeno predu na tržnici, plaćaju globu od 5 solida;[45] nadalje, u Dubrovniku ženama koje su prodavale vino bilo je zabranjeno presti, pod prijetnjom globom od 4 groša 1313. godine, odnosno 1 perpera 1322. godine.[46] Isto se pitanje vezano uz higijenu ponavlja i u XVI. stoljeću, kada je, prema splitskoj kneževskoj odredbi, ženama zabranjeno prodavanje kruha i raše poslije podne, ukoliko su ujutro prodavale sireve.[47]

U bilježničkim spisima postoji nekoliko primjera prodaje vina, kao u Splitu 1344. godine, kada Marica Psesović prodaje vino grnčaru Radovanu za 8 libara.[48] Istovremeno, u Dubrovniku, zabilježeno je dvanaest krčmarica (*tauernera*) – od kojih su sačuvane četiri oporuke iz XIV. i XV. stoljeća.[49] Kada su stupile u službu, krčmarice su potpisivale ugovor s vlasnikom krčme. U njemu su se ugovarali uvjeti rada, vrijeme službe, a vlasnik se obvezao davati im hranu.[50] U Kotoru se pak od 1327. do 1333. godine može pratiti djelatnost krčmarice Miroslave, koja posluje zajedno sa suprugom, također krčmarom. No, izvori daju zaključiti da je ona bila ta koja je vodila glavninu poslovanja jer je njezin suprug naveden u odnosu na nju: »*tavernar* muž Miroslave«. Malo više o samom poslovanju govori nam slučaj druge kotorske krčmarice Miroslave za koju se zna da je 1431. godine preko svog ortaka kod proizvođača u Brindisiju u Italiji dala naručiti boce za vino. Sa sociološkog aspekta je zanimljiviji slučaj kotorske krčmarice Radice, jer joj je 1438. godine, po naredbi biskupa, svećenik Marin obavezan isplatiti 7 perpera za dojenje njihovog izvanbračnog djeteta![51]

Čini se da se žene učestalo specijaliziraju za prodaju alkoholnih pića na malo, jer u Engleskoj s kraja XIII. i početka XIV. stoljeća, prema toj istoj logici, većina prodavača piva su žene – a tek prelaskom na industrijsku obradu u XV. stoljeću one prepuštaju ovu aktivnost većim muškim operaterima.[52] Ukoliko nisu označene posebnim nazivom, žene su zapravo kumulirale razne sitne djelatnosti od tkanja u kući do izrade sireva, kruha i prodaje vlastitih proizvoda na tržnici.

---

[41] Д. Динић-Кнежевић, *Положај жена...*, str. 7–8.
[42] Д. Динић-Кнежевић, *Положај жена...*, str. 1–60.
[43] M. Karbić, Položaj žene..., str. 4.
[44] Knj. IV, § 96, str. 691; Statut Split.
[45] § 75, p. 211; *Statuta civitatis Scardonae* (dalje: Statut Skradin), ur. Ante Birin, Zagreb-Skradin 2002. Knjiga II § 46, str. 72; Statut Trogir.
[46] Д. Динић-Кнежевић, *Положај жена...*, str. 11.
[47] DAZd, Proclamationes comitis Hieronymi Bernardo comitis et capitaneus Spalati (1503.–1504.), kut. 36, sv. 43, knj. I, F. II, f. 32, 34, 35'.
[48] *Monumenta Spectancia Historiam Slavorum Meridionalum* (dalje MSHSM), ur. Jakov Stipišić, Ante Nazor sv. 53, »Splitski spomenici«, prvi dio, Zagreb 2002., dok. 437, str. 262.
[49] Gordan Ravančić, *Život u krčmama srednjovjekovnog Dubrovnika*, Zagreb 2001; plus oporuka Tuerdene kćeri Mildraga s kraja XIV. stoljeća: Državni Arhiv u Dubrovniku, Testamenta notarie 5, f. 104–104'.
[50] Д. Динић-Кнежевић, *Положај жена...*, str. 11.
[51] Lenka Blehova Čelebić, *Žene srednjovjekovnog Kotora*, Podgorica 2002, str. 219–220.

II. UDOVICE ILI PRIVREDNA SAMOSTALNOST

Prelazeći sa statusa udane žene na onaj udovice, žene doživljavaju prekretnicu glede svojih odgovornosti i gospodarskih mogućnosti. Naime, što znači biti udovica? Prema propovjednicima poput Bernardina iz Sienne, vodstvo obitelji i administracije dobara pripada majci kada je *capofamilias* umro, te udovica postaje ovlaštenom za ulogu koja joj po prirodi ne pripada: »Postaje žena napola muškom.«[53]

Dobar pokazatelj ambigvitetnosti njezinog položaja je situacija u Firenci, vezana uz pojam *parentendo*. Ondje se žena nalazi u neugodnoj posredničkoj situaciji. Naime, velike firentinske obitelji se služe brakom svojih kćeri kako bi uspostavile mrežu obiteljskih saveza.[54] Ponovna udaja postavlja problem gubitka miraza jer, ukoliko se žena preuda, tada je njezina djeca rijetko – ako ikada – slijede u novi dom. Dakle, kada ostane »poštenom udovicom«, ona može ostati u kući svoga supruga te je suprugova obitelji uzdržava, no ako se preuda, tada živi odvojeno od svoje djece. U 70% slučajeva žene su postavljene za skrbnice svojoj djeci dokle god se ne preudaju, a djeca ionako pripadaju očevoj liniji. U tom kontekstu, suprugova obitelj smatra preudaju kao napuštanje djece, jer se zbog miraza moraju prodavati dobra na njihovu štetu. Stoga Francesco Barberino u *Regimento e costume di donna* iz 1330. godine, te franjevac Fra Bernardino iz Sienne u *Le Prediche Volgari Inedite* iz 1424. godine ohrabruju ostanak žene u kući pokojnog supruga, njihovo posvećivanje molitvi, njihovo stalno zaposlenje i to da se čim manje druže s muškarcima, izuzev svećenika. Međutim, ženinom je rodnom domu više u interesu da se ona ponovno uda kako bi se uspostavile nove veze. Ipak, budući da zbog novog miraza treba napustiti djecu i preuzeti svoju dotu, društvo je smatra »okrutnom majkom«.[55] Ne čudi dakle činjenica da u Firenci 1427. godine udovice predstavljaju preko 50% cjelokupnog stanovništva.[56] Ali, u Veneciji, žene mogu biti ovlaštene za tutorstvo nad maloljetnicima i nad *incapaci*, te biti oporučne izvršiteljice, a da se ne precizira što se događa u slučaju ponovne udaje.[57] Također, u sjevernoj Europi je situacija manje osjetljiva. Suprug ili njegova obitelj u slučaju suprugove smrti ženi dodjeljuju udovštinu, tj. djelić zemlje ili pokretnih dobara. U Engleskoj, prema sudskim rješenjima iz Hustings Courts, samo 3% supruga određuju da im se supruge po njihovoj smrti ne smiju ponovno udavati.[58]

1°) Udovištvo u dalmatinskim statutima

Prema splitskom i šibenskom statutu, ukoliko se žena koja je određena za oporučnu izvršiteljicu svoga supruga ili za skrbnika svoje djece preuda (samo u Splitu), gubi pravo na svoje službe.[59] Prema zadarskom statutu, »da mati ne bi smišljala i poduzimala prijevaru i himbeno spletkarenje«, ne može vjenčati svoju djecu iz prvog braka bez pristanka njihovih srodnika[60] – takva stavka daje naslutiti da su pokoje žene zlorabile svoj položaj. Nadalje, udovica koja se preuda ne smije više vršiti dužnost izvršiteljice oporuke, s obrazloženjem da »bi žene koje prelaze u drugi brak ne samo izručile dobra djece iz prvog braka nego bi, kad bi mogle, i život te djece predale novim muževima«.[61]

Da zakon nije uvijek doslovno shvaćen u praksi vidi se iz primjera pohranjenog kod splitskog bilježnika A iz 1342. godine, prema kojemu Petrula udovica Dragana s Brača kao izvršiteljica oporuke izdaje priznanicu o dugu svog pokojnog supruga, iako je ponovo udana za Dragoslava s Hvara, a uz dopuštenje svoga novoga supruga (*Petrula relicta Dragani de Braça et nunc vxor Dragosclaui de*

[52] R. H. Britnell, *The Commercialisation...*, str. 98, 166.
[53] Lise Collange, Deux femmes d'affaires du Quattrocento : Alessandra Macinghi Strozzi et Caterina Sforza, *Le Moyen Age* 2/2003, Tome CIX, Bruxelles 2003.
[54] Primjerice, kada Lionardo di Filippo Strozzi udaje svoju kćer, kaže da je »sklopio *parentado* za Ginevru, koju je udao za mladića od oko 22 godine, sina Galeotta di Bettina da Ricasoli«.
[55] Catherine Lawless 'A widow of God'? St Anne and representation of widowhood in the fifteenth-century Florence, *Women in Renaissance and Early Modern Europe*, ur. Christine Meek, Great Britain 2000., str. 15–42 (34–36).
[56] David Herlihy, The natural history of medieval Woman, *Women, Family...*, str. 57–68 (67).
[57] La società..., str. 530.
[58] C. Lawless, 'A widow of God'?, str. 34–36.
[59] Knj. 3, gl. 28, str. 495; Statut Split. Knj. 5, gl. 16, str. 57, *Knjiga Statuta, zakona i Reformacije grada* (dalje: Statut Šibenik), ur. Slavko Grubišić, Šibenik 1982.
[60] Knj. 3, gl. 93, str. 339, *Zadarski statut*.
[61] Knj. 3, naslov. 26, gl. 122, str. 365; *Zadarski statut*.

Farra, et cum consensu ispsius sui viri).[62] Štoviše, u poslovnom zadarskom svijetu, zabilježeno je nekoliko primjera u kojima trgovci na samrti, prilikom pisanja oporuke, dopuštaju, čak i ohrabruju (uz stavku, uistinu, da je riječ o braku bez potomstva), ponovnu udaju svojih supruga[63] – time se podudarajući sa spomenutom firentinskom logikom.

2°) Udovištvo i početak karijere

Udovici se osiguravaju sredstva za življenje.[64] Prema zadarskom statutu, ukoliko suprug umre bez oporuke, a da nema nikakvih baštinika po uzlaznoj i silaznoj liniji, tada sve nasljeđuje supruga – vrijedi i obrnuto: ako supruga umire, suprug je taj koji nasljeđuje. U slučaju da ženska osoba nije bila udana i da nema rođaka, tada njezina dobra pripadaju Općini i potonja se brine za njezin pogreb.[65] U slučaju kada žena želi ostati udovicom i živjeti u suprugovoj kući, ali je suprug svoju ostavštinu dodijelio djeci, ona smije ostati u kući pokojnog supruga, a dom, hranu i odjeću – zvane »hranarina« – dobiva primjereno zalihi i mogućnosti dobara iz baštine supruga. Ako suprug nije ostavio oporuku, ali ima bliže rođake, tada se oni moraju pobrinuti da se ženi preda njezin miraz i povrh toga 10% libara od svih dobara, s time da ukupna svota ne smije prelaziti 200 libara. U slučaju da žena to odbije, izbacuje se iz kuće, a rođaci zadržavaju sva dobra.[66]

Brojne udovice nastavljaju suprugovu djelatnost, iako cehovi nameću ograničenja. Za života svojih supruga te žene nisu članice ceha, no kad postanu udovicama, dozvoljeno im je učlanjenje. Većina žena koja se zauzima za veće poslovanje su udovice, dok se žene koje samostalno posluju (ne nastavivši suprugovu djelatnost) prvenstveno posvećuju razmjeni odjevne robe ili prehrambenih proizvoda. Samostalna žena koja se posvećuje vanjskoj trgovini, bilo neudana bilo udana, izuzetak je koji potvrđuje pravilo.[67]

U dalmatinskim bilježničkim spisima, posebice zadarskima, udovice često trebaju prvo riješiti suprugove dugove i poslove (u većini slučajeva zapravo te udovice gube parnice i osuđene su platiti robu koju su njihovi pokojni supruzi prethodno naručili).[68] Napominjemo da je u Zadru dobar dio tih žena označen kao *domina usufructaria*, koja uživa i raspolaže naslijeđenim dobrima – što je Dubrovniku nezamislivo jer su žene podređene i živućem i mrtvom suprugu. Svejedno, za ostvarivanje svojih prava, žene se mogu poslužiti pomoći nekog opunomoćenika, kao što to rade i muškarci, pogotovo kada se radi o poslovanju koje se odvija izvan njihovog mjesta boravka. Tako je, primjerice 1410. godine Franjica, *eius iuris*, supruga Marcija Cavatorta, mletačkog plemića, te sestra i nasljednica Grgura pok. Mihaela Drazila, kao opunomoćenika poslala svog sina Geronima u Zadar da od branitelja dobara pok. Bartola de Qualisa, zadarskog patricija, zatraži sukna i robe u vrijednosti od 2.079 zlatnih dukata, koje je pok. Bartol dugovao rečenom njezinom bratu Grguru. Sud odlučuje u njezinu korist.[69]

---

[62] *MSHSM*, vol. 53, str. 105–106.

[63] Godine 1390. Ivan Jurmanić ostavlja supruzi 40 libara iz njezinog miraza u slučaju preudaje; DAZd., Vannes Bernardi de Firmo, B. II, F. II, f. 1–2, 38–39. Kod Pavla pok. Nikole de Medio ponovna udaja je i obveza, ako njegova supruga Flora ne zatrudni s njim. Flora mora tada vratiti dobra svoga supruga kojima raspolaže za vrijeme udovištva i zauzvrat dobiva svoj miraz; DAZd, Articuius notarius condam Dominici de Rivignano, B. V, F. III, f. 18'–19'.

[64] Prema zakoniku Novog Brda, piljarice mogu biti samo udovice, nipošto udate žene, kako bi na taj način sebi osigurale prehranu – u suprotnome bi kršiteljice bile izložene javnom ruglu; Д. Динић-Кнежевић, *Положај жена...*, str. 7.

[65] Knj. 3, naslov 28, gl. 135, str. 381; *Zadarski Statut*.

[66] Isto, naslov 30, gl. 141, str. 387–389.

[67] S. Shalar, *The fourth Estate...*, str. 190, 195.

[68] Godine 1410. stanovnik Paga Tomaš pok. Marcia de Pensameo, traži od Radice, udovice Dragoša Paščića de Cochça, 124 libre za cijenu vina, žita, ulja i druge prodane robe, te je Radica primorana platiti; DAZd, Curia consulum et Maris, Theodoro de Prandino, sv. II, F. 9, f. 12'–13. Sljedeće godine udovica Fantina djeluje kao oporučna izvršiteljica svoga supruga Blaža de Soppe. Označena je s *domina usufructaria*, U istom razdoblju se nateže u parnici zajedno s drugim izvršiteljima zbog kupoprodaje jedne galije; isto, f. 2–3' i 4–5. Nadalje, godine 1411. suknar Jakov pok. Ivana traži od Cecilije, udovice Ivana *militis* de Grisogoni, *domina et usufructaria bonorum omni dicti domini Johannis*, 127 libara i 3 solida za sukna različitih boja. Sud obvezuje Ceciliju na plaćanje; isto, f. 9'–10'. Sljedeće godine Jakov pok. Andrea traži od Stane udovice Kreše de Begna, kao oporučne izvršiteljice pok. sina Pavla de Begna, 23 dukata za cijenu kupljene soli; isto, f. 20. Godine 1442. Katarina iz Šibenika, kao oporučna izvršiteljica pok. muža Mihael de Tarvisio, daje napisati popis njegovog imutka; *Spisi kancelarije...*, dok. 192, str. 280–282.

[69] DAZd, CCM, Teodoro de Prandino, *Sentenze*, B. II, F. 9, f. 13'–15'.

Zatim, za preživljavanje žene ostavljaju polog za kredit,[70] bave se još kupoprodajom nekretnina[71] ili najmom.[72] Prodaja solana je dobar vid zarade, posebice u Zadru. Tako je 1514. godine Magdalena, kći pok. Jakova Liparlia i udovica Ivana Tramkovića, stanovnika Zadra, dobila dvije solane blizu mjesta *Aurisie* u Zadru, te ih predaje Kranji, bratiću iz Mugate, i građaninu Zadra, da ih proda dvojici plemića, braći Zojlu i Alojzu Trevisu, za 140 dukata. Četiri godine kasnije Franjica, udovica pok. Nikole de Rosa, zadarskog patricija, spomenuta je kao *mulier suis juris per modum liberum francum*. Ona Pompeju de Soppe, također patriciju, prodaje trinaest solana u Pagu, koje posjeduje u zajedništvu (*in indiviso*) s još sedam drugih solana u vlasništvu, a za 195 dukata. Od toga je Pompej platio 234 libre i 3 solida koji su pohranjeni u Paškoj kancelariji, uz još 160 libara. Pompej se ostatak obvezuje platiti u škudama. Ukoliko mu nakon tri godine Franjica ili njezini nasljednici vrate novac, Pompej obećava vratiti solane.[73] Posljednji primjer bi mogao biti slučaj kreditiranja uz prikrivene kamate, tj. dok dužnici ne vrate novac, Pompej ubire plodove solane kao vid kamatarenja.

Veliku djelatnost predstavlja i poslovanje sa stokom. U samom Zadru je zabilježeno barem sedam slučajeva. U srpnju 1555. godine Katarina, udovica Blaža de Soppe, zadarskog patricija, daje u zakup Bartolu de Augustinis de Nigris iz Comcana, trgovcu u Zadru, svoja prava nad posjedima i nad 800 grla stoke sitnog zuba iz doline otoka sv. Stjepana, koja posjeduje u zajedništvu s Angelom Veneriom. Na deset godina mu predaje i svoja prava nad 404 grla stoke sitnog zuba iz mjesta Sipceno na istom otoku, koja posjeduje u zajedništvu s Franjom de Nassis pok. Alojza. Bartol joj obeća isplatiti 54 dukata tijekom četiri godine. Obojica smiju saditi vinograde na tim posjedima, dok Bartol može pripremati vapno samo uz Katarinino odobrenje. U slučaju nesreće, Katarina treba platiti troškove prema procijeni četiri eksperta iz sela od kojih je svatko od njih odabrao po dvojicu. Katarina obeća posuditi tri velike mjere (*vegete*) vina godišnje, koje će Bartol vratiti na kraju najma.[74] Iste godine Katarina, kći pok. Šime de Nassis i supruga Luciusa Grgura sina pok. Ivana Baptista, surađuje sa zadarskim trgovcem Lazarom de Pontremolo. Dana 30. listopada doktor Pasin de Pasinis, kao opunomoćenik Helene, udovice Sebastijana de Zandonatis, predaje Lazaru 25 koza s otoka Sale koje je za račun Katarine kupio deset dana ranije na dražbi za 36 libara. Dva tjedna kasnije Katarina daje Lazaru u zakup jednu četvrtinu svojih posjeda i stoku koja se nalazi na otoku Sale na tri godine za 14 dukata po godini. Od toga je već primila 28 dukata za iduće dvije godine. Njezin se suprug, Lucius, slaže s tim dogovorom te je na ruke primio 14 dukata za treću godinu koja će završiti na svetkovinu sv. Juraja 1557. godine.[75] Iste 1555. godine Pasica, udovica Nikole de Begna, također *mulier suis juris*, za 333 dukata i 292 libre prodaje Ivanu de Hermolais pok. Franja, plemiću s Raba, 1.000 grla stoke krupnog zuba s otoka Ljube. Tri mjeseca nakon toga, Pasica ugovara s Pompejom de Soppe da joj preda 1.507 koza s otoka Silbe, a ona mu za uzvrat daje 1.537 grla s otoka Ljube. Uz to, Pasica mu prodaje još 849 grla s Ljube za 242 dukata.[76]

---

[70] Godine 1443. u Šibeniku, Konstancija udovica Grgura Mišića predaje jedan lanac vjerovniku Mihaelu Čertiću s otoka Žirja da ga proda radi duga od 9 solida; *Spisi kancelarije...*, dok. 315, str. 346. Godine 1551. Židovka Cimca udovica Josefa, sa sinom ostavlja u polog zlatninu i druge vrijedne predmete drugom Židovu, Maieru Cohenu, zbog posudbe 3.560 libara, koje vraća sljedeće godine; DAZd, *Johannes Morea*, *Instrumenti*, B. I, F. I/4, f. 17. Jedina poteškoća leži u ovom tekstu što po pravilu Židovi nemaju pravo posuđivati na kamate drugom Židovu. Ostavljanje pologa znači nije ravno kamatarenju.

[71] Godine 1545. dama Cecilija, udovica Fabijana *naute*, prodaje trgovcu Grguru polovicu gripa *ad schetrum* za 15 dukata. Oboje snose troškove za nabavu odgovarajućih jedara; *isto*, B. I, F. II², f. 26'. Deset godina kasnije, Elizabeta udovica Alojzija Bojca, zajedno sa Šimunom de Begna i Petrom de Ferra Zoyli, svojim rođacima, prodaje trgovcima Lazaru de Pontremolo i Grguru Kapsišu, mandatarima u ime neke opatije, sela *Miagoschie selo* i Gorize s Ninskog područja, te selo *Pogliza* da bi se mogli koristiti drvom – po cijeni od 10 solida po *pasu* drva. Lazar i Grgur su im platili 122 dukata, od kojih 150 idu Elizabeti a 72 drugima; DAZd, Johannes Morea, *Instrumenti*, B. I, F. I/3, f. 47. Vidi još slučaj Katarine udovice Pavla Čiprijanića u Šibeniku i prava prvokupa, te slučaj Tomice udovice Zorzina koja prodaje kuću za 300 libara šibenskom slikaru Nikolu Vladanovu; *Spisi kancelarije...*, dok. 246, str. 311–312, dok. 161, str. 250–251.

[72] Godine su 1548. Felipa, udovica Marina de Grisogona i Pavla, udovica Hieronima de Grisogona primile 10 dukata od Benedikta Bianka iz Splita, trgovca u Zadru, za ostatak najma za selo *Starevaz*; DAZd, Johannes Morea, *Instrumenti*, B. I, F. I/2, f. 11.

[73] DAZd, Simon Corenichius, B. I, F. VI, f. 21; Johannes Morea, *Instrumenti*, B. I, F. I/1, f. 3.

[74] DAZd, Johannes Morea, *Instrumenti*, B. I, F. I/4, f. 81.

[75] DAZd, Johannes Morea, B. I, F. I/4, f. 66', 75.

[76] Isto, f. 84 i 51'.

Ovi primjeri ukazuju da se u većini slučajeva kupoprodajom stoke i solana bave pripadnice gradskog patricijata.[77] Zapravo se i muški dio zadarskog patricijskog staleža u XV. stoljeću radije bavi prvenstveno rentijerstvom negoli nekim vidom konkretnog rizičnog poslovanja (kreditiranje, trgovanje, ulaganje u ekonomska društva). Ipak, tehnika obrtanja novca s jedne strane kako bi se moglo platiti neku robu na drugoj strani bila je poznata i ženama.[78]

III. POSLOVNE ŽENE

Prvi je problem razabrati što znači biti poslovna žena? Naime, kod muškaraca se u poslovne ljude ubrajaju bankari, mjenjači, veletrgovci, izvoznici, tj. svi čije poslovanje po opsegu izlazi iz lokalnih okvira djelovanja, te iziskuje određeni rizik. U izvorima su oni sami rjeđe označeni posebnom titulom, već se tek po vrsti djelatnosti zaključuje da su poduzetnici. Na dalmatinskom području, koje sam proučavala, navod da je netko *mercator* u većini slučajeva označuje da je isti poslovni čovjek, jer se bavi ne samo kupoprodajom robe nego poduzima i razne investicijske pothvate. Međutim, označuje li kod žene navod *mercatrix* isto? Naime, prema Claudiji Opitz, taj termin označava samo prodavačice na malo po dućanima te preprodavačice. Međutim, prema navodima Dušanke Dinić-Knežević, i njezinoj studiji o ženama u Dubrovniku, moguće je razvrstavanje u tri razine i nazivlja za njihovu (pre)prodavačku djelatnost.

Naime, najjednostavniji oblik označavanja žene koja prodaje na malo mogao bi biti (*re*)*vendicuola* ili *venderica*, koja još u XV. stoljeću prodaje sve i svašta. Sljedeći definiraniji oblik mogao bi biti *mercata*, poput Stane, kojoj je dozvoljeno da prodaje jaja i *pergula* na tržnici. Treći bi bio naziv *mercatrix*, ona koja posjeduje svoj vlastiti dućan. A možda pokoja ima i koju izvangradsku djelatnost.[79] Sljedećim detaljnim primjerima moći ćemo bolje precizirati taj termin.

1°) Poslovanje žena u Europi

Uistinu, većina žena se bave trgovinom na sitno. Ukoliko postoje trgovački cehovi, žene trgovaca nemaju ondje pristup jer se članstvo nasljeđuje s oca ili strica na sina ili nećaka, ukoliko je ceh glavna komunalna institucija. No, u većini slučajeva takvi cehovi ne postoje, te žena može naslijediti pokojnog supruga ili sina ili djeda. Primjerice, u pariškom Statutu iz 1324. godine spominju se trgovkinje u sklopu maloprodajnih i lokalnih trgovaca.[80] Uz to, samo bavljenje trgovinom donosi sa sobom priličnu prednost.

Naime, u drugim se sferama privredne djelatnosti u Europi, s jačanjem korporacijskog protekcionizma u razdobljima recesije XIV. stoljeća, ženama zatvaraju mogućnosti zaposlenja.[81] Jedini val ponovnog uključivanja žena u tržište rada se uočava nakon naglog demografskog pada uzrokovanog kugom 1348. godine, uslijed kojeg se, barem u Engleskoj, proširuje mogućnost zapošljavanja žena zbog manjka radne snage.[82] Vjerojatno se isti proces odvijao i na drugim prostorima. U XV. stoljeću se već znatno zaoštravaju cehovske mjere prema samostalnom radu žena[83] – budući da se šegrto-

[77] Godine 1555. Donat Krisarija, Šime de Soppe i Franjo de Civalelli, u ime pok. Ante de Ciprianis trebaju Lazaru de Pontremolo dati 148 dukata 4 libre 16 solida koje su stekli prodajom 170 grla stoke sitnog zuba na otoku Silbi Katarini, udovici Franja de Nassisa pok. Šime; Johannes Morea, *Instrumenti*, B. I, F. I/3, f. 71'. Iste godine Pompej de Soppe je primio 1.537 koza i ovaca od Nikolote udovice Petra de Nassisa, dok Nikolota potvrđuje primitak protuvrijednosti od 502 dukata, 2 libre, 1 solida i 4 dinara u obliku sireva; isto, F. I/4, f. 51. Sljedeće godine Margarita kći pok. Nikole de Rosa prodala je istom Pompeju svu svoju stoku koja se nalazi na otoku Turete, po cijeni od jednog dukata za 3,5 grla. Prodano je sveukupno 801 grla za 1.220 libara koje je Margareta primila; isto, F. I/4, f. 106'–107. U Splitu, dana 14. I. 1344., Dujam Madija Dujmova, Damjan Markov i Radoslav Dobravčev imaju 100 grla stoke u zajedničkom vlasništvu na otoku Boe, te ih prodaju Kači udovici pok. Ivana Petrače za 50 libara, *MSHSM*..., dok. 444, str. 266.

[78] Godine 1545. Petar Clada, kapetan zadarskih četa, kao opunomoćenik supruge Zojke pok. Nikole Paleologa, treba platiti Jakovu Putatto de Pioni Sacci 23 dukata za skiavine i kordovan koji se nalaze u Zadru. Dotična supruga namjerava platiti Jakovu pomoću povrata dugova koji čeka od kancelarije Kefalonije u obliku *bulletas provisionis*; DAZD, Johannes Morea, *Instrumenti*, B. I, F. I/1, f. 11'.

[79] Д. Динић-Кнежевић, *Положај жена*..., str. 10.

[80] S. Shahar, *The fourth Estate*..., str. 196.

[81] Isto, str. 199–200.

[82] R. H. Britnell, *The Commercialisation*..., str. 165.

[83] Kasnije, 1688. godine, jedan znanstvenik izjavljuje »Sukladno pravilu, nijedna osoba ženskog spola ne smije vršiti obrtničku djelatnost, iako je jednako vješta kao i muškarac«; C. Opitz, Contraintes et libertés..., str. 317.

vanje odvijalo u majstorovoj kući, bilo je neprikladno da udovica uzima k sebi muške šegrte. Općenito, prema najčešće zastupljenom mišljenju, renesansa u XV. i XVI. stoljeću nije donijela nikakav napredak u položaju žena. Štoviše, njihova prava nad vlasništvom, moći ili znanjem su se tijekom srednjeg vijeka pogoršala.[84] Uz ovu općenitu primjedbu, možda taj proces ipak ovisi o geografskim prostorima, jer prema analizi Maje Karbić djelatnost žena u obrtima na području kasnosrednjovjekovne Slavonije je procvala u XVI. stoljeću, kada se promatrani gradovi tek gospodarski osnažuju (vidi gorenavedene cehovske statute s područja sjeverne Hrvatske).

Naprotiv, u cijeloj Europi za žene koje se bave trgovinom na malo ili na veliko nema nikakvih znakova da im se regresivno sužava mogućnost rada.[85] Štoviše, razna nova istraživanja pokazuju kako se školovanje žena u gradovima nije bitno razlikovalo od onog muške djece, te da su pohađale razrede u raznim *Studijama* u Italiji i Španjolskoj. Poglavito su kćeri trgovaca i poduzetnika učile pisati i čitati.[86] Stoga ne čudi što su se, primjerice, u Parizu XV. stoljeća dvije žene bavile mijenjanjem novca, a jedna ga je posuđivala.[87] Sljedeća situacija objašnjava zbog čega se žene iz različitih sredina počinju baviti trgovačkim poslovanjem ili nastavljaju suprugovu karijeru. Uostalom, rad na zadarskim trgovcima posvjedočuje da je trgovačka djelatnost jedan od najdjelotvornijih načina rasta ugleda i staleža u društvu. U Veneciji, među najčešće oblike vođenja poslovanja spada posudba *ad negotiandum*, a žene koje se time bave pripadaju najrazličitijim slojevima društva od najskromnijih do »inclita Venecie dukissa«. Skromna udovica Giacomina Zantini di San Giovanni Decollato jedna je od nerijetkih udovica koje se spominju u trgovačkim dokumentima iz 1251. godine.[88]

Kada u XV. i XVI. stoljeću procvjeta veletrgovina, u sjevernim je i središnjim dijelovima Europe sudjelovanje žena u trgovačkim društvima sve češće,[89] a takav razvoj nastaje još u XIV. stoljeću. Godine 1370. udovica Alice zahtjeva, i to s uspjehom, od Guildhallskog suda u Londonu da joj se vrati polovica tereta trgovačkog broda koji je bio preuzet jer dokazuje svoje vlasništvo. Kada Španjolci otmu robu iz broda Margery Russel iz Coventrya, u vrijednosti od 800 £, ona dobiva dopuštenje da otme neki španjolski brod kako bi nadoknadila štetu.[90] Među oporukama iz 1350.-ih godina u Lübecku, Metchilda iz Bremena ostavlja veliku količinu srebra, nakita i 30 maraka u gotovini, dok veletrgovkinja Alheida iz istog grada suprugu ostavlja i do 400 maraka, uz nakit i kuću koja je njezin vlastiti posjed. Početkom XV. stoljeća u Baselu, među 61 trgovcem koji su pretrpjeli veliku štetu nakon krađe konvoja sa kolima i konjima, spomenuto je i do 37 žena, među njima i Christina Oflaterin, koja je bila uložila 501 forintu, i jedna druga udovica, trgovkinja začinima (*spiciaria*), čiji je ulog bio 270 forinta.[91]

U susjednom Otomanskom carstvu, žene, posebice Židovke, imaju značajnu ulogu u trgovini XVI. stoljeća. Esther Kyra, jedna od favoritkinja dvora, a ujedno i veza za židovske interese, uključena je u zakup poreza i trgovine, što joj omogućuje skupljanje blaga od 50 milijuna akša (zbog prevelikog uspjeha je sipahisi ubijaju zajedno sa sinom). Nadalje, židovska je banka (*dolab* na turskome) od 1568. do 1569. g. pod vodstvom židovske izbjeglice iz Španjolske nakon Rekonkviste, doñe Gracia Mendès. Ona ulaže otomanske financije i kapital na europskim tržištima. Njezin zet, don Joseph postaje velikim vjerovnikom nekih europskih kraljeva (Poljske, Francuske).[92]

2°) Poslovne žene u Dalmaciji

Praćenje privredne djelatnosti žena u Dalmaciji bi zahtijevalo sustavno pregledavanje rada pojedinih žena slučaj po slučaj, pa bi se po tome moglo zaključiti bave li se time samo radi preživljavanja ili su uistinu poduzetnice. Dok se na zadarskom području može nabrojiti preko dvjesto trgovaca navedenih kao *mercator*, dosada sam pronašla samo jednu trgovkinju u gradu – ta činjenica sama po sebi govori o poteškoći pronalaženja ženskih poduzetnica.

[84] D. Herlihy, Did Women..., str. 33–34, 56.
[85] C. Opitz, Contraintes et libertés..., str. 317–318.
[86] Julia Varela, *La naissance de la femme bourgeoise*, L'Harmattan 2000., str. 156–157.
[87] S. Sharar, *The fourth Estate*..., str. 197.
[88] La società..., str. 531.
[89] C. Opitz, Contraintes et libertés..., str. 309–310.
[90] S. Shahar, *The fourth Estate*..., str. 194–195.
[91] C. Opitz, Contraintes et libertés..., str. 309.
[92] *An economic and social history of the ottoman Empire, 1300–1914*, ur. Halil Inalcik-Donald Quataert, Cambridge 1994., str. 213–214.

a) *Vendricole i poslovanje u dućanu*
Prodaja na sitno na tržnici ili preprodavanje robe u vlastitom dućanu je prvi poduzetnički stupanj poslovanja. Kao što je već bilo rečeno, takve se žene označavaju kao *vendricole*.

U Zadru je 1408. godine navedena izvjesna Bolka pok. Miroslava, stanovnica Zadra. O njezinom poslovanju ne znamo ništa jer je dokument koji nas obavješćuje o njezinom postojanju njezina oporuka. Prema tom izvoru, ona za svoje oporučne izvršitelje imenuje jednog svećenika, suprugu jednog suknara i suprugu jednog mornara. Jedina spomenuta svota iznosi šest libara za njezina brata, dok ostatak neizračunate imovine dijeli siromasima, koji su proglašeni njezinim univerzalnim nasljednicima.[93] Ova udovica nije osobito bogata, ali ipak se u društvenom pogledu daje zaključiti kako je živjela u prilično dobrom okruženju jer ima poznanstva među svećenstvom, a suknari su među najbogatijim poslovnim ljudima. U Šibeniku je 1442. godine također zabilježena preprodavačica Mara Vrdebela, no samo kao dužnica izvjesnog Bartola Sporčića zbog 15 libara i 7 solida.[94] U Kotoru je pak jedina spomenuta *vendericola* Cvetna iz 1476. godine, ali je bila na lošem glasu, jer je po svemu sudeći njezina zadaća bila preprodavanje ukradene robe, dok bi za krađu zadužila svoju služavku.[95]

Dotične su žene mogle posjedovati dućane, no za to nemamo dokaza. U sljedećim primjerima imamo bolji uvid. Tako je 1319. godine u Dubrovniku zabilježen ugovor prema kojemu Draža, udovica Marina Zavernića, – i ne navedena kao *mercatrix* – daje u zakup svoj dućan (*stacionem*) na godinu dana Milici, ženi obućara Obrada, za 5 perpera godišnje.[96] Godine 1520. Agnia udovica Grgura Batisferra, stanovnika Zadra, prodaje udovici Mariji pok. doktora Stjepana iz Vincentie, trgovinu (*magacenum*) smještenu u Zadru pokraj *civitate*, s pripadnim terenom, za 21 libru.[97]

Jedan od najuspješnijih oblika poslovanja je prodaja tkanina, djelatnost kojom se bavi bogata trgovkinja Fumica (vidi niže). Osim toga, 1343. godine u Splitu Bogdana, udovica pok. Radoslava Litošijeva ispred svoje kuće prodaje obućaru Dragoju, sinu Ruška, *drappo suchne plaue* za 33 libre.[98]

No, najprofitabilniju djelatnost drži udovica *matrona domina* Margarita pok. Kristofora Cernota, plemkinja iz Raba, tijekom 1570. godine. U roku kraćem od dva mjeseca, uspijeva prodati četrdeset jedan komad različitog sukna, isključivo carisea,[99] u vrijednosti od 700 dukata! Ponekad, Margarita prodaje svoju robu izravno, a ponekad se služi posredništvom za utjerivanje dugova: u tu svrhu imenuje, primjerice, rapskog nadbiskupa, Bartola Koncica. Dostavu robe je povjerila jednom Splićaninu, majstoru Matiji. Mušterije su joj razne, od mještana, jedne žene iz Paga, do plemića i kapetana senjske utvrde, Bassana di Sachio.

Uostalom, Margareta prihvaća i druge oblike plaćanja osim gotovine. Prema ugovoru iz 8. rujna, Franjo Marijanić prima od nje sedam komada *charesea lattisine* u vrijednosti od 75 libara po komadu. Franjo joj obeća, osim gotovine, pet kvarata vina (3 libre 4 solida po kvarti), četiri stara pšenice i jedan star ječma. Naime, njegovog su sina zarobili »nevjernici«, stoga vjerojatno ne raspolaže punim kapitalom, koji će namijeniti za otkup sina. Franjo će sve otplatiti do 1572. godine. Uz to, Margareta iznajmljuje Martinu pok. Franja Gergurića jedan teren s vinogradom i oranicom u mjestu *Monelanco*, a zauzvrat treba predati jednu dobru kokoš. S druge strane, Antonio Pacifico, *gentil'huomo* iz Raba, prodaje joj 12. prosinca iste 1570. godine 200 terena za pašu od kojih se 150 nalaze u *Manodria de Mochia*, a 50 u *Barbaleo*. Margarita za svaki teren plaća 10 dukata (sveukupno 2.000 dukata) s tim da je vrijednost dukata iznosila 6 libara i 4 solida.[100]

[93] DAZd, Theodoro de Prandino, B. VI., F. 1/1, fol. 40', 23.I.1407. (1408.).
[94] *Spisi kancelarije šibenskog kneza Fantina de cha de Pesaro 1441.–1443.*, ur. Josip Kolanović, Šibenik 1989., dok. 323, str. 300.
[95] L. B. Čelebić, *Žene...*, str. 226–227.
[96] Д. Динић-Кнежевић, *Положај жена...*, str. 10.
[97] DAZD, *Simon Corenichius*, B. I, F. X, f. 6.
[98] *MSHSM...*, dok. 358, str. 215.
[99] Tkanina načinjena od otpada i ostataka svile, podrijetlom iz Engleske (*kersey*).
[100] DAZd, Rapski bilježnici, 24. Cristoforo Fabiani, kut. 13, F. XVII, f. 28–28', 28'–29, 29', 30'–31, 31, 31', 32, 36–36', 36'–37, 37', 42'–43.

b) *Izričito označene trgovkinje*
Dosadašnjim istraživanjem, prva žena koja se navodi kao *mercatrix* je Tacija, spomenuta 12. listopada 1313. godine u Dubrovniku. Tog nadnevka ona dobiva dozvolu od kneza da za osam dana naplati svilenu haljinu, vrijednu 6 perpera, od Gabrijela Gledića.[101] Zatim se 1322. godine spominje druga trgovkinja, *mercatrix*, Madalena s otoka Lastova, ali na žalost samo da bi se označilo gdje se nalazi neki tuđi posjed.[102] Treći slučaj je Radica, *mercatrix* iz Dubrovnika, koja u veljači 1325. godine prodaje svoju drvenu kuću za 7,5 perpera. Nadalje, trgovkinja Rada, iz istog grada, ima 1343. godine svoga preprodavača na tržnici, Matiju, kojemu knez dozvoljava prodaju grožđa iz svog vrta za njezin račun.[103]

Najbolji poslovni primjer je *mercatrix* Fumica Saluagnele iz Zadra, čiji je inventar iz 1346. godine sačuvan.[104] Navedeni inventar dokazuje da je bila vrlo uspješna poslovna žena. Iako ne znamo njezinu privrednu djelatnost za vrijeme života, po smrti ona ostavlja čak tri kuće, pet vinograda i silna bogatstva u tekstilnim, odjevnim, i obrtničkim proizvodima, uz puno luksuznih sirovina poput svile, pozlaćene niti, perlica, nakita i začina. Štoviše, kada se uspoređuje s drugim *mercatores* u Zadru za isto razdoblje, ona je najbogatija jer dotični posjeduju tek eventualno po jednu kuću.

Teško je na temelju ovih nekoliko primjera definitivno zaključiti da li su *mercatrix* bile zaista nešto više od prodavačice na malo bez većeg razmjera poslovanja izvan gradskog prostora, za to bi bilo neophodno pronaći dodatnu dokumentaciju. Ali su uistinu raspolagale s velikim prihodima, te stoga nije isključeno da su bile ravnopravne poslovne žene istog značaja kao i njihovi muški kolega *mercatores*. No, daljnji primjeri žena bez strukovnih određenja ukazuju na još drugih vidova poduzetništva, iako se uglavnom svode na naklapanja da su dotične žene bile u dodiru sa poslovanjem većeg opsega.

c) *Trgovački ugovori*
Treći oblik privrednog poslovanja je sklapanje trgovačkog ugovora, tj. uobičajena djelatnost poslovnih ljudi. Za to imamo nekoliko primjera. Dana 28. prosinca 1343. godine dama Dea, kći Feliksa de Grade iz Dubrovnika, ujedno i supruga Dragote Stričića iz Šibenika, predaje Bogdanu Stričiću i Jurju pok. Grizokona Vrecija iz Šibenika, 300 zlatnih dukata da bi njima trgovali i morem i kopnom tijekom godine dana. Ona dobiva trećinu dobiti a oni dijele preostale dvije trećine. Isplatu mogu vršiti u Splitu i u Šibeniku, a ugovor je potpisan u kući Dragote.[105] U listopadu 1372. godine u Zadru dama Rada, udovica Vulčina de Ghinario, krznaru Stjepanu, zvanom Mugla, pok. Cvitana, predaje 5 dukata da izvrši svoje krznarsko umjeće (*pro exercere sua arte piliçarie*).[106]

U kasnijim razdobljima najviše primjera o takvoj vrsti poslovanja nalazimo u velegradu Zadru. U studenom 1556. godine Zadranka Klara, udovica Mihe de Bassano, nedvojbeno sklapa trgovački ugovor u vrijednosti od 160 dukata (dio njezinog miraza) s trgovcem Christoforom Cellestrinim. Obrazloženje joj je vrlo jasno: *non volendo sibi quelli le habbino à star vacui et morti in mano me, per poter sostenar se et le figlioli suoi con ogni miglior modo*. Potonji joj se obvezuje isplaćivati 7% dobiti svake godine tijekom tri godine, što je i učinjeno u siječnju 1559. godine. Istog tog datuma Klara je od svog rođaka Ivana Zama, rapskog plemića, primila 60 dukata, nakon što je ovaj trgovcu Christoforu Cellestrinu proslijedio njezinih 30 dukata za poslovanje »*ad lucrandum*«.[107] Godine 1559. je Aleksandra, supruga Demetrija Rallija Clada, guvernera otoka Krfa, primila 250 dukata od zadarskog trgovca Petra Caravina u ime dobitka na temelju kapitala stečenog od miraza koji joj je dao Teodor Clada, otac Demetrija, a svotu je bila predala tri godine ranije.[108] Po svemu sudeći, Petar umire iste godine. Naime, njegova supruga Julija treba dovršiti njegovo poslovanje i čak ga nastavlja s uspjehom. Dakle iste 1559. godine, izvjesni Lazar Grimanus, kapetan pješadije, prima nazad svoj uloženi kapital od 200

[101] Д. Динић-Кнежевић, *Положај жена...*, str. 10.
[102] CD IX, Zagreb (1911.), dok. 49, str. 60.
[103] Д. Динић-Кнежевић, *Положај жена...*, str. 10.
[104] Vidi objavljeni inventar u: Sabine Florence Fabijanec, »Dva trgovačka inventara kao pokazatelji ekonomskog i kulturnog života u Zadru u XIV. stoljeću«, *Povijesni prilozi*, god. 22/25, Zagreb (2003.), str. 93–131.
[105] *MSHSM...*, dok. 422, str. 253.
[106] DAZd, Petrus Perençanus,B. I, F. XVII, f. 4'–5.
[107] DAZd, Gabriel Cernotta, B. I, F. II, f. 9 i F. III, f. 22'.
[108] DAZd, Johannes Morea, *Instrumenti*, B. I, F. I/4, f. 177.

dukata iz ruke Julije, udovice Petra Caravina, a koji mu je povjerio prije četiri godine. Uz to, Lazar prima 56 dukata dobitka, prema dogovoru o 7% od dobitka godišnje tijekom rečene četiri godine. Da je Julija zaista preuzela stvar u svoje ruke govori i činjenica da je taj ugovor potpisan *in apotheca dicte Julie*. Zadovoljan njezinim poslovanjem, u listopadu Lazar Juliji, koja se od tada oslovljava s *mulier sui iuris*, ponovo predaje 200 dukata u obliku trgovačkog ugovora za koji će mu Julija osigurati 7% dobitka godišnje računavši od 9. studenoga. Trgovac Julije Tetriko je Lazarov jamac.[109]

Nadalje, ali u suprotnoj ulozi, iste 1559. godine, 30. listopada, Margareta, kći pok. Nikola de Rosa, pripadnica patricijske obitelji, predaje u trgovačkom ugovoru u trajanju od dvije godine Zojlu de Nassisu 100 dukata, očekujući 7% dobitka godišnje. Njezini su jamci braća de Calcina, Julijan i Grgur pok. Anta, dok Marija, *mulier suis juris* i udovica dotičnog Anta de Calcina osigurava njezin kapital.[110]

d) *Zajmodavke*
Četvrti oblik je novčano poslovanje, i posudba uz polog. Godine 1441. u Šibeniku Divna Sfelinja iz Veline, posuđuje Mari Sflinovu 7 libara radi duga, zbog kojih je dobila u zalog dvije skiavine.[111] Žena se može i udružiti s suprugom uz određenu podjelu rada. Naime 1525.–1526. godine mesar Framate iz Zadra udružuje se sa sumnjivim »*banditom*«, Martinom Silla i njegovom suprugom Helenom. Framat dobavlja određenu količinu stoke s otoka Skarde i Paga iz ilegalnih izvora, te ih donosi Silli za preradu koža, koje Silla treba prodati ili prebojadisati. Helena je pak viđena u sumnjivoj transakciji u vrijednosti od 20 libara u mesnici Framate. Uz to, prodaje sir na dug, obzirom na to da je jedan od svjedoka u parnici položio svoj češalj kod nje za kupnju dotičnog sira u vrijednosti od 8 libara – no to je dio fasade »legalnog posla«.[112] Trideset godina kasnije, Helena je navedena kao udovica Martina, *marcellator*, te u veljači 1556. godine prodaje 5 gognaja vinograda na brdu *Oseign* Ivanu Antu de Pontremolo za 133 libre.[113]

U Kotoru je zabilježeno nekoliko udovica koje se bave novčanim transakcijama poput Radule, udovice Marina Šimunovića. Njezin je pokojni suprug bio trgovac robljem te je i ona prema izvorima pripadala imućnom sloju građanstva, jer je, primjerice, kupila vinograd za 1.005 perpera, uz što je imala još tri kuće i tri vinograda i dvije služavke. Kao samostalna žena je još k tome vodila vlastite poslovne knjige.[114]

e) *Izvozna djelatnost*
Peti oblik je sudjelovanje, odnosno spomen, u carinskim lučkim dozvolama za izvoz robe, tj. *contraliterre*. Pregled šibenske i splitske *contraliterre* XV. i XVI. stoljeća pruža priliku uočiti prisutnost žena koje prijavljuju robu u svoje ime. Nije poznato putuju li one same u svrhu prijevoza robe ili samo prijavljuju dotičnu robu, a njezin prijevoz povjeravaju kapetanu broda, tj. *patronusu*. Naime, niti kod muškaraca nije nužno da sami obavljaju putovanje, dapače, što su veći trgovci, manje se kreću i izvedbu posla predaju svojim pomoćnicima.

Dakle, 1441. godine u Šibeniku Margarita kći Stjepana izvozi vino sa svog imanja u Veneciju. Iste godine u listopadu izvjesni Andrej *domini* Blaža iz Trogira i stanovnik Šibenika, izvozi za Veneciju 210 modija vina na račun dame Ivane, udovice Helija Teodosi građanina Šibenika.[115]

U Splitu, prema pregledanim *contraliterrama* tijekom XVI. stoljeća, žene predstavljaju tek 3% prijavitelja robe. Već 1503. godine izvjesna Margarita ustvari sama i upravlja brodom (*navilio*), te prebacuje u Veneciju 19 barila smokava za Trogiranina Ivana Scorpeta.[116] Osim ove iznimke, ostale žene daju drugima prevoziti svoju robu. Godine 1515. Petar Batinella prevozi u svom gripu smokve, jabuke i drugo voće, te rašu u Veneciju, a za račun Splićanke dame Agnese.[117] Iste godine Krstić

[109] Isto, f. 185', f. 186.
[110] Isto, f. 187.
[111] *Spisi kancelarije...*, dok. 82, str. 200.
[112] DAZd, *Marc Antonio Contarini...*, f. 71'–73.
[113] DAZd, *Johannes Morea*, *Instrumenti*, B. I, F. I/4, f. 90'.
[114] L. B. Čelebić, *Žene...*, str. 210–215.
[115] *Spisi kancelarije...*, str. 79, 70.
[116] DAZd, Splitski Arhiv (dalje: Sp. Ar.), kut. 36, sv. 48, knj. I, F. 5, f. 67'.
[117] Isto, kut. 49. B. 60, F. 6/II, f. 469'.

Obradić za *dominu* Jelinu, udovicu iz Splita, prevozi vino iz Splita i Poljica, ocat, sir, rašu i smokve u Veneciju.[118] Sljedeće godine Antonio da Porto u svojoj barci prevozi smokve, vino i rašu za Orstu, suprugu pokojnog brijača Grgura iz Splita.[119]

Četrdesetak godina kasnije Ciuitissa Masaralić izvozi sir u Istru 1558. i 1559. godine.[120] Zatim 1581. godine dama Pusmana Gercikieva, izvozi 758 bačava smokava u Veneciju,[121] dok bi dama Doria iz Hvara mogla čak i sama prevoziti svoju robu jer se 1581. godine navodi da unajmljuje brod »di ventura«.[122] U tim slučajevima navedena su imena bez nekog strukovnog tituliranja – kao što je uostalom slučaj i kod muških djelatnika.

f) *Pripomoć i nastavak suprugovog poslovanja*
Posljednji oblik je nastavak suprugove djelatnosti, ukoliko se i sam suprug bavio većim oblikom poslovanja, kao što smo uočili u slučaju Julije. Kod promatranih zadarskih muških trgovaca uočava se njih nekolicina koji povjeravaju poslove suprugama, posebice povodom svoga odlaska na put. Tako 1356. godine trgovac Ivan pok. Grgura, stanovnik Zadra, opunomoćuje svoju suprugu Draganu da vodi njegove poslove u Zadru.[123] Nadalje, u svojoj oporuci iz 1458. godine trgovac Grgur Mrganić povjerava svojoj supruzi čitavo rukovodstvo bolnicom (koje će zatim biti predano kćeri Zabetti).[124]

Najočitiji primjer je slučaj Lukrecije Detriko iz prve polovice XVI. stoljeća. Prema sačuvanoj *Bilanci* računovodstvenih knjiga od 1520. do 1533. godine vidi se prijelaz poslovanja sa supruga na suprugu. Naime, na početku se djela navodi *misser Zuanne Tetricho*, od fol. 1. do fol. 6. U svim se sljedećim poglavljima potpisuje *madona Lucretia Tetricha* do završnog fol. 10.[125]

ZAKLJUČAK

Prošireno razmatranje gospodarske djelatnosti žena u cijeloj Europi i detaljnije u Dalmaciji vidljivo dokazuje da su žene i u službenim javnim spisima i privatnim poduhvatima bile vrlo aktivne u promicanju gospodarskog rasta gradske sredine u kojoj su se nalazile. U sustavu komunalnog svakodnevlja žene su u Dalmaciji sudjelovale u proizvodnji sukna, prehrambenih artikala te djelom i njih preprodavale na javnoj tržnici. Osobito se uočava svojevrsna specijalizacija u prodaji vina (odnosno pića općenito). U toj su djelatnosti najviše sudjelovale pripadnice pučkog sloja društva. Pripadnice gradskog patricijata su se pak prvenstveno usredotočile na gospodarenje svojim posjedima, posebice nakon smrti njihovih muževa, te su time ravnopravno prisutne u bilježničkim spisima s ostalim sudionicima upravljanja nekretninama.

Postoji izvjesni broj zanatlija u kojima su žene izričito strukovno označene kao i njihovi muški kolege, a posebno razmatranje pojma *mercatrix* nas je navelo na mišljenje da su sposobne uključiti se i u veće poslovne zahvate uz djelovanje u proizvodnji. No, sama intitulacija nije jedini način da bi se zaključilo da je neka žena poslovna žena, jer žene koje nemaju taj naslov također dokazuju sposobnost bavljenja financijskim transakcijama koje nadmašuju lokalnu razinu poslovanja.

U ovom se je radu namjerno izostavilo dvije vrste privredne djelatnosti žena, to jest prostituciju i služinske poslove, jer je o njima do sada najviše i napisano nauštrb razmatranja produktivnih djelatnosti u gradskoj sredini. Sada kada se uočavaju brojni dokazi da su se žene od ranog srednjeg vijeka aktivno uključivale u proizvođačke i trgovačke djelatnosti, kako po cijelom europskom prostoru tako u Dalmaciji, čini se pomalo apsurdnim zasebno razmatrati žene kao aktivne sudionice gradskih privreda – no, budući da se redovito prikazuje samo muška gospodarska djelatnost, ovaj rad ima namjeru poticati daljnja istraživanja o ženama kao gospodarskom faktoru rasta, te na potrebu

[118] Isto, f. 470'.
[119] Isto, f. 480'.
[120] Isto, kut. 96, B. 103, F. 17, f. 887' i 900'.
[121] Isto, kut. 116, B. 122, F. 6, f. 459'.
[122] Isto, f. 454.
[123] DAZd, AC, B. I, F. V., f. 43.
[124] Roman Jelić, Grgur Mrganić, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. 6–7 (1960.), str. 487–508 (505).
[125] DAZd, *Augustinus Martius,* B. I, samostalni sveščić. Vidi objavljenu bilancu u: Sabine Florence Fabijanec, »Bilanca (*rimanenze*) u glavnoj računovodstvenoj knjizi Ivana i Lukrecije Detrico (1520.–1533.)«, *Zbornik Zavoda za povijesne i društvene znanosti* 20, Zagreb (2002.), str. 95–123.

njihovog uključivanja unutar cjelokupne analize gospodarskih kretanja i razvoja jedne prostorne cjeline, to jest jednog regionalnog ili komunalnog područja.

RÉSUMÉ

La première partie présente la position des femmes dans le monde du travail en milieu urbain à l'époque médiévale. Plusieurs décrets, statuts de corporation et autres textes plus ou moins officiels font référence et définissent le travail de la femme, aussi bien en Europe qu'en Dalmatie. Cette introduction théorique permet de se reporter sur l'activité artisanale des femmes, essentiellement celle qui se déroule en milieu urbain. Deux champs d'activité artisanale sont l'apanage des femmes : la production textile et le domaine alimentaire.

La seconde partie considère la position de la veuve, plus précisément le veuvage comme facteur d'autonomie économique. Le veuvage est d'abord observé à l'éclairage des statuts dalmates, puis, de la documentation notariale. Il y apparaît que les veuves jouissent d'une grande liberté d'action quant à l'administration des biens familiaux – excepté à Dubrovnik – et qu'en ce sens, elles participent activement à la vie économique des communes dalmates, aussi bien dans la gestion des biens immobiliers que dans la subvention d'activités financières spéculatives et commerciales d'envergure extra communale.

C'est pourquoi la dernière partie est plus spécialement consacrée aux femmes d'affaires. Après avoir passé en revue quelques exemples significatifs de femmes d'affaires en Europe, nous observons les quelques rares cas de femmes entrepreneuses en Dalmatie, aussi bien celles qui sont directement mentionnées comme marchandes que les autres, dont l'activité économique dépasse le cadre de la place du marché local. Cela nous permet de conclure que la diversité des activités économiques exercées par les femmes en Dalmatie répond en tous points aux manifestations spéculatives exercées par les hommes. De sorte que cet article convie vivement à continuer la recherche sur les femmes d'affaires dans cette région, ainsi qu'à les incorporer aux études générales concernant la vie économique d'une entité territoriale donnée, que ce soit une région entière ou une commune en particulier.

Andrej Hozjan

NEKROLOG ZA ROZO REBEKO SCHRATTENBACH, POROČENO GROFICO NÁDASDY Z GORNJE LENDAVE, IZ 1718

HOZJAN Andrej, dr., docent, Univerza v Mariboru, Pedagoška fakulteta, Koroška c. 160, SI - 2000 Maribor, andrej.hozjan@uni-mb.si

929 Schrattenbach R. R.

NEKROLOG ZA ROZO REBEKO SCHRATTENBACH, POROČENO GROFICO NÁDASDY Z GORNJE LENDAVE, IZ 1718

Roza Rebeka Schrattenbach, grofica Nádasdy, tretja soproga generala Franca Nádasdy, gospoda Gornje Lendave, je leta 1717 umrla na gornjelendavskem gradu. Pater kapucin Johannes iz Gradca/Graz, tedaj živeč v Radgoni, je za pogreb sestavil nekrolog, ki so ga 1718. v dveh verzijah natisnili v Gradcu. Je enkraten in svojevrsten tisk, nastal v spomin zaključka življenja pripadnice prekmurskega višjega plemstva 18. stoletja.

HOZJAN Andrej, Ph. D., Assistant Professor, University of Maribor, Faculty of Education, Koroška c. 160, SI - 2000 Maribor, andrej.hozjan@uni-mb.si

929 Schrattenbach R. R.

The Necrology of Rosa Rebeka Schrattenbach, Countess of Nádasdy from Gornja Lendava, from 1718

Roza Rebeka Schrattenbach, Countess of Nádasdy, the third wife of General Franco Nádasdy, a seigneur in Gornja Lendava, died in 1717 in the castle of Gornja Lendava. The Friar Minor Capuchin, Johannes of Graz, then living in Radgona, composed a necrology upon the burial that was later, in 1718, printed in two versions in Graz. It is a single and unique document, written in memory of a member of the Prekmurje nobility.

SPLOŠNO O NEKROLOGU

Po zgodnjenovoveških plemiških ter drugih oporokah in zapuščinskih inventarjih, ki so v zadnjih letih kar precej v ospredju zanimanja tudi slovenskega zgodovinopisja, bo dobro nekaj povedati ter napisati še o nekrologih. Nekrolog ali nagrobni govor, latinsko *oratio funebris*, je preprosto povedano oblika zadnjega slovesa posameznika ali skupine ljudi od nedavno preminulega pokojnika, ki se običajno izreče ob samem grobu ali grobnici, ali pa tudi na posebni žalni svečanosti za umrlim. Svoj izvor ima gotovo že v prazgodovinskem času, kjer je že bil del tedanjega pogrebnega obredja. Kot historični vir je izpovedna vrednost tovrstnega teksta iz specifičnih, razumljivih nagibov nujno zelo dvoumna. Nagrobnega govora namreč – ne glede na zgodovinski čas in prostor – iz pietetnih razlogov ni mogel in ne more govoriti kdorkoli že, temveč nujno nekdo od pokojnikovih bližnjih ali vsaj njemu zelo naklonjena oseba. To pa zastavlja pred poskus historičnega ovrednotenja nekrologa velik vprašaj.[1]

O ROZI REBEKI SCHRATTENBACH, GROFICI NÁDASDY, IN NJENEM SOPROGU FRANCU

Starejših nekrologov s področja Prekmurja doslej ne poznamo. V Arhivu Republike Slovenije je nekaj nagrobnih govorov zbranih v posebni zbirki.[2] Nekrolog za Rozo Rebeko, rojeno grofico Schrat-

[1] Kljub zapisanemu pa nagrobni govori že desetletja neprekinjeno predstavljajo zanimiv izziv ne le poznavalcem literarnih zvrsti, sociologom in drugim, ampak tudi zgodovinarjem. Primer literature: R. Lenz, De mortuis nil nisi bene? Leichenpredigten als multidisziplinaere Quelle unter besonderer Beruecksichtigung der Historischen Familienforschung, der Bildungsgeschichte und der Literaturgeschichte. Sigmaringen 1990 (= Marburger Personalschriften-Forschungen 10).

[2] Arhiv Republike Slovenije, AS 1073, Zbirka rokopisov.

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

tenbach, poročeno grofico Nádasdy, je tisk iz leta 1718.[3] Verjetni naročnik govora in tudi tiska je bil vdovec Franc Nádasdy, čigar družino omenja avtor takoj po uvodnih stavkih, ali pa morda celo bogati Schrattenbachi. Vprašanje je, kdo od njih je bil lepše zapisan pri radgonskih menihih. Govor so namreč čez nekaj mesecev, torej že v letu 1718, natisnili v tiskarni Widmanstätterjevih dedičev v Gradcu. Je zagotovo prvi znani in ohranjeni tiskani nekrolog za kakim od pripadnikov domačega visokega plemstva, umrlim prav v pokrajini. Zanimivo pri tem je, da je očitno bil še v istem letu tudi ponatisnjen v drugi, malce daljši verziji. V prispevku sem se opiral na prvo verzijo. Do teksta pa sem prišel po naključju, ob pregledu novejše disertacije o vseh znanih tiskih Widmanstätterjeve tiskarne v Gradcu.[4] Pokojna se je rodila v eni tedaj najuglednejših in najbogatejših družin visokega plemstva na sosednjem Štajerskem. Poročili so jo z generalom Francem II., grofom Nádasdy/Nádasdy Ferenc, sinom znamenitega zarotnika proti kralju Leopoldu istega imena. Kot njegova tretja žena je v prvem desetletju 18. stoletja prišla živet na njegov grad Gornja Lendava. Tega je Franc podedoval 1689 po smrti svoje prve žene, hčerke prejšnjega gospodarja gradu, grofa Petra Seči/ madž. Szécsi, hkrati z delom gornjelendavskega gospostva.[5] Roza je tu umrla 23. septembra 1717. Pokopana je bila v tukajšnji cerkvi, natančneje v tedanji grobnici - kripti v gornjelendavski župnijski cerkvi,[6] ki jo je Franc Nádasdy določil za pokop umrle žene. Obredu je, seveda po naročilu svojcev, prisostvoval tudi pater Johannes iz Gradca, kapucin iz samostana v bližnji Radgoni, ki je imel pretresljiv nagrobni govor v nemščini.[7]

O VSEBINI GOVORA

Govorec si je za rdečo nit – kot se je spodobilo – izbral svetopisemski izrek iz knjige preroka Izaije na temo minljivosti rastlinskega sveta, ki se v slovenskem prevodu glasi: *Trava se posuši, cvetlica ovene, ko Gospodov dih pihne vanjo, ...*(Iz 40,7).[8] Uvodoma je človeku – ob njegovih vsakdanjih morah in življenjski tragiki – nakazal kraj popolne sprostitve in užitka, to pa je lepo negovan, raznega zelenja in sadežev poln vrt v poletnem ali celo že v razigranem pomladanskem času. Motiv vrta, tako domač in običajen v baročnem pojmovanju življenjskega okolja človeka, ki je živel izključno od dela drugih, se nato vleče do zadnjih stavkov. Avtor je, jasno, izhajal iz prvega imena umrle – *Rosa*, in jo kot rožo umestil v vrt, poln zemeljskih najvišjih užitkov. A ta vrt ni nič v primerjavi z njihovim duhovnim vrtom, prepolnim nekih drugih užitkov, kar pa je lahko edinole krščanska katoliška cerkev, ki jo ima njen mož tako zelo v čislih.[9] Njo - rožo - pa je postavil v vlogo najlepše rože sredi vrta. Kot tako jo nagovarjata izmenično avtor, ki se vidi v vlogi čebelice, poletavajoče v vrtu od rože do rože,[10] in sam mož. V tekstu vrvi vseh mogočih vrtnarskih prispodob in opravil, latinskih izrazov, verzov in biblijskih izrekov ter prispodob od preroka Izaije prek potrpežljivega Joba do apostola Pavla. Tudi dva nemška štirivrstična preprosta verza sta primerno dopolnilo sicer prevladujočemu svetopisemskemu jeziku. Eden natanko opredeli Rozin plemiški izvor in kraj smrti:

---

[3] Avtor razprave je historične okoliščine glede nekrologa že predstavil na mednarodnem simpoziju Prekmurski narečni knjižni jezik v Murski Soboti 2003 s prispevkom *Historično o novoodkritem prekmurskem zapisu iz 1680, in o natisnjenem nekrologu za Rozo Rebeko Schrattenbach, grofico Nádasdy, iz 1718*, zbornik tekstov pa naj bi izšel oktobra 2004.

[4] Teodor GRAFF, *BIBLIOGRAPHIA WIDMANSTADIANA Die Druckwerke der Grazer Offizin Widmanstetter 1586-1805*, Graz 1993. Za opozorilo in posredovanje knjige se na tem mestu zahvaljujem akademiku prof. dr. Jožetu Mlinariču.

[5] Andrej Hozjan, Inventar družinskega in posestnega arhiva grofov Batthyány v Güssingu, Gradiščansko, Pokrajinski arhiv Maribor, Inventarji 8, Maribor 2000, str. 37.

[6] Možna pa je tudi še danes ohranjena grajska grobnica dober kilometer od gradu.

[7] O radgonskih kapucinih in njihovem samostanu gl. Vinko ŠKAFAR, Prispevek radgonskih kapucinov k ohranjanju slovenščine v 17. in 18. stoletju. *Zbornik soboškega muzeja 7*, Murska Sobota 2003, 17-51. Tu je ta nekrolog že omenjen in objavljena ilustracija naslovnice druge tiskane verzije, saj ga je avtor pričujoče razprave po odkritju posredoval kolegu Škafarju, ki je pravkar pisal citiran tekst, gl. prav tam, str. 48-49.

[8] Sveto pismo stare in nove zaveze, Slovenski standardni prevod, Ljubljana 1997, str. 509. V originalu na samem začetku (*THEMA*) govora v latinski in nemški verziji.

[9] *Ich verhoffe Hoch-Adeliche Nadasdische Familia, es werde mir heut erlaubt seyn, die Christliche Catholische kirchen (in Geistlichen Verstand zu reden) einen solchen Irdischen Lust-Garten zu vergleichen, ...*

[10] *Begebe mich derowegen gleichwie ein Bienlein oder Immen mit meinen fluchtigen Gedancken in disen Garten, alda umbzusehen, ob ich ein oder andere holdseelige Blumen antreffe, ...*

»Hier ligt die Gräfin ROSA,
Sonsten genannt Formosa,
Ein gebohrne von Schrottenbach /
Ist seelig gestorben zu Limbach.«

Največ pozornosti v tekstu je seveda namenjeno umrli Rozi Rebeki. Glede na jezik teksta in na njen socialni položaj jo običajno imenuje z »vrtnarskimi« in podobnimi oznakami.[11] Nato so pogostejše še omembe njenega visokoplemiškega izvora in zakonskega stanu, znova v kombinacijah z rožo.[12] Konkretnejših podatkov o njenem življenju tu ni, razen trditve, da naj bi bila zelo pobožna. Avtor trdi, da je marsikatero noč prebedela ob molitvi.[13] Najslikovitejša je prispodoba Roze kot ženske, ki bi jo Janez Krstnik bogato opremil za pot v onostranstvo. Opira se na eno od videnj Janeza Krstnika, »nebeškega orla«, ki je videl žensko, kateri je bilo podarjenih dvoje kril, da je lahko odletela v puščavo. Če bi torej Janez Krstnik živel tedaj in bil prisoten ob uri Rozine smrti, je verjel pisec, bi ji podaril ne dvoje, temveč troje kril, s katerimi bi Roza gotovo odletela v večno puščavo. Teh troje kril bi predstavljalo troje Rozinih življenjskih odlik, in sicer krščansko vero, upanje in dobrodelnost – karitativnost.

Nekaj pozornosti je namenjeno tudi vdovcu grofu Francu in njegovemu rodu Nádasdy.[14] Iz resneje zastavljenih delov teksta lahko izvemo tudi nekatere tedaj očitno znane plati iz življenja njegovih najimenitnejših članov. Avtor najprej poudari, da je družina zmeraj izražala skrb za cerkve, samostane in za ureditev družinskih grobnic v njih. V tamkajšnji marmornati grobnici – »vrtu«, kamor jo je k večnemu počitku vabil,[15] so bili do tedaj že pokopani nekateri Francu najbližji, namreč njegov(i) otrok(ci?),[16] obe njegovi prejšnji zgodaj umrli ženi Rahela in Lija[17] in celo njegovi starši in drugi krvni sorodniki ter prijatelji.[18] Nato avtor primerja tri pomembne osebnosti iz družine Nádasdy s tremi svetopisemskimi preroki, Abrahamom, Izakom in Jakobom. Vdovca Franca vidi kot Izaka in za to primerjavo navede razloge na podlagi nekaj epizod iz Izakovega svetopisemskega življenja. Tako kot Izak pred kraljem Abimelekom naj bi bil tudi Franc izprašan o svoji soprogi in rekel: to je moja sestra, kot jo ljubeče imenuje še ob smrti; kot Izak je tudi Franc bodočo soprogo spoznal pri vodnjaku oziroma točneje ob potoku, kjer mu je žejnemu ponudila vodo, pozneje pa jo je ob istem potoku zaprosil za roko in si tako sam izbral novo nevesto; kot Izak je tudi Franc slavljen vojščak in vojaški poveljnik, ki je zmagovito izbojeval mnoge bitke in prisilil nasprotnike k predaji.[19]

DEJSTVA OB RAZMISLEKU O SPOROČILNI VREDNOSTI GOVORA

O literarnovrednostnih razsežnostih teksta avtor razprav ne razmišlja. Opozarja pa na nekatere okoliščine, ki so nujno vplivale na samo vsebino. Pisec je vsaj delno ustvarjal v časovni stiski, ali pa je uporabil neko že obstoječo in ustaljeno retorično formo, primerno dogodku. O sami pokojnici ter

[11] *... Rosa formosa, mein Rosen, ... die schöne Rosen ist abgefallen ...,* ali pa *... sie seye ein unter der Erden verborgenes Waiz-Körnlein/* itd.

[12] *... hoch-Gräfliche Dama/von einem höchst-rühmlichen/ und hoch-Adelichen Stammen entsprossene Blumen / die verstorbene Generalin unsere holdseelige ROSA ... .*

[13] *... dann du öffters pernoctans in oratione warest, nach dem Außspruch salomonis: non extinguetur in nocte lucerna ejus, ...*

[14] *... ihr geliebtester Gespan/ich sage Ihro hochgräfliche Excellenz und General/Herr Graf Franciscus de Nadasd..., ... hochgebohrner Graf ..., ... hochgräffliches Haupt... .*

[15] *... veni sponsa mea ROSA, komme meine liebe Braut in die geistliche Einsätze, komme mein Rosen in das Orth, welches vor dich verfertiget, betrachte dise Einsätze sambt den Garten, id est: Kirchen, Clöster, und Krufften hat unsere verhoffe Hoch-Adeliche Familia,und stammen-Hauß vor ihre Wohnung und Ruhe-bethlein zur ewigen Gedächtnuß gepflantzet, ...*

[16] *... du werdest finden einen Adelichen Buschen der schönen blauen Beigelein / verstehe die unschuldige junge Herrschafften beyderley Geschlechts/ ... .*

[17] *... ich vermeyne die zwey in Gott seelig ruhende Gemahlinen deines lieben Herrn und Generalen / als da gewesen ist / die Erste ein schöne Rachel, die Anderte ein holdseelige Lia ... .*

[18] *... worinnen unsere liebe Eltern / sambt noch vil andern ringsherumb gestelten Hoch-Adelichen Bluts-Verwandten und Befreundten. .*

[19] Več o družini Nádasdy v: SÖPTEI István, A Nádasdy család és a magyárországi reformáció. *Protestantizem – zatočišče izgnanih na Petanjcih (Nádasdyjev dvorec)*, Murska Sobota 2000, 91-106.

tudi o vdovcu je vedel le malo ali nič informacij, saj bi jih sicer gotovo vpletal v vsebino. Napisal je skorajda amorfno pisarijo povsem v stilu baročnih liturgičnih stvaritev.

Tako na desetih straneh teksta ne zvemo o življenju pokojnice pravzaprav nič, niti vzroka smrti ne. Morda jo je na hitro pobrala katera od mnogih nalezljivih bolezni, ki so v drugem desetletju 18. stoletja intenzivno razsajale tudi tod naokoli. Morda jo je ubijala samota. Od moža, večnega vojščaka, cesarskega generala in poveljnika v mnogih bojih od Dunajske vojne prek Rákóczijevega upora ogrskih stanov, Krucov in končno habsburško – turške vojne 1716-1718 ni imela kaj dosti. A ni bila ne prva ne edina, pred njo sta mu umrli že dve ženi v razdobju slabih dveh desetletij. Usoda vojaških plemiških žena torej, ki so v mesecih, mesecih in letih neskončnega čakanja počasi ali pa hitro otopele. Baročno okrašeni in v nekaterih primerih celo natisnjeni nekrologi so jim bili posmrtna tolažba in ena od mnogih popotnic na oni svet.

Boris Hajdinjak

GOSPE PTUJSKE: ŽENSKE V PRVIH TREH GENERACIJAH GOSPODOV PTUJSKIH*

HAJDINJAK Boris, prof. zgod., Prva gimnazija Maribor, Trg generala Maistra 1, SI - 2000 Maribor, boris.hajdinjak@guest.arnes.si

929.5 Ptujski

GOSPE PTUJSKE - ŽENSKE V PRVIH TREH GENERACIJAH GOSPODOV PTUJSKIH

Članek prikazuje žene in hčere prvih treh generacij gospodov Ptujskih. Ugotovljeno je bilo, da se tudi v ženskah prvih treh generacijah gospodov Ptujskih dokazuje njihov velik pomen ustrezen visokim ministerialom. Vendar se po svoje kaže neenakost med spoloma. Vse štiri znane priženjene gospe Ptujske so izhajale iz uglednih plemiških rodbin: dve, sestra Gotfrida iz Wietinga in Rihca Rogaška, sta pripadali visokima ministerialskima rodbinama, ena, Matilda Trušenjska, je bila po materi svobodnega rodu in ena, Matilda Harneško-Kunšperška, je bila povsem svobodnega rodu. Hčere Ptujskih so se v tem obdobju poročale prav tako s pripadniki uglednih plemiških rodbin, vendar z delno izjemo Benedikte, žene vsaj prvotno svobodnega Otona iz Kremsa in Leonroda, z enakovrednimi visokimi ministeriali (Eichhamski, Eppensteinski in Lipniški). Tako lahko sklepamo, da so bile za dvig ugleda Ptujskih pomembnejše poroke moških članov. To potrjuje tudi dejstvo, da imamo za obravnavano obdobje komaj kakšno s porokami hčera Ptujskih dokazano odtujevanje posesti, na drugi strani pa so priženjene gospe Ptujske prinesle konkretne posestne pridobitve. Kljub zagotovo prevladujoči neenakopravnosti med spoloma se iz posameznih »zgodb«, predvsem obeh Matild, kaže, da je tudi ženska visokega srednjega veka lahko imela pomembno vlogo.

HAJDINJAK Boris, Teacher of history, Prva gimnazija Maribor, Trg generala Maistra 1, SI - 2000 Maribor, boris.hajdinjak@guest.arnes.si

929.5 Ptujski

The Feudal Ladies of Ptuj – Women in the First Three Generations of the Feudal Lords of Ptuj

The article describes the wives and daughters of the first three generations of the feudal lords of Ptuj. In importance, these women were at the level of high ministerial men. However, it is evident at the same time that distinctions were being made on the basis of gender. All four women who are known to have married into the family of the Ptuj feudal lords were from respectable noble families: two of them, sister Gotfrida from Wieting and Rihca Rogaška, belonged to high ministerial families; one of them, Matilda Trušenjska, was free by birth in her mother's right, and one of them, Matilda Harneško-Kunšperška, was also free by birth. The daughters of the family likewise married into respectable noble families in this period. With the exception of Benedikta, the wife of Oton from Krems and Leonrod, who at least initially belonged to the free nobility, they married ministerials of the same rank (the Eichams, Eppensteins and Lipniks). We can conclude, therefore, that the marriages of male members of the family were more important in adding to the reputation of the feudal lords of Ptuj. Further corroboration is the fact that in this period hardly any estates were lost as a result of daughters marrying into other families, while the women who married into the family of the Ptuj feudal lords brought considerable property with them. Despite the undoubtedly prevalent inequality between the sexes, individual stories, particularly those of both Matildas, indicate that women in the later middle ages could also play important roles.

* Dr. Ludwigu Freidingerju (Gradec), Poldetu Mikcu-Avberšku (Pokrajinski arhiv Maribor), Mariji Hernja Masten (Zgodovinski arhiv Ptuj), Klemenu Brvarju, mag. Darku Knezu (Narodni muzej Ljubljana), mag. Vlasti Stavbar (Univerzitetna knjižnica Maribor), dr. Mihi Kosiju (Inštitut za zgodovino Milko Kos pri ZRC SAZU) in Poloni Vidmar (Pokrajinski muzej Ptuj) se zahvaljujem za pomoč pri nastajanju te razprave. Slednjima gre še posebna zahvala za vzpodbudo in strokovno razpravo. Na tem mestu se še posebej zahvaljujem pokojnemu učitelju prof. dr. Jožetu Koropcu. Uporabljene kratice: **AÖG** = Archiv für österreichische Geschichte; **BKStGQ** = Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen; **BUB 1** = Heinrich Fichtenau in Erich Zollner (hrsg.), Urkundenbuch zur Geschichte der Babenberger in Österreich 1: Die Siegelurkunden der Babenberger bis 1215, Wien 1950; **CeKL 1** = Dušan Kos (zbral in uredil), Celjska knjiga listin I.: Listine

Med plemiškimi rodbinami visokega in poznega srednjega veka današnjega slovenskega ozemlja zasedajo izredno pomembno vlogo gospodje Ptujski. Čeprav so bili prvotno samo ministeriali salzburških nadškofov in uradno vedno samo kastelani gradu Ptuj, so se že od svojega začetka uveljavili kot ena najodličnejših rodbin ne samo slovenskega dela Štajerske, pač pa tudi celotne Štajerske in občasno tudi širše. Ptujski so bili v prvi polovici 15. stoletja, torej tik pred koncem rodu v moški liniji (Friderik IX. † 6. 1. 1438), po moči, vplivu in pomenu na Štajerskem takoj za grofi oz. knezi Celjskimi. V več kot tristoletni zgodovini rodbine (1106/1132-1438) je vrsta njenih moških članov odigrala pomembne zgodovinske vloge,[1] vendar je namen tega prispevka prikazati gospe Ptujske:

svobodnih gospodov Žovneških do leta 1341, Ljubljana - Celje 1996; **ČZN** = Časopis za zgodovino in narodopisje; **Freed, German** = John B. Freed, German Source Collection. The Archiodiocese of Salzburg as a Case Study, v J. T. Rosenthal (ed.), Medieval Women and the Sources of Medieval History, Athens - London 1990, str. 80-121; **Freed, Rudolf** = John B. Freed, Rudolf of Habsburg, the Dominicans, and the Pettaus, Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte 22, 1993, str. 73-103; **Freed, Noble** = John B. Freed, Noble bondsmen: ministerial marriages in the Archidiocese of Salzburg, 1100-1343, Ithaca - London 1995; **FVVSt** = Forschungen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark; **GZM 1** = Jože Mlinarič (zbral in uredil), Gradivo za zgodovino Maribora I. Listine do 1259, Maribor 1975; **GZM 2** = Jože Mlinarič (zbral in uredil), Gradivo za zgodovino Maribora II. Listine 1260-1309, Maribor 1976; **GZM 3** = Jože Mlinarič (zbral in uredil), Gradivo za zgodovino Maribora III. Listine 1310-1335, Maribor 1977; **GZS 4** = Franc Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku IV. (1101-1200), Ljubljana 1915; **GZS 5** = Franc Kos (zbral) in Milko Kos (ur.), Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku V. (1201-1246), Ljubljana 1928; **GZS 6/1** = France Baraga (ur.) na podlagi gradiva Boža Otorepca, Gradivo za slovensko zgodovino v srednjem veku 6/1 (Listine 1246-1255), Thesaurus memoriae. Fontes 2, Ljubljana 2002; **HHStA** = Avstrijski državni arhiv na Dunaju, Haus-, Hof- und Staatsarchiv; **Kos, Med gradom** = Dušan Kos, Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja, Zbirka ZRC 1, Ljubljana 1994; **Loserth, Das Archiv** = Johann Loserth, Das Archiv des Hauses Stubenberg, VHLSt 22, 1906; **Loserth, Das Archiv ... Suplement 1** = Johann Loserth, Das Archiv des Hauses Stubenberg. Suplement 1: Das Archiv Gutenberg, VHLSt 26, 1908, str. 1-94; **Loserth, Das Archiv ... Suplement 2** = Johann Loserth, Das Archiv des Hauses Stubenberg. Suplement 2: Archivregister von Wurmberg (1498 und 1543) nebst einen Wurmberger Schloßinventar (1525), VHLSt 28, 1911; **MDC 1** = August von Jaksch (hrsg.), Monumenta historica ducatus Carinthiae I. Die Gurker Geschihtsquellen 864-1232, Klagenfurt 1896; **MDC 2** = August von Jaksch (hrsg.), Monumenta historica ducatus Carinthiae III. Die Kärtner Geschichtsquellen 811-1202, Klagenfurt 1904; **MDC 3** = August von Jaksch (hrsg.), Monumenta historica ducatus Carinthiae III. Die Kärtner Geschichtsquellen 811-1202, Klagenfurt 1904; **MDC 4** = August von Jaksch (hrsg.), Monumenta historica ducatus Carinthiae IV. Die Kärtner Geschichtsquellen 1202-1269, Klagenfurt 1906; **MDC 5** = Hermann Wiessner (hrsg.), Monumenta historica ducatus Carinthiae V. Die Kärtner Geschichtsquellen 1269-1286, Klagenfurt 1956; **MDC 6** = Hermann Wiessner (hrsg.), Monumenta historica ducatus Carinthiae VI. Die Kärtner Geschichtsquellen 1286-1300, Klagenfurt 1958; **MDC 7** = Hermann Wiessner (hrsg.), Monumenta historica ducatus Carinthiae VII. Die Kärtner Geschichtsquellen 1300-1310, Klagenfurt 1961; **MGH Necr. 2** = Sigismundus Herzberg-Fränkel (ed.), Monumenta Germaniae Historica Necrologiae Germaniae 2. Dioecesis Salisburgensis, München 2001 (nespremenjeni ponatis izdaje Berlin 1890-1904); **OÖLA** = Zgornjeavstrijski deželni arhiv v Linzu; **org.** = originalna listina; **Pirchegger, Die Herren** = Hans Pirchegger, Die Herren von Pettau, ZHVSt 42, 1951, str. 3-36 in 2 prilogi: genealoška tabela in zemljevid posesti; **Pirchegger, Die Untersteiermark** = Hans Pirchegger, Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülten, Städte und Märkte, Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommision 10, München 1962; **prp.** = prepis listine; **RHSt 1** = Annelies Redik (ur.), Regesten des Herzogtums Steiermark I. 1308-1319, 1. Lieferung, Quellen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark 6, 1976; **RSlzb 1** = Franz Martin (ur.), Die Regesten der Erzbischöfe und des Domkapitels von Salzburg I. Bd.: 1247-1290, Salzburg 1928; **StLA** = Štajerski deželni arhiv v Gradcu; **UBOÖ 2** = Urkundenbuch des Landes ob der Enns II. (777-1230), Wien 1856; **UBS 1** = Willibald Hauthaler (hrsg.), Salzburger Urkundenbuch I. Traditionscodices, Salzburg 1898-1910; **UBS 2** = Willibald Hauthaler in Franz Martin (hrsg.), Salzburger Urkundenbuch II. Urkunden von 790-1199, Salzburg 1916; **UBS 3** = Willibald Hauthaler in Franz Martin (hrsg.), Salzburger Urkundenbuch III. Urkunden von 1200-1246, Salzburg 1918; **UBS 4** = Willibald Hauthaler in Franz Martin (hrsg.), Salzburger Urkundenbuch IV., Salzburg 1933; **UBSt 1** = Joseph von Zahn (hrsg.), Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark I. (798-1192), Graz 1875; **UBSt 2** = Joseph von Zahn (hrsg.), Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark II. (1192-1246), Graz 1879; **UBSt 3** = Joseph von Zahn (hrsg.), Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark III. (1248-1260), Graz 1903; **UBSt 4** = Heinrich Appelt in Gerhard Pferschy (hrsg.), Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark IV. (1260-1276), Wien (1960-1975); **VStLA** = Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchivs; **ZČ** = Zgodovinski časopis; **ZHVSt** = Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark.

[1] Npr. Friderik III.: osvojitev območja Ormoža in sodelovanje v V. križarski vojni ali Friderik V.: »politična vetrnica« štajerskega interregnuma (1246-1276), od kasnejših pa predvsem Herdegen I., od leta 1325 maršal Štajerske in vsaj deset let glavar Kranjske, ki ga omenja Janez Vetrinjski, Peter Suchenwirt pa mu je posvetil eno izmed pesmi v *Ehrenrede*.

njihove žene in hčere, zaradi omejenega prostora ne vseh oseminštirideset, temveč samo osem iz prvih treh generacij. Tema je v slovenskem zgodovinopisju slabše raziskana: gre za zgodovino žensk[2] in plemiške rodbine[3] ter za srednjeveško[4] in »provincialno« zgodovino.[5] Dodatni problem je navidezna suhoparnost srednjeveških virov in njihova slaba ohranjenost. Vseeno želim podati »zgodbe« žensk iz obdobja, ki je povsem drugačno kot današnja »emancipirana« sodobnost. Poglejmo samo primer poroke, za marsikoga še danes ključnega življenjskega dogodka. Ljudje visokega srednjega veka so se gotovo zaljubljali in ljubili kot mi, vendar to vsaj pri visokem plemstvu večinoma ni vplivalo na poroko. Pri rodbini, o kateri govori pričujoči sestavek, ki je kljub visokemu ugledu pripadala ministerialskemu stanu, je bila poroka pogojena z interesi fevdalnega gospoda in rodbine. Zato upam, da bom uspel prikazati srednji vek, ki je že tako populistično označen kot »temni vek«, malo manj sovražen ženskam. Čeprav bom moral marsikje napisati »zdi se«, »verjetno«, »domnevno« in »mogoče« bodo te »ženske zgodbe« temeljile na virih.[6]

Najpomembnejše prispevke k poznavanju zgodovine gospodov Ptujskih je napisal za zgodovinopisje Štajerske, tako avstrijske kot slovenske, izredno zaslužen Hans Pirchegger, ki je svojo znanstveno kariero začel še kot učitelj na ptujski gimnaziji (1901-1907). Takrat in kasneje je napisal več prispevkov o zgodovini Ptujskih.[7] Zdaj že pred več kot pol stoletja, jih je zaokrožil z še danes najbolj temeljitim pregledom,[8] čeprav se je k tej temi vračal vse do konca svojega dolgega in znanstveno izredno plodnega življenja.[9] Zelo tehtne nove prispevke k zgodovini Ptujskih je v 90-ih letih 20. stoletja podal John B. Freed[10] iz ZDA.

Osnovni pogoj za natančen pregled žensk v rodbini gospodov Ptujskih je natančna genealogija. Čeprav je bilo do sedaj objavljenih že več genealoških tabel Ptujskih,[11] do sedaj še ni bila objavljena nobena z natančno argumentacijo za vse člane rodbine. Tudi ta prispevek ni namenjen temu, vendar

---

[2] Glej Mojca Kovačič, »Prijazne, pobožne, skromne, čednostne in plemenite«: kako je Paolo Santonino videl in opisal ženske in kako so ženske dejansko živele, Zgodovinski časopis ZČ 56, 2002, str. 95-130.

[3] Glej Peter Štih, Srednjeveško plemstvo in slovensko zgodovinopisje, v Vincenc Rajšp ... et al. (ur.), Melikov zbornik: Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje, Ljubljana 2001, str. 61-72.

[4] Med letoma 1945 in 1989 je bilo na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete obranjenih 43 doktorskih disertacij, od tega 7 (ali 16,3 %) iz srednjeveške zgodovine (Štih, Srednjeveško (kot v op. 3), str. 66 op. 30). Menim, da je razmerje ostalo podobno tudi v zadnjem desetletju.

[5] Za primorsko in slovensko zgodovino pomembna rodbina gospodov Devinskih si je zaslužila svoje enciklopedično geslo (Branko Marušič, Devinski gospodje, v Enciklopedija Slovenije (= ES) 2, Ljubljana 1988, str. 244-245), da o celi vrsti kranjskih plemiških rodbin sploh ne govorimo (npr. Dušan Kos, Gall, v ES 3, Ljubljana 1989, str. 176-177 in Božo Otorepec, Gallenberg, v ES 3, Ljubljana 1989, str. 177). Ptujski seveda nimajo svojega gesla. Še več, v sicer obsežnem geslu Ptuj (ES 10, Ljubljana 1996, str. 1-9) niso omenjeni niti z besedo. V v »socialističnih« časih napisanem geslu o Ptuju (Franjo Baš, Ptuj, Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb 1965, str. 643-644) so seveda omenjeni.

[6] Pri objavljenih virih navajam samo zadnjo objavo oz. tisto, ki je najbolj natančna.

[7] Hans Pirchegger, Die Geschichte Pettaus im Mittelalter, Jahresbericht des Kaiser Franz Josef Gymnasiums in Pettau 1903, str. 14-25 (Ptuj od 12. do konca 13. stoletja); isti, Geschichte der Stadt und Herrschaft Pettau im Mittelalter, Jahresbericht ... 1904, str. 9-35 (Ptuj od konca 13. do konca 14. stoletja); isti, Archivalische Beiträge zur Geschichte Pettaus und Pettauer Feldes, Jahresbericht ... 1906, str. 3-7 (Ptuj v prvi polovici 15. stoletja); isti, Geschichte der Steiermark bis 1282, Graz 1936², na več mestih, glej s. v.

[8] Hans Pirchegger, Die Herren von Pettau, ZHVSt 42, 1951, str. 3-36 in 2 prilogi: genealoška tabela in zemljevid posesti.

[9] Hans Pirchegger, Kaiser Friedrich II. und Hartnid I. von Pettau, v: Fritz Posch (ed.), Siedlung, Wirtschaft und Kultur im Ostalpenraum: Festschrift zum 70. Geburtstag von Fritz Popelka. VStLA 2, Graz 1960, str. 281-282; isti, Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülten, Städte und Märkte, Buchrei der Südostdeutschen Historischen Kommision 10., München 1962, na več mestih, glej s. v.; isti, Steirisch Lungau?, ZHVSt 53, 1962, str. 328-329 (posest Ptujskih v Lungau).

[10] John B. Freed, German Source Collection. The Archiodiocese of Salzburg as a Case Study, v J. T. Rosenthal (ed.), Medieval Women and the Sources of Medieval History, Athens - London 1990, str. 80-121; isti, Rudolf of Habsburg, the Dominicans, and the Pettaus, Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte 22, 1993, str. 73-103 (za opozorilo in posredovanje članka se zahvaljujem kolegu Kosiju); isti, Noble bondsmen: ministerial marriages in the Archidiocese of Salzburg, 1100-1343, Ithaca - London 1995, na več mestih, glej s. v.

[11] Za celotno dobo Pirchegger, Die Herren priloga in njen ponatis s popravkom Mlinarič, Zgodovina samostana od ustanovitve do 1800, v: isti in Marjan Vogrin (ur.), Minoritski samostan na Ptuju, 1239-1989, Ptuj - Celje 1989, str., str. 54. Za dobo do konca 13. stoletja Freed, German, str. 88-89, Freed, Rudolf, str. 78 in Freed, Noble, str. 102-103.

bom na osnovi meni znanih virov in literature predstavil osnutek natančne genealogije (glej prilogo) z natančno argumentacijo samo za v besedilu omenjene člane rodbine. Na tem mestu je potrebno opozoriti na omejeno natančnost genealogij srednjeveških plemiških rodbin.[12] Glavni problemi so razločevanje posameznih pripadnikov rodbine z istim imenom[13] in pogosto nenatančna oznaka sorodstvenih odnosov,[14] predvsem pa slaba ohranjenost srednjeveških virov in odsotnost žensk v njih.[15]

Že pri prvem članu rodbine, salzburškem ministerialu Frideriku I. Ptujskem (1132-1137), sicer omenjenem samo kot priča v dveh listinah, vendar obakrat na visokem mestu,[16] poznamo identiteto njegove žene. Sodeč po kasnejši omembi[17] je bila njegova žena **po imenu neznana sestra** Gotfrida iz Wietinga (1117-1163, † pred 6. 1. 1174),[18] najpomembnejšega salzburškega ministeriala na Koroškem v prvi polovici 12. stoletja in ustanovitelja proštije v Wietingu[19]. Prvi gospod Ptujski je verjetno isti kot v tradicijskih noticah šentpavelskih benediktincev na zadnjih mestih med pričami leta 1106 omenjeni Friderik iz Bavarske[20] in med letoma 1111/12 in 1124 omenjeni Friderik iz salzburškega gradu Stein v Labotski dolini.[21] Tako je na začetku zgodovine rodbine morda prav ženska oz. »prava« poroka omogočila družbeni dvig: Friderik, prišlek z Bavarske in kastelan manj pomembnega gradu Stein, je potem, ko je salzburški nadškof Konrad I. na novo postavil grad Ptuj, enega ključnih gradov salzburških nadškofov in Štajerske,[22] postal njegov kastelan in eden najpomembnejših salzburških ministerialov. Ker razen samo enkrat omenjenega Henrika I. Ptujskega[23] v šestnajstih letih po letu 1137 ni omenjen noben Ptujski, se zdi, da sta prav moč in ugled Gotfrida, sorodnika po ženski strani, zagotovila otrokom Friderika I. obstanek v kastelanstvu gradu Ptuj. Skoraj zagotovo pa je bil Gotfrid skrbnik in vzgojitelj otrok[24] Friderika I. in svoje sestre.

[12] Freed, Noble, str. 25-26.

[13] V rodbini Ptujskih poznamo deset Friderikov (tudi enega nezakonskega), pet Hartnidov, tri Henrike in dva Herdegena, vendar tudi pet žensk z imenom Ana (od tega dve hčeri istega očeta).

[14] Glej Miha Preinfalk, Rodbina v luči srednjeveških listin, ZČ 55, 2001, str. 341-374, predvsem tabeli z latinskimi in nemškimi sorodstvenimi nazivi na str. 364-365.

[15] Primera iz rodbine Ptujskih: Friderik II. se v virih omenja vsaj sedemnajstkrat, njegova žena Benedikta pa samo dvakrat in v obeh primerih po njegovi smrti, Friderik III. vsaj oseminšestdesetkrat, njegova žena Matilda pa trikrat po njegovi smrti.

[16] Listini (1132, V.): na prvem mestu, takoj za duhovniki, celo pred Gotfridom iz Wietinga in 1137, Breže: pred Pinzgauskimi in Lipniškimi (UBS 2, št. 154 in 175; prva manjka v GZS 4).

[17] V listini 1163, XII. 20., Breže (UBS 2, št. 375) je Friderik II. Ptujski izrecno označen kot nečak Gotfrida iz Wietinga.

[18] Prvič omenjen v listini 1117, VI. 9., Breže (UBS 2, št. 119), zadnjič kot živ v listini 1163, XII. 20., Breže (UBS 2, št. 375). Umrl 9. VI. (MGH Necr. 2, str. 141) ali 12. VII. (MGH Necr. 2, str. 62 in 150) pred omembo listini 1174, I. 6., Št. Vid kjer je omenjen kot pokojni (UBS 2, št. 405). O njegovem pomenu za Ptujske glej Freed, German, str. 90-91.

[19] Gotfrid iz Wietinga in njegova žena Adala sta bila brez otrok, zato sta predala posest samostanoma Sv. Petra v Salzburgu, ki bi naj po njuni smrti v Wietingu ustanovil samostan (ustanovljena je bila proštija), in Admontu. Wieting severovzhodno od Št. Vida je še danes sedež proštije, podrejene samostanu Sv. Petra v Salzburgu; glej Josef Höck, Die Propstei Wieting, v Heinz Dopsch, Roswitha Juffinger, Valentin Kunnert (ed.), Das älteste Kloster im deutschen Sprachraum St. Peter in Salzburg. Schätze europäischer Kunst und Kultur. 3. Landesaustellung 15. Mai-26. Oktober 1982, Salzburg 1982, str. 122-127 in 305-307.

[20] Pirchegger, Die Herren, str. 4 je opozoril, da je ime Friderik do začetka 1. stoletja v Vzhodnih Alpah redko. Zato Freed, German, str. 87 meni, da je (1106) omenjeni Friderik iz Bavarske (MDC 3, št. 525) verjetno bodoči Friderik I. Ptujski. To lahko pojasnjuje izvor Ptujskih.

[21] Pirchegger, Die Herren, str. 31 op. 1 je dvomil, da je (1111/22), (1123/38) in (1124), III. 30. omenjeni Friderik *»de Petra«* (MDC 3, št. 543, 590 in 608) bodoči Friderik I. Ptujski. Stein v Labotski dolini, danes Steinberg pri Št. Pavlu, je bil vsaj leta 1215 v posesti Ptujskih (MDC 4, št. 1720). Leta 1245 predata brata Ptujska Friderik IV. in Hartnid I. šentpavelskim benediktincem patronatske pravice nad kapelo v St. Georgen unter Stein (MDC 4, št. 2321). Glej tudi Hermann Wiessner, Gerhard Seebach, Burgen und Schlösser um Friesach, St. Veit, Wolfsberg. Kärntens Burgen und Schlösser 1, Wien 1977², str. 186-189).

[22] Odlomek iz *Vita Chunradi archiep., c. 20* datiran med leti 1131 in 1147 (GZS 4, št. 109).

[23] Omenjen samo v tradicijski notici samostana Sv. Peter v Salzburgu, datirani (pred 1147, I. 5.), kjer priča, ko Gotfrid iz Wietinga podari samostanu posest okoli Lipnice (UBS 1, str. 399-400, št. 278).

[24] Možno je, da je Friderik II. Ptujski omenjen že v listini 1144, V. 23., Lipnica (UBS 2, št. 226) kot *»Friderik nečak Gotfrida iz Wietinga«*. Vendar ta omemba ni zanesljiva, saj je imel Gotfrid tudi nečaka Friderika I. Landsberškega (danes Deutschlandsberg zahodno od Lipnice), sina svoje druge, po imenu prav tako neznane sestre in Friderika iz St. Ulricha pri Deutschlandsbergu. Na tesno povezavo kaže dejstvo, da v prvih sedmih listninskih omembah Friderika II. Ptujskega do izbruha spora zaradi dediščine leta 1161 nastopa kar petkrat skupaj z Gotfridom iz Wietinga (UBS 2, št. 302, 305, 313 in 363 ter MDC 1, št. 150).

Edini znani moški predstavnik druge generacije je Friderik II. Ptujski (1153-1167, † pred VI. 1174)[25], katerega poskus premaknitve meje je vznemiril ogrskega kralja Gezo II.,[26] zaradi dediščine pa se je zapletel v fajdo s stricem, svojim nekdanjim skrbnikom Gotfridom iz Wietinga.[27] Po njegovi smrti je do polnoletnosti najstarejšega sina Friderika III. Ptujskega (1180-1220, † 1222)[28] prevzela vodenje rodbine vdova **Benedikta.**[29] Tako je predala svojemu zetu, štajerskemu ministerialu Lantfridu III. Eppensteinskemu (1172 - † 1190 v III. križarski vojni)[30] za doto **neimenovane hčere (Kunigunde?)**[31] 5 kmetij v Vrbnem pri Radljah ob Dravi. Te kmetije je njen pokojni mož odvzel benediktinskemu samostanu Admont in zdi se, da so zato postale dota. Kako pomembni ministeriali so bili Eppensteinski, dokazuje njihovo posedovanje kar treh gradov.[32] Drugič se omenja v *»zgodbi vredni sira Walterja Scotta«.*[33] Oton, opat v Reitenbuchu na Bavarskem in prošt v Dobrli vasi na Koroškem, ki je verjetno junija 1174[34] pisal svojemu bratu Rupertu, opatu v Tegernseeju na Bavarskem: *»... da so pred tremi dnevi prišli k njemu znanci in njegovi ljudje s Koroškega ter mu med drugim poročali o Liutoldu iz Waldsteina, katerega hčerki sta dva štajerska velikaša ugrabila in odpeljala, in ki se je s tema spopadel, vendar sta ga premagala, sam pa se je s težavo rešil. Številni so padli v spopadu in številni so bili pobiti na begu; izmed odličnikov jih je bilo petdeset ujetih. S posredovanjem nadškofa, ki se je vračal od cesarja, je prišlo do poravnave tako, da je oče obe hčeri dal ugrabiteljema v zakon. Njegovo ugrabljeno nečakinjo je še na dan ugrabitve neka plemenita gospa sorodnica*[35] *istega H.*[36]*, soproga pokojnega F. iz Ptuja, vzela k sebi ter jo do sedaj prav skrbno varovala. ... «* Zdi se, da je Benedikta sodelovala pri ugrabitvi, obenem pa je prav njeno plemenito poreklo zagotavljalo ugrabljenemu dekletu varnost in za srednji vek tako pomembno čast. Kdo je bila ta odločna in spoštovana gospa, prva žena kakšnega Ptujskega, ki je bila svobodnega rodu? Odgovor daje identiteta njenega verjetnega brata Otona Harneškega oz. Kunšperškega (1158/63 - 1185),[37] ki se je po posredovanju celo cesarja Friderika I. Barbarose zaradi fajde, v kateri je bil porušen grad

[25] Prva zanesljiva omemba v listini 1153, XII. 20., Lipnica (UBS 2, št. 305), zadnjič kot živ v listini 1167, III. 6., Breže (UBS 2, št. 384). Junija 1174 je že zanesljivo pokojni (UBSt 1, št. 559).

[26] V pismu salzburškemu nadškofu Eberhardu I., datiranim v leto 1161, ga *»prosi, da bi ostro kaznoval Friderika iz Ptuja ter vsakega, ki bi vznemirjal njegovo zemljo«* (UBSt 1, št. 466).

[27] Potem ko je *»hudič nahujskal Gotfridova nečaka proti njemu in Sv. Petru«*, sta zavrnila vse ponudbe poravnave in oropala in zažgala njegove posesti. Na poravnavo sta pristala šele potem, ko ju je nadškof opomnil in izobčil (poravnava s Sv. Petrom UBS 2, št. 375 in poravnava z Admontom MDC 3, št. 1069). Spor se je vlekel še v naslednjo generacijo, saj se je Friderik III. Ptujski poravnaval z Admontom šele leta 1197 (UBS 2, št. 513 in UBSt 2, št. 21), njegov brat Oton. I. Kunšperški pa šele leta 1240 (UBS 3, št. 955).

[28] Prvič omenjen kot *»puer«* v listini 1180, II. 2. (UBS 2, št. 424a), zadnjič kot živ v listini 1220, VIII. 4., Breže (UBS 3, št. 754). Leta 1222 je omenjen kot pokojni (UBSt 2, št. 203).

[29] Omenjena (po 1167, III. 6.) (MDC 3, št. 848/II).

[30] Zadnji moški član ministerialske rodbine, imenovane po gradu Eppenstein vzhodno od Judenburga, ne iz znane knežje rodbine. O rodbini glej Pirchegger, Geschichte ... 1282 (kot v op. 7), str. 409.

[31] V po letu 1180 in večinoma do konca 12. stoletja nastali *Liber confraternitatum Seccoviensis* je med pokojnimi ministeriali za Lantrfridom III. Eppensteinskim zapisana *»Kunigunda iz Eppensteina«* (MGH Necr. 2, str. 387), ki je morda ista kot na drugem mestu med laiki in laikinjama, umrlimi julija, navedena *»Kunigunda iz Ptuja«* (MGH Necr. 2, str. 392).

[32] Po letu 1190 so Wildonski podedovali po sorodnikih Eppensteinskih štajerske gradove Eppenstein, Dürnstein in Primaresburg.

[33] Freed, German, str. 93.

[34] UBSt 1, št. 559. Prevod delno po GZS 4, št. 613, ki ima datacijo (1178, morda poleti).

[35] *»quedam nobilis femina«* je v 12. stoletju pomenilo samo plemkinjo, ki ni bila ministerialka; *»cognata eiusdem H.«* Preinfalk, Rodbina (kot v op. 14), str. 364: cognatus = (bližnji) sorodnik.

[36] To je takrat eden najpomembnejši štajerskih ministerialov Herand I. Wildonski (1174-1222, † ok. 1223), strežaj in verjetno tudi maršal Štajerske. Kakšno je bilo sorodstvo z Benedikto ne vemo, vendar je možna povezava po Eppensteinskih (glej op. 32). O njem glej Karl Ferdinand Kummer, Das Ministerialengeslecht von Wildonie, AÖG 59, 1880, str. 188-206 in Pirchegger, Geschichte ... 1282 (kot v op. 7), str. 407-408. Freed, German, str. 93 napačno: Henrik Villaltatski iz Furlanije.

[37] Prvič omenjen (1158/63) (MDC 3, št. 972), od leta 1178 se imenuje po Kunšperku (MDC 3, št. 1242) in priča kot prvi v treh listinah štajerskega vojvoda Otakarja iz let 1182 in 1185 (UBSt 1, št. 619, 620 in 644). O njem glej Hans Pirchegger, Landesfürst und Adel in Steirmark während des Mittelalters I., FVVSt XII, Graz 1951, str. 169-170, kjer popravlja svoje prejšnje mnenje (Benedikta iz Machlanda v Zgornji Avstriji) in Freed, German, str. 94-96. O gradu Harnek (Ehrnegg, tudi Ehrenegg) severovzhodno od Velikovca, glej Hermann Wiessner, Gerhard Seebach, Burgen und Schlösser um Klagenfurt, Feldkirchen, Völkermarkt. Kärntens Burgen und Schlösser 2, Wien 1980², str. 112-113. O gradu Kunšperk in Kunšperških glej Pirchegger, Die Untersteiermark, str. 241-242, Freed, German, str. 94-101 (z genealoško tabelo) in Kos, Med gradom, str. 77-78.

Kunšperk leta 1173, poravnal s krškim škofom Henrikom I.[38] Ta povezava je bila za Ptujske naslednja »prava« poroka. Omogočila je mlajšemu bratu Friderika III. Otonu I. Kunšperškemu (1193 - 1249, † pred 6. VIII. 1251)[39], ime je gotovo dobil po stricu, začetek lastne veje rodbine na gradu Kunšperk, leta 1251 ga je krški škof Ulrik I. imenoval kot enega od »petih glavnih fevdov« svoje škofije,[40] k temu pa je še dobil ozemlje kasnejših gradov Hekenberk[41] pri Vranskem ter Turn[42] in Velenje[43] v Šaleški dolini. Glavni veji je prinesla grad Kacenštajn[44] pri Šoštanju ter posest v Lungauvu[45] na Salzburškem.

Do začetka 13. stoletja so živele še vsaj tri ženske iz rodbine Ptujskih. Prva je **G. (Gertruda?),**[46] žena salzburškega ministeriala Ditmarja I. Eichhamskega (1139 - 1184)[47] z Bavarske, ki je med leti 1167 in 1188 podarila posest Kirchberg[48] pri Wietingu benediktinskemu samostanu Sv. Peter v Salzburgu. Njen mož je bil med pričami, ni pa dal privoljenja za daritev. Najboljša razlaga, zakaj ženska, ki živi na Bavarskem, svobodno razpolaga z lastnino je, da je to del njene lastne dediščine, v tem primeru po Gotfridu iz Wietinga. Glede na datacijo omembe je verjetno bila hči Friderika I. Ptujskega. Njena poroka je primer opazne geografske mobilnosti (Štajerska - Bavarska) plemstva njenega stanu. Tukaj imamo primer pomena poroke, s katero je ženska lahko prenašala kulturo in predstavlja primer skupne identitete v posebni družbeni skupini - v tem primeru salzburški mini-

[38] Po Krški kroniki je krški škof Henrik I. (1167-1174) porušil grad Kunšperk in se uspešno vojskoval z Otonom Harneškim (MDC 1, št. 248). Po listini 1173, V. 23., Breže se je s pomočjo koroškega vojvode Hermana Spanheima in mnogih vazalov pomiril z Otonom Harneškim. Po posredovanju cesarja (Friderika I. Staufa, ki je bil marca 1170 v Brežah in Lipnici), avstrijskega (Henrika II. Babenberškega »Jasomirgott«) in koroškega vojvode ter krškega prošta Romana je iz ujetništva izpustil Otona, katerega je ujel z njegovimi pristaši vred, ko se je ta hotel z oboroženo silo polastiti posestev njegove cerkve (MDC 1, št. 279).

[39] Prvič omenjen v listini 1193, Breže (UBS 2, št. 509), kot brat Friderika III. Ptujskega v listini 1201, VIII. 27., Breže (UBS 3, št. 540), zadnjič kot živ v listini 1249, V. 15., Brežice (GZS 6/1, št. 88). Leta 1251 je bil zagotovo mrtev, ker njegova sinova nastopata samostojno (GZS 6/1, št. 141).

[40] V listini 1251, XI. 30. (GZS 6/1, št. 144).

[41] O gradu, kasneje imenovanem Stopnik, in Hekenberških glej Pirchegger, Die Untersteiermark, str. 190-191, Jože Koropec, Vransko v srednjem veku, ČZN (n. v.) 11 (46), 1975, str. 217-234 in Kos, Med gradom, str. 70. Z izgubljeno, v regestu znano listino 1322, VI. 1., (Ptuj) proda (dejansko zastavi) Friderik Kunšperški (vnuk Otona I.), Hekenberk Ptujskim (Loserth, Das Archiv ... Suplement 2, str. 22, št. 50), z listino 1322, VI. 1., Ptuj se s prodajo (oz. zastavo) Velenja in Hekenberka strinja njegova žena Agneza (org. StLA št. 1903).

[42] O gradu in Turnskih glej Pirchegger, Die Untersteiermark, str. 206-207, Tone Ravnikar, Gospodje Turnski v 13. stoletju, v Celjski zbornik 1992, Celje 1992, str. 7-16, Kos, Med gradom, str. 101-102 in Tone Ravnikar, Vzhodna polovica Šaleške doline v srednjem veku, v: Danijela Brišnik in isti, Velenje. Razprave o zgodovini mesta in okolice, Velenje 1999, str. 182-185 in 190.

[43] O gradu glej Pirchegger, Die Untersteiermark, str. 209-211 in Kos, Med gradom, str. 103. Friderik Kunšperški je že 1322 prodal (dejansko zastavil) grad Velenje Ptujskim (glej op. 41).

[44] Listina 1243, XI. 10., Ptuj jasno govori, da so bili grad in Kacenštajnski last Ptujskih (UBSt 2, št. 427). O gradu in Kacenštajnskih glej Pirchegger, Die Untersteiermark, str. 207-208, Kos, Med gradom, str. 73-74 in Tone Ravnikar, Žovneško-ptujski odnosi v Šaleški dolini, v: Fugger Germadnik Rolanda (ur.), Celjski grofje, stara tema, nova spoznanja, 1999, str. 72-74 in 79-81. Kos, Med gradom, str. 107-108 meni, da so Ptujski dobili še grad Žamberk, kar pa je pravilno zavrnil Ravnikar, Žovneško-ptujski (kot zgoraj), str. 75-79 in 81-82.

[45] Posest Ptujskih v Lungauu se omenja v listini 1244, IX. 25., Maribor Henrika III. Svibenskega, zeta Friderika IV. Ptujskega, za Hartnida I. Ptujskega (GZM 1/70), v listini 1245, IV. 4., Breže Wulfinga Lipniškega, nečaka Otona I. Kunšperškega, za salzburški stolni kapitelj (UBS 3, št. 1067b), v listini 1246, X. 5., Lipnica Hartnida I. Ptujskega za salzburškega nadškofa Eberharda II. (GZS 6/1, št. 18), v treh verjetno istočasno nastalih, samo v regestih znanih listinah Eberharda II. za Hartnida I. Ptujskega (1. Loserth, Das Archiv, str. 83, št. 86 = Loserth, Das Archiv ... Suplement 2, str. 17, št. 64; 2. isto, str. 17, št. 63 = isto, str. 28, št. 27; 3. isto, str. 16, št. 53; vse tri manjkajo v GZS 6/1) ter v listini 1246, (XI.), Breže Eberharda II. za salzburški stolni kapitelj (UBS 3, št. 1098). Morda sodi sem tudi posest Ulrika Planinskega (zeta Hartnida I. Ptujskega) omenjena v listini 1241, Breže (UBS 3, št. 969) in Ekeharda VI. Tannskega (sina Herburge, hčere Friderika III.) omenjena v tradicijski notici datirani (1246/50) (UBS 1, str. 761, št. 367).

[46] Tradicijska notica datirana (1167/88) (MDC 3, št. 1099). O njej glej Freed, German, str. 92.

[47] Rodbina, ki se imenuje po gradu Eichham pri Laufnu, se omenja v salzburški službi od leta 1124. Od Ditmarjev sinov naprej je dajala maršale salzburških nadškofov. O rodbini glej Heinz Dopsch, Salzburg im Hochmittelalter, v: isti, Hans Spatzenegger (hrsg.), Geschichte Salzburgs. Stadt und Land I/1, Salzburg 1983, str. 372-373

[48] Posest Ptujskih tudi kasneje: z listino 1266, VI. 7. (?), Salzburg podari Friderik V. Ptujski samostanu Sv. Peter v Salzburgu patronatske pravice nad cerkvijo v Kirchbergu in potrdi darovnico svojega strica Friderika IV. Ptujskega o istem (UBSt 4, št. 223).

steriali. Verjetno pred letom 1200 se je **po imenu neznana hči** Friderika II. Ptujskega[49] poročila z enim izmed Lipniških.[50] Ti so bili v 12. stoletju zelo pomembni salzburški ministeriali, saj so bili kastelani gradu Lipnica, središča salzburške posesti na Štajerskem. Že v tem stoletju je eden izmed njih, krški škof Roman II. (1174 - 1179), dosegel visoko cerkveno službo, kar je zagotovo povezano s sorodstvom z njegovim predhodnikom Romanom I. (1131 - 1167) iz rodbine kastelanov Brež, najpomembnejšega salzburškega gradu na Koroškem. Kdo izmed več ok. leta 1200 živečih Lipniških je bil svak Friderika III., ni možno zagotovo ugotoviti, verjetno pa je to bil Henrik (1189-1203, † pred 30. IV. 1223).[51] Morda je s skrbništvom strica Friderika III. nad mladoletnimi otroci iz tega zakona povezana pred letom 1219 izpričana njegova posest dela gradu Lipnica.[52] Tretja gospa Ptujska iz tega obdobja je bila po Freedovem mnenju[53] verjetno žena Otona iz Kremsa in Leonroda (1173-1224, † pred 26. XII. 1234),[54] prvotno verjetno svobodnega gospoda, nato pa pomembnega štajerskega in salzburškega ministeriala, udeleženca V. križarske vojne ter sorodnika že takrat pomembnih Stubenberških. Sodeč po njenem imenu **Benedikta**[55] je bila hči Friderika II. Ptujskega in *»plemenite gospe«* Benedikte.

Osrednja osebnost tretje generacije gospodov Ptujskih je nedvomno Friderik III., ki ga je njegov sin Friderik IV. (1211-1261, † pred 23. VI. 1265)[56] v listini iz leta 1222 označil kot *»svojega zna-*

---

[49] V že omenjeni listini 1245, IV. 4., Breže (kot v op. 45) imenuje Wulfing Lipniški, ki prodaja po materi podedovano posest, Otona I. Kunšperškega (sina Friderika II. Ptujskega), za »suum auunculum« (Preinfalk, Rodbina (kot v op. 14), str. 364: avunculus = ujec, materin brat; bratranec), Hartnida I. Ptujskega pa za »nepotem suum« (isto: nepos = vnuk; nečak).

[50] O rodbini glej Pirchegger, Geschichte ... 1282 (kot v op. 7), str. 414 in Freed, Noble, na več mestih s. v.

[51] Tako brez argumentacije Pirchegger, Die Herren priloga (genealoška tabela) in prav tako vendar s vprašajem Freed, German, str. 88-89 (genealoška tabela) in Freed, Noble, str. 102-103 (genealoška tabela). Prvič omenjen v listini 1189, VIII. 25., Breže (UBS 2, št. 465a), zadnjič kot živ v listini 1203, XI. 29., Breže (MDC 1, št. 398). Umrl je pred omembo v listini 1223, IV. 30., Salzburg (UBS 3, št. 780). Njegova domnevna sinova Wulfing in Hartnid (ime značilno za Ptujske!) se prvič omenjata 1231 (UBS 3, št. 868). Morda je bil njun brat Friderik (ime!) iz Lipnice, salzburški kanonik in nato prošt korarskega samostana Neustift na Tirolskem (1242-† 21. III. 1248; UBS 3, št. 995, 996, 1052a, 1094, 1095, 1096, 1097, 1099 in 1100a ter MGH Necr. 2, str. 117).

[52] V listini 1219, II. 17., Salzburg navaja nadškof Eberhard II. posest novoustanovljene seckauvske škofije, med drugim tudi stari stolp v gradu Lipnica, ki ga je kupil od Friderika III. Ptujskega (UBS 3, št. 738). Ta je bil takrat gotovo še v V. križarski vojni, kar izhaja iz v september in oktober 1217 datirane njegove omembe v križarski kroniki *L' Estoire de Eracles empereur, c. X* (Recueil des Historiens des Croisades. Historiens Occidentaux II, Paris 18##, str. 321-322; manjka v GZS 5, za opozorilo in posredovanje besedila se zahvaljujem kolegu Kosiju) in iz v Sveti deželi izdane njegove listine 1218, IV. za ivanovce (MDC 4, št. 1776).

[53] Freed, German, str. 102 meni, da so vsi v listini 1213, XII. 17., Podsreda navedeni poroki za Friderika IV. Ptujskega (UBS 3, št. 669) njegovi sorodniki, v tem primeru je Oton iz Kremsa mož njegove tete.

[54] Imenoval se je po gradovih Krems in Leonrode, danes Leonroth, pri Voitsbergu. O njem Hans Pirchegger, Landesfürst und Adel in Steirmark während des Mittelalters II., FVVSt XIII., Graz 1955, str. 221.

[55] V že omenjeni *Liber confraternitatum Seccoviensis* je zraven Otona iz Kremsa zapisana *»Benedikta laikinja žena«* (MGH Necr. 2, str. 361).

[56] Prvič omenjen skupaj z očetom v dveh listinah 1211, (poleti) (BUB 1, št. 180). Zadnjič posredno omenjen kot živ v izgubljeni, v regestu znani listini iz leta 1261 (UBSt 4, št. 58). Zagotovo je bil mrtev pred omembo v že omenjeni listini iz leta 1266 (glej op. 48). Po mojem mnenju je v listini 1265, VI. 23., Maribor (CeKL 1, št. 39) omenjena *»gospa z Lemberga«* (torej Žovneška) njegova druga žena oz. vdova, zato je bil že pred tem datumom mrtev. Namig o njenem poreklu daje tudi ok. leta 1272 nastali zapis v 15. stoletju napisanem *Kollektaneum des Dominikanerklosters zu Pettau* (= *Kollektaneum*) (Joseph von Zahn, Ueber die Anfänge und den älteren Besitz des Dominicanerklosters zu Pettau, BKStGQ 16, 1879, str. 9): kjer se omenjajo pokojni dobrotniki ptujskega dominikanskega samostana: *»... gospod Konrad svobodni iz Žovneka* (= Konrad I Žovneški † pred 21. II. 1255 (glej CeKL 1, št. 28), oče druge žene Friderika IV. Ptujskega?)*, gospod Oton iz Kunšperka* (= Oton I. Kunšperški, brat Friderika III. Ptujskega)*, gospod Ulrik iz Planine* (= Ulrik Planinski † 1241, zet Hartnida I. Ptujskega) ...«. Domnevam, da je bil v listini 1275, junij 25., Maribor omenjen Friderik I. Podsredski (GZM 2/31) sin omenjene Žovneško-Lemberške. Da je bil Friderik I. Podsredski sin Friderika IV. Ptujskega izhaja iz njegovega pečata na tej listini: grb v trikotnem ščitu: krzno in legenda: »+ S · FRIDERICI ·DE · PETO[V]IA« (opis po UBSt 4, št. 561). Ta grb ustreza direktnemu potomcu Friderika IV., prav tako pa njegova legenda. Moti sicer drugačen opis pečata v starejši objavi (MDC 5, št. 177 grb: črv). Listine, ki je v HHStA, julija 2004 zaradi selitve arhiva nisem mogel preveriti. Vsaj tri omembe kažejo na to, da so bili Podsredski direktni potomci Friderika IV. in kot takšni dediči njegovega deleža posesti Ptujskih: v regestih ohranjeni listini 1274, april 24., Ptuj in 1277 Friderika I. Podsredskega s katerimi prepušča (bratrancu) Frideriku V. Ptujskemu dele gradu Ptuj (UBSt 4, št. 509 in Loserth, Das Archiv, str. 78, št. 21) ter ogromna

menitega očeta«[57]. K njegovim znamenitim dejanjem sodi prav gotovo v tej listini omenjena osvojitev območja Ormoža in ustanovitev križniške komende v Veliki Nedelji.[58] Vendar je sodeloval tudi pri »neviteškem« zajetju angleškega kralja Riharda Levjesrčnega, ki se je inkognito vračal iz III. križarske vojne,[59] kar je po plačilu odkupnine morda prispevalo k njegovemu bogastvu,[60] se srečal z nemškim kraljem Filipom,[61] cesarjem Otonom IV.[62] in verjetno tudi s sicilijanskim in nemškim kraljem, kasneje cesarjem, Friderikom II.,[63] vsekakor pa vzbudil njegovo zanimanje[64] ter sodeloval v V. križarski vojni.[65] Njegova žena, ***»plemenita in častitljiva matrona gospa Matilda«,*** se omenja po njegovi smrti leta 1230 kot ustanoviteljica ptujskega dominikanskega samostana[66] in do svoje smrti dobrotnica njegovih menihov. Ob datumu njene smrti († 29. IX. 1253) so ok. leta 1272 zapisali: *»... matrona gospa M. je podarila ves prostor, kjer so sedaj zgrajene zgradbe bratov, in za katere je v veliki meri dala darila. Dala je še veliko lepe in dobre cerkvene opreme, in vsakodnevnih potrebščin v hrani in v ostalem mnogo pomagala istim bratom vse svoje življenje ...«*[67] Po tem zapisu sodeč so na bogato žensko iz visokega družbenega sloja močno vplivali po takrat modernem uboštvenem idealu živeči dominikanci. Kljub njihovim uboštvenim idealom je poskrbela za bogato opremo ptujske dominikanske cerkve. Verjetno je imela pomembno vlogo tudi pri gradnji cerkve. Ta je bila višja, kot so določala takrat veljavna redovna pravila,[68] imela je t. i. gosposko emporo[69] in verjetno leta 1255 dobila že drugi zgodnjegotski, t. i. dolgi kor, prvega v Sloveniji in enega prvih v Vzhodnih Alpah.[70] Verjetno je bila pokopana v grobnici pod prezbiterijem,[71] kjer je bil že pred njo

fevdna posest v okolici Ptuja (763,5 enot: 686,5 kmetij, 74 domcev in 3 dvori), ki jo leta 1320 Podsredski, otroci Friderika I. Podsredskega (in vnuki Friderika IV. Ptujskega) vračajo salzburškemu nadškofu (Milko Kos, Urbarji salzburške nadškofije, Srednjeveški urbarji za Slovenijo I (= Viri za zgodovino Slovencev I), Ljubljana 1939, str. 87-98).

57 UBSt 2, št. 203.

58 V izgubljeni, v regestu znani listini 1455, V. 10., Wiener Neustadt cesar Friderik III. navaja grofa Ulrika III. Schaunberškega (sina Ane, sestre zadnjega Ptujskega), kot pravnega dediča ustanovnikov (Göttingen (nekoč Königsberg) Ordensbriefarchiv Regesta I No. 13691, citirano po Irmgard Aschbauer, Beiträge zur Geschichte der Deutschen Orden in Kärnten und in der Steirmark (Von den Anfängen bis 1525), Phil. Diss. (tipkopis), Wien 1968, str. 63).

59 Decembra 1192 je v Brežah ujel šest spremljevalcev kralja Riharda Levjesrčnega. (GZS 4, št. 817 in 818).

60 V listini 1207, (konec IX.) pred kraljem Filipom jamči skupaj s še dvema salzburškima ministerialoma nadškofu Eberhardu II. za 2850 breških mark (UBS 3, št. 608, manjka v GZS 5). V že omenjeni križarski kroniki *L' Estoire de Eracles empereur* (kot v op. 52) se omenja kot *»un riche home d'Alemaigne, qui avoit nom Ferri de Beto«.*

61 Priča v listinah 1207, VIII. 8., Würzburg (MDC 4, št. 1606) in 1207, X. 6., Erfurt (GZS 5, št. 116) in jamči v zgoraj navedeni.

62 Priča v listini 1212, V. 21., Nürnberg (UBOÖ 2, št. CCCLXXVIII).

63 Naveden kot priča v listini 1213, II. 14., Regensburg (UBOÖ 2, št. CCCLXXXIII), ki je potrditev zgornje. Spisek prič je skoraj povsem enak, zato ni nujno, da so bili vsi navedeni dejansko prisotni.

64 Z listino (1214), IX. 1., pri Aachenu kralj Friderik prosi, da krški duhovniki in ministeriali izvolijo za škofa prošta (Gospe Svete Henrika II. Ptujskega), brata njegovega zvestega Friderik iz Ptuja (MDC 1, št. 451).

65 Glej op. 52.

66 V leto 1230 datirani zapis iz *Kollektaneum des Dominikanerklosters zu Pettau* (= *Kollektaneum*) (Zahn, Ueber (kot v op. 56), str. 7). Vsaj v 18. stoletju je bila v samostanu njena ustanovna listina iz istega leta (isto, str. 4, št. 1). O samostanu glej poleg že navedenega Zahnovega članka (isto kot zgoraj, str. 3-24) še Fran Kovačič, Gospodarska zgodovina dominikanskega samostana v Ptuju, ČZN 10, 1913, str. 59-120, isti, Dominikanski samostan v Ptuju, Maribor 1914 (ponatis iz »Voditelja« [v bogoslovnih vedah 17]) in Mlinarič, (kot v op. 11), str. 56.

67 Zahn, Ueber (kot v op. 56), str. 8.

68 Branko Vnuk, Nekdanja dominikanskega cerkev Marijinega vnebovzetja v dobi romanike, Zbornik Pokrajinskega muzeja Ptuj 1, 2003, str. 58: »Zmeraj ponavljano navodilo generalnih kapitljev se je glasilo, da smejo biti samostani visoki do 20 čevljev, cerkve pa največ 30 čevljev. ... Ne glede na to, v kateri merski sistem preračunamo višino 11,7 m, je višina cerkve, ki so jo določili generalni kapitlji, bila že prav na začetku presežena za tretjino.«

69 Vnuk, Nekdanja (kot v op. 68), str. 60.

70 V *Kollektaneum* je omenjen savinjski arhidiakon Konrad (1242-1252) kot dobrotnik ptujskih dominikancev, saj je izposloval, da je bratovščina v njegovem arhidiakonatu namenila denarno podporo za postavitev primernega kora, ker je bil prejšnji zelo nizek in tesen (Zahn, Ueber (kot v op. 56), str. 9). Z danes izgubljeno listino 1255, I. 25., Breže je izvoljeni salzburški nadškof Filip dovolil ptujskim dominikancem, da sme njihovo cerkev posvetiti eden od njemu podložnih škofov in ob posvetitvi podelil vernikom odpustek štirideset dni (GZS 6/1, št. 261). O t. i. dolgem koru glej Jože Curk, Poročilo o kulturnozgodovinskem delu in raziskavah v Pokrajinskem muzeju Ptuj za leta 1970-1974, ČZN (n. v.) 10 (45), 1974, str. 232-233 in isti, O samostanih in samostanski arhitekturi po letu 1200 na slovenskem Štajerskem, ČZN (n. v.) 29 (64), 1993, str. 134.

verjetno kot prvi pokopan njen sin Hartnid I. Ptujski (1231 - † 2. IX. 1251).[72] V tej grobnici so našli svoj poslednji mir verjetno vsi gospodje in nekatere gospe naslednjih generacij Ptujskih.[73] Tako je v Matildini ustanovi nastala neke vrste *»zadužbina«,*[74] *rodbinski samostan, ki je skrbel za dušni blagor vseh, mrtvih in živih, Ptujskih. Kot kraj pokopa so cerkev uporabljali še njihovi dediči.*[75] Samostan je ohranil trajni spomin na rodbino, nenazadnje tudi zato, ker je bil v njem shranjen arhiv gospodov Ptujskih.[76]

Po Freedovem mnenju[77] je izvirala Matilda, zaradi ustanovitve ptujskega dominikanskega samostana gotovo ena izmed ključnih gospa Ptujskih, iz znane in zelo razvejane rodbine Trušenjskih,[78] prvotno svobodnih gospodov, nato pa ministerialov s posestjo tako na Štajerskem kot Koroškem.

---

[71] Z danes izgubljeno listino 1250, III. 13., Dunaj je Konrad, prošt pri Sv. Gvidu v Speyerju in papeški legat za Avstrijo in Štajersko, podelil ptujskim dominikancem pravico do pokopa vernikov v njihovih cerkvah (GZS 6/1, št. 104). Grobnica Ptujskih se izrecno omenja v listini 1399, III. 12. Bernarda Ptujskega za ptujske dominikance (Jože Mlinarič (zbral in uredil), Zbirka listin: 1246-1865 Pokrajinskega arhiva v Mariboru, Viri PAM 3, Maribor 1987, št. 42). V cerkvi je bil do leta 1786 tudi čudoviti nagrobnik zadnjega Ptujskega Friderika IX., ki je verjetno zamenjal prvotni pokrov tumbe nad grobnico (o tem nagrobniku Polona Selinšek, Nagrobniki treh ptujskih grajskih poveljnikov, v Marjeta Ciglenečki, Polona Selinšek, Sergej Vrišer, Zbirka orožja na ptujskem gradu, Ptuj 1999, str. 65-74 in prevod v nemščino str. 94-104). O grobnici pod prezbiterijem glej Curk, Poročilo (kot v op. 70), str. 236 in Vnuk, Nekdanja (kot v op. 68), str. 64.

[72] Prvič omenjen v listini 1231, (pred XII. 3.), Breže - 1231, XII. 3., Althofen (UBS 3, št. 868). Kot sin Friderika III. Ptujskega omenjen v listini iz leta 1235 (GZS 5, št. 641) in kot brat Friderika IV. Ptujskega v listini 1236, I, 26., Ptuj (UBS 3, št. 914). Zadnjič kot živ v listini 1249, VIII. 22., Graslupp (UBSt 3, št. 54). Datum smrti navaja *Kollektaneum* (Zahn, Ueber (kot v op. 56), str. 8).

[73] V grobnici grofov Celjskih pri celjskih minoritih so bili v šestih generacijah od leta 1353 ali 1354 do leta 1456 pokopani vsi odrasli moški člani rodbine razen Hermana II., ki je bil pokopan v kartuziji Pleterje in nekateri moški člani rodbine, ki so umrli kot otroci (Hans, sin Hermana I. in Herman IV. sin Ulrika II.), skoraj vse njihove žene (niso: Ana Piast, žena Viljema; Veronika Deseniška, žena Friderika II. in Katarina Branković, žena Ulrika II.), ne pa hčere in vdove, ki so se omožile drugam in so tam bile tudi pokopane (Zvonka Zupanič Slavec, Družinska povezanost grofov Celjskih: identifikacijska in epigenetska raziskava njihovih lobanj = Family interlinkage of the counts of Celje: an identificational and epigenetic study of their skulls, Ljubljana 2002, str. 83-91 in 238-239). Ker za niti enega odraslega moškega člana rodbine gospodov Ptujskih od četrte do desete generacije ne poznam vira, ki bi navajal pokop drugje, sklepam, da so bili verjetno vsi, razen nezakonskega Friderika, sina Hartnida I., pokopani pri ptujskih dominikancih. Od osemintrideset znanih odraslih ženskih članic rodbine v istih generacijah (glej genealoško tabelo) pri ptujskih dominikancih verjetno niso pokopali štiriindvajsetih: tri nune (Ana, verjetno hči Friderika VI. dominikanka v Marenbergu; verjetno Agneza, žena Amelrika v dominikanka Gradcu in Agneza, opatinja klaris v Mekinjah), osemnajst hčera, ki so je poročile drugam, eno ženo Ptujskega, ki se je kot vdova vrnila na Bavarsko (Agneza, hči grofa Konrada II. Plain-Hardegg ter vdova grofa Henrika Pfannberškega in Friderika V. Ptujskega), ena se je po smrti moža Ptujskega poročila drugič (Suzana, hči magistra Akoša iz Prodavića in vdova Eberharda Ptujskega) ter ena, ki je bila priležnica (mati nezakonskega Friderika). Vsekakor bi lahko dodatna pojasnila dala arheološka izkopavanja, ki se pa verjetno ne bodo zgodila prav kmalu.

[74] Mlinarič, (kot v op. 11), str. 56.

[75] Leta 1466 je grof Ulrik III. Schaunberški (sin Ane, sestre zadnjega Ptujskega) določil zase in za svojo ženo Barbaro pokop v ptujski dominikanski cerkvi in vsaj slednja je bila tam zagotovo pokopana (Kovačič, Dominikanski (kot v op. 66), str. 61, št. 16).

[76] Vsaj leta 1467 so njihovi dediči Schaunberški in Stubenberški hranili listine Ptujskih v ptujskem dominikanskem samostanu (Loserth, Das Archiv, str. 85, dorsalna notica).

[77] Freed, German, str. 102 meni, da so vsi v listini 1213, XII. 17., Podsreda navedeni poroki za Friderika IV. Ptujskega (UBS 3, št. 669) njegovi sorodniki, v tem primeru sta Oton iz Dravograda in njegov brat Albert (leta 1216 se imenuje po Marenbergu) njegova strica po materi.

[78] Trušnje (Trixen) vas in trije gradovi (Niedertrixen, Mitteltrixen in Obertrixen) zahodno in severozahodno od Velikovca. V prvi polovici 13. stoletja so se sinovi Henrika I. razdelili na štiri veje: Vuzeniški, Grabštajnski (Grafenstein vzhodno od Celovca), Dravograjski in Marenberški. O rodbini in njenih vejah glej Hans Pirchegger, Zur Genealogie der Mahrenberger, ZHVSt 12, 1914, str. 171-184, isti, Landesfürst ... I. (kot v op. 37), str. 153-155 in priloga V (genealoška tabela), Josip Mravljak, Vuzenica v srednjem veku. Zgodovinska slika, Maribor 1927, isti, Dravograd I. (1161 - 1261): zgodovinski opis, Dravograd 1932, Pirchegger, Die Untersteiermark, str. 151-153 in 158-160, Jože Koropec, Zemljiške gospoščine med Dravogradom in Mariborom do konca 16. stoletja, Maribor 1972, predvsem str. 16-26, Friedrich Hausmann, Die steirische Otakare, Kärnten und Friaul. Besitz, Dienstmannschaft und Ämter, v Gerhard Pferschy (ur.), Das Werden der Steiermark (= VStLA 10), Graz 1980, str. 228-231, Freed, Rudolf, str. 87-101 (z genealoškima tabelama), Kos, Med gradom, str. 64-65, 84 in 193-194 ter Jože Mlinarič, Marenberški dominikanski samostan: 1251-1782, Celje 1997, str. 23-41.

Njena starša bi po tem mnenju bila štajerski ministerial na Koroškem Henrik I. Trušenjski (1147 - 1194) in grofica Matilda (pred 1164 - † ok. 1193), hči grofa Konrada I. iz Valleya iz rodbine Wittelsbachov in vdova po Spanheimcu grofu Sigfridu II. iz Lebenaua, po kateri je verjetno dobila ime. Njeno trušenjsko poreklo dokazuje leta 1249 ob dokončevanju ustanovitve korarskega samostana Stainz (ustanovitev leta 1229, vendar dokončan leta 1250),[79] ustanove Leutolda I. Wildonskega (1222 - † 29. marec 1250),[80] izpričano sorodstvo Ptujskih z mogočnimi Wildonskimi,[81] takrat najmočnejšimi štajerskimi ministeriali. V skladu z domnevnim Matildinim rodbinskim izvorom se v novi luči kažeta tudi začetka obeh najstarejših štajerskih samostanov dominikank. Matildini sorodnici sta bili ustanoviteljici samostana Studenice (ustanovljen kot hospic ok. leta 1237, dominikanski samostan po letu 1251),[82] hčerki pomembnega štajerskega in krškega ministeriala Alberta Rogaškega (1207-1227, † pred 1237)[83] Zofija (1237 - 1277), vdova Riherja iz Ženeka v Podjuni in **Rihca** (1237 - ok. 1272),[84] žena Matildinega svaka Otona I. Kunšperškega. Njena domnevna sorodnika pa sta bila tudi ustanovitelja samostana Marenberg (ustanovljen leta 1251, danes Radlje ob Dravi)[85] Gizela (1251-1256), vdova domnevnega Matildinega brata Alberta Marenberškega (1187 - 1218), in njen sin Sigfrid (1246/47 - † pred 26. II. 1272), domnevni Matildin nečak in žrtev češkega kralja Oto-

[79] O samostanu, stoječem severno od Deutschlandsberga, glej Pirchegger, Geschichte ... 1282 (kot v op. 7), str. 361-362, Franz Huter (hrsg.), Handbuch der Historischen Stätten Österreich II. Alpenländer mit Südtirol, Stuttgart 1978², str. 164-165 in Karl Amon - Maximilian Liebmann (hrsg.), Kirchengeschichte der Steiermark, Graz - Wien - Köln 1993, str. 60.

[80] Njegova žena je bila Agneza, hči domnevnega Matildinega brata Otona I. Trušenjskega iz Dravograda. O njem glej Kummer, Das Ministerialengeslecht (kot v op. 36), str. 209-232.

[81] V izgubljeni in v prepisu znani listini 1249, III. 23., Stainz Leutold I. Wildonski imenuje Hartnida I. Ptujskega in Wulfinga V. Stubenberška *»consangvineorum meorum«* (UBSt 3, št. 47). Njegov brat Ulrik I. Wildonski imenuje v izgubljeni, vendar v prepisu znani listini 1243, II. 7., Judenburg Hartnida I. Ptujskega med *»amicorum meorum«* (UBSt 2, št. 415). Leutoldov nečak Hartnid III. Wildonski v listini 1300, I. 28., Rein imenuje Friderika VI. in Hartnida III. Ptujskega *»mein liebe oᵉchaim«* (Kummer, Das Ministerialengeslecht (kot v op. 36), str. 333, št. 17). Preinfalk, Rodbina (kot v op. 14), str. 364: consanguineus = krvni sorodnik in amicus = prijatelj, (ponavadi) nekrvni sorodnik ter isto, str. 365: oheim = ujec, materin brat; (običajno) starejši krvni sorodnik.

[82] V listini iz leta 1237 obdaruje Rihca, žena Otona I. Kunšperškega cerkev s hospicem, ustanovo svoje sestre Zofije (UBSt 2, št. 363). Samostan je prvič omenjen v listini 1245, X. 23., Sofumbergo s katero mu oglejski patriarh Bertold Andeški podredi župnijo Slivnica (UBSt 2, št. 461). Z listino 1251, IV. 24., Slovenj Gradec dovoli oglejski patriarh Bertold Andeški sprejem samostana v dominikanski red in ga v duhovnih zadevah podredi ptujskim dominikancem (GZS 6/1, št. 131). Formalni sprejem v dominikanski red šele 28. V. 1290 na generalnem kapitlju v Ferrari (Fran Kovačič, Zgodovina Lavantinske škofije (1228-1928), Maribor 1928, str. 143). O samostanu glej Kovačič, isto, str. 142-147, Jože Koropec, Zbelovo, Studenice, Pogled do srede 17. stoletja, ČZN (n. v.) 16 (51), 1980, str. 241-249, 250-252, 260-270 in 280-282, Freed, Rudolf, str. 79-87 ter Mlinarič, Marenberški (kot v op. 78), str. 48. O stikih med Ptujskimi in Studenicami govore: leta 1313 izdana, v regestu znana listina priorinje za aniverzarij (RHSt 1, št. 590), v prepisu ohranjeni poziv 1327, I. 29., Maribor kralja Friderika Habsburškega Herdegenu I., ki naj ščiti samostan in nastopa kot sodnik v samostanskih zadevah (GZM 3/84) in poziv 1346, december 6. vojvode Albrehta II. Habsburškega Frideriku VII., ki naj preišče pritožbe redovnic in vzpostavi pravico za samostan (Albert von Muchar, Geschichte des Herzogtums Steiermark VI.: Steiermark mit Oesterreich vereinigt unter den Regenten aus dem Hause Habsburg. 1. Von Herzog Albrecht I. bis auf Herzog Leopold den Frommen vom Jahre 1283 bis zum 1373, Graz 1859, str. 309).

[83] O gradu Rogatec in Rogaških glej Hans Pirchegger, Landesfürst und Adel in Steirmark während des Mittelalters III., FVVSt XVI., Graz 1958, str. 238-242 in priloga (genealoška tabela), Pirchegger, Die Untersteiermark, str. 233-234, Jože Koropec, Srednjeveško gospostvo Rogatec, ČZN (n. v.) 10 (45), 1974, str. 73-88 in Freed, Rudolf, str. 79-87 (z genealoško tabelo).

[84] Prvič omenjena v že omenjeni listini iz leta 1237 (glej op. 82). Kot vdova je vstopila v samostan in bila ok. leta 1272 še živa, saj je v *Kollektaneum* omenjena skupaj s sestro Zofijo kot še vedno živeča dobrotnica ptujskih dominikancev (Zahn, Ueber (kot v op. 56), str. 10). Pokopana je bila skupaj z njo v grobnici omenjeni v listini 1318, VI. 22. njenega vnuka Friderika Kunšperškega (RHSt 1, št. 981), verjetno v prezbiteriju samostanske cerkve

[85] O samostanu glej Freed, Rudolf, str. 87-101 in Mlinarič, Marenberški (kot v op. 78). O stikih med Ptujskimi in Marenberkom govore: listina 1334, januar 6., (Marenberk?) Herdegena I. in njegove žene Klare, s katero ustanavljata aniverzarij (org. StLA št. 2055, glej Mlinarič, isto, str. 77), v regestu znan reverz 1338, april 24. priorinje na omenjeni aniverzarij (Loserth, Das Archiv, str. 84, št. 96 = Loserth, Das Archiv ... Suplement 2, str. 17, št. 65), v prepisu v marenberško kopialno knjigo znani listini omenjena nuna Ana iz Ptuja (brez argumentacije Pirchegger, Die Herren priloga (genealoška tabela): hči Friderika VI. Ptujskega) (prp. StLA št. 2157c, glej Mlinarič, isto, str. 72 in 77).

karja II. Kako daljnosežna je bila ta povezava, kaže po Freedovem mnenju[86] tudi znamenita Reinska prisega leta 1276, s katero so grofa Ulrik III. Vovbrški in Henrik Pfannberški ter petnajst *»boljših ministerialov Štajerske in Koroške«* prisegli zvestobo nemškemu kralju Rudolfu I. Habsburškemu (in jo odrekli Otokarju II.).[87] Ugotovil je, da je bilo pet[88] od sedemnajstih prisežnikov krvnih sorodnikov Sigfrida Marenberškega in kot prvi med njimi ter prvi med ministeriali Friderik V. Ptujski (1246 - † 8. V. 1288),[89] vnuk njegove domnevne tete Matilde. Opozarja sicer, da to zagotovo ni bil edini vzrok za upor proti Otokarju II., vendar navaja znano delo Otta Brunnerja, *Land und Herrschaft*, kjer ta poudarja, da so v srednjem veku krvni sorodniki *»osebe, ki so obvezane maščevati sorodnikovo smrt«*.[90] Če k tem dodamo še tri sorodnike Friderika V.,[91] je bila skoraj polovica vseh prisežnikov tudi osebno sovražna *»zlatemu in železnemu«* češkemu kralju. Otokar II. je svoj spopad z Rudolfom I. končal z odločilno bitko 26. VIII. 1278 pri Dürnkrutu in Jedenspeigenu na Moravskem polju. V

[86] Freed, Rudolf, str. 101-103.

[87] Listina 1276, IX. 19., Rein (UBSt 4, št. 600).

[88] Poleg Friderika V. Ptujskega so bili krvni sorodniki Sigfrida Marenberškega še: Hartnid I. Stadeški, njegov nečak, Kolon IV. Vuzeniški, vnuk njegovega strica Kolona II. Trušenjskega, Gotfrid IV. Grabštajnski, vnuk njegovega strica Gotfrida II. Trušenjskega in Kolon Mariborski, pravnuk njegovega strica Kolona II. Trušenjskega.

[89] Prvič omenjen skupaj z očetom v listini 1246, oktober 5., Lipnica (GZS 6/1, št. 18). Zadnjič zagotovo omenjen kot živ v listini 1288, januar 10., Dunaj (org. StLA št. 1323, objava Loserth, Das Archiv ... Suplement 1, str. 58-60). Na tej listini visi tudi njegov pečat (Elisabeth Schmölzer, Die Adelswappen der Untersteiermark im Mittelalter, Phil. Diss., Graz 1975, str. [24] in risba pečata dr. Freidingerja, za katero se mu na tem mestu zahvaljujem). Pirchegger, Die Herren priloga (genealoška tabela) ima brez argumentacije kot datum njegove smrti 8. V. 1288. Po mojem mnenju je do tega datuma prišel na osnovi omembe *»Friderik iz Ptuja ministerial sv. Ruperta«* v *Necrologia S. Rudberti Salisburgensis* (MGH Necr. 2, str. 133: datacija 12.-13. stoletje; GZS 4, št. 924 ima datacijo 12. stoletje) in dveh listin. S prvo listino 1288, maj 27., Ptuj Friderik iz Ptuja (= Friderik VI.?) obljublja (po smrti svojega očeta?) grofu Ulriku III. Vovbrškemu odvetništvo nad Gornjim Gradom (org. HHStA, regest MDC 6, št. 100). V drugi listini 1288, december 8., Ptuj Hartnida iz Guštajna za Friderika in Hartnida, brata iz Ptuja, glede zahtev do gradu Lemberg (pri Novi Cerkvi), se navaja, da se jim je že nekoč odpovedal v korist svojega gospoda, (pokojnega?) očeta obeh omenjenih, Friderika starejšega iz Ptuja (org. OÖLA, Jodok Stülz, Zur Geschichte der Grafen von Schaunberg in Lande ob der Enns (245 Regesten vom J. 1263-1407 aus dem Archive zu Eferding), Notizenblatt 1. Beilage zum AÖG 1, 1851, str. 316). Dodatni problem je v tem, da je na prvi listini pečat Friderika V. (Elisabeth Schmölzer, Die Adelswappen der Untersteiermark im Mittelalter, Phil. Diss., Graz 1975, str. [24]), torej bi naj Friderik VI. pečatil s pečatnikom pokojnega očeta. To je nenavadno saj je po v prepisu ohranjeni listini 1286, oktober 6., Vetrinj (MDC 6, št. 29) imel svoj pečatnik že prej. Žal listine v HHStA julija 2004 zaradi selitve arhiva ni bilo možno videti, po zapiskih kolegice Vidmar (zanje se ji iskreno zahvaljujem) in primerjavi z risbo dr. Freidengerja, pa sklepam, da je na listini dejansko pečat Friderika V.

[90] Navedba po Freed, Rudolf, str. 101, ki navaja po angleški prevodu Otto Brunner, Land and Lordship: Structures and Governance in Medieval Austria (prevod Howard Kaminsky-James Van Horn Melton), Philadelphia 1992, str. 16-17.

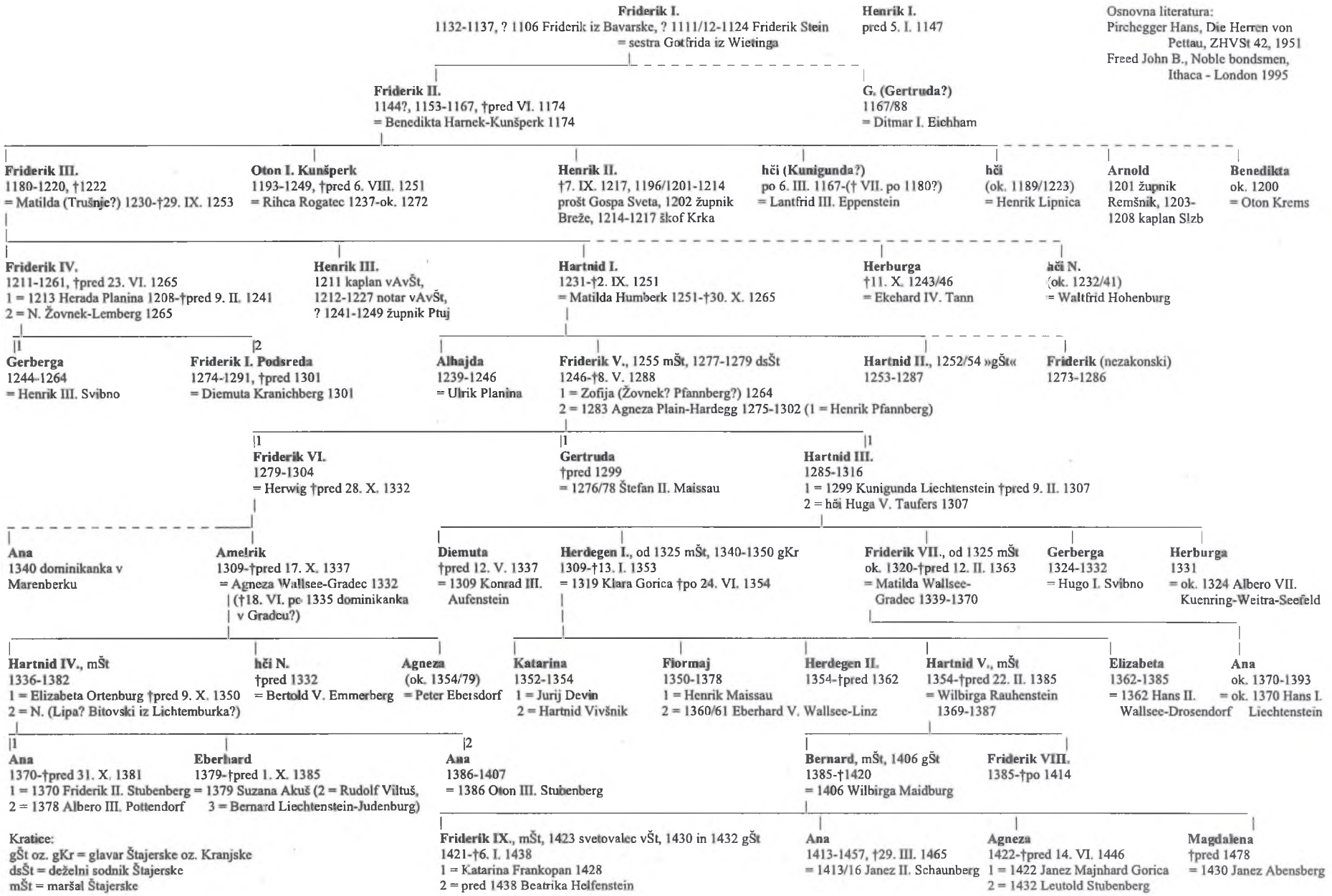
[91] Herand II. Wildonski, nečak Leutolda I. Wildonskega, ki leta 1249 Hartnida I. Ptujskega, očeta Friderika V., za svojega krvnega sorodnika (glej op. 81) in brat Hartnida III. Wildonskega, ki leta 1300 imenuje Friderika VI. in Hartnida III. Ptujska za svoja ujca (glej op. 81), Henrik III. Svibenski, od že omenjene listine iz leta 1244 svak Friderika IV Ptujskega (GZM 1/70, glej op. 45), strica Friderika V. in Hartnid Lipniški, sin stare tete Friderika V. (glej op. 49 in 51). V ta krog sodi po Freed, Rudolf, str. 101 tudi grof Henrik Pfannberški, brat grofice Agneze Pfannberške, druge žene Friderika V. Ptujskega, kar pa po mojem mnenju ne drži. Henrik je imel dve ženi, druga je bila v listini 1275, V. 29., Sommereck omenjena Agneza, hči grofa Konrada II. Plain-Hardegg in sestra Evfemije, druge žene grofa Alberta I. Goriškega (MDC 5, št. 173). Da je bila njegova druga žena izhaja iz njene listine 1275, VI. 4., Kamnik s katero se skupaj s sinom Ulrikom IV. Pfannberškim v korist sestre odpoveduje dediščini (UBSt 4, št. 559). Ker je imel Henrik še starejšega sina Hermana to pomeni, da je bil ta od prve žene. Prav ta Agneza, od leta 1282 vdova Henrika Pfannberškega, se omenja kot *»grofica Agneza«* v regestu znani poročni pogodbi 1283, XI. 2. med njo in Friderikom V. Ptujskim, kjer mu kot doto med drugim prinaša gradova Rohr (dota Plain-Hardeggov) in Loschental (jutrnja Pfannberških) (Loserth, Das Archiv, str. 82, št. 72), v listini 1285, VIII. 2., Maribor s katero šentpavelski opat *»plemeniti gospe grofici Agnezi, ženi gospoda Friderika iz Ptuja«* da v fevd grad Ernovž, prej njegov fevd (GZM 2/58), v listini 1287, VI. 24., Fohnsdorf s katero salzburški nadškof dovoljuje Frideriku V. da odkaže *»svoji ženi plemeniti gospe ... grofici«* poročno darilo na salzburških fevdih (RSlzb 1, št. 1276) in v listini 1298, IV. 30., Ernovž (kraj!) s katero *»grofica Agneza iz Pfannberga«* prepušča svojo jutrnjo, med drugim tudi grad Loschental, salzburškemu nadškofu v zameno za grad v (njeni rojstni) Bavarski (MDC 6, št. 403). V zvezi s svojo posestjo posestjo gradu Loschental se omenja v listinah svojega sina Ulrika in salzburškega nadškofa še do leta 1302 (UBS 4, št. 217, MDC 7, št. 56, 109 in 130).

njej je tudi izgubil življenje, razoroženega ga je »neviteško« ubil Ofon Emmerberški iz Marenberga (1272 - 1290),[92] nečak Sigfrida Marenberškega in sorodnik Ptujskih.[93]

Kot je bilo pričakovati, se tudi v ženskih prvih treh generacijah gospodov Ptujskih dokazuje njihov velik pomen, ustrezen visokim ministerialom. Vendar se po svoje kaže neenakost med spoloma. Vse štiri znane priženjene gospe Ptujske so izhajale iz uglednih plemiških rodbin: dve, sestra Gotfrida iz Wietinga in Rihca Rogaška, sta pripadali visokima ministerialskima rodbinama, ena, Matilda Trušenjska, je bila po materi svobodnega rodu in ena, Matilda Harneško-Kunšperška, je bila povsem svobodnega rodu. Hčere Ptujskih so se v tem obdobju poročale prav tako s pripadniki uglednih plemiških rodbin, vendar z delno izjemo Benedikte, žene vsaj prvotno svobodnega Otona iz Kremsa in Leonroda, z enakovrednimi visokimi ministeriali (Eichhamski, Eppensteinski in Lipniški). Tako lahko sklepamo, da so bile za dvig ugleda Ptujskih pomembnejše poroke moških članov. To potrjuje tudi dejstvo, da imamo za obravnavano obdobje komaj kakšno s porokami hčera Ptujskih dokazano odtujevanje posesti, na drugi strani pa so priženjene gospe Ptujske prinesle konkretne posestne pridobitve. Kljub zagotovo prevladujoči neenakopravnosti med spoloma se iz posameznih »zgodb«, predvsem obeh Matild, kaže, da je tudi ženska visokega srednjega veka lahko imela pomembno vlogo.

[92] Prvič omenjen v listini 1272, II. 26., Marenberg (UBSt 4, št. 449) in zadnjič kot živ v listini 1290, XII. 5. (GZM 2/70). O njem Joseph von Zahn, Geschichte von Hernstein i. Nieder Österreich, v H. Becker (ur.), Hernstein in Niederoesterreich 2, 1889, str. 107, 109 in 119 op. 284 in Pirchegger, Zur Genealogie (kot v op. 78), str. 173-179.

[93] V listini 1307, januar 30., Maribor Ofonov sin Ulrik Marenberški in njegova žena Wendel imenujeta Hartnida III. Ptujskega »unser baider vreund« (CeKL 1, št. 76). Preinfalk, Rodbina (kot v op. 14), str. 365: freund = prijatelj, (ponavadi) nekrvni sorodnik.

Osnovna literatura:
Pirchegger Hans, Die Herren von Pettau, ZHVSt 42, 1951
Freed John B., Noble bondsmen, Ithaca - London 1995

Kratice:
gŠt oz. gKr = glavar Štajerske oz. Kranjske
dsŠt = deželni sodnik Štajerske
mŠt = maršal Štajerske

Barbara Šatej

GORIŠKO SPLOŠNO SLOVENSKO ŽENSKO DRUŠTVO*

ŠATEJ Barbara, prof. zgod. in bibliot., bibliotekarka, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana, barbara.satej@ff.uni-lj.si

061.215-055.2(450.367)

GORIŠKO SPLOŠNO SLOVENSKO ŽENSKO DRUŠTVO

V prispevku je podana kratka informacija o goriškem Splošnem slovenskem ženskem društvu, osnovana na podlagi člankov in kratkih obvestil v časopisih Goriška straža, Edinost in Ženski svet v letih 1922-1928. Društvo so 24. septembra 1922 ustanovile Goriške Slovenke. Njegov glavni namen je bil izobraževanje ženstva s predavanji in poučnimi tečaji ter podpora revnim otrokom in vdovam. V okviru društva so delovali trije odseki: veselični, dobrodelni in odsek za ročna dela. Društvo je vsako leto pripravilo miklavževanje in božičnico za siromašne otroke, organiziralo tečaje za jezike in tečaje za ročna dela, priredilo društveni ples, 1924 pa odmevno razstavo ročnih del. 1927 je bilo kot vsa ostala slovanska društva v italijanski državi, ukinjeno.

ŠATEJ Barbara, Teacher of History, Librarian, Department of History, Faculty of Arts, University of Ljubljana, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana, barbara.satej@ff.uni-lj.si

061.215-055.2(450.367)

The Slovenian Women's Society in Gorizia

The paper, based on articles and short notices published in the newspapers Goriška straža, Edinost and Ženski svet between 1922-1928, briefly presents the Slovenian Women's Society in Gorica. This society was established on 24 September 1922 by the Slovenian women of Gorica. Its main goal was to educate women with the help of lectures and useful courses, and to support poor children and widows. The society had three different sections: an entertainment section, a charitable section and a handicraft section. It organised annual St. Nicholas' Eve Parties, observed the Christmas holiday with poor children, organized language and handicraft courses, a dancing party, and in 1924 an exhibition of handmade items which met with a wide response. Like all other Slavic societies in Italy, it was dissolved in 1927.

Ko se je jeseni 1917 fronta od reke Soče premaknila na reko Piavo, so se goriški Slovenci začeli vračati iz begunstva na uničene domove. Prvemu šoku ob pogledu na ruševine in dejstvu, da so ostali brez strehe nad glavo, je kmalu po končani vojni sledil drugi: priključeni so bili k državi Italiji. A kljub temu so kaj kmalu oživili gospodarsko in družbenopolitično življenje izpred vojne, razmahnilo se je društveno in kulturno gibanje. Goriški politik in založnik Andrej Gabršček je v svojih spominih na prva leta po vojni zapisal: *»Naša društva so se veselo razvijala, da, delovala so še živahneje ko pred vojno. Nekaj društev po povratku begunci niso več obnovili, ali zato so nastala razna nova kulturna in gospodarska društva.«*[1] Društveno in kulturno valovanje je zajelo tudi nežnejši spol, ki je z veseljem sodeloval v raznih društvih in organizacijah, katerih vodstvo je bilo v moških rokah. Želja po samostojnem ženskem društvu pa je bila vse večja in je končno tudi dozorela. V začetku maja 1922 so se na posebnem sestanku zbrale goriške gospe in gospodične z namenom ustanoviti žensko društvo za Gorico in Goriško. Kot je zabeležila Edinost, je bilo zanimanje za snujoče društvo veliko, saj se je sestanka udeležilo veliko število posameznic iz vseh slojev družbe. Razpravljale so o društvenih pravilih, ki jih bo potrebno predložiti pristojnim oblastem, da jih odobrijo, nato pa naj bi se sklical ustanovni občni zbor društva.[2] Podobno društvo se je snovalo tudi v Trstu.

Septembra 1922 je t.i. pripravljalni odbor za ustanovitev goriškega ženskega društva najprej v Goriški straži in kasneje tudi v Edinosti naznanil, da so oblasti 29. julija 1922 odobrile predložena

* V prispevku sem poskušala na kratko in zgolj informativno predstaviti goriško žensko društvo, njegovo ustanovitev in kratko delovanje na osnovi člankov in obvestil v takratnih časopisih Edinost, Goriška straža in Ženski svet.

[1] Andrej Gabršček, Goriški Slovenci, II. knjiga, Ljubljana 1934, str. 563.

[2] Edinost, št. 114, 14. 5. 1922, str. 3.

društvena pravila za novo žensko društvo, in sklical ustanovni občni zbor v nedeljo, 24. septembra 1922,[3] v goriškem Trgovskem domu. *»Izostati ne sme nobena zavedna Slovenka, ki se zaveda svojih dolžnosti napram svojemu narodu. Časi so resni, položaj naš je težaven in veliko dela nas čaka! Oživeti moramo spet, kar se je tekom vojne opustilo. Udeležite se torej v največjem številu občnega zbora in pokažite, da je naše ženstvo res zavedno, požrtvovalno in delavno!«* je zapisal v svojem vabilu.[4] Ker posebnih vabil niso pošiljali, je v obeh časopisih objavil tudi dnevni red.[5] Nabito polno dvorano je v nedeljo dopoldne z otvoritvenim govorom pozdravila Milica Medveščck.[6] Na kratko je predstavila namen društva in pomembnost zavednega, delovnega ženstva za slovenske otroke in slovenski narod ter zaključila z besedami: *»Ker me ženske smo tu, da donašamo človeštvu blagostanje z blagohotno in trdno voljo in vztrajnim delom! Naj se nobena ne izgovarja, da ni časa, dobra volja vse premore in doseže«.*[7] Justina Podgornik[8] je prebrala društvena pravila, sledila je izvolitev predsednice društva in devetih odbornic, štirih namestnic, štirih članic razsodišča in dveh pregledovalk računov.[9] Prva predsednica je na predlog Milice Eržen postala Milica Medveščck, ki se je že kot predsednica »pripravljalnega odbora« zelo angažirala. Mesečna članarina za posamezno članico je znašala 1 liro, ustanovnice, med katere so se prijavile N. Fabjan, Julijana Gorjup, Pavla Koren, Štefanija Kačič, Josipina Leban, Kornelija Lukežič, Milica Medveščck, Katarina Saunig, Marija Tuma, Štefanija Podgornik Žniderščič ter dve Justini Podgornik (»gospa in gospodična«) pa naj bi kot enkraten prispevek plačale 100 lir.[10] Novoizvoljena predsednica je sestanek zaključila v želji, da bi članice podpirale izvoljeni odbor in pridobivale nova dekleta in žene v svoje vrste, Goriška straža pa je v prispevku o novoustanovljenem društvu zapisala: *»Temelj Slovenskega ženskega društva v Gorici je postavljen, treba je le zidati, da dozidamo vsaj trdno podlago naši bodoči generaciji v vzgled in korist naši mladini. Izklesati moramo iz naših zavednih žensk značaje, ki naj bodo ponos ne-le našemu, tukaj teptanemu ljudstvu – ki naj bodo cvet naroda. Žena je poklicana, da obvladuje in širi dobroto v svet; to zamore doseči le, ako je sama poosebljena požrtvovalnost, zato kličem gospem, naj s svojo dobro voljo in izkušnjami pomagajo dvigniti našo mladež, mlajšim pa, naj se oprimejo dela kot skrbne čebelice, saj trud ne bo brezuspešen. Želeti bi bilo, da se vpiše v društvo tudi naše ženstvo iz dežele.«*[11] Na podoben način in s podobnimi cilji je bilo 8. novembra 1922 ustanovljeno Žensko dobrodelno udruženje v Trstu.

Novoustanovljeno društvo je takoj pričelo z delom. Že prvi sestanek članic, sicer ne tako dobro obiskan, kot je bilo pričakovano, je bil zelo uspešen. Kot so zapisale, je *»pustil v vseh udeleženkah vtis, da smo na pravi poti medsebojnega zbližanja in spoznavanja goriških Slovenk, ki privede do uspešne in toliko potrebne samopomoči,«* in še *»naj se vsaka Slovenka zaveda dolžnosti, da pristopi k temu našemu prvemu in edinemu, res potrebnemu ženskemu društvu, da si pomagamo druga drugi...«*[12] Glavni namen društva je bil izobraževanje ženstva s pomočjo predavanj, gospodinjskih in drugih tečajev, podpora revnih otrok in vdov, pomoč društvom, ki so vzdrževala otroške vrtce, sirotišnice in druge vzgojne zavode, prirejanje koncertov, izletov, zabav, otroških prireditev in javnih zbirk, izdajanje in širjenje knjig in spisov. V ta namen je ustanovilo tri odseke: veselični, ki naj bi skrbel za otroške prireditve in veselice, dobrodelni odsek in odsek za ročna dela.[13] Članice so se domenile, da se bodo srečevale na rednih sestankih, v okviru katerih bodo občasno pripravile razna poučna in zanimiva predavanja, o datumih sestankov in predavanjih ter o uradnih urah društva, ki so se občasno spreminjale, pa bodo obveščene preko dnevnega časopisja. Enkrat letno

[3] Ustanovni občni zbor društva je bil najprej napovedan za 21. september 1922 (Goriška straža, št. 37, 13. 9. 1922), kasneje pa prestavljen na 24. september 1922 (Goriška straža, št. 38, 20. 9. 1922).
[4] Goriška straža, št. 37, 13. 9. 1922 ; Edinost, št. 224, 22. 9. 1922, str. 2.
[5] Prav tam: Dnevni red ustanovnega občnega zbora: 1. Nagovor. 2. Čitanje pravil. 3. Volitev. 4. Slučajnosti.
[6] Milica Križman-Medveščck, učiteljica.
[7] Slovenka (Gorica), št. 1, 15. 12. 1922, str. 16; Goriška straža, št. 39, 27. 9. 1922.
[8] Justina Eržen-Podgornik, učiteljica, soproga goriškega politika in odvetnika Karla Podgornika.
[9] Za odbornice so izvolili Pavlo Černigoj, Viko (Viktorijo) Levpušček, Kornelijo Lukežič, Elizo Makuc, Justino Podgornik, Heleno Sivec, Marijo Velikonja in Josipino Žniderščič; namestnice so postale Jelica Berbuč, Zora Mozetič, N. Pegan in Štefanija Podgornik; v razsodišče so imenovali Milico Eržen, Marico Kačič, Ernesto Pazdera in Štefanijo Podgornik; za pregledovalki računov pa Kraljevo in Gizelo Ferjančič-Belinger.
[10] Slovenka (Gorica), št. 1, 15. 12. 1922, str. 16; Goriška straža, št. 39, 27. 9. 1922.
[11] Goriška straža, št. 39, 27. 9. 1922.
[12] Goriška straža, št. 43, 25. 10. 1922; Edinost, št. 251, 22. 10. 1922, str. 3-4.
[13] Alojzija Štebi, Aktivnost slovenske žene, v: Slovenska žena (zbrala in uredila Minka Govekarjeva), Ljubljana 1926, str. 180.

so po pravilih društva izvedle občni zbor, ponavadi zgodaj spomladi, na katerem so podale letno poročilo o delovanju društva in njegovih odsekih, o društvenih prihodkih in odhodkih. Društvo je kot dobrodelna ustanova pridobivalo dohodke s prostovoljnimi prispevki,[14] prodajo lastnoročno narejenih izdelkov,[15] nabiralnimi polami, dobrodelnimi akcijami in prireditvami, članarino in šolninami za tečaje. Ves denar je šel izključno v dobrodelne namene, saj je bil glavni namen društva *»pomagati naši siromašni deci gmotno in duševno, pomagati tudi materam iz revnih slojev z odprtim srcem, radodarnimi rokami in dobrim nasvetom.«*[16] Na občnem zboru so po pravilih društva volile novo predsednico in članice. Leta 1924 je bila za novo predsednico izvoljena Rudolfa Vidmar,[17] leta 1926[18] ji je nato sledila Justina Podgornik.[19]

Prvo predavanje je pripravila Milka Martelanc iz Trsta, ki je na sestanku 19. novembra 1922 govorila o pomenu ženskih organizacij in požela veliko zadovoljstvo udeleženk.[20] Kljub temu da se sicer dobro obiskanega sestanka, kot so ugotovile odbornice, niso udeležile predstavnice iz delavskih in kmečkih krogov, katerim je bilo društvo v prvi vrsti namenjeno, pa so nekatere udeleženke iz okoliških krajev, navdušene nad predavanjem, takoj izrazile željo, da se tudi pri njih ustanovijo podružnice Splošnega ženskega društva.[21] Sledili sta predavanji Gizele Ferjančič »O zunanji in notranji lepoti« in Marije Vidmar »Vzgajajmo dobre matere«.[22]

Maja 1924 je Just Ušaj v okviru niza sedmih poučnih predavanj govoril *»o ukuhavanju sadja in zelenjave ter njih konserviranju sploh«*,[23] oktobra pa so članice vabili na predavanje Gizele Ferjančič »O sreči in zakonu«.[24]

Društvo je organiziralo razne jezikovne tečaje. Že v začetku leta 1923 je vabilo v začetni in nadaljevalni tečaj francoščine, ki so se ga izjemoma lahko udeležili tudi moški. Šolnino so določili glede na število vpisanih. Zbiralo je tudi kandidate za učenje ruskega jezika.[25] Jeseni 1923 je začelo z novim

[14] Tako so npr. na odborovi seji društva 5. 11. 1924 članice v počastitev spomina na umrlo društveno ustanovnico in odbornico Josipino Žniderščič nabrale 73 lir za božičnico (Edinost, št. 269, 9. 11. 1924, str. 2).

[15] Med drugim so vsako leto prodajale pozlačene oljčne vejice.

[16] Edinost, št. 104, 1. 5. 1924, str. 3.

[17] Goriška straža, št. 32, 24. 4. 1924; Edinost, št. 104, 1. 5. 1924, str. 3. Na naslednjem občnem zboru 29. 3. 1925 je bila ponovno potrjena za predsednico, podpredsednica je postala Mar. Milič, tajnica Pavla Černigoj, blagajničarka Štefanija Podgornik, odbornice Amalija Velikonja, Kornelija Lukežič, Olga Černe, Lojzka Plesničar, Pija Ujčič, Frančiška Šuligoj in Livija Povšič (Goriška straža, št. 31, 18. 4. 1925, str. 2; Edinost, št. 81, 4. 4. 1925, str. 2). Načeloma se je na vsakem občnem zboru polovica odbornic zamenjala, polovica je ostala istih. Z žrebom so določili tiste, ki so jih zamenjali.

[18] Dnevni red občnega zbora 28. 3. 1926 je bil: 1. Nagovor predsednice; 2. Poročilo odbora o delovanju in stanju društva; 3. Volitev 5 članic odbora in predsednice; 4. Slučajnosti (Edinost, št. 72, 25. 3. 1926).

[19] Ženski svet, 1926, št. 5, str. 155. Maja 1928 je bila Podgornikova skupaj z učiteljico Berto Žejn postavljena pred goriško sodišče. Žejnova je bila obtožena, da je brez dovoljenja poučevala slovenski jezik na zasebni šoli (v prostorih Splošnega ženskega društva v Gorici), Podgornikova pa naj bi jo kot predsednica tega društva plačevala. Že leta 1926 je bila podobna ovadba vložena proti takratni učiteljici Gabrijeli Berbuč in proti Štefaniji Podgornik, društveni blagajničarki. Obe sta bili oproščeni, saj je šlo za uradno dovoljene tečaje slovenskega jezika in dejanje ni bilo kaznivo, so pa tečaj takrat vseeno ukinili in Berbučeva ni smela več poučevati na privatnih, še manj pa na javnih šolah. Žejnova je v zagovoru povedala, da otrok ni poučevala, ampak le nadzorovala. Na prošnje staršev so namreč v društvenih prostorih organizirali popoldansko varstvo, kjer so se otroci igrali in zabavali z različnimi ročnimi deli. Tudi v pravilih društva je eden od členov dovoljeval, da društvo lahko zbira v popoldanskih urah otroke svojih članic in jih zaposluje v izvenšolskem času. Po zaslišanju več prič in zagovoru odvetnikov Karla Podgornika, soproga obtožene Justine Podgornik, in Edvarda Slavika (njegova žena Antonija Slavik je bila nekajletna predsednica Ženskega dobrodelnega udruženja v Trstu in aktivna narodnoobrambna delavka), ju je sodnik Cortona, kljub nedokazani krivdi, spoznal za krivi in ju obsodil vsako na 150 lir kazni in poplačilo sodnih stroškov, Žejnovi pa prepovedal poučevati na Primorskem. (Goriška straža, št. 39, 16. 5. 1928, str. 2; Edinost, št. 117, 17. 5. 1928, str. 2-3).

[20] Goriška straža, št. 47, 22. 11. 1922; Edinost, št. 278, 23.11.1922, str. 3, in št. 280, 25. 11. 1922, str. 2.

[21] Edinost, št. 278, 23. 11. 1922, str. 3. Podružnica Splošnega slovenskega ženskega društva v Vrtojbi je že 24. decembra 1922 priredila božičnico v tamkajšnji dvorani (Goriška straža, št. 51, 20. 12. 1922).

[22] Alojzija Štebi, Aktivnost slovenske žene, v: Slovenska žena (zbrala in uredila Minka Govekarjeva), Ljubljana 1926, str. 181

[23] Goriška straža, št. 38, 15. 5. 1924; Edinost, št. 116, 15. 5. 1924, str. 3.

[24] Goriška straža, št. 78, 9. 10. 1924, str. 2.

[25] Goriška straža, št. 3, 11. 1. 1923; Edinost, št. 12, 14. 1. 1923, str. 3.

tečajem francoščine,[26] organiziralo pa je še tečaj slovenščine in italijanščine, zlasti za srednješolsko mladino.[27] Uvedba rednega tečaja slovenščine leta 1925, ki ga je na začetku obiskovalo 130 otrok, je med otroci in starši vzbudila naraščajoče zanimanje.[28] Februarja 1927 je bil organiziran tečaj italijanščine v 3 skupinah: začetni, nadaljevalni in večerni. Vodil ga je prof. S. Hvala.[29]

Velik uspeh je društvo poželo z uprizoritvijo Ribičič-Gerbčeve spevoigre *V kraljestvu palčkov,* ki so jo premierno odigrali v goriškem Trgovskem domu marca 1923. V razprodani dvorani je bilo, kot je zapisala Goriška straža, tudi mnogo meščanov italijanske narodnosti, ki so z vidnim zanimanjem sledili predstavi in zelo dobri igri otrok. Poleg pohval pa je bilo v članku zaslediti tudi nekaj kritičnih besed: *»Edino, kar je motilo, je bilo nenaravna afektirana izgovorjava glagolskih končnic. Naše ljube ženske naj se potrudijo, da se pouče, kako danes govori ljudstvo in kaj pravijo o tem vprašanju jezikoslovci in naj nam ne kvarijo našega ljubega slovenskega jezika.«*[30] Predstava je uspešno gostovala še po nekaterih goriških vaseh. Za garderobo in scenarij so poskrbeli sami, izkupiček od prodanih kart je šel v dobrodelne namene.

19. januarja 1924 je društvo priredilo prvi društveni ples v dvorani Trgovskega doma, ki je istočasno bil tudi prva predpustna prireditev goriških Slovencev. Za plesno razpoloženje so poskrbeli vabljeni goriški godbeniki, članice pa so pripravile pecivo in pijačo. Kljub temu, da je bilo žensk znatno več kot moških in je bila marsikatera prikrajšana za ples,[31] je v dvorani vladalo živahno razpoloženje. Moški so tekmovali v nabiranju kotiljonov,[32] zmagal je Lojze Komjanc, ženske pa so »nabirale« cvetlice.[33]

Poleti 1924 je s pomočjo učiteljice Erženove društvo pripravilo mladinsko predstavo z deklamacijami (kot prva na sporedu je bila pesem v italijanščini »La mia bambola«), petjem in šaljivo igro Frana Milčinskega, sodelovala sta goriški dramski in mandolistični krožek.[34]

Po Grimmovi pravljici posneto otroško predstavo *Sneguljka,* ki jo je uglasbil Franc Abt, je društvo s sodelovanjem dramskega krožka, ženskega zbora in orkestra pripravilo spomladi 1926. *»Pravljica je venec osmero z deklamacijami zvezanih spevov, dramatičnih prizorov in živih slik«* so jo opisali v Goriški straži in Edinosti in predstavo pohvalili.[35]

Vodstvo **dobrodelnega odseka** je na začetku prevzela Justina Podgornik. Odsek naj bi skrbel za revne otroke in ženske, ki naj bi se v primeru hude stiske lahko osebno javile v društvenih prostorih in zaprosile za pomoč.[36] So pa tudi same članice zbirale informacije o najbolj ogroženih in pomoči potrebnih posameznikih in posameznicah. Društvo je že novembra 1922 prosilo Slovenke, naj darujejo ponošene obleke in obutev, ki jih lahko pogrešijo. Izkazalo se je namreč, da je potrebnih veliko, saj se je na sedežu društva že takoj na začetku prijavilo kar nekaj zelo revnih slovenskih vdov in prosilo pomoči zase in za otroke.[37]

Ker so se bližali novoletni prazniki, je bila prva naloga odseka pripraviti božičnico za revno slovensko mladino po goriških šolah.[38] Šolske oblasti na njegovo prošnjo niso hotele izdati seznamov

[26] Edinost, št. 277, 22. 11. 1923, str. 3.
[27] Goriška straža, št. 75, 20. 9. 1923.
[28] Ženski svet, 1926, št. 5, str. 155.
[29] Edinost, št. 19, 22. 1. 1927, str. 2 in št. 34, 9. 2. 1927, str. 2.
[30] Goriška straža, št. 23, 22. 3. 1923, str. 3.
[31] Premajhna udeležba moškega spola se je, kot je zapisala Edinost, poznala »*tudi na poteku prireditve, kajti večkrat se je čutilo pomanjkanje odločne moške roke , ki bi morala skrbeti , da vsi, pravzaprav vse plešejo in da se igrajo plesni komadi po določenem programu.*« Načeloma pa je prireditev pohvalila (Edinost, št. 21, 24. 1. 1924, str. 3).
[32] Vrsta družabnega plesa, ki izhaja iz Francije, pri katerem se plesalci menjujejo in obdarujejo z manjšimi darilci – kotiljoni (npr. šopki, trakovi,...).
[33] Edinost, št. 15, 17. 1. 1924, str. 3, št. 16, 18. 1. 1924, str. 2, št. 21, 24. 1. 1924, str. 3.
[34] Goriška straža, št. 46, 16. 6. 1924, in št. 53, 10. 7. 1924; Edinost, št. 158, 3. 7. 1924, str. 2.
[35] Goriška straža, št. 36, 12. 5. 1926, št. 39, 26. 5. 1926, in št. 43, 9. 6. 1926; Edinost, št. 122, 23. 5. 1926.
[36] Goriška straža, št. 43, 25. 10. 1922; Edinost, št. 251, 22. 10. 1922, str. 3-4.
[37] Goriška straža, št. 45, 8. 11. 1922.
[38] Božičnica za revne goriške otroke je potekala že prej, ko društvo še ni obstajalo. V glavnem so sodelovale prav tiste posameznice, ki so nato božičnice organizirale v okviru dobrodelnega odseka Slovenskega žen-

vseh šoloobveznih otrok slovenske narodnosti, zato je odsek takoj začel z akcijo. Preko dnevnega časopisja je pozval vse starše otrok, ki obiskujejo slovenske razrede ali pouk slovenščine v 4. in 5. razredu, naj jih prijavijo in tudi povejo želje in potrebe glede božičnih daril.[39] Razdelil je nabiralne pole in začel s pobiranjem prispevkov ter pozval prostovoljke k šivanju oblek in predpasničkov za obdarovanje šolske mladine. Odziv je bil velik. Prireditev je potekala v goriškem Trgovskem domu. Petju, deklamacijam in otroški igrici[40] je sledilo obdarovanje otrok pri božičnem drevescu. Božiček je otrokom razdelil obleko in obutev.[41] Kasneje je odsek v dnevnem časopisju objavil zahvale in seznam vseh darovalcev, med katerimi so bili posamezniki, goriška podjetja in zavodi.

Enako zavzeto je odbor pripravljal tudi miklavževanje za šolske otroke. Že pri pripravi prvega praznovanja decembra 1922 je v časopisih objavil notico, da je društvo *»pri Miklavževem nastopu za šolske otroke opustilo obdarovanje posameznih otrok od strani staršev v smislu tozadevniga sklepa, ker se je hotelo vse otroke brez razlike enako obdariti in ker se hoče preprečiti, da bi posebno obdarovanje otrok iz imovitejših slojev vzbudilo v mladih srcih revnejših žalost.«*[42] V dvorani goriškega Trgovskega doma so skupaj z goriško slovensko Omladino pripravili Miklavžev večer s predstavo, med katero so otrokom delili pecivo in sadje, odraslim obiskovalcem pa prodajali lično izdelane košarice s cvetjem in sadjem, izkupiček so namenili otroški božičnici.
Poleg vsakoletnega miklavževanja in božičnice je dobrodelni odsek tudi med letom redno oskrboval večje število otrok z obutvijo, obleko in šolskimi potrebščinami, ter vzdrževal po dve ali tri sirote v slovenskem sirotišču.[43]

Odsek za ročna dela je vodila Marica Milič. Organiziral je razne tečaje šivanja in krojenja ter razstave ročnih del, posebno skrb pa posvetil narodnim vezeninam.[44] Članicam in tudi nečlanicam, ki so se zanimale za ročna dela, je po ugodnejši ceni, kot je bila v trgovinah, priskrbel potrebne vzorce, ki jih je na željo tudi izrisal na primerno blago. Dobiček je šel v dobrodelne namene društva. Zlasti z zadnjo ponudbo se je obračal posebej na podeželske učiteljice, v katerih je videl vodilno silo v vzgoji in vzpodbudi deklic za učenje šivanja, krojenja in pletenja ter občutka za lepoto. Že 2. novembra 1922 jih je sklical na poseben sestanek, ki so se ga v polnem številu udeležile. Marica Milič jih je seznanila z željami odbora in razpoložljivimi vzorci, ki jih lahko naročijo.[45] Januarja 1923 je odsek prvič organiziral tečaj praktičnega šivanja in krojenja za gospe in gospodične ter tečaj krpanja, šivanja in vezenja za deklice, stare od 9 do 14 let.[46] Temu so v naslednjih letih sledili številni podobni tečaji za raznovrstna ročna dela.

Na junijski seji leta 1924 je društvo sklenilo v jeseni pripraviti razstavo ženskih ročnih del po vzoru podobne in zelo odmevne razstave, ki jo je spomladi t. l. v Trstu organiziralo Žensko dobrodelno udruženje in pri kateri so sodelovale tudi članice goriškega ženskega društva. *»Naj tudi me Goričanke pokažemo, da nekaj znamo, da imamo smisel za ročna dela ter njih pomen v kulturi naroda«* so zapisale v vabilu goriškim Slovenkam k sodelovanju pri razstavi.[47] Odziv je bil nad pričakovanji. Članice in nečlanice so začele izdelovati in zbirati svoje izdelke ali izdelke znank in prijateljic. Učiteljice so zbirale izdelke svojih učenk. Na sedežu društva so se nabirala vsa ročna dela: obleke, prti in prtički, zavese, pletenja, čipkarski izdelki ... Zaradi velikega zanimanja in prošenj so razstavo prenesli na 27. november 1924, ko je bila slavnostna otvoritev. V prostorih Trgovskega doma se je med kopico razstavljenih del kar trlo obiskovalcev, med njimi tudi Italijanov. Vstop je bil prost, zbirali so se prostovoljni prispevki. Največ navdušenja so požele vezenine z narodnimi motivi, narejene po vzorcih iz revije Ženski svet. Zlasti so se z »narodnim blagom« izkazale razstavljalke iz Mirna,

skega društva v Gorici (glej: Sklepno poročilo odbora za prireditev božičnice, Goriška straža, št. 7, 17. 2. 1921).

[39] Goriška straža, št. 47, 22. 11. 1922; Edinost, št. 279, 24. 11. 1922, in št. 280, 25. 11. 1922.

[40] Na sporedu je bila obvezno vsaj ena pesem ali deklamacija v italijanskem jeziku, ponavadi že kar takoj pri prvi točki (Edinost, št. 306, 27. 12. 1923, str. 4).

[41] Edinost, št. 300, 19. 12. 1922, str. 2.

[42] Goriška straža, št. 49, 5. 12. 1922; Edinost, št. 288, 5. 12. 1922, str. 2.

[43] Ženski svet, 1924, št. 5, str. 116.

[44] Slovenka (Gorica), št. 1, 15. 12. 1922, str. 16.

[45] Goriška straža, št. 45, 8. 11. 1922.

[46] Goriška straža, št. 3, 11. 1. 1923; Edinost, št. 12, 14. 1. 1923, str. 3.

[47] Goriška straža, št. 50, 30. 6. 1924, str. 4.

Šempetra, Kromberka, Dornberka, Rihemberka (Branika), Avč, Tolmina in Kobarida. Razstavo so zaključili z žrebanjem ročnih del, ki so jih lastniki podarili društvu.[48] O uspehu razstave je laskavo poročal celo goriški in tržaški italijanski tisk.

Fašistični raznarodovalni ukrepi so prizadeli tudi goriško žensko društvo. Potem ko je moralo počasi omejevati svojo dejavnost (prepovedani tečaji slovenščine, predavanja, prireditve ...), je bilo v drugi polovici leta 1927 tako kot vsa ostala delujoča slovanska društva v tedanji italijanski državi ukinjeno na podlagi sklepa italijanskega notranjega ministrstva, ki je v posebni »skrajno osebno - zaupni« okrožnici prefektom Julijske krajine med drugim zahtevalo, da se najkasneje do 1. oktobra 1928 ukinejo vsa slovanska kulturna društva in preneha izhajanje vseh slovanskih časopisov.[49]

[48] Goriška straža, št. 94, 11. 12. 1924; Edinost, št. 290, 4. 12. 1924, str. 3.
[49] Milica Kacin Wohinz, Jože Pirjevec, Zgodovina Slovencev v Italiji 1866-2000, Ljubljana 2000, str. 61.

Tina Bahovec

»POVEDATI HOČEMO VSEMU SVETU, DA IMAMO TUDI ME PRAVICO IN DOLŽNOST ODLOČEVATI, KJE DA MORA BITI NAŠA DRŽAVNA MEJA«*

Ženske in koroško vprašanje 1918-1920

BAHOVEC Tina, dr., asistentka, Oddelek za zgodovino vzhodne in jugovzhodne Evrope, Inštitut za zgodovino Univerze v Celovcu, Universitätsstr. 65-67, A – 9020 Klagenfurt/Celovec, Tina.Bahovec@uni-klu.ac.at

94(436.5)"1920":396.9
396.9(436.5)"1920"
342.83(436.5)"1920"

»POVEDATI HOČEMO VSEMU SVETU, DA IMAMO TUDI ME PRAVICO IN DOLŽNOST ODLOČEVATI, KJE DA MORA BITI NAŠA DRŽAVNA MEJA«
Ženske in koroško vprašanje 1918-1920

Boji za koroško mejo 1918/1919 ter koroški plebiscit 10.10.1920 so osrednje teme novejše slovenske in avstrijske zgodovine, ki pa še niso obdelane iz perspektive ženskih študij in študij spolov. Prispevek oriše vlogo in pomen žensk pri plebiscitu, ko so ženske južne Koroške drugič v zgodovini imele volilno pravico in s tem (so)odločilen vpliv na izid glasovanja. Osredotoča se na delovanje Slovenk v narodnih svetih in Zvezi ženskih društev na Koroškem ter na argumente slovenske in avstrijske propagande, ki so se obračali posebej na ženske. Poleg tega se ukvarja s podporo, ki so jo koroške Slovenke dobivale iz države SHS ter z vplivom spolnih stereotipov in emancipacijskih teženj na nacionalno delovanje.

BAHOVEC Tina, Ph. D., Assistant, Department for the History of Eastern and Southeastern Europe, Institute of History, University of Klagenfurt, Universitätsstr. 65-67, A – 9020 Klagenfurt, Tina. Bahovec@uni-klu.ac.at

94(436.5)"1920":396.9
396.9(436.5)"1920"
342.83(436.5)"1920"

»WE WANT THE WHOLE WORLD TO KNOW THAT WE TOO HAVE THE RIGHT AND DUTY TO DECIDE WHERE OUR NATIONAL BORDERS SHOULD RUN«
Women and the Carinthian Question, 1918-1920

The struggle for the Carinthian border in 1918/1919 and the referendum which took place in Carinthia on 10 October 1920 have been among the central themes of modern Slovenian and Austrian historiography but have still not been dealt with from the point of view of gender studies. The article depicts the role women played in the referendum, only the second occasion in history when they were allowed to cast ballots and have any influence on the outcome of the vote. It examines the activities of Slovenian women in national councils and the Association of women's clubs in Carinthia, as well as the Slovenian and Austrian propaganda aimed particularly at women. The article also considers the support Slovenian women in Carinthia received from the state of SHS, and the influence exerted by sexual stereotypes and emancipatory efforts on nationally-motivated activities.

* Korošec 2. 9. 1919, 3.

Boji za koroško mejo 1918/1919 in koroški plebiscit 10. 10. 1920 so osrednje teme novejše slovenske in avstrijske zgodovine. Tem bolj preseneča, da še niso obdelane iz perspektive ženskih študij in študij spolov. Ravno ta perspektiva razkrije veliko novih vidikov, ki jih pričujoči prispevek lahko samo oriše.[1]

Pri plebiscitu so ženske – po volitvah v avstrijsko ustavodajno skupščino februarja 1919 – drugič v zgodovini imele volilno pravico in s tem (so)odločilen vpliv na izid glasovanja. Volilke pa je bilo potrebno mobilizirati. V slovensko predplebiscitno delovanje so se ženske vključile preko narodnih svetov, centralnih upravno-političnih organov in posebnih ženskih društev. V narodnih svetih so bile odbornice, predvsem v prvi fazi, zastopane samo v majhnem številu.[2] Julija 1919 si Narodni svet v Velikovcu začne prizadevati za širšo pritegnitev žensk. Poziva k vključitvi žensk v krajevne odbore in k ustanavljanju ženskih društev.[3] Tudi poslovnik za krajevne odbore izrecno poziva *»Podpirati narodno delovanje ženskih društev«*.[4] Da je bilo delovanje žensk nekaj novega, na kar še niso bili povsem pripravljeni, bi lahko sklepali po obrazcu Zaveznic, ki so jih podpisovali odborniki/ce narodnih svetov: V zaveznici, napisani v izključno moški obliki, se je odbornik z »moško besedo« zavezal delovati po najboljših močeh za zmago pri glasovanju.[5] Odbornice narodnih svetov so pogosto tudi vodile ženska društva. Bile so iz različnih socialnih slojev, važno vlogo pa so igrale predvsem učiteljice iz Koroške in drugih delov Slovenije.[6]

Poleti 1919 je potekal sestanek zaupnic v Sinči vasi in Borovljah, po Angeli Piskernik *»prvi sestanek vsega koroškega ženstva«*. Zaupnice so se sešle *»ob usodni uri Koroške«*, *»pokorne vabilu narodnega sveta«*, da se posvetujejo, *»kako more sodelovati slovenska koroška žena pri prihodnjem delu za popolno osvoboditev Koroške in kako naj zastavi ves svoj upliv in vse svoje dolžnosti v to, da bo ljudsko glasovanje za nas čim častneje izpadlo«*.[7]

Konec leta 1919 so se ženska društva združila v Zvezi ženskih društev na Koroškem, ki je štela 53 društev v coni A, 1 v coni B ter 2 v Mežiški dolini, s skupaj preko 6000 članicami.[8] Namen ženskih društev, ki naj bi zajela vse žene in dekleta brez razlike stanu in prepričanja, je bil: 1. socialno skrbstvo, 2. strokovna in splošna izobrazba ženstva, 3. boj za enakopravnost.[9] Zveza je izdajala časopis Koroška Zora.

Razgibano delovanje društev je obsegalo mdr. shode, veselice in druge prireditve s propagandnimi govori, igrami, zbiranjem denarja v dobrodelne namene itd. Kot govornice/ki so nastopale/i odbornice/ki narodnih svetov, voditeljice in odbornice ženskih društev, učiteljice/i, duhovniki idr., predvsem na večjih prireditvah tudi iz Slovenije. Zastopnice ženskih društev in druge narodnopolitično aktivne ženske niso govorile samo na ženskih shodih, temveč tudi na drugih srečanjih (tako je npr. Prušnikova iz Železne Kaple govorila na kmetskem taboru 1920 v Grebinju[10]).

Ustanovitev in delovanje društev je naletelo na različne težave. Potrebno je bilo najti primerne voditeljice in govornice/ke, primanjkovalo je organizacijskih navodil in denarja, včasih tudi interesa po-

[1] Prim. Tina Bahovec, Zur Rolle der slowenischen Frauen in der Ära der Nationalisierung. V: Tina Bahovec (izd.), Eliten und Nationwerdung. Die Rolle der Eliten bei der Nationalisierung der Kärntner Slovenen/Elite in narodovanje. Vloga elit pri narodovanju koroških Slovencev (Unbegrenzte Geschichte/Zgodovina brez meja 10, Klagenfurt/Celovec – Ljubljana/Laibach – Wien/Dunaj 2003) 345-385, tu 361-384. – Prispevek se ne ukvarja z delovanjem Korošic pred plebiscitom (ženska društva, deklaracijsko gibanje ipd.).

[2] Prim. Arhiv Republike Slovenije (dalje: ARS), Narodni svet za Koroško (dalje: NSK), š. 5; Arhiv Inštituta za narodnostna vprašanja (dalje: AINV), splošni oddelek, stara ureditev, Narodni svet Velikovec (dalje: NSV), f. 68.

[3] Prim. Narodni svet za Velikovški okraj Krajevnemu odboru, 15. 7. 1919, ARS, NSK, š. 4; Narodni svet za Velikovški okraj Krajevnemu odboru, 22. 7. 1919, ARS, NSK, š. 3.

[4] Poslovnik za krajevne odbore Narodnega sveta za Koroško, AINV, NSV, f. 68.

[5] Prim. Zaveznice, ARS, NSK, š. 2.

[6] Prim. Angela Vode, Aktivnost slovenskih učiteljic. V: Angela Vode, Spol in upor (Ljubljana 1998) 217-341, tu 312-314.

[7] Koroškim slovenskim ženam in dekletom! (Govor g. dr-ice Ang. Piskernikove na zaupnem sestanku zastopnic koroškega ženstva v Sinčivasi in v Borovljah). V: Mir 29. 8. 1919, 115-116.

[8] Alojzija Štebi, Aktivnost slovenske žene. V: Slovenska žena (Ljubljana 1926) 161-185, tu 172-173.

[9] Korošec 27. 4. 1920, 1.

[10] Mir 19. 6. 1920, 113.

tencialnih članic. Mira Aichholzer, učiteljica na Dravi, je morala ugotoviti, da je tamkajšnje ženstvo »mlačno in nezavedno«. Izrazila je svojo pripravljenost organizirati ženstvo in je tudi ustanovila *»nekak odbor. Cela stvar pa ne gre izpod rok, ker ne vem za delokrog in precizirani namen takega društva«*.[11] Župnik Janko Arnuš v Kotmari vasi ni poznal govornic, ki bi na shodih ženskih društev predavale *»o kakem za ženske poučljivem predmetu«*. Zato se je v Slovencu obračal do *»dam in gospodov v Sloveniji, ki bi bili volni prevzeti to nalogo«*.[12]

Seveda so slovenska ženska društva izzvala nasprotovanje nemško-avstrijske strani, ki je segalo od zasmehovanja in fizičnih napadov do ustanavljanja konkurenčnih organizacij. Na sestanku socialdemokratov v Bistrici v Rožu poleti 1920 so se »zaleteli« tudi v žensko društvo. *»Nemčurska Roza Hutar je zaklicala: 'Možje naj vzamejo palice in naklestijo žene, ki pristopijo ženskemu društvu'.«*[13] Septembra 1920 so »nemčurski fantje« napadli članice ženskih društev – »slabotne in nedolžne ženske« –, ki so se vračale z zborovanja, jih »kamenjali« in oblivali z vodo.[14] V nemško-avstrijske *Gemeindeheimaträte*, centre propagandno-političnega dela, naj bi se posebno pritegnilo ženske, *»ki bodo obdelovale članice nasprotne ženske organizacije. Ustanovi se lahko tudi ženski odbor«*. Obrazložitev se je glasila: *»Posebno je treba postopati z ženskami, ker te so v večini glasovalcev. Jugoslovani so svoje glavno delo obrnili glavno na ženske in trdijo, da jih imajo nad 4000 organiziranih. Vsaka teh žensk ima nalogo pridobiti vsaj enega glasovalca. O tem številu se sicer dvomi, a največja nevarnost nam preti ravno od žensk. Zato pritegnite ženske k delu, ker le te imajo na ženske vpliv.«*[15] Koroška Zora je menila, da bodo nemško-avstrijska ženska društva (*Frauenvereine*) *»potom raznih gosposkih gospodičen in gospej, katere so dosedaj vihale nosove, ako so prišle z našim kmetskim ženstvom v dotiko, skušale loviti tudi naše članice na svoj lim«*. Svarila je, da ne bi kdo zamenjal *»teh Frauenvereinov z našimi društvi«*, in pribila: *»Kar je kaj vredno, je itak v naših vrstah, smeti pa rade prepustimo novim Frauenvereinom.«*[16]

Ženska društva na Koroškem so bila deležna raznih oblik podpore iz države SHS. Materialna pomoč je obsegala mdr. 10.000 kron, ki jih je Zveza dobila *»od štajerskih gospa in gospodičen pod predsedstvom ge. gen. Maistrove«* za socialne aktivitete.[17] Kot govornice in agitatorice so Slovenke prihajale podpirat koroška ženska društva. Tako je na zborovanju Zveze 18. 4. 1920 pozdravila gospa Klavora *»kot Goričanka, ki je prišla na Koroško, da pomaga Korošicam biti boj za jugoslovansko svobodo«*. Spodbujala je ženstvo k javnemu delovanju in narodnemu delu med družino in posli. Ljudstvo na Goriškem so obsodili *»v italijansko sužnjost, ne da bi ga bili vprašali, kam hoče. Korošci so tako srečni, da smejo sami odločati svojo usodo. Zato pa vsi na glasovanje – za Jugoslavijo!«*[18] Antonija Stupca, ravnateljica dekliške meščanske šole v Mariboru, je govorila na raznih shodih na Koroškem.[19]

Podporo matice so izražali brzojavni pozdravi, ki so jih »ženskemu taboru« 18. 4. 1920 v Velikovcu poslali mdr.: predsednik deželne vlade Brejc; iz Maribora »ga. gen. Maistrova«, podružnica Jugoslovanske matice, »primorske begunke in begunci«; v imenu »vsega slovenskega ženstva v Radgoni« Reza Malgajeva; Sokolice na Vranskem; Slovenke in Hrvatice iz Zagreba; Ciril-Metodove članice iz Bočne; žensko društvo Prevalje; Maša Puncer-Skornšek, ki je rotila koroško ženstvo, naj *»stori vse, da bo naš mili Korotan za vedno vladal le Slovan«*.[20]

Puncerjeva je že oktobra 1919 izkoristila spomin na »najljubšega brata«, Srečka Puncerja, ki ga je izgubila na Koroškem, za patriotični apel: Ko je brat odhajal, mu ni rekla: »Ne hodi!«, samo omenila je: »Srečko, pa kaj bo, če Te izgubimo!« Odgovoril je: »Ne potoči mi solze, ako padem za Jugoslavijo«. Izguba je *»neizmerna, a ker je padel za domovino, se tolažimo s tem in ne žaluje-*

[11] Izjava Mire Aichholzer, učiteljice na Dravi. V: Poročilo Ivana Rozmana, vodje gospodarske pisarne Okrajnega glavarstva v Borovljah o gospodarskem in političnem položaju občine Loče in Drava, ARS, NSK, š. 1.
[12] Slovenec 1. 7. 1920, 5.
[13] Mir 31. 7. 1920, 151.
[14] Komanda žendarmerijske postaje Galicija Okrajnemu glavarstvu Velikovec, 30. 9. 1920, prepis, ARS, NSK, š. 1.
[15] Arbeitsplan I. für die Gemeindeheimatsräte! [slovenski prevod], AINV, splošni oddelek, stara ureditev, f. 30.
[16] Koroška Zora 2. 9. 1920, 8.
[17] Korošec 27. 4. 1920, 1-2.
[18] Korošec 24. 4. 1920, 1.
[19] Prim. npr. Mir 12. 9. 1919, 123.
[20] Korošec 30. 4. 1920, 1-2.

mo«. Puncerjeva nato pozove koroške žene in dekleta: Kakor so obsipavale grob njenega brata s cvetjem in se ga spominjale na zadnji poti z neštetimi šopki in venci, *»tako se pokažite tudi sedaj kot hrabre, zavedne in ponosne Slovenke, ki bodo storile vse, da se združi Koroška s svojo materjo Jugoslavijo. Kadar bo plapolala na Gosposvetskem polju jugoslovanska trobojnica, takrat boš dovršila svojo dolžnost, koroška Slovenka! Do takrat pa ne miruj ter delaj noč in dan, dokler ne bo osvobojen doslej tužni naš Korotan!«*[21]

V smislu vsejugoslovanskega sodelovanja žensk v boju za meje so tudi koroške Slovenke agitirale v državi SHS. Kongresa 200 jugoslovanskih ženskih društev julija 1920 v Zagrebu sta se udeležili tudi zastopnici s Koroške, učiteljici Modic in Čuček-Kleinmayr. *»Lepo je bilo, ko smo si segle v roke sestre iz juga in severa, vse prevzete od ene misli, skupno delovati za našo domovino in naše pravice.«*[22] Čuček je »v zelo slikovitem govoru« naštela *»trpljenja, muke, preganjanja slovenskih mater in hčerk«*.[23] Nato so »do solz ganjene« zborovalke sklenile podpirati koroško ženstvo »v boju za pravice naroda« in zbrale 28.880 kron.[24] 2. 3. 1919 so ženske v Ljubljani, Novem mestu, Zagrebu, Beogradu in drugih krajih priredile protestne shode *»proti nasilni italijanski in nemški okupaciji naše slovanske zemlje v Dalmaciji, na Reki, v Istri in Trstu, na Goriškem, Kranjskem in Koroškem«*.[25] Piskernikova je na shodu v Ljubljani *»v imenu koroškega ženstva v temeljitem poročilu opisala vse krivice in preganjanja, ki so jih in jih še trpe koroški Slovenci po Nemcih«*.[26] Na podlagi zgodovinskih, etnografskih, geografskih in gospodarskih razlogov je izrazila zahtevo Korošic, *»da nam pripozna mirovna konferenca vso južno Koroško in sicer Velikovec, Celovec, Beljak in Šmohor«*.[27]

Velja še omeniti, da je Koroška Zora svojim bralkam poskušala približati srbski narod in srbsko zgodovino[28] ter postaviti delovanje srbskih žensk kot vzor: V članku o borbi Srbov proti Turkom opiše usodo majke Jugovićev in Kosovske devojke, *»ki sta vzor ljubezni do domovine, ki kažeta koliko in kaj more junaška mati in junaško dekle žrtvovati in pretrpeti za rodno zemljo, za domovino svojo«*. Zaključi s pozivom mamicam, dekletom, sestram: *»Vam ne bo potreba žrtvovati ne mož, ne sinov, in tudi ne ženinov. Žrtvovale pa boste rade za prostost naše domovine nekaj truda [...]. Zato pa na plan, ve koroške majke Jugovičev, na plan, ve koroške Kosovske devojke!«*[29]

Kako so ženska društva skušala mobilizirati članice in volilke in s kakšnimi argumenti se je slovenska plebiscitna propaganda obračala pretežno ali izključno na ženske? Najprej je potrebno opozoriti na govore in članke, ki skušajo z zanimivo mešanico »konservativnih« in »naprednih« argumentov dokazati, da imajo ženske pravico – in dolžnost – politično-nacionalnega javnega delovanja. Obračajo se na ženske, za katere je bilo tako delovanje v veliki meri nekaj novega, pa tudi na nasprotnice/ke javnega udejstvovanja žensk. Modic navaja delovanje žensk v času vojne in pri pobiranju podpisov »za jugoslovansko deklaracijo« kot dokaz, da delo *»ni omejeno samo na dom, ampak da ima žena tudi pravice in dolžnosti v javnem življenju. [...] Prva dolžnost žene je, da osreči moža; največja skrb matere, da osreči otroke. Srečo svojih mož in svojih otrok imate sedaj v rokah. Mislite na to in ne prekinite započetega dela. Stopite v javnost! Saj nam je upati, da prizna naš parlament v Belgradu ženskam volilno pravico! Dokažite sedaj, da ste zrele za politično delovanje.«*[30] »Slovensko dekle« ugotavlja, da pliberške nemčurje najbolj jezi, *»ker se slovenske žene in dekleta organiziramo. Vsi vpijejo kakor iz enega grla, da spadamo ženske v kuhinjo, ne pa v javno življenje. Če se psičku na rep stopi, pa zacvili! In ker nemčurčki zdaj tako cvilite, vemo, da smo pravo zadele in da se nas bojite!«*[31] Na veselici ženskega društva v Želinjah je Rudolfova *»povdarjala, da prihaja sedaj tudi slovenska žena iz svojega ožjega delokroga na dan, vendar pa naj se možje ne boje, da bodo morali zdaj oni opravljati gospodinjska dela, ker tudi teh ne bodo dale iz svojih rok. Opozorila je navzoče gospodinje na razliko med Nemško Avstrijo in Jugoslavijo. Tam imajo res velike piskre in*

[21] Maša Puncerjeva, Koroškemu ženstvu. V: Korošec 1. 10. 1919, 1.
[22] Mir 13. 7. 1920, 135.
[23] Jutranji list 2. 7. 1920, 3-4.
[24] Korošec 6. 7. 1920, 2.
[25] Resolucija. V: Jugoslovanska žena za narodovo svobodo (Ljubljana 1919), 27.
[26] Slovenec 4. 3. 1919, 2.
[27] Angela Piskernikova, Za slovensko Kosovo polje. V: Jugoslovanska žena (kot op. 25) 11-16.
[28] Prim. Koroška Zora 8. 7. 1920, 2-3; 23. 9. 1920, 7-8.
[29] Kompoljski, Vidov dan (Majka Jugovičev in Kosovska devojka.). V: Koroška Zora 24. 6. 1920, 9-10.
[30] Alojzija Modic, Koroškim ženam in dekletom. V: Korošec 16. 7. 1919, 1.
[31] Slovensko dekle iz pliberške okolice, Žene in dekleta imajo zdaj besedo! V: Korošec 26. 5. 1920, 1.

sklede, a ti so – prazni. Mi v Jugoslaviji pa jih imamo tudi, a poleg tega imamo tudi kaj vanje djati in to je vendar za hišno gospodinjo najvažnejše.«[32]

Argument, da bo v Jugoslaviji več za v piskre, ponavlja tudi letak, ki Mico opozarja, da imajo po Nemški Avstriji dovolj kart za špeh in meso, v Jugoslaviji pa dovolj špeha in mesa.[33] Kot drugo vrsto materialnega argumenta lahko navedemo razdeljevanje finančnih podpor. Tako je krajevni odbor narodnega sveta v Dobrli vasi priporočal žensko društvo »v izdatno denarno podporo« Narodnega sveta za Koroško s sledečo obrazložitvijo: V prihodnjih dneh bodo učiteljice in druge odbornice *»napravile zopet propagandno agitacijsko potovanje po vaseh, da pridobijo za društvo še tiste omahljivke, ki sedaj še stoje ob strani. Pri tej priliki bi bilo jako dobro, če bi zamogle na novo pristopivše članice iz revnejših slojev, recimo dekle, dninarice, delavske žene etc. vplivati z denarnimi podporami, če tudi samo v manjšem obsegu. Ravno tako je treba, da se tudi revnejšim starim članicam te kategorije nekaj da. Čutimo, da so začeli Nemci delati na vso moč tudi z denarjem. Prepričani smo, da prepozno, ker je velika večina ženstva že v našem taboru. Vendar pa moramo paziti, da paraliziramo nemško denarno propagando tudi mi z denarjem. Veliko lažje se namreč agitira, ako človek tudi kaj prinese.«*[34]

Seveda ni manjkalo patriotične propagande, ki je poudarjala dolžnost zvestobe domovini in spoštovanja maternega jezika in domačih šeg.[35] Da so imele ženske domnevno posebne narodne dolžnosti, je v Koroški Zori opominjala Minka Govekar: Žena, ki je dobra gospodinja in mati, je *»sreča vsake rodbine in steber človeške družbe«*. Prava mati vcepi otroku *»takorekoč že z materinim mlekom predvsem ljubezen do svojega naroda«*. V maternih rokah »počiva usoda narodova«. Zato se Govekarjeva obrača do slovenskih mater in gospodinj, *»naj začno delovati na to, da se dvigne naš zarod v svoji narodni samozavesti«*.[36]

Nemško-avstrijska propaganda je poudarjala, da imajo ženske v Avstriji zajamčene politične in socialne pravice, medtem ko teh pravic v državi SHS nimajo in so »na Balkanu« nasploh v strašnem položaju (topos »neciviliziranega Balkana« je bil torej tudi spolno specifično obeležen): V »civiliziranih« deželah Evrope lahko ženske stopajo k volilni skrinji, »samo v balkanski državi ne«.[37] Pri balkanskih narodih ravnajo z ženskami kot z »delovno živino« in jim ne prizanašajo z nobenim ponižanjem.[38] Ženska je *»sužnja v domu, kjer soba še nima peči in se jedi jedo brez jedilnega pribora«*; ni zaščitnih zakonov za matere;[39] v nekaterih krajih 80 do 90 % žensk ne zna ne pisati ne brati; iz »umazanega juga« prihaja cela vrsta bolezni[40] itd.

O tem, da je bila vojna obveznost v državi SHS protijugoslovanski argument, pomemben tudi za ženske, pričajo številni pozivi, ki se obračajo na ženske kot matere, hčere, sestre, zaročenke in žene potencialnih vojakov, naj ne glasujejo za Jugoslavijo, da ne bi izročile svojih sinov, očetov, bratov, zaročencev in mož srbskemu militarizmu in jih izgubile v novih vojnah.[41] Učinkovitost tega argumenta kaže zapis slovenskega agitatorja, ki je skušal pregovoriti kmečko družino dokaj zavednih Slovencev, naj ne glasuje za Avstrijo, pa mu je mati odvrnila: *»Dva sina imam, bivša avstrijska vojaka. V Avstriji ni treba k vojakom. Jugoslavija se bo bojevala z Italijo. [...] Kaj, če v tej vojski padeta oba sina, na vesti bi ju imela, če bi glasovala za Jugoslavijo.«*[42]

Nemška brošura »Kako bodo ženske in dekleta cone A 10. oktobra volile?«, podpisana od »domovini zveste Korošice«, navaja celo vrsto razlogov, zakaj ni potrebno »stran od Avstrije«: Iz verskih

[32] Mir 5. 6. 1920, 103.
[33] ARS, zbirka Hafner in Rožič.
[34] Krajevni odbor narodnega sveta Dobrla vas Narodnemu svetu za Koroško Velikovec, 14. 8. 1920, AINV, NSV, f. 70.
[35] Prim. npr. Koroška zora 8. 7. 1920, 2.
[36] Minka Govekarjeva, Slovenska mati in gospodinja. V: Koroška zora 16. 9. 1920, 5-6.
[37] Kärntner Landsmannschaft 24. 7. 1920, 4-5.
[38] Kärntner Landsmannschaft 12. 6. 1920, 3.
[39] Kärntner Landsmannschaft 21. 9. 1920, 5.
[40] Kärntner Landsmannschaft 24. 7. 1920, 4-5.
[41] Prim. npr. Kärntner Landsmannschaft 28. 8. 1920, 6.
[42] Janko Pleterski, O prvinah in o značaju plebiscitne odločitve. V: Koroški plebiscit (Ljubljana 1970) 215-270, tu 243.

razlogov ne, saj so v obeh državah »verni in neverni«, a »jugoslovanski svobodomisleci« so »veliko radikalnejši in bolj fanatični, veliko bolj sovražni veri kot nemški«. Avstrija je večinsko katoliška, Jugoslavija pravoslavna – in vplivni krogi v Ljubljani in Beogradu delujejo »z vsemi sredstvi«, da bi Jugoslavija postala povsem pravoslavna. Ali želijo »navdušene častilke Marije« izgubiti »milostljivo mati z Gospe svete« in biti s strogo zastraženimi državnimi mejami ločene od nje? Iz nacionalnih razlogov ni potrebno k Jugoslaviji, saj »vam ne bo nihče preprečil govoriti v vašem maternem jeziku« in senžermenska mirovna pogodba vsebuje določbe za zaščito manjšin. Tudi gospodarski razlogi govorijo »za nedeljeno Koroško, za pripadnost mesta k podeželju, za vašo pripadnost k Avstriji in ne k Jugoslaviji«. [43]

Za pripadnost k Avstriji se je, kot je znano, odločila večina prebivalstva cone A. Malo ali nič pa še ni znanega o celi vrsti zanimivih vidikov boja za mejo – npr. poveličevanje »nemštva« 13 žensk, ki so padle v »obrambnem boju« (*Abwehrkampf*) na nemško-avstrijski strani, ali pa vidiki propagande, ki se ukvarjajo z »nacionalno pravilnim« seksualnim obnašanjem. Nenazadnje je potrebno raziskati in primerjalno ovrednotiti tudi delovanje žensk v drugih mejnih sporih.[44]

[43] Wie werden die Frauen und Mädchen der Zone A am 10. Oktober wählen?, Landesmuseum Kärnten.
[44] Avtorica se ukvarja z vlogo žensk v bojih za slovensko-avstrijsko in slovensko-italijansko mejo po prvi in drugi svetovni vojni.

Silva Bon

SLOVENSKE ŽENSKE V OSVOBODILNEM GIBANJU IN POVOJNI OBNOVI: PRIMER TRST*

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Mira Delavec

VSTOP ŽENSK V SLOVENSKO LITERATURO 19. STOLETJA

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

»Blagorodna domorodkinja!
Ne moremo Vam popisati veselja, kterega smo občutili prebravši Vašo izverstno povestico. V tako gladkej slovenščini je pisana, da bi jo človek koj bral. Berž v prihodnem zvezku bode natisnjena

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Maja Gombač

SLOVENKE IN MODA V ČASU PRED DRUGO SVETOVNO VOJNO IN PO NJEJ
Primer pregleda izhajanja domačih modnih revij in ženskega oz. družinskega časopisja

GOMBAČ Maja, univ. dipl. sociol. in prof. zgod., svetovalec - arhivist za arhivsko gradivo, Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska ulica 1, SI - 1127 Ljubljana, majagombac@yahoo.com

050(497.4)"19":687
687:050(497.4)"19"

SLOVENKE IN MODA PRED DRUGO SVETOVNO VOJNO IN PO NJEJ
Primer pregleda izhajanja domačih modnih revij in ženskega oz. družinskega časopisja

Včasih nam lahko majhni vsakdanji problemi preteklosti, kot so prehranjevanje, oblačenje, bivanje, razpolaganje s prostim časom, veliko povedo o nekem sistemu in življenju ljudi v njem. Razkrijejo nam namreč njihove vsakdanje stiske in navade, pomanjkanje in luksuz, želje in potrebe, o katerem zgolj politična zgodovina največkrat molči. Med takšne mejne probleme sodi tudi moda oz. v našem primeru oblačilna moda in s tem tudi oblačilna kultura Slovencev. Pričujoči prispevek bo skušal dodati kamenček v mozaik slovenskega zgodovinopisja in spodbuditi raziskave podobnih tematik, pomembnih za razumevanje življenja Slovenk in Slovencev v preteklosti.
Ogledali si bomo torej, kaj, kako in koliko se je pisalo o modi na Slovenskem v dveh politično, gospodarsko in kulturno različnih zgodovinskih obdobjih dvajsetega stoletja. Kot predstavnice prvega obdobja, ki zajema čas med svetovnima vojnama, sem pregledala: modno revijo Vesna, družinsko revijo Mladika in dve ženski reviji, Ženski svet ter Žena in dom. Drugo obdobje, ki sega od konca druge svetovne vojne do konca 60-ih let, pa predstavljata modni reviji Moda in Maneken ter ženska oz. družinska revija Naša žena.

GOMBAČ Maja, B. of sociology, Teacher of history, archivist, The Archives of the Republic of Slovenia, Zvezdarska ulica 1, SI - 1127 Ljubljana, majagombac@yahoo.com

050(497.4)"19":687
687:050(497.4)"19"

Slovenian Women and Fashion before and after the Second World War: A Survey of Domestic Fashion Magazines and Women's or Family Newspapers

Sometimes such trivial problems of the past as food, fashion, lifestyle and leisure can be most revealing about a particular system and the way people lived in it. They can tell us much about people's daily problems and habits, their lack of goods and extravagance, their wishes and needs; there are subjects about which political history usually remains silent. One such marginal problem is fashion, or, in our case, clothing fashion and the clothing culture of Slovenians. The article will try to add to the mosaic of Slovenian historiography and trigger additional studies in the field which can tell us much about how Slovenian women and men lived in the past.
We will try to answer questions such as what, how and how much fashion was written about in Slovenia in two politically, economically and culturally different historical periods of the 20th century. The periodicals which represent the period between the wars are the fashion magazine *Vesna*, the family magazine *Mladika*, and two women's magazines, *Ženski svet*, and *Žena in dom*. The second period, extending from the end of the Second World War to the end of the sixties, is represented by the fashion magazines *Moda* and *Maneken*, and the women's or family magazine *Naša žena*.

Včasih nam lahko majhni vsakdanji problemi preteklosti, kot so prehranjevanje, oblačenje, bivanje, razpolaganje s prostim časom veliko povedo o nekem sistemu in življenju ljudi v njem. Razkrijejo nam namreč njihove vsakdanje stiske in navade, pomanjkanje in luksuz, želje in potrebe, o čemer zgolj politična zgodovina največkrat molči. Med takšne mejne probleme sodi tudi moda[1] oz. v našem primeru oblačilna moda in s tem tudi oblačilna kultura Slovencev. Pričujoči prispevek bo skušal dodati kamenček v mozaik slovenskega zgodovinopisja in spodbuditi raziskave podobnih tematik, pomembnih za razumevanje življenja Slovenk in Slovencev v preteklosti.

Ogledali si bomo, kaj, kako in koliko se je pisalo o modi na Slovenskem v dveh politično, gospodarsko in kulturno različnih zgodovinskih obdobjih dvajsetega stoletja. Prvo zajema desetletji med svetovnima vojnama, drugo pa čas do konca 60-ih let. Pri tem obravnavam vse takrat izhajajoče domače modne revije, ne pa tudi vsega ženskega in družinskega časopisja oz. tistega, ki so ga Slovenke in Slovenci največ brali.

VESNA

V prvem obdobju je na ozemlju današnje Republike Slovenije izhajala samo ena modna revija. To je bila *Vesna: ilustrirano kulturna in modna revija*,[2] ki je leta 1921 enkrat mesečno izhajala v Ljubljani. V prvi številki sta urednika revije, pisatelj in publicist Ivan Lah ter slikar, ilustrator in scenograf Ivan Vavpotič razložila, komu je revija namenjena, zakaj so vključili kot novost tudi modo, pojasnila sta njen dvoumni pomen v odnosu do ostale umetnosti in predvsem poudarila namero, da skušata z novo slovensko revijo izriniti vpliv tujih revij na tem področju.[3] Kot lahko preberemo v naslednji številki *Vesne*, je bil odziv na novo revijo med Slovenci oz. Slovenkami dober. Urednika sta zadovoljno ugotovila, da: smo dobili » *... od vsepovsod mnoge pohvale in priznanja, pa tudi mnogo nasvetov. ... Nekateri bi si želeli več umetnosti, drugi več leposlovja, tretji več mode. Želeli bi vsem ustreči, toda to je nemogoče. ... Kdor pozna naše razmere, bo znal ceniti našo dobro voljo, da nudimo v tem času tako bogato ilustriran list. Za leposlovje nam ne dopušča prostor, da bi podajali daljše stvari ... In moda? Nekateri pravijo, da je je preveč, drugi, da je je premalo. Skušali smo ustreči na vse strani in nudimo v tej številki, kar zahteva sezona«.*[4]

V Vesni so izhajali številni prispevki o oblačilni modi in kot bomo videli v nadaljevanju prispevka, je bila to edina revija v obdobju pred drugo svetovno vojno, ki se ni posvečala kritiziranju modnih skrajnosti in je imela do mode pozitiven odnos. Po vsej verjetnosti je imela za to veliko zaslug ustanoviteljica revije modistka Marija Šarc,[5] ki je zanjo pripravila tudi eno *Modno poročilo*, v katerem je predstavila modne smernice v ženski garderobi za prihajajočo jesen.[6]

Nadalje so bili v *Vesni* objavljeni prispevki, ki so govorili o zgodovini oblačenja in mode ter o tem, kaj moda je oz. kakšne so njene značilnosti. V nadaljevanju pa je bilo mogoče brati o francoski modi in njenem svetovnem vplivu ter vplivu na oblačenje Slovenk: *»Ako govorimo o damski modi – mislimo danes vedno na pariško modo. To nam je tako naravno, kakor da je klobasa »kranjska«, cviček »dolenjski«, jeklo »angleško« itd. Zakaj to? Francozi imajo pač smisel za modo, oni razumejo kot nikdo okrašati detajle in ustvarjati celoto, ki ima zaokrožen slog. Že temperamentnost in vitkost Francozinje to omogočujeta ... Reči moramo, da se Slovenkam v celem ni treba sramovati pred zapadnejšimi ženskami, kar se tiče okusa v modi. Izjeme potrjujejo le pravilo.«*.[7]

---

[1] V tem prispevku ne bomo govorili o samem pojmu moda, ampak o tem, kaj, koliko in kako se je o modi pisalo v slovenskem modnem, ženskem ali družinskem tisku.

[2] *Vesno* sta po Lahu in Vavpotiču urejala Miljutin Zarnik in Marija Šarc. Zaradi finančnih težav, o katerih sta urednika govorila že v prvi številki, je izšlo le pet številk. *Vesna* je imela približno 30 strani v formatu A4. Tretjino od tega so predstavljale modne skice, nekaj je bilo tudi fotografij ročnih del, slik upodabljajočih umetnosti ter seveda reklam.

[3] *Vesna.* Leto 1921, letnik I., št. 1, str. 1.

[4] *Vesna*. Julij 1921, št. 2, str. 1.

[5] Marija Šarc (roj. 1886), lastnica modnega ateljeja v Ljubljani in ustanoviteljica revije *Vesna*, je urejala njeni zadnji dve številki in lahko bi rekli, da ima največ zaslug, da se je v reviji pisalo o modi.

[6] *Vesna.* Avgust 1921, št. 3, str. 7.

[7] O modi. *Vesna*. Oktober – November 1921, št. 4 in 5, str. 30.

V *Vesni* je bil objavljen tudi daljši prispevek *Estetika ženske mode*, ki ga je napisal arhitekt Rado Kregar.[8] Članek, kot pove že naslov, ni imel namena govoriti o modnih smernicah ali zgodovini mode, pač pa o estetiki oblačenja. Avtor je namreč menil, da v trenutku, ko moda prekorači meje lepega in estetskega, postane neokusna in smešna: » ... *res lepa obleka je ona, ki je elegantna. Elegantna pa je ona dama, ki ima obleko, katera harmonira v barvah in v formi in ki odgovarja času in stanu ter izpolnjuje njeno prirojeno eleganco, izrazujočo se v gestah, govoru in hoji. To uči estetika mode.*«.[9]

V tej modni reviji se je – tako kot sploh v ženskem časopisju s preloma stoletja[10] in v drugih ženskih in družinskih časopisih iz prve polovice 20. stoletja[11] – pisalo tudi o narodni noši, ki je bila v 19. in prvi polovici 20. stoletja eden od pomembnejših dejavnikov uveljavljanja slovenske narodne zavesti.[12] O modi se je pisalo predvsem v tem smislu, da počasi, a vztrajno izpodriva narodno nošo. Etnolog Albert Sič[13] je tako npr. za *Vesno* napisal prispevek *Slovenske narodne vezenine in moda* in v njem Slovenkam postavil za vzor Belokranjke, ki že od nekdaj nosijo bluze, okrašene z narodnimi motivi, v nadaljevanju pa je predlagal, kako bi lahko obe, narodna tradicija in moda, dolgo živeli, če bi živeli v sožitju: »*Ni potreba, da bi bil kroj vedno isti, stari, nikakor ne. Kroj naj bo moderen, ker je v marsičem praktičnejši od starega, a vezenine na njem naj bodo naše stare, ki so in ostanejo za nas vedno najlepše.*«.[14]

Pod naslovom *Dečve* so bili objavljeni opisi ter skice in fotografije teh takrat praktičnih in poceni kmečkih oblačil, katerih razširjenost med Slovenkami so si želeli mnogi takrat narodno zavedni Slovenci in Slovenke.[15] Leta 1921 so tako zapisali, kaj *dečva* je in zakaj naj jo Slovenke nosijo: »*Iz vzorcev naših mater povzeta, lepa in prijetna je pred nami. Praktična in cenena obleka, navadno iz pralne tkanine, ki se vsaka izmed nas lahko posluži, pa naj bode za dom in delo, za izlet ali letovišče. Vsepovsod naj se prikazuje brhka in zala dečva. Vas in mesto sta preplavljena z nemškim 'dirndlom'. Dovolj mednarodnega imamo, čemur se ne moremo ogniti; kroj poletne obleke pa naj bo naš, popolnoma naš. Dečva vsa in samo naša.*«.[16]

V naštetih modnih prispevkih in skicah so v *Vesni* upoštevali predvsem žensko modo. Precej manj je bilo otroške mode oz. otroških oblačil. Najmanj pa je bilo objavljene moške mode. Čeprav je bilo torej v uvodniku *Vesne* poudarjeno, da je to družinska revija, je le-ta skušala s svojimi prispevki in slikami, zadovoljiti predvsem bralke.

---

[8] Rado Kregar (roj. 1893) je študiral stavbarstvo na tehnični visoki šoli na Dunaju, od leta 1919, ko je bil objavljen ta članek, je bil profesor na srednji tehniški šoli v Ljubljani ter v letih 1920-21 honorarni učitelj za geodetsko risanje na Univerzi v Ljubljani. V *Vesni* in drugem slovenskem časopisju je pisal kritike o umetniških in gledaliških vprašanjih. O tem glej: *Slovenski biografski leksikon. 1. zvezek: A-E.* Zadružna gospodarska banka: Ljubljana 1925, str. 557.

[9] *Vesna*. Julij 1921, št. 2, str. 21.

[10] Na primer v *Slovenki*, ki je izhajala v Trstu v letih 1897– 1902, ali v *Slovenski gospodinji*, ki je izhajala v Ljubljani v letih 1905–1914. Več o tem glej v: Maja Ilich (Gombač), *Nekaj o modi v slovenskem časopisju ob prelomu stoletja 1897–1915,* Zgodovina za vse, 6, št. 2, Celje 1999, str. 98-108.

[11] Npr. v *Mladiki* ali v *Ženskem svetu*. Več v nadaljevanju prispevka.

[12] O tem je obširneje pisal etnolog Angelos Baš v prispevku *Posebnosti slovenske in nemške obleke na Slovenskem od začetka 19. stoletja do druge svetovne vojne: »Slovensko narodno gibanje je ... kmečko obleko ali »kranjsko nošo« oziroma »narodsko(no) obleko« uporabljalo najprej hkrati s slovensko glasbo in slovenskim slovstvom na kulturnem, posredno pa tudi na političnem torišču, saj so vse navedene kulturne prvine ... tudi budile ali krepile slovensko narodno zavest.*« Zgodovinski časopis, 46, št. 4., str. 447.

[13] Albert Franc Sič (1865–1949) se je na prelomu stoletja učil risanja in slikanja na različnih šolah, npr. v državni obrtni šoli v Gradcu je naredil tečaj za učitelja. Pri poučevanju risanja je uvajal slovenske okrasne motive, ki jih je našel na narodnih tkaninah, pohištvu in orodju. Leta 1918 je v Ljubljani izdal publikacijo z naslovom *Narodne vezenine na Kranjskem* in leta 1919 *O slovenskih narodnih nošah*. Zadnje večje slikovno delo, *Zbirka avbnih čel*, za katero ni dobil založnika, je objavil po delih v reviji *Ženski svet*. O tem glej: *SBL. 10. zvezek: SCH– ST,* SAZU: Ljubljana 1967, str. 305-306.

[14] *Vesna*. Avgust 1921, št. 3, str. 20.

[15] Podobno namero je lahko razbrati tudi iz uredniških programov npr. *Ženskega sveta* in *Mladike*, kot bomo videli v nadaljevanju prispevka.

[16] *Vesna.* Julij 1921, št. 2, str. 12-13.

MLADIKA

Leta 1921, ko je začela izhajati *Vesna*, so o modi začeli pisati tudi v *Mladiki,*[17] ki si zaradi objavljenih prispevkov o modi zasluži prvo mesto med družinskimi revijami v obravnavanem prvem obdobju.

Mladika je začela izhajati leta 1920 v Gorici, nato se je pod okriljem Mohorjeve založbe preselila na Prevalje, v letih 1928–1941 pa je izhajala kot mesečnik v Celju. Poleg leposlovja je prinašala poljudnoznanstvene članke ter zanimivosti od doma in iz sveta. V rubrikah kot so *Ženski svet*, *Gospodar in gospodinja*, *Družina* in *Dom in družina* se je našlo nekaj prostora tudi za oblačilno modo.

Leta 1921 je uredništvo časopisa *Mladika* s podobnimi besedami kot uredništvo *Vesne* najavilo pisanje o modi: »*Ta ali oni bo vprašal, kako pride moda v resen list. In vendar je težko otvoriti kotiček za ženske, da ne bi govorili tudi o modi.*«.[18] V nadaljevanju so tudi razložili, kakšno modo imajo v mislih: »*Ne mislimo pod besedo moda samo tiste izrastke in zablode, ki jih moramo grajati, prekratka krilca, globoko izrezane jopice in drugo, ampak si mislimo tudi lahko nepretiranosti v obleki, ki so pa lahko vseeno okusne in služijo ženskemu spolu še vse bolje kot spačenosti, preračunjene le na hip, ki pa nazadnje začno odbivati.*«.[19]

Podobno kot pri drugih časopisih, ki so izhajali dalj časa oz. večkrat spreminjali urednike, so se modni prispevki tudi v *Mladiki* spreminjali, kar je bilo največkrat odvisno od tega, kdo je prispevke pisal. Tako ločimo tri obdobja.

V prvem, do leta 1925, so v *Mladiki* objavljali predvsem prispevke o zgodovini mode in o pomenu oblačenja ter o narodni noši. Te prispevke je pisala pisateljica in pravljičarka Lea Fatur.[20] V podrubriki *Kosmetika* jih je takole napovedala: »*Naš spis pa se ne bo pečal pod tem naslovom samo z navodili za barvanje las in pripravljanje mazil in belilnih voda, ampak zlasti kako se je treba oblačiti, obuvati, živeti po pameti in po zakonih narave in bo govoril tudi o glavnem: o dušni izobrazbi, ki naj odseva iz vedenja, besede in obleke človeka.*«.[21] V njih je grajala prisvajanje tujih, največkrat nemških in francoskih izrazov za oblačila ter za zgled postavila slovensko narodno nošo in kraje, kjer so jo še vedno uporabljali. Nekaj kritike je namenila »kraljici modi«, ki pri svojih zapovedih ne pozna sramu in se ne meni za zdravje njenih »žrtev«, kot tudi takratnim šiviljam in krojačem, ki niso bili od njenega »poveljevanja« pripravljeni niti malo odstopiti.

V prvem obdobju je o modi med drugim pisala tudi Gizela Belinger-Ferjančič. Slovenke je opozarjala: »*Eno je gotovo! Denar kupi mnogo … a lastnega okusa mu vendar ne more priboriti. Pravi okus je nekaj čisto osebnega, nekaj prirojenega, nekaj umetniškega.*«.[22]

V drugem obdobju, po letu 1925 je uredništvo *Mladike* predstavilo novo podrubriko *Moda*. Z njo so prisluhnili željam naročnic: »*Da se bolje seznanimo z modo in njenimi vprašanji bomo objavili v tem letniku »Mladike« več sestavkov o modnih vprašanjih in prinašali tudi tozadevne slike in kroje za obleke iz posameznih letnih časov.*«.[23] Naročnice so novo pridobljeno krojno polo hvalile pa tudi grajale, zlasti ko so opazile, da *Mladika* prinaša iste ali podobne kroje kot jih objavljajo nemški modni listi. Želele so nekaj izvirno slovenskega in uredništvo jim je odgovorilo z besedami: »*Tem glasovom bodi povedano, da slovenske izvirne mode ni. Da imajo vsi nemški modni listi tudi enake kroje, da si razen malenkostnih drobnarij sličijo obleke vseh modnih listov in se večinoma ves žen-*

[17] *Mladiko* sta najprej urejala Anton Sfiligoj in France Bevk, od leta 1923 še Fran Saleški Finžgar in od leta 1934 Jožef Pogačnik.
[18] *Mladika.* Leto 1921, letnik II., št. 12, str. 207.
[19] *Mladika.* Leto 1921, letnik II., št. 12, str. 207.
[20] Lea Fatur (1865–1943) je prav v teh prispevkih za *Mladiko* uspela združiti vlogo gospodinje, ki so ji jo namenili starši, in vlogo pisateljice, v katero je zrasla sama. Poljudne članke o gospodinjstvu, prehrani, zdravju in modi je objavljala tudi v drugih ženskih listih, kot sta *Kmečka žena* in *Ženski svet*. O tem glej: Irena Dolschon, *Lea Fatur. Zapisovalka vesti iz davnin*. V: Splošno žensko društvo. 1901–1945. ARS: Ljubljana 2003, str. 353-365.
[21] *Mladika.* Leto 1923, letnik IV., št. 3, str. 112.
[22] Okus in moda. *Mladika.* Leto 1922, letnik III., št. 1, str. 28.
[23] *Mladika.* Leto 1925, letnik VI., št. 1, str. 38.

ski svet oblači tako kakor mu zapove Pariz ali Dunaj ali London. ... Največjo besedo ima za modne novosti Pariz – in celó London in Dunaj in Berlin se ravnajo po njem – in se mora ravnati tudi Ljubljana in »Mladika« po teh zapovedih.«.[24]

V tej podrubriki sta v naslednjih treh letih največ objavljali šivilja Štefa S. in pisateljica Marija Kmetova.[25] Prva je prispevala svoje krojne pole ter praktične prispevke o nakupu blaga, krojenju, šivanju in ročnem delu. Druga pa je za *Mladiko* pisala številnejše in vsebinsko bogatejše prispevke. V njih je spregovorila o tem, kaj je moda, od kod prihaja, kdo jo narekuje in kako se širi. Opisala je glavne značilnosti pariške oz. francoske ter dunajske in angleške mode. O slovenski modi pa je zapisala: »*Slovenske mode seveda nimamo, če izvzamemo narodno nošo, ki jo imajo pa tudi drugi narodi vsak zase in svoje, posebne vrste.*«.[26] Ostali njeni prispevki so bili oblikovani kot modne smernice.

Omembe je vreden tudi prispevek takratnega urednika revije, pripovednika in dramatika Frana Saleškega Finžgarja,[27] ki se je prav tako razpisal o takšnih in drugačnih »modnih muhah«. Razmišljal je, ali ima tudi moda svoje razloge, svoje korenine, iz katerih poganja, in ali je moda res samo »muha« oz. neumnost, kot je menila večina sodobnikov?[28]

V tretjem obdobju, od leta 1930, so podrubriko *Moda* ukinili. Prispevki o modi so postali redkejši in so jih začeli ponovno objavljati v okviru drugih rubrik, namenjenih družini, domu in gospodinjstvu. Štefanija Humek je s kratkimi prispevki bralke nagovarjala, naj jim bo pri izbiri oblačil in obutve glavno vodilo praktičnost in udobje, ne pa zadnja moda. Kristina Hafner je govorila o ničnostih in malenkostih v modi, o katerih prava dama ne bi smela razmišljati. Eliza Skalický je pisala prispevke o takratnih modnih novostih, največ o modnih dodatkih in vezeninah. Izjema so bili prispevki umetnostnega zgodovinarja, etnologa in muzikologa dr. Stanka Vurnika,[29] ki so jih objavili ob drugih prispevkih v reviji, govorili pa so o stilu oblačenja oz. oblačilni modi od pradavnine do konca XIX. stoletja.[30]

ŽENSKI SVET

Tradicijo naprednega ženskega časopisja sta po prvi svetovni vojni v zamejstvu poskušali nadaljevati *Koroška zora*[31] *in Jadranka.*[32] *Obe sta spodbujali slovensko narodno zavest v zamejstvu in si prizadevali za ohranitev slovenstva.*

Podoben program je imela tudi Slovenka,[33] *ki je kot mesečnik začela izhajati v Gorici leta 1922. Leta 1924 se je združila z Ženskim svetom*, ki je od leta 1923 izhajal v Trstu, od leta 1929 do 1941 pa v Ljubljani.[34]

List je bil liberalno usmerjen, a si je prizadeval pridobiti tudi industrijske delavke. Prispevki o ženskih vprašanjih, higieni, gospodinjstvu, kuhinji, ročnem delu ter o oblačilni modi so izhajali v rubriki

[24] *Mladika.* Leto 1925, letnik VI., št. 11, str. 438.
[25] Marija Kmet (1889–1974). Več o tem glej: Katja Sturm-Schnabl, *Marija Kmet. Pozabljena slovenska pisateljica.* V: Splošno žensko društvo. 1901–1945. ARS: Ljubljana, str. 327-336.
[26] *Mladika.* Leto 1925, letnik VI., št. 1, str. 38.
[27] F. S. Finžgar (1871–1962) je bil tajnik in urednik Mohorjeve družbe, ki je leta 1923 prevzela *Mladiko*. V letih 1924–1934 je bil njen urednik. O tem glej: Enciklopedija Slovenije. 7. knjiga. MK: Ljubljana 1993, str. 168.
[28] Moda – Muha? *Mladika.* Leto 1929, letnik X., št. 1, str. 37, 38, št. 2, str. 75, 76.
[29] Stanko Vurnik (1898–1932) je na Univerzi v Ljubljani študiral slovansko filologijo, pravo in umetnostno zgodovino. Od leta 1924 je služboval v Etnografskem muzeju v Ljubljani in kot etnolog objavil več razprav o ljudski noši. O tem glej: Enciklopedija Slovenije. 14. knjiga. MK: Ljubljana 2000, str. 404, 405.
[30] Zgodovina obleke. *Mladika.* Leto 1930, letnik XI., št. 2, str. 64, št. 3, str. 103, št. 4, str. 144, št. 5, str. 183, št. 6, str. 222 in št. 7, str. 260.
[31] *Koroška zora: glasilo Zveze ženskih društev za Koroško* je začela izhajati leta 1920 in sicer dvakrat mesečno, najprej v Borovljah, kasneje v Velikovcu.
[32] *Jadranka: glasilo zavednega ženstva* je izhajala mesečno od leta 1921 do 1923 v Trstu.
[33] *Slovenko* je urejala učiteljica in publicistka Gizela Ferjančič in je bila izrazito narodnoobrambni list.
[34] *Ženski svet* so urejale Milka Martelanc, Pavla Hočevar in Olga Grahor, namenjen pa je bil predvsem kmeticam, služkinjam, industrijskim delavkam in srednje izobraženim ženskam.

Izvestja – oz. njenih podrubrikah *Razgovori*, *Gospodinjstvo* ali *Ročno delo.* Slednjo je leta 1933 zamenjala rubrika *Obzornik* s podrubriko *Posvetovalnica*. Leta 1924 je *Ženski svet* začel izdajati tudi samostojno *Modno prilogo.*

V rubriki *Članki* je izšel samo en za nas zanimiv prispevek z naslovom *O modi*. V njem je dr. France Debevec s filozofskega stališča razmišljal o pomenu mode, njenih dobrih in predvsem slabih straneh. Sam si je »pravo« modo predstavljal takole: »*Prava moda je le ona, ki izhaja iz plemenitih teženj izraziti v formi obleke lepo, čeravno novo misel, ali pa izraziti že znano lepo misel na nov način.*«.[35]

Nadalje je *Ženski svet* pisal tudi o narodni noši in njenem razmerju z modo. Tak je bil na primer prispevek pisateljice Ljudmile Prunk[36] *O kmečki obleki*, v katerem je opisovala razmere na slovenskem podeželju. Tam se je vedno pogosteje dogajalo, da je »*našo vsakdanjo okusno kmečko nošo*« izpodrivala nova moda, kar je sprejela precej kritično: »*Kako klaverne postave naših sicer zalitih kmečkih deklet hodijo sedaj ob nedeljah v cerkev v domišljiji, da so na moč brhke ...*«.[37]

Slovenke so v *Ženskem svetu* lahko brale tudi o takratnem prvenstvu francoske mode in o tem, kako so v Parizu v 20-ih letih 20. stoletja izgledale »modne razstave«, danes bi rekli modne revije.[38] Govorilo se je tudi o manekenkah in o tem, kakšen je bil njihov »sanjski« poklic v takratnem Parizu.[39] Objavljali so se tudi razni kratki sestavki o zanimivostih iz sveta mode, na primer o razsipnem življenju Josipine Beauharnais v imenu mode,[40] medtem ko so drugi prispevki svarili pred modo visokih pet in pred pajčolanom, ki sta se v začetku 30-ih let 20. stol. ponovno vrnila v modo.[41] Manjkalo ni niti prispevkov o šivanju novih in predelovanju starih oblačil ter o njihovem okraševanju po starih narodnih vzorcih.

Leta 1924 so v rubriki *Izvestja* prvič objavili podrubriko *Modno poročilo,*[42] *ki ga je naslednjih 18 let za Ženski svet* pisala časnikarica Milka Martelanc.[43] Istega leta so namreč v uredništvu sklenili, da bodo štirikrat letno izdajali *Modno prilogo*[44] z ažurnim *Modnim poročilom*: »*... modna priloga bi izhajala tako, da bo pravočasno obveščala naročnice o modnih spremembah: pomladanska februarja, poletna maja, jesenska avgusta, zimska oktobra.*«.[45]

Milka Martelanc je v *Modni prilogi* bralke seznanjala predvsem z modo in modnimi smernicami iz Pariza. Največ je pisala o ženski modi, nekaj posebej o modi za dekleta, otroke in najmanj o moški modi. Na koncu in začetku poročila je dajala nasvete o zmernosti, spodobnosti ali primernosti glede

[35] *Ženski svet*. Oktober 1924, letnik II., št. 10, str. 231, 232.
[36] Minka Govekar, *Slovenska žena*, Splošno žensko društvo: Ljubljana leta 1924, str. 231, 232.
[37] *Ženski svet – Priloga.* Leto 1924, letnik II., št. 10.
[38] Modne razstave v Parizu. *Ženski svet*. Leto 1923, letnik I., str. 166.
[39] Manekine. *Ženski svet.* Leto 1928, letnik VI., str. 397.
[40] *Ženski svet*. Oktober 1924, letnik II., str. 235.
[41] *Ženski svet – Naš dom.* Oktober 1933, letnik XI., str. 73.
[42] Sprva so *Modna poročila* izhajala v vsaki številki, v 30-ih letih, ko je modna priloga izhajala pogosteje, pa so bila poročila objavljena v vsaki drugi ali tretji številki in so zato na modnih straneh stali samo naslovi ob skicah. Tudi vsebina poročil in naslov rubrike se je v 18 letih spreminjal: npr. leta 1926 *Razgovori o modi*, leta 1934 *Modne novosti*, leta 1938 *Iz kraljestva mode* ali pa leta 1940 *Modni utrinki*.
[43] Milka Martelanc (1885–1966) je v Pragi študirala časnikarstvo in manjšinsko vprašanje. Bila je ena redkih izšolanih slovenskih časnikark v tistem času. Dala je pobudo za ustanovitev *Ženskega sveta* in je od prve številke leta 1923 urejala njegovo *Modno* in *Krojno prilogo*. Od leta 1928 je živela v Ljubljani, kjer je skrbela za urejanje in izdajanje *Ženskega sveta*. V samozaložbi je v Trstu izdala tudi knjigi *Otroško perilo* (1925) in *Oprema za neveste* (1929). O tem glej: Nataša Budna Kodrič: *Žensko časopisje in novinarstvo*. V: *Splošno žensko društvo. 1901–1945.* ARS: Ljubljana 2003, str. 276.
[44] *Modna priloga* je večino časa izhajala samostojno, najprej v formatu A5, od leta 1932 v formatu A4; od leta 1925 do 1929 4-krat letno, od leta 1930 vsak drugi mesec in od leta 1931 mesečno. Najprej je imela v povprečju okoli 16 strani, v 30-ih letih pa okoli 10 strani. Na začetku je bilo več modnih črno-belih skic ali fotografij, v 30-ih letih pa vedno več besedila ter na koncu ali med tekstom tudi več reklam. Izjema je bilo leto 1935, ko se je preimenovala v *Našo ženo* in je postala še zajetnejša; 4. in 5. številka pa sta bili izjemoma tiskani v barvah. Leto 1940 je bilo izjemno, ker so prispevki in skice o modi izhajali sredi časopisa v okviru rubrike *Moda*. Naslednje leto, leta 1941, pa so ponovno uvedli *Modno prilogo*.
[45] *Ženski svet.* Leto 1924, letnik II., str. 259.

na namen, starost, stan ali razpoložljiva sredstva nosilke ali nosilca. Glavno vodilo pri pisanju modnih smernic ji je bila meščanska moda. *Modna poročila* so bila tako namenjena predvsem ženskam, ki jim ni manjkalo denarja za drage tkanine in nakit, predvsem pa za vedno menjajočo se modo krojev, barv itd. Zato se je z leti v okviru uredništva priloge razvila velika polemika, podobna kot v časopisu *Žena in dom*, o tem, kako se je pri pisanju o modi in objavljanju modnih slik, ki je bilo po njenem mnenju namenjeno le meščankam, nemogoče ozirati na vse naročnice. V svojih prvih poročilih je še posebej svarila: » *... oblačite se stanu primerno, ne trošite za obleko preko svojih moči!*«[46] Pri tem je imela v mislih tudi razlike, ki so takrat vladale med mestom in podeželjem, kjer se je še pogosteje dogajalo, da so nižji sloji hoteli z oblačilom prikriti svoj stan.

Ker so naročnice Martelančevi očitale, da se pri pisanju poročil ne ozira na tiste manj premožne naročnice s podeželja, jim je posvetila prispevek o kmečki noši. Razložila je, kako je meščanska noša skozi čas vplivala na kmečko in bralke predvsem prepričevala, da je moda samo ena in da je kmet oz. kmetica ne poznata. Zato je menila: »*Obleka naj bo torej ali mestna ali kmečka ... bi bilo le želeti, da se naša dekleta po deželi, ki se ne nosijo po mestni modi, drže kolikor mogoče starih navad.*«.[47]

Leta 1930 je uredništvo na pobudo zvestih naročnic naznanilo, da bo *Modna priloga* začela izhajati pogosteje, vsak drugi mesec. Pri tem pa se ni pozabilo opravičiti, da si z izdajanjem *Modnih prilog* – s pisanjem o modi in objavljanjem modnih slik – ne želi zbujati med Slovenkami prevelikega zanimanja za luksuz, kar so mu nekateri očitali. Sledila je še razlaga, da lahko z nekaj spretnosti modo v časopisu uporabljajo vsi sloji: »*Da so naše obleke za dame, je pa tudi res. Moda se sploh ustvarja za dame. Kar nas je drugih, moramo pač gledati, da to modo kolikor mogoče poenostavimo, opustimo, kar je nepotrebnega, in si ukrojimo obleko tako, da je našemu stanu primerna.*«[48]

Vsebina *Modnih poročil*, podobno kot velja za *Ženo in dom*, se zaradi gospodarske krize v začetku tridesetih let ni preveč spreminjala. Leta 1940 so *Ženski svet* celo popolnoma prenovili oz. »*posodobili*«. Z modnimi prispevki se je začela oglašati tudi Tatjana, ki je podobno kot Martelančeva menila, da je tudi v tako negotovih časih treba pisati o modi: »*V vsaki ženski je trohec pristne ženske nečimernosti, in odstotku te zloglasne čednosti posvečam svoje vrstice.*«. Zaradi pomanjkanja podatkov o pariški modi je izjemoma pisala o tem, kaj so takrat nosile ženske v Ljubljani.[49]

Omeniti velja še dejstvo, da so leta 1936 v *Modni prilogi* začeli objavljati prispevke v zvezi z narodno nošo in »dečvo«. Namenili so jima največ prostora, še posebej v primerjavi z ostalimi tedanjimi časopisi, obravnavanimi v našem prispevku. Večkrat so povedali, kakšen pomen ima narodna noša, kako bi jo lahko obudili in očistili tujega, predvsem nemškega vpliva, in kakšno vlogo naj bi pri tem igrali domači časopisi, ki bi lahko objavljali njene skice in smernice: »*Prodrla bo, če bo izpolnila že prej omenjene pogoje: čedna, praktična, cenena in slednjič naj bo res naša! Modne priloge in modna poročila naših listov naj store svojo dolžnost seveda pravočasno, ne potem, ko se sezona nagiblje že proti koncu!*«.[50]

Leta 1941 so v *Modni prilogi* objavili zadnje poročilo z naslovom *Modni pregled*. V njem so se lahko Slovenke povsem neobremenjeno sprehajale po prihajajoči pomladni modi, ne da bi pravzaprav vedele, da je to poročilo zadnje.[51] Časopis *Ženski svet* s svojimi prilogami vred zaradi okupacije slovenskega ozemlja aprila 1941 ni nikoli več izšel.

ŽENA IN DOM

V 30-ih letih se je na Slovenskem pomnožilo žensko časopisje, ki je prinašalo predvsem vsebine s področja tradicionalnih ženskih vlog. To kažejo že njihovi naslovi: leta 1930 *Žena in dom*, leta 1932 *Gospodinjska pomočnica*, leta 1934 *Praktična gospodinja* itd.

[46] *Ženski svet – Modna priloga. Poletje 1924.* Leto 1924, letnik II., str. 4.
[47] *Ženski svet – Modna priloga. Za zimo 1926.* Leto 1926, letnik IV., str. 358.
[48] Modno poročilo. *Ženski svet – Modna priloga. Januar 1932.* Leto 1932, letnik X., str. 2.
[49] Modno pismo iz Ljubljane. *Ženski svet – Modna priloga.* Julij 1940, letnik XIV., str. 180.
[50] Jela Levstik: Naše noše naše dečve. *Ženski svet – Modna priloga.* September 1937, letnik XV., str. 8.
[51] *Ženski svet – Modna priloga.* Marec 1941, letnik XIV., str. 23.

Tovrstne ženske revije so prinašale tudi prispevke s področja oblačenja in mode. Med njimi je bila najpomembnejša revija *Žena in dom*, ki je izhajala v Ljubljani od leta 1930 do 1941.[52] Bila je nepolitična, namenjena pa predvsem srednjim in višjim socialnim slojem. Poleg prispevkov o vzgojni vlogi matere, zdravstvenih in kozmetičnih nasvetov ter sodobni ureditvi doma je prinašala tudi prispevke o oblačilni modi. Revija je od ostalih časopisov izstopala že po videzu, saj je bilo v njej veliko več reklam in fotografij.

Mode v začrtanem programu uredništva,[53] objavljenem v prvi številki, niso izrecno omenjali, vendar je bila prisotna vse od izida revije. Poleg pisanja o šivanju, vezenju, likanju, kvačkanju so skoraj v vsaki številki na sredini revije objavljali prispevke o oblačilni modi in modne skice oz. fotografije.

V uredništvo časopisa *Žena in dom* so bralke, podobno kot v *Ženskem svetu*, pošiljale pisma, v katerih so nekatere želele več in bolj razkošno modo, druge pa ravno obratno. Prvim so v uredništvu odgovarjali: »*'Žena in dom' ni modni list. Naš list prinaša modne stvari v glavnem zaradi tega, da so naročnice v splošnem poučene, kaj diktira kraljica 'Moda'. Obžalujem le, da moda ne prinaša preprostih oblek. Vem, da je več takih naročnic, ki jim moda prav malo koristi. Zato ne morem dovoliti več prostora za modno razkošje.*«[54] Drugim pa takole: »*Urednica krojne pole se rada ozira na želje naročnic in prinaša kolikor mogoče preproste in poceni modele. Seveda je videti vsaka modna reč draga. Varčna gospodinja pa zna dandanes dobro blago poceni kupiti. Obleko si po naši krojni poli sama ukroji in sešije. To je najcenejši način oblačenja.*«[55]

Kot rečeno, so v časopisu *Žena in dom* skušali zadovoljiti vse sloje. Vendar pa so v zvezi z modo, ki jo je bilo v časopisu veliko in so jo namenjali predvsem meščankam, zavzeli stališče, da naj bi se »preproste« ženske iz nižjih družbenih slojev oblačile bolj skromno, primerno svojim opravilom. Enkrat so slovenskim kmeticam in delavkam posvetili celo številko in v njej so objavili kroje in skice že večkrat omenjene dečve ter prispevke, kjer se je dalo prebrati: »*Ne mislimo, da bi se današnja kmetiška žena ne smela okoristiti z raznimi sodobnimi oblačilnimi predmeti in se držati samo starih navad. Toda v bistvu bi morala ostati zvesta običajem svojih prednic. ... Svojo nošo bi morala smatrati za svojo osebno lastnino kakor zemljo in naj bi se ji ne izneverila za nobeno ceno.*«.[56]

Večina drugih prispevkov o oblačilni modi je bila posvečena modnim smernicam. V letih 1930–1935 je bil skoraj v vsaki številki objavljen prispevek z naslovom *Modni pęle męle*, oz. modni križ-kraž. V teh prispevkih je bilo mogoče najti natančen opis takratnih modnih novosti, od naštevanja barv, krojev, blaga, modnih dodatkov itd. Pri pisanju teh modnih smernic so se avtorice ravnale po francoskih modnih listih in v zvezi z modo največkrat omenjale mesto Pariz. Zanemarljiva pa ni bila v časopisu niti moda za moške. Bilo je je več kot v ostalih prej omenjenih časopisih, odnos do nje pa je bil podoben: »*... mož v splošnem nima preveč smisla in čuta za to, vsaj ne toliko kakor ženska, večkrat pa tudi ne potrebnega časa, je pač stvar žene, da prevzame na svoja rame in nosi poleg treh vogalov hiš tudi še to skrb, tolikanj bolj, ker svet ne sodi žene samo po njeni obleki, ampak tudi po obleki moža in ostalih članov rodbine.*«.[57] *Kot zanimivost je bil enkrat objavljen tudi modni prispevek, ki je bil namenjen nosečnicam.*[58]

Modni pęle męle je vsem slojem pojasnjeval, kaj je moda, kakšni so njeni »pojavi« in kakšna je razlika med modnimi novostmi, ki si jih vsako leto znova izmislijo modni oblikovalci in jih je videti na straneh tujih modnih revij, ter realnostjo. Nadalje o tem, da je modo treba upoštevati, čeprav

[52] *Žena in dom* je izhajala s podnaslovom *Ilustrirana revija za slovensko ženo*, od leta 1935 pa kot *Revija za slovensko ženo*. Revijo je najprej urejala Erna Podgornik, od leta 1932 Rija Podkrajšek, od novembra 1935 do avgusta 1936 je bila odgovorna urednica Tončka Lipoglavšek. Časopis je imel v povprečju 40 strani, od tega je bilo do ene četrtine reklam, največ za oblačilno modo, kozmetiko, gospodinjske aparate in čistila. Modne strani so bile najprej v povprečju 3 do 4, konec 30-ih let dvakrat toliko, le leta 1941 spet samo 4 strani.

[53] *Žena in dom.* Januar 1930, letnik I., št. 1, str. 5.

[54] *Žena in dom.* Februar 1932, letnik III., št. 2, str. 49.

[55] *Žena in dom.* Maj 1935, letnik VI., št. 5, str. 180.

[56] Kmetiška žena in moda. *Žena in dom.* April 1932, letnik III., št. 4, str. 146.

[57] *Žena in dom.* Julij 1932, letnik III., št. 7, str. 263.

[58] *Žena in dom.* Marec 1937, letnik VIII., št. 3, str. 126.

nismo vedno veseli njenih sprememb: »*Moda je v svojih ukazih absolutna. Skoraj vsaka njena novost naleti sicer na odpor, pa naj bodo to kratki lasje ali dolga krila. Izkušnja nas pa uči, da je vsak, še tako oster odpor brezpomemben. Moda iz principa prezira vse proteste in uklepa v svojo oblast tako rekoč ves svet.*«[59] Tiste, ki mode in njenih zakonov ne jemljejo resno, lahko tudi kaj doleti: »*Modni zakoni na srečo niso zbrani v zakoniku, zato se tudi prestopki in pregreški ne kaznujejo po paragrafih. Ampak ti pregreški se kaznujejo večkrat strožje, kakor ko bi jih kaznovali po paragrafih. Sodi jih žensko sodišče, ki je priznano strogo. Strupene opazke, zaničljivi pogledi in brezkončno opravljanje izreka obsodbo nad takimi zločinkami.*«.[60]

Podoben učinek so skušali v tej reviji doseči tudi s prispevki o zgodovini kostuma, oblek in mode, kjer so na raznih primerih pokazali, kako se moda venomer podaja iz ene v drugo skrajnost. Da naj torej sama zgodovina pouči, kako naj se Slovenka pri oblačenju najbolj prav ravna: »*... da hodi po srednji poti in se pokorava le moderni liniji in njenim osnovnim poudarkom. Tisti pa, ki se ji popolnoma izneveri in se oblači po svoje, je kakor izobčenec svojim soljudem v spotiko in posmeh.*«.[61]

Prispevki, ki so bili objavljeni po letu 1936 in jih je njihova avtorica pisala v Parizu, kjer je študirala, so bili pisani povsem drugače. V njih je zagovarjala predvsem preprosto modo, »*... ki bi se jo dalo uporabiti za naše kraje, za naše razmere in za naše žene.*«.[62] Pri opisovanju modnih novosti in mode so se uporabljali pojmi »diktiranje«, »kraljica Moda« in »ničimernost«: »*Bogate, drage toalete s samozatajevanjem prezrem in si ogledujem predvsem tisto, kar bi si v najboljšem primeru lahko omislila. Čemu bi si delala iluzije in si težila srce z mislimi na draga oblačila, ko bi se s to pretirano načičkanostjo vendarle samo osmešila. In ko je razstavljenih vendar tudi toliko prelepih reči, ki so primerne tudi za nas, preprostejše ženske, in tudi vsaj v nekakšnem skladu z našimi dohodki.*«.[63] Še posebej je bila zadovoljna leta 1939, ko je lahko pisala o uveljavljanju bolj preproste mode zaradi bližajoče se vojne: »*Razveseljivo je pač to, da se poleg luksuznih in dragocenih toalet prav čvrsto uveljavljajo taka oblačila, ki jih tudi nam revnejšim zemljankam ni treba samo gledati.*«[64]

Spet drugačni so bili v časopisu modni prispevki, ki jih je pisal strokovnjak za modo in je v njih omenjal takrat vidnejše tuje modne oblikovalce, ki drugače niso bili omenjeni: Patou, Lucille Paray, Nina Ricci, Rochas ali Bruyčre itd.[65] Seveda so v tem časopisu objavljali tudi poročila z razstav, ljubljanskega velesejma ali modnih revij. V njih so predvsem hvalili dosežke domače obrti, delo krojaških in šiviljskih mojstrov, med drugim tudi atelje modista Alojzija Paulina.[66]

Z letom 1938 so, podobno kot v *Ženskem svetu*, zaradi pritiska naročnic začeli s pogostejšim objavljanjem modnih prispevkov ter večjim številom modnih fotografij in slik, ki so prinašale najnovejšo modo, najavili pa so tudi krojno službo, ki je izdelovala kroje po želji naročnic. Leta 1940 so v časopisu še posebej pohvalili, da kljub bližajoči vojni in težkim časom časopis ne zgublja na kvaliteti.[67] Junija 1941, ko je bila Ljubljana že okupirana, je izšla zadnja številka *Žene in doma* brez *Krojne pole* in z zmanjšanim obsegom modnih strani.

NAŠA ŽENA

Druga svetovna vojna je pokopala kar devet slovenskih ženskih časopisov, dva sta zaradi finančnih težav nehala izhajati že prej. Začeli so izhajati novi, vendar le za kratek čas. Vlogo osrednjega ženskega časopisa med NOB je prevzela *Naša žena*,[68] ki so jo ilegalno tiskali v Ljubljani od leta 1941 dalje. Do leta 1971, ko je začela izhajati *Jana*, je bila na Slovenskem to edina ženska revija splošnega značaja.

[59] *Žena in dom.* Marec 1930, letnik I., št. 3, str. 102.
[60] *Žena in dom.* Marec 1930, letnik I., št. 3, str. 102.
[61] Nestanovitna moda. *Žena in dom.* Junij 1937, letnik VIII., št. 6, str. 242-243.
[62] *Žena in dom.* Oktober 1936, letnik VII., št. 10, str. 368-369.
[63] *Žena in dom.* Marec 1937, letnik III., št. 3, str. 118.
[64] *Žena in dom.* Marec 1939, letnik X., št. 3, str. 106.
[65] *Žena in dom.* Oktober 1937, letnik VIII., št. 10, str. 388.
[66] Alojz Paulin je imel v Ljubljani na Kongresnem trgu modni atelje. Šolal se je v tujini, pred vrnitvijo v Ljubljano je bil nekaj let zaposlen na Dunaju kjer se je specializiral za ženska oblačila.
[67] *Žena in dom.* Julij 1940, leto XI., št. 6, str. 176.

Najprej je izhajala s podnaslovom *list za slovensko delovno ženo*, od 1947 kot *glasilo Protifašistične ženske zveze* in od leta 1977 kot *prva slovenska ženska in družinska revija*. Postopoma se je spreminjala, ves čas pa je objavljala prispevke o vlogi žensk v javnem življenju. Sicer pa se je lik ženske, ki so jo skušali v tem časopisu oblikovati, glede na notranjepolitične razmere spreminjal, kar je vidno tudi skozi modne strani. Med vojno se je pisalo predvsem o partizankah, taboriščnicah in povzdigovalo vlogo Slovenk pri zmagi nad fašizmom. Po vojni se je veliko pisalo o ženskih poklicih in o ženskah v politiki ter gojilo lik neustrašne, vzdržne, aktivne socialistične delavke. V 50-ih letih, ko je bila razpuščena organizacija AFŽ, je revija postala manj politična in je vse bolj poudarjala vlogo žensk mater, jim pomagala pri vzgoji otrok, zdravstveni vzgoji, kozmetiki in spremljanju modnih smernic.

V *Naši ženi* na začetku niso objavljali prispevkov o oblačilni modi. Na željo mnogih naročnic pa so že v deveti številki leta 1945 začeli z rednim izdajanjem *Krojne pole*. Prvi prispevek, ki je v naslovu omenjal garderobo – *Pomlad je pred vrati, poglejmo našo garderobo* –, je bil tam objavljen leta 1950. Govorilo se je o oblačenju takratnih žensk, ki so bile vpete v izobraževanje, obnovo domovine in tekmovanje za čimprejšnjo dosego plana: »*Ko smo tudi žene v današnjih časih zelo zaposlene, se velikokrat dogodi, da ne utegnemo pomisliti na obleko, kaj šele, da bi se oblekle. In vendar je tudi to potrebno!*«. Avtorica prispevka v nadaljevanju vztraja, da je kljub nastalim razmeram potreba in nuja delavne ženske, da se dobro in lepo obleče. Naštela je, kaj naj bi sodilo v osnovno garderobo delovne ženske in na kaj mora paziti pri izbiri barve in vzorcev.[69]

Leta 1951 so v *Naši ženi* pričeli objavljati razne prispevke o oblačilni modi, od leta 1952 dalje v rubriki *Moda*[70] ter v rubrikah: *Kozmetika*, *Žene po svetu*, *Zanimivosti*, *Naš politični in gospodarski pregled* ter od leta 1969 v *Modnem predalu*. Tam se je pisalo o konfekciji, o modnih sejmih doma in po svetu, še posebej o ljubljanskem sejmu Moda, ki so ga od leta 1961 dalje vsako leto prirejali na Gospodarskem razstavišču, o raznih zanimivostih iz sveta mode itd.

V prispevkih o oblačilni modi v okviru rubrike *Moda* so bile predstavljene smernice francoske in ameriške, kasneje tudi italijanske mode. Omenjala pa so se tudi mesta Dunaj, München in Bruselj. Tam so Slovenke lahko tudi prebrale, kako se ženske v vsakem času in razmerah, raznim krizam navkljub rade lepo oblečejo in da ta občutek ni prav nič napačen.

Zaradi takratnega »varčevanja in smotrnega gospodarjenja« so v *Naši ženi* objavljali tudi konkretne nasvete »*kako iz starih oblek delati nove, jih modernizirati in popravljati*«. Prav tako dobrodošel je bil nakup preprostih oblačil za majhen denar, popestrile pa naj bi jih bralke s pomočjo objavljenih prispevkov z raznimi modnimi dodatki. Tudi kadar so naštevali modne smernice pariških modnih oblikovalcev, so Slovenke za konec vedno brale misli, kot na primer: »*Nobena umetnost ni biti eleganten za drag denar. Umetnost pa je, če si znaš pomagati z okusom in iznajdljivostjo brez velikih novih izdatkov.*«.[71]

---

[68] Med drugo svetovno vojno je *Naša žena* kot glasilo SPŽZ izhajala občasno, pisali, tiskali in razširjali so jo ilegalno. Po letu 1945 jo je sprva izdajala AFŽ Slovenije, nato razni organi za vprašanja žensk pri RK SZDL Slovenije, od 1981 je izhajala v okviru podjetja Delavske enotnosti, od 1989 pa Dela. Prva ilegalna urednica je bila Vida Tomšič (Maila Golob), od 1942 Z. Vrščaj-Holy in skupaj z njo nekaj časa Helena Puhar, od 1949 Nika Arko, od 1951 Fani Meta Košir, od 1966 Tita Škerlj-Sojar in od 1979 Sonja Tramšek. Bila je bogato ilustrirana in je postala list za pomoč ženski in družini pri vzgoji in izobraževanju, zdravstveni vzgoji, kulturi oblačenja in videza, pri gospodinjstvu in njegovem posodabljanju. *Enciklopedija Slovenije*. 7. knjiga: MK; Ljubljana 1993, str. 340. in *Naša žena*, 50 let. Besedila ob jubileju, Naša žena 50, 1991, št. 1.
Naša žena je postopoma spreminjala videz. Najprej je imela format A5, od leta 1946 dalje pa A4. Najprej je imela v povprečju 20 strani, v 50-ih in 60-ih letih okoli 30. Reklame so bile na platnicah in na zadnjih straneh. Tisk je bil črno-bel, barvne so bile naslovnice in nekatere reklame, prvič je bila modna stran v barvah leta 1969.

[69] *Naša žena – Naš dom.* Februar-marec 1950, letnik VI., št. 2-3, str. 15-16.

[70] Rubrika *Moda* se je skozi leta spreminjala. Na eni ali dveh straneh so bili objavljeni prispevki o modi. Zraven so bile objavljene modne skice in fotografije: na začetku 50-ih let 3 strani, od srede 50-ih let 5 strani, v 60-ih letih 4 strani, največ zadnje leto 1969, ko so to rubriko nekoliko polepšali in objavili prve barvne fotografije.

[71] Modne kombinacije. *Naša žena.* Leto 1953, letnik XI., št. 4, str. 127.

Take prispevke o modi je najprej pisala Eva Paulin, ki se je kasneje, ob izidu *Manekena*, preselila v drug časopis. Na primer v svojih prispevkih z naslovom *Modni nasveti za vse*, *Beseda o modi* in *Na pragu pomladi* je Slovenkam podala nekaj splošnih navodil o oblačenju in povedala, katero modo in koliko sploh jo je vredno upoštevati. Tako je na primer zapisala: »*Nihče ne zahteva od nas, da smo oblečeni čisto svojevrstno in po najnovejši modi. Če moremo, se mode seveda držimo, nikar pa ne pretiravajmo.*«[72] V drugem: »*Kakor vedno se tudi letos pojavljajo senzacije modnih salonov, kakršna sta na primer Fath in Dior, toda tisti redki posamezniki, ki si jih lahko privoščijo, ne odločajo o modi toliko kakor ti ali jaz in mi vsi, ki stojimo v sredi življenja in se hočemo kljub skrbem in težavam lepo obleči.*«[73] Ali v tretjem: »*Z novo modo, uporabljeno v okviru naše zmogljivosti, bomo stopile vedre in nasmejane v novo pomlad.*«.[74] Podoben stil pisanja kot Eva Paulin je imela tudi Daša Pelhan, ki je pisala prispevke za *Našo ženo* v prvi polovici 60-ih let, ko je med drugim urejala takrat edino slovensko modno revijo *Maneken*: »*Moda in denar sta samo pridevnik, ki sicer olepša govorico, vendar pa je tudi brez njega mogoče shajati*«.[75]

Vmes pa se je, ob koncu 50. let, stil pisanja modnih prispevkov v *Naši ženi* spremenil. Naštevale so se samo modne smernice oz. modni dodatki brez zgoraj omenjenih nasvetov. Podobni so bili, čeprav skromnejši, modni prispevki iz druge polovice 60. let, ki jih je pisala Jelka Logar Smrekar. Šele leta 1969 so t. i. rubriko *Modo* nekoliko izboljšali, najeli svoje manekene, objavljali barvne fotografije, prispevke o domačih modnih oblikovalcih, tovarnah, kjer so izdelovali konfekcijo ter takole obljubljali v prihodnje: »*Želimo in skušali bomo predstaviti modo zaposleni ženi tako, kot jo najbolj potrebuje v najrazličnejših okoljih in času. ... Potrudili se bomo uskladiti vaše želje in naše možnosti tako, da bomo ustvarili stil oblačenja, za katerega bomo lahko rekli, da je res naš in vaš.*«[76]

MODA

Kmalu po drugi svetovni vojni, 25 let od izhajanja zadnje slovenske modne revije *Vesne*, leta 1946, so Slovenke dobile novo oz. kot so ji takrat rekli »modni album«, »modni zvezek» ali »modno publikacijo«. Nosila je kratek in jasen naslov *Moda*.[77] *Revija Moda* je podobno kot *Vesna* izhajala le kratek čas. V dveh letih je izšlo pet številk. Izdajalo jo je založništvo Antifašistične fronte žensk z namenom, da bi preprečilo kupovanje tovrstnih tujih modnih revij. V uvodu so namreč zapisali: »*Med težkimi milijoni, ki jih je naša domovina v predvojni dobi trošila v inozemstvu za ženske toaletne potrebe, ni bil na zadnjem mestu izdatek za modne liste. V želji, da po svojih močeh pripomore k osamosvojitvi na vseh področjih narodnega gospodarstva, si je AFŽ nadela nalogo, da po možnosti prepreči ponovno preplavo inozemskih modnih revij v naši domovini in poklanja naši ženi s tem albumom svoj prvi tozadevni poskus.*«.[78]

Njena razširitev in popularizacija naj bi bila odvisna od Slovenk samih: »*Ne trdimo, da je naša prva izdaja popolna, nadaljnje bodo v marsičem izpopolnjene; toda, tudi takšna kakor je, ne zaostaja v ničemur za tem, kar nam je nudila tujina.*

Na naši ženi je sedaj, da pokaže svojo zrelost tudi na tem polju; da podpre AFŽ pri tem novem podvigu po vseh svojih močeh: z učinkovito propagando, z nasveti za razpečevanje albuma, kakor s strokovnimi nasveti.«.[79]

Revija je bila politična. Tam so bili objavljeni podobni prispevki o ženskah v socializmu kot v prej omenjeni *Naši ženi*, nekaj leposlovja, sestavki oz. poročila o operi in drami ter prispevki o slovenski ljudski umetnosti, o šolstvu, krojaški zadrugi, kozmetiki in telovadbi. Največ oblačilne mode v reviji je bilo v sliki in ne v besedi. V reviji ni bilo objavljenega nobenega daljšega prispevka o modi, le

[72] *Naša žena.* Leto 1953, letnik XI., št. 1, str. 30.
[73] *Naša žena.* Leto 1952, letnik X., št. 11, str. 318.
[74] *Naša žena.* Leto 1953, letnik XI., št. 3, str. 93.
[75] *Naša žena.* Leto 1963, letnik XXIII., št. 1, str. 37.
[76] *Naša žena.* Leto 1969, letnik XXIX., št. 11, str. 41.
[77] *Modo* je izdajalo založništvo AFŽ. Izhajala je na nekoliko večjem formatu od A4. Imela je v povprečju 35 strani. Modne skice oz. slikovno gradivo je prevladovalo.Tisk je bil v večini črno-bel, naslovnice in 1/3 modnih risb pa v barvi.
[78] *Moda.* Februar 1946, letnik I., št. 1.
[79] *Moda.* Februar 1946, letnik I., št. 1.

kratek sestavek brez naslova iz leta 1946, kjer so lahko ženske prebrale praktične nasvete o tem, kaj naj ženske nosijo glede na postavo, ki jo imajo. Edini prispevek, ki se neposredno tiče oblačil, je bil prispevek z naslovom *Ziljska narodna noša*. Tam je bil podan natančen opis te, za koroške Slovence značilne narodne noše. Zraven so bile objavljene tudi fotografije.[80]

Samo oblačilno modo, ki so jo tam objavljali, pa so že na začetku urednice opravičile v takrat značilnem duhu gradnje in obnove domovine: »*Kot graditelju načrt za gradnje stavbe, to je šivilji – poklicni in domači – model za krojenje obleke. Kakor je nemogoče graditi vse stavbe po enem načrtu, tako je nemogoče krojiti vse obleke po enem modelu. Okusi so različni, različne so nabavne možnosti in življenjske prilike, zato morajo biti tudi modeli raznovrstni.*«.[81]

Ko je revija začela izhajati, so imeli v uredništvu pripravljeni še dve številki – za poletje in za jesen-zimo. Pogumno so si zastavili načrt: »*Ako se bo pokazala potreba, bodo izdaje pogostejše.*«.[82] Slovenke so *Modo*, če verjamemo založništvu AFŽ, sicer dobro sprejele. V uvodu naslednje številke je namreč pisalo: »*Naš prvi album 'Moda', ki je izšel spomladi, so naše žene sprejele z velikim zanimanjem in razumevanjem, kar nas je vzbudilo, da izvedemo svoj načrt in nadaljujemo s svojimi periodičnimi modnimi publikacijami.*«.[83] Toda *Modo* je verjetno doletela podobna usoda kot četrt stoletja prej *Vesno*. Preden se je mogla izkazati, je prenehala izhajati, pri tem pa lahko samo ugibamo, ali je šlo za nasprotovanje oblasti ali preprosto zanimanje za modo ni bilo tako veliko.

MANEKEN

Leta 1957 je prvič izšel *Maneken*.[84] Po imenu sodeč bi bil lahko namenjen moškim, vendar je v svojih uvodnikih nagovarjal predvsem ženske. Izhajal je v Ljubljani do leta 1989, najprej kot mesečnik, od 1977 dalje pa dvakrat na leto.

V prvi številki je uredništvo v vzpodbudnem uvodu *Manekenu na pot* razgrnilo svoje namene in upe za prihodnost: »*MANEKEN je naša revija, kakršno smo že vse predolgo pogrešali. ... Nikar ne recite, da se za modo ne zanimate! Če še ni, si bo prej ali slej utrla pot v Vaše navade, Vam prinesla modne skrbi, a MANEKEN Vam jih bo pomagal pregnati.*

MANEKEN bo torej Vaš prijatelj, modni kažipot, svetovalec, pa tudi zanimiva zabava. ...
Bistvo naše nove modne revije in njenega poslanstva je, prikazati čim več domače mode, originalnih zamisli in fotografij. ...«.[85]

Za izdajanje revije je najprej skrbelo Gospodarsko razstavišče v Ljubljani: » *... ki kajpak zaradi svojih osnovnih, povsem drugih nalog, ni imelo neposrednega stika s tistimi, ki skrbijo za sodobno oblačenje naših potrošnikov*«, leta 1959 pa jo je pod svoje okrilje prevzel Center za sodobno oblačenje in opremo v Ljubljani,[86] ki je skrbel za promocijo domačih izdelkov tekstila in konfekcije, tudi s prirejanjem modnih revij in izdajanjem modnega tiska.

---

[80] *Moda*. Leto 1947, letnik II., št. 4, str. 33.
[81] *Moda*. Februar 1946, letnik I., št. 1.
[82] *Moda*. Februar 1946, letnik I., št. 1.
[83] *Moda*. Maj 1946, letnik I., št. 2.
[84] *Manekenu* je bil najprej glavni in odgovorni urednik Vojko Novak, od leta 1959 Kamilo Marinc, odgovorna urednica pa Daša Pelhan; od leta 1981/82 do konca izhajanja je bila glavna in odgovorna urednica Maja Poljšak. Karmen Štular: *Žensko časopisje na Slovenskem 1897–1997*, NUK: Ljubljana 1997, str. 41.
Maneken je imel najprej format B4, od 1967 pa A4. V 50-ih letih je obsegal v povprečju 20, v 60-ih. letih do leta 1966 30 strani, od takrat dalje pa 40 strani. V reviji so prevladovale modne skice in fotografije, ki jih je bilo vsako leto več. Najprej okoli 2/3 revije, tekst jih je le podpiral. Reklam je bilo sprva malo, ob koncu 60-ih let že 1/3 revije. Pri tem je treba povedati, da je bila revija zasnovana kot prikrita reklama slovenske in tudi jugoslovanske tekstilne industrije. Od leta 1966 je *Maneken* izhajal v slovenskem in srbohrvaškem jeziku.
[85] *Maneken*. Leto 1957, letnik I., št. 1, str. 3.
[86] Center za sodobno oblačenje in opremo je bil ustanovljen leta 1959 v okviru Trgovinske zbornice Slovenije. Že prvo leto je izdal pravilnik za ocenjevanje izdelkov tekstilne industrije, se ukvarjal z organizacijo sejemskih modnih revij, kjer so prikazovali izdelke domačih tovarn in idej domačih modnih oblikovalk. Center je nadalje slovenskim podjetjem ponujal kreatorske zamisli, prirejal je srečanja proizvajalcev, jih seznanjal z

Razlika med *Manekenom* pred letom 1959 in po njem je bila precejšnja. Za prvo dobo je namreč veljalo, da so v reviji objavljali predvsem slikovno gradivo iz tujih modnih revij, fotografije domačih oblačil pa so dobili le pri različnih domačih modnih revijah, saj na začetku *Maneken* še ni imel zaledja v domači tekstilni industriji in oblačilnih panogah. Nato je nastopilo novo obdobje, podobno kot v *Naši ženi* leta 1969: *»Novo vodstvo je začelo iskati nove manekenske obraze in postave, odklenkalo je kopiranju slik po inozemskih revijah.«* V zvezi z oblačilno modo, ki je je bilo v *Manekenu* največ, so se uveljavile naslednje rubrike, ki so predvsem leta 1959 menjale naslove: *Moda z vseh vetrov* oz. *Moda iz vsega sveta*, *Tako pa pri nas* in *ABC mode* oz. *Naša ženska moda*, *Tekstilno blagoznanstvo* in *Spoznavanje materialov*.

Iz besed urednikov je bilo mogoče razbrati, kako je glavno vodilo *Manekena*, da bi se bralke s pomočjo tam objavljenih modelov oblačile *»lepo, poceni, praktično in udobno«* pa vendar modno in da pri tem *»nikdar ne bodo segle v skrajnost«* ter da bi lahko s pomočjo objavljenih modnih smernic in modelov vsaka slovenska družina ukrojila žensko, moško in otroško garderobo iz domačega blaga, ali pa znala domačim šiviljam povedati, kaj hoče.

V rubriki *Moda z vseh vetrov* oz. *Moda iz vsega sveta* so, največkrat s skicami modelov in kratkimi opisi na dveh straneh, bralke seznanjali z modo po svetu. V prvi vrsti so upoštevali francosko modo, iz leta v leto je bilo, podobno kot v *Naši ženi*, opaziti tudi vedno več italijanske mode. Prva leta so upoštevali še modne zapovedi iz Zahodne Nemčije, Avstrije in Švice, včasih tudi iz Češkoslovaške in Poljske. Prav tako so pisali o modi v Angliji in Ameriki. Kot novost za slovenski prostor pa so predstavljali še modo v skandinavskih deželah, kjer so imeli dopisnike in sodelavce: npr. Val Sécretan v Oslu, Charlotte Samuel in Charlotte Fraisse v Parizu, Ivana Musiani v Italiji.

Daljše prispevke o modi in oblačilnih navadah iz drugih držav so objavljali tudi posebej, v reportažah. Na primer: *Pismo iz Amerike*[87] ali *Pismo iz Švice. Švica – poleti*[88] ali *Moda v megli,*[89] kjer so največkrat opisovali modo z ulic in izložb, omenjali tamkajšnjo konfekcijo ter ugibali o vplivu pariške mode na tamkajšnjo. Za nas je posebej zanimiv prispevek Jasne Novak – Šubić *Vtisi z mesta na Vltavi*, v katerem so lahko Slovenke izvedele, kako se oblačijo na Češkoslovaškem oz. v takratnem vzhodnem bloku: *»Včasih sem imela vtis, da hodijo po ulicah lutke iz modnih hiš. Vse enake – posebno pa moški – so podobne druga drugi. Tu ne obstaja meja med skladno in neskladno pomešanimi stili. Obstajajo le kalupi, po katerih v konfekcijskih hišah kreirajo modo – z več ali manj domišljije. Tudi skala barv je precej omejena. Suka se med sivim in rjavim s prav malo nijansami. Modni dodatki so skromni, pogosto pa še postavljeni na napačno mesto. Torbice, rokavice, pasove in nakit – vse dobite v Pragi. Ti dodatki so včasih lepi in okusni, toda (kar je zelo žalostno) žene jih nosijo k oblekam, kamor sploh ne pristajajo, ali pa jih pripenjajo na napačno mesto. ...«.*[90]

V letih od 1959 do 1969 so na straneh *Manekena* objavili tudi modele iz Sovjetske zveze, Poljske in Češkoslovaške, ki so razstavljale na II. Mednarodnem festivalu mode v Beogradu leta 1959.[91] Njihove modele, ki so jih imeli Slovenci in Jugoslovani prvič priložnost videti v živo, so v *Manekenu* precej prizanesljivo ocenili. Pod naslovom *Ruski modeli* pa so lahko Slovenke prebrale tudi, kaj meni sovjetska modna oblikovalka A. Muhina o modnem oblikovanju v Sovjetski zvezi: *»... da modni strokovnjaki Sovjetske zveze iščejo sicer navdiha pri največjih svetovnih modnih hišah, pri tem pa se trudijo, da bi bila njihova moda pristopna delovnemu človeku, preprosta, praktična in ljubka.«.*[92]

---

modnimi smernicami, jim svetoval pri opremljanju trgovin, izobraževal manekenke in manekene itn. Skratka., bil je: *»... središče slovenskega modnega dogajanja, stičišče strokovnih in kreativnih sil, ki so precej pripomogle k razvoju slovenske modne industrije.«*. V: Karin Košak Orlač, *Kultura oblačenja v slovenskem prostoru.* Magistrska naloga, Univerza v Ljubljani, leto 1995: str. 38-39.

87 *Maneken.* Leto 1957, letnik I., št. 1, str. 1.

88 *Maneken.* Leto 1957, letnik I., št. 6, str. 17.

89 *Maneken.* Leto 1958, letnik II., št. 1, str. 7.

90 *Maneken.* Leto 1960, letnik IV., št. 1, str. 15-16.

91 II. Mednarodni festival mode se je odvijal maja 1959 v Beogradu. Tam so se predstavili italijanski in francoski kreatorji visoke mode in predstavniki modnih hiš iz Poljske in Sovjetske zveze. Domačo modo so predstavljale Obrtne zbornice iz Zagreba in Ljubljane. V: *Maneken.* Leto 1959, letnik III., št. 4, str. 1.

92 *Maneken.* Leto 1959, letnik III., št. 4, str. 25.

Po letu 1959 so bile modne smernice in reportaže iz Zahodne Nemčije, Anglije ali Norveške vse redkejše. V daljših prispevkih sta vedno bolj prevladovali francoska in italijanska moda. V ospredju so bile modne smernice takrat vidnejših francoskih in italijanskih modnih oblikovalcev, ki so delali tudi visoko modo: npr. Lanvin-Castillo, Nina Ricci, Carven, Dior in Yves Saint-Laurent. Po zagotavljanju uredništva so objavljali predvsem enostavnejše, bolj umirjene modne modele, primerne tudi za njihove bralke. Včasih pa so na teh straneh svoje bralke poučevali, da visoka moda ni vedno tako zelo „visoka", kot se zdi na prvi pogled: »*Francoska visoka moda je letos tako preprosta in tako zelo približana idealom praktičnosti, da jo pri prelistavanju modnih časopisov skoraj ne moremo ločiti od preprostih oblek, ki jih prodajajo v veleblagovnicah ali pa v manjših krojačnicah z manj znanimi imeni.*«[93]

Leta 1959 je takratna urednica *Manekena* Daša Pelhan celo številko namenila modelom visoke mode in jih objavila pod naslovom *Haute couture za nas.*[94] Uredništvo *Manekena* je bilo namreč počaščeno s povabilom v pariške hiše visoke mode, kjer so se domenili za sodelovanje. Šlo je predvsem za fotografije kolekcij, ki naj bi jih objavljali v *Manekenu*. Hkrati so poudarili, da recimo Diorjeva modna hiša »*... ne prinaša samo posebnosti, temveč tudi dobro šolo učenja enostavnosti in elegance*« in da bi si lahko v njegovi kolekciji: »*nekaj oblek izbrala katerakoli izmed nas brez tveganj pozornosti zaradi nenavadnosti modela*«, da pa so se kljub temu pri objavi fotografij odločili za tiste bolj izjemne: »*... ki se vam bodo zdele morda za naše prilike preveč ekstremne.*«[95]

V drugih rubrikah *Tako pa pri nas*, *ABC mode* in *Naša ženska moda* so predstavljali predvsem domačo modo. S skicami, fotografijami in kratkimi opisi modelov so predstavljali tekstil, oblačila – predvsem konfekcijska in tista, ki so jih v Centru izdelale domače modne oblikovalke po modnih smernicah – in druge modne dodatke domačih podjetij, ki so se v Jugoslaviji ukvarjala z oblačilno stroko. V tej rubriki so dobila svoj prostor poročila z modnih revij po Jugoslaviji: npr. iz Zagreba, Novega Sada ter poročila o raznih modnih oblikovalcih: razen iz Ljubljane npr. tudi iz Beograda, Splita itd.

Slovenkam se je največkrat svetovalo, naj izberejo srednjo pot med diktatom mode ter osebnim okusom, življenjskim stilom in postavo, ki jo imajo. Nekaj prostora je bilo namenjenega tudi delovnim oblekah za službo in dom[96] ter poročnim[97] in športnim oblekam. Tudi za moško modo je bilo že od začetka lepo poskrbljeno. Pri modnih smernicah so se zgledovali pri angleški, italijanski in francoski modi. Objavljene pa so bile tudi razne anekdote o oblačenju moških. Poleg Eve Paulin, ki se je razpisala o italijanski moški modi,[98] je prispevke pisala tudi Ivana Musiani. Leta 1959 so objavili njen posebej zanimiv članek o modelih italijanskega krojača Angela Litrica. Povedala je njegovo zgodbo o uspehu, ki si jo je zagotovil tudi s tem, da je prekinil z dolgo uveljavljenim togim in zastarelim angleškim modelom krojenja moških oblek. Njegova zgodba postane za nas še zanimivejša, ko izvemo, da je ob obisku italijanskih modnih oblikovalcev v Sovjetski zvezi ukrojil posebno obleko za Hruščova.[99]

V *Manekenu* so postregli tudi z modo za dojenčke, otroke, nosečnice in starejše. Od modnih smernic, šolskih uniform, do predvsem praktičnih navodil, kako izdelati otroška oblačila, jih okrasiti itd.

V rubrikah *Kronika*, *Zanimivosti* in *Kramljanje* je tekla beseda o razmerju med modo in filmom oz. filmskimi zvezdami, o manekenskem poklicu, o modnih revijah in sejmih. Veliko je bilo govora tudi o konfekciji, ki so najprej zelo kritično ocenili, z leti pa opažali, kako se izboljšuje, in spodbujali njeno uporabo: »*naša konfekcijska industrija je napravila korak naprej v razvoju sodobnega in cenenega oblačenja. ...*

Prav vsi – ženske, moški in otroci – so lahko zadovoljni z večino modelov, ki so prirejeni za okus mesta in vasi, če bodo le vsa oblačila, ki so jih tu prikazali, tudi prišla na trg.«[100]

[93] *Maneken.* Leto 1959, letnik III., št. 1, str. 19.
[94] *Maneken.* Leto 1959, letnik III., št. 10, str. 1.
[95] *Maneken.* Leto 1959, letnik III., št. 10, str. 22-25.
[96] *Maneken.* Leto 1958, letnik II., št. 2, str. 7.
[97] *Maneken.* Leto 1958, letnik II., št. 11-12, str. 28.
[98] *Maneken.* Leto 1957, letnik I., št. 6, str. 14.
[99] Italijanska moška moda. *Maneken.* Leto 1959, letnik III., št. 10, str. 18.
[100] Revija konfekcije. *Maneken.* Leto 1958, letnik II. št. 2, str. 8.

O odzivih bralcev na revijo in o njihovih pričakovanjih je mogoče soditi po rubriki *Naši bralci* oz. od leta 1960 dalje *Modni kurir.* S pohvalami in prošnjami so se uredništvu oglašali strokovnjaki iz različnih oblačilnih strok, npr. krojači in šivilje, ki so želeli predčasne modne smernice, ki bi jim bile v pomoč pri izdelavi konfekcije ali posameznih oblačil. Številni naročniki so si želeli osebnih nasvetov, kako skriti dele telesa, za katere so menili, da jih je treba skriti, ali pa nasvet, kaj ukrojiti iz nekega kosa blaga. Predvsem pa so v uredništvo *Manekena* – podobno kot pred vojno v *Ženski svet* in *Ženo in dom* – prihajala pisma bralk in bralcev, v katerih so kritizirali preveč in prevečkrat objavljene ekstremne modele oz. modo in nasprotno zahtevali več prispevkov o večernih oblačilih, oblačilih za svečane in enkratne priložnosti. V uredništvu revije so se najprej še opravičevali, da se včasih slike ekstremnih modelov »pretihotapijo« v revijo, in poudarjali, kako je pravzaprav skoraj enako število bralk in bralcev, ki si želijo ekstremne, nekoliko ekstravagantne mode, kot onih, ki si žele bolj preprostih modelov.[101] Ko pa je leta 1965 bralka zapisala nekaj podobnega: »*Čeprav nisem naročnica, večkrat prebiram 'Maneken'. Vsi modeli pa mi niso všeč. Večkrat se mi zdijo pretirani, takšni, kakršne nosijo le v Parizu in ne pri nas na Balkanu. Zakaj objavljate takšne modele? Zakaj ne objavljate samo lepih modelov?*«, so v uredništvu že spremenili taktiko in odgovorili precej bolj odločno: »*Merila 'lepih' modelov so zelo različna. Pogosto je potrebna samo določena časovna razlika. Tisto, kar nam doslej ni bilo všeč, je v letu dni postalo 'lepo'. ... Ker jemljete v roko modni časopis, morate pogledati pač malce naprej, zato pa objavljamo kdaj tudi prave 'modne' modele. Sicer pa se nam zdijo modeli večinoma modni le zaradi nekoliko nenavadnih modnih dodatkov ali pa zavoljo nenavadne fotografije. ... Ali ne delamo torej krivice modelom, ker jih ne znamo gledati?*«.[102]

V naslednjih dvajsetih letih izhajanja se je *Maneken* še veliko spreminjal, predvsem pa je bil edini domači modni časopis, ki je brez prekinitve izhajal 30 let.

ZAKLJUČEK

Kako so vplivali omenjeni domači modni, ženski in družinski časopisi na razumevanje mode Slovenk in Slovencev v dveh tako različnih obdobjih dvajsetega stoletja? Zgolj na osnovi pregleda dolge vrste modnih poročil, smernic, skic in fotografij je to težko ugotoviti. Pri tem pa se sama po sebi ponujajo nekatera dejstva.

V obdobju med svetovnima vojnama je izhajal samo en modni časopis, *Vesna*, pa še ta ni bil izključno modni. Modi je bilo posvečenih približno polovico strani, izhajal pa je le eno leto. Časopis, ki je v tem času med domačimi ženskimi listi dosegel najvišjo naklado, leta 1928 18.000 izvodov,[103] in je najdlje izhajal, je bil *Ženski svet*. Predvsem njegova *Modna priloga*, ki je izhajala celih 18 let, je imela po besedah njene urednice veliko zaslug za razširjanje časopisa med takratne Slovenke. Še več: »*Morda je zasluga prav tega dela lista, da se je v širših krogih našega ženstva zbudilo zanimanje za resnejše čtivo in razna ženska vprašanja.*«[104]

Potem je bil še nekoliko manj razširjen ženski časopis *Žena in dom*, ki je izhajal 11 let in je posvečal četrtino strani modi. Oba, tako *Ženski svet* kot časopis *Žena in dom* sta svoje bralke pogosto spominjala, da nista modni reviji.

Omembe vreden je tudi družinski časopis *Mladika*, ki je izhajal 21 let, V njem se je precej pisalo o modi, pet let pa je imel celo posebno podrubriko *Moda*.

V drugem obdobju, od konca druge vojne do konca 60-ih let, so Slovenke najprej dobile čisto svojo modno revijo *Modo,* a le za dve leti. Za razliko od prej omenjenih časopisov oz. revij je prinašala večinoma slikovno gradivo.

[101] *Maneken.* Leto 1961, letnik IV., št. 12, str. 17.
[102] *Maneken.* Leto 1965, letnik IX., št. 9, str. 31.
[103] Nataša Budna Kodrič: *Žensko časopisje in novinarstvo.* V: *Splošno žensko društvo. 1901—1945.* ARS: Ljubljana 2003, str. 273.
[104] *Ženski svet.* April 1937, letnik XV., str. 129.

Vlogo osrednje, najbolj razširjene ženske revije s 45.000 izvodi leta 1955[105] in 82.000 izvodi leta 1969[106] je po vojni dobila *Naša žena*, ki je modi leta 1951 posvetila istoimensko rubriko, ki je zavzemala približno 1/8 časopisa. Nato pa so Slovenke leta 1957 dobile modni časopis *Maneken*, ki je bil izjema med domačim modnim časopisjem, saj je neprekinjeno izhajal 32 let in je bil tudi najbolj razširjen. Gotovo ima največ zaslug za to, da so Slovenke vedele, kaj je moda in kaj je moderno. Leta 1957 je izšlo 7.000[107] izvodov, leta 1970 pa že 12.000.[108]

Pri tem je potrebno poudariti, da se je v času, ki ga obravnavam, tudi sama moda veliko spreminjala. Spreminjal se je tako odnos do nje kot tudi njena dostopnost. V času pred drugo svetovno vojno so bili za modo odločilni naslednji mediji: časopisi in revije, sejmi, modne revije in izložbena okna zlasti v večjih in srednje velikih mestih. Po drugi svetovni vojni je moda našla pot tudi na filmska platna kinematografskih dvoran. Še vedno pa so bile njene glavne glasnice omenjene domače pa tudi tuje revije z vestmi iz sveta mode.

Kot je bilo rečeno že v uvodu prispevka, je velika zgodovina sestavljena iz več malih zgodovin, ki zadevajo predvsem vsakdanje življenje ljudi; mednje sodi tudi obleka. Zato nam pri pregledovanju neštetega časopisja pridejo pred oči stvari, ki so sicer povezane zlasti z oblačili oz. oblačilno modo, imajo pa opraviti tudi z globljimi in širšimi problemi, ki zadevajo razredno oz. brezrazredno družbo, nacionalno zavest, odnos do gospodarskih kriz, vojn itn.

Pri tem lahko opazimo med dvema obravnavanima obdobjema tako razlike kot podobnosti.

V prvem obdobju je pisanje o modi jasno izražalo takrat razslojeno slovensko družbo. Modo so v večini prispevkov namenili višjim slojem, ostalim pa so priporočali, da si jo, »stanu primerno!«, s pametjo in zmernostjo ogledajo, predvsem odmerijo, in potem uporabljajo. V drugem obdobju, ko je vladala brezrazredna družba, je bila moda namenjena vsem. Skušali so jo prirediti na tak način, da so poudarjali njeno praktično, neizstopajočo različico.

V prvem obdobju so poleg tega na veliko propagirali praktično kmečko oblačilo, »dečvo«, ponekod pisali tudi o narodni noši in s tem v zvezi poudarjali nacionalni moment. In to tako z obujanjem tradicije kot s tem, da bi se otresli vpliva nemške različice »dečve«, imenovane »dirndl«. V drugem obdobju se o nošah v modnih revijah sploh ni pisalo, nekaj malega v *Naši ženi*. Povsod se je na veliko pisalo o konfekcijskih oblačilih, o njihovem pomenu, praktičnosti in veliki razširjenosti drugod po svetu, čeprav prva leta precej kritično.

Zanimivo je, da so Slovenke v *Ženskem svetu* in *Ženi in domu* kljub gospodarski krizi v začetku 30-ih let, med vojno in po njej v *Naši ženi* želele več mode in so pisale na uredništvo, ki je občasno zaradi nastalih razmer zmanjšalo obseg mode, naj tega ne počne. To je moč, ki jo moda ima nad tistimi, ki ji sledijo, je hkrati prekletstvo in upanje na boljše čase.

[105] Slovenska bibliografija za leto 1956, letnik X., izdal NUK: DZS 1960, str. 12.
[106] Slovenska bibliografija za leto 1969, letnik XXIII., izdal NUK: DZS 1974, str. 19.
[107] Slovenska bibliografija za leto 1957, letnik XI., izdal NUK: DZS 1961, str. 12.
[108] Slovenska bibliografija za leto 1970, letnik XXIV., izdal NUK: 1974, str. 22.

Tomaž Pavlin

»ŽENSKA ... NE POTREBUJE TELOVADBE, OSTANE NAJ V KUHINJI IN PRI ... DOMAČEM OGNJIŠČU«

PAVLIN Tomaž, dr., docent, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za šport, Gortanova 22, SI - 1000 Ljubljana, Tomaz.Pavlin@sp.uni-lj.si

796-055.2(497.4)

»ŽENSKA ... NE POTREBUJE TELOVADBE, OSTANE NAJ V KUHINJI IN PRI ... DOMAČEM OGNJIŠČU«

V članku obravnavamo pojav telovadbe, prvenstveno sokolske telovadbe, z ozirom na žensko telovadbo. Pomembno vlogo je v tem pogledu odigralo v historiografiji neobdelano »Žensko telovadno društvo« v Ljubljani, ki ga tudi kratko predstavimo.

PAVLIN Tomaž, Ph. D., Assistant Professor, University of Ljubljana, Faculty of Sport, Gortanova 22, SI - 1000 Ljubljana, Tomaz.Pavlin@sp.uni-lj.si

796-055.2(497.4)

»The woman ... needs no physical exercise, she should stay in the kitchen and ... by the fireplace«

The author deals with the phenomenon of women's gymnastics, particularly with that organized by the Sokol gymnastics societies. It also briefly presents the »Women's Gymnastics Club«, an organization that has not yet received any attention in historiography.

Po letu 1861 so vzniknila v slovenski družbi številna društva na vseh področjih narodne dejavnosti. V okviru kulture so bile npr. najprej organizirane čitalnice, vzporedno pa je vzniknila pobuda po organiziranju gimnastičnega ali telovadnega društva. Prvo telovadno društvo je bilo organizirano v Ljubljani leta 1863.[1] Društvo so na ustanovnem občnem zboru poimenovali Južni Sokol, kar kaže na vzpostavljanje relacije in vezi s praškimi panslovanskimi »brati« Sokoli.

O pomenu telovadbe je že decembra 1863 predaval društveni starosta Etbin Costa. V govoru je poleg splošnega pomena telesne vadbe za telesni in duhovni razvoj mladih poudaril pomen vadbe z vidika narodne vzgoje in zagovarjal stališče, da se vpelje telovadbo v javno izobraževanje. Z uveljavitvijo telovadbe se bo, po njegovih besedah, uveljavila narodna krepost. Ideal Južnega Sokola je bil, zgledujoč se po starih Grkih, vzgojiti mladino *»v ljubezni do svoje domovine in do svojega naroda«*. Costa je poudaril tudi koristnost telovadbe za ženstvo, saj se mladenke napačno vzgajajo in zato bolj bolehajo. Telovadba je zato zanje pomemben vir zdravja in kreposti,[2] kar pa je bilo pomembno tudi v smislu narodne regeneracije.

Vendar pa v aktualni historiografiji o Južnem Sokolu ne zasledimo ženske vadbe niti ženskega članstva. Južni Sokol je bil leta 1867 razpuščen, naslednje leto ga je nasledil Ljubljanski Sokol in z novim Sokolom se prične nova zgodba na istih osnovah. V Ljubljanskem Sokolu je telovadbo v letu 1871 prevzel Pražan Vesely, ki je vnašal novitete po vzoru češkega Sokola. Vzporedno je bil Ljubljanski Sokol reden gost »taborov« in bil vpet v slovensko narodno gibanje. Istega leta 1871 pa je npr. odvetnik Janko Sernec slovenski javnosti v delu *Nauk o gospodinjstvu* utemeljeval tradicionalno mesto ženske, ki je v krogu gospodinjstva in družine. Janko Sernec je v svojem pisanju moškega opredelil kot »producenta«, ki se dan za dnevom trudi za produkcijo in hkrati »branitelja«

[1] Pobuda zanj je stekla že leto pred tem, vendar pa so kranjske deželne oblasti zavlačevale potrditev pravil.
[2] V: Viktor Murnik, Ustanovitev prvega slovenskega telovadnega društva in nekaj njegove zgodovine; Vodnik, 1951, 5-6, str. 125-126.

doma, torej borca. In žena? *»Ve žene pa imate večidel drugo nalogo, ve morate skrbeti za vživanje, da vsak po hiši dobi svoj kos vžitka, ..., da se zopet pokrepča za daljnji trud«*. In nadaljuje, da naloga ženske *»v narodnem gospodarstvu je uravnavanje konsumpcije«*, ki je »lepa naloga«, saj ženski nalaga, da utrujenemu priskrbi mir in okrepčilo, lačnega nasiti in žejnega napoji.[3] Delitev dela je bila utemeljena na podlagi biološke različnosti med spoloma, zato je bila ženska, pasivna in emocionalna, primerna za domač okoliš ali gospodinjstvo.[4]

Vendar pa je industrijska doba vse bolj najedala gospodinjsko-družinski tradicionalizem, o čemer je več pisal Andrej Studen. Vzporedno z industrializacijo, ki je bila sicer v slovenskih deželah sredi 19. stoletja v povojih, se je po letu 1861 oblikovala na Slovenskem politična in civilna družba in slovensko narodno gibanje. Slednje je vnašalo v življenje Slovencev marsikatero noviteto. In slovenska ženska, pasivna in emocionalna, primerna za domač okoliš ali gospodinjstvo, oziroma »ljubeča mati, skrbna žena ter varčna gospodinja« je bila pripoznana kot pripadnica naroda, ki mu je lahko služila in javno dokazovala svojo pripadnost. In kot pripadnica naroda, kot utemeljuje Marta Verginella, se je Slovenka sredi 19. stoletja lahko afirmirala individualno in kolektivno. Za korist naroda se je lahko izobraževala in posredovala znanje mlajšim ter izražala svoje domovinske ideale in potrebe. V okrilju narodnega delovanja je bil slovenski ženski odmerjen javni prostor, *»ki je sčasoma postal pomembna niša ženskega delovanja in iskanja enakopravnejšega razmerja med spoloma ter preseganja tiste vrzeli, ki jo je v javnem življenju povzročila patriarhalnost«* aktualne meščanske ideologije.[5]

Ženska, na eni strani vpeta v narodno gibanje, je na drugi strani vzpostavljala vprašanja svoje družbene emancipacije na relaciji enakosti med spoloma. V tem primeru sta se soočila tradicionalizem in moderno žensko vprašanje, ki je hotelo na vseh področjih konkurirati z moškim. Torej, če je telovadba kulturna noviteta, pomemben del narodne vzgoje, je vprašanje, ali naj tudi ženska goji moderno telovadbo in zanemari tradicionalno vadbo, čeprav ima tudi slednja povsem primerne fiziološke učinke, kot je trdil profesor bostonske Univerze Dudley-Sargent, in jo priporočal »zlasti damam velikega sveta«. In kakšen je bil novi ali moderni sistem na tradicionalnih osnovah, »zelo preprost in lahko izvedljiv«? V bistvu kar se da tradicionalen in vezan na domače okolje. Profesor je namreč *»doumil, da je domače delo najboljše za zdravje žen. Nič baje ne dela mišic žen tako prožnih in trdnih kakor pometanje tal, eventualno je mogoče doseči isti uspeh, če poklekne dama na tla in jih pošteno drgne«*. Prav tako profesor *»priporoča vredno delo v kuhinji, pranje in iztepanje preprog, zakaj z vsem tem doseže moderna dama to, kar zahteva od nje stroga moda, t. j. vitko in prožno postavo, in baje ni za to niti športa niti švedske telovadbe«*.[6]

Poučno tudi za 21. stoletje, ne vemo le, ali je bila to šala ali je bilo mišljeno zares. Resda je bila profesorjeva teorija objavljena v mesecu aprilu, vendar ne na 1. april. Kljub temu so profesorju času in sokolski politiki primerno in resno odgovarjali, da »skrb za gospodinjstvo« ne more biti edina zaposlitev in zanimanje žene in da so minili časi, ko so se *»naše stare matere brigale samo za gospodinjstvo in se niso znale z možem pogovarjati o ničemer drugem, nego o maslu, jajcih, obedu za prihodnji dan ter o najnovejših novicah in kaj klepetajo po mestu«*. Aktualni čas je priznaval ženi tudi *»pravico do enake razvedritve od vsakdanjih težav in skrbi, in zato ji ne more škodovati, ako goji telovadbo, pa seve ne pozabi svojih domačih dolžnosti, kakor jih ne sme pozabiti mož«*.[7]

V praksi in naši zgodovinski zgodbi so sprva telovadili le moški in mladeniči. Prav tako ne gre pozabiti, da so leta 1869 v Cislajtaniji sprejeli zakon o šolstvu, ki je v osnovne in učiteljske šole uvajal obvezen pouk telovadbe. A novost je imela vrsto tehničnih težav in sama ženska telovadba je bila leta 1883 celo ukinjena, leta 1901 pa dovoljena na prostovoljni osnovi.[8] Telovadbi v šolah so namenili pozornost tudi Sokoli in v svojem glasilu leta 1871 poudarjali, da *»ako je namen telovadbe vtrditev in olika lepote, naj bi telovadila tudi ženska mladost; njena določba, njen fizični stan to*

[3] Janko Sernec, Nauk o gospodinjstvu, 1871; v: Andrej Studen, Ženska naj se drži kuhalnice, Historični seminar, 1994, 4, str. 154 (dalje Studen).
[4] Marina Tichy, Alltag und Traum ..., 1984; v: Studen, str. 157.
[5] Marta Verginella, Mesto žensk pod steklenim stropom; Splošno žensko društvo 1901-1945, 2003, str. I.
[6] Slovenski Sokol, 25. 4. 1913, Novi telovadni sistemi, str. 34.
[7] Prav tam.
[8] Drago Stepišnik, Oris zgodovine telesne kulture na Slovenskem, 1968, str. 71.

tirja. Zdrav močan rod mora vzrasti; zato pa naj se vtrjujejo rastoče matere.«[9] Torej, ženska naj vadi, vendar pa, ali naj vadi isto kot moški ali ženski primerno?

Kmalu zatem zasledimo prve društvene poizkuse pridobiti v sokolsko sredino »žensko mladost«. Ti praktični koraki so vezani na delovanje Pražana Veselyja v ljubljanskem sokolskem društvu v letu 1871. V glasilu Južni Sokol je društvo objavilo »oznanilo«, da se s 1. oktobrom leta 1871 prične »podučevanje deklet v telovadbi« in to trikrat tedensko.[10] Odziv je bil pozitiven, le delovanje Veselyja v Ljubljanskem Sokolu je bilo sila kratkotrajno. Konec leta 1871 je zapustil Ljubljano in dekliška ali porajajoča ženska telovadba je zamrla oziroma bila omejena na šolo, kjer pa je bila vezana na privolitev staršev. Slednji pa so izhajali iz določenih mišljenjskih stereotipov aktualnega duha in okolja.

Sokolstvo na Slovenskem je v sedemdesetih letih 19. stoletja preživljalo težko desetletje avstrijsko-nemške liberalne vladavine, da bi se v osemdesetih in devetdesetih letih 19. stoletja pričelo organizacijsko razraščati. Strokovno delo v Ljubljanskem Sokolu, nasledniku Južnega Sokola in matičnem društvu slovenskega sokolstva, je v devetdesetih letih prevzel Viktor Murnik. Zgledoval se je po češkem modelu sokolske organiziranosti ter ga je uspel uvesti v slovensko sokolstvo. Pri delu se je naslonil na vaditeljski zbor in oblikoval vaditeljska izobraževanja. Murnik je bil tudi podpornik ženske telovadbe, lahko rečemo telovadni feminist, in je zagovarjal stališče, ki so ga vzpostavili češki sokoli, da se morajo ženske same voditi. Zato je vzgojil prve vaditeljice, ki so prevzele delo, tako organizacijsko kot strokovno. V okviru Ljubljanskega Sokola je bil najprej formiran ženski odsek, ki se je leta 1901 organizacijsko osamosvojil v »Prvo žensko telovadno društvo« (ŽTD). Slednje je ohranilo tesne stike z matičnim društvom. Po njihovem vzoru so podobno pot ubrale bližnje šišenske gospe in gospodične, medtem ko so drugje ženski odseki delovali več ali manj v sklopu sokolskih društev. ŽTD je vodila Franja Tavčarjeva, žena liberalca, pisatelja in Sokola Ivana Tavčarja. Do leta 1904 je društvo štelo 4 ustanovne članice, 39 podpornih in 9 izvršujočih ali telovadečih članic ter 65 gojenk. Telovadile so dvakrat tedensko po 3 ure v dveh oddelkih. Na bivšem dirkališču v Tivoliju, ki ga je Ljubljanski Sokol preuredil v telovadišče, so si telovadke uredile igrišče, kjer so igrale *»lawn tennis, croquet in druge igre«*. Prav tako so telovadke javno nastopile, in sicer ob priliki javne telovadbe Ljubljanskega Sokola. Ob ustanavljanju Slovenske sokolske zveze je bilo ŽTD povabljeno k sodelovanju in včlanitvi. Članice so na društvenem občnem zboru v začetku leta 1904 povabilo potrdile poudarjajoč, med drugim, da je bilo ŽTD *»prvo, ki je pričelo vzbujati in razširjati vzvišeno sokolsko idejo med slovenskim ženstvom«*, zato hočejo tudi ob tej priliki pokazati, da se društvo *»ne straši dela in truda in žrtev, kadar se gre za izpolnitev narodnih dolžnosti«*.[11] Telovadke so sredi julija 1904 nastopile na II. vsesokolskem zletu slovenskega sokolstva v Ljubljani in ŽTD se je na občnem zboru v začetku leta 1905 pohvalilo, da se je društvo ob Ljubljanskem Sokolu najbolj trudilo za uspeh zleta in da je nastopilo pri javni telovadbi ter *»aranžiralo sipanje cvetlic pri izprevodu in sodelovalo pri veselici«*. O telovadbi je poročala načelnica Josipina Kajzeljeva rekoč, da je telovadk 105, kar je *»društvu omogočilo prirediti prvi javni nastop meseca aprila v prid skladu za vsesokolski shod, ki je v moralnem in gmotnem oziru jako lepo uspel, vendar ni bila udeležba iz gotovih krogov tako znatna, kakor bi bil to zaslužil namen javne telovadbe.«* Telovadke ŽTD so zatem nastopile na zletu in to skupno s 13 idrijskimi telovadkami, *»ki se niso strašile napora in truda ter nam* (ŽTD - op. T. P.) *tako mnogo pripomogle, častno rešiti svojo nalogo v onih slavnostnih dneh«*. Nastopile so v vaji s kiji, ki jo je za nastop na zletu sestavil Viktor Murnik. Kljub zletu in moralnemu uspehu, ki naj bi propagiral telovadbo, tako moško kot žensko, pa je načelnica ugotavljala, da se je *»število telovadk proti koncu leta skrčilo na 75, iz česar je jasno, da naše ženstvo še sedaj ne pojmi pravega pomena telovadbe, ker zanje telovadba brez javnega nastopa nima zmisla«*. Kar zadeva samo telovadbo pa je še dodala, *»da se je v društvu pričelo letos tudi z borjenjem in v ta namen osnoval poseben borilni odsek«*.[12]

ŽTD je maja 1910 proslavljal desetletnico delovanja in priredil »telovadno izkušnjo« v telovadnici v Narodnem domu (danes Narodna galerija). Nastopilo je 40 telovadk, vključno z naraščajnicami, ki pa so izvajale le proste vaje. Tehnično, t. j. telovadno delo so vodile društvena načelnica in vaditel-

[9] Južni Sokol, 13. 8. 1871.
[10] Južni Sokol, 13. 9. 1871.
[11] Sokol (časopis Hrvatskega sokolstva), 15. veljača 1904, Žensko telovadno društvo v Ljubljani, str. 28.
[12] Slovenski Sokol, 25. marca 1905, Peti redni občni zbor ŽTD v Ljubljani, str. 27-28.

jice, kar pomeni, da so po letih moške pomoči ženske prevzele telovadbo v svoje roke. Program je bil že pestrejši in poleg prostih vaj ob godbi vseboval tudi vaje z orodjem in na orodju, in sicer vaje z obroči in kiji ter vaje na mizi na šir, konju vzdolž, konju na šir in bradlji. Poleg tega je bil na sporedu še telovadni ples. Iz navedenega vidimo, da ženska telovadba ni bila zgolj posnemanje moške. Ocena »izkušnje« v Slovenskem Sokolu je bila pozitivna, telovadke so *»izvajale vaje večinoma docela korektno, krepko, ne da bi bile pretiravale, mnoge jako gracijozno. Vtisk je bil zelo lep in občinstvo zato polno pohvale«* - in občinstvo je bilo »mnogobrojno«. Pri vajah na orodju so vzbujale pozornost vaje na mizi na šir, saj so *»razne preskoke (odbočke, prednožke, zanožke, celo skrčke čez mizo) ... izvajale telovadke s presenetljivo sigurnostjo in eleganco«*. Podobna hvala je veljala vajam na bradlji, medtem ko je bila za najboljšo ocenjena vaja s kiji, kjer je bila »izvedba ... z malimi izjemami vzorna«. Po nastopih so sledili pozdravni govori. V imenu Ljubljanskega Sokola je govoril Viktor Murnik, ki se je navezal na začetke in poudaril, da je *»današnje slavje ... proslava desetletnice onega znamenitega trenutka, ko je v samostojnem ženskem društvu realnega izraza dobila misel, da ni zadosti, da slovensko ženstvo samo pripenja trakove na sokolske zastave, da samo siplje rožice Sokolom na pot, temveč da treba, da slovenska žena stopi tudi sama na sokolsko pot in pomaga moštvu odstranjati trnje, ki je ž njim le prečesto posuta težavna pot do daljnjega cilja sokolskega«*. ŽTD je v tem pogledu dejansko opravljalo temeljno in vizionarsko delo, zlasti če upoštevamo dejstvo, da se je z ženskim samostojnim delom oblikovala tudi specifična ženska telovadba (tedaj še kombinacija današnje orodne in ritmične telovadbe), kar je Murnik tudi poudaril: *»V pravilnem spoznanju, da ženski tudi v sokolskem delu, kakor na mnogem drugem polju, ne gre slepo posnemati moških, je društvo ženski naravi primeno izobrazilo sokolsko telovadbo, izborno to vzgojevalno sredstvo naše, znamenito to podlago tudi za pravo nravstveno in dobro duševno vzgojo.«*[13]

V primeru ŽTD se vidi Murnikovo posnemanje češkega modela, kajti v Pragi je že Miroslav Tyrš, utemeljitelj češkega sokolstva, vzpodbudil in položil temelj ženski telovadbi. Leta 1869, le sedem let po ustanovitvi praškega sokolskega društva, je bilo namreč organizirano žensko telovadno društvo. Z vprašanjem ženske telovadbe se je Tyrš srečal pri vodenju telovadbe za učenke in filozof kot je bil, je svojo telovadno izkušnjo, po pisanju češke sokolice Mile Koutnikove, spojil z mislijo, *»otvoriti tudi ženam pot k povzdigi telesne in nravne čilosti naroda s pomočjo telovadbe in prodelanim programom sokolskega življenja,«* ker so bile žene *»dosihdob ... docela izključene iz vse kulturne, društvene, javne delavnosti«*.[14] Tyrš je že tedaj imel v mislih telovadko v dolžnostih in pravicah enakovredno telovadcu in zato je vodenje ženske telovadbe prepustil ženski po načelu žena vodi (vadi, vzgaja) ženo, kar pa ni pomenilo, da je delo moškega in žene povsem ločeno. Nasprotno, delo naj bi bilo vzajemno, saj sta delila skupno idejo in skupno institucijo (žensko telovadno društvo je bilo namreč včlanjeno v narodno sokolsko zvezo).

Po statistiki slovenskega sokolstva konec septembra 1912 je poleg samostojnega ŽTD gojilo žensko telovadbo 30 sokolskih društev. Skromnejše je bilo strokovno področje, saj je bilo le 11 vaditeljic, torej je bila ženska telovadba v veliki meri odvisna od moške pomoči oziroma v primeru 20 društev izključno od moških. Slovenski Sokol, organ Slovenske sokolske zveze, je temu primerno maja 1913 pozival, da se med ženami vzbuja zanimanje in veselje do vaditeljstva ter se jih navaja k samostojnemu delu po načelu žena vadi ženo. Prav tako je poudarjal, da naj se podpira ustanavljanje ženskih odsekov znotraj sokolskih društev in ne samostojnih ženskih telovadnih društev, kajti *»sokolska stvar je za ves narod brez razlike stanu, spola in starosti; končni, splošni cilj je možu in ženi v Sokolu isti, delo v dosego sokolskega vcilja mora imeti enotno smer: za to treba vzajemnosti moža in žene«*.[15] Slovenska sokolica v sokolski praksi do tedaj naj še ne bi imela svojega deleža, *»toda, treba je, da ga dobi, treba tembolj, ker je žena važen činitelj pri vzgoji mladine, saj je po prirodi za gotov čas vzgoja celo moške mladine odkazana ženi«*.[16]

Število žensk se je v mesecih do prve svetovne vojne povečalo in pred začetkom prve svetovne vojne je sokolska organizacija na Slovenskem beležila 6613 članov in 1040 članic, od katerih jih je telovadilo 537, to je 51,5 %, medtem ko je moških telovadilo 1761 ali 26,6 %.[17] Ženske torej v

[13] Slovenski Sokol, 25. maja 1910, ŽTD v Ljubljani, str. 38-40.
[14] Slovenski Sokol, 25. 5. 1913; Mila Koutnikova, Žena v Sokolu, str. 40.
[15] Slovenski Sokol, 25. 5. 1913, Žena v Sokolu, str. 39.
[16] Prav tam.
[17] D. Stepišnik, Telovadba na Slovenskem, 1974, str. 91-92.

društvih niso bile le pasivne ali podporne članice ali zgolj okrasek, ki bi pripenjal prapore, pač pa so svoje narodno javno delovanje vedno bolj opravljale tudi s telovadbo, glede na delež celo bolje kot moški.

Še vedno pa se je ženska telovadba soočala s tradicionalističnim stereotipom, npr. zelo pomenljivo je poročanje načelnika Tržaške sokolske župe Miroslava Ambrožiča[18] leta 1913, ki je poudaril, da je članstvo deklet oziroma članic preveč odvisno od volje staršev. Telovadbo se jim *»največkrat ... naravnost brani kot nepristojno, dočim se otroke pusti k telovadbi vsaj takrat, kadar to željo sami izrazijo«*. Iz njegovega citata pa veje tudi spoznanje o splošnem nerazumevanju pomena telovadbe, ki naj bi bila splošno vzgojna in narodno vzgojna dejavnost. Ambrožič nadalje kritično ošvrkne način življenja mladenk po dopolnjenem 14. letu, najsi bodo slednje iz dobro stoječih ali drugih slojev, ki jim je bilo po njegovih besedah skupno, da *»potratijo velik del svojega življenja z najrazličnejšimi deli, ki so popolnoma brez vsake praktične vrednosti, ali ... s pohajkovanjem in zanimanjem za stvari, ki njim samim ne prinašajo koristi, še manj pa človeški družbi. Da bi jim manjkalo časa za telovadbo, to je prav redkokdaj.«* Narodnost, telovadba in sokolstvo so zato tujki, ki da so za gospodične neprimerni, za dekleta, ki so bila večji del dneva v službi, pa preveč. Dekleta raje *»zdravje iščejo v počivanju, brezdelju - lepoto v obleki in modi«*. Prvenstvena misel tržaške matere je po Ambrožičevih besedah bila, da si hčerka čim prej priskrbi *»varno pristanišče; kakšne pa naj pridejo tja in kakšen je njihov poklic tam, kaj sme zahtevati od njih tudi narod in družba, o tem ni treba mnogo misliti«*. Tradicionalizem pač, čeprav Ambrožič v svojem času in okolju zaznava, da vedno več naroda *»glasno priča o pomanjkanju telesne vzgoje s svojim zdravjem«*. In Sokol je zato poklican, *»da odpomore temu gorju, ogrožujočemu narodov obstanek ravnotako nevarno, ako ne še bolj, kakor oni vidni sovražniki, ki obdajajo meje naše narodne posesti«*.[19]

Kljub temu pa so vabila Sokola naletela na odgovore *»z različnimi pretvezami, ki bi spadale bolj v srednji vek, kakor v dvajseto stoletje. Ženska da ne potrebuje telovadbe, ostane naj v kuhinji in pri takozvanem domačem ognjišču. Sliši se celo o nespodobnosti, katero bi zagrešila odrasla dekleta z ‚zviranjem' in skakanjem v telovadnici.«* Ambrožič nasprotno utemeljuje korist ženske telovadbe iz fiziološkega oziroma biološkega vidika in poudari, da se moško in žensko telo ne razlikujeta: *»Muskulatura ženske je sestavljena iz enakih celic kakor moška, potrebuje enako množino dotoka krvi in v njej obseženih krepilnih snovi, kar se pospešuje z napenjanjem; njihova pljuča zahtevajo istotako izdatnega dovajanja kisika, njihovo srce je treba ravnotako okrepiti, da bo zmožno brezhibno dovajati celemu organizmu dovolj krvi, skratka: njihov organizem zahteva isti proces presnavljanja in okrepljenja, kakor moški.«* A glede na antropološko različnost *»mora biti ženska telovadba primerna njihovi nekoliko manj močni konstrukciji«*, zato tudi *»članice same vodijo telovadbo in vedo, kaj je primerno in kaj ni«*. Glede na očitke, da *»izgubi žensko telo s telovadbo na svoji lepoti in gracijoznosti«*, pa odgovarja, da velja *»ravno nasprotno. Oboje se s telovadbo pridobi, saj sta telesno zdravje in primerna krepost predpogoja lepote.«* V podkrepitev navaja mnenje nemškega zdravnika Ferdinanda Augusta Schmidta v delu *Unser Körper: Der Geschlechtsunterschied in Körperbau*, ki je trdil, da *»mnenje, da bi bila dekleta z rednimi telovadskimi vajami oškodovana na svoji posebni ženski lepoti in da bi se smela vsled tega ženska telovadba omejiti samo na igre in nenaporne (takozvane »estetične«) vaje, v resničnem razmerju ni utemeljeno, nasprotno se mora pobijati kot popolnoma napačno. Deviško telo je lepo samo, ako kaže gotovo mero zdrave napetosti. Mehkobno in maščobno polnost ceniti prepustimo Veleturčinom.«*[20]

Slovenska sokolica v dobi pred prvo svetovno vojno telovadne tekme za razliko od sokolov ni poznala, medtem ko je »prva ženska telovadna tekma v češkem sokolstvu« potekala marca 1910. Tekma je bila obvezna za članice vaditeljskih zborov ene od čeških žup in vsak zbor je moral biti zastopan vsaj z eno vaditeljico. Tekmovalni program je zajemal po eno obvezno in po eno poljubno vajo, in sicer v prostih vajah (danes parter), vajah s kiji, na bradlji, na krogih in dva obvezna preskoka prednožno čez konja vzdolž. Ocenjevala se je »težkost« ali zahtevnost vaje in izvedba. Ocena tekmovanja v češkem sokolskem glasilu, ki jo je povzel Slovenski Sokol, je poudarjala, da sta med tekmo vladala »mir in disciplina«, kar je vplivalo na potek tekme; da se je *»pokazal ... zvišan nivo*

[18] Ambrožič je pozneje emigriral v jugoslovansko državo in nadaljeval s sokolskim delom. V prvi polovici tridesetih let je bil načelnik Sokola Kraljevine Jugoslavije.
[19] Vestnik Tržaške sokolske župe, 26. 3. 1914, Občni zbor Sokola v Trstu 30. 1. 1914, str. 85-91.
[20] Prav tam.

izvežbanosti kakor glede stopnje vaj tako glede izvedbe«; da se je *»uveljavila ... lastna tvorna moč in praksa tekmovalk v sestavljanju vaj«*; da se je tekma *»izkazala ... kot dobro sredstvo za vadbo samostojnosti in pridobivanja samozaupanja«* ter da se je tekma *»pokazala ... kot novo hvaležno polje za uveljavljanje prizadevnosti, pridnosti in nadarjenosti mladih, svežih moči«*.[21]

Glede na češki zgled bi morda pričakovali umestitev ženske telovadne tekme na zlet slovenskega sokolstva v letu 1913, vendar so bile dekletom in ženam predvidene le proste vaje. Morda je bila temu kriva samokritika, da slovenska sokolica, ki je šele pri nastopih in prostih vajah, še ni dovolj izvežbana za tekmovanje. Prav tako je primanjkovalo vaditeljic, ki bi lahko, po češkem zgledu, tekmovale. Zato bi se morala ženska telovadba najprej dodobra oblikovati in razširiti in pridobiti dobrih vaditeljic in telovadk. Medtem pa so bile lahko že proste vaje prezahtevne, kot so npr. tožili v Tržaški župi marca 1914. Tržačani so ugotavljali, da so v letu 1913 opustile telovadbo članice v Barkovljah in Rojanu predvsem *»zavoljo razvoju ženske telovadbe pri nas gotovo neprimerno težkih prostih vaj za III. vsesokolski zlet*[22] *v Ljubljani.«* Pred tem je Tržaška župa imela največ članic in zanimivo, da so prav nasprotno ugotavljali v Ljubljani, kjer se je število telovadk v drugi polovici leta 1913 podvojilo.[23] In ko že omenjamo zahtevne proste vaje, dodajmo še, da so Sokoli različnost spolov upoštevali tudi pri prostih vajah, kar lahko razberemo iz navodil za proste vaje članic za odpadli zlet. Vaditelji oziroma vaditeljice so morali upoštevati, da je *»ženska gracioznost drugo nego moška eleganca«*. Če pri *»telovadcu ugaja energična sila, ugaja pri telovadki lahna krepost«*. Temu primerno bi morali paziti, da se vaje ne izvajajo ne *»prekrepko, ne prelahno: ne prekrepko, da ne zaidete v silnost neprimerno ženski nravi; nasprotno pa tudi ne brez moči, da se ne vidite lene in zaspane; ne prelahno, da ne zapadete v slabostnost in nedoločno mehkobnost, na kvar pravilnosti in izrazitosti gibov.«*[24]

Sokolstvo pred prvo svetovno vojno je bilo naklonjeno ženskemu javnemu udejstvovanju. Njihov odnos do žensk je temeljil na narodnoliberalnem in demokratičnem stališču, ki so ga po prvi svetovni vojni, v jugoslovanski državi, na sestanku zastopnikov slovenskega sokolstva 6. januarja 1919 tudi deklarirali. Na omenjenem sestanku so med drugim soglasno odločili, da se, po zgledu južnoslovanske politične združitve, slovensko sokolstvo združi s hrvaškim in srbskim v jugoslovansko sokolstvo. Poleg te odločitve so sprejemali tudi načelne odločitve in smernice za delovanje v jugoslovanski državi. Glede odnosa do žensk so poudarili »narodni pomen« telesno zdrave in moralno krepke ženske tako z vidika matere narodovega potomstva, gospodinje v družini kot učiteljice mladine in javne delavke, ki je še toliko pomembnejši v zgodovinskih narodovih krizah. Zato, so poudarili, naj bo ženska enakopravna članica sokolskega društva. Društvo je temu primerno imelo moški in ženski odsek, ki imata skupno upravo, telovadbo pa ločeno. Ustanavljanje posebnih ženskih sokolskih društev pod okriljem sokolske zveze v obdobju po prvi svetovni vojni ni bila več praksa oziroma je bila že v letih pred prvo svetovno vojno opuščena.[25] Ker je slovensko sokolstvo prevzelo vodenje jugoslovanskega sokolstva do leta 1929, se je politika, izhajajoča iz opisanega načela, izvajala tudi v širšem merilu. Članstvo v sokolski organizaciji je po prvi svetovni vojni na splošno naraslo, tudi žensko, ki je naraslo tudi v razmerju do moškega članstva, pa čeprav je bil velik del slovenskega etničnega ozemlja priključen Italiji, Avstriji in Madžarski. Fenomen je razumljiv, konec prve svetovne vojne in »nacionalna osvoboditev« sta vplivala na preporod in razmah dejavnosti. Sokolstvo, ki je jugoslovansko državo temu primerno podprlo in jo smatralo za svojo nacionalno državo, je v okviru vzgojnega dela poudarjalo kulturno delo za državo, torej kulturni nacionalizem in patriotizem, ter vzgajanje pripadnikov in podpornikov jugoslovanske države in jugoslovanske nacionalne ideologije. Takšnemu načelnemu stališču in temu primerni politiki lahko sledimo vse do druge svetovne vojne. Za razliko od telovadne prakse do leta 1914, je sokolica v jugoslovanski državi pričela tudi tekmovati.

Žensko telovadbo na začetku 20. stoletja zasledimo tudi v okviru katoliškega tabora in katoliških telovadnih odsekov, ki so bili organizirani po ločitvi enotne slovenske narodne politike na liberalni

[21] Slovenski Sokol, 25. 4. 1910, Prva ženska telovadna tekma v češkem Sokolstvu, str. 32.
[22] Zlet bi moral biti v letu 1913, vendar je bil prestavljen na naslednje leto, a zaradi začetka prve svetovne vojne neizveden.
[23] Slovenski Sokol, 25. junij 1914, Tržaška sokolska župa, redni občni zbor TSŽ, str. 58-59.
[24] Slovenski Sokol, 25. 10. 1912, Proste vaje članic za III. slovenski vsesokolski zlet v Ljubljani 1913, str. 71.
[25] Sokol, 1919, 1-2; Načelni in obvezni sklepi, str. 10-14.

in klerikalni tabor konec 19. stoletja. Vendar pa je bil ob vprašanju ženske telovadbe v katoliški telovadni organizaciji Orel leta 1909 sprejet sklep, *»ki naroča vsem odsekom, naj ženske telovadbe ne gojijo«*. Sklep so utemeljevali s tem, da ne bi sodelovanja *»duhovniških prijateljev ... spravljali v zadrego«*, kajti liberalni tisk je komaj čakal senzacij.[26] V praksi so jo dopuščali, a le v večjih in industrijskih krajih, več ali manj zato, da se dekleta ne bi vključevala v Sokola.[27] Ženska telovadba v Orlu je bistvene premike doživljala po letu 1918. Ženski odseki so namreč postali sestavni del Orla, vendar bili zaradi znanih odklonilnih stališč organizirani povsem ločeno od moških in združeni v samostojni podzvezi.[28]

Kratko poglejmo še prodor športa in ženske aktivnosti. Razmah športa je povezan z organiziranjem jugoslovanske države. V številu novo organiziranih športnih klubov v začetku dvajsetih let 20. stoletja zasledimo tudi specialni ženski klub Atena, ki pa je bil poprevratno nadaljevanje Ženskega telovadnega društva. Delokrog je bil mnogo širši kot le šport in društvo se je označevalo kot telesnokulturno z naslednjimi odseki: šolska kuhinja (v Prečni ulici), ortopedski zavod (v Mladiki), otroško igrišče (park Tivoli), telovadni odsek (licejska telovadnica), plesni odsek, odseki za hazeno -predvojna športna igra, podobna današnjemu rokometu, namenjena izključno ženam[29] (park Tivoli), tenis (park Tivoli) in atletiko (Tivoli), lutkarski in prosvetni odsek.[30] Sicer pa so se ženske v tem obdobju vključevale v športne klube, kjer so bile ali sočlanice moških v posameznih klubskih sekcijah ali pa so bile organizirane kot samostojna »ženska sekcija«. Do druge svetovne vojne so se ženske večinoma bavile s »hazeno« (že pred začetkom druge svetovne vojne je zamrla), atletiko, plavanjem, tenisom, sabljanjem, smučanjem in drsanjem. Prodor športa je prispeval k uveljavitvi »tekme« in rednih tekmovanj oziroma tekmovalnih sistemov. Ženske so se soočale s predsodki, da se naj zaradi svoje »nežnosti« in »nežnega značaja« ne bi ukvarjale z vsemi športi, kot npr. z nogometom, ker so bili, »po zdravniških ugotovitvah«, nekateri športi zanje škodljivi. Zato so športni eksperti za ženske zagovarjali igre in panoge, ki naj bi pospeševale »uglajenost oblik, preciznost gibov« in naj bi se *»opravljale brez vidnega napora z lahkoto in eleganco«* in ki naj bi *»žensko krepile in zabavale«*.[31] Prav tako se pri panogah oblikujeta ženski in moški tekmovalni program. Priporočala se je nadalje športna igrivost in še leta 1934 je pisal telesnovzgojni pedagog in trener Drago Ulaga, da *»ženskemu značaju odgovarja sport kot igra, moškemu sport kot borba«*, kajti *»žena mora ostati vedno žena in ne sme preko mej, ki jih je postavila narava«*. Če pa bi žena dajala preveč pozornosti športu, pomeni to, da je zašla »na stransko pot«. To še ne pomeni, da je šport za ženo nepomemben. Še kako naj bi bil važen, je vir zdravja in podpira *»materinsko rodno sposobnost ženske«*, vendar ženska mora ohraniti *»soglasje s svojo žensko naravo«* in ostati *»kot človek ženska«*. Ulaga je temu primerno trdil, da *»človeštvu so potrebnejše žene, ki skrbe za dom in družino, kakor pa one, katerim je sport začetek in konec, vse drugo pa le potrebno zlo«*. Zavračal je težnjo ženske po približanju moškemu tipu športnika, ker to pomeni *»propadanje žene in nerazumevanje sportne ideje«*, saj *»sport ni le radi onih, ki ga gojijo, njegova velika vrednota je v stremljenju za zboljšanim rodom«*. In v podkrepitev misli je navedel besede rektorja berlinske visoke šole za telesno vzgojo kirurga dr. A. Bierja (D. Ulaga je bil študent berlinske šole) in ginekologa Sellheima; prvi naj bi dejal, da *»čim bolj se približuje ženski tip moškemu in obratno, tem bolj jadramo v propad«*, drugi pa, da ves kulturni napredek leži *»v stopnjujoči se diferenciaciji med spoloma«*.[32]

VIRI IN LITERATURA

Južni Sokol, I, 1871.
Sokol, glasilo Hrvatskega Sokola, 1904.
Slovenski Sokol, 1905-1914.
Sokol, glasilo Slovenske sokolske zveze, 1919.

[26] France Pernišek, Zgodovina Slovenskega Orla, 1989, str. 85.
[27] Stepišnik, Telovadba, str. 211-212.
[28] Več o tem glej Pernišek, str. 110-114, 123-127, 140-141, 206-209 idr.
[29] O hazeni glej: Boris Rozman, Hazena –ženska športna panoga, Kronika, 36, 1988.
[30] V: Ljudmila Šlibar, Moderna ženska telesna vzoja, 1929.
[31] Šport, 24. 10. 1923, Žena in šport; v: Boris Rozman, Hazena –ženska športna panoga, Kronika, 36, 1988, str. 225.
[32] Drago Ulaga, Knjiga o sportu, 1934, str. 33-44.

Tomaž Pavlin, Športne organizacije v Ljubljani do druge svetovne vojne v luči pravilnikov in statistike. Kronika, 2002, 3, str. 385-403.
France Pernišek, Zgodovina Slovenskega Orla. Buenos Aires, 1989.
Razvoj šolske telesne vzgoje na Slovenskem. Ljubljana, 1978.
Boris Rozman, Hazena-ženska športna panoga. Kronika, 1988, 36, str. 225-231.
Splošno žensko društvo 1901-1945. Ljubljana, 2003.
Drago Stepišnik, Oris zgodovine telesne kulture na Slovenskem. Ljubljana, 1968.
Drago Stepišnik, Telovadba na Slovenskem. Ljubljana, 1974.
Andrej Studen, Ženska naj se drži kuhalnice. Historični seminar, 1994, 4, str. 149-164.
Ljudmila Šlibar, Moderna ženska telesna vzgoja. Ljubljana, 1929.
Drago Ulaga, Knjiga o sportu. Celje, 1934.
Vinko Zaletel, Zgodovina telesne vzgoje in sokolstva. Ljubljana, 1933.

Marta Rau Selič

ŽENSKA, NJEN POLOŽAJ IN VLOGA PRI FILMU

RAU SELIČ Marta, strokovni sodelavec I za filmsko gradivo, Slovenski filmski arhiv pri Arhivu Republike Slovenije, Zvezdarska ulica 1, p. p. 21, SI – 1127 Ljubljana, Marta.Rau@gov.si

791.43-055.2(497.4)
396:791.43(497.4)

ŽENSKA, NJEN POLOŽAJ IN VLOGA V FILMU

Film, dragocen vir za proučevanje zgodovine in vloge človeka v njej, je v veliki meri kolektivno delo, odvisno od manj vidnih sodelavcev, med katerimi so tudi ženske. V tem prispevku nisem govorila o filmskem gradivu, kjer najdemo le zapise bolj ali manj znanih žena, ampak predvsem o zgodbah njegovega nastajanja, polnih različnih pristopov, človeških stikov in odnosov. Učijo nas, naj naše delo vodijo strokovnost, svoboda, dojemljivost za novosti napredka, zavest o nikdar končanem učenju, ne oziraje se na kratkoročne cilje trenutnih opcij. To je še posebej pomembno za arhive, kjer moramo ohraniti »spomin« bodočim rodovom.

RAU SELIČ Marta, Specialised Staff Member I for film materials, Slovene Film Archive, The Archives of the Republic of Slovenia, Zvezdarska ulica 1, p. p. 21, SI – 1127 Ljubljana, Marta.Rau@gov.si

791.43-055.2(497.4)
396:791.43(497.4)

The Woman, Her Place and Role in Film

Film, a precious resource for studying history and people's roles in it, is to a great extent a collective endeavour, dependent upon many less-noticeable individuals, women among them. This article is not about the films themselves, about the recordings of more or less famous women, but about the stories of the making of these films, full of different approaches, human contacts and relationships. We are told to be professional, independent, open to new innovations, aware of a never-ending learning process and taking no notice of short-term goals. This is of particular importance for the archives, whose duty it is to preserve "memory" for future generations.

Ta zapis je posvečen manj znanim filmskim delavkam, ki pa so bistveno prispevale k uspešnemu delovanju filma v celoti. Večinoma so bile, razen redkih izjem, kot tudi njihovi moški kolegi v povojnem času, priučene v svoj poklic. Izbrane so bile s srečno roko in tudi izobraževali so jih pravi mojstri. Država je v dneh po vojni poskrbela za strokovno izobraževanje filmskih kadrov, posebno za poklice, ki tudi pozneje niso našli prostora v visokošolskem izobraževanju. Ves čas svojega delovanja so strokovno in osebnostno napredovale, saj je razvoj na področju filma od njih zahteval znanje, iznajdljivost in ustvarjalnost in skrajne človeške napore. Plačilo v dneh po vojni filmskim entuziastom in pionirjem ni bilo vprašanje. Delali so, živeli, ustvarjali in preživeli. Ogrožena vrsta so bili že zaradi narave svojega dela. Bili pa so spoštovani in imeli so jasen cilj, v katerega so verjeli. Danes, v času propada slovenskega filma kot panoge in umetniške ustvarjalnosti, si je težko predstavljati pomembnost, ki ga je imel film v tistih dneh. Ženske so bile v filmskih poklicih cenjene, ker so bile s svojo natančnostjo, potrpežljivostjo in vztrajnostjo, pa tudi povezovalno vlogo nepogrešljive pri strokovnem delu. Film je pač timsko delo. V »skritih« poklicih, ki jih pa pri filmu opravljajo tudi moški, jih niso ogrožale, ker moški tega dela preprosto niso hoteli opravljati. Seveda so bile nekatere obremenjene tudi s svojimi družinami, a opravljale so smiselno delo. Najbolje pa so delovale v »ustvarjalnih parih« znotraj ekip.

Izbrani primeri bodo nekoliko osvetlili vlogo in doprinos ženske na področju filma, celovitejši pogled bi dala šele podrobnejša zgodovinska raziskava. Že izbrani primeri pa odpirajo nove poglede na filmsko zgodovino.

Dejstvo, da vsaka generacija piše svojo zgodovino, lahko razumevamo v smislu, da vsaka ustvarja novo, ali da kroji staro. To »krojenje« pa je lahko zelo usodno, kadar iz katerega koli vzroka posežemo v dejansko obliko in vsebino dokumenta. To pri »filmu« ni redko, je pa iz etičnega in znanstvenega vidika nedopustno. Nove tehnologije omogočajo raznovrstne posege v izvorni zapis in »manipulacijo« z njim.

Ob nekoliko podrobnejši analizi gradiva se je pokazalo, da so pisni viri za proučevanje izbrane teme redki in da je skrajni čas, da še žive poiščemo in zabeležimo njihove zgodbe. Zato sem se pri svojem prispevku oprla predvsem na živi stik – dokumentiran pogovor, ki brez Borka Radeščka in njegovega dolgoletnega praktičnega in raziskovalnega dela na področju filma ne bi bil mogoč. Skrbel je za zapis pogovorov na DVD (opremljen z računalniškimi kazali) in vzpostavil tudi stik in pretok s skritimi tvorci v »filmski zakladnici«.

Zato je ta zapis posvečen v hvaležnosti njemu in vsem »skritim« graditeljem, ne glede na spol.

Tako je zdaj pred nami pet žena različnih poklicev, in sicer kino podjetnica Pavla Jesih, inženirka elektrike Emilija Soklič, filmska snemalka Veka Kokalj, maskerka Berta Meglič, čitalka svetlobe Krunoslava Wechtrsbach in montažerka Darinka Peršin.
Čeprav pri filmu (mislim na produkcijo) prevladujejo moški, so se ženske preizkusile v domala vseh filmskih poklicih, tudi tistih, ki so bili večinoma v moških rokah: leta 1973 je diplomirala na Akademiji za gledališče, radio, film in televizijo v Ljubljani prva akademsko izobražena filmska režiserka. AGRFT je zavestno skrbela tudi za ženski podmladek. Vendar je samo eni od sedmih diplomantk uspelo režirati celovečerni film (Maja Weiss: Čuvar meje, 2002). Uspešnejše so ženske filmske režiserke pri kratkem igranem in dokumentarnem filmu in na Televiziji, kjer se je izoblikovala vrsta uspešnih režiserk in realizatork-novinark starejše in mlajše generacije, ki so prepoznavne predvsem z izbiro angažiranih tem. Ženske filmske delavke so na različnih delovnih zadolžitvah prisotne pri filmu že od samega začetka. Med njimi izstopa Milka Badjura, montažerka in soustvarjalka filmov Metoda Badjure in pozneje vrste slovenskih igranih in dokumentarnih filmov (preko 100). Podrobneje je njo in njen ustvarjalni odnos z možem Metodom Badjuro predstavil Ivan Nemanič leta 1994 v publikaciji ARS z naslovom Filmi Metoda in Milke Badjura: 1926-1969, kjer piše, da je njuno ustvarjalno delo tako prepleteno, da se pri večini filmov navajata kot soavtorja. Čeprav sta delala skupaj, od scenarija, snemanja, režije do montaže, se zdi, da je on v njuno delo vnesel več lirične mehkobe in »duše«, ona pa je prispevala trdno strukturo in formo. Tudi v svetu redka oblika umetniškega sobivanja moža in žene.

Morda bi morali iz začetkov omeniti še Lojzko Omota, sestro Rudija Omote, prvo filmsko arhivarko Triglav filma, ki sicer ni imela posebne izobrazbe, a je potrebno znanje pridobila od svojega brata. V filmskem skladišču v Trnovem je do leta 1975, ko je gradivo prevzel Ivan Nemanič (ARS), zvesto skrbela za filmsko dediščino (tudi na gorljivem traku). Vztrajala je v nemogočih pogojih, saj je bilo skladišče neprimerno za človeka in tudi za gradivo. Vlaga je nihala, poleti je bilo prevroče, pozimi zmrzal in kadar je deževalo, je tla prekrila voda.

Sicer ostajajo ženske, razen seveda igralk, v ozadju nekdaj tudi gospodarsko pomembne panoge (Triglav film je imel okoli 400 zaposlenih). Nepogrešljive so predvsem tam, kjer strokovno delo pri filmu zahteva vztrajnost in natančnost in tako opravljajo »skrite« poklice. Pri propadu filmskih podjetij je poleg drugih vzrokov pomembno vlogo odigralo tudi izginjanje »skritih« izvrstnih pomočnikov (mojstrov- obrtnikov-izumiteljev) obeh spolov, brez katerih tudi »herojev« ni.

Pavla Jesih, roj. Avbelj, je naši javnosti znana predvsem kot odlična alpinistka[1] z vrsto prvenstvenih vzponov. Bila je prva samostojna kinopodjetnica v Sloveniji, »lastnica koncerna«,[2] saj je pred vojno imela v lasti pet kinodvoran, ki jih je obdržala vse do osvoboditve. Njena usmeritev je pred vojno veljala kot liberalna, tak je bil tudi njen predvojni spored. Med vojno pa so vsi lastniki kinodvoran[3] prikazovali nemške filme, ker jih ni bilo mogoče nabavljati drugod kot pri z Nemci povezanih firmah. Tako je med vojno posredno gospodarsko podpirala sovražnika in prikazovala filme

[1] France Brenk, Slovenski film, str. 214, op. 14.
[2] Ibidem, str. 25.
[3] Ibidem, str. 23.

s propagandno vsebino.[4] Po vojni, ko so na Slovenskem film podržavili in so »skromni podjetniki« prodajali ali predajali svoje kinematografe ter ostajali njihovi uporabniki za državno plačo, sta se »dva najbolj bogata« za premoženje borila do konca. Uspela nista. Navajam obsodbo: *»Jesih Pavla... je bila s sodbo okrožnega sodišča v Ljubljani Ko 689/46-19 z dne 13. 7. 1946 in s sodbo vrhovnega sodišča v Ljubljani z dne 27. 9. 1946 zaradi zločinstva obsojena zaplembe kina podjetja 'Matica' v Ljubljani, 'Metropol' v Celju in 'Titov dom' v Ptuju.«* Naknadno ji zaplenijo še kino Union v Celjskem domu, ki prvič pomotoma ni bil na seznamu. Sprva so iz zaplembe izvzeli tudi Ptujski kinematograf, a so se Ptujčani pritožili, ker da je kino že pred vojno zgradila s kulturbundovskim denarjem in delovala kot peta kolona, ker je vrtela nemške propagandne filme in zadušila slovenski kinematograf na Ptuju. Zaplenili so ji, potem ko je zgubila pritožbo tudi za zadnjo mizo in omaro, ves pripadajoči inventar. Kot navaja Fr. Brenk,[5] je bila P. Jesih *»v zadnjih predvojnih letih tudi dovolj pogumna«*, saj je v Elitnem kinu Matica predvajala sovjetske filme in kot biljeterja zaposlila Milana Apiha. *»Naš odnos do Pavle Jesih je bil zato - vsemu navkljub - korekten: osebno sem od nje prevzemal njen ptujski, celjska in ljubljanska kinematografa in kot uslužbenko podjetja, kot dobro organizatorko smo jo poslali v vroči Trst z mnogimi gledalci in kinodvoranami, pa z malo filmi.« »Tik pred smrtjo decembra 1976 je še doživela izdajo knjige Toneta Svetine Stena, kjer ji avtor posveča dobršno pozornost. Želela je, da bi njen pepel razsuli po slovenski zemlji z vrha Špika. Njene poslednje želje niso izpolnili.«*[6]

Bila je, tako kot njen poklicni in najmočnejši konkurent Milan Kham vsaj v odnosu do gora goreča Slovenka in morda bi lahko sprejeli misel Fr. Brenka, ki je bil, čeprav je citirano knjigo pisal leta 1980, živa priča in akter povojnega dogajanja pri izgradnji filmske panoge: *»Domala vsi filmski podjetniki, ki so 1945/46 stopali pred ljudska sodišča, so bili zavedni Slovenci.«*[7] Na vprašanje, zakaj so ti ljudje med vojno sodelovali z okupatorjem, Brenk odgovarja, da bolj iz strahu kot iz želje po dobičku.

Rudi Omota

Milan Kham je odigral odločilno vlogo pri začetkih slovenskega filma. 10. maja 1939 je z družabnikom ustanovil[8] Prosvetno zvezo (bolj iz potrebe, kot pa iz strankarskega prepričanja!) »Emono, družbo za filmsko proizvodnjo in filmsko izposojevalnico.« Kot konkurenta sta Kham in Jesihova pred vojno s svojim izborom filmskega sporeda v klerikalnem kinu Union in liberalni Matici prispevala k celovitejši ponudbi, vsaj v Ljubljani. Po vojni, ko so kinematografe podržavili, je bil prof. Fr. Brenk, kot sam piše,[9] deležen očitkov, da je spored slabši. Zanimivo je, da je o podržavljenju zaradi ekonomskih razlogov razmišljala že vlada leta 1920 v Ljubljani.[10] Vendar je potekal v ozadju že tedaj za gledalce skrit boj mednarodnih razsežnosti za prevlado nad tržiščem. Tudi Milan Kham, »skalaš«, član družbe zanesenih gornikov, ki so dali pobudo in omogočili naš prvi dolgi igrani - čeprav še nemi film - *V kraljestvu Zlatoroga*, je bil po vojni obtožen kaznivega dejanja po čl. 3 tč. 9 in čl. 10 (bil je polovični lastnik kina Union, druga lastnica pa klerikalna Prosvetna zveza) in razlaščen. Zaplenili so mu tudi kinopodjetje Emona. Med vojno je snemal aktualne dogodke (Domobranska prisega, Veliko protikomunistično zborovanje, Jelendolske žrtve, Izobešanje rdeče zastave na frančiškanskem zvoniku).[11] *»Tri tehnično korektne okupatorsko domobranske propagandne filme, ki so se nehote spremenili v dragocen*

[4] Ibidem, spored na str. 28.
[5] France Brenk, Slovenski film, str. 25.
[6] Ibidem, str. 214, op. 14.
[7] Ibidem, str. 29.
[8] Ibidem, str. 25.
[9] Ibidem, str. 30.
[10] Glej Sejne zapisnike narodne vlade SHS v Ljubljani in deželnih vlad za Slovenijo 1 –3, za objavo pripravil Peter Ribnikar, Arhiv Republike Slovenije, 2002.
[11] France Brenk, Zapiski o filmu, str. 81.

zgodovinski dokument in hkrati obtožbo avtorjev«[12] in nadalje navaja, da so po vojni filme okrnili. Vendar je Kham snemal po nalogu OF,[13] kar potrjuje tudi dejstvo, da ga je OF, ko ga je okupator med vojno zaprl, »snela« z liste deportirancev. Njegovo delo ga kaže kot filmskega pionirja z vizijo, ki mu pri uresničevanju sanj o slovenskem filmu ni bilo žal denarja in časa; zanj pa govori tudi izbor odličnih sodelavcev (dr. Mario Foerster, Rudi Omota, Janko Ravnik i. dr.). Ker je bilo delovanje sodelavcev OF v zaledju iz znanih vzrokov konspirativno, je možno, da celo Fr. Brenk po vojni ni vedel za sodelovanje M. Khama in R. Omote z OF. Tu se lahko vprašamo, ali je mogoče, da Fr. Brenk ni vedel!? Vsekakor moramo proces razlastitve kinematografov razumeti v kontekstu prizadevanja nove države, da bi organizirala celotno filmsko področje, ker se je zavedala njegovega pomena, kar ji je le deloma in za krajše obdobje uspelo.[14] Boj za podržavljanje kinematografov je formalno zaključilo Vrhovno sodišče v Ljubljani z zgodovinsko zanimivo odločbo z dne 27. septembra 1946 pod znakom: Kpv 907/46 2.

Emilija Soklič

Delo **Emilije Soklič** pri filmu se prične po vojni, ko je imela že družino in so jo kot strokovnjaka na področju elektrotehnike leta 1947 pritegnili k Triglav filmu. Da bi bila kos novim strokovnim izzivom in nalogam, si je izobrazbo v veliki meri pridobivala sama, veliko znanja pa, ko je čez pol leta kot edina iz Jugoslavije še z dvema slovenskima snemalcema odšla na Barandovo in se izobraževala s še 40 ljudmi z vsega sveta. Imela je odprte oči, bila je radovedna, bistra in spretna in je sodelovala tudi pri izgradnji tehnične filmske baze v Jugoslaviji. Z minimalnimi sredstvi je po svetu in po Jugoslaviji nabirala novo, pa tudi že rabljeno tehnično opremo in vedno našla najbolj enostavne in učinkovite rešitve. Ni čudno, da si je prislužila ime jugoslovanska Mata Hari. Kmalu je, predvsem skupaj z Rudijem Omoto, iznajditeljem slovenskega filma iz nič ustvarila filmsko tehniko Triglav filma in po prvih slovenskih filmih želela preizkusiti tehnične možnosti Triglava v delu z zahtevnejšo filmsko ekipo. Tako je prišlo do koprodukcij in le dva sta vedela, kdo jih je zakrivil in zakaj. Pozneje je bilo okoli tega veliko prahu in tudi ideoloških sporov, a resnica je bila zelo preprosta. In res, že prvi film, črnobela koprodukcija *Irena v zadregi* in barvna *Dalmatinska svatba* v zgodnjih petdesetih sta pokazali, da je Triglav film sposoben konkurirati najboljši filmski evropski tehniki (z Omoto sta v zelo zahtevnih pogojih naredila sklop aparatur za magnetno zvočno snemanje). Ni bilo zahteve, problema, ki ga ne bi skupaj z njim, s svojo ekipo ali pa sama, izpeljala. Tehnika, ki so jo Nemci in pozneje Angleži pripeljali s seboj na snemanje je bila manj kvalitetna. Čudili pa so se tudi nad visokim nivojem organiziranosti, skratka strokovnih in tehničnih uslug v celoti. Tega pozneje nikoli več nismo dosegli. No, tudi osebe, kakršna je E. Soklič in R. Omota so po svetu redko posejane in ni čudno, da sta bila večkrat deležna priznanj od tujcev. S sodelavci sta se dobro razumela, najbolje pa je Sokličeva sodelovala z Rudijem Omoto, ne samo kot strokovni sodelavec in strateg. Neopazno je reševala neštete življenjske probleme, ki jih genij kot je R. Omota sploh ni zaznaval. Tako je rešila tudi eno od usodnih ugank, ko Omota tri dni pred zaključkom snemanja filma *Kekec* (premiera vnaprej določena za 29. nov.!) ni mogel *»položiti tona, ker je mjavkal«* in je čez noč, v prepričanju, da je kot konstruktor sam zakrivil napako, razstavil kamero in montažno mizo. Napake ni mogel odpraviti, a zjutraj je zvok lahko »položil« brez problema. Dušan Povh, tedanji direktor, ga je obtožil sabotaže. V tistih dneh! E. Soklič je z žensko intuicijo in svojim strokovnim praktičnim znanjem ugotovila vzrok in ga pri ustrezni službi potrdila: napako je povzročilo nihanje električne napetosti! Zgodbo navajam, ker je značilna za vse akterje dogodka, njihove karakterje in vloge, pa tudi zgodovinski trenutek. Čeprav so R. Omoto kazensko odslovili in mu je kmalu na Inštitut za elektrozveze sledila tudi E. Soklič, je bilo to za njun strokovni razvoj zelo koristno. Delala sta tudi še za Triglav, saj sta bila najboljša. Na Inštitutu je bila zbrana odlična ekipa in Sokličeva jo je dolga leta uspešno vodila.

[12] France Brenk, Slovenski film, str. 28 in 213, opomba št. 10.
[13] Vir: Pričevanje Milana Khama in Rudija Omote v pogovoru z Borkom Radeščkom; Magnetofonski zapis pogovora Steva Jovičića na domu Milana Khama, leta 1975(?).
[14] France Brenk, Slovenski film, str. 29.

Sama je rekla, da v filmu rabiš norce in take norce je imela okoli sebe pri delu tudi pozneje. Delali so podnevi in ponoči. Entuziazma teh ljudi ni načela nobena krivica in spletka. Njihov strokovni in človeški prispevek nas navdihuje še danes in ne vem, da bi bil presežen. Med tema dvema nadarjenima in predanima človekoma se je razvilo edinstveno tovarištvo in strokovno soustvarjanje, kjer ni bil nihče podrejen, ampak se je vsak izrazil v svojih možnostih in danostih. Neštetokrat sta skupaj, brez aplavza presegla skrajne človeške in stvarne možnosti.[15]

Edina filmska snemalka **Veka Kokalj** se je po študiju umetnostne zgodovine in etnologije na ljubljanski filozofski fakulteti strokovno izpopolnjevala na Poljskem, preverjala in nadgrajevala je svoje znanje skozi delo v različnih, tudi mednarodnih filmskih ekipah in festivalih doma in po svetu. K Triglav filmu je prišla leta 1948 (?), ko se je kot edina ženska izučila na področju filmske fotografije pri enem največjih, a javnosti manj znanih evropskih mojstrov filmskega snemanja in teorije, Milanu Kumarju in mu pozneje tudi asistirala. Snemala je predvsem kratke dokumentarne filme. Njen opus na tem področju je obsežen (več kot 50 dokumentarnih filmov). Sledila je Milanu Kumarju na AGRFT, kjer je izvrstno predaval teorijo in osnove filmske fotografije. Tam je Kokaljeva kot honorarna filmska snemalka uspešno sodelovala pri štirih študijskih filmih. Posebno mojstrstvo je razvila na področju filmskega trika s posebno prirejeno kamero, ki je omogočala snemanje vsake slikice posebej in je bila zato primerna za snemanje risank in filmskih napisov. Sprva jo je bilo ves čas potrebno vrteti ročno in to z enakomerno hitrostjo, ki ustreza 24 slikam na sekundo. To delo je zahtevalo neznansko veliko potrpljenja in natančnosti in zato zanj ni imela konkurence med moškimi snemalci. Pri tem ustvarjalnem in strokovnem delu, ki je velikokrat zahtevalo tudi iznajdljivost in požrtvovalnost, si je pridobila ugled in spoštovanje moških kolegov in stroke. Ostaja mu zvesta vse življenje. Njeno »kraljestvo« je bilo v prostorih Vibe filma na Zrinskega 9. Tam je imela sobo, kamor so lahko vstopili le redki. *»Sodelovala je skoraj z vsemi slovenskimi režiserji kratkih filmov ter z nekaterimi priznanimi mojstri animiranih filmov, tujimi in domačimi, pa tudi s takimi, ki so v tujini bolj uspeli kot doma.«*[16]

Sodelovala je tudi pri Duletičevem filmu *In memoriam* (na temo NOB) leta 1968, menda prvem slovenskem poizkusu »cinematoskopskega« filma, celovečernega igranega filma pa ni posnela.

Med prvimi montažerkami moram omeniti **Darinko Peršin**, ki se je po končani gimnaziji v Ljubljani izpopolnjevala na Srednji tehnični (triletni »Tehnikum«), predvsem pri Milanu Kumru in Rudiju Omoti. Znanje, ki ga je tu, tudi s kolegi snemalci dobila, je bilo zelo mnogostransko.

1947-1951 je bila zaposlena na Triglav filmu, od maja 1951 pa je čez noč postala skupaj s svojimi sodelavci svobodna filmska delavka. Tedaj so namreč v Beogradu, ker je bilo pri filmu preveč, tudi neustreznih ljudi, v želji, da bi se jih iznebili, izdali zakon o prenehanju rednega razmerja filmskim delavcem. In analiza njenega montažnega dela pri filmu potrjuje, da se je D. Peršin kot svobodnjak razvijala in potrjevala od projekta do projekta in da je zato tudi v težki konkurenci vedno dobila delo. Poleg tega se je izpopolnjevala, predvsem pri delu s tujimi filmskimi ekipami, saj je Filmservis nadaljeval s koprodukcijami tudi umetniško zahtevnejših projektov. Pri tujih režiserjih je uživala velik ugled in so jo večkrat vabili, da bi odšla v tujino. Uspešno je delala z mnogimi slovenskimi režiserji, tudi mlajše generacije. Montirala je preko 25 celovečernih filmov in za svoje delo prejela več nagrad, med njimi za Klopčičevo *Dediščino* Badjurovo nagrado in Priznanje v Beogradu.

Filmska maskerka **Berta Meglič** se je po končani frizerski, kozmetični in lasuljarski šoli specializirala v filmskih šolah v Beogradu (1948/49) in Parizu (1960). Kot maskerka je pričela delati pri filmu *Trst* (Štiglic, 1951) skupaj z Maro Kralj, slikarko in zelo mnogostransko ustvarjalko, in nato sodelovala pri ok. 200 slovenskih in tujih celovečernih filmih. Kot mojster svoje stroke je z znanjem in intuicijo odločilno podprla igralce pri oblikovanju karakterja. Eden od dometov te stroke, tudi v svetovnem merilu, pa je bilo njeno delo pri filmu *Izganjalec* režiserja Krste Papiča, kjer je z masko posegla v samo zgodbo in omogočila zunanjo transformacijo igralcev (ki se drug za drugim spremenijo v podgane). Delala je tudi po vsej Jugoslaviji in pri koprodukcijah. Med drugim je oblikovala maske svetovno znanim igralcem (J. Gabin, B. Lancaster, O. Welles). Več let je učila tudi študente

[15] Vir: Pogovor Tatjane Rezec Stibilj 30. 6. 2003 z E. Soklič. Snemanje in tehnična obdelava Borko Radešček, KUD Cineast – Prispevki k zgodovini slovenskega filma.

[16] Cit. M. L. (Milan Ljubič): Dobra stara šara ali usoda stare Askanie ali trik kamera Veke Kokalj.

AGRFT mojstrstva maskiranja in sodelovala s študenti filmske režije. Eden med njimi jo je, upravičeno, poimenoval velika dama slovenskega filma. Njeno delo na igralcu je sicer vidno, a kadar je najboljše, ga ne opaziš in je povsem skrito. Pretanjena mojstrica je igralcu dajala človeško oporo in ga navdihovala v trenutkih, ko je bil najbolj ranljiv.

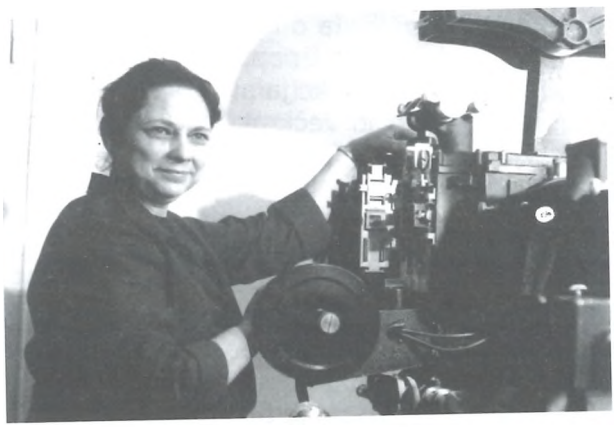

Krunoslava Wechtrsbach

Čitalka svetlobe **Krunoslava Wechtrsbach** je sprva želela biti fotografinja, razvijala je črnobele fotografije pri Ivanu Kancu, kjer je po kvalitetnem delu že tedaj izstopala, vendar je njen delodajalec prenehal z obrtjo. Kruna je hitro našla delo pri Triglav filmu (1947). Njen prvi direktor je bil Marjan Pengov, najdlje je delala pod Dušanom Povhom, s katerim se je zelo dobro razumela, kakor tudi z večino svojih sodelavcev. Pogoji so bili skromni, saj so sprva filme naenkrat razvijali ročno na lesenih okvirih v manjših količinah. Filmski laboratorij je kljub skromnim razmeram v času, ko je tam delovala, dosegel do danes nepreseženo kvaliteto. Njen šef v laboratoriju je postal in ostal 25 let Aleksander Kuharič. Njen dolgoletni sodelavec je bil Janez Rus, ki je bil velik in skromen praktični strokovnjak, s katerim bi Krunoslava Wechtrsbach lahko opravila vse delo v laboratoriju brez sodelovanja in kontrole strokovnjakov inženirjev, tako kvalitetna sta bila. Dolga leta je delala Kruna nadure zastonj, po 50 ur brez hrane. Šele Milan Kumar, (že pokojni) prav tako malo znani, izvrstni filmski in tv snemalec, vrhunski teoretik in pedagog, je poskrbel, da je bilo nadurno delo plačano.

Kopije so običajno čitali večkrat, njena je bila že po prvem čitanju za prodajo. Vsak prizor je ustavila, presodila vsako sceno, kje je poudarek, ali se mora začetna svetloba zaradi vsebine ali spremembe v posnetku spremeniti, takoj je znala izenačiti odstopanja. Zato je vsakokrat poznala scenarij, snemalno knjigo, včasih pa je označila klape, se posvetovala s snemalci, ki pa so prihajali pogledat šele prvo odčitano kopijo in potem dali pripombe. Najmanj dela je, kot pravi sama, imela z direktorjem fotografije in snemalcem Rudijem Vavpotičem. Imela je izreden dar in praktično znanje, ki ga je, da je bila kos posebnim problemom, tudi teoretično izpopolnjevala. Osebno ni želela izstopati, bila je občutljiva, a pri delu iznajdljiva in vztrajna. Za javnost pa je bila praktično anonimna. Našli bi jo na tistem delu filmske glave, ki beži prehitro, da bi ga prebrali. Poklic čitalke svetlobe so in ga še vedno večinoma opravljajo ženske, ker moški nimajo potrpljenja za tako natančno delo. Kruna je bila in ostaja v evropskem vrhu te stroke, ki žal zaradi prevlade novih tehnologij odmira.

Službe ni menjala, celo mize in stola ne, menjale pa so se lokacije in imena podjetij, pri katerih je delala: Triglav, Filmservis, Viba.

Krunoslava Wechtrsbach

Njeno delo je še živo in bo živo, dokler bo Slovenski filmski arhiv pri Arhivu Republike Slovenije ohranjal slovenske črnobele filme, njenemu daru, znanju in zanesljivosti se morajo zahvaliti tudi mnogi filmski snemalci (Rudi Vavpotič, Mile de Gleria, Ivan Marinček, Janez Kališnik, Milan Kumar, Veka Kokalj... i. dr.), katerih mojstrovine lahko občudujemo v bogastvu prehodov med temo in svetlobo. Ti filmi so poleg DVD z naslovom *Čitalka svetlobe, 17. 2. 2004* (pogovor, ki ga je posnel in opremil z računalniškim kazalom Borko Radešček, sta vodili Tatjana Rezec Stiblij in Marta Rau Selič), edini vir za odkrivanje njenega dela. Gospa Krunoslava je sodelovala pri skorajda vseh slovenskih filmih in koprodukcijah črnobelega filma (pozneje se ji je pridružila Ančka Vovk), začenši s filmom *Na svoji zemlji*, ki je prišel iz Beograda kvalitetno neustrezen in ga je morala čitati znova.

Bila je (razen snemalca Ivana Marinčka) edini delavec in človek, ki je s Povhom ostal do konca. Ta, za film pomembni in vplivni mož si je zastavil visoke umetniške cilje in jim velikokrat podredil človeške odnose. Pravzaprav je bila srečna okoliščina, da sta se našla, gospa Kruna in Povh, njun odnos je bil za oba ustrezen. V gospe Krunoslavi je Povh našel redko strokovno odličnega, neobičajno vdanega sodelavca. V stiski pa je kot direktor poskrbel tudi za njeno materialno varnost in delovne pogoje.

Na tem mestu lahko poizkusimo strniti nekaj odgovorov v zvezi s položajem žensk v filmski panogi. Usode žensk pri filmu so bile zelo različne, vsekakor so se razvile strokovno v smer, kjer so bile najmočnejše in moj prispevek jih poizkuša pokazati tudi v odnosu do moških sodelavcev. Ženska je lahko tudi bolj »moška« (Pavla Jesih) in uspešnejša v »moškem« poklicu, a srečnejša je gotovo, kadar najde in izrazi svojo »žensko« vlogo v ustvarjalnem delu z moškim sodelavcem. Primer Sokličeve in R. Omote pa kaže, da je za žensko in moškega pri delu in v življenju enako težko hoditi svobodno pot, kadar služiš celoti, ne pa interesu.

ZAHVALA:
TANJI PREMK GRUM, dipl. dramaturginji in kustosinji za film,
ki me je strokovno vodila skozi vire, literaturo in razmišljanja. Vseskozi mi je stala ob strani. To sodelovanje je omogočilo drugačen pristop in »novo« branje preteklosti v slovenski filmski zgodovini.

Glavni viri - razgovori:
Trije prispevki k zgodovini slovenskega filma:
-Rudi Omota, Borko Radešček, Kud Cineast, Ljubljana, 15. 5. 2003
-Kruna Wechtrsbach, Kud Cineast, Ljubljana, 17. 2. 2004
-Emilija Soklič, Kud Cineast, Ljubljana, 30. 6. 2003

VIRI IN LITERATURA, ARHIVSKO GRADIVO

Brenk, France: Slovenski film; Dokumenti in razmišljanja, Ljubljana, Partizanska knjiga, 1978
Brenk, France: Prva dva slovenska dolga filma, Ljubljana, Partizanska knjiga, 1978
Nemanič, Ivan: Filmi Metoda in Milke Badjura 1926-69, Ljubljana, ARS 1994

Filmsko gradivo; Celovečerni in kratki filmi (Arhiv Republike Slovenije, zv. 1, 2, 6), Ljubljana
Filmografija slovenskih celovečernih filmov, Ljubljana, SGFM, 1994
Akademija za gledališče, radio, film in televizijo : /50/ : 1946-1996, Ljubljana, AGRFT, 1996
Akademija je preživela (prvih petdeset let), Ljubljana, AGRFT, 1995
List AGRFT, 1963-1974
Dokumentacija in arhiv AGRFT, Center za teatrologijo in filmografijo, Filmografija
Pavla Jesih, Fond Okrajno sodišče Ptuj, arh. šk. 642, Zgodovinski arhiv na Ptuju
Pavla Jesih, Fond Okrajno sodišče Celje, arh. šk. 493, Zgodovinski arhiv Celje
Fotografije so iz Prispevkov k zgodovini slovenskega filma

Janez J. Švajncer

ŽENSKA V SLOVENSKI VOJNI IN VOJAŠKI ZGODOVINI

ŠVAJNCER Janez J., brigadir SV v p., Tržaška 81 a, SI – 1370 Logatec

355-055.2(497.4)(091)

ŽENSKA V SLOVENSKI VOJNI IN VOJAŠKI ZGODOVINI

Referat predstavlja položaj žensk v vojni in vojaški zgodovini Slovencev oziroma slovenskega ozemlja. Predstavlja vlogo ženske predvsem kot objekta vojne, od 2. svetovne vojne pa tudi žensko-vojakinjo. Udeležba žensk v slovenskem narodnoosvobodilnem boju 1941 – 45 je bila množična. Ženske so se v vojsko spet vrnile šele z uvedbo teritorialne obrambe po letu 1968. V vojni za Slovenijo leta 1991 so v slovenski teritorialni obrambi predstavljale zanemarljiv delež. Nova vojska samostojne Slovenije je poznala poklicne častnice, naborniški sistem 1991 – 2003 pa žensk ni zajel.

ŠVAJNCER Janez J., Brigadier, Slovenian Army (retired) Tržaška 81 a, SI – 1370 Logatec

355-055.2(497.4)(091)

Women in Slovenian War and Military History

The paper examines the position of women in the war and the military history of Slovenians and their national territory. It focuses particularly on the woman as a war object, and, from the Second World War on, also on the woman as a soldier. Women took part en masse in the 1941-45 national liberation war. Women only returned to the military after 1968, when territorial defence was introduced. In the war for Slovenia in 1991 their numbers in the Slovenian territorial defence were negligible. The new Slovenian army did have professional women officers, but women were omitted from the mandatory conscription system.

UVOD

Tradicionalna vojna zgodovina je predvsem zgodovina bitk in vojnih pohodov. Zato so vojne videti skoraj povsem »moške«, kot nekaj, kar so počeli moški in je zadevalo samo moške. Dokler je vojna samo splet vojaških operacij, bitk in bojev, to osnovno izhodišče ustreza resnici, toda takoj ko vojno kot konkreten zgodovinski pojav obravnavamo kot celoto, še zdaleč ni več samo »moška«, če spet tako poenostavimo. Zmagovite zavojevalske vojske so se, ko so se razlile po premagani deželi, vedno obrnile proti vsemu prebivalstvu, toda ropanje, uničevanje, pobijanje in vse drugo ni bilo več nekaj, kar bi pletlo slavo zmagovitim vojskovodjem, zato je ostalo v zgodovini samo omenjeno, ali pa niti tega ne. Značilen primer je Magdeburg, ki ga navajajo kot primer tovrstnega ravnanja v tridesetletni vojni, kot da drugih mest z enako ali podobno usodo ne bi bilo. Tako moški kot ženske so v vojni zgodovini nenehni subjekti in objekti vojne, torej tako tisti, ki vojskovanje opravljajo, kot tudi tisti, ki so žrtve tega vojskovanja. Po takšni razdelitvi so bili moški v vojnah predvsem subjekt, ženske pa objekt. Seveda so bili tudi moški sami žrtve vojn, kot so bile kdaj pa kdaj ženske tiste, ki so se vojskovale, toda osnovna navedena delitev nedvomno drži.

Rop Sabink, naj bo resničnost ali prirejena legenda, že iz najstarejše dobe pripoveduje o ženskah kot o cilju. Ženske so bile nujne za razplod in ohranjanje moči skupnosti, zato kot cilj vojn še pomembnejše kot na primer govedo, konji, zlato in drugo bogastvo, za katerega so se šli vojskovat davni bojevniki. Mlade ženske so bile stalni cilj vojnih pohodov in to se ni spremenilo niti v tisočletjih. Zasužnjevanje mladih, močnih in – za ženske – lepih ljudi je bilo stalni cilj vojnih pohodov iz turške države na slovensko ozemlje v 15. in 16. stoletju. Poleg tega je bilo znašanje in izživljanje nad ženskami premaganega sovražnika stalna in glavna potrditev zmage, nič manjša kot ropanje. V tistih urah, ko so poveljniki svojim vojakom po zmagi oziroma zavzetju prepustili določeno mesto, kar je bilo del vojskovanja celo še med 1. svetovno vojno, in takšni primeri so znani tudi iz 2. svetovne vojne, so bile ženske glavna tarča vojaškega izživljanja. To je bilo dejstvo in miselnost, ki je bila ne-

ločljivo povezana z vojskovanjem. Prenašala se je iz roda v rod, iz dobe v dobo, čeprav ji je dejansko nemogoče slediti. Značilen odsev te miselnosti so bile besede enega izmed naših višjih častnikov teritorialne obrambe leta 1991, ko je po koncu spopadov na nekem zboru pred vodstvom celotne slovenske vojske na glas dejal, da še nismo zmagali, saj še nismo nobene posilili. Besede so bile šaljive in smo jih tako tudi sprejeli, toda njihovo bistvo še zdaleč ni bilo smešno. Vesele besede so pokazale na miselno zvezo zmaga – posilstvo, pri čemer je bilo popolnoma nemogoče razumeti, kje in od kod se je ta logika lahko vzela potem, ko smo si v socialistični državi že desetletja dopovedovali, da je ženska enakopravna in naša tovarišica, v vojno pa smo šli za obrambo naše slovenske samostojnosti in nas je k temu prisilil sovražni napad. Koga neki bi lahko posiljevali po zmagi? Odgovor je bil popolnoma jasen, tako je dejansko šlo samo za način razmišljanja in stare miselne vzorce.

Leta 1515 so uporni kmetje zavzeli samostan Studenice in posilili nune. Leta 1941 se je zgrozila vsa Ljubljana, ko so italijanski fašisti v zaporu posilili dve ljubljanski dijakinji. Maja 1945 je bilo vsako jutro pred mestno komando v Mariboru nekaj žensk, ki so se prišle pritožit, ker so jih ponoči posilili bolgarski vojaki. Samo nekaj primerov, vendar dovolj za razumevanje preprostega sporočila, da spol v vojnah žensko postavlja v bistveno drugačen položaj, kot ga ima moški. Spol jo postavlja v vlogo objekta vojne, toda enaka vloga ji je namenjena tudi takrat, ko je subjekt vojne in navidezno ne več ženska v skladu s tradicionalno delitvijo nalog obema spoloma.

Predstavitev ženske kot objekta vojn oziroma žrtve vojn in vojskovanja na Slovenskem v preteklosti bi bila dejansko zgodovina vseh vojn, ki so potekale na naših tleh. Če bi hotela biti vsaj malo konkretna, bi morala biti tudi zelo obsežna. Drugače pa je s poskusom predstavitve žensk na Slovenskem kot subjekta vojskovanja, torej kot tistih, ki so se vojskovale. Tega je bilo neprimerno manj kot prvega in tej tematiki je namenjena ta predstavitev.

NAJSTAREJŠA DOBA

Prvo predstavo o delitvi opravil med moškimi in ženskami na našem ozemlju nam dajejo prizori s situl. V obdobju od 7. do 5. stoletja pred našim štetjem, o katerem nam pripovedujejo upodobitve na situlah, je bila razdelitev moške in ženske vloge jasna in ostra. Moški je bojevnik in tekmovalec, ženska mu streže. Ob takšnem osnovnem izhodišču je lahko samo dodatek vprašanje, ali pa morebiti ženske tudi na vojaškem področju niso le bile samo to, pač pa še kaj več. Toda če upoštevamo najpomembnejše dejstvo, da je vojskovanje temeljilo na telesni moči in izurjenosti v rabi orožja, potem je lahko samo bolj ali manj zanimivo razglabljanje, kaj pa če so bile ženske tudi na vojaškem področju mogoče le pomembnejše, kot to ponuja prej navedena preprosta ugotovitev.

V mlajši železni dobi so današnje slovensko ozemlje zavzeli Kelti in si ga podredili. Njihova vojaška moč je temeljila na konjenici, glavno orožje konjenika je bil dolgi meč. Konjenik – moški.

Rimske legije, saj je slovensko ozemlje že pred našim štetjem prišlo v okvir rimske države, niso imele žensk. Najmanjša vojaška enota je bila zbrana okoli enega samega kotla, spala je v skupnem šotoru, tako odpade domneva, da bi rimske vojake spremljale ženske, ki bi jim kuhale in tudi drugače skrbele zanje. »Marijeva mula«, kot so imenovali težko otovorjenega rimskega legionarja, je morala skrbeti sama zase. Sploh pa se rimski vojak ni smel poročiti, družino si je ustvaril, ko je bil po dolgih letih odpuščen iz vojske in je dobil na zasedenih ozemljih svoj kos zemlje. Ali je enako veljalo za posadke ob mejah in pomožne vojaške enote iz najemnikov, torej iz tukajšnjih, domačih ljudi? Najverjetneje ne. Najemniški vojaki v stalnih postojankah ob mejah so imeli stalen kraj bivanja, s tem pa je bil omogočen tudi prvi korak za stalno zvezo z žensko.

Prva slovenska vojska v novejši zgodovini našega naroda je bila koroška kmečka vojska leta 1478. Vodil jo je kmet Matjaž, jedro te vojske je padlo v boju s Turki 26. julija 1478 pri Kokovem. To je bila izrazito moška vojska. Enako je bilo z veliko slovensko kmečko vojsko leta 1515. Nekaj posameznih žensk je skoraj gotovo odšlo z vojsko, toda te so bile izjeme. Velika večina žensk je ostala doma. To potrjuje dejstvo, da je Marko iz Klisa (»pes Marko«) s svojimi oboroženci vdrl v vasi, iz katerih so moški odšli s kmečko vojsko, nalovil več sto nezavarovanih žena in otrok upornikov ter jih prodal za sužnje v Bosno. Zato je kmečka vojska s takšno silovitostjo napadla Brežice in pobila Marka iz Klisa ter njegove ljudi. Iz štajerskega kmečkega upora 1635 pa je znano, da so z nekaj kmeti prišle v kmečko vojsko tudi njihove žene.

Obdobje najemniških vojakov, ki se je na Slovenskem začelo s koncem 15. stoletja, je bilo tudi obdobje vojaških žensk. Res je šlo za vojaške ženske in ne žene. Vojake-najemnike je spremljala truma žensk, pripadale so posameznim vojakom, toda zveza ni bila ne formalna in ne trdna. Vojak si je lahko izbral drugo žensko, kadar je hotel, kot se je ženska lahko odločila za drugega vojaka. Po vojakovi smrti pa je to morala storiti v vsakem primeru, saj je bila zveza z določenim vojakom (in njegovo plačo) zagotovilo njene eksistence.

Sama najemniška vojska pa je bila izrazito moška in za ženske v njej ni moglo biti prostora. Ne v zgodnjih obdobjih in tudi ne v obdobju linijske taktike pred obdobjem nacionalnih armad. Vojaške ženske, cigani, otroci, kramarji in vse drugo, kar je spremljalo kot velika truma vojsko, je bil neuradni, nezaželeni, toda nepogrešljivi del vsake vojske. Vojaška poveljstva, svetne in posvetne oblasti so od tega dela vojaške resničnosti dvignile roke. O tem ne pišejo vojaške zgodovine, o njem pripovedujejo samo obrobne opombe, kot na primer ta, da so morale leta 1799 ženske, ki so spremljale rusko armado generala Suvorova na poti skozi naše kraje, na Koroškem po izrecnem ukazu, da vojske ne bi zadrževali, kmetom oddati vse otroke. V Avstriji se je obdobje najemniških vojakov, ki so se vojski zapisali za določeno dobo, končalo leta 1773. Tedaj je bila uvedena dosmrtna vojaška služba. Skrajšana je bila šele leta 1804. Že prej, proti koncu 18. stoletja, je bilo vojakom dovoljeno, da se poročijo, toda v vsakem polku samo določeno število vojakov in po posebnem polkovnikovem dovoljenju. Prepovedane so bile poroke z lahkimi ženskami, vojak pa se je moral zavezati, da žene ne bo zapustil. Vojaški par je otroke lahko plodil in rodil, ni pa jih smel imeti. Vojaške otroke je oblast dajala zemljiškim gosposkam, te pa so jih razdelile po kmetijah za pastirje in hlapce.

Poseben odnos, ki ga je kranjski kmet gojil glede vojske in ženske, se kaže v načinu usmrtitve, ki so ga – po ljudskem izročilu - pripadniki odporniško-roparske skupine s Samoglava pri Blagovici leta 1809 namenili ženi nekega francoskega poveljnika. Francoske ujetnike so običajno ubijali tako, da sta ujetnika dva držala, tretji pa mu je z udarcem po glavi razbil lobanjo. Ujeti poveljnikovi ženi pa so namenili hujšo smrt, saj so jo živo zakopali.

V avstrijski vojski 19. stoletja za ženske ni bilo prostora. Ženske, s katerimi so imeli vojaki, ki so služili 10-letni, 14-letni, nato 8-letni in od leta 1868 3-letni vojaški rok, največ opravka, so bile točajke po točilnicah in cenene prostitutke. Z vidika države je bila ženska pomembna samo kot oficirjeva žena. Predpisi so natanko določali, kako visoko doto mora imeti ženska, da se oficir lahko z njo poroči. Tako je država skrbela, da se oficirji ne bi vezali z nižjimi sloji.

PRVA SVETOVNA VOJNA 1914 – 1918

Predstavitev položaja in delovanja žensk med prvo svetovno vojno je že opravila Barbara Šatej v Kroniki v poglavju Slovenska ženska v 1. svetovni vojni v okviru predstavitve Slovenska ženska 1900 – 1918.[1] Ženske so tudi v ospredju opisovanj begunske tematike in drugih raziskav, ki se nanašajo na zaledje, kar je razumljivo. Možje z območja soškega bojišča so morali v vojsko, ženske, otroci in starci pa na avstrijski in italijanski strani daleč v zaledje.

Prva svetovna vojna je pomenila prvi, dobesedno revolucionarni preobrat pri položaju ženske v družbi na Slovenskem. Zaradi odhoda moških v vojsko so prevzele njihove številne dolžnosti v zaledju, z dolžnostmi pa so dobile tudi veljavo, ki je niso imele nikoli prej. Proti tej novi vlogi ženske ni mogla odločno nastopiti niti rimskokatoliška cerkev na Slovenskem, saj je bila v službi ciljev avstrijske vojne politike. Njen nastop proti realni ženski emancipaciji, ki so jo narekovale vojne potrebe, bi bil v popolnem nasprotju z avstrijskim patriotizmom. Če se je tako opredelila cerkev, ni bilo mogoče pričakovati, da bi z drugačnimi stališči nastopila Slovenska ljudska stranka, tedaj najmočnejša politična sila na Slovenskem.

Ženske so prevzele dobršen del prej moških opravil v zaledju, toda tako daleč, da bi ženske vabila v vojaško službo in organizirala celo ženske enote, kot je to storila Rusija, pa se Avstro-Ogrska ni nikoli spustila. Avstro-Ogrska monarhija ni organizirala niti množičnega sodelovanja žensk v raznih zalednih vojaških službah, kot sta to počeli Francija in Velika Britanija. Tam je bila sanitetna oskrba

[1] Barbara Šatej: Slovenska ženska 1900 – 1918, Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, št. 47, Ljubljana 1999, str. 101 – 103.

ranjenih in bolnih vojakov predvsem v rokah množice v naglici priučenih prostovoljk, Avstrija je poznala tudi takšne prostovoljke, toda v omejenem številu.

Na Slovenskem so bile tako redke, da je Ilustrirani glasnik septembra 1915 natisnil fotografijo mladega dekleta v uniformi in s trakom Rdečega križa na rokavu. Pod sliko je bilo zapisano, da je na njej »Slovenka Mara Dejak (Pri Rdečem križu v Lvovu v epidemični bolnišnici)«.[2] Kdo je bila ta Mara Dejak? Kako je prišla v vojaško uniformo? Zakaj prav v Lvovu? Vse to samo vprašanja, ki današnjemu bralcu ostajajo brez odgovorov, razen če o vojaški sanitetni službi Mare Dejak obstajajo kakšni drugi zapisi ali dokumentacija. S fotografije zre v nas obraz zelo lepega mladega dekleta, na njem ni videti sledov težke službe in vsega drugega, kar bi se lahko zarisalo na dekletu, ki živi med bolniki in umirajočimi. Videz lahko vara in je zato lahko krivičen resničnosti delovanja mlade Mare Dejak, toda če odmislimo, da gre prav za njo, in preberemo, kar je o razne vrste »medicinskih pomočnicah« zapisal Jaroslav Hašek kot prenašalkah spolnih bolezni zaradi menjavanja številnih partnerjev, potem laže razumemo, zakaj avstrijske oblasti niso spodbujale in organizirale množičnega stopanja deklet v pomožne vojaške službe. Tik za bojno črto pa so povsod organizirale poceni vojaške bordele in boljše za oficirje. Vse kasnejše vojske na naših tleh so se sprenevedale, kot da tovrstni problemi pri njihovih vojakih ne obstajajo.

V bojne enote pa Avstro-Ogrska žensk sploh ni pustila. Slovenski časopisi so pisali o Hrvatici, ki je odšla na bojišče s svojim možem in neki hčerki madžarskega plemstva, ki se je oblekla v moškega in jo je poročnik vzel s seboj na bojišče kot osebnega slugo, toda to so bile samo zelo redke izjeme. Neki podpolkovnik je vzel ženo s seboj na rusko bojišče in potem je bila čez celo prvo stran slovenske ilustrirane revije velika risba ženske v dolgem krilu, kako v boju strelja Ruse, toda to je bila samo posledica novinarskega senzacionalizma in bujne risarjeve domišljije.

Avstro-Ogrska je tudi med 1. svetovno vojno ostala pri svojem tradicionalnem odnosu glede žensk in vojske, tako ni moglo biti drugače tudi na Slovenskem v novi slovenski vojski 1918 - 19.

ANTONIJA JAVORNIK – NATALIJA BJELAJAC

Slovenko-vojakinjo, izjemo iz obdobja pred 1. svetovno vojno in med njo, predstavlja Antonija Javornik, bolj znana kot Natalija Bjelajac, toda pripadala je srbski in ne avstrijski vojski. Rojena je bila leta 1893 v Mariboru, leta 1912 je odšla v Srbijo k svojemu stricu, poveljniku bataljona v srbski vojski. Sodelovala je v 1. balkanski vojni in potem v 1. svetovni vojni. Bila je dvanajstkrat ranjena, povišana je bila v čin narednika, toda podrobnosti o njeni službi v srbski vojski niso znane. Tudi na objavljenem seznamu nosilcev Karadjordjeve zvezde[3] je ni, čeprav je v njenih biografijah vedno navedeno, da je bila odlikovana s tem najvišjim srbskim odlikovanjem za hrabrost, s francosko legijo časti in z drugimi visokimi odlikovanji. Nič ne vemo o tem, kot kaj je prišla v srbsko vojsko in kaj je bila v vojski. Za Milunko Savić, srbsko junakinjo, ki pa je na seznamu odlikovancev s Karadjordjevo zvezdo, je znano, da je v vojsko stopila kot moški. Prevezovala si je prsi in skrivnost njenega spola so odkrili šele leta 1913 v vojaški bolnišnici, ko je bila ranjena. V strogo patriarhalni srbski vojski ni bilo nobene zakonske osnove za žensko v vojski, tega ne bi dopuščala tudi miselnost oficirjev in vojakov. Po prvi balkanski vojni so oficirji dosegli celo zamenjavo lika na medalji za hrabrost samo zato, ker je bila na medalji upodobljena ženska glava kot alegorija Srbije. Vprašanja o vojaški službi Antonije Javornik zaradi navedenega še vedno ostajajo predvsem spodbuda za raziskovanje.

SLOVENSKA VOJSKA 1918 - 19

Slovenska vojska 1918 – 19 je nastala iz slovenskih jeder bivših avstroogrskih polkov. Privzela je več značilnosti bivše vojske, med drugim tudi to, da je vojska v vseh pogledih moška zadeva. Kljub temu pa je, enako kot v avstroogrski vojski, na nekaj nebojnih dolžnosti uspelo priti tudi ženskam. Ni znano, po kakšnih merilih so si jih izbrali poveljniki, niti tega ne vemo, katere so to bile. Znana je ena sama ohranjena fotografija ženske pripadnice slovenske vojske 1918 v Ljubljani. Prikazuje mlajšo, prikupno žensko v uniformi slovenske vojske. Na glavi ima značilno kapo z okroglo slovensko kokardo, kot so jih nosili v prvih mesecih slovenske vojske. Na ramah pa ima celo podoficirske

[2] Ilustrirani glasnik, leto II. št. 4, 22. septembra 1915, str. 37.
[3] Tomislav S. Vlahović: Vitezovi Karadjordjeve zvezde sa mačevima, Beograd 1989.

epolete, kolikor je mogoče videti s tremi zvezdicami. Ta četovodkinja, če ji priredimo poimenovanje za moški čin četovodja, skoraj gotovo ni poveljevala, tudi ni končala podoficirske šole, pač pa je čin dobila zaradi posebne dolžnosti, ki jo je opravljala. Tudi v avstrijski vojski je bilo tako, da so določene dolžnosti, na primer telefonist, trobentač in podobno pomenile tudi ustrezen čin.

Ni znano, koliko žensk je bilo v štabih in enotah slovenske vojske ob njenem nastanku ob koncu oktobra in v začetku novembra 1918, njihovo število pa je bilo vsekakor opazno, saj je bilo odločeno, da je treba vse ženske odpustiti iz vojske do konca novembra. Izrecno je bilo navedeno, da gre za ženske pomožne moči, torej ženske niso bile pripadnice bojnih enot. Za vojno prometno poveljstvo v Ljubljani je znano, da je imelo dve strojepiski in eno telefonistko. Poveljnik tega poveljstva pa je, ko je dobil odredbo o odpustitvi žensk iz vojske, 15. novembra 1918 pisal višjemu poveljstvu, naj mu, ker mora odpustiti tri ženske, v zameno dodeli dva moža, ki bi znala pisati na pisalni stroj, in enega telefonista. Višje poveljstvo vojakov z znanjem strojepisja in telefonistov ni imelo, zato je poveljniku odgovorilo, da vse tri ženske lahko ostanejo v službi. Dve ženski sta delali tudi v poveljstvu generala Maistra v Mariboru.

Kljub temu pa je bila doba žensk v slovenski vojski oziroma njenih štabih in enotah zelo kratka. Samostojnost slovenske vojske se je končala 1. februarja 1919, pristojnosti prejšnjega slovenskega generalštaba v Ljubljani je prevzelo novo poveljstvo, ki ga je vodil srbski kraljevi general Krsta Smiljanić. Kmalu po prevzemu dolžnosti je izdal ukaz, da je potrebno do 1. marca 1919 odstraniti iz službe v vojski vse ženske in na njihova mesta postaviti invalide.[4]

JUGOSLOVANSKA KRALJEVA VOJSKA

Vojska Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, potem preimenovana v Vojsko Kraljevine Jugoslavije, ženskih pripadnic ni poznala. Zakon o ustrojstvu vojske in mornarice je službo v vojski istovetil z moškimi. Vsi njegovi členi so bili napisani tako, kot da drugače ne more biti, kot da se nanašajo samo na moške, česar sploh ni treba posebej omenjati in je razumljivo samo po sebi. V Zakonu o ustrojstvu vojske in mornarice je bila ženska navedena samo v členih o ženitvi oficirjev in podoficirjev.

VOJNA 1941 – 1945

Leta 1941 je v partizanske enote na Slovenskem stopilo 1924 borcev in bork, v drugih delih Jugoslavije pa še 134, kar je skupaj zneslo 2058 slovenskih borcev in bork. Od tega je bilo 1976 moških in 82 žensk. Ob koncu vojne je bilo živih manj kot polovica od navedenega števila, samo 1013. Od tistih, ki so stopili v NOV v Sloveniji, pa 951.[5]

V začetku leta 1944 je bil najmočnejša enota slovenske narodnoosvobodilne vojske 7. korpus na Dolenjskem. Sestavljali sta ga 15. in 18. divizija. Po pregledu z dne 13. januarja 1944 je imela 15. divizija 4079 pripadnikov, od tega 168 bork. V 18. diviziji, ki je imela 1375 pripadnikov, je bilo 93 bork. V obeh divizijah je bilo skupno 261 bork.[6]

Med vsemi smrtnimi žrtvami med partizani na Slovenskem v obdobju 1941 – 45 je bilo okoli 8 odstotkov žensk. V koncentracijsko in uničevalno taborišče Auschwitz so Nemci poslali 2358 Slovencev, med njimi je bilo 72,5 odstotka žensk. Med vsemi zaporniki v zloglasnih zaporih v Begunjah na Gorenjskem je bilo 19,87 odstotka žensk.[7]

Leta 1946 so začeli s podeljevanjem partizanske spomenice 1941. Do tega priznanja so bili upravičeni vsi, ki so od leta 1941 do konca vojne kot borci ali aktivisti neprekinjeno sodelovali v odporu proti okupatorju. Po pregledu republiškega odbora ZZB NOV Slovenije iz leta 1978 je partizansko spomenico 1941 dobilo 1.811 Slovencev, od tega 327 žensk. Ta delež žensk je bil razmeroma zelo visok. Najstarejša slovenska nosilka partizanske spomenice 1941 je bila Alojzija Kerševan, rojena

[4] J. J. Švajncer: Slovenska vojska 1918 – 1919, Ljubljana 1990, str. 67.
[5] Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941 – 1945, urednik Zdravko Klanjšček, Ljubljana 1977, str. 226.
[6] Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941 – 1945, uredil Zdravko Klanjšček, Ljubljana 1977, str. 646.
[7] Enciklopedija Slovenije, 15. knjiga, Ljubljana 2001, str. 321.

19. marca 1885 v Gradišču pri Gorici, perica v Ljubljani. Najmlajša je bila Traudi Kladivar, rojena Sotlar, 1. februarja 1927 v Ratežu, dijakinja v Ljubljani.[8]

V Jugoslaviji je bil red narodnega heroja najvišje odlikovanje za izjemno hrabrost in požrtvovalnost v narodnoosvobodilnem boju. Z njim je bilo odlikovanih 175 Slovencev oziroma oseb, ki so se borile na Slovenskem, med njimi je bilo 20 žensk. Te so bile: Tončka Čeč, Rezka Dragar, Andreana Družina, Lizika Jančar, Vida Janežič, Milka Kerin, Slava Klavora, Antonija Kuclar, Danila Kumar, Albina Mali, Pavla Mede, Zora Regancin, Mira Svetina, Lidija Šentjurc, Majda Šilc, Mihaela Škapin, Milka Šobar, Silvira Tomasini, Vida Tomšič in Majda Vrhovnik.

Navedene številke so potrditev dejstva o množičnem in pomembnem deležu slovenskih žensk v narodnoosvobodilnem boju 1941 – 45. Okupacija Jugoslavije aprila 1941 in vojna, ki se je po kapitulaciji najprej za nekaj časa pritajila, potem pa postajala vedno bolj vseobsegajoča, neizprosna in surova, je tudi ženske zajela v svoj vrtinec. Za razliko od prejšnjih vojn in 1. svetovne vojne pa jim je namenila, ali pa, tudi to ne bo narobe, omogočila in dala novo vlogo. Zajela je ženske, ki tega niso hotele, tiste pa, ki so hotele v boj, so to lahko tudi storile.

Kolikor poznamo slovensko vojno in vojaško zgodovino, niso ženske na našem ozemlju nikoli prej tako množično in na tako različne načine sodelovale v nobeni vojni, od turških napadov dalje pa niso z ženskami nikoli delali tako grdo. Razlog je bil predvsem v dejstvu, da je izginila meja med zaledjem in bojiščem. Daljnega bojišča, kjer padajo možje, in mirnega zaledja, kjer žene in matere čakajo na svoje vojake, sprejemajo sporočila o smrti mož in sinov, kot nekaj oddaljenega, ni bilo več. Bojišče je bilo nenadoma povsod, ali vsaj lahko povsod, tudi če do tega ali onega kraja sprva še ni seglo. Iz protestnih akcij in manifestacij proti okupatorju, simbolično iz pošiljanja lučk po Ljubljanici in pisanja po zidovih se je že v drugi polovici leta 1941 vojna spremenila tudi v smrt. To so bile daljne, anonimne smrti po gozdovih, od mladega ilegalca, ki je pod okupatorskimi streli obležal na ljubljanskih ulicah, ali do glasov in govoric, koga vse, kdaj in kje so ubili.

Toda tedaj, ko je groza vojske postala kruta resničnost tudi za ženske, nazaj ni bilo več mogoče. Ženska ni bila več samo daljna opazovalka vojnega dogajanja kot v prejšnjih vojnah. Kot da je okupacija določen del slovenskih žensk miselno osvobodila. Okupirane so bile enako kot moški, zato ni moglo biti drugače, kot da so imele tudi pravico do svojega odziva, in ker so bile enako okupirane, so imele pravico do enakega odziva kot moški. Ni jim je dala Osvobodilna fronta, ženska pravica do odpora okupatorju je bila izvirna, Osvobodilna fronta jo je samo usmerila v svojo smer. Za to pa ni potrebovala nobene prisile ali česar koli drugega, ženski (in moški, da tega ne bi prezrli) odnos do okupatorja je bila naravna reakcija, posledica dejstva, ogroženosti, vsega, kar je prinesel in pomenil okupator. Na zgodovinsko preizkušnjo okupator – svoboda so se ženske enako kot moški odzvale naravno. V razmerah in miselnosti prve polovice 20. stoletja na Slovenskem je bila svoboda pojem, ki je bil enako blizu tako moškim kot ženskam, toda določenemu, razmišljajočemu in prebujajočemu se delu ženske pa še bližji, saj so pripadale miselnemu moškemu svetu, ki je izvirno nesvobodo ženskam namenil zaradi njihovega spola.

Okupacija z narodnoosvobodilnim bojem je za ta del slovenskih žensk pomenila tako boj za narodno kot za svojo, žensko svobodo. Samo zato si je mogoče obrazložiti tako množično sodelovanje slovenskih žensk v vojni 1941 – 45. Toda naj je objektivno šlo še za tako načelna vprašanja in ideale, je vsaka ženska kljub temu še vedno bila predvsem ženska. Razliko med moškimi in ženskami po tej plati najbolje ponazorijo metode mučenj žensk v italijanskih zaporih v Ljubljani, kot jih je v svojih spominih zapisal odvetnik dr. Jože Bergoč, leta 1943 tudi sam zaprt v Ljubljani. Mučenje žensk ni bilo samo povzročanje bolečin, kot pri moških, pač pa tudi zloraba spola. *»Ženske so slačili do golega, pulili kocine na spolovilih, stavili razgrete lonce z mišmi na trebuhe in jih posiljevali.«* Nenehno so jim grozili, da jim bodo pobili tudi otroke, če ne bodo povedale, kar hočejo.[9]

Dejstva o ženskem deležu v narodnoosvobodilnem boju 1941 – 45 na Slovenskem so bila že velikokrat navedena in opisana, najbolj strnjeno v knjigah zbornika Slovenke v narodnoosvobodilnem boju. Zato bi bilo ponavljanje znanih dejstev odveč. Če jim v teh okvirih ni namenjena posebna pozornost, ne pomeni, da je njihov pomen manjši ali da ne držijo, toda ker vse vendarle še ni bilo

[8] Seznam nosilcev partizanske spomenice 1941, tipkopis.
[9] Dr. Jože Bergoč: Spomini, tipkopis, str. 43, hrani družina.

povedano, je ponavljanje že znanega toliko bolj odveč in naj velja glavna pozornost manj znanemu ali celo namerno zamolčanemu. Ker poznamo zgodovinopisna in še bolj druga merila, po katerih je nastajala večina knjig o drugi svetovni vojni, ni treba posebej dodajati, da je marsikaj ostalo še neobdelano ali predstavljeno vsaj preskromno glede na resnični pomen.

Povsem neraziskano je ostalo področje ženske kot žrtve v vojni zaradi njene ženskosti. Naj je bil narodnoosvobodilni boj še tako idealna predstava za oba spola, je bil v realnosti za tiste, ki so se odločile za vstop v slovensko partizansko vojsko, v skrajni posledici običajna moška vojska. Vojska kot vojska, naj so si še tako različne, v marsičem imajo veliko skupnega, predvsem to, da so vedno predvsem moške. Tako dekleta in žene, ki so se odločile za vstop v narodnoosvobodilno vojsko, niso prišle samo med borce, ampak so prišle tudi med moške. To pa je prav tisto vprašanje, ki je bilo pri opisovanju deleža žensk v NOB skoraj popolnoma prezrto, kot da ga ni bilo, ali pa je bilo prepogosto odpravljeno idealizirano ali prehitro in mimogrede, kot da je šlo za nekaj nepomembnega. Toda k temu niso težili samo moški pisci, enako ali še celo bolj so to počele ženske, bivše borke same. Ali jih je bilo resnice sram? Ali so mislile, da je to nekaj, česar ne bi smelo biti, kar se je mogoče dogajalo samo njim in naj bo zato čim prej pozabljeno. Pa tudi zato, da ne bo vrglo sence na vse svetlo in lepo?

Sicer pa, da ne bomo borkam krivični, ali si je mogoče zamisliti, da bi leta 1944 ena izmed njih jasno in glasno povedala ali zapisala v Naši ženi, da je komandant 7. korpusa Pero Popivoda grd moralni pokvarjenec, ki spolno izkorišča podrejene ženske. Niti potem, ko se je leta 1948 njegov lik zaradi informbiroja spremenil iz svetlega v temnega, ni tega storila nobena, ali vsaj ne dovolj opazno. Nobena, ali vsaj ni znano, ni prijavila tudi katerega drugega poveljnika, ki jo je z grožnjami silil k nečemu, česar ni sama hotela, in to pogosto tudi dosegel. Toda tudi če bi to storila in če je skoraj gotovo katera tudi zares storila – kakšne bi bile, ali kakšne so bile posledice? Odgovor je že v samem vprašanju.

Poleg tega pa bi bilo zelo vprašljivo tudi vsako posploševanje. Mlad zakonski par, ki je prišel spomladi 1942 iz Ljubljane v partizane v Dolomitski odred, je že prvi dan slišal enako kot vsi drugi: »Kdor izgubi puško, bo ustreljen! Kdor zaspi na straži, bo ustreljen! Kdor pobegne iz boja, bo ustreljen! Moški in ženska, ki ju bodo dobili skupaj, bosta ustreljena!« V imenu takšne morale so oba zakonca dali vsakega v drugo četo.[10]

Drugače pa je prihod v partizane julija 1942 doživljala mlada študentka medicine Juga Bregant iz Ljubljane. Že leta 1941 je pomagala zdraviti prve ranjence, v partizane pa je odšla tudi zato, kot ji je rekla mama, da se ji ne bo zgodilo kaj takega, kot tistim dekletom, ki jih Italijani posiljujejo po zaporih. Prišla je v partizanski tabor pri Podlipoglavu. V letih po vojni, ko je samo še bolehala in se s tuberkulozo in rakom borila za življenje, je napisala svoje spomine. Namenila jih je svojim trem otrokom, dokončala pa jih ni nikoli.[11] Njen pogovor pred smrtjo s Sandijem Čolnikom je leta 1974 veljal za najbolj pretresljivo oddajo jugoslovanske televizije. Do konca je verjela v pravični slovenski narodnoosvobodilni boj, toda kljub svoji veri vanj ni mogla in ni hotela pozabiti tudi realnosti, s katero se je srečala po prihodu v (moško) partizansko vojsko:

»Tovariši so me gledali malo postrani, saj sem prišla sveže iz Ljubljane, nisem bila še raztrgana, imela sem novo opremo, in kar je glavno, nisem še imela uši. Preden sem si pripravila svoj prostor, sem previla Ludvika, seveda so se javili tudi ostali »ranjenci« - ožuljeni. Bila je že trda noč, ko sem se tudi jaz spravila k počitku. To je bila moja prva noč v partizanih. Tovariši mi niso povedali, naj si naberem smrečja za ležišče, verjetno so se hoteli posmehovati mestni »frajli«. Celo noč sem prebedela, saj me je zeblo, imela sem odprto nebo nad seboj, spala sem na trdi zemlji, posuti s kamenjem in v mislih bila pri svoji mami. Premišljevala sem, kako se bo odslej obračalo moje življenje, saj sem dokončno pretrgala s preteklostjo. Bilo mi je zelo težko, ker sem naletela na takšno nerazumevanje in nezaupanje, saj sem sama, polna idealizma in želje, da pomorem svojim tovarišem borcem, zapustila mirno življenje in ugodje.

Spominjam se, kako sem dobila prvo menstruacijo kmalu potem, ko je prišel za komandanta sprejemnega taborišča Janez Hribar - Rokca. Bil je dober tovariš in dober komandant. Bilo mi je zelo nerodno, saj sem močno krvavela. Nisem vedela, kje bi se umila, ker smo bili na tako majhnem

[10] Dora Čepelnik – Pakiž, govor na proslavi ZZB NOV 22. julija 2003 v Logatcu.
[11] Juga Bregant: Moji spomini, tipkopis, hrani Stjenka Polak, Ljubljana.

prostoru. Janez me je vprašal, kaj mi je, da sem tako nemirna. Bilo mi je težko, da to povem moškemu, vendar si je vzel čas in se z mano precej pogovoril. Tako sem mu nehote sredi pogovora potožila svojo težavo. Pomagal mi je tako, da me je vsak večer sam ali pa s kakim tovarišem poslal v sosednjo vas, kjer je imel svoje dekle – sedanjo ženo Milko.

Tako sem z velikim razumevanjem s strani svojega komandanta prebrodila prvi in najtežji mesec svojega partizanskega življenja. Ker je Janez videl, da mi fantje ne dajo miru, sem dobila prostor v njegovem šotoru. Ker sem znala delno tipkati, sem mu poleg sanitetne službe, ki sem jo vršila, pomagala tudi pri raznih poročilih in drugem. Iz tega časa mi je najbolj boleč spomin na ustrelitev pobeglega partizana. Še danes vidim v stroju našo četo, ko so pripeljali partizana v lovski obleki, kateremu so dokazali, da je zapustil svojo edinico in se v neki hajki izgubil. Bil je obsojen na smrt in takoj ustreljen. Bilo mi je zelo težko, čeprav sem vedela, da je edino tako pravilno. Tisti dan ves dan nisem jedla, pa tudi spala nisem par noči v redu, saj me je mnogokrat iz sna iztrgal obraz tistega partizana, ki je še pred smrtjo zavpil: »Smrt fašizmu!«.
Najbolj me je v tem času prizadel odnos moških tovarišev do žensk, kar sem pravzaprav preživljala in se nisem mogla vživeti v ta odnos skoraj celo leto. Ko sem odšla v partizane, sem mislila, da spol ne bo igral nobene vloge, da bo tovarištvo tista vez, ki bo preprečila, da bi se vojna posurovelost, ki je nujna, ne odražala tako v partizanskih vrstah. Ker sem bila tudi študentka, in to medicine, so tovariši smatrali, da je to toliko kot prostitutka in da komaj čakam, da se me kdo usmili. Bili so tovariši, s katerimi sem po pametnem razgovoru uredila to vprašanje, bili pa so zopet drugi, ki tega niso razumeli in so smatrali, da se pretvarjam in da sem prišla v partizane zato, da bi imela čim več moških.

Naša Gubčeva brigada je imela borbe in akcijo blizu Škocjana. Ker sem bila bolničarka bataljona, sem morala ostati v taborišču in prevzeti odgovornost mlajšega dežurnega bataljona. Starejši dežurni me je odpeljal okrog vseh straž in mi tudi povedal, kako moram obiti straže. Bila je temna noč, taborišče smo imeli sredi gozda. Začela sem z obhodom straž. Ker nisem bila vajena, sem se parkrat izgubila, bilo me je strah, da ne bi zašla v gozdu in se izgubila od svoje edinice. No, tudi to noč sem srečno prestala, čeprav sem se ves čas bala, da svoje dolžnosti ne bom pravilno izvršila. Ko sem legla in zaspala, so se vrnili tovariši. Tudi naš komandir, ki je bil z njimi, je precej okajen poizkušal z raznimi izjavami in pa dobrotami, ki jih je prinesel iz rekvizicije, doseči, da bi zadostil svojim fiziološkim potrebam. Ker je uvidel, da iz te moke ne bo kruha, je pač opustil namen in me drugo jutro nagnal v strelce, čeprav sem kot bolničarka imela mnogo dela s povoji in bolniki.

Neko dopoldne smo prišli v Zapadno-dolenjski odred, kjer sem po dolgem času zopet srečala svojo kolegico Marto. Tovariši so se najedli in šli počivat, midve z Marto pa sva se pogovorili, kako sva preživeli to dobo, ko sva bili ločeni. Z enakimi problemi kot sem se borila jaz, se je borila tudi ona, vendar je še težje prenašala fizične napore, saj je bila iz zelo dobro situirane družine – oče je bil sodnik. Najbolj me je prizadelo, ko sem jo videla zelo zanemarjeno, polno krast, saj sem jo poznala vedno kot zelo čisto in urejeno. Videla sem, da ji moram pravzaprav sama dati pogum, čeprav sem mislila, da bom pri njej dobila tudi sama oporo za nadaljnje svoje delo. Ravno pogovor z njo pa mi je pokazal, da moram sama v sebi poiskati sile, ki bodo kos vsem naporom in z veliko življenjsko silo prenašati razne težave, ki nam jih je prineslo partizansko življenje.«

Kar je doživljala mlada medicinka Juga Bregant, je skoraj gotovo skusila še marsikatera partizanka, toda bile so tudi drugačne. Popolnoma drugačna je bila zanesljivo Danila Kumar – Andreja, namestnica bataljonskega komisarja v Tomšičevi brigadi jeseni 1943. V bataljonu so vedeli, da vztraja pri smrtni obsodbi za hrabrega vodnika Jožeta Čakša – Pepeta zato, ker je bil lep fant, v njej pa sploh ni hotel videti ženske. Dosegla je, da so ga ustrelili.[12]

Oba primera sta navedena samo kot potrditev izhodišča, da raziskava o ženskah v enotah NOV slovensko zgodovinopisje šele čaka.

JUGOSLOVANSKA ARMADA IN JUGOSLOVANSKA LJUDSKA ARMADA

Jugoslovanska armada je iz 2. svetovne vojne prišla z velikim številom ženskih pripadnic. Bile so v bojnih enotah in povsem izenačene z moškimi. Na poveljniških dolžnostih so bile predvsem politične

[12] Franci Strle: Tomšičeva brigada 1943, Ljubljana 1989, str. 482, 494.

komisarke ali namestnice političnega komisarja. Številne so bile v sanitetnih enotah, mnoge tudi z visokimi čini. Katera med Slovenkami je iz vojne prišla z najvišjim činom? Na to vprašanje je težko odgovoriti, zanesljivo pa drži, da ni nobena Slovenka dosegla čina generala. Najvišji čini, ki so jih nekatere dobile, pa niso bile posledica bojnih in poveljniških zaslug, saj so najvišje čine dobile prav najvišje politične delavke iz samega vodstva narodnoosvobodilnega gibanja.

Že leta 1945 je Jugoslovanska armada začela z oblikovanjem vojske po mirnodobnih merilih, kar je v skladu s tradicionalno miselnostjo pomenilo, da je vojska moška zadeva. Zato so ženske množično demobilizirali, tiste, ki so to hotele, in tiste, ki tega niso hotele. Ni bilo dolgo in kmalu so bile ženske v vojski samo še zdravnice in medicinske sestre. Vsak oficir pa je za poroko moral dobiti posebno dovoljenje. Predvideno nevesto je preverila vojaška varnostna služba in njeno negativno mnenje je bilo odločilno. Vojska je opazno skrbela, da si je čim več mladih slovenskih oficirjev našlo nevesto v drugih delih države. Tako imenovani »srbski zet« je za te oficirje pogosto pomenil tudi posebno ugoden status v vojski.

Do poizkusa pripeljati ženske v JLA je prišlo v začetku 80-ih let. Dokler ne bomo imeli temeljite raziskave o vzrokih tega poizkusa, obsežnosti in številčnosti, njegovi uresničitvi in njegovem propadu, je vsako govorjenje predvsem samo razmišljanje na podlagi osebnega poznavanja dogajanja. Jugoslavija je tedaj začela z veliko politično kampanjo o vključevanju žensk v JLA. Najprej naj bi uveljavili prostovoljno vojaško služenje žensk, temu pa bi sledil obvezni ženski vojaški rok. Izvzete bi bile matere z otroki in verjetno poročene ženske. Omenjali so izraelski zgled, pri čemer pa zamolčali, da gre v Izraelu za obstoj države, Jugoslaviji pa ni realno grozil nihče.

Odhode prvih prostovoljk v vojašnice JLA je spremljala močna propaganda, toda po prvih reportažah o njihovem življenju v vojski je vse kmalu popolnoma potihnilo. Med nami, ki smo se že po službeni dolžnosti kot novinarji nekoliko bolj ukvarjali z vojaškimi vprašanji, so krožile nepreverjene in nedokumentirane govorice, kakšna je ta ženska vojaška služba videti v resnici, zlasti kako jo vidijo oficirji, ki so bili nadrejeni tem ženskam, in še bolj zakonske žene teh oficirjev. Nesporno dejstvo pa je bilo samo to, da je uvedba vojaškega roka za ženske ostala samo pri ponesrečenem poskusu. Navedene nepreverjene govorice pa niso pripovedovale o tem, da bi bila dekleta izpostavljena kakšnemu spolnemu nadlegovanju oficirjev, pač pa prej obratno, razen če ni šlo za prehudo posploševanje ob nekaj osamljenih primerih. Za razliko od bučne uvedbe se je ukinitev poskusnega služenja žensk v JLA poslovila tiho in neopazno, kot da je sploh ni bilo. Nobenih javnih ocen in sporočil, kaj se je zgodilo, kdo in zakaj je napačno pričakoval ali deloval in kaj se je v vojašnicah zares dogajalo, da je projekt tako kmalu propadel. Ena Slovenka, to je bila Milena Cestnik iz Ptuja, je bila med tistimi štirimi dekleti, ki so leta 1984 končale celo šolo rezervnih oficirjev letalstva. Postala je letalski rezervni oficir, čez leta pa je armada samo suho ugotovila, da je letenje opustila.[13]

Vojska je ostala pri tem, da so ženske lahko zaposlene samo v medicinski službi in kot »gradjanska lica na službi u JNA«, kot so imenovali vse zaposlene civiliste. Ženske so bile lahko kuharice, delale so v vojaških pralnicah, lahko so bile prodajalke v vojaških trgovinah, strežnice v vojaških počitniških domovih in podobno, toda pogodbeno zaposlovanje civilistov v armadi, ki naj bi pomagalo zmanjševati tudi jugoslovansko stopnjo brezposelnih, je ženske obšlo.

Poseben odnos jugoslovanske armade do žensk kot manjvrednih v primerjavi z moškimi se je kazal tudi z nenavadnim, skoraj gotovo nenapisanim pravilom. Težko je argumentirano odgovoriti, ali je bilo v uporabi v vseh garnizijah in v vseh delih države, toda znani primeri potrjujejo, da je vojak iz oddaljene garnizije lahko odšel domov pogledat svojega novorojenca, če mu je žena rodila fantka, če je rodila punčko pa ne. Fant bo nekoč vojak in koristen za vojsko, ženska pa ne.

TERITORIALNA OBRAMBA

Teritorialna obramba je nastala potem, ko so enote Varšavskega sporazuma leta 1968 zasedle Češkoslovaško. Jugoslavija se je odločila za doktrino splošnega ljudskega odpora, v katerem bodo v vojni proti napadalcu sodelovali vsi in vse. V slovenski teritorialni obrambi so moški popolnoma prevladovali, toda ženske so se, enako kot v partizanski vojski, vrnile predvsem na politične dolž-

[13] Mitar Mitrović: Veterani – osvajači plavog neba, Zemun 2002, str. 356, 357.

nosti, sčasoma so nekatere prevzele tudi nižje poveljniške dolžnosti. Na raznih administrativnih dolžnostih okoli poveljnikov pa so bile praviloma ženske. Število žensk v teritorialnih enotah se je začelo večati po uvedbi enot mladih prostovoljcev. Dekleta, ki so opravila mladinsko prostovoljno urjenje, so bila potem razporejena v enote TO. Za večino tak razpored potem ni trajal dolgo, saj so se poročila, dobila otroke in s tem postala neustrezna za vojaško službo. Nekatere, ki so bile na odgovornih dolžnostih, pa so ostale dolga leta in uspešno delovale.

Po posebnem ukazu iz Beograda so avgusta 1991 na dvorišču vojašnice v Metelkovi požgali ves arhiv slovenskega republiškega štaba za teritorialno obrambo. Tako ni v Sloveniji letnih poročil, iz katerih bi lahko ugotovili, koliko je imela slovenska teritorialna obramba žensk, kako so bile zastopane v poveljniški strukturi in kakšna je bila njihova starostna, izobrazbena, socialna in druga sestava. Ko bomo mogoče nekoč iz Beograda dobili vsaj letna poročila RŠTO, ki jih je Slovenija pošiljala tja, bomo lahko skušali oblikovati temeljito zgodovinsko podobo teritorialne obrambe do leta 1991, tudi o ženskah v njej.

NOVA SLOVENSKA VOJSKA IN VOJNA ZA SLOVENIJO 1991

Nova slovenska vojska je nastala iz teritorialne obrambe, sicer pa je ime Teritorialna obramba ohranila vse do konca leta 1994. Preoblikovanje se je začelo proti koncu leta 1990. Prvi tečaj za oficirje oziroma inštruktorje novih slovenskih enot je potekal aprila 1991 v Poljčah. Med bodočimi poveljniki in inštruktorji ni bilo niti ene ženske. Prvi mirnodobni vojaki v zgodovini slovenskega naroda so prišli v naša dva učna centra na Igu in v Pekrah 15. maja 1991, Sloveniji so prisegli 2. junija 1991. Med temi prvimi vojaki ni bilo nobene ženske, saj je bil vojaški rok organiziran po jugoslovanskih merilih.

V republiški koordinacijski skupini, najvišjem skupnem poveljstvu teritorialne obrambe, policije in civilne obrambe v času vojne za Slovenijo od 27. junija do 7. julija 1991, ni bilo niti ene ženske na nobeni, tudi najmanj pomembni dolžnosti. Dejansko ni bilo ves čas vojne v prostorih republiške koordinacijske skupine niti ene ženske.

Po pregledu najpomembnejših dolžnosti v Teritorialni obrambi Republike Slovenije v času vojne za Slovenijo je bilo na najpomembnejših dolžnostih v republiškem štabu, sedmih pokrajinskih štabih in 24 območnih štabih, v specialni brigadi Moris in dveh učnih centrih TO 186 posameznikov. Med njimi je bila samo ena ženska, ta je bila pomočnica za organizacijsko-mobilizacijske in personalne zadeve na pokrajinskem poveljstvu v Mariboru. Na republiškem štabu TO je bilo na vojaških dolžnostih zaposlenih pet žensk, to so bile: tajnica načelnika RŠTO, vodja administracije, referentka v odseku za mobilizacijo in dve referentki v operativnem oziroma učnem oddelku.

Ni pregleda o tem, koliko žensk je bilo razporejenih v enote teritorialne obrambe, številka pa je najverjetneje zelo majhna. Toda tudi delež ene redkih žensk, ki je poveljevala enoti teritorialne obrambe med vojno za Slovenijo, je bil zelo nenavaden, če uporabimo ta mili izraz. Kot poveljnica voda je dobila ukaz za napad na sovražno oklepno kolono, ki je prodirala proti položajem njenega voda. Toda ko je sovražna kolona pripeljala, njen vod ni izstrelil niti enega samega naboja. Poveljnica se je odločila, ne da bi koga o tem obvestila ali povprašala, da preprosto ne bo ubogala ukaza višjega poveljstva in zato njeni vojaki niso streljali.[14]

Nepomembno vlogo žensk v teritorialni obrambi Republike Slovenije v času vojne za Slovenijo potrjuje tudi pregled odlikovanj, ki so bila podeljena za poveljniške in druge zasluge, za hrabrost in padlim ter ranjenim. Podeljenih je bilo 637 odlikovanj, samo 11 so jih dobile ženske. Na Dolenjskem je bila odlikovana Andreja Kapušin, načelnica administrativnega odseka, ki je kot prostovoljka odšla na kraj spopadov. V južnoprimorski pokrajini TO so odlikovali voditeljici pisarn v dveh območnih štabih, tudi v vzhodnoštajerski pokrajini TO sta bili obe medalji ženskam podeljeni za delovanje v zaledju. Največ odlikovanj ženskam, skupno šest, je podelil republiški štab, vse pa za zaledne in administrativne dolžnosti.

Pripadniki slovenske teritorialne obrambe, ki so sodelovali v bojih in spopadih, so dobili posebne bojne znake. Kot pove seznam dobitnikov bojnih znakov, ženske – razen redkih izjem – v bojih niso

[14] V prvih bojnih vrstah, Jana, 26. 6. 2002, str. 19.

sodelovale. Andreja Kapušin je dobila bojni znak za Krakovski gozd, Nada Drašler za zavzetje vojaškega skladišča Borovnica. Bojni znak Holmec so dobile: Sonja Cofl, dr. Danica Djurdjević, Marija Penec, Katica Praznik, Majda Rus in Marija Večko. Če bojni znaki štejejo kot merilo za sodelovanje pripadnic TO v bojih in spopadih, je v oboroženih spopadih v vojni za Slovenijo sodelovalo samo 8 žensk.

SLOVENSKA VOJSKA PO VOJNI ZA SLOVENIJO

Obdobje Teritorialne obrambe oziroma Slovenske vojske po letu 1991 je tako neposreden del sedanjosti, da je preblizu za uvrstitev v zgodovinsko tematiko. Dejstvo ostaja, da naborniški sistem 1991 – 2003 žensk ni zajel. Zaposlene so bile na številnih dolžnostih v vojski, tudi na poveljniških in štabnih, toda nabornic-vojakinj v pravem smislu besede Slovenija ni imela. Slovenska vojska se je dekletom odprla s profesionalizacijo vojske, toda za kakršne koli sodbe o tem je prekmalu. Raziskovalke na Fakulteti za družbene vede najverjetneje razpolagajo tudi z raznimi številkami in podatki, ki jih je posredovalo ministrstvo za obrambo. Če že niso nastale, bodo prej ali slej na podlagi teh podatkov zanesljivo nastale tudi temeljite študije. Še zdaleč ne bi podvomil ne o podatkih in ne o študijah, čeprav so podatki, ki jih dajejo vojske, praviloma posebno vprašanje.

K vsemu samo osebno mnenje, ki pa je dejansko pričevanje, saj sem bil v letih 1990 - 1994 na takšnih dolžnostih v novi slovenski vojski, da sem se ukvarjal tudi z vprašanjem žensk v vojski. Dosledno in vedno sem zastopal in zagovarjal popolno žensko enakopravnost tudi v vojski. Za svojo namestnico, in to na visoki polkovniški dolžnosti, sem si izbral obramboslovko, toda če zdaj skušam priti na podlagi vseh izkušenj do svojega stališča, ki naj bi bilo čim bolj utemeljeno, menim, da enakopravnost žensk ni v tem, da v vojski postanejo moški. Kot moški ne more biti ženska, ženska ne more biti moški. Zato ne sodi v bojno enoto, razen redkih izjem, ki pa so res izjeme. Ženske sem v vojski poznal kot marljive in prizadevne delavke, ugotovil pa tudi, da v nenadnih, kritičnih trenutkih popolnoma odpovedo; vsaj v primerih, ki sem jih lahko spoznal. Drugo: v enoti, kjer je ženska, so problemi zaradi medsebojnih odnosov samo vprašanje časa. Vojaška enota ni primerljiva s civilnim kolektivom, ne po odnosih in ne po nalogah. Probleme je lahko začel delati poveljujoči, ki je podrejeno hotel imeti tudi kot žensko, s problemi je lahko začela tudi ženska, najpogosteje pa sta probleme delala kar oba skupaj.

V času mojega službovanja je bilo nekaj značilnih tipov vojakinj. Kategorije, ki bi prišla v vojsko, ker bi jo k temu silila eksistenčna vprašanja, praktično ni bilo, ali pa je nisem srečal. Poleg vseh drugih so bile v vojski najbolj prepoznavne štiri skupine vojakinj. Vrstni red naštevanja ne pomeni njihove številčnosti oziroma rangiranja glede na pomembnost. Prvo značilno skupino vojakinj so predstavljala dekleta in mlade žene, ki so delo v vojski opravljale kot poslanstvo posebne vrste. Kakšno? Težko odgovoriti, verjetno bi bila potrebna tudi temeljita analiza, toda dajale so vtis, da počnejo nekaj, kar hočejo in ker tako hočejo, same pa najbolj vedo, zakaj. Zelo opazna je bila druga skupina, to so bila praviloma nežna, prikupna dekleta, ki so prišla v vojsko pod vplivom družinskih odnosov, kot da so hotele popraviti »napako«, ker so se rodile kot hčerke in ne kot sinovi. Tretje so bila dekleta in samske ženske srednjih let neprivlačnega videza, ali pa so bile same preveč kritične do sebe, zato so se želele skriti v uniformi, med mnogimi samimi moškimi pa najti enega tudi zase. Bilo jih je razmeroma malo, toda zelo opazne so bile nekatere možače, če uporabimo ta trd in poenostavljen izraz. Kot rečeno, še zdaleč ni bilo mogoče vseh vojakinj, s katerimi sem delal, uvrstiti v navedene štiri skupine in bi bilo za mnoge podobno vkalupljanje tudi krivično, toda značilnosti opisanih štirih skupin so bile zelo opazne.

Poskus opredelitve značilnih skupin žensk v slovenski vojski 1990 – 1994 ni naveden samo zaradi vojske in obdobja, na katero se nanaša, pač pa tudi kot eden izmed možnih poskusov razumevanja žensk, ki so se tudi v drugih obdobjih odločale za vstop v vojsko. Izjema je bil le narodnoosvobodilni boj 1941 – 45, saj je bila tedaj ideja svobode močnejša kot vse drugo – toda tudi vse drugo ni moglo biti zanemarljivo. Odgovor bi bil veliko lažji, če bi že imeli študijo o psihološkem profilu bork slovenske narodnoosvobodilne partizanske vojske, vendar bo treba na takšne raziskave na Slovenskem še počakati.

Petra Svoljšak

»TUDI JAZ SEM POMAGALA DO VELIKE ZMAGE!«*

Položaj in vloge žensk na Slovenskem med 1. svetovno vojno.

SVOLJŠAK Petra, doc. dr., znanstvena sodelavka, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 4, SI - 1000 Ljubljana, petrasv@zrc-sazu.si

396.5(497.4)"1914/1918"

»TUDI JAZ SEM POMAGALA DO VELIKE ZMAGE!«
Položaj in vloge žensk na Slovenskem med 1. svetovno vojno

V razpravi so predstavljene različne vloge, ki so jih (slovenske) ženske opravljale med 1. svetovno vojno in so odločilno vplivale na njihov položaj tudi po vojni. Zaradi mobilizacije moške delovne sile so se zaposlovale tudi v izrazito moških poklicih, skrbele so za vzdrževanje družine, pridobivale so podpore po vpoklicanih v avstro-ogrsko vojsko, predvsem pa so se vsakodnevno bojevale zoper lakoto, pomanjkanje in bolezni. Na slovenskem podeželju so prevzele opravljanje poljskih del, ki jih je oteževalo pomanjkanje delovne sile in vprežne živine ter pogoste rekvizicije in zasedbe kmetijskih površin in poslopij. Slovenske meščanke so se odlikovale z dobrodelno in humanitarno dejavnostjo. Poseben je bil položaj slovenskih begunk, ki so morale za družine poskrbeti daleč od svojih domov. V prvi svetovni vojni so ženske vstopile na področje javnega, s katerega pa so se morale po končani vojni ponovno umakniti. Po drugi strani pa lahko trdimo, da je bila prav zaradi vsakovrstnih vsiljenih odgovornosti in vlog, velika vojna bolj usodna za ženske kot za moške.

SVOLJŠAK Petra, Ph. D., Assistant Professor, The Milko Kos Institute of History, ZRC SAZU, Novi trg 4, SI-1000 Ljubljana, petrasv@zrc-sazu.si

396.5(497.4)"1914/1918"

»I, TOO, HAVE HELPED WIN THE GREAT VICTORY!«
The Position and Role of Women in Slovenia During the First World War

The paper deals with the different roles played by (Slovenian) women during the First World War and the impact of these on their position after the war. Because the male workforce was mobilized, women had to take on some distinctly male jobs. They had to support their families, live on state support as relatives of those enlisted by the Austro-Hungarian army, and they always had to fight famine, the shortage of goods, and disease. In rural areas, the scarcity of labourers and draught animals forced them to take over farm work; they experienced frequent requisitions and confiscations of farmland and buildings. Slovene townswomen distinguished themselves with humanitarian and charitable acts. The situation was particularly difficult for women refugees who had to take care of their families far from their homes. During the First World War women entered public life but had to leave it again after the war. On the other hand, we can say that because of the responsibilities and roles inflicted on them, the Great War had more serious consequences for women than for men.

Če naj bo izhodišče razprave pogumna trditev, da je vsaka vojna bolj usodna za ženske kot za moške (ker na ženski ostaja skrb za družino, za preskrbo, za vzgojo otrok in poleg tega še za moža), moremo tudi nadaljevati v bistvu že s sklepno ugotovitvijo, da so v prvi svetovni vojni zmagale ženske,[1] saj je vendarle središčni izziv vsakršne vojne zmaga oziroma poraz. In če merimo uspeh ali izid neke vojne po žrtvah, ki jih je ta terjala, lahko iz raznovrstnih enciklopedij brez težav ugo-

* Ženstvo in delo. Slovenski narod št 284, 11. 12. 1915, str. 3 – 4. Povzeto po Tanja Novak, Dejavnost ljubljanskega ženstva na čelu s Franjo Tavčarjevo v letih med 1914 in 1918. Diplomska naloga, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Ljubljana 2000, str. 14. (odslej T. Novak, Dejavnost)

[1] Alexia Dittrich, »Mutter, Familienerhalterin und politisch Engagiert?« Die Situation der Frau im Ersten Weltkrieg. Diplomska naloga, Wien 1994, Predgovor. (odslej, A. Dittrich, »Mutter«)

tovimo, da je Velika vojna ubila skoraj 10 milijonov vojakov, jih ranila in pohabila 20 milijonov ter bila vredna 330 milijard dolarjev, pa moremo na drugi strani v globoki zadregi napisati, da s podatki o civilnih žrtvah vojne, med katerimi so v veliki večini ženske, otroci in ostareli, ne razpolagamo in se lahko oprimemo le nekaterih ohlapnih ocen. Te pišejo o širokem razponu od dveh do trinajst milijonov smrtnih žrtev med civilisti; že med Armenci je vojna terjala milijon civilnih smrtnih žrtev in zagotovo ne smemo prezreti 20 milijonov žrtev španske gripe v letih 1918/1919, med katerimi je bila večina otrok in žensk, kar gre pripisati njihovemu izredno šibkemu zdravstvenemu stanju, lakoti in splošnemu pomanjkanju, kar je sprožila in poglobila prav vojna. V Nemčiji naj bi medvojna smrtnost žensk presegla predvojno za 50 odstotkov, medtem ko naj bi v Italiji umrlo med vojno prav toliko civilistov kot italijanskih vojakov.[2]

Povedno je obenem tudi samo obravnavanje zgodovine prve svetovne vojne. Sprva je bilo središče raziskovanja in splošne radovednosti usmerjeno k bojišču, kar je samodejno odmikalo širše socialne in ekonomske mehanizme, ki so vsekakor vplivali na potek vojne, v ozadje. Za tem je vojna sicer pridobila tudi status »totalne vojne«, iz zgodovine katere pa so bile ženske še vedno izključene, kar je posebno pomenljivo in ironično obenem, saj je bil pomen »totalnosti« prav v tem, da je vojna ujela civilno prebivalstvo in je bil njen teror usmerjen tudi zoper nebojujoči del prebivalstva. In ker vojno lahko merimo, jo ocenjujemo in predvsem razumemo skozi spomin nanjo, je bil tudi spomin izrazito moški, kar moremo pripisati splošnemu vzorcu o gospodinjski vlogi ženske, o njeni pomanjkljivi izobrazbi in izrazito ženstveni vzgoji, ki naj bi preprečevala javno vpisovanje svojih izkušenj ali odzivov na javne dogodke (dogajanja), posebno vojne, ki je (bila) izključno moška domena.[3] Ženske so se občasno pojavile le v anekdotah o življenju v zaledju. Toda ženska vendarle ne more biti predmet zgodovine, izvzeta iz dogajanja, iz časa in prostora, temveč mora biti predmet zgodovinskega obravnavanja predvsem položaj ženske, njeno mesto, njene vloge in moči, njihove besede in tišine, njihove različne podobe (boginje, madone, kurbe, čarovnice).[4]

Že na samem začetku obravnavanja zastavljene teme trčimo ob različne, tudi nasprotujoče si klišeje, v katerih je npr. 20. stoletje upodobljeno kot obdobje napredka v položaju ženske, ker pozabljamo prav na masakre ali obe svetovni vojni.[5] Znotraj tega naj bi bila še posebno prva svetovna vojna za ženske osvobajajoča, čeravno je vojna kot oborožen spopad globoko konzervativen pojav in je spodbujal, celo v ženskih okvirih, razmišljanje o spolno deljenih vlogah in problemih kot nasprotujočih si. Če na eni strani povzemamo splošno naziranje o tem, da je pomenila 1. svetovna vojna za odnose med spoloma in žensko emancipacijo velik napredek, pa prav nasprotno dokazuje povojno pisanje o 1. svetovni vojni, kjer *»/ženska skorajda ni. Ženske so /.../ samo literarne figure. Pojavijo se takrat, ko jih /.../ naslovijo moški s svojimi željami, prošnjami ali naročili«.*[6] Po drugi strani pa prevzema prav tragedija in veličina žensk, katerih življenja so pretresale vojne, revolucije, diktature in spolna neenakost. Tedaj, v vojni, so ženske vstopile na področje javnega, s katerega so morale ponovno izstopiti po vojni, ko je postal pritisk na tradicionalno evropsko patriarhalno družino še hujši.[7] Vendar so zareze, vreznine v mišljenju ostale. Tudi v zgodovinopisju, ki se je ob premiku z bojišča začelo zavedati medvojnega položaja žensk v različnih skupinah, političnih zvezah in v različnih državah; strinjati se moramo namreč z ugotovitvijo, da ne moremo razumeti procesa vojne, če vanj ne vključimo tudi raziskovanja ženskih vlog v mobilizaciji za vojno, v vztrajanju v vojni, v demobilizaciji in v ponovni ozdravitvi.[8]

Kaj so torej ženske počele, kaj se je z njimi zgodilo? In kako je bilo na Slovenskem? To so vprašanja, na katera bomo skušali vsaj deloma odgovoriti, pri čemer bomo splošno pomoč iskali v že navedenih delih zahodnoevropskega zgodovinopisja, ki je poskušalo ta vprašanja reševati primerjalno in zelo široko, ter v nekaterih redkih slovenskih delih in dosežkih avstrijskega zgodovinopisja, ki

[2] Lines of Fire. Women writers of World War I. Ed. By Margaret R. Higonnet. A Plum Book 1999, XIX.
[3] Prav tam, str. XXII.
[4] Georges Duby and Michelle Perrot, General Editors, A History of Women in the West. Francoise Thébaud, Editor, 5. Toward Cultural Identity in the Twentieth Century. The Belknap Press of Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts, London, England, 1994, uvod. (odslej A History of Women in the West, 5.)
[5] Prav tam, str. 2.
[6] Oto Luthar, O žalosti niti besede. Uvod v kulturno zgodovino vélike vojne. Založba ZRC, Ljubljana 2000, str. 40.
[7] Mark Mazower, Temna celina. Dvajseto stoletje v Evropi. Založba Mladinska knjiga, Ljubljana 2002, str. 86.
[8] A History of Women in the West, 5, str. XXI.

se najbolj pogosto ukvarja z vprašanji ženskega dela oziroma zaposlenosti v času prve svetovne vojne. Moderna vojna je mobilizirala telo in dušo, moškega in ženske, bila se je na dveh frontah, na bojišču, ki je bilo skoraj izključno svet moških, in na t. i. notranji fronti (home front), ki je bila najbolj podprta z žensko dejavnostjo. Takšna delitev velja za vse bojujoče države, kot tudi splošno uveljavljena in dokazana trditev, da vélika vojna ne bi mogla vzdržati toliko časa brez podpore iz zaledja in brez neposrednega ali posrednega sodelovanja žensk. Vsaka država je vprašanje ženske mobilizacije reševala na svoj način.

Tudi v Avstro-Ogrski je vojna poleg začetnega zanosa prinesla predvsem zmedo in gospodarsko negotovost, ki jo je sprožila že ob izbruhu vojne mobilizacija delovne sile, saj je bilo do konca marca 1918 samo v avstrijskem delu monarhije mobiliziranih 60% moških med 18. in 35. letom starosti,[9] uvedeno je bilo vojno gospodarstvo, ko so začeli veljati vojaški zakoni s pravno podlago v zakonu o služenju vojaške dolžnosti (26. 9. 1912). Ta je v primeru vojne predvideval, da je celotno prebivalstvo in gospodarstvo na razpolago vojski (vsa proizvodnja pod vojaškim vodstvom in nadzorom, prav tako vsi zaposleni),[10] tako da so nekatere mobilizirane gospodarske panoge delale izključno za vojsko (železnice, pošta, telegraf, ipd.). Na poslabšan gospodarski položaj je poleg tega vplivala zapora bančnih hranilnih vlog, visoke obresti na posojila, avstrijska vlada je razglasila moratorij na dolgove vpoklicanih vojakov, izdelala je umetne pripomočke za kreditni promet, kar vse je vplivalo na negotovost tudi na denarnem trgu.[11] Avstroogrsko gospodarstvo je pred začetkom vojne opredeljevala visoka brezposelnost, še posebno ženska, katerih število se je ob izbruhu vojne dodatno povečalo z odpuščenimi služkinjami. Pomanjkanje delovne sile kot posledico mobilizacije moških so poskušali zapolniti z zaposlovanjem žensk, otrok, ujetnikov in beguncev, s podaljšanjem delovnega časa, s preklicanjem zakona o prepovedi nedeljskega in prazničnega dela in z zaposlovanjem nekvalificirane delovne sile pri zahtevnejših delih, kar je imelo za neprijetno posledico tudi porast delovnih nesreč. Ženske so ostale zaposlene v tradicionalnih ženskih vejah industrije (tekstilna, prehrambena, sladkorna, tobačna, čistilna, pri uradniških delih, delu na domu), večinoma so imele nizko stopnjo izobrazbe, zaradi družin pa so bile manj mobilne in zato nekonkurenčne. Toda na prelomu leta 1914/ 1915 se je brezposelnost prevesila v silno pomanjkanje delovne sile in ženske so vstopile v tradicionalne moške poklice v kovinski, grafični industriji, v različnih obrteh, postale so prevoznice premoga, sprevodnice, voznice tramvajev, celo v državnih službah, ki so zahtevale višjo tehnično usposobljenost osebja, so med prvo svetovno vojno morali zaposlovati ženske.[12] Včasih so ženske zasedle delovno mesto svojega vpoklicanega moža, brata ali očeta, vsako prevzeto delovno mesto pa je nosilo pridevnik »žensko« zato, da bi si po vojni »zagotovili« povratek v normalno stanje oziroma se prepričali, da se svet ni spremenil in so meje med spoloma ostale,[13] ali, kot je zapisala Marta Verginella, *»/gospodarska in patriotska zavzetost žensk v zaledju front med prvo svetovno vojno ni zadostovala, da bi po koncu vojne porušila zid tradicionalnega statusnega ločevanja spolov.«*[14] *»Žensko« medvojno delo je oblikoval dolg delovni dan, saj je že delo samo zahtevalo 11 ur, v vojni industriji 13 ur, neredke pa so bile tudi nadure in je delavnik trajal od 15 do 18 ur. Po nekaterih izračunih naj bi potekal povprečen dan v industriji zaposlene delavke v nemško govorečih deželah avstro-ogrske monahije od 4. ure zjutraj, ko so vstajale, med 5. in 6. uro prišle na delo, delale do 12. ure, počivale slabo uro in z delom nadaljevale do 18., v slabe pol ure naj bi opravile najnujnejše nakupe ter se domov vrnile do pol osmih, kjer pa so jih pričakala hišna opravila, ki naj bi jih opravile do 22. ali 23. ure, ko so se vendarle odpravile spat.*[15] Njihov zaslužek za enako delo, kot so ga pred odhodom na vojno opravljali moški, pa je bil občutno nižji.[16] Zaposlovanje žensk je med vojno prineslo tudi nekatere pravne spremembe v položaju ženske na Avstro-Ogrskem, npr. na področju pogodb, varuštva dednega prava, kar naj bi bila, po predvidevanjih Polone Zalaznik, tudi

[9] Edith Rigler, Frauenleitbild und Frauenarbeit in Österreich vom ausglienden 19. Jahrhundert bis zum Zweiten Weltkrieg. Verlag für Geschichte und Politik, Wien 1976, str. 81. (odslej E. Rigler, Frauenleitbild)

[10] Petra Iglseder - Hesz, Aspekte der Frauenarbeit während des Ersten Weltkrieges. Diplomska naloga, Geistwissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien, Wien 1990, str. 29.

[11] Žarko Lazarević, Vojno gospodarstvo. V: Slovenska kronika 20. stoletja 1900 - 1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 187

[12] E. Rigler, Frauenleitbild, str. 90.

[13] A History of Women in the West, 5, str. 34.

[14] Marta Verginella, Mesto žensk pod steklenim stropom. V: Splošno žensko društvo 1901 – 1945. Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana 2003, str. VI.

[15] A. Dittrich, »Mutter«, str. 57.

[16] N. o. m., str. 17.

ali predvsem »zasluga« vojne.[17] Posledica ženskega (in mladostniškega) dela, dolgih urnikov, slabih sanitarnih razmer in delovnih pogojev je bilo slabšanje zdravstvenega stanja žensk in mladine, kar je imelo za posledico že omenjeno večjo umrljivost med vojno in po njej.

Že pred »klasičnim« zaposlovanjem v vojni industriji so ženske prevzemale različna dela, ki so jih opravljale na domu (šivanje, pletenje, ipd.), ker se bodisi niso želele zaposliti v vojni industriji, ali pa so bile obubožane pripadnice srednjega sloja, ki se niso hotele poistovetiti z delavstvom, oziroma so bile matere z majhnimi otroki.[18] Toda delo na domu je bilo soznačnica za slabo plačano delo, z malodane neomejenimi urniki, v majhnih, zatohlih in slabo osvetljenih prostorih.[19]

O tem, da so ženske prevzele nase breme vzdrževanja družine ne le s prevzemom »moških del«, nedvoumno priča tudi njihov vsakodnevni boj za denarne podpore družinam vpoklicanih avstro-ogrskih vojakov. Zaradi brezposelnosti ob začetku vojne in slabšanja razmer med njo, so morale oblasti s številnimi ukrepi lajšati položaj žensk in družin, da jih ne bi pahnili v še večjo revščino. Za vsakega vpoklicanega moža naj bi država plačala od 0,855 do 1,5 kron dnevne preskrbninske pristojbine,[20] višina le-te pa je bila enaka državni odškodnini za vojaško prehodno oskrbo za kraj bivališča prejemnika.[21] To je botrovalo različnim podporam v mestih in na podeželju, ker pa so podpore plačevala oblastva, je neredko prihajalo do krivičnega razdeljevanja ali celo odvzema podpor, posebno v primerih, ko so oblasti posumile, da so vojni ujetniki, po katerih so družine prejemale podpore, prebegnili k nasprotniku.

Položaj žensk v mestu je bil zaznamovan z vsakodnevnim bojem za vsakdanji vojni kruh, zanj pa je bilo potrebno čakati v vrstah tudi po več ur. V vseh slovenskih deželah je še posebno v tretjem letu vojne pestila huda lakota, ki je največ žrtev našla med otroki. Žene niso mogle svojim možem pod orožjem ali v vojnem ujetništvu napisati ničesar drugega kot izraziti strah, da *»se na tem svetu ne bomo več videli.«*[22] Preskrba z nujnimi življenjskimi potrebščinami je bila vse bolj pomanjkljiva, pa tudi nepravična, deželne oblasti so omejevale preskrbo s krušnimi kartami, z omejevanjem porabe mleka, sladkorja, uvedeni so bili t. i. brezmesni dnevi. V zadnjem vojnem letu pa je sistem aprovizacije popolnoma propadel. Za pomoč in spodbujanje iznajdljivosti slovenskih gospodinj je Katoliška bukvarna leta 1915 celo izdala priročnik Marije Remec »Varčna kuharica«.[23] Toda vse večje pomanjkanje je 22. aprila 1918 na ljubljanske ulice prignalo okoli 200 žensk, ki so pred deželnim dvorcem demonstrirale zaradi pomanjkanja hrane.

Tudi na podeželju je bilo življenje po večini zelo težko. *»Meni ni treba praviti, da je vojska, mož na Ruskem, brat v grobu v Galiciji, konj in voz Bog ve kje – in sama pri petero otrocih za gospodarja, hlapca in še za konja povrhu,«* je žalostne razmere opisal Fran S. Finžgar v »Prerokovani«.[24] Na podeželje je vojna prinesla silno pomanjkanje delovne sile in vprežne živine, rekvizicije so *»šle od hleva do hleva, od kozolca do kozolca skozi vas /.../ Ko so končno dobili tudi stanovanja za častnike, je iskal vojak še prostora za vozove.«*[25] Ker je moralo biti poljsko delo opravljeno, so dela prevzele ženske ob pomoči otrok in ostarelih. Za dokončanje poljedelskih del so poskrbele posebne žetvene komisije, ki so zbirale, tudi s pomočjo delavskih posredovalnic, delovno silo (begunce, vojne ujetnike, celo vojake).[26] Vendar pa se kmečko delo pogosto ni izplačalo, vojska je pogosto zaplenila že semena, letine so bile slabe tudi zaradi zelo neugodnih vremenskih razmer.

---

[17] Polona Zalaznik, Slovenska žena med prvo svetovno vojno. Diplomska naloga, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Kranj 2001, str. 22. (odslej P. Zalaznik, Slovenska žena)

[18] Prav tam, Slovenske žene, str. 20.

[19] A. Dittrich, »Mutter«, str. 61.

[20] Prav tam, »Mutter«, str. 8.

[21] P. Zalaznik, Slovenska žena, str. 27 – 35.

[22] Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv. Armeeoberkommando, Evidenzbüro 1917, Kart. 3753, Res. 4815. Bemerkenswerte Nachrichten zur Verpflegungsfrage in der Monarchie. Bericht Nr. XV. Geschöpft aus den Korrespondenzen bis 22. IX. 1917. (odslej ÖSA, KA. AOK)

[23] Marija Remec, Varčna kuharica : zbirka navodil za pripravo okusnih in tečnih jedil s skromnimi sredstvi. Katoliška bukvarna, Ljubljana 1915.

[24] Fran Saleški Finžgar, Prerokovana, Golobova njiva. Izbrana dela, Tretja knjiga. Mohorjeva družba Celje, 1965, str. 304.

[25] Prav tam, str. 305.

[26] P. Zalaznik, Slovenska žena, str. 37.

Zanimivo epizodo v sklopu obravnavanja položaja slovenske žene med veliko vojno predstavlja tudi problematika izseljevanja. Avstrijska cenzura je namreč zasegla kar nekaj pisem v Švici zaposlenih slovenskih delavk v čipkarski industriji v kantonu St. Gallen. Svoje prijateljice in znanke iz okolice Idrije in Žirov so namreč vabile, da bi se jim pridružile kot izučene delavke za dobro plačano delo.[27]

Poseben položaj in vlogo so v vojnem času prevzele slovenske begunke, ki so podobno kot njihove sotrudnice v zaledju nosile vso težo vojnega življenja, le da so ga morale prenašati v tujem, včasih neprijaznem in nenaklonjenem okolju, mnoge v begunskih taboriščih, druge pa v begunskem življenju na Kranjskem in Štajerskem. V slovenskih deželah so smele begunske družine, povečini okleščene odraslih moških članov, ostati po posredovanju »Posredovalnice za goriške begunce« v Ljubljani, ki sta jo vodila dr. Janez E. Krek in dr. Matko Laginja, pod pogojem, da so se zmogle preživljati z lastnimi sredstvi. Glavna skrb Posredovalnice pa je bila prav zaposlovanje beguncev, *»ker delo ne zboljša le njihovega gmotnega stanja, marveč olajša tudi duševne bridkosti begunstva.«*[28] Mnogim dekletom je tako priskrbela službe pri družinah v mestu in na deželi, mnogim je priskrbela priporočila za zaposlitev v vojaških oskrbovalnicah in tako pomagala okoli 100 begunkam in beguncem, begunke – šivilje so služile v zavodu za pospeševanje obrti, kjer so izdelovale vojaško perilo in obleko, sto begunskih deklet je delalo v izdelovalnici vojaške obutve iz slame. V begunskih taboriščih so begunke delale v pralnicah, kuhinjah in različnih delavnicah v taboriščih in njihovi okolici, učiteljice in vzgojiteljice pa so svoje delo nadaljevale v različnih šolskih ustanovah, ki so bile ustanovljene za begunske otroke v begunskih taboriščih.

Izbruh vojne je sicer prekinil redno delovanje slovenskih ženskih društev, vendar pa so se slovenske ženske malodane istočasno z začetkom vojne organizirale po zahtevah in potrebah vojnih razmer. Slovenske meščanke so v vojno dejavno vstopile z delom na humanitarnem polju, ki ga povezujemo predvsem z dejavnostjo ljubljanskega ženstva na čelu s Franjo Tavčarjevo. Če samo na kratko povzamemo delovanje ljubljanskih meščank, ki ga je podrobno opisala Tanja Novak,[29] moremo zapisati, da je bilo zelo razvejano in raznovrstno. Obsegalo je pripravo in delo v bolnicah, zbiranje oblek in obutve za vojake, zbiranje volne za vojaške obleke, ki so jih spletla ljubljanska dekleta, pomoč mladini, ustanovljen je bil poseben odsek za vkuhavanje sadja, nabirale so denar za nakup raznovrstnih potrebščin, bile so bolniške sestre, ranjencem so prebirale pisma domačih, prirejale so dobrodelne prireditve v korist vojakom ali pa vojnim vdovam in sirotam. Za slovenske vojne slepce, ki so jih oskrbovali v posebnem zavodu v Gradcu, so oblikovale knjižnico za oslepele in v ta namen izučile 106 žena in deklet za pouk v Braillovi pisavi ter pripravile v njej 100 slovenskih del. Leta 1917 ustanovljena »Družba sv. Elizabete« je nudila *»pomoč ubogim, varstvo osirotele, versko in nravno ogrožene in učeče se mladine.«*[30] Tržaške Slovenke so leta 1916 ustanovile »Organizacijo oskrbnic vojniških sirot«.

Spremembe vojnega časa, »vsiljena« svoboda, delo, skrb za družino, nevzdržne razmere, lakota, pomanjkanje, žalost, obup so v življenje (slovenskih) žensk prinesle nenadejane novosti in skušnjave. Prve so povezane predvsem z delu bolj prilagojeno modo kratkih in širokih kril, ki pa je bila v javnosti sprejeta z očitanjem in nerazumevanjem, ustanovljena je bila celo »Sveta zveza proti brezsramni ženski nošnji«. Vojna je osvobodila žensko v gibanju, znebila se je namreč tesnih steznikov, širokih in nepraktičnih klobukov ter umetelnih pričesk.[31] Drugo moremo povezati s prepogostim obupom zaradi umrlih dragih na fronti, ko je *»njegova krogla /.../ ubila tudi njo. Deviški zublji, ki so goreli zanj, so zrasli v razbrzdan požar, in tuji ljudje so jih gasili. Prvi jo je izročil drugemu, drugi tretjemu, kdor je hotel, jo je imel; njena blaznost ni poznala meja in ni iskala krinke.»*[32] Nemalokrat pa je ženske sililo v prostitucijo veliko pomanjkanje, saj si je marsikdaj vojak ljubezenske usluge kupoval z najbolj iskanim blagom v vojni, s hrano.[33]

[27] ÖSA, KA. AOK, Evidenzbüro, Kart. 3753, Res. 4801. Südslavische Ländern. Subbeilage f zur Beilage 7 des Monatsberichts pro August 1917.
[28] Slovenski begunski koledar za leto 1917. Izdal in založil monsignor dr. Alojzj Faidutti, deželni glavar Poknežene grofije Goriško – Gradiščanske, Ljubljana 1916, str. 123.
[29] Tanja Novak, Dejavnost.
[30] Alojzija Štebi, Aktivnost slovenske žene. V: Slovenska žena, Yougoslave Express Reclame Company d.zo.z., Ljubljana 1926, str. 170 – 171.
[31] A History of Women in the West, 5, str. 71.
[32] Vladimir Levstik, Gadje gnezdo. Zvezna tiskarna, Ljubljana 1918, str. 210.
[33] P. Zalaznik, Slovenska žena, str. 25.

Vojne razmere so tako ženskam ponudile dostop in vstop v javno življenje, kar se je najodločneje pokazalo po nastopu Jugoslovanskega kluba in z Majniško deklaracijo. Dotlej pretežno dobrodelno delo slovenskega ženstva je tedaj dobilo politični pridih, ko sta Franja Tavčarjeva in Cilka Krekova pozvali k akciji »Slovenske žene in dekleta za majniško deklaracijo«, v kateri naj bi zbirale in podpisovale izjave v podporo temu slovenskemu narodnemu programu in že prvega dne pridobili skoraj 11.000 podpisov. Višek je zbiranje, ki so ga oblasti pogosto ovirale in preganjale podpisovalke, doseglo na cvetno nedeljo 24. marca 1918, ko je Franja Tavčarjeva svečano izročila dr. Antonu Korošcu več kot 200.000 podpisov, vezanih v 7 knjigah, in so slovenske ženske izjavile, da so slovenske narodne žene z dušo in srcem za deklaracijo in so zahtevale v svojem imenu, v imenu svojih dragih na bojiščih, v imenu svojih otrok in svojega rodu zedinjenje, samostojnost in neodvisnost. Tudi akcijo za podpisovanje v podporo Majniški deklaraciji so povezale z dobrodelnimi nameni, saj so deklaracijski simbol – bršljanov list naročile v emajlirani obliki in izkupiček od prodaje namenile za oslepele vojake. Z akcijo so pokazale, da tudi slovenske ženske ne želijo biti izključene iz neposrednega odločanja o narodovi usodi. Do konca vojne so slovenske ženske nadaljevale s svojim neutrudnim delom, proti koncu vojne pa so postale vedno glasnejše zahteve po enakopravni vlogi in položaju ženske v slovenski družbi.

Če poskušamo za konec potegniti črto pod različne vloge, ki so jih ženske hotè ali nehotè sprejele v véliki vojni, moremo zapisati, da so ženske predvsem ostajale v ženskih vlogah in je bojišče ostajalo domena moških, kjer pa so bile ženske dobrodošle kot bolničarke, kot matere in dekleta, ljubice in zabavljačice, opravljale so t.i. psihološke, vojno podporne naloge,[34] da bi vojakom dvignile moralo in jih ponovno pripravile za boj. Toda svoj boj so zase bojevale tudi ženske v pričakovanju pridobitve volilne pravice, kar se je po vojni v nekaterih državah tudi potrdilo. In čeravno lahko posplošeno vendarle trdimo, da je v odnosih med spoloma prva svetovna vojna pomenila zgolj »time out« za ženske, pa moremo tudi dodati, da je mnoge spremembe sprožila ali jih pospešila. Na področju dela so zaradi velikega napredka tehnologije, ki ga je sprožila vojna vnema, ženske postale agent modernizacije, zaposlovati so se začele v terciarnih dejavnostih (banke, javne službe, trgovina). Toda razvoj je bil najbolj viden na nevidni fronti, dolga leta samote in odgovornosti so prinesla svobodo v obnašanju in gibanju. V razumevanju sprememb, ki jih je v odnose med spoloma vnesla vojna, ne moremo zgolj naštevati prednosti, ki so v vsakršnem pogledu ostale zelo omejene, temveč se je potrebno vprašati, kakšni so bili psihološki učinki v odnosih med moškim in žensko, ko je vojna na silo ločila moško od ženskega in oblikovala mejo nerazumevanja in sovraštva med bojiščem in domačo fronto, kar je Paul Fussel slikovito označil kot »moderno proti navadi«.[35] S prevzemom zastave napredka je ženska izstopila iz sence zgodovine.

[34] Joshua S. Goldstein, War and Gender. How Gender shapes the War System and Vice Versa. Cambridge University Press, Cambridge 2003, str. 318.
[35] A History of Women in the West, 5, str. 72.

Ljuba Dornik Šubelj

VLOGA ŽENSK V OBVEŠČEVALNIH IN VARNOSTNIH SLUŽBAH NA SLOVENSKEM PRED, MED IN PO DRUGI SVETOVNI VOJNI

DORNIK ŠUBELJ Ljuba, mag., višja svetovalka II, vodja oddelka za dislocirano arhivsko gradivo III, Arhiv Republike Slovenije, Kongresni trg 1, SI - 1000 Ljubljana, Ljuba.Dornik@gov.si

355.40-055.2(497.4)"19"

VLOGA ŽENSK V OBVEŠČEVALNIH IN VARNOSTNIH SLUŽBAH NA SLOVENSKEM PRED, MED IN PO DRUGI SVETOVNI VOJNI

V prispevku o vlogi žensk v obveščevalnih in varnostnih službah na Slovenskem v času pred, med in po II. svetovni vojni je predstavljeno delovanje žensk v legalni in ilegalni obveščevalni dejavnosti, kakor je bila organizirana v različnih obdobjih. Največji razmah je obveščevalno delovanje doživelo v času druge svetovne vojne, ko so se tako na strani narodnoosvobodilnega gibanja kot na protipartizanski strani vključile v različne obveščevalne organizacije – VOS, DOS, TOS – mnoge ženske. Najbolj znane med njimi so Zdenka Kidrič, Neda Gerzinič in Francka Klinc, ki so delovale na partizanski oziroma v partijski obveščevalni službi. Manj znane so tiste, ki so delovale na mihajlovičevski strani oziroma v službi kraljeve emigrantske vlade in njene vojske kot na primer Jovanka Krištof in Milojka Končar, medtem ko je Dekliška legija kot katoliška ženska obveščevalna organizacija popolnoma neznana.

DORNIK ŠUBELJ Ljuba, MA in History, Senior Adviser II, Head of the Department for Separate Historical Archives III, The Archives of the Republic of Slovenia, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, Ljuba.Dornik@gov.si

355.40-055.2(497.4)"19"

The Role of Women in Intelligence and Counter-Intelligence Services in Slovenia before, during, and after the Second World War

The author examines the role of women in official and illegal intelligence and security services on the territory of Slovenia in different periods before, during and after the Second World War. Intelligence service was in its full swing during the Second World War, when many women worked for various intelligence services – VOS, DOS, TOS -, both for the national liberation movement and for their enemies. The most famous of those women are Zdenka Kidrič, Neda Gerzinič and Franca Klinc, who all worked for the partisan or the communist intelligence services. Less known are those who worked for Mihailović's side or for the royal government-in-exile and its army, such as Jovanka Krištof and Milojka Končar, while the Girls' Legion, like the Roman Catholic women's intelligence service, remains completely unknown.

V časih po prvi svetovni vojni je bila kot simbol vohunskih skrivnosti znana Mata Hari, nizozemska lepotica, ki je s svojimi čari omrežila nasprotnike in v času prve svetovne vojne z življenjem plačala izdajo svoje domovine Nemcem.[1] Mlajšim generacijam, ki svet bolj kot s knjigami spoznavajo s televizijo, je iz zelo gledane istoimenske nanizanke znana lepa, pogumna in odločna Nikita, ki je s svojimi akcijami posegala tudi v vojne na Balkanu v devetdesetih letih. Kdo so torej slovenske Mate Hari – obveščevalke, oziroma Nikite – varnostnice in ali smo jih sploh imeli?

Ker tudi Slovenija kot samostojna država – zdaj že del Evropske zveze – obstoji šele od leta 1991, se vprašanje, na katerega iščemo odgovor, seveda nanaša na čas obstoja Kraljevine Jugoslavije, čas druge svetovne vojne in razmer, kakršne so nastale po okupaciji ozemlja Slovenije kot dela bivše Jugoslavije in na čas nastanka Ljudske republike Slovenije, kasneje SRS kot dela FLRJ in kasneje SFRJ.

[1] Marko Lopušina, Milan Petković, Enciklopedija špijonaže, Knjiga – Komerc, Beograd, 2003, str. 148.

V prispevku bi rada opredelila še dve ravni: poskusila bom opisati legalno in ilegalno delovanje žensk tako v času jugoslovanske države pred, kot tudi med drugo svetovno vojno tako v vrstah osvobodilnega ali revolucionarnega gibanja kot v vrstah protirevolucionarnega in protinacističnega gibanja. Opozorila pa bom tudi na razliko med javno in državno varnostjo ali drugače rečeno – vlogo in deležem žensk v policiji kot delu javne varnost in njihovim pomenom v politični policiji, popularno imenovani Udba ali Uprava državne varnosti.[2]

Varnostno obveščevalna služba je del varnostnega sistema države. Zbira, preverja, obdeluje in uporablja podatke, pomembne za državno varnost ter gospodarske in politične odnose z drugimi državami. Opravlja jo ena ali več specializiranih organizacij. V demokratičnih političnih sistemih jo nadzorujeta vlada ali parlament, v nedemokratičnih pa vladajoča politična stranka ali vladar. Podatke zbira od pomembnih oseb, iz objavljenih dokumentov ali skrivaj, s posebnimi tehničnimi pripomočki. V nekaterih socialističnih državah – tudi pri nas - so varnostno obveščevalne službe imele lastne oborožene enote. Prvine varnostno obveščevalnih služb so nastajale z razvojem države, usmerjena je bila navzven na morebitne tekmece in sovražnike. V lastni državi se je usmerjala tudi v odkrivanje dogajanja, ki so ga oblasti imele za nevarnega, še posebej v odkrivanje in preprečevanje delovanja tujih obveščevalnih služb. Ta veja se je opirala na policijo in orožništvo ter sčasoma dobila ime protiobveščevalna dejavnost (v SFRJ – protiobveščevalna služba KOS, z lastno civilno in vojaško komponento). Ukvarjala se je tudi s podtalno dejavnostjo v tuji ali celo lastni državi. Obe svetovni vojni sta močno pospešili razvoj varnostno obveščevalnih služb.[3]

V Kraljevini SHS oziroma Jugoslaviji so varnostno obveščevalno službo organizirala notranje, obrambno in zunanje ministrstvo. Obveščevalni oddelek (pozneje direkcija) v generalnem štabu vojske Kraljevine SHS je leta 1922 pripravil posebno navodilo za opravljanje teh nalog v tujini in domovini. Jugoslovanska diplomatska predstavništva v tujini so zbirala klasične obveščevalne podatke in podatke o delovanju revolucionarnih (komunisti) in nacionalističnih (ustaši) organizacij jugoslovanskih državljanov na tujem. Tako je obveščevalni oficir Kraljevih jugoslovanskih sil na srednjem Vzhodu major Vlado G. Perić iz Carigrada poslal januarja 1943 veleposlaništvu v Sovjetski zvezi in generalnemu konzulatu v Londonu poročilo Martine Leitgeb o stanju v Sloveniji v prvih dveh letih vojne. V tem poročilu, ki obsega 14 strani, je orisala položaj po zasedbi aprila 1941, majsko deklaracijo, četniško gibanje, ki so ga po njenem mnenju Italijani imenovali partizansko in komunistično gibanje, osnovanje »bele garde«, držo posameznikov, zločine (okupatorja), italijanske fašistične organizacije v Sloveniji, stanje rudarstva, industrije in trgovine po kapitulaciji, stanje prehrambenih artiklov in razpoloženje ljudi, ki je bilo po njenem mnenju 80 % za Jugoslavijo, predvsem mladina za Veliko Jugoslavijo. Študirala je v Beogradu, marca 1941 pa je prišla na obisk k materi v Ljubljano. Pot ju je vodila preko celotne zasedene Slovenije in preko Rima v Carigrad, od koder sta nameravali z materjo preko Jeruzalema odpotovati v Ameriko.[4]

V notranjem ministrstvu je bila sprva varnostno obveščevalna služba vključena v oddelek za javno varnost, po razmahu Komunistične partije pa so že leta 1920 oblikovali poseben oddelek za zaščito države. Imel je odseke za zatiranje notranje in zunanje »protidržavne in subverzivne propagande in akcije«. Določene podatke sta zbirala tudi orožništvo in policija, po letu 1933 tudi o nemški manjšini.

Pri tem velja omeniti, da je bila v Ljubljani pred vojno zaposlena prva ženska v policiji in to z visoko izobrazbo. To je bila diplomirana pravnica Danica Melihar, kasneje poročena Lovrenčič, ki ni bila le prva policistka v Ljubljani, ampak v vsej tedanji Jugoslaviji. Seveda so ji odredili povsem žensko delo – to je področje nravstvene policije ali preprosteje rečeno – skrb za prostitutke.[5] To delo je opravljala vse do konca vojne, to je do maja 1945, ko je bila po prihodu partizanov v Ljubljano skupaj z drugimi zaposlenimi na tedanji policiji za nekaj dni zaprta, čeprav je sodelovala v organizaciji Osvobodilne fronte na policiji. Od leta 1945 dalje je kot pravnica opravljala druga dela, svoje spo-

[2] Ljuba Dornik Šubelj, Oddelek za zaščito naroda za Slovenijo. Ljubljana 1999, izdal Arhiv Republike Slovenije, dalje Šubelj, OZNA, str. 13.

[3] Enciklopedija Slovenije, Mladinska knjiga, Ljubljana 2000, knjiga 14, str. 312, dalje ES.

[4] Arhiv Republike Slovenije, fond AS 1931 (dalje: ARS, AS 1931), Kraljeva emigrantska vlada v Londonu med II. svetovno vojno, 500-11, poročilo o stanju v Sloveniji z dne 5. 1. 1943, str. 81 – 93 in poročilo majorju Jonesu z dne 9. 2. 1943 o družini Leitgeb, str. 95 – 98.

[5] Borec 4, 5, 6 letnik 1991. Iskanje resnice o dr. Kantetu in Borec 11, letnik 1988, str. 1021 do 1096.

mine na ljubljansko policijo pred in med vojno pa je objavila v reviji Borec in v njih slikovito orisala tedanji čas, posebno položaj ženske v povsem moškem poklicnem okolju.

Z naraščajočo vojno nevarnostjo je jugoslovanska vojska okrepila svoje obveščevalno delovanje s slovenskega ozemlja proti vsem sosednjim državam, na slovenskem ozemlju v Julijski krajini pa je imela italijanska oblast močno policijsko in obveščevalno službo. Ta je odkrivala zlasti dejavnost Slovencev, ki se je zdela fašističnemu režimu nevarna kot npr. TIGR.[6]

Pri delovanju organizacije TIGR, katere namen je bil vzpodbujati in krepiti narodnostno zavest Slovencev na ozemlju, ki je po prvi svetovni vojni pripadlo Italiji – po potrebi tudi s terorističnimi akcijami, je enemu od ustanoviteljev Albertu Rejcu pomagala Ela Potočnik.[7] Vzdrževala je zveze tudi s podtalno češko organizacijo in oktobra 1941 so jo aretirali Nemci ter zaradi protinacistične dejavnosti odpeljali v taborišče v Nemčiji, kjer je ostala do konca vojne.

Nasilne akcije so spadale v priprave na gverilo, zato se je TIGR z orožjem oskrboval večinoma iz Jugoslavije ter zbiral vojaške in politične informacije, zlasti v zvezi z ustaškim gibanjem v Italiji, za potrebe jugoslovanske države. Čeprav so bili po pravilih organizacije člani lahko samo samski moški, pa je bilo v njihovih vrstah tudi nekaj žensk, predvsem kot kurirk. Na prvem tržaškem procesu septembra 1930 in v Rimu decembra 1931 je bila med drugimi obsojena tudi Zofija Kreže Frančeškin, na drugem tržaškem procesu (2. – 14. 12. 1941) pa med 60 udeleženci tudi edina ženska, Marija Urbančič. Organizacija TIGR je dejansko prenehala obstajati maja 1941, ko so se njeni voditelji po okupaciji Slovenije 13. maja spopadli z italijanskimi karabinjerji blizu Ribnice To je bil prvi oboroženi spopad Slovencev z italijanskimi okupatorji v Sloveniji. Med vojno so se pripadniki TIGR večinoma pridružili NOB, po vojni pa zaman zahtevali priznanje organizacije, ki so ga dobili šele v novi slovenski državi ob 50-letnici pridružitve Primorske Sloveniji.[8]

Večja je bila vloga žensk v vrstah Komunistične partije Jugoslavije, kasneje KPS, ustanovljene leta 1937, ki je bila članica Kominterne vse od svoje ustanovitve. V pričakovanju širjenja revolucije na začetku dvajsetih let, je revolucija potrebovala vojake revolucije, zbrane v majhnih, elitnih komunističnih partijah in koordinirane iz enega centra.[9] Zato je bilo med 21 pogoji za vstop v Kominterno zapisano tudi, da so vsi sklepi Kominterne za članice obvezujoči, sicer bodo izključene.

Rusi so pred drugo svetovno vojno v obveščevalne namene izkoriščali vse organe, ki so delovali v inozemstvu: od diplomacije preko ministrstva za zunanjo trgovino do komunističnih partij, članic Kominterne. Te so iz svojih vrst izločale nekompromitirane tovariše in tovarišice in jih dajale na razpolago sovjetski obveščevalni službi za izvrševanje specialnih – to je obveščevalnih – nalog. Ker tehnika v letih pred drugo svetovno vojno še ni bila razvita, so se vse glavne zveze izvajale s pomočjo kurirjev in preko etra – z radio oddajnimi postajami, obstojala je tudi praksa »špijonskih zakonov«, kjer je bil mož agent ali rezident, žena pa tehnični organ, radist ali šifrant. O takem primeru pri nas nekoliko kasneje.[10] Na drugi strani sta se v antikominternskem paktu že leta 1940 povezali Nemčija in Italija.

V partijskih vrstah so ženske opravljale pomembno obveščevalno delo kot kurirke in šifrerke oziroma v partijski tehniki pri izdelavi ponarejenih dokumentov, ki so omogočali varno gibanje po vsej Evropi, saj je bilo partijsko delo po prepovedi KPJ prepovedano, ilegalno in s strani države preganjano. Med članicami partije so bile nekatere, ki so se za to delo izobraževale v Sovjetski zvezi in bile poklicne revolucionarke, in druge, za katere je bilo to le ena od postaj na njihovi – sicer drugačni življenjski poti. Med zadnje štejemo lahko pred vojno v Mariboru živeče in zelo dejavne v ženskem gibanju Branko Jurca in Zorko Klemenc, ki sta sredi tridesetih let iz Maribora vzdrževali stike s komunisti, ki so se morali umakniti v Avstrijo. Tudi Herta Haas, kurirka in življenjska sopotnica generalnega sekretarja KPJ Josipa Broza Tita med leti 1937 in do maja 1941, ko je zaradi rojstva sina

[6] ES, Mladinska knjiga, Ljubljana 1999, knjiga 13, str. 249 – 252, geslo TIGR.
[7] ARS, AS 1931 Albert Rejec, delno gradivo in Jerca Vodušek Starič, Slovenski špijoni in SOE 1938 – 1942, Ljubljana 2002, str. 56.
[8] ARS, AS 1931, italijanski podfond, TIGR 2022.
[9] Božo Repe, Rdeča Slovenija, Tokovi in obrazi iz obdobja socializma, založba Sophia, Ljubljana, 2003, str. 6 – 7.
[10] ARS, AS 1931, Analiza dela vzhodnih obveščevalnih služb 1300 – 5, str, 21 – 22.

prenehala opravljati to funkcijo, je izhajala iz krogov ženskega gibanja v Mariboru. Potem ko je bila po aretaciji v Zagrebu s strani ustaške policije zamenjana s skupino ujetnikov za nemške oficirje, je bila od aprila do decembra 1943 pri Vrhovnem štabu, nato pa v Sloveniji načelnica propagandnega oddelka pri GŠ NOV in POS do konca vojne, po njej pa je delala v gospodarstvu.[11]

V času narodnoosvobodilnega boja pa je prišlo v partijskih vrstah in s tem v vrstah narodnoosvobodilnega gibanja do hudih izgub zaradi kurirk, ki so padle v roke okupatorja in v tako imenovanih *provalah* – kar je bil partijski izraz za vdor v partijsko organizacijo in izdajo njenega članstva, javk in arhivov, ki so Nemcem omogočili množične aretacije med partijskim članstvom in s tem oslabitev odporniškega gibanja. Sonja Oman in Greta Ranzinger sta bili kurirki pokrajinskega komiteja KPS za Maribor in sta s svojimi priznanji ter s tem, da sta identificirali ujete vodilne komuniste, povzročili aretacijo in posledično smrt Toneta Tomšiča ter aretacijo vodilnih komunistov Vide Tomšič, Miha Marinka, Mice Šlander, Pepce Maček in preko 300 drugih članov partije.[12] Sonja Oman je bila likvidirana februarja 1942. Greto Ranzinger pa so ob koncu vojne zaprli, zaslišali in jo po procesu obsodili na smrtno kazen, ki so jo izvršili leta 1947.

Za pravi, poklicni obveščevalki lahko štejemo dve Slovenki: Francko Klinc in Zdenko Kidrič. Francka Klinc, v letih 1930 in 1939 s psevdonimom Klimova in Dana Petrovna, je bila obveščevalka v pravem pomenu besed. Rojena je bila 18. 12. 1907 v Ljubljani in je vse življenje delala »kot profesionalec po liniji partije«. Po poklicu je bila nameščenka in je od leta 1924 do 1930 delala v revolucionarnem gibanju v Ljubljani kot skojevka. V svojem delu je bila povezana s sekretarjem CK SKOJ Perom Popovićem – Ago, po njegovem uboju je leta 1930 emigrirala v Sovjetsko zvezo.[13] Tam je bila sprejeta v komunistično partijo in opravila šolanje ne le na Komunistični univerzi narodnih manjšin od leta 1932 do 1935, ampak tudi radiotelegrafski tečaj v obveščevalni šoli notranjega ministrstva – NKVD.[14] Spoznala se je z obveščevalcem NKVD Ivanom Srebrenjakom - Antonovom in od oktobra 1939 do februarja 1942 delala skupaj z njim »po specialni liniji v Beogradu in Zagrebu«, kar je pomenilo, da sta bila oba obveščevalca vojaške obveščevalne službe Sovjetske zveze oz. njene Rdeče armade na delu v Jugoslaviji. Februarja ju je skupaj z Andrijo Hebrangom, sekretarjem KP Hrvaške, ki se je skrival pri njima, aretirala ustaška policija. Srebrenjak je bil kasneje ustreljen, Francka Klinc pa je bila izpuščena iz zapora v Zagrebu junija 1942. Tako s prvim kot z drugim možem je imela hčerki. V partizanih na Hrvaškem je bila od aprila 1943 do maja 1945, ko se je vrnila v Slovenijo, kjer je bila od oktobra 1945 do poletja 1948 predavateljica in upravnica partijske šole CK KPS v Ljubljani. Po sporu KPJ z informbirojem je Klinčevo aretirala OZNA in priprla, v zaporu je po mučnem zasliševanju, katerega zapisniki so ohranjeni, naredila 24. 12. 1948 samomor.[15]

[11] ARS, fond AS 1534 (dalje: ARS, AS 1534) mapa življenjepisov in ARS, fond AS 1487 (dalje ARS, AS 1487), CK KPS, medvojne vprašalne pole: Branka Jurca, roj. 24. 5. 1914 v Koprivi na Krasu se je z družino preselila v Maribor potem, ko je Italija priključila Primorsko. Tu je končala učiteljišče. Partijsko in življenjsko je bila pred vojno povezana z Rajmundom Švarcem, roj. 24. 8. 1913, poklicnim revolucionarjem, ki so ga obsojali trockističnega delovanja, zato je tudi Branka Jurca leta 1937 izstopila iz partije. Kasneje so se z njenim odhodom v Ljubljano njune življenjske poti razšle. Po napadu na Jugoslavijo je po prihodu v Ljubljano postala kurirka Lidije Šentjurc, bila leta 1942 ponovno sprejeta v partijo, aretirana po ovadbi plavogardistične Strniševe obveščevalne službe in poslana v taborišče najprej v Italijo v Gonars in nato v Nemčijo v Ravensbrück. Po vojni je postala mladinska pisateljica, poročila se je z Ivanom Potrčem, postala urednica in publicistka. Umrla je v Ljubljani 1999. Rajmunda Švarca je novembra 1944 ustrelila tretja sekcija OZNE za Štajersko in Koroško (gl. tudi Šubelj, OZNA, str. 191). Zorka Klemenc, roj. 9. 9. 1914 v Kilovčah pri Ilirski Bistrici, se je prav tako z družino preselila v Maribor, kjer je na učiteljišču postala članica mladinske sekcije ženskega društva. Po zaključenem študiju v Ljubljani se je poročila z Bogomirom Peršičem, z njim sodelovala v narodnoosvobodilnem gibanju, po vojni pa je delala v založništvu. Herta Haas, roj. 29. 3. 1914 v Slovenski Bistrici, je jeseni 1933 šla na študij v Zagreb. Tudi ona je sodelovala v mladinski sekciji ženskega gibanja. V partijo je bila sprejeta leta 1936 in kot kurirka CK KPJ imela ilegalno ime Vera Savič. Po nalogu partije je vzdrževala zveze s Parizom in Dunajem.

[12] ARS, AS 1931, Provale 303-1 in osebni dosje Greta Ranzinger.

[13] ARS, AS 1551, Zbirka kopij o komunističnem in delavskem gibanju, Kominterna. Evidenčna pola in osebna kartoteka Francke Klinc. V njej je tudi oprostilna sodba deželnega sodišča v Ljubljani z dne 31. januarja 1930, ki je Francko Klinc zaradi pomanjkanja dokazov oprostilo suma komunistične protidržavne dejavnosti, saj je korespondenco, ki je bila zajeta razlagala kot ljubezenska pisma in zveze.

[14] ARS, AS 1551, osebna kartoteka Francke Klinc iz leta 1936.

[15] ARS, AS 1931 osebni dosje Francke Klinc. O njeni usodi je pisala dr. Jerca Vodušek Starič v prispevku »Med ljudsko demokracijo in demokracijo«, objavljenem v zborniku Slovenija 1848 – 1998: iskanje lastne poti, Maribor 1998, str. 299 – 318.

Zdenka Armič, poročena Kidrič, je bila prav tako profesionalna partijska delavka na področju obveščevalne službe in v času narodnoosvobodilnega boja vodja VOS – varnostno obveščevalne službe v Sloveniji od ustanovitve 15. avgusta 1941 do njene razpustitve 20. februarja 1944. Rodila se je 20. 9. 1909 v Ljubljani, po poklicu je bila odvetniška nameščenka in se je v tej funkciji leta 1930 tudi spoznala z Borisom Kidričem, ki so ga tedaj po prizadevanju njenega delodajalca izpustili iz zapora. Njena ilegalna imena so bila Kres – v Jugoslaviji 1935, Ana – v Sovjetski zvezi med leti 1935 in 1937 kot tudi v sporočilih za Kominterno med NOB 1941 do 1943, ter Marjeta v funkciji vodje centralnega kolegija in kasneje centralne komisije VOS.[16] Leta 1930 je postala članica KPJ in od leta 1934 je bila vodja Rdeče pomoči za Slovenijo. Tega leta je pričela tudi sodelovati z Josipom Brozom. Skrbela je za njegova ilegalna stanovanja, vzdrževala kurirsko zvezo med njim in Milanom Gorkičem in tehnično sodelovala pri pripravah na partijske konference v Sloveniji. Leta 1935 je bila skupaj z Ivanom Mačkom poslana na šolanje v Sovjetsko zvezo, kjer je obiskovala ženski tečaj – za komunistično delo med ženami, med drugim pa se je šolala tudi v šoli GPU, torej v obveščevalni šoli Glavne politične uprave. Po končanem šolanju je nadaljevala s partijskim delom na Dunaju in v Parizu in ostala v emigraciji vse do septembra 1939, ko se je s štirimesečno hčerko vrnila v Jugoslavijo. V Ljubljani je opravljala partijske dolžnosti in po napadu na Jugoslavijo ter po njeni kapitulaciji in po napadu Hitlerja na Sovjetsko zvezo je Edvard Kardelj ob ustanovitvi VOS imenoval Zdenko Kidrič za njeno voditeljico.[17]

Varnostno obveščevalna služba je bila sestavljena iz obveščevalne in varnostne službe. V obveščevalni službi so bile ženske precej bolj množično zastopane kot v varnostni, imenovani tudi eksekutivna. Zdenka Kidrič je VOS vodila iz Ljubljane, kjer je ilegalno bivala vse do maja 1943, ko je odšla na osvobojeno ozemlje. Vmes so jo marca 1942 italijanske oblasti aretirale in aprila, po uspešni vosovski akciji, je bila rešena iz ljubljanske bolnišnice. Pod imenom Ana je preko Ivana Krajačića – Steva, ki je po Srebrnjakovi smrti prevzel vojaško obveščevalno službo, poročala o stanju v Sloveniji, ki je bilo pomembno za koordiniranje vojaških aktivnosti zaveznikov v drugi svetovni vojni proti Italiji in Nemčiji. Po razpustu VOS in po koncu vojne je delala tudi po smrti Borisa Kidriča, s katerim ima dve hčerki, do upokojitve leta 1964 v kadrovskih službah slovenske in jugoslovanske partije in zvezne vlade v Beogradu.

V obveščevalni službi VOS med narodnoosvobodilnim gibanjem je bilo mnogo žensk. Med 928 vosovci, omenjenimi v Zborniku fotografskih dokumentov VOS OF 1941 – 1944, je kar 71 žensk, torej 13 %. Vendar med temi niso omenjene vse tiste ženske, ki so na svoje rame prevzele glavnino obveščevalnega dela v Ljubljani po kapitulaciji Italije, ko se je vodstvo umaknilo iz Ljubljane v partizane ali na osvobojeno ozemlje. Samo za primer bom predstavila dve obveščevalki in dve varnostnici iz množice žensk, ki so bile v času vojne na strani narodnoosvobodilnega gibanja. Obveščevalka je bila med drugimi Lidija Dermastia - Liza, dekle iz ugledne ljubljanske meščanske družine, ki je od leta 1942 delovala kot obveščevalka proti mihajlovičevcem in belogardističnemu sektorju – kot so v varnostno obveščevalni službi imenovali tiste svoje nasprotnike, ki so se povezali z okupatorji in ki so imeli – kot bomo videli kasneje – tudi sami proti komunistom organizirano obveščevalno službo.[18]

Na Primorskem je za VOS delala obveščevalka Ilka Devetak – Marta, Katra ali Generalica. Poročena je bila z generalom italijanske vojske Riccardom Bignamijem. Leta 1944 jo je gestapo aretiral in poslal v Auschwitz, kjer je umrla 14. februarja 1945.[19]

---

[16] ARS, AS 1589 članski dokumenti Zdenke Kidrič; Šubelj, OZNA, str. 37 in 83 in Zbornik fotografskih dokumentov o razvoju in delovanju VOS OF Slovenije, Ljubljana, 1984, str. 8 do 148.

[17] Lovro Šturm, Ljuba Dornik Šubelj, Pavle Čelik, Navodila za delo varnostnih organov v SR Sloveniji, Arhivsko društvo Slovenije Viri 21, Ljubljana 2003, str. 15 – 22 in Šubelj, OZNA, str. 8 – 60.

[18] ARS, AS 1589, članski dokumenti Lidija Kovič, roj. Dermastia, roj. 24. 8. 1919 v Ljubljani, je bila sprejeta v partijo avgusta 1942, v VOS je delala z Rudijem Janhubo Lazarjem ali Vasom, po 9. 9. 1943 je iz Ljubljane šla v ljubljansko brigado, kjer so jo zaposlili kot strojepisko, nato pri GŠ NOV in POS v obveščevalnem oddelku, kasneje je delala v IV. sekciji Ozne za Slovenijo do odhoda v Beograd marca 1945, kjer je nato delala v Ozni za Jugoslavijo. Po vrnitvi v Slovenijo je bila demobilizirana in upokojena. Umrla je v Ljubljani pred nekaj leti.

[19] Šubelj, Ozna, str. 20.

V varnostni službi je med mnogimi moškimi delala Majda Peruzzi – Urška. Bila je dekle Eda Brajnika - Štefana, ki je ob Zdenki Kidrič bil zadolžen za varnostni del VOS. V KPS je bila sprejeta avgusta 1942, septembra 1943 pa jo je aretiral gestapo v trenutku, ko je predajala eksploziv za nameravano akcijo. Odpeljali so jo v zapore najprej v Škofjo Loko in nato v Begunje. Novembra 1943 so jo pripeljali nazaj v Ljubljano, kjer je iz zapora pobegnila. Zato so zaprli in v taborišče poslali njeno mamo in mladoletno sestro, ki je v taborišču umrla. Decembra 1943 je Majda Peruzzi odšla v partizane, bila v VDV in kasneje skrbela za nabave za OZNO med vojno na Primorskem, pri čemer je bila zelo uspešna.[20]

Med partizankami, ki so svojo udeležbo v narodnoosvobodilnem boju začele kot vosovke, je tudi Andreana Družina - Olga, ena redkih žensk, ki je bila v bivši državi odlikovana z redom narodnega heroja. Rodila se je v Trstu 26. 1. 1920 in se s starši preselila najprej v Ljubljano in kasneje v Zagreb. Po začetku narodnoosvobodilnega gibanja, v katero se je vključila na Hrvaškem, se je pred aretacijo ustašev 27. 12. 1941 umaknila v Ljubljano. Sodelovala je pri varnostnih akcijah, med drugim tudi pri likvidaciji italijanskega karabinjerja. Potem ko je bila vključena v partizanske enote najprej kot pomočnica mitraljezca in je v več partizanskih enotah sodelovala v bojih, je bila večkrat težko ranjena. Od aprila 1944 do osvoboditve je delovala v vojaški obveščevalni službi kot pomočnica šefa obveščevalnega centra 7. korpusa, po vojni pa do upokojitve v Upravi državne varnosti za Slovenijo.[21]

Obveščevalna služba OF v Ljubljani se je v času nemške okupacije spopadala z mnogimi nasprotniki: na eni strani sta bili to profesionalni nemški obveščevalni organizaciji – gestapo ali nemška tajna politična policija, ki je spadala v varnostno policijo s sedežem na Bledu, katerega izpostava je bila v Ljubljani; na drugi strani pa je bila vojaška protiobveščevalna služba *Abwehr*, ki je bila podrejena vojaški oblasti v Salzburgu, zelo tesno pa je bila povezana tudi s Trstom. Tretji profesionalni nasprotnik pa je bila slovenska politična policija, katere politični oddelek pod vodstvom Maksa Locha je bil ustanovljen oktobra 1943, jedro tega oddelka pa so tvorili pripadniki katoliškega akademskega kluba »Straža«, medtem ko je nad političnim oddelkom imel nadzor nemški zvezni oficir Paul Duscha, ki je koordiniral delo z nemškimi okupacijskimi organi.[22]

Razen teh pa sta bili nasprotnici obveščevalne službe OF v Ljubljani tudi obveščevalni organizaciji idejno nasprotnega tabora: to sta bili TOS ali tajna obveščevalna služba Slovenske legije in DOS ali državna obveščevalna služba, kasneje preimenovana v obveščevalno službo jugoslovanske vojske oz. narodne ali sokolske legije. O vlogi žensk v obeh obveščevalnih službah več malo kasneje.

Potem ko je po kapitulaciji Italije večina vodilnih kadrov odšla iz Ljubljane – večina že pred kapitulacijo maja 1943 – je organizacija VOS ostala skoraj brez kadrov. Ivo Svetina je vodil ljubljansko komisijo VOS in se je povezal z Miro Tomšič, kasneje svojo ženo, ki je vodila poverjeništvo CK KPS za Ljubljano, da bi organiziral ustrezno mrežo nove množične obveščevalne službe, v katero so vključili predvsem mlajše mladinke. Obnovili so nekatere specialne linije in pridobivali pomembne podatke, ki so omogočali uspešne vojaške operacije partizanske vojske in zaveznikov. Takšna je bila npr. Marica Malahovsky, s psevdonimom Vane, tajnica v Rupnikovi upravi, ena od turjaških žrtev.
Tudi po razpustitvi VOS februarja 1944 se je delo obveščevalne službe v Ljubljani nadaljevalo po preizkušenih metodah vosovskega dela, a z novimi pristopi zaradi drugačnih – težjih – razmer in večinoma z mladimi kadri. Čeprav je bila za vodenje obveščevalne službe v Ljubljani predvidena Majda Peruzzi, do tega zaradi njene aretacije ni prišlo. Po kratkotrajnem vodenju obveščevalne službe s strani sodnika Vitala Oblaka - Klofača, ki so ga aretirali 26. 2. 1944 in v njegovi zapuščini našli vse šifre in naslove, je za njim za skoraj eno leto – do svoje aretacije - obveščevalno službo v Ljubljani vodila Neda Gerzinič. Neda – s psevdonimom Srna, se je rodila 11. septembra 1918 v

[20] ARS, AS 1487, medvojne vprašalne pole Brajnik Majda Urška. Na poli je pripis, da gre za Majdo Peruzzi Urško, ki se ni nikoli pisala Brajnik. Po njenem izpustu iz zapora sta se namreč z Brajnikom razšla, po vojni se je poročila z Dragom Novakom in ga spremljala v karieri diplomata od ZDA do Mongolije. Umrla je v Ljubljani 1999.

[21] ARS, AS 1589, članski dokumenti Andreane Družina. Dogodek v zvezi s fašistom Nicolo Zittom, ki je bil likvidiran 2. junija 1942, je opisan s strani Italijanov v obliki sodbe in je ohranjen v ARS, Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorja v ovoju 143.

[22] Šubelj, OZNA, str. 80 – 95.

Ljubljani v družini policijskega uradnika Alojzija Gerziniča, pravnika, po rodu iz Istre in rojenega v Trstu. Zato se je tudi Neda vpisala na pravno fakulteto v Ljubljani, diplomirala je leta 1942 in do doktorata ji je manjkal le še en rigoroz. Kot odlična in vsestranska športnica se je zlasti odlikovala v namiznem tenisu. V OF se je vključila že leta 1941, v KPS pa leta 1942, ko je začela delati v množični obveščevalni službi v rajonu Poljane skupaj z Vido Janežič. V letu 1943 so jo dvakrat aretirali Italijani, vendar je bila obakrat zaradi pomanjkanja dokazov izpuščena. Zato je od septembra 1943 stanovala v ilegali, od avgusta 1944 pa vse do aretacije pa v bunkerju Mare Kraljeve, sprva skupaj z Vlasto Vagaja – Špelo. Ko je februarja 1944 postala vodja obveščevalne službe OF, je za njene stike skrbela kurirka Alojzija Kerševan - Tetka. Skupaj z Leopoldino Mekina je bila 27. januarja 1945 aretirana v bunkerju Mare Kraljeve na Gerbičevi ulici, pri čemer je ljubljanski politični policiji padel v roke ves obveščevalni arhiv, ki so ga zasegli v bunkerju.[23]

Še dolga leta po vojni so v zvezi z zapisniki o zasliševanju Leopoldine Mekina med ljubljanskimi aktivistkami potekala medsebojna sumničenja v zvezi z izdajo tega bunkerja ali tako imenovano »ljubljansko provalo«, to je vdorom nasprotnikov v ljubljansko obveščevalno, partijsko in OF organizacijo. V petdesetih letih je s tem v zvezi proti zakoncema Škodlar potekal tudi sodni proces, katerega osnova naj bi bila njuno osebno okoriščanje s predmeti Federalnega zbirnega centra, ki sta jih hranila, hkrati pa za klevetanje vodilnih partijcev v Ljubljani, ki je bil v devetdesetih letih razveljavljen.[24]

Sodelavke Nede Gerzinič so ji posvetile spominsko številko v reviji Borec, hkrati pa so v tekstu odgovornost za vdor naprtile domnevni izdaji Leopoldine Mekina. Dejstvo je, da vdor ni bil rezultat enega samega priznanja, ampak dolgotrajnega vztrajnega zbiranja dokazov iz več virov, ki sta ga končno oblikovala agent PP Ljubo Petek in bogoslovec Ignac Čretnik, ki je vodilne slovenske komuniste – oba Kidriča npr. poznal iz sočasnega bivanja v Parizu v 30. letih, čeprav v tem času niso bili več v Ljubljani. Vdori so se začeli že junija 1944 in dosegli svoj vrh januarja 1945. Zaprtih je bilo več sto aktivistk in aktivistov ter ob koncu vojne 29 ustreljenih s strani Hacinove politične policije v Kozlarjevi gošči na Turjaku. Med tistimi, ki jih je domobranska policija ustrelila 4. maja 1945, je bilo sedem žensk, med njimi tudi Neda Gerzinič in Marica Malahovsky. Po mnenju mnogih je Leopoldino Mekina po vojni ubila partizanska oblast in jo kasneje pridružila turjaškim žrtvam.[25]

Na protipartizanski strani je imel Karel Novak lastno obveščevalno službo, ki je delala spočetka pod imenom SIS – Slovenska informativna služba, nato pod imenom JOS –Jugoslovanska obveščevalna služba in od leta 1944 DOS – državna obveščevalna služba. Ob njem je vodilno vlogo Mihajlovićeve obveščevalke igrala Ivanka ali Jovanka Krištof, vdova jugoslovanskega častnika, s psevdonimi Mira, Vesna in Jelena, ki je bila Novakova tajnica, radiotelegrafistka in življenjska spremljevalka. Četniški major Novak – ilegalno tudi Kolben, je bil od Draže Mihajlovića imenovan za komandanta Slovenije z nalogo, da v Sloveniji organizira aktivne skupine za boj proti okupatorju, pa tudi za propagandno in obveščevalno službo za zahodne zaveznike. V Ljubljani je ilegalno stanoval pri Krištofovi na Trdinovi 7, zato je bilo tudi eno njenih ilegalnih imen »gospa T 7«. Krištofova je šifrirala in dešifrirala depeše in vzdrževala zveze s štabom Draže Mihajlovića, ki mu je redno poročala o stanju v Sloveniji. Potem ko je Novak neuspešno zahteval denar in orožje za boj proti partizanom od zahodnih zaveznikov iz Kaira, se je po pomoč obrnil na Italijane, in sicer na generala Gambaro, od katerega je orožje tudi dobil. Ko so nekateri častniki radijske zveze z Dražo in zavezniki hoteli vzeti v svoje roke, jim tega Krištofova ni dovolila in sta z Novakom obdržala civilno radijsko službo. V poročilih o Novakovih prizadevanjih za ustanovitev četniških enot – ki so bile v Sloveniji številčno zelo skromne – in tozadevnih ovirah je obtoževala mnoge njegove sodelavce. Njena naloga je bila tudi izplačevati denar družinam mobiliziranih oficirjev, za kar je imela kredit 2 milijona lir. Vsi, ki so dobili pomoč, so morali priseči kralju in prisego izročiti Novaku. Vendar Krištofova pri častnikih ni bila priljubljena, češ *»da jih baba že ne bo komandirala«*.[26] Po kapitulaciji Italije in po porazu četniških enot na Tur-

[23] Ne smem pozabiti, Borec 12, letnik XXXVII, Prispevek k življenjepisu Nede Gerzinič, Ljubljana 1985.
[24] ARS, AS 1931, osebni dosje Čoro Škodlar.
[25] Lojz Tršan, OF v Ljubljani, Organiziranost v času italijanske okupacije 1941 – 1943, Ljubljana, ARS, 1995, str. 163-185; Lojz Tršan, Razbitje OF in partije v zadnjem obdobju nemške okupacije, ADS, Viri št. 10, Ljubljana 1996 in Vera Hutar, Žrtvovana, zamolčana resnica o Leopoldini Mekina, Dolenjska založba, Novo mesto 1998.
[26] Tone Ferenc, Dies irae. Četniki, vaški stražarji in njihova usoda jeseni 1943, Modrijan, Ljubljana 2002, str. 12 – 331.

jaku, ko je bil major Novak odstranjen in vsa plavogardistična organizacija na tleh, je skupaj z njim pobegnila v Trst, kjer sta se pridružila četniškemu vojvodi Dobroslavu Jevdjeviću, ki je imel svojo radio oddajno postajo pod šifro *Aereo* in je prav tako delal za dve strani – za britanske zaveznike pa tudi za Nemce.[27]

DOS – državna obveščevalna služba - je bila obveščevalna organizacija vrhovne komande kraljeve Jugoslovanske vojske v domovini in je bila v Sloveniji podrejena glavnemu štabu za Slovenijo, ki se je po kapitulaciji Italije nahajal v ilegali na terenu. Njeno organizacijo je prevzela Narodna legija in jo je do 28. 6. 1944 vodil Dušan Pleničar - Bratko, ko je večino aretiral gestapo in poslal v taborišča v Nemčiji. Za zvezo z angleško obveščevalno službo je skrbel najprej Vladimir Vauhnik, po njegovem umiku pred aretacijo v Švico pa Kosta Domazetović, član Centralnega Press biroja, nekakšne obveščevalne centrale, podobne angleškemu IS. Domazetović je po aretaciji s strani gestapa oktobra 1944 naredil v zaporu v Ljubljani samomor.

Naloga obveščevalk in obveščevalcev DOS je bila zbirati poročila po naslednjih rubrikah: 1. OF in partizani, 2. Nemci, 3. Domobranci, 4. Razno. Zbrana poročila so objavili v Kroniki, obveščevalnem glasilu, ki so ga pisali na pisalni stroj v šestih izvodih. Za zbiranje informacij so v letu 1944 ustanovili tako imenovane ženske petorke, katerih članice so bile: Milojka Končar -Vesna, Olga Florjančič - Katja, Lea Florjan in Leopoldina ter Marija Grum. Za Bežigradom je bila prva petorka sestavljena iz Mije Bajt, ki je kasneje izstopila, Jožice Bačnik – Jasne, Majde Gasparič - Vide, Nade Šturm, Mire Lavrič - Brede in Danice Savrič - Mojce. Druga petorka je bila sestavljena iz Mihele Vobk, Vojinke Rifelj - Jelene, Vere Vovk, Irene Jakus in Agne Bergant. Sestanki so bili v privatnih stanovanjih, poročila, ki so jih oddajale, so bila šifrirana, razdeljevale so propagandni material in na enem od sestankov so vse prisegle kralju Petru. Po aretacijah na Vidov dan leta 1944, ko so Nemci zaprli člane Sokolske in Narodne legije, je bilo med 28 aretiranimi kar 18 žensk. Zaslišanje Milojke Končan na ljubljanski izpostavi gestapa je ohranjeno, saj so ob njeni aretaciji, ko so aretirali še tri Končanove iz Litije, našli tudi arhiv. Nekatere ženske so Nemci po krajši zaporni kazni izpustili, nekaj jih je bilo poslanih v Nemčijo na prisilno delo, npr. Cvetka Jakus, Olga Zovič in Verena Černič, medtem ko so Milojko Končan poslali v taborišče Dachau, kjer je umrla.[28] V jeseni 1944 sta bili v vrstah plavogardistov še dve množični aretaciji, in sicer oktobra in decembra 1944.

Tretja – legalna - obveščevalna služba nasprotnikov partizanov je bila TOS – tajna obveščevalna služba, v katero so bili vključeni člani Slovenske legije, Katoliške akcije in drugi. Vezana je bila na Informativni urad. V poročilu o dejavnosti Slovencev v borbi za svobodo v dobi okupacije, namenjenem zahodnim zaveznikom ob koncu vojne, ki so ga pisali Mirko Bitenc, Marko Krajnc in Andrej Križman, so izpostavili, da je Slovenska legija ustanovila tudi posebno žensko propagandno obveščevalno sekcijo.[29]

Imenovala se je Dekliška legija. Prvo obdobje njenega delovanja je bilo v času italijanske okupacije, drugo pa s formalno vključitvijo že deloma organiziranih skupin deklet v legijo. Namen ustanovitve Dekliške legije je bil: a) da se povežejo dekleta iz katoliškega tabora v organizirano borbo proti OF; b) da pomagajo moški liniji SL pri njenem razvoju in organizacijskem izpopolnjevanju, s tem da svetujejo zanesljive osebe za vključitev v SL; c) da pomagajo pri propagandnem delu za SL z razdeljevanjem propagandne literature tako med svojimi članicami kot med katoliško žensko mladino; d) da sodelujejo pri obveščevalnem delu SL v odkrivanju pripadnikov OF in njih delovanja ter zbiranja podatkov o političnem delu drugih političnih skupin in o okupatorju, zlasti o njegovih političnih akcijah. Ker je bilo mesto Ljubljana razdeljeno na 7 okrožij, so bile na enak način za posamezna okrožja postavljene tudi okrožne voditeljice Dekliške legije. V prvi dobi so bile to: Ilonka Zorki za Center, Elči Dolinar za Vič, Staša Šušteršič za Šiško, Slavka Remškar za Bežigrad, Marija Žida za Moste, Štefka Berlot za Rakovnik in Marija Grum za Trnovo. V letu 1944 pa so bile zamenjane za Center Marija Metelko, za Šiško Nuša Kompare in za Moste Roža Bajec, medtem ko so ostale še naprej opravljale svoje funkcije. V celoti je DL vodila do srede poletja Marija Pregelj, za njo pa Bara Remec. Vključevanje članic se je odvijalo po trojkah v mejah okrožij, s tem da je morala vsaka novo

[27] Šubelj, OZNA, str. 65 in 84.
[28] ARS, AS 1931 DOS 502-1, str. 70-71; Šubelj, OZNA str. 149; Metod M. Milač, Kdo solze naše posuši, Mohorjeva družba Celje, 2003, str. 131 – 136, Dušan S. Lajovic, Med svobodo in rdečo zvezdo, str. 49.
[29] ARS, AS 1931, DOS 502 -1, str. 174 in 500 – 11, str. 9.

pridobljena članica položiti ustno prisego, da bo delovala po navodilih SL za Združeno in razširjeno Slovenijo v novi Jugoslaviji ter da bo čuvala vse tajnosti, ki ji bodo zaupane v okviru njenega delovanja.

V DL so se lahko vključevala samo dekleta, ki so pripadala katoliškemu političnemu krogu, načeloma v starosti od 17. – 30. leta in to iz vseh stanovskih področij. Največ je bilo nameščenk, zelo malo dijakinj in akademičark. Nekaj kmečkih deklet je bilo včlanjenih iz Device Marije v Polju. Vsega skupaj je bilo včlanjenih do 200 žensk.

V okviru DL ni bila izvedena posebna obveščevalna organizacija, ampak je tudi za njo veljalo načelo, da mora biti vsak član SL tudi obveščevalec. Vsa obveščevalna poročila, ki so vsebovala podatke o delovanju in pripadnikih OF, so dostavljale članice po organizacijski liniji okrožni voditeljici, ta jih je izročila okrožnemu vodji in tu se je zabeležilo v kartoteko. Obveščevalno delo DL je bilo povezano tudi s pobiranjem podpisov za protikomunistično spomenico. Propagandno delo je pomenilo delitev propagandne periodike kot npr. lista »Tebi dekle«, »Svobodna Slovenija« in »Svoboda ali smrt« in »Črnih bukev« po hišah v Ljubljani in sodelovanje pri raznih političnih protikomunističnih manifestacijah – tudi v narodnih nošah. Za končno fazo vojne so se pripravljale za sanitetno službo v okviru jugoslovanske vojske, zato so organizirali zanje bolničarske tečaje, ki so se izvajali tudi v uršulinski cerkvi, in zbiranje sanitetnega materiala. Članice ženske sekcije so sodelovale tudi pri blokovni kontroli, kar pomeni, da so pregledovale propustnice žensk za dohod v Ljubljano in izvajale tudi telesni pregled žensk, ki so vzbujale sum, da prenašajo nedovoljene predmete, propagandno literaturo ali partizansko pošto. Podobno so članice ženske sekcije sodelovale tudi pri železniški policiji DMB, kjer so delo opravljale na blokih železniške postaje v Ljubljani in po vlakih. Vse sodelavke pri blokovni kontroli in pri železniški policiji so bile kot honorarne nastavljenke vodene v štabni četi t. j. 20. četa DMB, in tam prejemale tudi plačo, ki je znašala od 1500 do 2400 lir mesečno. Razen v Ljubljani so poskušali ustanoviti Dekliško legijo tudi v Trstu, kamor so poslali Zdenko Škof, ki je postala napovedovalka v slovenski oddaji radia Trst, v organiziranju DL pa ni bila uspešna.[30]

Po končani vojni je tudi v vrstah poklicnih obveščevalcev – na vodilnih mestih OZNE - delež žensk padel pod 10 oseb. Od ustanovitve OZNE leta 1944, ki je spadala v ministrstvo za obrambo in do njene izločitve leta 1946, ko je postala del notranjega ministrstva, so ženske, ki so prej opravljale pomembne obveščevalne funkcije na strani narodnoosvobodilnega gibanja, ostale še naprej šifrerke, delale so pri urejanju arhiva in v kadrovskih službah in bile pogosto tajnice moškim šefom, ki so vse do demilitarizacije Uprave državne varnosti leta 1952 zasedali vodilna mesta. Deloma so kot obveščevalke ostale prisotne le še v okviru prvega odseka, to je pri zbiranju obveščevalnih informacij v tujini. Sicer pa je obdobje hladne vojne, ki je pomenilo zarezo v Evropi med prejšnjimi zavezniki v boju proti nacizmu, pomenilo tudi nadaljnjo posebno stanje stalne vojne pripravljenosti za obveščevalne službe na vseh straneh. Zato pa se je povečal delež tistih, ki so jih obtoževali za obveščevalno delo, ki jim ga niso mogli dokazati, ali pa so ga dokazali z izsiljenimi priznanji in podtaknjenimi dokazi.

Po zmagi narodnoosvobodilnega gibanja v boju proti okupatorjem in tistim, ki so se z njimi povezali, je Slovenija kot del Jugoslavije postala država ljudske demokracije, ki pa je po sovjetskem zgledu kruto obračunala s svojimi nasprotniki in nasprotnicami. Ker imenski niti številčni seznami niso dostopni, ne vemo, koliko žensk je bilo po vojni pobitih zaradi resnične ali domnevne obveščevalne dejavnosti.[31]

Kljub formalno obnovljenemu večstrankarskemu sistemu si je KPJ prizadevala, da bi opozicijo čim prej zatrla. V Sloveniji je edino opaznejše opozicijsko gibanje predstavljala t. i. Nagodetova skupina, ki je izhajala iz »sredine«, ki se je v začetku vojne vključila v OF in se potem z njo razšla zaradi prevladujoče vloge KPS, različnih ocen četniškega gibanja in različnih pogledov na način odpora. Z njo so obračunali v Nagodetovem procesu leta 1947, ko so bile krivično obsojene tudi Angela Vode, Pavla Hočevar in Elizabeta Hribar. Na tajnem delu procesa so jih obdolžili, da sodelujejo z britanskimi obveščevalnimi službami. Ne le da so prestajale dolgotrajne zaporne kazni, tudi po prestanih kaznih so postale »neosebe« in je spomin nanje kot npr. na Angelo Vode oživel šele po osamosvo-

[30] ARS, AS 1931, Dekliška legija 503 – 9, str. 1 – 30.
[31] Repe, Rdeča Slovenija, str. 20.

jitvi Slovenije.[32] Drugo zarezo je predstavljala spremenjena politika po sporu z informbirojem, ko so marsikatero članico partije, ki je še do poletja 1948 prisegala – kot vsi drugi – na vodilno vlogo Sovjetske zveze in partije, proglasili za agentko sovjetske obveščevalne službe ali vsaj za državno sovražnico. Razen Francke Klinc, o katere usodi sem že pisala, je tako zapor na Golem otoku, imenovanem »Mermer«, Sv. Grgurju, Rabu ali Ugljanu, kjer je bil zapor le za ženske jetnice, med 322 aretiranimi iz Slovenije prestajalo tudi 25 žensk. Vse, ki jih kot osumljene obveščevalne dejavnosti za SZ niso sodili pred rednimi sodišči, ampak pred senatom za prekrške, ki je deloval pri ministrstvu za notranje zadeve. Ta jih je poslal *»za določen čas v določen kraj bivanja«* - torej kazen niti časovno ni bila opredeljena – največkrat sicer za 24 mesecev, kraj pa ni bil naveden, da je bil onemogočen stik z bližnjimi.[33] Dejstvo, da sodbe niso bile izrečene, je predstavljalo velik problem tudi za sam postopek rehabilitacije žrtev po zakonu o popravi političnih krivic, sprejetem leta 1993.

Za zaključek lahko ugotovimo, da je bil delež Slovenk v različnih obveščevalnih in varnostnih službah na Slovenskem sicer majhen, a ne nepomemben. Največji je bil v ilegalnih organizacijah in v času vojne, ko so se ženske zaradi svoje sposobnosti spreminjanja zunanjega videza lažje prikrile pred zasledovalci, kot spremljevalke moških obveščevalcev pa so jih naredile manj opazne za vojaško oblast. Spremljanje dogajanj v življenjskem okolju in s tem zbiranje informacij, kar je osnova vsake obveščevalne službe, je področje, ki ženskam že po naravi leži in ga je pač vsaka obveščevalna organizacija uporabila glede na svoje cilje: tako so komunisti spremljali dejavnost protikomunistov in obratno. Glede na čas druge svetovne vojne in sistem okupacije, ki je bil različen, je bilo vendar vsem okupatorjem skupno, da so v iskanju šibke točke protiokupatorske aktivnosti poiskali ženske in nanje pritisnili, da so tako uspeli prodreti v vrste odpora in ga s tem narediti manj škodljivega.

[32] ARS, AS 1931, proces Nagode in soobtoženi 80-1; Starič, SOE, str. 376.

[33] ARS, AS 1931, Seznam obsojenih po IB v Sloveniji: Dimitrij Žilevski, Otok brez milosti, Založba Rotis, 1995; dr. Božidar Jezernik, Marmorni ljudje, Poglavje iz zgodbe o generaciji 1948, objavljeno v Borec, letnik XL, št. 10, oktober 1988.

France Kresal
Ljudmila Bezlaj Krevel
Anka Vidovič Miklavčič
Tanja Žigon
Nataša Kolar
Stanislav Južnič
Aleš Gabrič
Jože Rataj
Janez Stergar
Mojca Kovačič
Damjan Hančič
Janez Šumrada
Dragica Čeč
Maca Jogan
Irena Selišnik
Vida Deželak Barič

France Kresal

ŽENSKE V GOSPODARSTVU DO DRUGE SVETOVNE VOJNE NA SLOVENSKEM

KRESAL France, dr., znanstveni svetnik v p., Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI - 1000 Ljubljana, France.Kresal@inz.si

65:396.5 (497.4)

ŽENSKE V GOSPODARSTVU DO DRUGE SVETOVNE VOJNE NA SLOVENSKEM

Avtor je doktor zgodovinskih znanosti, znanstveni svetnik za področje gospodarske in socialne zgodovine. V referatu obravnava vlogo žensk v gospodarstvu, njihov gospodarski in socialni položaj. Prikazuje gospodarski in socialni položaj ženske v kmetijstvu, v industriji in obrti, v podjetniški in v delavski družini.

Ključne besede: Slovenija, gospodarstvo, sociala, ženska zaposlenost, ženska izobrazba.

KRESAL France, Ph. D., Research Councillor (retired), Institute of Contemporary History, Kongresni trg 1, SI - 1000 Ljubljana, France.Kresal@inz.si

65:396.5 (497.4)

Women in the Economy before the Second World War

The author holds a PhD in historical sciences, and is a councillor in the field of economic and social history. In his paper he deals with the role of women in the economy, their economic and social position. He depicts the economic and social position of women in agriculture, industry and trade, in entrepreneurial and working-class families.

Key words
Slovenia, economy, social services, women's employment, women's education.

V obdobju razvitega kapitalizma do druge svetovne vojne so ženske ustvarjale pomemben del družbenega proizvoda, nosile vsa bremena svojih gospodinjstev, rojevale in vzgajale otroke ter skrbele za ostarele in onemogle člane svojih družin, delale na kmetiji ali pa v službi; »podpirale so tri vogale pri hiši«. Med prvo in drugo svetovno vojno so ženske prevzele tudi aktivno vlogo gospodarjenja na kmetijah, v obrti in v drugih obratih za oskrbo prebivalstva.

V podjetništvu so ženske imele podrejeno vlogo. Sodelovale so skoraj izključno v odvisnem delu. V obrti, trgovini in v svobodnih poklicih so gospodarsko delovale samo kot vdove ali dedinje. V industriji 19. in 20. stoletja so ženske sodelovale kot delavke; bilo jih je 25 do 40 % od vseh zaposlenih.

V prvi kodifikaciji delavske zaščite v 80. letih 19. stoletja so bile delavke zaščitene pred prekomernim izkoriščanjem, prepovedano je bilo zaposlovanje žensk na nočnem in zdravju škodljivem delu, deloma je bilo zaščiteno materinstvo, uvedeni so bili porodniški dopusti in čas za dojenje, podjetja so morala zagotoviti otroško varstvo, če je bilo v tovarni zaposlenih večje število mater z majhnimi otroki. Za mlajše samske delavke bi morali zagotoviti ustrezna stanovanja v dekliških domovih, »da ne bi bila prizadeta njihova morala«. V zakonu o zaščiti delavcev iz leta 1922 je bila ta zaščitna zakonodaja še bolj dodelana.

Po kolektivnih pogodbah so bile ženske slabše plačane od moških; tudi minimalne mezde, ki jih je določala država, so bile za ženske nižje. Kvalifikacijska struktura žensk je bila slabša od moških; delavke so pretežno delale na akord, kar je bilo težje in manj ugodno.

V gospodarskih in poslovnih združenjih in zbornicah ni bilo žensk; tudi v delavski zbornici, kamor so volili vsi delavci in nameščenci, ni bilo žensk. Gospodarska in politična vloga žensk ni bila ustrezna njihovemu delu in številu.

V Sloveniji je pred drugo svetovno vojno, ko je bilo njeno ozemlje za tretjino manjše od današnjega, živelo okrog milijon dvesto tisoč prebivalcev; več kot polovica je bilo žensk. Okrog 300.000 žensk je bilo v starosti od 20 do 60 let, ki bi lahko aktivno sodelovale v gospodarstvu. Naj takoj povemo, da je bilo žensk v tej starosti 66 % poročenih ali ovdovelih, kar pomeni, da so vodile svoje gospodinjstvo. Delo v gospodinjstvu je takrat štelo za pol delovne moči in je bilo skoraj 200.000 žensk že obremenjenih z gospodinjstvom, vzgojo otrok in negovanjem ostarelih in drugače onemoglih družinskih članov.

Podrobnejša statistika o številu in socialni strukturi prebivalstva je bila naslednja. Ob prvem popisu prebivalstva v novi državi 31. januarja 1921 je bilo v Sloveniji 1,054.919 prebivalcev (8,85 % jugoslovanskega prebivalstva). Ob drugem popisu 31. marca 1931 je bilo v Sloveniji 1,144.298 prebivalcev (8,21 % jugoslovanskega prebivalstva). Tretji popis je preprečila druga svetovna vojna. Po statističnih podatkih je bilo konec leta 1938 v Sloveniji 1,209.064 prebivalcev, konec leta 1940 pa po izračunih okrog 1,227.358. Izven meja takratne Slovenije je bila skoraj tretjina Slovencev; večinoma so bili v zamejstvu pod Italijo in Avstrijo ter Madžarsko. V tujini je ostalo tudi veliko izseljencev (okrog 373.000).[1]

Število prebivalstva se je oblikovalo iz naravnega prirastka in iz migracijskih gibanj. Naravni prirastek je znašal od 9.000 do 13.000 ljudi letno in je bil ugoden, ker je bila rodnost visoka, umrljivost pa v upadanju. Neugodna so bila migracijska gibanja. V letih 1921 do 1937 se je iz Slovenije izselilo okrog 100.000 prebivalcev (19.007 v Ameriko in 31.265 v evropske države ter okrog 50.000 v druge jugoslovanske pokrajine). Priselilo se je v teh letih okrog 50.000 prebivalcev, in sicer: vrnilo se je 27.636 slovenskih izseljencev iz Amerike in iz evropskih držav, v Slovenijo se je priselilo okrog 7.000 Primorskih in Koroških Slovencev, okrog 4.000 avstrijskih, čeških, poljskih in drugih tehničnih strokovnjakov, okrog 1.000 ruskih emigrantov in okrog 10.000 je bilo priseljencev iz drugih jugoslovanskih pokrajin. Negativni migracijski saldo je bil okrog 50.000 prebivalcev.[2]

Poklicna in socialna struktura prebivalstva je bila po podatkih popisa prebivalstva iz leta 1931 naslednja. Od kmetijskih dejavnosti je živelo 60,28 % prebivalstva (689.772), od industrije in obrti 22,15 % (253.444), od trgovine, denarništva in prometa 6,62 % (78.042), od javnih služb in svobodnih poklicev 4,64 % (53.094) in od raznih drugih dejavnosti je živelo 6,31 % prebivalstva (69.946). Delež kmečkega prebivalstva se je zniževal po nekaj manj kot 1 % letno, delež industrijskega pa je naraščal hitreje.

Po starostni strukturi je prevladovalo mlado prebivalstvo; 40 % je bilo starih do 20 let, 50 % je bilo starih 20 do 60 let in samo 10 % je bilo starejših. Prebivalcev moškega spola je bilo 48 %, ženskega spola pa 52 %. V starostni skupini 20 do 60 let je bilo 34 % prebivalcev samskih, 56 % poročenih in 10 % ovdovelih (prevladovale so vdove po padlih vojakih prve svetovne vojne). Porok je bilo po 9 do 10.000 letno; največ jih je bilo leta 1921 (12.481). Otrok se je rodilo po 26.000 do 32.758 letno; več se jih je rodilo v prvem desetletju. Skoraj 10 % otrok se je rodilo nezakonskih, zlasti materam, ki zaradi gospodarske odvisnosti (dekle, gospodinjske pomočnice) niso mogle ustvarjati samostojnih družin; največ nezakonskih otrok se je rodilo na Štajerskem.[3]

Socialna struktura slovenskega prebivalstva je bila naslednja. Prebivalstvo je živelo v okviru 235.143 družin oziroma gospodinjstev; 144.400 gospodinjstev je bilo gospodarsko samostojnih (61 %) z večjim ali manjšim premoženjem in so dohodek ustvarjala z delom in z gospodarjenjem svojega premoženja; 90.743 gospodinjstev je bilo gospodarsko odvisnih (39 %) in so dohodek

[1] Splošni statistični pregled Dravske banovine. Splošni pregled Dravske banovine, Ljubljana, 1939, str. 1-10. Janez Malačič, Prebivalstvo, Enciklopedija Slovenije, zv. 9, 1995, str. 252-253.

[2] Ivo Pirc, Zdravstveno stanje in demografski podatki; Alojzij Kuhar, Naše izseljensko vprašanje; Drago Potočnik, Statistični dodatek. Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 483-489, 524-536, 544-545.

[3] Filip Uratnik, Statistična priloga. Socialni problemi slovenske vasi, II. zvezek, Ljubljana 1938, str. 47-55. Ivo Pirc, Zdravstveno stanje in demografski podatki. Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 483-489.

ustvarjala samo s svojim delom. Podrobnejša struktura pridobitno neodvisnih gospodinjstev je bila naslednja: 117.700 (82 %) je bilo samostojnih kmečkih posestnikov, 19.300 (13 %) je bilo manjših podjetnikov in samostojnih obrtnikov z lastnim industrijskim ali obrtnim obratom, 7.400 (5 %) je bilo večjih podjetnikov, trgovcev in poslovnežev. Struktura gospodarsko odvisnih gospodinjstev je bila naslednja: 15.893 (17,5 %) je bilo kočarjev in drugih kmečkih družin brez lastne zemlje in so se preživljali samo z delom, 49.017 (54 %) je bilo delavskih, rudarskih in železničarskih družin, 10.357 (11,5 %) je bilo uradniških družin, 15.476 (17 %) je bilo upokojenskih družin.[4]

Kmečkega prebivalstva je bilo največ v severovzhodni Sloveniji, kjer je bil tudi največji delež kmečkega prebivalstva, ki je v Prekmurju znašal 85 % in na Dravskem polju 82 %. Na Dolenjskem je bil delež kmečkega prebivalstva 77 %, na Notranjskem in Kočevskem 64 %, na Gorenjskem pa samo 42 %. Od skupnega števila kmečkega prebivalstva (689.772) je bila socialna struktura naslednja: gospodarjev kmetij in kmečkih gospodinj je bilo 235.400 (34 %), na družinskih kmetijah zaposlenih odraslih družinskih članov je bilo 54.040 (8 %), kmečkih delavcev, dninarjev in poslov (hlapcev, dekel) je bilo 83.300 (12 %), vzdrževanih družinskih članov (otroci, starejši) je bilo 317.032 (46 %).[5]

V kmetijskem gospodarstvu ženske praviloma niso gospodarile s svojim premoženjem. Če so se priženile na kmetijo, navadno niso postale solastnice posestva, pač pa so obdržale v posesti svojo doto, če je bilo tako zapisano v poročni pogodbi. Na kmetiji, kamor se je mož priženil, so navadno ostale solastnice posestva, gospodaril pa je s celim posestvom priženjeni mož. Žene so gospodarile samo z dohodki gospodinjstva, kamor so navadno sodili dohodki od vrtnin, od mlekarstva, perutninarstva in od gojenja drugih malih živali. Po podatkih kmetijskega oddelka banske uprave Dravske banovine iz leta 1938 je bila zaposlitev kmečkega prebivalstva naslednja. Za vzdrževanje živinoreje (52.900 konj, 365.200 govedi, 290.500 svinj, 45.000 ovac in koz ter prek milijon perutnine) je bilo potrebno 16,240.000 delovnih dni; 54 % tega dela so opravile ženske. Tipično žensko opravilo v hlevu je bilo vse v zvezi z mlekom, vse delo s prašiči in perutnino ter večina vzreje malih živali. V poljedelstvu je bilo potrebnih 44,800.000 delovnih dni; tretjino tega dela so opravile ženske. Če k temu delu prištejemo še delo v gospodinjstvu, ugotovimo, da so bile ženske, ki so vodile gospodinjstvo, za 25 % preobremenjene z delom.[6]

Drugi odrasli družinski člani (otroci, tete in strici), ki so bili zaposleni na družinski kmetiji, niso imeli nobenih dohodkov. Hlapci in dekle so imeli razen popolne oskrbe (hrana, prenočišče) tudi mesečno plačo od 100 do 250 din mesečno, kar je pomenilo petino delavskih zaslužkov v industriji. Ženske so zaslužile za tretjino manj kot moški. Posli niso bili socialno zavarovani; zanje je veljal poselski red iz leta 1868, ki zaposlenim ni dajal nobenih pravic. Urejal je le odpovedne roke in sklepanje poselskih (delovnih) razmerij. Poselske pogodbe bi morali prijavljati na pristojnih občinah, vendar se to ni izvajalo. Še slabše so bili plačani dninarji. Dnine so znašale po 10 do 20 din na dan (od jutra do večera je bilo največkrat 12 ur dnevno). Tudi dninarke so bile za tretjino slabše plačane od moških. Posli in dninarji so bili najslabše plačani na Štajerskem, najbolje na Gorenjskem. Posli in dninarji so se rekrutirali iz malih kočarskih kmetij. Tretjina kmečkega prebivalstva je delala na tuji zemlji. Kmetije do 5 ha zemlje so imele viške delovne sile, kmetije od 5 do 10 ha zemlje so lahko preživljale svoje družinske člane, večje kmetije z nad 10 ha zemlje so najemale tujo delovno silo.

Ženske, ki so se preživljale z delom na dnini, so bile materialno na slabšem kot posli (dekle), ker so zaslužile samo takrat, ko so bile na dnini, to pa ni bilo vsak dan; bilo je samo ob lepem vremenu in sezonsko (okopavanje spomladi, žetev in sušenje sena poleti, pobiranje pridelkov in grabljenje listja jeseni ipd.), predvsem pa ni bilo zaslužka pozimi. Vendar so bile dninarke samostojne in neodvisne, lahko so se tudi poročile, predvsem pa so lahko imele svoje otroke pri sebi in jih ni bilo treba dajati v rejo. Socialno so bile samostojne. Kmetje so pospeševali razvoj kočarstva s tem, da so dajali koče v najem svojim deklam, ki so zanosile, redkeje so jim prodali kos zemlje za gradnjo hiše; zelo pogosto so neporočenim sestram dali kos zemlje in pomagali zgraditi kočo kmetje sami in tako generirali vaško revščino in zaledje najemne delovne sile. Iz takih koč so od nezakonskih ma-

[4] Adolf Vogelnik, Poklicna razdelitev slovenskega prebivalstva v razdobju 1890 do 1931. Tehnika in gospodarstvo, VI, 1940, št. 1-2, str. 43-48.

[5] Filip Uratnik, Pogledi na družabno in gospodarsko strukturo Slovenije, Ljubljana 1933, str. 6-23.

[6] Hrvoj Maister, Zaposlitev kmečkega prebivalstva. Socialni problemi slovenske vasi, II. zvezek, Ljubljana 1938, str. 91-118.

ter prihajali pastirji, pestunje (pestrne), hlapci in dekle, pozneje tudi industrijski delavci in delavke. Tekstilna industrija na Slovenskem se je razvila na osnovi ženske delovne sile.

V mestih, trgih in industrijskih središčih je živela četrtina slovenskega prebivalstva (286.801). Industrijskega in obrtnega prebivalstva je bilo največ na Gorenjskem, okrog Celja in Maribora. V občinah Jesenice in Tržič je njegov delež znašal 67 %, v Kranju, Domžalah in Kamniku 58 %, na širšem področju Ljubljane 54 %, Celja 50 %, Maribora z občinami Pobrežje, Tezno, Radvanje in Studenci 56 %. Razen tega je bilo več manjših industrijsko - obrtnih krajev z večinskim deležem obrtnega in industrijskega prebivalstva kot na primer: Kropa, Kamna gorica in Železniki (67 %), Šmarca, Radovljica, Lesce (65 %), Ravne in Muta (69 %), Šoštanj (56 %), Ruše (65 %), Slovenska Bistrica (51 %). Rudarsko prebivalstvo je predstavljalo večinski delež v Trbovljah (60,4 %), velik delež pa v Zagorju in Hrastniku (47,6 %), v Senovem (36 %), Velenju (27 %) in v Mežici (48,9 %).[7]

Od neagrarnih gospodarskih dejavnosti je leta 1931 živelo 454.526 prebivalcev, več kot polovica njih (55,76 %) je živela od industrije in obrti, ostalo pa od trgovine, služnostnih dejavnosti, javnih služb in od drugih dejavnosti. To prebivalstvo je živelo v okviru 101.550 gospodinjstev, in sicer: 19.300 je bilo manjših podjetnikov in samostojnih obrtnikov, 7.400 je bilo večjih podjetnikov, trgovcev in poslovnežev, 49.017 je bilo delavskih družin, 10.357 uradniških in 15.476 upokojenskih družin. Ženske so imele v okviru teh gospodinjstev slabšo gospodarsko vlogo kot ženske v kmečkem gospodarstvu. Poročene ženske oziroma gospodinje praviloma niso imele svojih izvirnih dohodkov. Žene podjetnikov in obrtnikov so sicer gospodarile z znatnimi sredstvi svojih gospodinjstev, vendar jih niso ustvarjale same. V poslovnem življenju ženske aktivno niso sodelovale. Med člani Zbornice za trgovino, obrt in industrijo ni bilo nobene ženske, čeprav je bila tudi tipično ženska obrt (šiviljska, mala trgovina) v njej močno zastopana. Med člani borze, trgovskih in obrtnih združenj ni bilo žensk. Poročene ženske v delavskih in uradniških družinah praviloma niso bile zaposlene. Bile so samo gospodinje in vzdrževane kot družinski člani. Zaposlenih poročenih žensk v delavskih družinah je bilo leta 1936 samo 15 %, desetletje prej pa 9 %; v uradniških družinah je bilo še slabše, od zaposlenih je bilo le 11 % poročenih. Delež žensk med zaposlenimi pa je bil v tem obdobju velik (33 do 39 %) in v stalnem porastu. V nekaterih industrijskih panogah je bila ženska delovna sila prevladujoča. V tekstilni in oblačilni industriji so ženske predstavljale dve tretjini vseh zaposlenih, v tobačni industriji 59 %, tudi v kemijski in kovinski industriji so ženske predstavljale petinski delež. Gostinstvo in služnostne dejavnosti so bile že takrat povsem feminizirane. Med nameščenci in uradniki je bilo zaposlenih 38 do 40 % žensk. Med učitelji in profesorji osnovnih in srednjih šol je bilo 41 do 64 % žensk.[8]

V šolstvu so prevladovale ženske že pred drugo svetovno vojno. Med učitelji osnovnih šol in profesorji srednjih šol glede spola ni bilo razlik. Le pri trgovskih in obrtnih šolah so močno prevladovali moški. To je bil vpliv stanovske organizacije in med gremije žensk niso pustili.

Učno osebje osnovnih šol v Sloveniji 1919-1938

Leto	Skupaj zaposlenih	Žensk zaposlenih	Delež žensk v %
1919	2.433	1.387	57
1924	2.963	1.717	58
1929	3.292	2.034	62
1934	3.765	2.247	60
1937	4.154	2.678	63
1938	4.198	2.680	64

[7] Svetozar Ilešič, Gospodarska struktura Slovenije v luči poklicne statistike in delavskega zavarovanja, Ljubljana 1939, str. 9-34.

[8] Središnji ured za osiguranje radnika u Zagrebu 1922-1926, SUZOR, Zagreb 1928, IV. dio, Statistički izkazi, Statistika članova 30. juna 1926 po spolu i porodičnom stanju za pojedine mesne organe i pokrajine; Radnička zaštita, Socijalno - politička revija, Službeni glasnik Središnjeg ureda za osiguranje radnika, XIX, št. 12, Zagreb, 1937, str. 1031.

[9] Stanko Škerlj, Izveštaj o prenatrpanosti univerziteta i nezaposlenosti intelektualne omladine u Jugoslaviji. Socijalni arhiv, I., št. 11-12, Beograd 1935, str. 196-200.

[10] Jože Bohinjec, Pol stoletja delavskega zavarovanja. Spominski zbornik Okrožnega urada za zavarovanje delavcev, Ljubljana 1938, str. 8-50.

Učno osebje v srednjih šolah in delež žensk leta 1938 v Sloveniji

Šola	Skupaj zaposlenih	Žensk zaposlenih	Delež žensk v %
gimnazije	562	354	63
učiteljišča	51	32	63
kmetijsko gospodinjske	38	24	63
trgovske, obrtne	145	37	26
Skupaj	796	447	56

Število učencev srednjih šol leta 1938 v Sloveniji

Šola	Skupaj učencev	Število žensk	Delež žensk v %
meščanske šole	9.694	5.370	55
gimnazije	12.135	4.282	35
učiteljišče	233	124	53
gospodinjske	247	247	100
kmetijske	283	-	-
trg. tehn. obrtne	1.747	1.033	58
strok. nadaljeval.	6.703	1.673	25
Skupaj	31.069	12.729	41

V izobrazbi so ženske začele zaostajati v višji stopnji srednjih šol. V meščanskih šolah so bile ženske še v ravnotežju z moškimi, prav tako v trgovskih, tehničnih in obrtnih šolah. Strokovnonadaljevalnih šol, kjer so se šolali delovodje in vodilni delavci, pa so se ženske udeleževale le še v četrtinskem deležu. Najpomembnejše pa je bilo zaostajanje v deležu žensk pri obiskovanju gimnazij, kjer so bile le še v tretjinskem deležu. To je imelo za posledico tudi nemožnost študija na univerzi. Leta 1938 je bilo na ljubljanski univerzi od 1964 študentov le 370 žensk, torej manj kot petina (19 %). Delež žensk ljubljanske univerze je bil celo nekoliko nižji, kot je bilo takratno jugoslovansko povprečje.[9]

Delež žensk med zaposlenimi v industriji in obrti je enakomerno naraščal od okrog 24 % pred prvo svetovno vojno do 39 % leta 1935, tik pred drugo vojno je narasel na 40 %. Ustrezni podatki izhajajo iz statistike Okrožnega urada za zavarovanje delavcev v Ljubljani, ki je zajemal vso takratno Slovenijo. V tej statistiki pa niso vključeni rudarji, železničarji in uradniki, ker so ti zaposleni imeli svoje zavarovanje.[10]

Število članov OUZD in delež žensk 1920-1938

Leto	Skupaj zaposleni	Število žensk	Delež žensk v %
1920	42.020	9.894	23,5
1921	50.420	11.745	23,5
1922	62.349	15.310	24,5
1923	73.899	20.188	27,5
1924	74.333	21.679	29,1
1925	72.808	22.186	30,5
1926	75.325	24.211	32.1
1927	82.546	26.661	32,3
1928	88.927	28.828	32,4
1929	94.929	30.860	32,5
1930	97.688	31.839	32,6
1931	91.848	30.764	33,5
1932	77.653	28.347	36,5
1933	75.564	28.751	38
1934	79.010	30.458	38,5
1935	79.263	30.944	39
1936	85.917	32.589	38
1937	94.495	34.544	36,5
1938	98.768	35.853	36,3

V tabeli se vidi padec števila zaposlenih leta 1926 zaradi stabilizacijske krize in zlasti padec števila zaposlenih med veliko gospodarsko krizo v letih 1931 do 1933 in prav v teh letih je bil porast deleža ženske delovne sile največji. Število zaposlenih žensk se je v teh letih več kot potrojilo.

Plače ženske delovne sile so bile za 26 do 27 % nižje od moške. Predvsem to je bil razlog, da so med gospodarsko krizo s cenejšo žensko delovno silo reševali gospodarske probleme podjetij in rentabilnost proizvodnje. Cenejša pa je bila zato, ker so jo tudi psihološko naredili za tako. Zaposlovali so predvsem samske ženske, ki jim ni bilo treba vzdrževati družine. Mezdni sistem, ki so ga v tridesetih letih prejšnjega stoletja utemeljili s kolektivnimi pogodbami, je bil kombinacija akordnih ali časovnih mezd z družinskimi dokladami, da bi delavci mogli pokrivati eksistenčni minimum. Na problem prevelikega zaposlovanja cenejše ženske delovne sile med gospodarsko krizo so opozarjali tudi v delavskih zbornicah. Ugotavljali so, da bi bilo zaposlovanje žensk v normalnem razmerju, če bi moške plače dosegale višino za pokrivanje minimalnih družinskih stroškov in zahtevali, da morajo biti ženske plače za enako delo enake moškim plačam.[11]

Že takrat so ugotavljali, da ženska ne sme biti pred alternativo ali družina in materinstvo ali poklic in osebna neodvisnost. Rešitev bi morala biti v sintezi, da je oboje mogoče: biti žena in mati ter se pri tem ne odreči gospodarske in osebne svobode. To velja tudi za današnji čas.

[11] Bogdan Krekić, Žena u privredi. Socijalni arhiv, II., št. 10-12, Beograd 1936, str. 307-315; A. Baturin, Ženska radna snaga na našem radnom tržištu. Socijalni arhiv, II., št. 1-3, Beograd 1936, str. 15-22.

Ljudmila Bezlaj Krevel

ZAPOSLOVANJE ŽENSK V POŠTNI, TELEGRAFSKI IN TELEFONSKI DEJAVNOSTI DO DRUGE SVETOVNE VOJNE

BEZLAJ KREVEL Ljudmila, dr., Tehniški muzej Slovenije, Parmova 33, SI – 1000 Ljubljana, Lida.Bezlaj@guest.arnes.si

656.8:331.53/.544-055.2

ZAPOSLOVANJE ŽENSK V POŠTNI, TELEGRAFSKI IN TELEFONSKI DEJAVNOSTI DO DRUGE SVETOVNE VOJNE

Avtorica obravnava možnosti zaposlovanja žensk v poštni, telegrafski in telefonski dejavnosti do konca druge svetovne vojne, njihove možnosti strokovnega izobraževanja in izpopolnjevanja kot tudi socialni in družbeni položaj žensk v primerjavi z moškimi kolegi v stroki. Kljub temu, da so se kmalu po prvi svetovni vojni ženske stanovske organizacije povezovale v skupna stanovska društva in združenja z moškimi, pa so bile včlanjene tudi v druga ženska društva in zveze.

BEZLAJ KREVEL Ljudmila, Ph. D., Technical museum of Slovenia, Parmova 33, SI – 1000 Ljubljana, Lida.Bezlaj@guest.arnes.si

656.8:331.53/.544-055.2

Employing Women in Postal, Telegraph and Telephone Services Before the Second World War

The author examines the opportunities for women to find work in the postal, telegraph and telephone services before the Second World War, what professional education they could get, as well as what their social and economic position was compared to that of men in the same trade. Even though soon after the First World War women's professional organizations amalgamated with the of men's, they also affiliated themselves with other women's associations and clubs.

Že v začetku 18. stoletja so vdove, hčere ali snahe poštnega mojstra po njegovi smrti kot lastnice in gospodarice posestva lahko prevzele vodenje poštnih postaj ter s tem pridobile tudi naziv poštna mojstrica.[1] Zelo donosni poklic poštnega mojstra so opravljali le lastniki velikih posestev, ki so mogli oskrbovati večje število konj in voz za prevoz poštnih pošiljk in potnikov ter zaposliti potrebno število osebja.[2] Praviloma so imeli v ali ob hiši tudi gostilno, kjer so se potniki lahko okrepčali in po potrebi prenočili, za delo pa je bila seveda potrebna primerna izobrazba oziroma znanje.

Kljub prepričanju, da dama, ki opravlja plačano delo, ni več dama, pa je tehnološki napredek v 19. stoletju, zlasti izum telegrafa, pisalnega stroja in telefona, omogočal vedno več zaposlitev, pri katerih so bili pogoj za zaposlitev sposobnost izražanja, solidna izobrazba ter uglajeno vedenje, in so bile zato primerne celo za dame. Delodajalci so jih radi zaposlovali, plačevali so jim mnogo manj kot moškim na enakih delovnih mestih, poleg tega pa se niso spuščale v prepire, niti jim niso ugovarjale, ker se to pač ne spodobi za damo. Vsaj nekatere med njimi so ob težavah potrpežljivo molčale, tudi ker so se zavedale, da njihova zaposlitev pomeni preboj žensk.[3]

[1] Ivan Vrhovnik, Carinska in poštna postaja Podpeč pri Brdu, Izvestja muzejskega društva za Kranjsko, 1886, str. 166-174; Stane Stražar, Črni graben – od Prevoj do Trojan, Lukovica 1985, str. 615; France Golob, Likovna upodobitev poštne postaje v Šentožboltu, Kronika, 1988, str. 24-25; Vladimir Klinar, Nastanek in razvoj poštne in telekomunikacijske dejavnosti v koroški in podravski regiji, Maribor 1991, str. 64-65, 82–83, 93.

[2] Josip Mal, Zgodovina slovenskega naroda, Ljubljana 1928, str. 126 in 128; France Golob, navedeno delo, str. 25; Marjeta Bregar, Prispevki k zgodovini novomeške pošte, Novo mesto na razglednicah 1897-1950, Novo mesto 1992, str. 26-28 in 31-34.

[3] Anna Davin, Women telegraphists and typists 1870-1890, Women in industry and technology, London 1996, str. 213-223.

V drugi polovici 19. stoletja so s širitvijo železniškega omrežja postali temelj poštne dejavnosti poštni uradi. Pošta je po letu 1865 smela prevažati potnike le v predelih, kjer še niso zgradili železnice oziroma v kraje, ki so bili oddaljeni od železniških zvez in samo tu so še obdržali poštne postaje.[4] V večjih krajih z veliko prometa so bili poštni uradi oziroma pošte državni in so bili na njih zaposleni državni uradniki. V krajih z manj poštnega prometa pa je poštna uprava dajala poštne urade s posebno pogodbo v upravljanje zasebnikom, za katere je bila poštna služba večinoma le postranski poklic, ki so ga opravljali ob sicer donosnejših dejavnostih, n. pr. kot trgovci, gostinci, posestniki in podobno. Za opravljanje svoje službe so dobivali od države povprečnino, v kateri so bili zajeti še stroški, ki so jih imeli z vzdrževanjem urada, s prevozi in dostavo pošte ter za potrebno pomožno osebje.[5] Vzdrževanje nedržavnih pošt je bilo za državo mnogo cenejše in zato je bilo državnih pošt zelo malo.

Na nedržavnih poštah so lahko po smrti poštnega mojstra[6] njegova vdova oziroma druga družinska članica obdržali poštno službo, vendar le pod pogojem, da so jo opravljale preko izprašanega poštnega odpravnika, za katerega so jamčile in odgovarjale za njegovo delo. Ministrstvo za trgovino, v pristojnosti katerega je bila tudi pošta, je leta 1869 dovolilo poštnim mojstrom na nedržavnih podeželskih poštnih uradih z malo prometa, da so lahko pritegnili za pomoč pri manj zahtevnih poštnih opravilih tudi ženske članice svojega gospodinjstva, in to brez predhodno opravljenega izpita, če so bile le sposobne opravljati ta dela. Poštni mojster je moral pred njihovo nastavitvijo obvestiti pristojno direkcijo ter prevzeti jamstvo in odgovornost zanje in za njihovo delo. Pod enakimi pogoji, kot so bili predpisani za poštne odpravnike, so se lahko nato tudi te ženske priučile samostojno opravljati poštno službo. Za to so morale že dopolniti 18 let starosti, imeti zadostno šolsko izobrazbo in se znati primerno vesti, opraviti so morale še praktični del pouka o poštni manipulaciji in izpit za poštnega odpravnika ter položiti službeno prisego. Tudi vdove poštnih mojstrov, ki so jim dotlej že poverili poštno službo pod pogojem, da so jo opravljale preko izprašanega odpravnika, so lahko odslej to službo opravljale samostojno, če so izpolnile navedene pogoje.[7]

Gornjo odredbo je ministrstvo leta 1872 dopolnilo tako, da so se lahko za poštne odpravnice izurile vse ženske in ne le družinske članice poštnih mojstrov, ki so nato mogle opravljati službo poštnih odpravnic na nedržavnih poštnih uradih.[8] Nekaj mesecev po sprejetju te odredbe je Marburger Zeitung priobčil protestni nastop tedanjega generalnega poštnega direktorja v državnem zboru proti zaposlovanju žensk v poštni službi. Menil je, da ženske nimajo dovolj znanja iz zemljepisa, stranke na poštah niso vedno vljudne in obzirne, pa tudi podrejeno poštno osebje je v glavnem grobo in bi žene ne mogle pridobiti potrebne avtoritete. Poleg tega pa je služba težavna, povezana z nočnim delom in z obvezno pisemsko tajnostjo, kar gotovo ni primerno za ženske.[9]

V Avstriji so se za zaposlitev žena in deklet v državnih telegrafskih uradih odločili prej kot v poštni dejavnosti. Pred nastopom službe so morale bodoče telegrafistke narediti poseben telegrafski tečaj, ki so jih organizirale telegrafske direkcije, zasebne telegrafske tečaje za dame pa so organizirali tudi posamezni podjetni državni telegrafski uradniki.[10] Telegrafska direkcija v Gradcu je od aprila 1872 dalje organizirala telegrafske tečaje za ženske in tudi sprejemala ženske v telegrafsko službo.[11]

---

[4] Majda Žontar, Vladimir Klinar, Andrej Hozjan, Razvoj poštnega prometa na Slovenskem od podržavljanja leta 1722 do 1918, Pošta na slovenskih tleh, Maribor 1997, str. 140 in 150.

[5] Ibidem, str. 146.

[6] Za vodje nedržavnih poštnih uradov so uporabljali do prve svetovne vojne poleg naziva poštar še naziv poštni mojster, včasih tudi poštni odpravnik, sicer pa se je naziv poštni odpravnik oz. ekspeditor uporabljal za pomožno osebje na nedržavnih poštah, ki je bilo posebej usposobljeno za odpravljanje poštnih pošiljk. Med obema vojnama so nedržavne pošte vodili pogodbeni oz. razredni poštarji, nekaj let pred drugo vojno pa so za vodje pošt zadnjih dveh razredov uradno uporabljali naziv poslovači.

[7] Zulassung von Frauenspersonen zu Erlernung und Ausübung des Postdienstes bei nicht ärarischen Postämtern, Post-Verordnungsblatt für das Verwaltungsgebiet des k. k. Handels-Ministeriums, 1869, št. 14, 85.

[8] Ausdehnung der Bestimmung betreffend die Zulassung von Frauenspersonen zur Erlernung und Ausübung des Postdienstes, Post-Verordnungsblatt für das Verwaltungsgebiet des k. k. Handels-Ministeriums, 1872, št. 13, 31; Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota v Ljubljani (v nadaljevanju ZAL), fond Splošno žensko društvo, fasc. 5, škatla 9.

[9] Vladimir Klinar, Nastanek in razvoj poštne in telekomunikacijske dejavnosti v koroški in podravski regiji, Maribor 1991, str. 130.

[10] Vladimir Klinar, navedeno delo, str. 278-279 (avtor to povzema po Marburger Zeitung z dne 17. 4. 1972, 3a in z dne 12. 5. 1872, 4c).

Vendar telegrafska dejavnost do leta 1884 ni bila združena s poštno in tudi poštne in telegrafske direkcije ter telegrafski uradi so se šele tedaj združili s poštnimi.[12]

Junija 1872 je bila pri državnem brzojavnem uradu v Ljubljani nameščena prva telegrafistka, ki so jo, ker so se pozneje telegrafski uradi združili s poštnimi, v začetku 20. stoletja slavnostno razglasili za prvo slovensko poštno uradnico.[13]

Zaposlitev žensk v poštni službi se je bistveno povečala po izumu telefona in izgradnji telefonskih omrežij. Delo v telefonskih centralah je postalo celo nov, tipičen ženski poklic. Vzrok za množično zaposlovanje žensk v telefonski službi je bil za poštne direkcije predvsem ekonomski, saj so jih plačevali bistveno slabše kot moške. Poleg tega so bile pri tem delu spretnejše, bolj natančne, bolj umirjene in bolj potrpežljive od moških kolegov. Na tedanji razvojni stopnji telefonije je bil tudi ženski govor zaradi višjega glasu bolj razumljiv, pa še telefonski naročniki so iz centrale rajši zaslišali ženski glas.[14]

Ženske so v službo na državnih poštah sprejemali samo začasno, zato so jih lahko kadarkoli odpustili, v času bolezni pa so ostale brez vsakih dohodkov. Šele leta 1898 so ženske dosegle, da je po petih oziroma pozneje po štirih letih službovanja postala njihova zaposlitev dokončna in jo je lahko prekinila le smrt, disciplinska odpustitev ali pa želja samih uslužbenk. Postopoma so jim poviševali tudi plačo. Prve telegrafistke so prejemale na mesec komaj 25 goldinarjev, dodatnih 5 goldinarjev so si prislužile, če so poleg telegrafiranja z morsovim obvladale tudi delo na hughesovem telegrafu.[15] Do leta 1898 so jim plačo povišali na 30 goldinarjev, ko so k temu še vsakih pet let dobile dodatnih 5 goldinarjev na mesec, in to tako dolgo, da so dosegle na mesec 50 goldinarjev. Sredi leta 1900 so dosegle povišico že vsake 4 leta. Ker so imele kot začetnice po 60 kron in se jim je nato še vsake štiri leta plača povišala za 10 kron, se jim je s tem maksimalna plača povišala na 75 goldinarjev oziroma 150 kron.[16] V Avstriji je bilo tedaj na državnih poštah zaposlenih 2800 manipulantk, od katerih jih je le 45 doseglo mesečno plačo 150 kron, saj so do take plače lahko prišle šele po 60. letu starosti in po 37 letih službe.[17]

Ker so bile ženske uslužbenke na državnih poštah bistveno slabše plačane od moških na najnižjih delovnih mestih, so ti zato videli v njih nelojalno konkurenco. Kljub temu niso dobro sprejemali zahtev svojih kolegic po višjih plačah. Povsem nedopustna pa se jim je zdela zahteva, da bi tudi ženske lahko postale uradnice, čeprav šele v 11. uradniškem razredu.[18] Prepričani so bili, da delo in odgovornost poštnih uslužbenk nista primerljiva z napornim delom in težko odgovornostjo moških, poleg tega naj bi bile ženske sposobne opravljati delo samo pod moškim vodstvom.[19] V zahtevi za uvrstitev ženskega osebja med uradnike je našlo tedaj občeavstrijsko žensko društvo na Dunaju vso podporo pri dvornem svetniku Burghardu, ki je tudi sicer veliko pripomogel k izboljšanju položaja državnih uslužbenk. Žal pa je bil Dunaj daleč in so se v Sloveniji stvari reševale bolj počasi.[20]

---

[11] 100 Jahre Generaldirektion für Post und Telegraphenverwaltung, Wien 1966, str. 15; Vladimir Klinar, navedeno delo, str. 130, 278-279; Slovenski narod, 1872, 6. 6., št. 64, str. 2. O zaposlovanju žensk v telegrafski službi glej še Anna Davin, Women telegraphists and Typists 1870-1890, Women in Industry and Technology, London 1996, str. 213- 223.

[12] Preglednica najvišjih upravnih organov pošte in telegrafa na Dunaju ter izvršnih organov za slovenski prostor na Dunaju, v Trstu, Ljubljani, Gradcu in drugod v letih med 1722 – 1918, Majda Žontar, Vladimir Klinar, Andrej Hozjan, navedeno delo, str. 155.

[13] ZAL, Splošno žensko društvo, fasc. 5; Alojzija Štebi, Slovenska žena v raznih poklicih, Slovenska žena, Ljubljana 1926, str. 224-225; Marija Vrhovčeva, Poštni glasnik, 1928, št. 12, str. 1; Angela Vode, Žena v sedanji družbi, Spol in upor, I. knjiga (knjiga je prvič izšla leta 1934), Ljubljana 1998, str. 127; Aleksandra Serše, Poštne in občinske uradnice, Splošno žensko društvo 1901-1945, Ljubljana 2003, str. 401. Žal nimamo podatka, če niso morda po letu 1872 pa do leta 1884 zaposlili na katerem od državnih poštnih uradov tudi kakšno žensko, nikakor pa ženske tedaj še niso mogle zasedati uradniških mest.

[14] Helmut Gold, Annete Koch, Fräulein vom Amt, katalog k razstavi, Frankfurt am Main 1993, str. 15.

[15] Iz poštnih krogov, Slovenski narod, 24. 8. 1900, št. 194, str. 2.

[16] Leta 1892 je bila namesto goldinarja kot denarna enota uvedena krona.

[17] Slovenka, 1900, št. 9, str. 217-218.

[18] Slovenski narod, 20. 8. 1900, št. 190, str. 2; Slovenka, 1900, št. 9, str. 198.

[19] Iz poštnih krogov, Slovenski narod, 24. 8. 1900, št. 194, str. 2.

[20] Slovenka, 1900, št. 9, str. 198, Slovenski narod, 20. 8. 1900, št. 190, str. 2.

Že do leta 1900 so imele poštne, brzojavne in telefonske manipulantke pri državnih poštah tudi pravico do pokojnine, za katero so morale plačevati v *»Postverein für Landpostbedienstete«* prvo leto službovanja 20 kron, nato pa vsako leto po 6 kron. Do celotne pokojnine, ki je znašala 800 kron na leto, so bile uslužbenke upravičene po 35 letih službovanja. Če se je morala katera zaradi bolezni upokojiti predčasno, je prejemala seveda nižjo pokojnino. Najnižja pokojnina je znašala 440 kron na leto, do nje so bile upravičene uslužbenke, ki so se morale zaradi bolezni upokojiti že po 10 letih službovanja.[21] Leta 1909 je avstrijsko trgovsko ministrstvo izdalo odredbo, ki je med drugim določala, da je lahko dobila ženska službo poštne aspirantke ali oficiantke samo, če je bila samska, vdova ali ločena, v nobenem primeru pa ni smela imeti otrok.[22]

Poštne odpravnice na nedržavnih poštah so bile v privatno-pravnem službenem razmerju pri poštarju, kjer so imele zagotovljeno hrano in stanovanje ter prejemale na mesec še 20 kron. Manipulantke, zaposlene pri državnih poštah, so menile, da jim od plače ostane manj kot odpravnicam na nedržavnih poštah, saj si morajo same plačevati stanovanje in hrano.[23] Vendar pa so poštarji izkoriščali odpravnice tudi za različna dela v svojem gospodinjstvu. Na to je leta 1901 posebej opozorila Zofka Kvedrova in pozvala poštne odpravnice (imenuje jih poštne opraviteljice), naj se vpišejo v tedaj ustanovljeno Splošno žensko društvo, ki bi lahko kaj storilo za izboljšanje njihovega položaja. Predvsem bi društvo lahko posredovalo, da bi bile, tako kot na državnih poštah zaposlene uslužbenke, podrejene neposredno poštnim direkcijam.[24]

Sredi leta 1910 je trgovsko ministrstvo določilo, da lahko večje pošte (pošte 1. in 2. razreda) vodijo le moški z naslovom in plačo višjega poštarja (*Oberpostmeister*). Moški so zelo ostro protestirali, ker poštna uprava ni takoj po sprejemu te odredbe dosledno zamenjala vseh poštaric na takih uradih s poštarji, saj naj bi zaradi tega trpela javni interes in sama poštna služba.[25]

Med prvo svetovno vojno so tudi v poštni službi ženske zasedle vsa mesta, ki so dotlej veljala za izključno domeno moških. Prevzele so službo za poslovanje s strankami, denarno poslovanje in opravljale celo težaška dela pri sprejemanju in oddajanju paketov, v njihovih rokah je bila dnevna in nočna služba pri telegrafu in telefonu in vodenje velikih poštnih uradov. Že leta 1915 je v Avstriji postalo razmerje med moškimi in ženskimi poštnimi uslužbenci 7 proti 9, leta 1917 pa je bilo celo 8 proti 15.[26] Po v zadnjih letih vojne izdanih odredbah so poštne oficiantke lahko izjemoma ostale v službi tudi po poroki, če so bile že pred tem zaposlene vsaj pet let v poštni stroki. Vendar je v tem primeru postala njihova zaposlitev začasna in so jih lahko kadarkoli odpustili.[27]

Takoj po koncu vojne naj bi bilo v Sloveniji med poštnimi uslužbenkami 7 uradnic - maturantk, 84 poštaric – voditeljic nedržavnih pošt 1. in 2. razreda, 204 oficiantke oziroma adjunktinje, 19 pisarniških oficiantk, 280 aspirantk, 90 uradnih pomožnih moči in 6 začasnih pomožnih služkinj.[28] Toda po povratku iz vojske so možje bolj ali manj prikrito zahtevali vrnitev svojih predvojnih privilegijev.

[21] Poštne uradnice, Slovenski narod, 6. 2. 1902, št. 30, str. 2. Primerjaj Barbara Šatej, Slovenska ženska 1900-1918, Kronika, 1990, št. 1-2, str. 104.

[22] Nižji poštni uradniki kot adjunkti, oficianti in aspiranti v Avstriji niso bili državni uslužbenci. Čeprav so od njih za sprejem v službo zahtevali končane 4 razrede srednje šole, 6-mesečni strokovni tečaj ter strokovni izpit in so opravljali enako delo kot državni prometni uradniki, so imeli od njih dve tretjini nižjo plačo. Ker niso bili uvrščeni med državne uslužbence, niso prejemali niti stanarine niti doklad. (Poštni glasnik, 1921, št. 10, 1 in 5).

[23] Slovenski narod, 20. 8. 1900, št. 190, str. 2; Slovenka, 1900, št. 9, str. 198.

[24] Zofka Kvedrova, Ženska v družini in družbi, Slovenski narod, 11. 10. 1901, št. 234, str. 1-2 (govor je izhajal sicer v več nadaljevanjih). Vendar poštne odpravnice vsaj v začetku niso sledile temu pozivu. V seznamu članic Splošnega ženskega društva za leto 1904 -1905 sta navedeni od poštnih uslužbenk le dve poštni manipulantki in ena poštna upraviteljica. Zanimivo pa je, da je bil že leta 1904 med 16 moškimi podpornimi člani tega društva tudi poštni oficial, torej nižji poštni uradnik (ZAL, Splošno žensko društvo, fasc. 5, škatla 10). Seznam vseh poštnih uslužbenk, včlanjenih v Splošno žensko društvo do leta 1945, vendar brez upoštevanja letnice vstopa, glej v: Aleksandra Serše, navedeno delo, str. 401-402. Primerjaj tudi Ljiljana Šuštar, Romana Vasič, Poštna uradnica in aktivistka Splošnega ženskega društva, Splošno žensko društvo 1901-1945, Ljubljana 2003, str. 417-41 ter Barbara Pešak Mikec, Podporni člani splošnega ženskega društva, ibidem, str. 423.

[25] Sistem protekcijonizma, Poštni rog, 1910, št. 10, III.

[26] Die Frau im Postdienste, Taschen Kalender der Post-und Telegraphen–Angestellten 1919, str. 273.

[27] Poštni glasnik, 1921, št. 5, str. 3.

[28] ZAL, Splošno žensko društvo, fasc. 5, škatla 9.

Na ustanovitvenem občnem zboru mariborske podružnice Osrednjega društva poštnih adjunktov, oficiantov in aspirantov so 23. februarja 1919 sprejeli zahtevo, da poštno in brzojavno ravnateljstvo v Ljubljani pri razdelitvi poštarskih mest v prvi vrsti upošteva moške prosilce.[29] Seveda so se ženske, članice Osrednjega društva poštnih uradnic, temu odločno uprle in tudi zahtevale, da se odpravi privilegij moških do nadpoštarskih mest ter da se vsa mesta v poštni službi razdele med prosilke in prosilce z ozirom na službena leta in strokovno usposobljenost, ne pa glede na spol.[30] Člani mariborske podružnice so, po ukoru Osrednjega društva poštnih adjunktov, oficijantov in aspirantov v Ljubljani, zelo nespretno preklicali svojo zahtevo, ki naj bi bila mišljena povsem drugače, kot se jim je zapisala.[31]

Toda še nekaj let po prvi svetovni vojni je veljalo, da ženske niso primerne za vodenje večjih pošt, pa naj je šlo za državne poštne urade ali za pogodbene pošte. Ne glede na kvalifikacijo so imeli prednost moški kandidati.[32] Tudi pri vpisu na poštno-telegrafske šole, namenjene bodočim uradnikom, ki jih je v času med obema vojnama organiziralo beograjsko ministrstvo, so imeli prednost moški. Večinoma so ženskam dovolili vpis le, kadar ni bilo dovolj moških kandidatov.[33]

Prav tako je še nekaj let po razpadu monarhije v Sloveniji veljala odredba iz leta 1909, po kateri je bila lahko ženska zaposlena kot poštna aspirantka oziroma oficiantka le tedaj, če je bila samska, vdova ali ločena, v vsakem primeru pa je morala biti brez otrok.[34] Predsedstvo Zveze poštnih organizacij (ZPO) je ob izpostavitvi tega problema v stanovskem listu pojasnilo, da je glede tega že nekajkrat posredovalo pri poštnem ravnateljstvu v Ljubljani, ki je vse prošnje poštnih oficiantk in aspirantk za poroko ugodno rešilo in da bo nova službena pragmatika to vprašanje brez dvoma uredila za vsa poštna ravnateljstva v državi enako. Dotlej pa naj bi se prizadete uslužbenke obračale na Zvezo, ki bo posredovala pri ravnateljstvu za ugodno rešitev njihovih prošenj.[35]

Že maja leta 1921 je uredba o začasnem reguliranju naslovov in plač poštno-brzojavnih uradnikov in uslužbencev izven Srbije in Črne gore v dinarske plače določala za ženske in moške enake plače.[36] Tudi oba zakona o državnih uslužbencih, izdana v času med obema vojnama, sta vsebovala enako določilo, z njima je bil seveda tudi ukinjen »celibat« poštnih uslužbenk.[37] Vendar pa so v času gospodarske krize v tridesetih letih ta določila obšli z zniževanjem draginjskih doklad, do katerih so imeli, z manjšimi omejitvami, sprva pravico vsi uslužbenci.[38] Zniževanje draginjskih doklad, ki so bile za nižje uslužbence celo precej višje kot sama plača, so najbolj boleče občutile poročene državne uslužbenke, saj so bile njihove doklade poslej odvisne od višine moževih dohodkov. Še pred začetkom druge svetovne vojne v Jugoslaviji je bilo določeno, da se v primeru splošne mobilizacije izplačujejo poročenim ženskim uslužbenkam polni prejemki brez odtegljajev.[39] Toda v Sloveniji tega kljub vojnemu stanju niso izvajali vse do 8. januarja 1944.[40]

---

[29] Slovenec, 1919, 7. 3., št. 55, str. 4.
[30] Ibidem, 11. 3., št. 58, str. 4.
[31] Ibidem, 14. 3., št. 61, str. 4.
[32] Ela Horvatova, Žena v p.t.t. službi, Dravska pošta, 1935, št. 1, 2. Primerjaj tudi Arhiv Slovenije (v nadaljevanju ARS), fond 448, Zbornica za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani, fasc. 92 in 92/3.
[33] Poštni glasnik, 1924, št. 23, str. 2. Podrobneje v Ljudmila Bezlaj Krevel, Organizacija poštno-telegrafsko-telefonske dejavnosti v Sloveniji od 1918-1950, doktorska disertacija, Filozofska fakulteta v Ljubljani, 2002, str. 395-398.
[34] V drugih predelih nekdanje monarhije so to prepoved vsaj omilili, če že ne povsem odpravili. Tudi v Sloveniji so za uradnice drugih panog in za učiteljice prepoved možitve odpravili prej kot pa za poštne uslužbenke.
[35] Celibat poštnih uradnic, Poštni glasnik, 1921, št. 5, str. 3. Izpostavitev problema je povzročila polemiko o enakopravnosti med spoloma zaposlenih v poštni službi (O.[toničar; op. LBK], Važnejše koristi pragmatiziranja, Poštni glasnik, 1921, št. 6, str. 3; F. P. višji poštar, Važnejše koristi pragmatiziranja, ibidem, št. 7, str. 2; Malči Lenardova -Turjak, Celibat poštnih uradnic - Odgovor g. F. P. viš. poštarju, ibidem, št. 8, str. 2-3; Otoničar, Še enkrat in zadnjič - Važnejše koristi pragmatiziranja, ibidem, str. 3-4).
[36] Službeni list poštnega in brzojavnega ravnateljstva, 1921, št. 47, str. 273 -275. Uredba je 30. novembra 1921 postala Zakon o začasnem reguliranju naslovov in plač poštno-brzojavnih uradnikov in uslužbencev izven Srbije in Črne gore (Uradni list Pokrajinske uprave za Slovenijo, 1922, št. 71, str. 665-666)
[37] Uradni list Pokrajinske uprave za Slovenijo, 1923, št. 86, str. 533-541; Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine, 1931, št. 25, str. 485-535.
[38] Službeni list poštnega in brzojavnega ravnateljstva v Ljubljani, 1921, št. 37, str. 199-201.
[39] Poštansko-telegrafsko-telefonski vesnik (v nadaljevanju Ptt vesnik), 1940, št. 2, str. 32-33; ibidem, št. 3, str. 107-117.

Poštne uslužbenke so leta 1927 brez ugovora sprejele odredbo, da morajo vse uradnice in zvaničnice v resorju ministrstva za pošto in brzojav nositi v pisarnah črne halje iz klota, ki so morale segati najmanj 20 cm čez kolena, biti zapete ob vratu in z dolgimi rokavi.[41] Bolj kot zmanjševanje prejemkov in žaljivi predpisi o oblačenju jih je skrbelo nenehno zniževanje števila zaposlenih v poštni dejavnosti.[42] Pred redukcijami so najbolj trepetale poročene žene, saj so vedele, da bodo najprej odpuščene, in to ne glede na to, ali so imele za delo, ki so ga opravljale, ustrezno kvalifikacijo ali ne.[43] Ko je v drugi polovici dvajsetih let ministrstvo za pošto zahtevalo, da direkcije odpuste deset odstotkov osebja ne glede na število zaposlenih, je ljubljanska direkcija naprej odpustila vse, ki jih je bilo mogoče tako ali drugače upokojiti, od mlajših uslužbencev pa je odpustila samo ženske.[44]

V tridesetih letih je zaradi gospodarske krize država omejila zaposlovanje žensk. Tudi v poštno-telegrafsko-telefonski službi so leta 1934 dovolili med vsemi zaposlenimi največ 30 odstotkov žensk z nepopolno srednjo šolo, največ 25 odstotkov s popolno srednješolsko izobrazbo ter največ 10 odstotkov s fakultetno izobrazbo. Razen pisarniških zvaničnikov so morali biti vsi zvaničniki moškega spola, od služiteljskih del pa so ženske lahko opravljale samo dela čistilk. Naslednje leto pa so iz stroke izločili sploh vse ženske s fakultetno izobrazbo.[45] Čeprav niso odpustili zaradi teh uredb nobene uslužbenke, pa so na iz kateregakoli razloga izpraznjeno mesto uradnice ali zvaničnice namestili le moškega kandidata. To je glede na ureditev napredovanj pomenilo, da nobena ženska ni mogla napredovati v višjo skupino, čeprav je za to izpolnjevala vse pogoje in imela celo višjo izobrazbo od predpisane.

Ko so po ponovnemu vzponu gospodarske rasti tudi v poštni, telegrafski in telefonski dejavnosti opuščali izredne varčevalne ukrepe, so ženske pričakovale, da bo ukinjen tudi sramotni numerus clausus pri zaposlovanju žensk.[46] Vendar je uredba o organizaciji ministrstva za pošto, telegraf in telefon iz leta 1940 le pri uradnicah z nepopolno srednješolsko izobrazbo opustila določilo o najvišjem možnem številu zaposlenih žensk v poštno-telegrafsko-telefonski stroki. Izjema so bili tehniški poklici, ki jih je primanjkovalo in ker med njimi poštna uprava tudi ni pričakovala večjega števila žensk.[47] Tako je šele druga svetovna vojna odpravila omejitve pri zaposlovanju žensk.

Leta 1940 je bilo v Sloveniji med 767 uradniki in uradniškimi pripravniki 318 žensk, poleg njih je opravljalo uradniške posle še 36 zvaničnikov, med katerimi je bilo 22 žensk ter 34 dnevničarjev, ki so vsi imeli kvalifikacijo za uradniška zvanja.[48]

Za oddajo službe pogodbenega poštarja je bil sicer praviloma potreben razpis in so sprejemali tako moške kot ženske osebe. Poročene žene so morale vlogi predložiti tudi uradno overovljeno izjavo soproga, da se strinja z zaposlitvijo žene, da pozna pogoje ženine službene pogodbe in se z njimi

[40] ARS, fond AS 1167, Direkcija pošte in telegrafa v Ljubljani, škatla 4 (gradivo prevzeto od Telekoma Slovenije), odredba predsednika Ljubljanske pokrajine Rupnika z dne 8. januarja 1944; Vestnik za poštno-brzojavno-telefonsko službo, 1944, št. 2, str. 19.

[41] Poštansko-telegrafski vesnik (v nadaljevanju Pt vesnik), 1927, št. 21, str. 375; Okrožnice direkcije pošte in telegrafa, 1927, št. 30, str. 85. »Modna zapoved« je bila med slovenskimi poštnimi uslužbenci sprejeta z ironijo. Nekateri uradniki so se hoteli celo solidarizirati s tovarišicami in so predlagali halje tudi za moške uradnike, do česar pa seveda ni prišlo (Poštni glasnik, 1930, št. 20, str. 4). V kraljevini so namreč nosili poštne uniforme samo nižji moški poštni uslužbenci – zvaničniki in služitelji, ki so imeli na uniformah našive z označbo službenih činov.

[42] Zakon o proračunskih dvanajstinah za mesec januar in februar 1922 z dne 31. decembra 1921, Službeni list poštnega in brzojavnega ravnateljstva, 1922, št. 4, str. 13.

[43] Slovenska poštna uprava pa naj bi varčevala celo tako, da je odpuščala kvalificirane uslužbence in namesto njih zaposlovala nekvalificirane, ki jih je lahko slabše plačevala, čeprav potem niso bili kos delu, za katerega so jih namestili (Spektator, Redukcija, Poštni glasnik, 1923, št. 21).

[44] Poštni glasnik, 1928, št. 6, str. 4; ibidem, št. 7, str. 1 in 3; ibidem, št. 9, str. 3; primerjaj še Jošt, O redukcijah in sistemizaciji, Poštar, 1929, št. 5, str. 1 in št. 8, str. 2.

[45] Uredba o organizaciji poštno-telegrafsko-telefonske službe, Pt vesnik, 1934, št. 9, str. 139 in 143; Uredba o organizaciji ministrstva za pošto, telegraf in telefon, Ptt vesnik, 1935, št. 17, str. 333.

[46] Jugoslovenska PTT, 1938, št. 118, str. 4; Slovenski poštar, 1938, št. 1, str. 3; ibidem, št. 2, str. 5; ibidem, št. 2, str. 6.

[47] Ptt vesnik, 1940, št. 11, str. 395.

[48] PTT, 1940, št. 150, str. 3; Primerjaj Vladimir Bajuk, Stalež osebja direkcije pošte, telegrafa in telefona v Ljubljani po stanju 1. januarja 1940, Ljubljana 1940.

strinja ter da jamči za vse ženine materialne obveznosti, ki so navedene v pogodbi. Neporočene pogodbene poštarice pa so morale v primeru možitve svojo namero prijaviti s kolkovano prošnjo za odobritev pristojni direkciji. Vlogi so morale priložiti poleg nravstvenega spričevala ženina tudi njegovo pisno in overovljeno izjavo, da se strinja s tem, da ostane njegova bodoča žena še naprej v službi in da jamči za vse njene materialne obveznosti po službeni pogodbi. Direkcija je imela pravico poštarici odpovedati pogodbo, če njena možitev ne bi ustrezala koristim pošte.[49] Kadar se je ženil pogodbeni poštar, je bil samo zaradi evidence dolžan v dveh tednih po poroki poslati direkciji poročni list, tako kot so morali sicer pogodbeni poštarji javljati direkciji vse druge spremembe v družini, kot so rojstvo in smrt katerega od družinskih članov. Šele tik pred razpadom kraljevine so nekoliko omilili zahteve do nevest. O poroki so lahko odslej le v 15 dneh obvestile direkcijo. Še vedno pa so morale priložiti k prepisu poročnega lista tudi overovljeno izjavo moža, da se strinja, da žena še naprej ostane v službi in da jamči za njene materialne obveznosti po pogodbi.[50]

Za delo odpravnika na pogodbenih poštah so se kandidati usposabljali dve leti pod vodstvom pogodbenega poštarja. Leta 1919 je bilo število ženskih pripravnic oziroma vežbenic omejeno na 25 odstotkov števila vseh potrebnih odpravnikov na območju posamezne direkcije,[51] kar so kasneje odpravili, saj so zaradi nizkega zaslužka na pogodbenih poštah te postajale za moške vse manj zanimive. Tako je, tudi zaradi omejevanja zaposlovanja žensk na državnih poštah, ostalo do leta 1940 med pogodbenimi poštarji le še slabih 20 odstotkov moških.[52]

Že pred prvo svetovno vojno so bile poštne uslužbenke v Avstriji v dveh stanovskih ženskih združenjih, in sicer v Osrednjem društvu poštnih uradnic (*Zentralverein der Postanstaltsbeamtinnen*) ter v Državnem društvu poštnih oficiantk, aspirantk, poštnih mojstric in odpravnic (*Reichsverein der Postoffiziantinnen, Aspirantinnen, Postmeisterinnen und Expedientinnen*).[53]

Takoj po koncu vojne so v Sloveniji obnovile delovanje svojih nekdanjih, sedaj samostojnih društev poštne oficiantke in poštne uradnice, ki so se povezale v Društvo poštnih adjunktinj, oficiantk in aspirantk v Ljubljani, ter se kmalu nato združile z društvi moških kolegov v Društvo poštnih uradnikov in uradnic.[54] Ne glede na nenehna trenja med posameznimi kategorijami poštnih uslužbencev in na spore z njihovimi centralami v Beogradu so se leta 1933 poštne uslužbenke, sicer včlanjene v dravsko banovinsko sekcijo Združenja ptt uslužbencev kraljevine Jugoslavije, organizirale v Klub ptt uslužbenk Dravske sekcije, ki je bil včlanjen v Jugoslovansko žensko zvezo, ta pa je bila članica mednarodne ženske zveze.[55] Združenje ptt uslužbencev se je leta 1935 preoblikovalo v povsem uradniško združenje – Udruženje ptt činovnika Jugoslavije in kmalu zatem se je tudi Klub ptt uslužbenk preoblikoval v ženski odsek dravske sekcije ptt uradnikov.[56] Združenje uradnikov se je po letu 1935 zelo zavzeto zavzemalo za ukinitev uredbe o zmanjšanju draginjskih doklad poročenim

[49] Pravilnik o pogodbenih državnih poštah, Okrožnice direkcije pošte in telegrafa v Ljubljani, 1926, št. 13, str. 33-41.

[50] Ptt vesnik, 1941, št. 2, str. 50-67.

[51] Ustrojstvo državne pošte Kraljestva Srbov, Hrvatov in Slovencev, Uradni list poštnega in brzojavnega ravnateljstva, 1919, št. 12, str. 67-72. V obdobje med obema vojnama so morale vežbenke poleg svoje službe opravljati tudi druga dela v poštarjevem gospodinjstvu, npr. kuhati, prati, pospravljati in negovati otroke (ARS, fond 1167, Direkcija pošte in telegrafa v Ljubljani, škatla 4, Normalije št. 38 – 24. julij 1939).

[52] Izračun je narejen po podatkih v: V. Bajuk, Stalež osebja direkcije pošte, telegrafa in telefona v Ljubljani po stanju 1. januar 1940, Ljubljana 1940.

[53] Die Organisationen der Postangestellten, Taschen Kalender der Post-und Telegraphen-Angestellten 1919, Wien 1919, str. 278 in 286. Obe društvi sta imeli deželne in krajevne podružnice.

[54] ARS, fond AS 68, Kraljevska banska uprava Dravske banovine - Serija društvenih pravil; Slovenski narod, 21. 12. 1918, št. 303, str. 4; Franc Šalehar, Združenje poštnih organizacij v Sloveniji, Pošta 1919, št. 12, str. 2; Poštni glasnik, 1926, št. 13, str. 1.

[55] Dravska pošta, 1935, št. 2, str. 3; Jugoslovenska PTT, 1935, št. 43, str. 5; ibidem, št. 145, str. 8-9, ibidem, št. 147, str. 7 itn.

[56] ARS, Odd. za dislocirano gradivo I, fond AS 1761, Arhiv Angele Vode. Žal so v ARS izgubili oba fascikla fonda 601, Klub ptt uslužbenk, in imamo podatke o delovanju kluba predvsem iz različnih stanovskih listov in iz drobcev, ohranjenih v drugih arhivih. V glasilu poštnih nameščencev Dravska pošta (izhajal od januarja 1935 do 20. januarja 1935) so jim namenili stalno rubriko: Iz kluba ptt uslužbenk Dravske sekcije. Tudi v glasilu Slovenski poštar, ki je začel izhajati v letu 1938, je bila rubrika Ženski kotiček, ki pa je bila še v prvem letu izhajanja lista opuščena.

ženskam in za ukinitev omejitev pri zaposlovanju žensk.[57] Leta 1939 je k Jugoslovanski ženski zvezi ponovno pristopil tudi ženski odsek dravske sekcije ptt uradnikov, poštne uradnice pa so delovale tudi v akcijskem odboru združitve slovenskih žen.[58]

V Sloveniji so moški v začetku še kolikor toliko strpno gledali na delovanje žensk znotraj svojega stanovskega združenja. Toda zahteve uradnic po enakopravnosti uslužbenk z moškimi pri zasedanju zahtevnejših delovnih mest glede na njihovo šolsko izobrazbo, zahteve za enakopravno obravnavanje moških in žensk pri napredovanjih, predvsem pa zahteva po sorazmernem številu žensk v samih organih združenja so naletele na oster odpor njihovih stanovskih tovarišev. Zlasti močan je bil odpor v Celju, kjer so te zahteve označili za razdiralne za organizacijo in so zahtevali celo ukinitev ženskega odseka, saj naj bi bil očiten cilj žensk izpodriniti moške in jim odjesti kruh. Upravniki nekaterih podeželskih pošt in predstojniki oddelkov na večjih poštah so celo prisilili uradnice, da so izstopile iz ženskega odseka. Da bi zavrli delo odseka, so predsednico ženskega odseka še z nekaterimi vodilnimi članicami proti njihovi volji premestili na pošte izven Ljubljane. Vendar je delovanje ženskega odseka v Sloveniji zelo energično podprlo vodstvo združenja uradnikov v Beogradu, ki je zahtevalo celo ustanovitev več ženskih podsekcij.[59]

Ljubljanska poštna direkcija ni želela javnih razprav o položaju poštnih uslužbenk. Zato tudi leta 1941 ni dovolila v okviru rednih mesečnih predavanj o ženskih vprašanjih, ki jih je organizirala banovinska sekcija Jugoslovanske ženske zveze, predavanja »Žena v poštni stroki« po radiu.[60]

Druga svetovna vojna je prinesla ženskam pri nas navidezno popolno enakopravnost: dobile so aktivno in pasivno volilno pravico, enake možnosti izobraževanja in možnost zaposlovanja v vseh poklicih, za enako delo jim je bilo zagotovljeno enako plačilo itn. Kljub temu je v času največjega proklamiranja ženske enakopravnosti po drugi svetovni vojni politično ozaveščeni in pravilno usmerjeni poštni upravnik iz Velenja hotel pokazati svoje napredno mišljenje o enakopravnosti tovarišic s tem, da je na sestanku strokovnega sveta poštne direkcije 13. aprila 1946 predlagal, naj bi se v dostavno službo pritegnilo čim več žensk, in to ne le zato, ker v tej službi moške ponavadi prekašajo, temveč ker se odlikujejo po skromnosti in ubogljivosti, pa še v primeru mobilizacije bi imela poštna uprava takoj na razpolago že nekaj izurjenih ženskih moči.[61]

[57] Jugoslovenska PTT, 1935, št. 53-54, str. 17; ibidem 1936, št 76-77, str. 1; ibidem 1937, št. 97-98, str. 4; ibidem 1939, št. 137, str. 6.

[58] ARS, Odd. za dislocirano gradivo I, fond AS 1761, Arhiv Angele Vode.

[59] ZAL, fond, Splošno žensko društvo, fasc. 1, škatla 2; ARS, Odd. za dislocirano gradivo I, fond AS 1761, Arhiv Angele Vode; K. Urbančič, Kronološki pregled ostvarjanja, razvoja in delovanja strokovnih organizacij poštnih uslužbencev od konca prve svetovne vojne 1919 pa do konca druge svetovne vojne leta 1945, tipkopis v ARS, fond 1168, Združene PTT organizacije Slovenije, fasc. 259/25; glej še poročilo o redni skupščini dravske sekcije v Jugoslovanska PTT, 1935, št. 48, 4-5; E. Horvat, Nekoliko o vsem, ibidem, 1936, št. 81, str. 1-2; ista, Ženski odsek v dravski sekciji, ibidem, 1937, št. 104, str. 1-2 in št. 105, str. 2; ista, Cilj i zadaća ženskog odseka, ibidem, 1937, št. 93, str. 3; Iz dravske sekcije, ibidem, 1938, št. 116-117, str. 9-10; Iz delovanja ženskega odseka sekcije, ibidem, 1938, št. 112, str. 5.

[60] ARS, Odd. za dislocirano arhivsko gradivo I, fond AS 1761, Arhiv Angele Vode.

[61] ARS, fond AS 1168, Združene PTT organizacije Slovenije, fasc. 298 c.

Anka Vidovič Miklavčič

ZVEZA DELAVSKIH ŽEN IN DEKLET

VIDOVIČ MIKLAVČIČ Anka, dr., znanstvena svetnica v p., Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI – 1000 Ljubljana

329.15:061.215-055.2(497.4)"1924/1935"
329.15:396.9(497.4)"1924/1935"

ZVEZA DELAVSKIH ŽEN IN DEKLET

Leta 1924 ustanovljena ZDŽD je zajemala socialistično in komunistično usmerjene članice pa tudi povsem neopredeljene in je bila sprva nadstrankarsko naravnana. Toda na prvem kongresu ZDŽD 1926 se je odločila za priključitev k Socialistični stranki Jugoslavije (SSJ). Idejnopolitično usmeritev je izpovedoval Ženski list 1924-1935. Vodstvo Zveze je odklanjalo frakcijske boje in zagovarjalo stališče enotnega delavskega gibanja. ZDŽD je s svojo dejavnostjo posegla na vsa področja ženskega vprašanja, hkrati pa se je vključevala v akcije razrednega delavskega gibanja. Zlasti je njihova dejavnost pod vplivom komunistične frakcije v ZDŽD zaznavna v mezdnem in stavkovnem gibanju. Zaradi prekoračitve značaja »nadstrankarske organizacije« je bila ZDŽD oblastno razpuščena novembra 1935.

VIDOVIČ MIKLAVČIČ Anka, Ph. D., Research Councillor (retired), Institute of Contemporary History, Kongresni trg 1, SI - 1000 Ljubljana

329.15:061.215-055.2(497.4)"1924/1935"
329.15:396.9(497.4)"1924/1935"

The Association of Working Women and Young Women

The Association, founded in 1924, was initially a non-party union of socialist, communist and also politically undecided women. But after its first congress in 1926, it decided to join the Yugoslav Socialist Party. Its ideological and political orientation was reflected by the periodical Ženski list, published between 1924 and 1935. Leadership of the Association rejected factious quarrels and stood in favour of a unified labour movement. The Association's sphere of activity included all questions concerning women. At the same time, it took part in the activities of the class labour movement. Under the influence of the communist faction, the Association's activities were particularly noticeable in the pay and strike dispute movement. Because the Association apparently transgressed the limits of a »non-party organization«, the government dissolved it in November 1935.

Z ustanovitvijo Socialistične stranke Jugoslavije (SSJ) decembra 1921 v Beogradu so v okviru sprejetega programa in statuta sicer poudarili pravno, politično in socialno enakopravnost žensk z moškimi ter prepoved nočnega dela žensk, ni pa bilo v programu predvideno posebno organiziranje žensk, kar je negativno vplivalo na že obstoječe organizacije v državi. Toda v Sloveniji se je proces organiziranja in delovanja žensk odvijal nekoliko drugače.[1] V začetku leta 1924 beležimo ustanovitev Zveze delavskih žen in deklet (ZDŽD) za Slovenijo.[2] Ustanovile so jo žene na pobudo Antona Kristana, ustanovitelja in voditelja delavskega zadružništva v Sloveniji,[3] in naj bi sodelovale pri razširjanju konzumnega zadružništva, ozadje ustanovitve pa je bilo tudi v tem, da bi *»pridobil delavske žene za svojo politično linijo.«*[4] Jedro na novo ustanovljene ZDŽD so bile prav članice konzumne zadruge iz Ljubljane, žene železničarjev ljubljanskega križišča in pa nameščenke. Zveza je v programu utemeljila pomen organiziranja delavskih žen in deklet, si zadala poglavitno nalogo jih vzgajati in izobraževati, jim vcepiti delavsko razredno zavest in se bojevati za enakopravnost z moškimi na pravnem, političnem, gospodarskosocialnem in kulturnem področju.[5] V Zvezo so se

[1] Dr. Toma Milenković, Socijalistička partija Jugoslavije (1921-1929), Beograd 1974, str. 73, 507-508.
[2] Ženski list. Glasilo delavskih žen in deklet, 1. oktobra 1924, št. 1.
[3] Ženski list, 1. septembra 1930, št. 8, Anton Kristan; primerjaj Naša žena, št. 11, 1954, str. 293, 294, Štefka Krašovec, 30-letnica ustanovitve Zveze delavskih žena in deklet.
[4] Naša žena 1954, št. 11, str. 293, Štefka Krašovec, 30-letnica ustanovitve Zveze delavskih žena in deklet.
[5] Dr. Toma Milenković, Socijalistička partija Jugoslavije (1921-1929), str. 508.

vključevale socialistično in komunistično usmerjene pa tudi povsem neopredeljene žene in dekleta. Ta sprva nadstrankarska organizacija, kot je Zveza tudi sama poudarjala, je začela izdajati 1. oktobra 1924 v Ljubljani mesečnik Ženski list, s podnaslovom Glasilo zveze delavskih žen in deklet (1924-1935).[6] Nekatere članice Zveze so bile dejavne v konzumnih zadrugah, v organizacijah obnovljenega delavsko-kulturnega društva Svobode 1918, nekatere so bile tudi članice socialistične in komunistične stranke ter strokovnih sindikalnih organizacij.

Podružnice Zveze so se ustanavljale tam, kjer so delovale konzumne zadruge, nadalje v industrijskih krajih, kjer je bila zaposlena tudi ženska delovna sila - tako predvsem v tekstilni in oblačilni industriji pa tudi v drugih panogah. Organizacijska mreža ZDŽD je bila naslednja: Zvezo je vodil centralni odbor ZDŽD v Ljubljani, najnižje enote pa so bile krajevne podružnice. Te so delovale v Ljubljani, na Jesenicah, Tržiču, Ptuju, Mežici, Šoštanju, Črni pri Prevaljah, Gorjah pri Bledu, Lescah, Sv. Lovrencu na Pohorju, kasneje še v Trbovljah, Zagorju, Hrastniku, Celju, Mariboru in Murski Soboti.[7] Kakšen odnos je imela ZDŽD do drugih ženskih in še posebej do strokovnih sindikalnih organizacij v nasprotnih idejnopolitičnih taborih? Uvodoma bomo opredelili njihov odnos do katoliške vere oziroma do katoliške tradicije na Slovenskem. Glede na to, da so bile v glavnem delavke katoliški veri naklonjene in ne sovražne, Ženski list je celo zapisal, da preden so žene postale socialistke, so bile *»skoro brez izjeme vsaj podzavestno krščansko-socialno orientirane«*,[8] zato je obravnaval vero dokaj tolerantno, kritično pa je pisal o političnem katolicizmu in njegovih organizacijah. Tako tudi o katoliški sindikalni Jugoslovanski strokovni zvezi, ki da še *»danes nima razredne vrednosti«*, zato je videl v njej politično podpornico Slovenski ljudski stranki.[9] Prav tako je odklanjala Narodno-socialno zvezo, kasnejšo Narodno-strokovno zvezo. Pa tudi sicer je ZDŽD načelno odklanjala »malomeščanske« ženske organizacije in njihov tisk iz obeh meščanskih taborov. Toda na področjih, ki so živo zadevala žensko vprašanje, je ZDŽD sodelovala tudi v skupnih akcijah. Tu bomo našteli predvsem zahteve po enaki, tajni in splošni volilni pravici, zahteve proti uveljavitvi srbskega dednega prava za vso državo, zahteve za enakopravnost nezakonskih z zakonskimi otroki in nasploh skrb za vzgojo in socialno zaščito predvsem delavske mladine, nadalje zahteve proti alkoholizmu in prostituciji, medtem ko je imela v zahtevah o regulaciji porodov ZDŽD bolj ali manj podobno stališče le z ženskimi organizacijami iz liberalnega tabora in zlasti z Društvom akademsko izobraženih žen. Kot primer sodelovanja ZDŽD z meščanskimi ženskimi organizacijami bomo navedli skupno akcijo pod imenom »Združeno ženstvo v Sloveniji«. Množični javni shod je potekal junija 1925 v unionski dvorani v Ljubljani, na katerem so žene protestirale proti nameri razširiti zaostalo srbsko dedno pravo na vso državo.[10] ZDŽD je zatem sklicala v večjih industrijskih krajih protestne shode (Trbovlje, Hrastnik, Zagorje, Šoštanj). Omenimo naj še skupen shod 9. oktobra 1927 v Mestnem domu, na katerem so utemeljevale zahtevo po ženski volilni pravici.[11]

Vodstvo ZDŽD si je prizadevalo predvsem vzbuditi in poglobiti razredno delavsko zavest, ter usmerjalo in usposabljalo žene za javno delo, s katerim bi podpirale enotno nastopanje delavskega gibanja na socialističnih načelih. Pri tem je kritiziralo delovanje strankinih frakcij in zagovarjalo načelno stališče nevtralnosti. Ženski list je ves čas poudarjal, kako pogubna so za razredno delavsko gibanje prav notranja strujanja in razcepljenost, zato je vztrajno zagovarjal nujnost delavske sloge. Predvsem v akcijah članstva Komunistične stranke Jugoslavije (KPJ) je videlo vodstvo ZDŽD glavno oviro zedinjenja. Ker so imele socialistke v rokah vodstvo Zveze, je tudi večina žen in deklet bolj ali manj sprejemala socialistična načela. Toda ob tem ne gre prezreti dejstva, da so tolerirale komunistično usmerjene članice in jih ponekod ščitile. Vendar je pritisk centralnega vodstva SSJ bil tolikšen, da so se pričela večja trenja med enimi in drugimi. Na prvem kongresu ZDŽD 5. septembra 1926 v Ljubljani so bile iz vodstva izključene tri članice KPJ, ki so si prizadevale preusmeriti ZDŽD v komunistično gibanje.[12] Pri tem je večina žen na kongresu izrazila podporo temeljnim socialističnim načelom, se izrekla proti frakcijam v socialističnem gibanju in zahtevala skupen boj

[6] Šlebinger Janko, Slovenski časniki in časopisi. Bibliografski pregled od 1797-1936. V publikaciji Razstava slovenskega novinarstva v Ljubljani 1937. Ljubljana 1937, str. 113
[7] Ženski list 1924-1935; primerjaj tudi Naša žena, 1954, št. 11 str. 293.
[8] Ženski list, 1. maja 1932, št. 5, Naše misli o združitvi s krščanskimi socialci.
[9] Ženski list 1. maja 1929, št. 5, str. 1.
[10] Ženski list, 31. junija 1925, št. 6, str. 1-2, Javen ženski shod v Unionu.
[11] Ženski list, 1. novembra 1927, št. 10, Za žensko volilno pravico.
[12] Naša žena, 1954, št. 11, str. 293.

proti kapitalizmu. Na omenjenem kongresu so sprejeli pobudo, naj se ZDŽD priključi SSJ. Na kongresu SSJ, ki je potekal čez nekaj dni, to je 19. septembra v Celju, so ga članice vodstva ZDŽD pozdravile in se izrekle za priključitev k pokrajinskemu vodstvu SSJ, pri čemer so tudi izjavile, da bo ZDŽD sodelovala pri širjenju in krepitvi socialističnih organizacij. Na omenjenem kongresu je bila izvoljena zastopnica v Pokrajinski odbor SSJ.[13] S tem je seveda ZDŽD opustila nadstrankarsko držo in se javno priključila SSJ ter postala dejavnejša v strankinih vrstah.

Boj ZDŽD za ženske pravice in za politično enakopravnost z moškimi je vzbujal med določenim moškim članstvom v socialističnih organizacijah tudi kritiko, češ da je žensko gibanje *»zašlo na nekaka kriva pota, v feminizem«*. Vodstvo ZDŽD je prek Ženskega lista odločno pojasnilo značaj svojega gibanja: *»Gotovo, kar se tiče osvoboditve žene, lahko imenujemo feminizem.«* Pri tem je list navedel »plemenite može socialiste«, znane voditelje socialdemokratskega gibanja iz nekaterih evropskih držav, ki so se izrekli za enakopravnost žene, kar je pomenilo, da je v tem boju gotovo prisoten na nek način tudi feminizem. Toda, nadaljuje Ženski list, kdor pravično zasleduje gibanje ZDŽD in pa vsebino Ženskega lista, bo moral priznati, da se organizacija ves čas bori *»za odpravo krivic, ki jih mora prenašati vse delavstvo, z njim pa tudi žena«* in to *»v hujši obliki kakor mož, ki se je vsaj delno osvobodil«*. Sicer pa vsakdo, kdor se bori za svobodo vseh, ta boj nima za cilj zgolj osvoboditev žene, ki se ji resnici na ljubo godijo »vnebovpijoče krivice«. Bodočnost bo imelo le tisto gibanje, ki bo ščitilo tudi ženo in ji priznalo njene pravice, je zaključil Ženski list.[14] Sicer pa so se z obstoječo tradicijo o manjvrednosti žene pri svojem delu spoprijemale ne le v vodstvu Zveze, marveč predvsem v posameznih okoljih, kjer so podružnice delovale ter jo okušale na najrazličnejše načine. Radikalno opredeljene članice ZDŽD so se proti temu bojevale ob vsaki priliki in si prizadevale izkoreniniti takšen odnos nasprotnega spola.[15] Po drugi strani pa so s strani funkcionarjev socialističnega delavskega gibanja žele priznanje in pohvale in so le-ti članice Zveze še nadalje vabili k najrazličnejšim skupnim akcijam. Pri tem tudi ne gre prezreti udeležbe funkcionarjev socialističnega gibanja na kongresih ZDŽD, na katerih so poudarjali tesnejše sodelovanje in številnejše vključevanje članic ZDŽD v socialistične organizacije, tu so mišljene predvsem Strokovna komisija za Slovenijo, Svoboda, konzumne zadruge, Cankarjeva družba.

Omenimo naj, da je ZDŽD, katere članice so bile tudi članice socialističnih konzumnih gospodarskih zadrug, dosegla zastopstvo v Konzumnem društvu za Slovenijo. Dne 19. aprila 1925 je bila na predlog Antona Kristana odtlej vabljena na sejo nadzorstva omenjenega društva tudi zastopnica ZDŽD, ki naj bi poudarjala interese žen.[16]

Z uvedbo šestojanuarske diktature 1929 je bila razpuščena SSJ, ne pa tudi ZDŽD in ko je ilegalna KPJ prebrodila notranjo krizo in začela obnavljati svojo kadrovsko strukturo ter se obrnila k množicam, se je oblikovala tudi ženska komisija znotraj stranke. Ta komisija je dobila nekaj vpliva tudi na ZDŽD in v centralnem odboru ZDŽD se je oblikovala frakcija KPJ. Seveda črte mejnice med enimi in drugimi niso bile vselej zelo ostre, zlasti ne v času gospodarske krize. Delovanje in zaznavnejši vpliv te frakcije se je v naslednjih letih najbolj kazalo v posameznih podružnicah v mezdnih in stavkovnih gibanjih. Tako npr. na Jesenicah, potem ko je Kranjska industrijska družba marca 1932 nameravala zapreti svoje obrate, so žene jeseniških delavcev v času stavke stražile tovarniške prostore in organizirale več uspelih protestnih zborovanj.[17] Tudi v Trbovljah so žene solidarnostno sodelovale v protestnih akcijah zoper odpuščanje delavcev konec junija in v začetku julija 1933. Poleg denarne pomoči jeseniške podružnice ZDŽD je potekala množična demonstracija revirskih žen (poleg Trbovelj še iz Zagorja in Hrastnika) pred rudniško upravo, kjer so zahtevale delo in kruha ter za vse enake možnosti za zaposlitev. Žene so v štiridnevni stavki tudi zasedle vhode v rove in druga delovišča in uspele izbojevati nekatere zahteve. O uspelih akcijah revirskih žen je pisala tudi Proletarka, priloga Rdečega prapora.[18] Tudi v letu 1935 so bile članice ZDŽD v mezdnih in stavkovnih gibanjih močno prisotne.

[13] Dr. Toma Milenković, Socijalistička partija Jugoslavije. cit. d., str. 511.
[14] Ženski list, 1. februarja 1929, št. 2, Vsem, kateri nas ne razumejo!
[15] Primerjaj Ženski list, 1. januarja 1932, št. 1, str. 5, Jesenice.
[16] Ženski list 31. aprila 1925, št. 4, str. 4, Zopet nov uspeh.
[17] Naša žena, št. 11, 1954, str. 294, Štefka Krašovec, 30-letnica ustanovitve Zveze delavskih žena in deklet.
[18] Tone Ferenc in drugi, Kronologija naprednega delavskega gibanja na Slovenskem (1868-1980), Ljubljana 1981, str. 177.

Četudi so bile socialistično usmerjene članice dokaj strpne do akcij komunistično usmerjenih članic, je prihajalo v tem času do vse večjih trenj. Tu bomo navedli le primer spora med centralnim vodstvom Zveze v Ljubljani in podružnico v Trbovljah, ki je v političnih akcijah prešla socialistične okvire.[19] Centralno vodstvo je odločno branilo gibanje, ki mora iti po poti socialističnih načel in pri tem odklanjalo vpliv sindikalnih organicij v meščanskem taboru kot tudi KPJ. *»ZDŽD je socialistična organizacija vzporedno z ostalimi socialističnimi organizacijami«*, je zapisala predsednica Štefanija Brezar, ki *»bo vodila organizirane žene v boj za boljše dni delovnega ljudstva po socialističnih načelih. Komur je to premalo, si lahko ustvari, ako hoče, kaj boljšega, toda ne v vrstah ZDŽD«*.[20] Članice KP so se namreč poleg dela v ZDŽD udejstvovale tudi v pokrajinski organizaciji Rdeče pomoči, sodelovale so pri amnestijskih akcijah in igrale vidnejšo vlogo v stavkovnem gibanju. Pri tem ne gre prezreti solidarnostne akcije članic ZDŽD, ko je na pobudo KPJ sodelovala s krščanskosocialistično Jugoslovansko strokovno zvezo. V uspešno izvedenem stavkovnem gibanju papirniških delavcev v Bonačevem podjetju v Količevem (od 17. avgusta do 14. oktobra 1935) je tedaj prišla do izraza enotna delavska fronta.[21]

Komunistične akcije, ki so se v času stavkovnega gibanja odvijale s taktiko in metodami delovanja, ki jih socialistično usmerjeno vodstvo ZDŽD ni odobravalo, so sodu izbile dno že v začetku vladavine Jugoslovanske radikalne zajednice (JRZ) 1935. Najprej je politična oblast razpustila delavsko kulturno društvo Svoboda, ki je imela svoj zlet 7. julija 1935 v Celju. Tega so se udeležile tudi članice ZDŽD. Konec novembra istega leta pa je razpust doletel tudi ZDŽD. V odločbi banske uprave z dne 27. novembra istega leta na podlagi zakona o društvih, shodih in posvetih je bila razpuščena ne le ljubljanska centrala ZDŽD, marveč vse njene podružnice. Kot vzrok je odločba navajala, da je bila ZDŽD ustanovljena kot nepolitična organizacija, oblast pa je ugotovila, da se je tudi politično udejstvovala. Posebej je odločba opozorila, da nekatere podružnice prirejajo predavanja s protidržavno vsebino, pri čemer so prikazovale Sovjetsko zvezo »v ugodni luči«. Tudi se je pozivalo *»ročno in umsko delavstvo v skupno fronto proti kapitalizmu in izkoriščanju proletariata«*. Takih predavanj so podružnice načrtovale še nekaj, vendar jih je oblast takoj prepovedala. Poleg tega je odločba očitala, da se je zastopnica ZDŽD (članica KPJ Marija Vilfan, op. A. V. M.) udeležila kongresa žen proti vojni in fašizmu 4. in 5. avgusta 1934 v Parizu, kar je potrjevalo, da ima ZDŽD zvezo z ilegalno KPJ. Odločba jim je tudi očitala, da so pripravljale proslavo mednarodnega ženskega dne 8. marca in mirovno manifestacijo.[22] Naj še omenimo, da je s 1. novembrom istega leta usahnil tudi Ženski list. Poslej so se članice razpuščene ZDŽD dejavneje vključevale v sindikalno gibanje v okviru Strokovne komisije, v delavsko društvo Vzajemnost, ustanovljeno 29. marca 1936, ki je nasledilo razpuščeno Svobodo in še nadalje delale v konzumnih zadrugah. Vloga in pomen Zveze sta zlasti v tem, da je neozaveščene delavske žene in dekleta uspela organizirati, jim predstaviti naloge in cilje, jih izobraževati ter jih pripraviti za solidarnostne akcije pri reševanju najbolj žgočih vprašanj ne le delavskih žen in deklet temveč delavskega razreda nasploh. Da so se nekatere podružnice manj, druge bolj ogrele za radikalnejšo obliko stavkovnega gibanja in komunistično vizijo družbenih reform, gre pripisati aktivnim članicam Zveze, ki so bile privržene komunizmu oziroma so bile članice KPJ. Prav v gospodarski depresiji z množično brezposelnostjo so slednje uspele v mezdnih in stavkovnih gibanjih in v času naraščajočega odpora proti vojni, fašizmu in v zahtevah za ohranitev miru pritegniti žene in dekleta v radikalnejše gibanje, čemur je sledila razpustitev ZDŽD s strani oblasti.

[19] Ženski list, 1. aprila 1934, št. 4, Marija Rakvec, Nekoliko pojasnila.
[20] Ženski list, 1. aprila 1934, št. 4, Štefanija Brezar, Zmedeni pojmi.
[21] Ženski list, 1. novembra 1935, št. 11, str. 1, Količevo; Tone Ferenc in drugi, Kronologija naprednega delavskega gibanja na Slovenskem, cit. d. str. 129.
[22] Delavska politika, 11. decembra 1935, št. 98.

Tanja Žigon

DROBCI IZ ŽIVLJENJA IN DELA HEDWIG RADICS-KALTENBRUNNER (1845 - 1919)

ŽIGON Tanja, mag., Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Oddelek za prevajalstvo, Borštnikov trg 3, SI – 1000 Ljubljana, tanja.zigon@siol.net

929 Radics-Kaltenbrunner H.

DROBCI IZ ŽIVLJENJA IN DELA HEDWIG RADICS-KALTENBRUNNER (1845-1919)

Hedwig Kaltenbrunner (1845-1919), hčerka gornjeavstrijskega pesnika Karla Adama Kaltenbrunnerja (1804-1867), se je leta 1869 na Dunaju poročila s Petrom Radicsem (1836-1912). Zakonca sta se dejavno udeleževala dunajskega družabnega življenja in bila med ustanovitelji literarnega Grillparzerjevega društva. Leta 1876 sta se preselila v Ljubljano. Hedwig je tu zbirala gradivo o nemških ustvarjalcih na Kranjskem, urejala je očetovo literarno zapuščino, odprla izposojevalno knjižnico in pisala za tuje liste. Po moževi smrti leta 1912 zbrala njegovo rokopisno gradivo ter ga objavila v Nagl-Zeidlerjevi nemško-avstrijski literarni zgodovini.

Tanja Žigon, MA, Department of Translation, Faculty of Arts, University of Ljubljana, Borštnikov trg 3, SI – 1000 Ljubljana, tanja.zigon@siol.net

929 Radics-Kaltenbrunner H.

Fragments from the Life and Work of Hedwig Radics-Kaltenbrunner (1845-1919)

Hedwig Kaltenbrunner (1845-1919), the daugther of Karl Adam Kaltenbrunner (1804-1867), a poet from Upper Austria, married Peter Radics (1836-1912) in Vienna in 1869. The couple was very active in Viennese social life and was among the founders of the Grillparzer literary society. In 1876 they moved to Ljubljana. Hedwig collected materials about German authors in Carniola, edited her father's literary heritage, opened a lending library, and wrote for foreign papers. After the death of her husband in 1912, she collected his manuscripts and published them in the Nagl-Zeidler's German-Austrian literary history.

Key words
Hedwig Radics-Kaltenbrunner, Peter Radics, Karl Adam Kaltenbrunner, Grillparzer society, lending library in Ljubljana

Več kot polovico svojega življenja je Dunajčanka Hedwig Radics, rojena Kaltenbrunner,[1] preživela v Ljubljani, kamor sta se poleti leta 1876 preselila z možem. Milejše podnebje v kranjski prestolnici je blagodejneje vplivalo na njeno počutje kot dunajska klima. Tedaj enaintridesetletna Hedwig se je kmalu uspešno vživela in vključila v novo, ljubljansko okolje. Klub temu se zdi, da je njeno delo v senci bolj znanega moža, »kranjskega deželnega zgodovinopisca«,[2] ostalo prezrto. Prispevek osvetljuje nekatere drobce iz njenega ustvarjalnega življenja.[3]

[1] Tu in v nadaljevanju je ohranjen nemški zapis njenega imena. Peter in Hedwig sta se podpisovala s »von«, torej Hedwig von Radics-Kaltenbrunner in Peter von Radics. Po lastni izjavi naj bi bil Radics potomec hrvaške uskoške vojaške rodbine in sorodnik ljubljanskega mestnega sindika dr. Franca Ludovika pl. Radiča, poplemenitenega leta 1779, od katerega je morda podedoval plemiški naslov (*Slovenski biografski leksikon*, III. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, 1960-1971, str. 7). Svoje drugo ime Pavel (Paul) je Radics, ki se je sprva podpisoval tudi kot Radits ali Radič, ponavadi izpuščal.

[2] Tako Radicsa leta 1933 imenuje Fran Šuklje v svoji knjigi *Sodobniki: mali in veliki* (več o tem Olga Janša Zorn: Gospodarska in socialna zgodovina v delih Petra Pavla Radiča (Radicsa) – prispevek k zgodovini zgodovinopisja. V: *Gestrinov zbornik* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana: ZRC SAZU 1999, str. 301-313).

[3] Hedwigina ostalina (osnutki, pisma in časopisni izrezki) se nahaja v Radicsevi zapuščini, ki jo hrani Narodni muzej v Ljubljani. Preostali del njene ostaline hranijo v zapuščini Karla Adama Kaltenbrunnerja v arhivu muzeja Lauriacum v Ennsu. Popis zapuščine mi je prijazno posredoval Johannes Zittmayr, za kar se mu najlepše zahvaljujem.

DRUŽINA KALTENBRUNNER

Rodbinske korenine Kaltenbrunnerjev izhajajo iz kraja Micheldorf v zgornji dolini reke Krems, pritoka Donave. Ukvarjali so se s kovaštvom. Družina je bila ena najstarejših, ki je poznala umetnost kovanja kos.[4] Kaspar Kaltenbrunner, Hedwigin dedek, je v začetku 19. stoletja obrnil hrbet nakovalu. Po poroki z gostilničarjevo hčerko Anno Mario Prenner iz Steina blizu kraja Steyr,[5] se je preselil v Gornjo Avstrijo, v Enns, mestece, ki velja za najstarejše na Avstrijskem. Hedwigin oče Karl Adam (1805 - 1867) je bil prvorojeni od petih otrok, ki so se rodili v njunem zakonu. Starši, ki so že zgodaj odkrili njegovo vedoželjnost, so dečka poslali študirat v Linz. Po končani gimnaziji je tu dobil uradniško službo. Že v tridesetih letih 19. stoletja je postal Kaltenbrunner tudi osrednja osebnost literarnega življenja v okolici. Uveljavil se je kot gledališki kritik, izdajatelj almanaha gornjeavstrijskih pesnikov in pisateljev *Album aus Oesterreich ob der Enns* (Linz: Fink, 1843) ter kot avtor zbirke pesmi *Vaterländische Dichtungen* (Linz: Eurich, 1835), v katerih opeva lepoto pokrajine in zgodovino domačih krajev. Manj uspešen je bil kot dramatik. Leta 1842 je Kaltenbrunner zapustil Enns in se z družino, z ženo Pauline Kner (1809 - 1843) ter štirimi otroki preselil na Dunaj, kjer je dobil mesto visokega uradnika v dvorni tiskarni. Oddaljenost od rodnega kraja je v njem prebudila nostalgijo, začel je pisati narečne pesmi in patriotske kratke zgodbe, po katerih ga poznamo še danes (*Oberösterreichische Lieder*, 1845; *Aus dem Traungau*, 1863; *Geschichten aus Oberösterreich*, 1880). Komaj leto dni po prihodu na Dunaj mu je umrla žena. Da bi prebolel bolečo izgubo, se je odpravil na potovanje po Nemčiji, se nato vrnil na Dunaj ter se leta 1844 znova poročil z znanko Tereso Schleifer, hčerko pesnika Mathiasa Leopolda Schleiferja (1771 - 1842), ki je na starost prijateljeval tudi z Anastasiusom Grünom (Anton Alexander Auersperg; 1806 - 1876). V drugem zakonu so se Karlu Adamu rodili še trije otroci.[6] Hedwig je na svet prijokala 11. decembra 1845. Odraščala je v krogu izobražene družine in je že zgodaj začela ostriti svoj čut za poezijo in literaturo.

POROKA, GRILLPARZERJEVO DRUŠTVO IN SLOVO OD RODNEGA DUNAJA

Najverjetneje je Hedwig Kaltenbrunner Petra Radicsa, mladeniča tridesetih let, prvič srečala na Dunaju v drugi polovici šestdesetih let 19. stoletja. Radics se je namreč tedaj nastanil v mestu. Pred tem se je zadrževal v Zagrebu, nato pa je leta 1865 v Ljubljani urejal časnik za domovinske interese *Triglav*.[7] Spomladi 1866, ko se je Avstrija zapletla v vojno s Prusijo in Italijo, je odšel najprej v Gradec, kjer se je pogajal za mesto poklicnega poročevalca z italijanskega bojišča,[8] zatem se je kratek čas zadrževal na Dunaju, a že junija[9] prestolnico ponovno zapustil. Med drugim se je udeležil bitke pri Custozzi. Po končani vojni je za svoje poročanje prejel posebno priznanje, se vrnil na Dunaj in postal časnikar. Bil je sodelavec katoliškega tednika *Oesterreichischer Volksfreund*, objavljal je v časnikih *Fremdenblatt*, *Österreichische Post*, *Kölnische Volkszeitung*, pisal je za praško *Bohemio* ter urejal *Wiener Salonblatt* in *Regentenhalle*. Leta 1873 je postal lastnik in izdajatelj lista *Neues Wiener Salonblatt im Prater*, ki ga je skoraj v celoti namenjal svetovni razstavi na Dunaju in njenim kronanim obiskovalcem.

Kdaj in kje sta se Peter in Hedwig prvič srečala, lahko le ugibamo. Vsekakor sta se leta 1869 poročila. Že naslednje leto je Hedwig tudi sama začela pisati krajše prispevke,[10] predvsem za možev *Wiener Salonblatt*.[11]

---

[4] Constant v. Wurzbach: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, X. Wien: L. C. Zamarski, 1863, str. 409-413. Prim. tudi *Österreichisches Biographisches Lexikon*, III, Graz-Köln: Verlag Hermann Böhlaus Nachf., 1965, str. 203-204; *Neue deutsche Biographie*, XI. Berlin: Duncker & Humblot, 1977, str. 72-74.

[5] Kaltenbrunnerjevo biografijo je napisala Hedwig (Karl Adam Kaltenbrunner: *Ausgewählte Dichtungen*. Linz: Samozaložba 1905, str. X-XXIII, tu str. X).

[6] Ravno tam, str. XIII.

[7] Prim. Tanja Žigon: *Nemški časnik za slovenske interese – Triglav (1865-1870).* Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2004, str. 171-222.

[8] NUK, Ms 1201/V, Radicsevo pismo Costi (22. maj 1865).

[9] ZAL, LJU 329 (Radicseva avtobiografija).

[10] *Deutsch-österreichisches Künstler- und Schriftsteller-Lexikon,* 2. del. Wien: Verlag von Rudolf Lechner & Sohn, 1906, str. 221.

[11] Izrezki iz časopisa v ostalini Hedwig Radics-Kaltenbrunner v arhivu muzeja Lauriacum v Ennsu.

Manuscripte werden nicht zurückgesendet. Erscheint wöchentlich.

I. Jahrg. No. 3. Eigenthümer und Herausgeber P. v. Radics. 4. Mai 1873.

Inhalt: Die feierliche Eröffnung der „Wiener Weltausstellung 1873" mit Porträts. — Einzug des Prinzen und der Prinzessin Leopold von Baiern in München. — Aus Salzburg. — Ankunft der fremden Prinzen. — Ein Concert in der theresianischen Akademie. — Eine einfache Geschichte. Von Adele Gräfin Bredow (Schluß). — Album der Poesie. (Der deutsche Sänger). Von K. Bayern. — Correspondenzen. — Im Prater. — Vom Allerhöchsten Hof. — Aus der Gesellschaft. — Journalisten-Bankett. — Institute und Vereine. — Theater und Kunst. — Zimmerer. — Avis.

Die feierliche Eröffnung
der
„Wiener Weltausstellung 1873".

Wir stehen heute vor dem glücklich und glänzend vollendeten großen Werke der „Wiener Weltausstellung", die „mit vereinten Kräften" des In- und Auslandes zu Stande gekommen, unserem mächtigen Reiche Oesterreich-Ungarn in gleichem Maße wie den zahlreichen uns befreundeten und hier mit ihren Meisterschöpfungen geistiger und materieller Cultur freundlichst zu Gast erschienenen Staaten und Ländern zur höchsten Ehre und zum höchsten Ruhme gereicht!

Am Morgen des 1. Mai — am Tage, für den es vorher bestimmt worden — öffneten sich die Thore des Ausstellungspalastes und wenige Stunden später geruhten Se. Majestät der Kaiser die feierliche Eröffnung vorzunehmen.

Punkt 12 Uhr fuhr Se. Majestät der Kaiser mit Ihrer Majestät der Kaiserin im sechsspännigen Galawagen bei dem Südportale vor. In diesem Augenblicke brausten die Töne der Volkshymne, von sieben Musikcapellen angestimmt, durch den festlich beflaggten Ausstellungsplatz. Geschützsalven donnerten drein. Unter dem Portale begrüßten der Erzherzog-Protector und die Vice-Präsidenten, sowie Generaldirector Baron Schwarz die Majestäten. Baron Schwarz überreichte sodann der Kaiserin ein prachtvolles Bouquet. Unmittelbar nach des Kaisers Wagen kam Kronprinz Rudolph mit dem General v. Latour. Der Kronprinz trug die Uniform eines Artillerie-Obersten. Sodann erschien der deutsche Kronprinz mit Gemalin ebenfalls in sechsspännigem Galawagen. Der Kaiser und die Kaiserin erwarteten ihre hohen Gäste beim Portale der Rotunde. Nun stieg der Kaiser die Stufen der Plattform hinan und begrüßte den deutschen Kronprinzen; dieser küßte der Kaiserin beim Aussteigen, noch auf den Stufen stehend, die Hand. Des Kronprinzen Gemalin wurde vom Kaiser auf die Plattform geleitet; hier erfolgte deren Begrüßung seitens der Kaiserin. Sodann wendete sich die Frau Kronprinzessin zum Kronprinzen Rudolph, diesem herzlich die Hand

Hiezu ein Bogen Text und 4 Seiten Inserate als Beilage.

Naslovnica Radicsevega lista *Neues Wiener Salonblatt im Prater* (Österreichische Nationalbibliothek, sig. 398572-D. Neu Mag).

Leta 1874, dve leti po tem, ko je v starosti enainosemdeset let umrl največji avstrijski dramatik Franz Grillparzer (1791 - 1872), je bilo na Dunaju ustanovljeno Grillparzerjevo društvo. Njegov prvi predsednik je postal Peter Radics.[12] Skupaj z ženo Hedwig sta postala gibalo tega literarnega združenja, ki si je sprva prizadevalo za izdajo Grillparzerjevih zbranih del, kasneje pa tudi za postavitev spomenika.[13] V društvu so se zbirali ljudje iz vseh družbenih krogov, pripadniki visoke aristokracije, uradniki, literati, znanstveniki.[14] Finančno so ga podpirale razgledane sestre Fröhlich, predvsem Grillparzerjeva »večna« nevesta Katharina Fröhlich, s katero se kljub zaroki nikoli ni poročil. Hedwig je imela tesne stike z društvom tudi potem, ko je zapustila Dunaj. Aprila 1914 ji je namestnik predsednika društva Franz Josef Zlatnik poslal vabilo na literarni večer na Dunaju. Obenem ji je sporočil, da društvo išče nove redne in podporne člane, ki bodo s svojim prispevkom omogočili postavitev spomenika Grillparzerju.[15] Grillparzerjevo društvo danes ne deluje več, spomenik pa stoji v dunajskem parku Volksgarten.

Leta 1876 sta se zakonca Radics odločila zapustiti Dunaj. Njun gmotni položaj je postajal vedno bolj negotov, saj je prenehalo izhajati nekaj časopisov, sredi sedemdesetih let tudi *Oesterreichischer Volksfreund*, kjer je Radics največ objavljal. Poleg tega je odločitvi botrovala tudi Hedwigina bolehnost in upanje, da se bo v Ljubljani z milejšim podnebjem bolje počutila.

NOVA POSTAJA – LJUBLJANA

Poleti 1876 je družino Radics sprejela Ljubljana. Stanovali so na Erjavčevi ulici. Hedwig in Peter Radics sta imela tri otroke: Erwina,[16] Marie[17] in Paulo.[18]

Peter Radics je v Ljubljani nadaljeval s publicistično dejavnostjo, še naprej je pisal za različne liste ter raziskoval zgodovino Kranjske. Od jeseni 1880 do marca 1884 je urejal *Laibacher Zeitung,* nato pa se je posvetil izključno pisanju in raziskovanju. Bil je pisatelj brez rednih dohodkov.[19] Če izvzamemo kranjskega literata Leopolda Kordescha (1808 - 1879),[20] ki si je kruh prav tako služil večinoma s pisanjem, smemo Radicsa imenovati prvega samostojnega publicista na Kranjskem.

Hedwig je bila v Ljubljani članica številnih društev, med drugim filharmoničnega[21] in študentskega. Za njeno delo v odboru društva so ji leta 1902 izrekli priznanje in ji podarili bronast pribor za pisanje z vgraviranim posvetilom.[22] Manj jasna je njena vloga pri raziskovanju in pisanju člankov, ki so izšli pod imenom Petra Radicsa. V Narodnem muzeju Slovenije se v Radicsevi zapuščini nahajajo tri enote časopisnih izrezkov z opombo, da sta avtorja člankov Peter in Hedwig Radics. Najverjetneje je Hedwig sodelovala z možem pri pisanju prispevkov in urejanju gradiva. Zakonca sta avtorja številnih prispevkov o življenju cesarice Marije Terezije, ki so izšli v različnih publikacijah leta 1888, v spomin na cesaričin rojstni dan.[23] Omeniti velja naslednje časopise: dunajska lista *Militärzeitung* in *Vaterland*, revija *Wiener Mode*, ilustrirani časnik *Neuigkeits Welt-Blatt*, *Berliner Deutsche Hausfrauenzeitung, Braunschweiger Tagblatt*, *Wiener Landwirtschaftliche Zeitung*, *Österreichische Forst-*

[12] Narodni muzej Slovenije, Radicseva zapuščina, TE 8 (Radicsevi zapiski o poslovanju društva).

[13] Priznanja, ki si ga je Grillparzer zaslužil, je bil deležen šele na stara leta. Postal je častni doktor univerze v Leipzigu, častni meščan mest Dunaja in Badna, za osemdeseti rojstni dan mu je čestital celo cesar sam.

[14] Narodni muzej, Radicseva zapuščina, TE 8 (korespondenca Hedwig Radics-Kaltenbrunner).

[15] Ravno tam, pismo z dne 29. aprila 1914. Tedanji predsednik društva je bil v Ljubljani rojen pisatelj, dramatik in publicist Heinrich Moritz Penn (1838 - 1919), dober prijatelj zakoncev Radics.

[16] Rojen na Dunaju 6. januarja 1873 (Narodni muzej, Radicseva zapuščina, TE 8; rojstni list).

[17] Rojena v Ljubljani 24. decembra 1882. Bila je učiteljica nemščine (ZAL, LJU 504, TE 178; Statistični popis prebivalstva, 1910).

[18] Rojena v Ljubljani 29. februarja 1885, izšolana vzgojiteljica (ravno tam).

[19] Ravno tam.

[20] O njem prim. Mira Miladinović Zalaznik: Leopold Kordesch, ein Krainer Literat des Vormärz. V: *Anastasius Grün und die politische Dichtung im Vormärz* (ur. Anton Janko, Anton Schwob in Carla Carnevale). München: Südostdeutsches Kulturwerk, 1995, str. 157-168.

[21] Bila je referentka za glasbo (prim. *Deutsch-österreichisches Künstler- und Schriftsteller-Lexikon,* 2. del. Wien: Verlag von Rudolf Lechner & Sohn, 1906, str. 221).

[22] *Laibacher Zeitung*, št. 88, 18. april 1902, str. 725.

[23] Narodni muzej, Radicseva zapuščina, TE 3.

zeitung, *Österreichische Badezeitung*, *Katholische Warte*, *Gmundner Wochenblatt*, *Laibacher Zeitung*, češka *Politik* in tržaški *Triester Tagblatt*. Pod večino člankov se je kot avtor podpisal Radics, Hedwigin samostojni prispevek je izšel v Berlinskem časopisu *Unterhaltungsblatt der Deutschen Hausfrauen-Zeitung*.[24] Leta 1902 je Hedwig zatem v podlistku dunajskega lista *Die Reichswehr* objavila članek o ustanovitvi ljubljanskega uršulinskega samostana z naslovom *Ein Tiroler als Stifter in Krain. Porträtstudie aus dem 17. Jahrhundert*.[25] V NUK-u je katalogiziran še en njen samostojni članek o gradu in mestu Metliki, vendar je edini izvod izgubljen (sig. 37903).

Poleg zgodovinskih pregledov je Hedwig pisala tudi krajše potopise in turistične tekste. Slednje je objavljala predvsem v dunajskih časopisih: *Österreichische Badezeitung* (29. julij 1877, 26. avgust 1877), v dvomesečniku avstrijskega turističnega združenja *Der Tourist* (1. avgust 1879, 1. oktober 1879), v časniku *Das Inland* (16. julij 1877), v ilustriranem listu o zdraviliščih *Bade- und Reisejournal* (6. september 1879).[26]

BIOGRAFIJE NEMŠKIH AVTORJEV

Sodeč po enaintridesetih ohranjenih osnutkih biografij, shranjenih v Radicsevi zapuščini v Narodnem muzeju, je Hedwig zbirala podatke o nemških avtorjih, ki so na prelomu stoletja delovali na Kranjskem. V leksikon je nameravala uvrstiti pesnika Franza Goltscha iz Kočevja, Siegfrieda Schöppla, profesorja na ljubljanski nemški gimnaziji, Johanna Gröbla, profesorja na kočevski gimnaziji, Johanna Gabriela Seidla, Luizo Pesjakovo, sebe itd. V posebnem poglavju je želela predstaviti kočevske ustvarjalce, o čemer priča njena korespondenca z Johannom Gröblom.[27] Gröbl je Radicsevi posredoval nekatere dragocene podatke, poleg tega pa poročal tudi o lastnem umetniškem ustvarjanju.[28] Posebej je izpostavil svoj prvenec, žaloigro *Die Gottscheer*, ki je postavljena v čas Napoleona in obravnava nemško-avstrijski boj proti francoski zasedbi leta 1809.[29] Gröbl v pismu žal ne navaja, kje je bilo delo natisnjeno.

Hedwig je najverjetneje načrtovala objavo zbranega gradiva pod naslovom »Jung-Krain«. S tem je želela nemško ustvarjalnost na Kranjskem na prelomu stoletja postaviti ob rob dunajski skupini poetov, ki so se okoli 1900 zbirali v kavarni Griensteidl (»Jung-Wien«). Njeno samostojno delo ni nikoli izšlo. Večino pomembnejših podatkov je objavila v Nagl-Zeidlerjevem pregledu nemško-avstrijske literature.

Dne 21. marca 1914 je prof. Puschnigu iz Dunaja pisal literarni zgodovinar dr. Eduard Castle (1875 - 1959), po smrti profesorjev Johanna Willibalda Nagla in Jakoba Zeidlerja urednik in izdajatelj tretjega dela nemško-avstrijske literarne zgodovine, katere sodelavec je bil v prvih dveh knjigah Peter Radics. Castle je graškemu profesorju Puschnigu poslal Radicseve rokopise s prošnjo, da jih pregleda in aktualizira. Če mu čas ne dopušča, ga je prosil, naj rokopise nemudoma vrne na Dunaj, da bo kot urednik lahko poiskal novega sodelavca za Kranjsko. Komaj teden dni kasneje je Castle pisal tudi Radicsevi vdovi Hedwig. Očitno gre za odgovor na njeno pismo, v katerem mu je morala sporočiti, da lahko tudi sama pomaga pri urejanju moževega rokopisnega gradiva za objavo. Castle

[24] Hedwig v. Radics-Kaltenbrunner: Aus dem Familienleben der Kaiserin Maria Theresia. V: *Unterhaltungsblatt der Deutschen Hausfrauen-Zeitung für die Feierstunden*, št. 18, 29. april 1888; št. 19, 6. maj 1888.

[25] *Die Reichswehr*, št. 2930, 7. april 1902, str. 1-2.

[26] Popis objav je iz zapuščine Hedwig Radics-Kaltenbrunner v arhivu muzeja Lauriacum v Ennsu. V oklepaju navajam datum objave.

[27] O njem glej *Jahresbericht des k. k. Staatsgymnasiums in Gottschee*, veröffentlicht am Schlusse des Schuljahres 1911-12 durch den Direktor Dr. Franz Riedl. Gottschee: Verlag des k. k. Staatsgymnasiums in Gottschee, 1912, str. 31. Gröbl je začel poučevati v Kočevju leta 1910 in je tu ostal do leta 1917. Zahvaljujem se Tomažu Markoviču, ki mi je posredoval podatke o njem.

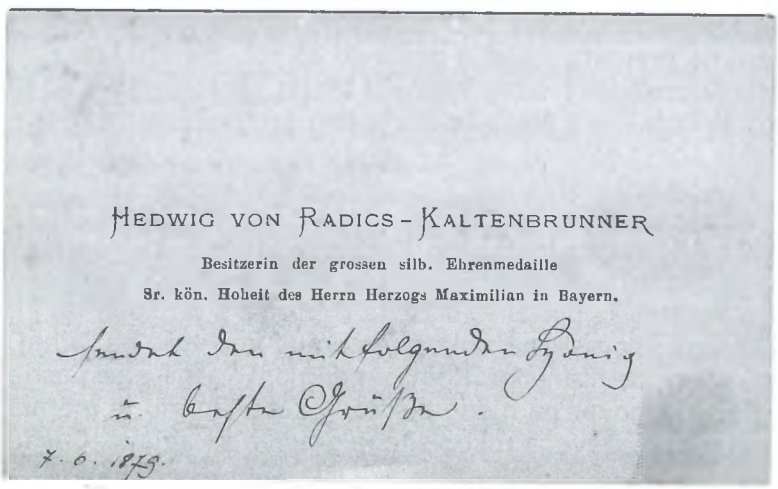
[28] Narodni muzej, Radicseva zapuščina, TE 8 (korespondenca Hedwig Radics-Kaltenbrunner; Gröblovi pismi z dne 19. aprila in 16. junija 1914).

[29] Gröbl piše: »Die ‚Gottscheer' sind nämlich mein erster dramatischer Versuch und behandeln, den Gottscheer Aufstand vom 1809 [...] Daher auch der Untertitel: Trauerspiel aus Deutschösterreich. Der Gottscheerdialekt ist im Stücke so eingerichtet, daß es auch von Nichtkennern desselben ohne jede Mühe verstanden werden kann. Über meine weiteren Arbeiten auf dramatischem Gebiet kann ich noch nichts verrathen. Indem ich hoffe, daß ich mit meinem Ausführungen nicht post festum komme, zeichne ich mit ergebenem Handkuß, Dr. J. Gröbl« (ravno tam, pismo z dne 16. junija 1914).

se je strinjal, da prof. Puschnig pripravi tekste, ki se nanašajo na obdobje od leta 1848 do 1890, Radicseva pa popravi in dopolni moževo pisanje, ki se nanaša na prelom stoletja in na novejše avtorje. Obenem je Castle poudaril, da slovenski avtorji ne sodijo v njegov koncept literarne zgodovine, v primeru pa, da bi se Radicseva odločila navesti nekatere Slovence, ki so pisali tudi v nemščini, naj jih navede kot dokaz za vpliv nemške kulture na porajajočo se slovensko literaturo.[30] Poudariti moramo, da v prvem in drugem delu literarne zgodovine ni najti niti ene ženske sodelavke, v tretjem jih je šest in četrtem pet, med njimi Hedwig Radics-Kaltenbrunner.[31] Hedwig je preminula pred izidom tretjega dela knjige. Njene rokopise je po njeni smrti ponovno pregledal in dopolnil Puschnig.

OČETOVA ZAPUŠČINA

Hedwig se je v Ljubljani lotila tudi urejanja očetove zapuščine. V rokopisu so ostala številna dela Karla Adama Kaltenbrunnerja: novele, pesmi in drame. Hedwig je v časopisu *Herbstblüten* objavila nekatere očetove pesmi, v knjižni obliki pa izdala štiri njegova dela, tri od njih hrani tudi NUK. Leta 1878 so v Linzu natisnili *Gornjeavstrijske pesmi*,[32] dve leti kasneje je Hedwig uredila in opremila s spremno besedo in biografijo očetove Zgodbe iz Gornje Avstrije,[33] nato je leta 1898 izšla kratka proza iz življenja v Gornji Avstriji *Der Stellvertreter*,[34] sledila pa je še zbirka *Pesmi* (1901).[35] Leta 1905 je v Linzu v zbirki *Aus der Heimat* v samozaložbi zveze »Stelzhamerbund«, ki je tako obudila spomin na pesnika, izšlo Kaltenbrunnerjevo delo *Ausgewählte Dichtungen*. Izdajo so uredili dr. H. Zötl, dr. A. Matosch ter H. Commenda. Pri urejanju pa sta sodelovala dva izmed pesnikovih otrok: njegov sin iz prvega zakona dr. Karl Kaltenbrunner ter hčerka iz drugega zakona Hedwig.[36] Njeno delo je izredno cenil sam cesar Franc Jožef I. Kaltenbrunnerjeve izdaje je imel v svoji knjižnici. Bavarski vojvoda Maximilian, oče cesarice Sisi, ki je užival, če je bil središče umetniškega omizja, pa je Radicsevi za prizadevanja na literarnem področju izročil srebrno častno medaljo na področju znanosti in umetnosti.

HEDWIG VON RADICS-KALTENBRUNNER

Besitzerin der grossen silb. Ehrenmedaille

Sr. kön. Hoheit des Herrn Herzogs Maximilian in Bayern.

Posetnica Hedwig Radics-Kaltenbrunner, poslana Josipu Cimpermanu, (NUK, Ms 484).

IZPOSOJEVALNA KNJIŽNICA RADICSEVE V LJUBLJANI

Ena največjih zaslug izobražene, a tudi podjetne Dunajčanke Hedwig Radics-Kaltenbrunner je zagotovo ustanovitev izposojevalne knjižnice, ki je v Ljubljani delovala od leta 1886 dalje in je na nek način predhodnica knjižnice Splošnega ženskega društva.[37] Prostori knjižnice so bili v Gradišču, na tedanji Ballhausgasse 2, današnji Igriški ulici. Leta 1898 je Hedwig izdala tiskan katalog knjig,[38] iz katerega lahko razberemo, pod katerimi pogoji si je bilo mogoče izposoditi knjige, na kaj so morali bralci posebej paziti in s kakšnimi knjigami

[30] Ravno tam (pismo E. Castla z dne 27. marca 1914).

[31] Johann Willibald Nagl, Jakob Zeidler, Eduard Castle (ur.): *Deutsch-Österreichische Literaturgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der Deutschen Dichtung in Österreich-Ungarn*, 3. del (1848-1890). Wien: Carl Fromme, 1935, str. 446-450; 4. del (1890-1918), Wien: Carl Fromme, 1937, str. 1255-1276.

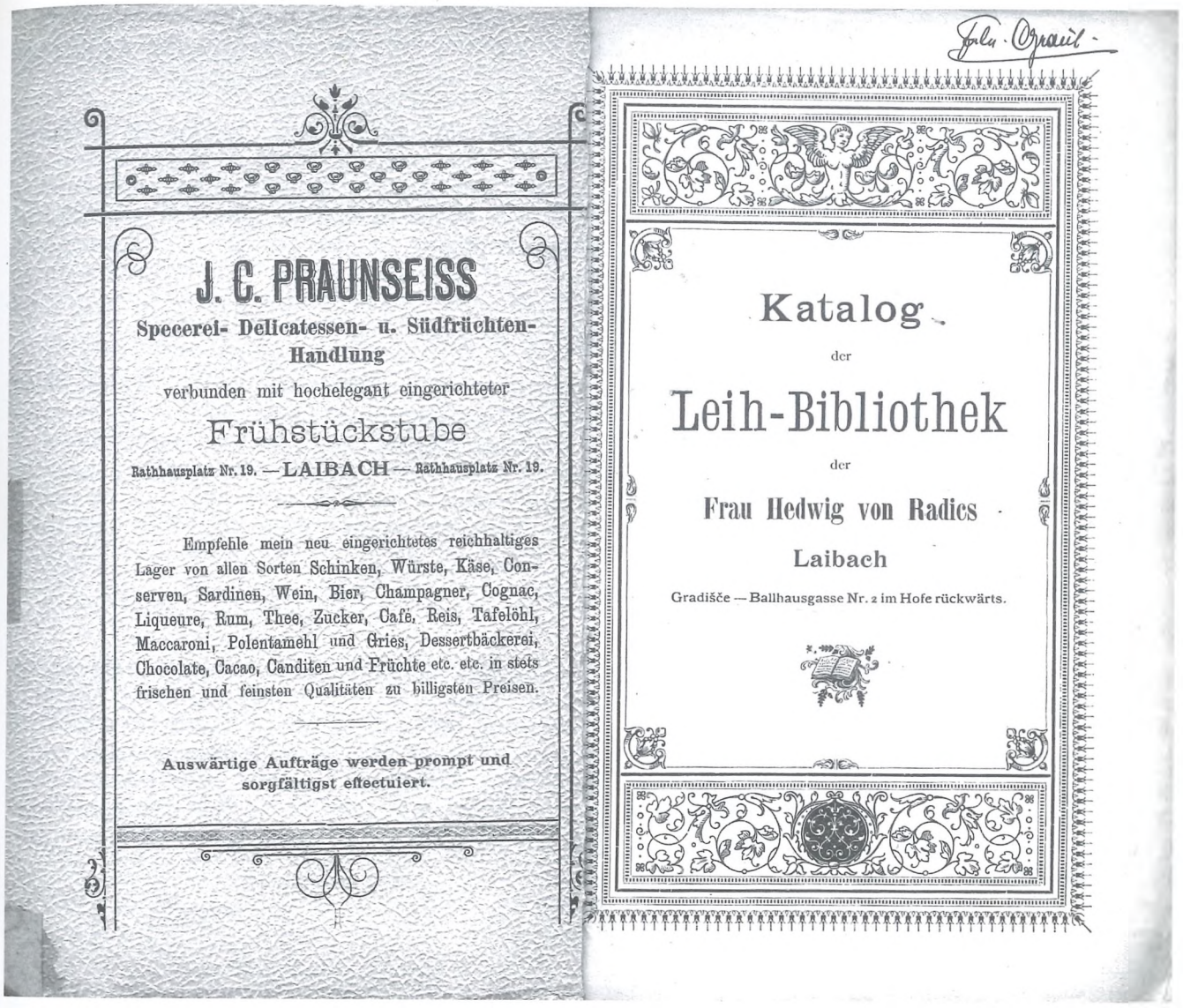
[32] Karl Adam Kaltenbrunner: *Oberösterreichische Gedichte*. Linz: Fink 1878 (NUK, sig. 30608).

[33] Karl Adam Kaltenbrunner: *Geschichten aus Oberösterreich*. Preßburg & Leipzig: Verlag von Gustav Heckenast's Nachfolger, 1880 (NUK, sig. 31357).

[34] Izšlo v zbirki »Allgemeine National-Bibliothek«, Nr. 194-195. Knjiga se nahaja na Dunaju, Österreichische Nationalbibliothek, sig. 186514-B. 194.195 Neu Mag.

[35] Karl Adam Kaltenbrunner: *Gedichte.* Wien: C. Daberkow's Verlag, 1901 (NUK, sig. 36338).

[36] Karl Adam Kaltenbrunner: *Ausgäwählte Dichtungen*. Linz: Selbstverlage der Herausgeber als Stelzhamerbund 1905 (NUK sig. 63045).

J. C. PRAUNSEISS

Specerei- Delicatessen- u. Südfrüchten-Handlung

verbunden mit hochelegant eingerichteter

Frühstückstube

Rathhausplatz Nr. 19. — LAIBACH — Rathhausplatz Nr. 19.

Empfehle mein neu eingerichtetes reichhaltiges Lager von allen Sorten Schinken, Würste, Käse, Conserven, Sardinen, Wein, Bier, Champagner, Cognac, Liqueure, Rum, Thee, Zucker, Café, Reis, Tafelöhl, Maccaroni, Polentamehl und Gries, Dessertbäckerei, Chocolate, Cacao, Canditen und Früchte etc. etc. in stets frischen und feinsten Qualitäten zu billigsten Preisen.

Auswärtige Aufträge werden prompt und sorgfältigst effectuiert.

Katalog

der

Leih-Bibliothek

der

Frau Hedwig von Radics

Laibach

Gradišče — Ballhausgasse Nr. 2 im Hofe rückwärts.

Stran z reklamami in naslovna stran kataloga Hedwigine izposojevalne knjižnice.

je bila knjižnica založena. Žal lahko le ugibamo, kdo si je knjige pri Radicsevi izposojal. Sklepam, da je pritegnila veliko bralk, da pa so k njej po lektiro prihajali tudi ljubljanski gospodje.

Uvodoma v katalogu, ki vsebuje oseminpetdeset numeriranih strani in priloge z oglasi ljubljanskih trgovcev in obrtnikov, preberemo, kdo je lahko postal član knjižnice. Mesečna članarina je znašala za Ljubljančane en goldinar, letna pa 10 goldinarjev. Knjige so izposojali tudi bralcem izven Ljubljane. Pošiljali so jim jih po pošti. Prejemnik je moral poravnati poštnino ter članarino, ki je v tem primeru mesečno znašala 1,20 goldinarja. Drugih kavcij ob izposoji ni bilo potrebno plačati, pač pa je bilo treba s knjigami ravnati spoštljivo. Kdor je knjigo poškodoval, iz nje iztrgal posamezne liste, jo polil s črnilom, pisal po njej ali podobno, je moral poravnati ceno novega izvoda.

Knjige si je bilo mogoče izposoditi vsak dan, razen v nedeljo popoldan, od devetih do dvanajstih dopoldan in od treh do sedmih popoldan. Bralce so prosili, da si v katalogu že doma označijo dela,

[37] Prim. Anja Dular: Knjižnica splošnega ženskega društva. V: Nataša Budna Kodrič, Aleksandra Serše (ur.): *Splošno žensko društvo 1901-1945*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2003, str. 115-131.

[38] *Katalog der Leih-Bibliothek der Frau Hedwig v. Radics.* Laibach, Gradišče, Ballhausgasse Nr. 2 im Hofe rückwärts. Laibach: Selbstverlag, 1898. Katalog je v NUK-u (sig. 65521) prva odkrila dr. Anja Dular in me prijazno opozorila nanj.

ki si jih želijo izposoditi. Tako so jim v primeru, da je bila ena od knjig že izposojena, lahko postregli z drugim naslovom.

V katalogu je naštetih 3586 knjig, ki so razvrščene v skupine po tematiki (zgodovina, potopisi, humoristični spisi, kriminalni roman) oziroma po zbirkah. Najobsežnejši sklop predstavljajo novele in romani, kar 2676 naslovov. Zbirka »Antologija nemških klasikov«, v kateri najdemo Klopstocka, Lessinga, Wielanda in druga zveneča imena, je štela 45 naslovov. V rubriko »Klasiki« so sodili Heinrich Heine, Gustav Freitag, Friedrich Schiller, Johann Wolfgang Goethe itd., skupaj 82 naslovov. Knjižnica je ponujala tudi 90 naslovov dram, med njimi dela Nestroya, Schillerja in Grillparzerja, ravno tako pa je na policah knjižnice našel prostor tudi Shakespeare. Med knjigami je bilo še 92 naslovov pesniških zbirk, v rubriko »Jugend-Bibliothek« pa je sodilo branje za mladino.

Večinoma je knjižnica Radics-Kaltenbrunnerjeve bralcem ponujala nemška dela, le majhen delež (60 naslovov) je francoskih (Balzac, Zola). Knjižnici lahko očitamo, da na svojih policah ni imela del kranjskih avtorjev in še manj slovenskih knjig. Na njene knjižne police so zašla le tri dela Petra Radicsa: *Das Bad Gallenberg*, *Die k. k. Post in Krain* ter *Die Fürstinen des Hauses Habsburg*. Lastnici knjižnice je manjkalo posluha za domoznansko literaturo, vendar pa se moramo zavedati, da je bila Radicseva izobraženka, ki je odrasla na Dunaju in ne v Ljubljani. Morda je ravno zaradi tega težje ugodila okusu Kranjcev.

SKLEP

V več kot štirideset letih, ki jih je preživela v Ljubljani, je Hedwig Radics-Kaltenbrunner delovala na več področjih. Bila je učena, razgledana in iznajdljiva. Prizadevala si je zbrati podatke o nemških avtorjih na Kranjskem in njihove biografije in bibliografije objaviti, uredila je rokopisni zapuščini očeta in moža ter tako poskrbela, da njuna dela niso utonila v pozabo. S svojo izposojevalno knjižnico, v kateri je bilo skoraj 4000 knjig za vse okuse,[39] je Radics-Kaltenbrunnerjeva skrbela za dvig bralne kulture v mestu. Visoka priznanja, ki jih je prejela za svoje delo, sama zase govorijo o njenem pomembnem poslanstvu. Hedwig je umrla sedem let po smrti svojega moža, 16. novembra 1919 v Ljubljani.

[39] *Katalog der Leih-Bibliothek der Frau Hedwig v. Radics*. Laibach: Selbstverlag, 1898, str. 2.

Nataša Kolar

»IZOBRAŽUJTE ŽENE, TAKO BOSTE IZOBRAZILI VES NAROD«

Vzgoja deklet v ptujskem šolstvu od 1850 do 1918

KOLAR Nataša, mag., muzejska svetovalka, Pokrajinski muzej Ptuj, Muzejski trg 1, SI – 2250 Ptuj, zgodovina-muzej.ptuj@siol.net

37-055.2(497.4 Ptuj)"1850/1918"

»IZOBRAŽUJTE ŽENE, TAKO BOSTE IZOBRAZILI VES NAROD«
Vzgoja deklet v ptujskem šolstvu od 1850 do 1918

Prispevek opisuje razvoj dekliškega osnovnošolskega in nadaljnjega izobraževanja na Ptuju od 1850 do 1918 in omenja delovanje dekliške meščanske šole na Ptuju, ustanovljene leta 1902. Predstavljeni sta tudi dve neznano-znani Ptujčanki, Anna Wittula, pisateljica, in Elsa Oeltjen-Kasimir, slikarka in kiparka, ki sta vsaka na svojem področju med drugim predstavljali tudi Ptuj v svojem življenjskem okolju.

KOLAR Nataša, MA, Museum adviser, Pokrajinski muzej Ptuj, SI – 2250 Ptuj, Muzejski trg 1, zgodovina-muzej.ptuj@siol.net

37-055.2(497.4 Ptuj)"1850/1918"

»Educate women, this way you will educate the entire nation«
Educating Girls in Ptuj Schools between 1850 and 1918

The article describes the development of girls' primary and post-primary education in Ptuj between 1850 and 1918 and mentions the town school for girls in Ptuj, founded in 1902. It also introduces two relatively unknown inhabitants of Ptuj, Anna Wittula, a writer, and Elsa Oeltjen-Kasimir, a painter and sculptor, who both through their fields of interest represented Ptuj to those around them.

V prvi polovici 19. stoletja sta bili na Ptuju dve mešani šoli, in sicer mestna nemška in okoliška slovenska šola. Obe šoli sta bili združeni od 1796. do 1843. leta in sta imeli svoje prostore v minoritskem samostanu. Leta 1843 so razdelili šolo na nemško in slovensko. Ptujčani so dobili štirirazredno nemško glavno šolo leta 1850.

Po marčni revoluciji je doživela šolska zakonodaja mnoge spremembe; postopoma so začeli s prenovo šolstva. Večje spremembe je prinesel šele šolski zakon[1] iz leta 1869, ko je bilo urejeno razmerje med cerkvijo in državo. Osnovnošolski zakon iz leta 1869 je uvedel med novostmi, ki jih je vseboval, tudi osemletno obvezno osnovno šolo in nekatere nove učne predmete, med njimi telovadbo. O učnem jeziku v osnovni šoli naj odločajo deželni šolski sveti *»po zaslišanju tistih, ki šolo vzdržujejo, to je občin«*.[2] Na Ptuju je bil v šoli učni jezik nemški.

S škofijskim ukazom z dne 12. novembra 1850 je bil spremenjen slovenski oddelek mestne šole v samostojno župnijsko šolo sv. Petra in Pavla pod patronatom minoritskega konventa. Na tej šoli je bil učitelj dekliškega razreda Gregor Tribnigg.[3] Leta 1852 sta se morali slovenska in mestna šola po

[1] Po tem zakonu so šole postale javne, državne in deželne ustanove, odprte so bile za pripadnike vseh veroizpovedi, učitelje pa so plačevale dežele; s tem so postali formalno neodvisni od duhovščine. Učitelji so dobili boljšo izobrazbo, odprli so številna učiteljišča. To je veljalo tudi za učiteljice, ki so bile do tedaj maloštevilne in zapostavljene. Ta zakon jim je omogočil, da so postale enakopravne moškim kolegom, dobile so tudi svoja ženska učiteljišča. Več o tem glej Jože Ciperle, Andrej Vovko, Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja, Ljubljana, 1987, 60 ss.

[2] J. Ciperle, A. Vovko, *Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja*, str. 62.

[3] ZAP, DK Ptuj, šk. 19, list 15417.

škofijskem ukazu izseliti iz samostana, vendar sta bili zaradi pomanjkanja prostora obe šoli kljub ukazu do 1. maja 1853 začasno nastanjeni sicer ne v samem samostanu, ampak v minoritski žitnici. Tega leta so zgradili novo šolsko poslopje za nemško šolo. Slovensko šolo so nastanili v minoritsko svobodno hišo nasproti samostana.[4] Leta 1879 je tudi ta šola dobila novo zgrajeno stavbo s prostornimi učilnicami. Imenovali so jo *Šola ptujske okolice*. Leta 1888 so mešano okoliško osnovno šolo razdelili v štirirazredno deško in v trirazredno dekliško, vendar je vodstvo za obe šoli ostalo skupno.[5] Nadučitelj je bil I. Kaukler.[6]

DEKLIŠKA OSNOVNA ŠOLA

Na mešani glavni mestni osnovni šoli so poučevali do leta 1873 dečke in deklice skupaj. Leta 1873 so jo razdelili na dve šoli, in sicer: na štirirazredno deško šolo in dvorazredno dekliško šolo, imeli sta skupno vodstvo, vendar ne za dolgo. Dekliško osnovno šolo so slovesno odprli 10. decembra 1873 v stavbi meščanskega špitala. Tretji razred je dobila dekliška šola 15. septembra 1874, četrti pa 15. septembra 1877. S tem ko je postala štirirazredna osnovna šola, je dobila tudi svoje vodstvo. Prvi ravnatelj je postal v šolskem letu 1878/1879 Franz Löschnigg. Dekliško osnovno šolo so preselili leta 1888 v prezidano deško šolo; leta 1894 je postala petrazredna[7] in 1896 šestrazredna.[8] Po pisanju Pettauer Zeitunga je bil učni uspeh na dekliški šoli v šolskem letu 1889/1890 označen kot zadovoljiv. V začetku šolskega leta je hodilo v šolo 274 deklet, med letom je vstopilo še 9, izstopilo pa 25 učenk. Izstopno spričevalo je dobilo 7, v višji razred je napredovalo 216, 32 učenk pa ni napredovalo.[9] Anton Kosi navaja v svojem sestavku Ljudsko šolstvo v ptujskem in ljutomerskem političnem okraju od 1875 do 1895, da je imela dekliška šola 1895. leta 320 učenk.[10] Z zagotovitvijo ureditve šestega razreda[11] je nastopilo vprašanje, kje bodo uredili učilnico. Po dogovoru med mestno občino in ptujskim cerkvenim predstojništvom so uporabili za šolske namene stanovanje v dekliški šoli, v katerem je prebival organist gospod Treven, njemu so zagotovili stanovanje v hiši Golobovega beneficija.[12] Že v naslednjem letu je Ptujčanom uspelo razširiti dekliško osnovno šolo še za en razred. Tako je 11. septembra 1897 odločil cesarsko-kraljevi šolski svet z odlokom številka 6661, da se odpre na dekliški osnovni šoli paralelni razred kot sedmi razred v šolskem letu 1897/1898.[13]

IZOBRAŽEVANJE UČITELJIC IN DEKLET

Šolski zakon iz 1869. leta je omogočil učiteljicam lažje uveljavljanje v osnovnih šolah, saj je njihovo izobrazbo izenačil z razširjeno izobrazbo učiteljev. Do tega zakona ni bilo nobenih javnih pedagoških tečajev za izobraževanje učiteljic. Če so hotela dekleta pred uveljavitvijo tega zakona postati učiteljice, so morale obvladati učno snov štirih razredov glavne šole in za pedagoški tečaj predpisano pedagoško literaturo. Dekleta so se na to različno pripravljala, in sicer ali so se snovi učile pri redovnicah ali v privatni dekliški šoli ali same. Za priznanje poklicne usposobljenosti so morale opraviti tudi učiteljski izpit pri škofijskem šolskem nadzorniku iz pedagoških predmetov in iz splošne izobraževalne učne snovi v obsegu osnovne šole. Ob splošnem predpisanem programu so obvladale kandidatke tudi kak tuj jezik, najbolj pogost je bil francoski. Tako sta morali opraviti izpit za učiteljico na ptujski privatni šoli[14] tudi gdč. Elisabeth Harnisch in Wilhelmine Skribe, in sicer sta

[4] Nada Jurkovič, Vloga minoritov pri razvoju šolstva na Ptuju, str. 347.
[5] Strelec, Doneski k zgodovini naših šol, *Popotnik*, 1892, str. 27.
[6] H. Šalamun, Ptuj, IV. Šolstvo, str. 723.
[7] Cesarsko-kraljevi šolski svet v Gradcu je z odlokom številka 8114 z dne 22. novembra 1894 razširil dekliško osnovno šolo na Ptuju v petrazredno, v zvezi s tem je sistemiziral še drugo delovno mesto za učiteljico. Ta odredba je stopila v veljavo v naslednjem letnem semestru. *Pettauer Zeitung*, 9. 12. 1894, str. 3.
[8] Ptujski mestni svet je odobril na svoji seji 4. avgusta 1896 dekliški osnovni šoli šesti razred z namenom nadaljnjega izobraževanja deklet. *Pettauer Zeitung*, 9. 8. 1896, str. 2, ZAP, MOP, šk. 69, št. 3873.
[9] *Pettauer Zeitung*, 21. 7. 1890.
[10] Kosi, Ljudsko šolstvo v ptujskem in ljutomerskem političnem okraju od 1875 do 1895, str. 106.
[11] Z vednostjo štajerskega deželnega odbora je odobril cesarsko-kraljevi štajerski deželni svet s številko 6545 z dne 2. septembra 1896 povečanje dekliške šole na Ptuju na šest razredov za šolsko leto 1896/1897. Deželni šolski svet je sistemiziral hkrati še tretje učiteljsko mesto. Za učiteljico je bila imenovana gospodična Marija von Strobach. *Pettauer Zeitung*, 13. 9. 1896.
[12] ZAP, MŽ Ptuj, šk. 11, list 6374.
[13] *Pettauer Zeitung*, 19. 9. 1897, 4 s.
[14] Privatna dekliška šola na Ptuju je bila ustanovljena leta 1862. Vodila jo je Teres Hartl. ZAP, MOP, šk. 21, list 17128.

imeli določen datum 5. oktober 1865.[15] V šolskem letu 1879/1880 je imelo v ptujskem okraju od treh učiteljic in desetih podučiteljic narejene vse izpite za narodne šole pet učiteljic, zrelostni izpit pa osem učiteljic.[16]

V 19. stoletju je bila vsebina pouka na osnovnih šolah v podrejeni vlogi, saj so imele vzgojne naloge prednost pred izobraževalnimi. Versko vzgojni nalogi je po pomembnosti sledila izobraževalna, in sicer naučiti tiste učence nemški jezik, ki bodo svoje izobraževanje nadaljevali na gimnaziji, pa tudi tiste, ki so se odločili za poklic nižjega uradnika ali za trgovino in obrt.[17] Nemščina je bila v vseh razredih ob verouku glavni učni predmet, učni jezik pa od drugega razreda dalje. Na ptujski dekliški osnovni šoli so uvedli v šolskem letu 1883/1884 pouk učenja slovenskega jezika; trideset deklet se je prijavilo za učenje slovenskega jezika, učila jih je učiteljica Viktorine Zurhaleg.[18]

O vzgoji deklet na dekliških šolah je pisala leta 1874 v Slovenskem učitelju neimenovana učiteljica.[19] V članku piše, da se je za večjo dekliško omiko na Slovenskem, kakor tudi drugod, prav malo godilo. Za današnjo slovensko ozemlje je navedla takratne dekliške šole, omenimo naj le tiste, ki so bile na Štajerskem. V Mariboru je bila šestrazredna, v Celju štirirazredna, ki sta bili čisto nemški. Za Ptuj navaja, da sta bila dva vzporedna dekliška razreda na deški šoli.[20]

Kljub temu da je bila na Ptuju mešana šola, ne zasledimo v ohranjenih učnih programih vse do sedemdesetih let 19. stoletja za dekleta predpisanih ur učenja ročnega dela. Domnevamo lahko le, da so se učile učenke ročno delo privatno. Učni načrt za šolsko leto 1874/1875 navaja, da so določile število učnih ur za ročna dela dotične šolske oblasti. V pripombi je moralo biti pravilo, da ta predmet v prvem letu poučujejo uro, v višjih razredih pa ne manj kot dve in ne več kot pet ur na teden.[21] V šolskem letu 1882/1883 so dekleta (229 v štirih razredih) pri pouku ročnega dela naredila 769 kosov različnih pletenin, vezenj, kvačkanj.[22] Podrobnejši opis izdelkov ročnih del deklet izvemo iz objavljenih člankov o zaključku šolskega leta na ptujski dekliški osnovni šoli v Pettauer Zeitungu. Na ptujski dekliški šoli so pripravili meščanom ob koncu šolskega leta predstavitev izobraževanja deklet; to so popestrili tudi z razstavo dekliških ročnih del. Ročno delo so učile po razredih leta 1899[23] naslednje učiteljice: kvačkanje gdč. Helena Pischinger v drugem razredu, vzorčne trakove, nogavice in vstavke gdč. Amalia Danko v tretjem razredu, pletenje barvnih vzorčnih trakov in brisač z lepim robnim vzorcem gdč. Hermina von Kremmer v četrtem razredu, pletenje jop in namiznih prtov oziroma krušnic gdč. Leopoldine Meyer v petem razredu ter belo vezenje, šivanje krp in odej ter kose perila s strojem gdč. Maria von Strobach v šestem razredu.

Imena učiteljic na ptujski dekliški osnovni šoli od 1877 do 1899 izvemo iz Šematizmov[24] za osnovne šole na Štajerskem, in sicer so to bile: Marie Schulz, rojena v St. Bartolomä na Kranjskem, Viktorine Zurhaleg, rojena v Ljubljani, Karoline Baumgartner, rojena v Mariboru, Adele Motika, rojena v Rzezovu v Galiciji, Leopoldine Meyer, rojena na Dunaju, Marie Nebel, Marie von Strobach s Ptuja, Rosina Vettori, rojena v Salurnu na Tirolskem, Hermine von Kremmer s Ptuja, Amalie Danko in Helene Pischinger iz Ormoža. Na slovenski okoliški šoli pa so učile: Marie Kos, Marie Poljanec iz Ljubljane, Theresia von Raab iz Novega mesta, Marie Michelitsch iz Ljutomera, Marie Danko iz Šoštanja, Maria Terstenjak iz Maria-Stauden, Adele Machnitsch, rojena v Pešti in Valentine Kaukler (Groschel), rojena v Ljubljani.

---

[15] To je zaenkrat edini ohranjen podatek v arhivskem gradivu ZAP, MOP, šk. 21, list 16824, ki govori o delanju izpitov. Za ostale ptujske učiteljice tudi šematizmi za osnovne šole ne navajajo, kje so opravljale izpite. Ker so prišle iz raznih krajev monarhije, lahko le domnevamo, da so hodile in delale izpite za učiteljice na deželnih učiteljiščih.

[16] Narodno šolstvo v Ptujskem političnem okraji, *Popotnik*, 1880, str. 351.

[17] Schmidt, Zgodovina šolstva, str. 191.

[18] ZAP, DMŠP, šk. 5, Konferenz protokolle 1882 – 30. 1. 1890, zapisnik 3. konference, 15. 10. 1883.

[19] *Slovenski učitelj*, 1. 6. 1874, št. 1, O dekliških šolah, str. 10.

[20] *Slovenski učitelj*, 1. 6. 1874, št. 1, O dekliških šolah, str. 11.

[21] SŠM, Učni načrti osnovnih šol do leta 1941, učni načrt 1874/1875, str. 18.

[22] ZAP, DMŠP, šk. 5, zapisnik 11. konference. 30. 5. 1883.

[23] *Pettauer Zeitung*, 16. 7. 1899, str. 4.

[24] UKM, *Schematismus der Volksschulen Steiermarks* za leta 1877, 1879, 1883, 1885, 1890, 1892, 1897, 1899.

Ob vedno večjem prizadevanju mesta za razširjanje dekliške osnovne šole na več razredov so začeli Ptujčani razmišljati tudi o nadaljnjem izobraževanju deklet po končani osnovni šoli. O tem je razpravljal tudi krajevni šolski svet mesta Ptuj, in sicer je predlagal 1. novembra 1885 predstavnikom mesta sklep, ki ga je sprejel svet na svoji seji 30. oktobra 1885, da o ureditvi dodatnega izobraževanja deklet sodeluje s tukajšnjo dekliško šolo. Za to so predvideli dobiti sredstva iz takratnih razpoložljivih prihodkov. Namen te dodatne izobraževalne šole bi bil, da bi nudili dekletom po končani osnovni šoli priložnost večjega izobraževanja predvsem v posameznih učnih predmetih, in sicer: v prirodopisju, v gospodinjstvu, v računanju, v risanju krojev in v ženskih ročnih delih, tako da bi dobile za svoj bodoči poklic dobro predizobrazbo.[25] Vendar je ostalo pri tem razmišljanju skoraj deset let, saj zasledimo šele 1894. leta v Pettauer Zeitungu novo pobudo o ustanovitvi meščanske šole na Ptuju. Takrat je predlagal mestni svetnik Vincenz Kohaut na eni izmed sej občinskega sveta nujno uvedbo mestne dekliške meščanske šole na Ptuju zaradi pomanjkanja takšne izobraževalne šole v mestu za dekleta, ki so končale osnovno šolo. Pobude, razgovori, različna mnenja o ustanovitvi meščanske šole na Ptuju so se vrstili vse do njene ustanovitve leta 1902.[26]

ZAVOD MLADIKA

Na prelomu iz 19. v 20. stoletje se je Ptuj spreminjal v nemško postojanko in postal otok sredi slovenskega življa. Nemci so bili za razvoj šolstva na ptujskem območju zelo občutljivi. S pomočjo šolskih zavodov so izvajali ob podpori nemškega kapitala na prelomu iz 19. v 20. stoletje sistematično germanizacijo. Tudi s tem namenom je bila zgrajena nova stavba ptujske Mladike, ki so jo odprli 1. marca 1902. Na notranjem hodniku je bil zapisan izrek: *»Bildet die Frauen, so bildet ihr die ganze Nation«*.[27] S poukom so začeli 2. oktobra 1902.

V stavbi so dobile svoje prostore trirazredna dekliška meščanska šola (*Bürgerschule*), petrazredna dekliška ljudska šola, dekliški dijaški dom (*Mädchenheim*), nadaljevalna šola (*Fortbildungsschule*) in gospodinjska šola; v njej pa so pripravljali tudi razne tečaje.

Dekliški dijaški dom,[28] ki je bil namenjen učenkam zunaj Ptuja, je imel na razpolago celotno tretje nadstropje (mansardne sobe) in del 2. nadstropja. Veliko deklet je bilo v dijaškem domu tudi iz Hrvaške, prišle so iz bolje situiranih družin, ki so želele svoja dekleta izobraziti v nemškem meščanskem duhu.

DEKLIŠKA MEŠČANSKA ŠOLA

V ptujsko meščansko šolo je bilo vpisanih v prvem desetletju njenega delovanja v povprečju 85 % Nemk, 9,3 % Slovenk in 5,5 % drugih narodnosti. Podatki dokazujejo, da je bila šola za sam Ptuj prevelika, saj jo je obiskovalo iz mesta 25 % deklic, 25 % deklic je stanovalo v dijaškem domu, ostalih 50 % je prebivalo zasebno pri družinah, ali pa so hodile v šolo iz ptujske okolice.[29]

Učitelji in učiteljice so na šoli učili deklice v naslednjih predpisanih predmetih: verouk, učni jezik, geometrija in geometrijsko risanje, lepopisje, zemljepis in zgodovina, prirodopis, prirodoslovje, računstvo, petje, ženska ročna dela in telovadba; od tujih jezikov so lahko izbirale francoski in angleški jezik.

Učni jezik v vseh ptujskih šolah je bil nemški. Leta 1908 je podpisalo več ptujskih meščanov na pobudo ravnatelja meščanske šole Steringa vlogo za uvedbo neobveznega učenja slovenščine na dekliški meščanski šoli. Občinski svet je njihov predlog zavrnil 12. oktobra 1908.[30]

[25] ZAP, MOP, šk. 11, list 2590.

[26] Več o tem glej Nataša Kolar, »Najlepši cvetovi nekega naroda so žene«, str. 96-98.

[27] Pettauer Zeitung je objavil zapis o notranji prostorski ureditvi Mladike in o mojstrih, ki so izpeljali pod nadzorom župana Josefa Orniga in gospoda Trea vsa notranja dela. V tem članku je naveden pri opisu prostorov tudi izrek: »Izobražujte žene, tako boste izobrazili ves narod«. Pettauer Zeitung, 12. oktobra 1902, Unsere Mädchenheim und seine Meister, str. 1

[28] V prvem šolskem letu je bilo v dom sprejetih 30 gojenk, nadzorovali so jih voditeljica in trije prefekti. Dom je pridobival na ugledu, vsako leto je bilo vpisanih več gojenk. Leta 1917 je prebivalo v domu 64 dijakinj, mesečna najemnina penziona je znašala 120 kron. ZAP, MOP, šk. 227, spis 49/4.

[29] Mrgole Jukič, V šolo grem, pa pika!, str. 106.

[30] ZAP, MOP, šk. 153, 6989-2-1908, dopis Mestne občine Ptuj ravnatelju Steringu.

Med prvo svetovno vojno so bile ptujske šole spremenjene v začasne vojaške bolnišnice. Učenke ljudske in meščanske šole so za prehranjevanje vojakov vkuhavale sadje in ga nato v velikih količinah delile vojaškim bolnišnicam na Ptuju, za vojake na fronti pa so izdelovale pletenine.[31]

GOSPODINJSKA ŠOLA

Deželni šolski svet je odobril nadaljevalno in gospodinjsko šolo na Ptuju 3. julija 1902.

Med tednom je pouk trajal od 8. do 12. in od 14. do 19. ure, v nedeljo pa od 8.30 do 10.30.[32]

Iz poročila ravnatelja Steringa, poslanega Mestni občini Ptuj 19. 11. 1907, izvemo, kakšen interes je bil za to šolo. Navedel je statistiko obiska v šolskih letih od 1902 do 1908:

Šolsko leto	Število učenk	Učenke od zunaj	Učenke s Ptuja
1902/1903	22	16	6
1903/1904	30	22	8
1904/1905	26	22	4
1905/1906	32	20	12
1906/1907	38	22	16
1907/1908	55	31	24

V poročilu je še zapisano, da je bila šola leta 1907 v vzponu in zanjo so se vedno bolj zanimali tudi meščani. V šolskem letu 1907/1908 je bilo od 24 novo vpisanih 16 Ptujčank, brez 8 meščanskih učenk, ki so se učile stenografije, tipkanja in francoskega jezika. Svoje poročilo je zaključil z ugotovitvijo, da jim konkurenčna ustanova v Mariboru malo škodi.[33]

V šolskem letu 1912/1913 so bile učenke vključene v različne tečaje gospodinjske in nadaljevalne šole. Število ur je bilo različno za vsako šolo, nekaj pa jih je bilo skupnih. Od 14 ur, ki jih je odpadlo na nadaljevalno šolo, je bilo 11 ur skupaj s četrto meščansko šolo in 3 ure skupaj z učenkami gospodinjskega pouka. Angleščino so se učile le tri učenke, zato so povišali mesečni znesek iz 6 na 8 kron, enako vsoto sta plačali tudi dve učenki, ki ju zaradi njune mladosti niso mogli uvrstiti v noben drugi tečaj in sta imeli dve uri na teden. Zasebne ure sta imeli dve učenki, ki sta že opravili 4. tečaj iz francoščine in ena začetnica z učenjem francoskega jezika, ki je želela hitreje napredovati; italijanščino sta se učili privatno doma dve gojenki.

Iz ohranjenega predmetnika[34] za šolsko leto 1912/1913 razberemo, kaj so se učile učenke, koliko jih je bilo pri katerem predmetu ter število ur na teden:

Predmet	Število učenk	Zunanje učenke	Notranje učenke	Število ur na teden
Nemščina	8	5	3	3
Nemščina za ne Nemce	7	7	-	3
Nadaljevalna šola	3	3	-	14
Računovodstvo	7	4	3	12
Kuharski tečaj I	9	8	1	12
Kuharski tečaj II	8	4	4	12
Šivanje , krpanje	18	15	3	18
Gospodinjstvo	17	12	5	1
Serviranje	18	13	5	1
Gospodinjsko računanje	11	11	-	1

[31] ZAP, MOP, šk. 216, 76-4-1915 in 54 -1915.
[32] Mrgole Jukič, V šolo grem, pa pika!, str. 107.
[33] ZAP, MOP, šk. 146, 8266 -3-07.
[34] ZAP, MOP, šk. 213, SCH-317/1 -1912.

Predmet	Število učenk	Zunanje učenke	Notranje učenke	Število ur na teden
Prehrambena vzgoja	17	12	5	1
Zdravstvena vzgoja	16	14	2	1
Vzgojni pouk	16	14	2	1
Likanje 1a	9	8	1	2
Likanje 1b	8	7	1	2
Religija	16	16	-	1
Telovadba	11	11	-	1
Risanje	7	7	-	1
Zborovsko petje	18	18	-	3
Francoščina, 1. tečaj	12	12	-	3
Francoščina, 2. tečaj	12	12	-	3
Francoščina, 3. tečaj	6	5	1	3
Francoščina, 4. tečaj	5	2	3	3
Angleščina, 1. tečaj	6	3	3	3

Ob rednem pouku (predpisanem programu) je nadaljevalna in gospodinjska šola omogočila dekletom obiskovati različne izobraževalne večmesečne tečaje (strojepisni, knjigovodski in gospodinjska šola); namenjeni so bili tudi tistim, ki niso bile redno vpisane v meščansko in gospodinjsko šolo. V tečaju so se učile praktičnih stvari, predvsem tistih, ki jih bodo potrebovale v življenju in pri delu.

Iz pravilnika desetmesečne gospodinjske šole[35] izvemo, da je bila kuharska in gospodinjska šola namenjena izobraževanju deklet in žena v kuhanju in gospodinjstvu. Razdeljena je bila v dva oddelka, in sicer na pridobivanju osnov vodenja enostavnega gospodinjstva in na kuharsko ter gospodinjsko šolo z namenom posredovati tečajnicam osnove v pripravljanju poceni hrane kakor tudi posredovati najnujnejša znanja in spretnosti (kot kuharica, gospodinja, gostilničarka) v vodenju večje hiše ali gostilne. Desetmesečne šole so se udeležile redne učenke in hospitantke. Redne učenke so bile tiste, ki so želele opraviti vse šolanje, predpisano za gospodinjski tečaj ali iz kuharske in gospodinjske šole, ter vse tiste, ki so redno obiskovale vse predmete po odobrenem učnem načrtu ustreznega oddelka. Hospitantke so bile tiste učenke, ki so obiskovale posamične predmete iz obeh oddelkov za svoje izobraževanje. V šolo so se lahko vpisale kandidatke, ki so dopolnile 15 let in so uspešno končale osnovno šolo. Ministrstvo za javna dela je odobrilo učni načrt in tudi koliko učenk je lahko bilo v razredu. Učiteljica je lahko učila kuhanje v razredu s 16 učenkami, če je bila ta številka povečana do 24 učenk, je morala biti v razredu še pomožna učiteljica. V primeru, da je bilo vpisanih kandidatk več kot 24, so morali urediti dve paralelki. Pri ostalih predmetih (nemščini, računstvu, zdravstvu in drugih) je bil dodeljen za 35 učenk en učitelj ali učiteljica. Mesečna šolnina je znašala 8 kron, pri vpisu pa so morali plačati še za stroške učil 4 krone. Spričevala (redno vpisane) in frekvenčna potrdila (hospitantke) so dobile učenke ob koncu pouka v oddelkih ali dotičnih tečajih. Pouk v obeh oddelkih je potekal med delovniki dopoldan in popoldan, z izjemo v soboto popoldan. Pouk gospodinjskega tečaja je obsegal 34 ur na teden, od teh je bilo 12 ur pouka kuhanja. V kuharski in gospodinjski šoli je bilo 39 ur pouka na teden, od teh je bilo 24 ur pouka kuhanja. Učitelji in učiteljice so morali imeti za vodenje pouka ustrezno izobrazbo, ki so jo pridobili z opravljenimi izpiti na ustreznih kuharskih in gospodinjskih, jezikovnih ter obrtno-trgovskih šolah.

V kuharski tečaj je bilo leta 1914 vpisanih 17 učenk, na gospodinjsko šolo pa je bilo istega leta vpisanih 140 deklet.[36]

DEŽELNA GIMNAZIJA CESARJA FRANCA JOŽEFA

Med vsemi ptujskimi šolami je bila najpomembnejša Deželna gimnazija cesarja Franca Jožefa. Povečan vpliv germanizacije v gimnaziji se je v začetku 20. stoletja izražal tudi v narodnostni sestavi

[35] ZAP, MOP, šk. 212, spis 423, 29. 7. 1911.
[36] ZAP, MOP, šk. 215, spis 67.

učencev, saj so med letoma 1900 in 1919 prevladovali nemški dijaki. Dekleta so se prvič udeležila pouka na ptujski gimnaziji leta 1909. Njihova navzočnost je pomenila tudi nekaj prostorskih sprememb v stavbi, zanje so morali urediti ženska stranišča in posebno sobo, kamor so se dekleta lahko umaknila med odmorom. Leta 1914 je bilo na ptujski gimnaziji 14 hospitantk, v Sloveniji pa 240. V ptujsko gimnazijo je hodila tudi poznejša odvetnica Ljuba Prenner, ki se ni ozirala na stroge šolske predpise in se je med odmori družila tudi s fanti. Prve štiri dijakinje so bile vpisane na ptujsko gimnazijo v šolskem letu 1915/16, do konca prve svetovne vojne pa so na popolni gimnaziji maturirale tri.[37]

ZNANI NEZNANI PTUJČANKI

O Ptujčankah, ki so ponesle v drugi polovici 19. in prvi polovici 20. stoletja ime kraja v svet, je zelo malo zapisano oziroma raziskano. V prispevku omenjam dve, pripovednico in slikarko, znani v ozkih strokovnih krogih, ki sta bili po prednikih ali z rojstvom tesno povezani s Ptujem, njun življenjski opus pa bo potrebno še ovrednotiti in podrobneje raziskati.

Anna Wittula (1861 - 1918)

štajerska pripovednica, novelistka in romanopiska

Anna Wittula je v svojih delih, romanih, novelah, črticah opisovala dogodke in življenje v bidermajerskem času v mestih Gradec, Bruck an der Mur, Celje in Ptuj.

Anna Wittula je bila hčerka Juliusa Ungerja iz Gradca in Anne, rojene Landwehr, ki je bila hči barvarskega mojstra s Ptuja. Julius Unger je bil sin graškega zdravnika Mathiasa Ungerja. Študiral je na graški tehniški visoki šoli. Po končanem študiju se je zaposlil pri družbi Južne železnice, kjer je ostal do upokojitve. Annina starša sta se poročila 1860 in imela šest otrok. Anna je bila druga najmlajša. Rodila se je 22. aprila 1861 v Mariboru. Njeni predniki po materini strani so bili dobro situirani meščani Osnabrücka, od koder je prišel 1818 najprej v Ormož nato na Ptuj njen stari oče Franz Landwehr.

Zaradi očetove službe, bil je večkrat premeščen, je Annino izobraževanje potekalo v različnih krajih: s šolanjem je začela na Dunaju, nadaljevala v Zidanem mostu in ga končala v Ljubljani pri uršulinkah. Po očetovem napredovanju za oddelčnega inženirja se je družina preselila v Mürzzuschlag. V tem času je zbolela za dedno boleznijo, želodčno razjedo. Pozdravila se je na oddihu pri teti Lauri Mayer na Ptuju, kjer je tudi spoznala svojega bodočega moža Fritza Wittula. Poročila sta se 1892. leta.

V številnih zvezkih je zapisala spomine na svoje prednike po obeh starših, njihovo življenje v Gradcu kakor tudi na Ptuju in svoje spomine na otroštvo. Do tega, da je vse to zapisala, jo je pripeljala notranja želja, kajti te spomine je želela kot darilo predati za rojstni dan svojemu očetu leta 1912. Takrat sta živela skupaj z možem v Celju. Po naključju je dobil v roke rokopis družinske kronike »Das Landwehrhaus« konservator Emanuel Riedel, ki je spoznal njeno nadarjenost in ji svetoval, naj kroniko preoblikuje v roman, priporočil pa jo je tudi uredniku Sängerju pri založbi Deutsche Verlagsanstalt v Stuttgartu. Založba je izdala njeno povest »Das Gerberhaus« leta 1914. Njen prvenec je kmalu dobil krog bralcev in že imenovani nemški časopis je začel izdajati v nadaljevanjih njena dela: »Venus von Candussihof«, roman iz Štajerske okrog 1830, kjer opisuje Celje, novele »Bratje Grimm«, »Die süße Schäferin«, roman »Die Jungfer Nannette vom Goldenen Straußen«, za katerega je našla motiv, kakor tudi za prvo objavljeno delo, v hiši starih staršev na Ptuju. Kljub temu, da je objavljala v nemškem časopisu, pa si po mnenju Hansa Löschnigga[38] avstrijski časopisi niso upali tvegati in sprejeti Anno Wittulo med svoje avtorje. Šele leta 1917 je izšel v »Osterreichs Illustrierter Zeitung« roman »Das Gruberdirndl«, v katerem je opisala družinsko zgodbo neke štajerske »kladivarske hiše«, ki je po mnenju Hansa Löschnigga do tedaj najboljša pisateljska predstavitev stare štajerske železarske industrije v poetični obliki. Zadnje delo, ki je bilo objavljeno še za njenega življenja, je graški roman »Veit Billerbeks Erben«, katerega zgodovinsko ozadje je vdor Francozov leta 1809 v Gradec in na Štajersko. Odlika avtorice je, da je v delih odlično povezala zgodbo z zgodovinskimi dogodki.

[37] Mrgole Jukič, V šolo grem, pa pika!, str. 113.
[38] Löschnigg, Anna Wittula, str. 288.

Del, ki bi opisovali življenje na Ptuju v prvi polovici 19. stoletja, skoraj ni, zato so nam njeni zapisi, čeprav sekundarne narave, po pripovedovanju njenih sorodnikov na Ptuju, kakor sama navaja v družinski kroniki, tem bolj dragoceni. Iz njenih dveh del, ki predstavljata Ptuj v bidermajerskem času, si lahko ob arhivskih virih še dopolnimo sliko o življenju Ptujčanov v tem času. Anna Wittula je umrla 3. 3. 1918 za posledicami mladostne bolezni.

Elsa Oeltjen–Kasimir (1887 - 1944)
ekspresionistična kiparka in slikarka

Elsa Kasimir (8. 3. 1887 – 5. 12. 1944) je bila najmlajša hči ptujskega slikarja Aloisa Kasimira in Terezije Stary. V domači hiši sta bila skupaj s starejšim bratom Luigijem, poznejšim slikarjem in grafikom, že zelo zgodaj deležna dobre likovne vzgoje. Na dunajski šoli za umetno obrt je študirala kiparstvo, leta 1908 je bil njen učitelj Oskar Kokoschka. Prvič je razstavljala s štirimi slikami leta 1909 v dunajskem razstavišču Seccession na razstavi Društva upodabljajočih umetnikov Avstrije. Odločilne spodbude za nadaljnjo umetniško pot je dobila v ateljeju docenta Franza Metznerja, kjer je tudi delala.

Leta 1910 je zaradi umetniškega izpopolnjevanja odpotovala v Italijo, kjer je na otoku Ischia še isto leto spoznala slikarja Jana Oeltjena in se leta 1911 z njim poročila. Do prve svetovne vojne sta največ živela na Dunaju, kjer sta se družila s predstavniki avstrijskega ekspresionizma. Na delo umetniškega para so vplivala dela Elsinega prijatelja Kokoschke in dela Egona Schieleja.[39] V nekaterih Elsinih delih je opazen močan spopad z dunajsko moderno in tudi z Oscarjem Kokoschko.

Po prvi svetovni vojni sta izmenično živela v Oeltjenovem domačem kraju Jaderbergu v Nemčiji in na Ptuju, od koder sta zelo rada zahajala v Haloze; leta 1931 sta se dokončno naselila v Halozah. Umetnica je umrla 5. decembra 1944. Pokopana je na ptujskem pokopališču. Nagrobnik ji je izdelal mož Jan Oeltjen.[40]

Umetniški opus Else Oeltjen Kasimir sestavljajo osnutki uporabne umetnosti, risbe, akvareli, pasteli, jedkanice, slike, plastike in stavbna plastika. Po prvi svetovni vojni je dala umetnica prednost plastikam pred slikarstvom. Za zasebne naročnike je ustvarila številne portretne plastike, ki so bile po pravilu izdelane iz gline. Posebno mikavne so male figurice iz gline, ki po načinu izdelave spominjajo na grške tanagra figurice. Kot model zanje sta služili hčerka Jana Oeltjena Lena, iz prvega zakona, in skupna hčerka Ruth. V dvajsetih letih 20. stoletja je dobila umetnica naročila za gradbene plastike, ki so bile narejene iz klinkerja, vendar so bile večinoma uničene med drugo svetovno vojno. Ohranjen je vodnjak na dvorišču šole v Osternburgu/Oldenburg in spomenik padlim semeniščnikom iz leta 1927 v Oldenburgu. Oba spomenika veljata za pomembna prispevka k ekspresionistični gradbeni umetnosti.

Elsa Oeltjen Kasimir je razstavljala skupaj z možem leta 1927 v Varelu na Oldenburškem, leta 1928 v Oldenburgu, leta 1929 v Bremnu, leta 1932, 1933 v Kočevju skupaj z drugimi ptujskimi umetniki, 1935 v Jakopičevem paviljonu v Ljubljani, leta 1942 in 1943 v Mariboru.

Umetnica Elsa Oeltjen Kasimir je malo znana širši slovenski javnosti. Njena dela ima več zasebnikov, precej jih je v Pokrajinskem in mestnem muzeju v Oldenburgu, v Sloveniji pa jih hranita Umetnostna galerija Maribor in Pokrajinski muzej Ptuj.

ZAKLJUČEK

S postopnim prizadevanjem za boljše izobraževanje otrok so Ptujčani in okoličani uspeli svojim hčerkam zagotoviti do preloma 19. v 20. stoletje popolno osnovno šolo. Številne predloge in pobude za nadaljnje izobraževanje deklet, ki so se vrstili vzporedno s postopno odobritvijo oziroma uvajanjem višjih razredov dekliške osnovne šole, so uspeli uresničiti z ustanovitvijo dekliške meščanske šole, Mladike, leta 1902. S tem pa so tudi omogočili revnejšim staršem, da so lahko nudili

[39] Elsa Oeltjen–Kasimir (1887 - 1944), katalog spominske razstave, str. 6.
[40] I. Sedej, Ptujski slikarji XX. stoletja, str. 55

nadaljnje izobraževanje svojim hčerkam; do tedaj je bilo možno takšno izobraževanje po končani osnovni šoli samo za dekleta bogatih staršev, ki so bili zmožni poslati svoje hčerke v privatne šole. Ptujčani so s to šolo uspeli zagotoviti dekletom boljšo izobrazbo in primerno osnovo za tiste, ki so se želele izobraževati še naprej, za druge pa večjo možnost zaposlitve in s tem tudi boljšo ekonomsko samostojnost.

O Ptujčankah, ki so ponesle v drugi polovici 19. in prvi polovici 20. stoletja ime kraja v svet, je zelo malo zapisanega oziroma raziskanega. Svoj naravni talent in leta izobraževanja sta uspeli združiti v svojih delih neznani znani Ptujčanki, Anna Wittula in Elsa Oeltjen-Kasimir, ki sta vsaka na svojem področju med drugim predstavljali tudi Ptuj v svojem življenjskem okolju.

VIRI

KIPP - Knjižnica Ivana Potrča Ptuj
- Pettauer Zeitung od 1890 do 1901
SŠM - Slovenski šolski muzej
-Učni načrti osnovnih šol do leta 1941
UKM - Univerzitetna knjižnica Maribor
- *Schematismus der Volksschulen Steiermarks* za leta 1877, 1879, 1883, 1885, 1890, 1892, 1897 in 1899.
- Pettauer Zeitung 1902
ZAP - Zgodovinski arhiv Ptuj,
DK - Fond Dekanija Ptuj, šk. 19
- MOP - Fond Mestna občina Ptuj, šk. 11, šk. 21, šk. 69, šk. 146, šk. 153, šk. 212, šk. 213, šk. 215, šk. 216, šk. 227
- MŽ - Fond Mestna župnija, šk. 11
- DMŠP - Fond Dekliška meščanska šola v Ptuju, št. 5, Konferenz protokolle 1882 – 30. 1. 1890

LITERATURA

Ciperle, Jože, Vovko, Andrej: *Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja*. Ljubljana: Slovenski šolski muzej 1987.
Jurkovič, Nada: Vloga minoritov pri razvoju šolstva na Ptuju. : *Minoritski samostan na Ptuju 1239 – 1989* (ur. Jože Mlinarič in Marjan Vogrin). Mohorjeva družba, Ptuj – Celje 1989, str. 345 – 350.
Elsa Oeltjen–Kasimir (1887-1944), katalog spominske razstave, 16. maj-13. junij 1993, Atelier Karin Darby, Oldenburg.
Kolar, Nataša: »Najlepši cvetovi nekega naroda so žene«, vzgoja deklet v ptujskem šolstvu 19. stoletja. : *Izobraževanje in zaposlovanje žensk nekoč in danes* (ur. Tjaša Mrgole Jukič, Vera Kozmik in Brigita Ačimovič). Ptuj : Zgodovinski arhiv 1998, str. 73 – 100.
Kosi, Anton: Ljudsko šolstvo v ptujskem in ljutomerskem političnem okraju od 1875 do 1895. *Popotnik*, list 6, 25. 3. 1895, str. 104-106.
Löschnigg, Hans: Anna Wittula. : *Süd Steiermark, Ein Gedenkbuch*, Graz, 1925, str. 285 -290.
Mrgole Jukič, Tjaša, Oblak, Brane: *Dijaški dom*. Ptuj: Zgodovinski arhiv Ptuj 1995.
Mrgole Jukič, Tjaša, V šolo grem, pa pika!. : *Izobraževanje in zaposlovanje žensk nekoč in danes* (ur. Tjaša mrgole Jukič, Vera Kozmik in Brigita Ačimovič). Ptuj, : Zgodovinski arhiv Ptuj 1998, str. 101-132.
Narodno šolstvo v Ptujskem političnem okraji. *Popotnik*, list 22, 25. 11. 1880, str. 351.
O dekliških šolah, *Slovenski učitelj*, št. 11. 6., 1874, str. 10.
Schmid, Vlado: *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem 2*. Ljubljana 1988.
Sedej, Ivan: *Ptujski slikarji XX. Stoletja*. Kulturna skupnost občine Ptuj, 1987, str. 55.
Strelec, Ivan: Doneski k zgodovini naših šol, *Popotnik*, list 18, 25. 9. 1891, str. 291-292.
Strelec, Ivan: Doneski k zgodovini naših šol, *Popotnik*, list 2, 25. 1. 1892, str. 26 - 27.
Šalamun, H.: Ptuj, IV. Šolstvo. : *Dom in svet*, Ljubljana, 1896, str. 723.

Stanislav Južnič

PRVA ŠTUDENTKA FIZIKE IN MATEMATIKE SLOVENSKEGA RODU

JUŽNIČ Stanislav, dr., Oddelek za zgodovino Univerze v Oklahomi, Norman, ZDA, juznic@hotmail.com

51+53:929 Aigentler H.
929 Aigentler H.

PRVA ŠTUDENTKA FIZIKE IN MATEMATIKE SLOVENSKEGA RODU

Opisali smo življenje in delo Henriette (Jetti) pl. Aigentler (1854-1936), žene največjega tedanjega fizika, Ludwiga Boltzmanna. Njena mati je bila Slovenka, Goričanka Enrika (Henrika) Fišer, poročena pl. Aigentler (1828-1873), kar so dosedanji raziskovalci premalo poudarjali. Jetti je težko študirala, saj dekleta njenega časa še zdaleč niso imela prostega pristopa v univerzitetne predavalnice. Povzeli smo njeno poklicno pot in poudarili zasluge, ki jih je imela na raziskovalni in poklicni poti poti svojega moža. Zdi se, da so posegi lepe Jetti omogočili večino Boltzmannovih znanstvenih uspehov. Zaradi njegove hude kratkovidnosti mu je brala znanstvene razprave in pomagala pri pisanju. S svojimi zvezami je pomagala možu pri pogostih menjavah profesorske katedre. Resda pod svojim imenom ni objavljala znanstvenih del, kljub temu pa se je med Slovenkami v znanosti povzpela najvišje in komunicirala z največjimi misleci svoje dobe. Tragedije svojega moža v Devinu žal ni mogla preprečiti. Pripomogla je k uspehom svojega svaka Ludwiga Flamma (1885-1964) in vnuka Dieterja Flamma, ki sta se razvila v pomembna dunajska fizika. Slavni Boltzmann ni bil samo najboljši učenec slovenskega fizika Jožefa Stefana, temveč je bil po ženi še tesneje povezan s slovenskim narodom.

Ključne besede: Ludwig Boltzmann, Henriette Boltzmann, Šantel, zgodovina fizike

JUŽNIČ Stanislav, Ph. D., Department of History of the University of Oklahoma in Norman, USA, juznic@hotmail.com

51+53:929 Aigentler H.
929 Aigentler H.

The first Slovenian female student of Physics and Mathematics

The life of the blue eyed Henriette (Jetti) von Aigentler (1854-1938), the famous Boltzmann's wife was described. Jetti's mother was Slovene Enrika (Henrika) Fišer married von Aigentler (1828-1873) from Gorica and that fact is not widely known. Jetti studied hard because girls of her time had no free entrance into university lecture rooms. Jetti's achievement as a teacher and her contributions to her husband's success were discussed. To avoid his painful short sightedness, she read the scientific papers to her fiancée and helped in his correspondence. Her polite worldwide connections helped a great deal to her husband's scientific achievements and enabled his frequent changes of university chairs. Jetti never published any scientific papers under her own name, but she was in correspondence with the best minds of her era. She loved her older sister and her children Šantels, who eventually became famous Slovene painters. Jetti was unable to postpone the tragedy of her husband in Devin. She helped the success of her son-in-law Ludwig Flamm (1885 - 1964) and grandson Dieter Flamm in their physics research. We claimed that Boltzmann's wife connected him with Slovene nation even more than his Slovene teacher Jožef Stefan.

Key words
Ludwig Boltzmann, Henriette Boltzmann, Šantel, history of physics

UVOD

Slovenci imamo zaslužne žene in može, ki so pisali zgodovino. Slovenska država je pravi okvir, v katerem jih je treba kar se da javno uveljaviti; sicer se nam lahko zgodi, da si jih bodo prijazni sosedje od nas sposodili.

MOŽ

Dunajčan Ludwig Eduard Boltzmann (1844 - 1906) je objavil blizu sto pomembnejših razprav o teoriji toplote in še skoraj toliko o drugih področjih fizike. Njegovo delo je bilo tesno povezano s številnimi življenjskimi sopotniki slovenskega rodu. Prve korake v fiziko mu je usmerjal Korošec Jožef Stefan. Izbral si je napol slovensko ženo Jetti. Njegov najboljši študent v Gradcu je bil Dolenjec Klemenčič. Na Boltzmannovi katedri v Gradcu je poučeval Poljanec Simon Šubic (1830 - 1903), ki je sicer kritiziral Boltzmannovo statistično mehaniko. Boltzmannov poglavitni filozofski nasprotnik, a vendarle tudi osebni prijatelj, je bil Ernst Mach (1838 - 1916), katerega starši so živeli na Dolenjskem. Machov priimek je zelo pogost med Čehi. Kljub temu je zelo slabo govoril češko in je skoraj tri desetletja poučeval fiziko na nemški univerzi v Pragi. Njegov oče, mati in tri mlajše sestre so živeli v vasi Veliki Slatnik pod Gorjanci, kjer jih je Ernst pogosto obiskoval, dokler ga ni na pol ohromela kap.

Povezava Boltzmanna s Slovenci se nadaljuje še danes. Med najpomembnejšimi raziskovalci Boltzmannove transportne enačbe se je uveljavil na Dunaju rojeni Ivan Kuščer (1920 - 2000); Kuščerjeva mati je izhajala iz družine slovitih dunajskih marksistov in slikarjev[1] Kautskih.

Boltzmann je študiral pri Stefanu na Dunaju. Po Stefanovem priporočilu je postal predstojnik katedre za matematično fiziko na univerzi v Gradcu. Stefan se je prav posebno potrudil zanj, saj je pisal ministru za »uk in bogočastje«:

»... zato z veseljem izkoriščam priložnost, da obrnem pozornost visokega ministrstva na mladega moža, privatnega docenta in asistenta na c. k. Fizikalnem inštitutu, dr. L. Boltzmanna. On je v kratkem času objavil vrsto matematično-fizikalnih del, ki s svojo bistroumnostjo in z matematično-fizikalnim znanjem dajejo prepričljivo spričevalo, da lahko človeku s takšnim izrednim občudovanja vrednim talentom ponudimo primerno priložnost.«

Pred poroko je Boltzmann raziskoval predvsem Maxwellovo porazdelitev energije v molekulah in atomih. Seveda mu je zato Jetti v svojih pismih opisovala svoje pridno študiranje Maxwella;[2] je že vedela, na katero vižo se bo prikupila Boltzmannu, ki ni bil posebno okreten v družbi lepšega spola. Po štirih letih v Gradcu je Boltzmann dve leti predaval matematiko in mehansko teorijo toplote na Dunaju; srce pa ga je vleklo nazaj na Štajersko. Zaročenkine zveze v visokih krogih so mu pomagale, da je lahko zamenjal Augusta Toeplerja (1836 - 1912) na katedri za splošno in eksperimentalno fiziko v Gradcu in tam ostal poldrugo desetletje. Boltzmannov študent, pristni Dolenjec Ignac Klemenčič (1853 - 1901), je na univerzi v Gradcu med letoma 1881 in 1895 nadaljeval Boltzmannovo eksperimentalno raziskovanje dielektrične konstante. V letu 1890/91 se je Klemenčič ob Boltzmannovi podpori potegoval za njegovega naslednika na katedri za eksperimentalno fiziko. Čeprav se je zanj pri svetovalcu ministra za univerze zavzel sam Boltzmann, se Klemenčičeva kandidatura ni posrečila predvsem zaradi slovenskega rodu in mišljenja.

ŽENA

Kmalu po drugi preselitvi v Gradec se je Boltzmann poročil. Svečani »da« sta mladoporočenca izrekla 17. 7. 1876, Toepler pa je bil poročna priča. Nevesta, zgovorna modrooka Jetti, se je rodila v Stainzu pri Gradcu. Njen ded je bil Slovenec, Andrej Fišer iz Črnič v Vipavski dolini. Od tam se je najprej preselil v Gradec, nato pa v Gorico, kjer se je poročil z Magdaleno, hčerjo bogatega trgovca z železnino Ivana Tominca. Magdalena se je kljub slovenskemu poreklu v domači hiši pogovarjala

[1] Za informacijo se zahvaljujem dr. Janezu Šumradi.
[2] Pismo 1. 6. 1874 (Flamm, 1995, 87).

Boltzmannov tast Hugon Konstantin pl. Aigentler (1819 - 1864), tašča Slovenka Enrika Fišer, poročena pl. Aigentler (1828 - 1873) in žena Jetti.

predvsem furlansko. Pozneje je živela pri družini svoje hčere Enrike Fišer in govorila v mešanici nemščine in slovenščine.[3]

Enrika se je v Prvačini blizu Gorice leta 1851 poročila z uradnikom goriškega sodišča, pravnikom Hugonom Konstantinom pl. Aigentlerjem (1819 - 1864), sinom apelacijskega svetnika Josipa. Mladoporočenca sta med seboj govorila italijansko, saj Enrika sprva še ni znala nemščine. Vseskozi so živeli v nemškem delu Štajerske, sprva v Stainzu, od leta 1856 v Leobnu in po letu 1862 v Gradcu, kjer je Hugon delal pri deželnem sodišču.[4] Tako so se številni jeziki in kraji mešali v rosnih letih Jetti Aigentler, junakinji naše zgodbe.

Štajerski Slovenec Anton Šantel (1845 - 1920) je med študijem fizike v Gradcu stanoval pri Aigentlerjevih; tam se je urno zagledal v najstarejšo hči Avgusto (Gusti) (1852 - 1934). Anton Šantel je postal profesor fizike v Gorici; soproga Gusti, njuni otroci Henrika (1874 - 1940), Avgusta (1876 - 1968) in Saša Šantel (1883 - 1945) ter stric Gustine matere, Jožef Jakob Tominc (1790 - 1866), so ena najbolj nadarjenih slovenskih slikarskih družin. Goričani Šantli so pogosto hodili na počitnice skupaj z Boltzmanni. Julija 1889 sta Jetti in Gusti z družinama letovali v Masswegu pri Knittelfeldu, 50 km vzhodno od Gradca.[5] To je bilo zadnje leto, ki so ga Boltzmanni preživeli v Gradcu. Saša Šantel je kot študent na Dunaju med letoma 1901 in 1905 obiskoval svojo teto Jetti ob nedeljskih kosilih. Včasih so ga Boltzmanni vzeli s seboj na kakšno prireditev visoke družbe, ki pa mu niso ostale v posebno prijetnih spominih.

Boltzmann je bil edini nemški zet Aigentlerjevih. Jettina starejša sestra Wilhelmina (Mina, 1853 - 1873) se je poročila s slovenskim gimnazijskim profesorjem slovenščine in nemščine Francom Plochlom, rojenim pri Sv. Andražu na Štajerskem leta 1840. Umrla je zaradi tifusa po rojstvu prvega sina. Boltzmann je s svojimi zvezami urejeval Plochlu službo v Gorici. Zanimal se je, ali je znanje slovenskega jezika za profesorja obvezno ali ne in o tem podrobno poročal svoji poznejši ženi 13. 1. 1876.[6]

Pri desetih letih je Jetti ostala brez očeta, pri devetnajstih pa ji je umrla mati. Zato je sirota živela pri vplivnih sorodnikih v hiši graškega župana Wilhelma Kienzla in njegovega sina, poznejšega kom-

[3] Av. Šantel, 1989, 60.
[4] Av. Šantel, 1989, 57.
[5] An. Šantel, 1989, 403.
[6] Flamm, 1995, 129.

ponista Wilhelma Kienzla (1857 - 1941).[7] Kienzli so pozneje pomagali Boltzmannu pri menjavanju profesorskih mest.

Po maturi na dekliškem učiteljišču je sedemnajstletna Jetti poučevala na dekliški šoli v Mariahilf na Dunaju. Naslednje leto je opravila prvi izpit in leto pozneje še izpit za učiteljico matematike in fizike na meščanskih šolah.[8] Na šolskem izletu maja 1873 in v domači hiši[9] je spoznala desetletje starejšega Boltzmanna in se z njim zaročila.

Jetti ni posebno marala za učiteljski poklic; otroci so bili preveč hrupni in poredni za brhko mladenko. Zato se je v zimskem semestru 1872/73 z veliko volje odločila za izredni študij matematike in fizike na univerzi. V tem času so prvim študentkam v Evropi dopustili poslušanje univerzitetnih predavanj, kar je še nekaj časa burilo duhove. Ni znano, da bi Boltzmann tej novosti nasprotoval tako kot J. J. Thomson v Cambridgeu. Seveda se zarečenega kruha največ poje. J. J. je prav tako kot Boltzmann kmalu poročil eno od svojih študentk, medtem pa je seveda korenito spremenil mnenje o upravičenosti lepšega spola do študija na univerzi.

Leta 1873 je Jetti zaprosila in kot prva ženska dobila možnost za obiskovanje predavanj na univerzi v Gradcu. K dovoljenju za študij ji je pripomogel njen zaročenec Boltzmann, predvsem pa njene vplivne zveze, med njimi nekdanji očetov sodelavec, minister za šolstvo Karl Anton Edler von Stremayr (1823 - 1904).[10]

Jetti je o svojem študiju redno poročala Boltzmannu na Dunaj. 2. 3. 1874, kmalu po smrti matere in sestre, je zapisala svojemu bodočemu možu, tedaj še »visoko spoštovanemu gospodu profesorju«:[11]

»... Svoje študije bom nadaljevala, to je zdaj edino, kar mi preostane. Iz Močnika sem že najvažnejše postorila; algebro in ravninsko trigonometrijo sem se naučila že konec oktobra. Pri kombinacijskem računu je bil gospod profesor Frischauf tako prijazen, da me je novembra zasebno poučeval ...«

Pri začetkih Jettinega študija je pomagal Machov naslednik Johann Frischauf (1837 - 1924), izredni in med letoma 1867 - 1906 redni profesor matematike na graški univerzi. Frischauf je bil vnet obiskovalec slovenskih gora, podpornik slovenskih planincev in od leta 1893 častni član Slovenskega planinskega društva. Rad je pomagal lepi Slovenki Jetti, zaradi tesnega sodelovanja s Slovenci pa je imel celo težave v službi.

Močnik je bil seveda največji kranjski matematični učitelj, dr. Franc vitez Močnik (1814 - 1891) iz Cerknega. Jetti si ga seveda ni izbrala le zaradi slovenskega rodu, temveč predvsem zaradi visoke kakovosti njegovih matematičnih učbenikov.

Jetti je bila prva študentka slovenskega rodu. Študij je zaključila s poletnim semestrom leta 1876.[12] Po poroki se ni več poklicno ukvarjala s fiziko; podobno kot žena J. J. Thomsona se je raje posvetila družini. Seveda je Jetti pridno uporabljala svoje fizikalno znanje pri urejanju moževe korespondence.

DRUŽINA

Boltzmann nikakor ni bil nepraktičen profesor in je ženi sestavil enega prvih tedanjih šivalnih strojev, čeprav se nikoli prej ni učila ročnih del.[13] Mož je imel seveda tudi svoje muhe. Tako je nekoč z graške tržnice čez celo mesto prignal domov kravo, da bi izboljšal prehrano svoje družine. Seveda so se sosedje prav pošteno nasmejali debelušnemu profesorju, ki se je prelevil v pastirja.

[7] Stiller, 1989, 16; Flamm, 1995, 113.
[8] Av. Šantel, 1989, 62.
[9] Stiller, 1989, 16.
[10] Polak, 1987, 17.
[11] Flamm, 1995, 84.
[12] Höflechner, Hohenester, 1985.
[13] Polak 1987; Av. Šantel, 1989, 62.

Boltzmann in njegova zaročenka leta 1876.

Boltzmannova sta povila dva sina in tri hčere.[14] Mož najmlajše hčere Else (1891 - 1965) je bil Boltzmannov študent, fizik Ludwig Flamm (1885 - 1964). Boltzmannov vnuk Dieter Flamm, rojen leta 1936 na Dunaju, je od leta 1973 profesor teorijske fizike na Dunajski univerzi in se ukvarja z zgodovino fizike in predvsem z zgodbami o svojem slavnem dedku in babici.

Po letu 1878 Boltzmann ni več veliko pisal o teoriji toplote, čeprav si je zelo prizadeval za priznanje statističnega opisa entropije. Trdno je zaupal v obstoj atomov v nasprotju z Machom, ki je atomiste rad dražil z retoričnim vprašanjem: »Ali ste videli kakšnega?«. Boltzmann je bil duhovit človek, posebno pri opisih svojih popotovanj v ZDA; spore glede atomov pa je vseeno jemal preveč resno in osebno. Ni zmogel angleškega humorja, s katerim je J. J. Thomsonov učenec Rutherford zabelil svoj vzklik po neprevidni sosedovi izjavi na družabni večerji, da so elektroni morda le zamišljeni koncepti in ne obstajajo zares: *»Ne obstajajo, ne obstajajo - zakaj lahko vidim majhne revčke tu pred mano tako jasno kot tole žlico!«*

Leta 1890 se je Boltzmann za štiri leta preselil na univerzo v München, kjer je imel kot predstojnik katedre za teorijsko fiziko večje možnosti za delo in boljše študente. Po Stefanovi smrti se je vrnil v domovino in prevzel njegovo dunajsko katedro za teorijsko fiziko.

Leta 1894 je Jetti pisala matematiku Leu Königsbergerju (1837 - 1921) v Heidelberg o moževi bolezni in pomanjkanju prijateljev znanstvenikov. Tudi Dunaj ni osrečil Boltzmanna. Leta 1899 je prvič odplul v ZDA v spremstvu žene, ki mu je s spremembo okolja skušala olajšati življenje. Zato je 29. 4. 1899 pisala Boltzmannovemu prijatelju Wilhelmu Ostwaldu (1853 - 1932) in zgladila pot, po kateri je Boltzmann naslednje leto prevzel katedro za teorijsko fiziko v Leipzigu.[15]

Sredi devetdesetih let so kar nekako zapovrstjo pomrli fiziki, ki so bili Boltzmannu znanstveno in osebno najbliže: Stefan, Herman von Helmholtz (1821 - 1894) in Josef Loschmidt (1821 - 1895). Vedno bolj se je zapletal v spore s svojimi kritiki. Zelo uspešen je bil v javni razpravi proti zagovornikom središčne vloge energije pri opisu narave, katerih vodja Ostwald je ostal Boltzmannov osebni prijatelj. Sledila je burna izmenjava mnenj z nasledniki Maxwellovih idej v Britaniji in končno prepir z berlinskim krogom Maxa Plancka (1858 - 1947) in Ernsta Zermella (1871 - 1953). Zaradi spora s Planckom se Boltzmann pozneje ni povsem zavedal zmagoslavja svojih idej v Planckovi kvantni mehaniki. Albert Einstein (1879 - 1955) mu je iz Švice večkrat pisal in pošiljal svoja pozneje znamenita dela, vendar je Boltzmann v tem času že izgubljal stik z novimi odkritji.

Boltzmannov spor z nasprotniki atomov je bil pomemben del njegovega raziskovanja. Zato je leta 1902 poleg katedre za teorijsko fiziko na dunajski univerzi sprejel tudi predavanja o zgodovini in teoriji induktivnih znanosti na dunajski univerzi, ki jih je zaradi bolezni opustil Mach. Boltzmann je tam predaval le kratek čas ob pogostih težavah z nezadostnim številom študentov. To ga je seveda močno jezilo in Jetti ga je doma komaj mirila.

Boltzmann je bil hudo kratkoviden mož močne postave. V starejših letih mu je pri branju pomagala žena Jetti, končno pa mu je morala celo pisati rokopise.[16] V zadnjih letih življenja ga je mučil

[14] Polak, 1987, 20; Stiller, 1989, 18.
[15] Stiller, 1989, 32-33.
[16] Stiller, 1989, 41.

tudi strah pred predavanji, kar je najhujša težava, ki lahko doleti profesorja. Študente je pogosto spraševal kar v domači hiši in se vedel izredno nervozno. Svoje življenje je prostovoljno končal med septembrskimi družinskimi počitnicami ob gradu Devin (Diuino) tik onstran zahodne meje sodobne Slovenije. Mrtvega ga je našla hči, kar je bil seveda strahoten šok.

Vdova Jetti je živela na Dunaju še več kot tri desetletja. Umrla je kmalu po sramotnem *Anschlussu*, s katerim je veličina nekoč cesarskega Dunaja dokončno zamrla.

Boltzmann je bil osrednja osebnost zgodnje statistične mehanike. Kljub temu njegova polemična dela o teoriji plinov danes beremo bolj v zgodovinske namene. Že Maxwell je težko bral izredno dolga Boltzmannova dela, čeprav jih je upošteval in spoštoval. Podobne težave je imel Boltzmann pri branju jedrnatih Maxwellovih razprav.

Kot fizik in pozneje filozof je Boltzmann raziskoval v duhovno močno razgibanem Dunaju ob koncu stoletja; nove ideje so kar vrele na vseh področjih znanosti in umetnosti, od Sigmunda Freuda (1856 - 1939) do Stefana Zweiga (1881 - 1942). Boltzmannovo preseganje jezikovnega in idejnega prepada med humanističnimi in naravoslovnimi znanostmi se zdi danes še posebno pomembno ob »Sokalovi aferi«, ki buri duhove na obeh straneh.

ZAKLJUČEK

Lepa Jetti je bila prva med slovenskimi fiziki lepšega spola. Ni pa edina. Za njo so zrasle nove in danes se lahko pohvalimo s številnimi umnimi ženami in dekleti, ki krojijo napredek znanosti. Novejše raziskave razvoja znanosti celo napovedujejo, da bo naslednja revolucija v znanosti – feministična.[17]

Zahvala

Za podporo se zahvaljujem Mellonovemu skladu oddelka za zgodovino znanosti Univerze v Oklahomi.

LITERATURA

Flamm, Dieter (ur.). 1995. *Ludwig Boltzmann Henriette von Aigentler Briefwechsel.* Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag.
Höflechner, Walter, Hohenester, Adolf. 2. - 17. 5. 1985. *Ausstellung Ludwig Boltzmann*. Graz.
Höflechner, Walter. 1994. *Ludwig Boltzmann, Dokumentation eines Professorlebens. Prvi del knjige: Ludwig Boltzmann, Leben und Briefe.* Graz: Akademisch Druck und Verlagsanstalt.
Longino, Helene. 2003. Does the Structure of Scientific Revolution Permit a Feminist Revolution in Science? *Thomas Kuhn* (ur. Nickles, Thomas). Cambridge University Press. 262-281.
Polak, L.S. 1984. *Ludwig Boltzmann, Izbranie trudi*. Moskva: Nauka.
Polak, L.S. 1987. *Ludwig Boltzmann*. Moskva: Nauka.
Stiller, Wolfgang. 1989. *Ludwig Boltzmann*. Thun, Frankfurt am Main: Verlag Harri Deutsch.
Šantel, Anton. 1989, 1990. Moji spomini. *Srce in oko, Obzornik Prešernove družbe*. št. 6-22.
Šantel, Avgusta. 1989. *Družinska kronika, Srce in oko. Obzornik Prešernove družbe*. št. 1: 55-62; št. 2: 123-127.

SUMMARY

The beautiful and clever Henriette (Jetti) von Aigentler (1854 - 1938) was Boltzmann's wife, as everybody knows. But almost no one wrote about her Slovene descent yet. Jetti's Slovene ancestors make also Boltzmann himself partly ours. As Boltzmann is considered to be among the greatest

[17] Longino, 2003, 279.

physicists ever, our claims are very important for the Slovene nation and its more beautiful half in particular.

Jetti's mother was Slovene Enrika (Henrika) Fišer married von Aigentler (1828 - 1873) from Gorica. She liked Slovene people and Boltzmann was the only non-Slovene who got any success with her daughters, all polite and kind girls as only Slovenian ones could bee. That's another reason to think about Boltzmann's Slovene connections. Jetti was one of the very first female university students. She had to study hard because girls had no free entrance into university lecture rooms of her time.

Jetti's achievement as a teacher of mathematics and physics were not particularly very great. As a young girl she probably did not have enough patience with naughty children; but she learned the lesson latter, with her many children. She accomplished a great job as a hidden help in her husband's work. Behind every successful man there is a carrying able wife, and Jetty was just one of those. To help Boltzmann's troubles with painful short sightedness, she read the scientific papers to her fiancée and helped in his correspondence. Her polite worldwide connections helped a great deal to her husband's scientific achievements and enabled his frequent changes of university chairs.

Jetti never published any scientific papers under her own name, but she was in correspondence with the best minds of her era. She loved her older sister and her children Šantels, who eventually became famous Slovene painters. Their social life and holidays with Šantels are another example of Boltzmann Slovene connections.

Jetti loved her man; but he was ill and even getting worse. She was unable to postpone the Boltzmann's tragedy in Devin, on the very border of modern Slovenia. Jetti continued her fruitful life as the devoted widow in former emperor's Vienna and happen to be a sad witness of the decline of the once great town. She lived to see the success of her son-in-law Ludwig Flamm (1885 - 1964) and her grandson Dieter Flamm, both of them great physicists of our time. Jetty connected Boltzmann with Slovene nation even more than his Slovene teacher Jožef Stefan did. We have to be proud for her, and it's our duty to research her life more carefully in future.

Aleš Gabrič

OD MOŠKEGA DO UNISEX ŠOLSTVA

GABRIČ Aleš, doc. dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI - 1000 Ljubljana, Ales.Gabric@inz.si

37-055.25(497.4)(091)

OD MOŠKEGA DO UNISEX ŠOLSTVA

Namen tega prispevka ni spregovoriti zgolj o šolanju žensk oziroma o ženskem šolstvu, saj je bila ta tematika v slovenskem zgodovinopisju že obdelana. Pozornost bom posvetil možnosti enakopravnega vključevanja obeh spolov v različne stopnje šolanja, čemur so bili podrobneje posvečeni le nekateri prispevki, ki se sicer v širšem dotikajo tistega, kar je dostikrat označeno kot šolstvo nežnejšega spola. Prav tako se te problematike posebej ne dotikajo obširnejši pregledi slovenskega šolstva.

GABRIČ Aleš, Ph. D., Senior Specialised Staff Member, Institute of Contemporary History, Kongresni trg 1, SI - 1000 Ljubljana, Ales.Gabric@inz.si

37-055.25(497.4)(091)

From a Male to a Unisex School System

The article is not about educating women or about women-only educational systems, because both have already been given sufficient consideration in Slovenian historiography. Instead, I will focus on the equality of opportunities for men and women when entering different levels of education, a theme which has so far only been dealt with in a small number of articles otherwise touching upon what is often called the softer sex's educational systems. Neither have these problems been given any consideration in the more general surveys of Slovenian school systems.

1. UZAKONITEV ŠOLANJA = UZAKONITEV SPOLNE SEGREGACIJE

Namen tega prispevka ni spregovoriti zgolj o šolanju žensk oziroma o ženskem šolstvu, saj je bila ta tematika v slovenskem zgodovinopisju že obdelana. Pozornost bom posvetil možnosti enakopravnega vključevanja obeh spolov v različne stopnje šolanja, čemur so bili podrobneje posvečeni le nekateri prispevki, ki se sicer v širšem dotikajo tistega, kar je dostikrat označeno kot šolstvo nežnejšega spola.[1] Prav tako se te problematike posebej ne dotikajo obširnejši pregledi slovenskega šolstva.[2]

Vprašanju enakopravnejšega dostopa obeh spolov do izobrazbe se ni posvečalo pozornosti vse do konca 19. stoletja, zato tudi ni presenetljivo, da je to vprašanje spregledano tudi v najobširnejši zgodovini slovenskega šolstva Vlada Schmidta (kjer s 3. knjigo konča pri letu 1870). Iz Trubarjevih navedb v Cerkovni ordningi, da naj bi imeli v vsaki fari »šulmojstra«, ki naj *»te mlade hlapčiče inu deklice, purgarske inu kmetiške otroke, vuči slovenski brati inu opisati«*,[3] bi le težko izpeljali

[1] Glej dva zbornika o izobraževanju žensk: *Izobraževanje in zaposlovanje žensk nekoč in danes* (ur. Tjaša Mrgole Jukič et al.). Ptuj : Zgodovinski arhiv (prvi zbornik 1998; drugi zbornik 2000). Glej tudi: Tatjana Hojan: Žensko šolstvo in učiteljstvo na Slovenskem v preteklih stoletjih. *Zbornik za historiju školstva i prosvjete*, 4, 1968, str. 47-81. Tatjana Hojan: Slovenske učiteljice ob koncu 19. stoletja. *Šolska kronika — Zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje*, 7 — XXXI — 1998, str. 134-149; Mirjam Milharčič-Hladnik: *Šolstvo in učiteljice na Slovenskem*. Ljubljana : Znanstveno in publicistično središče, 1995; Mojca Peček: Feminizacija učiteljevanja 1869-1941. *Šolska kronika — Zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje*, 26, 1993, str. 61-73.Glej tudi zbornike posameznih šol, ki so bile včasih zgolj šole za dekleta.

[2] Vlado Schmidt: *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem 1 - 3*. Ljubljana : Delavska enotnost, 1988; Jože Ciperle - Andrej Vovko: *Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja*. Ljubljana : Slovenski šolski muzej, 1987.

[3] Navedeno po: Schmidt, *Zgodovina ... 1*, str. 52.

zamisel, da je imel Trubar pred očmi v prvi vrsti boj za »nacionalno« in »spolno« enakopravnost. Primarno je bilo seveda poučevanje katekizma, seznanjanje z verskimi resnicami in to v jeziku, ki ga otrok najbolj pozna, torej v materinščini.

Trubar in drugi protestanti so bili v zamislih o organizaciji šolstva ljudje svojega časa in tudi omemba »hlapčičev inu deklic« ni odstopala od srednjeveške in novoveške sheme pogleda na šolsko problematiko. V očeh zakonodajalcev je bilo vprašanje deklic v šoli vse do konca 19. stoletja omejeno na osnovno izobraževanje oziroma na elementarno šolstvo; in nič drugače ni bilo niti s Trubarjem in protestanti. Tudi stanovska šola, prva (predhodnica) »gimnazija« na našem ozemlju, je bila namenjena zgolj fantom; iz verskih idejnih pogledov bi se učiteljem na protestantski stanovski šoli zdel predlog, da bi v šolo vključili tudi dekleta, enako nesprejemljiv kot kasneje monopolistom na šolskem področju, jezuitom. Da o dekletih v šolah po protireformaciji sploh niso več premišljevali, gre bolj pripisati dejstvu, da v času jezuitskega šolstva niso posvečali pozornosti organizaciji elementarnega šolstva. Ko je do tega v času Marije Terezije prišlo, pa sploh ni bilo vprašanje, če je prva stopnja šolanja namenjena zgolj enemu ali obema spoloma. Gledajoč skozi takšno prizmo zato verjetno tudi ni presenetljiv podatek, da v Schmidtovi zgodovini slovenskega šolstva v imenskem indexu med težavnim iskanjem oseb ženskega spola najdemo le eno, ki je omenjena več kot enkrat (ostale lahko preštejemo na prste ene roke!), pa še ta ni bila Slovenka — Marija Terezija.

Tudi po terezijanski uzakonitvi elementarnega šolstva, ki se je zelo počasi prebijalo v zavest ljudi in v otroški vsakdanjik, je šolski sistem predvideval ločevanje po spolu. Leta 1805 so npr. v politično ustavo avstrijskih šol zapisali, da naj na podeželskih šolah, kjer so fantje in dekleta skupaj v enem razredu, *»deloma z ozirom na pospeševanje nravnosti, deloma pa z ozirom na potrebo različnega pouka na spol, ločiti deklice od dečkov«*. V mestih naj bi ustanavljali ločene šole za deklice in za dečke, 3. razred glavnih šol pa bi smele deklice obiskovati le v primeru, če v tistem mestu ni bilo posebne šole za deklice in če ni bilo v razredu vpisanih dovolj dečkov.[4] Na posebnih dekliških šolah je bil poudarek na ženskih ročnih delih. Toda prislovična kranjska konservativnost je bila vidna tudi v nizkem številu posebnih dekliških šol. Medtem ko jih je bilo leta 1851 na Goriškem in Tržaškem skupaj 50, na Štajerskem pa 14, so bile na Kranjskem in prav tako na Koroškem le po 4![5]

Do srede 19. stoletja so bile dekliške šole — razen redkih izjem — zasebne. Deloma so jih ustanavljali cerkveni redovi, uršulinke in šolske sestre, deloma bogatejše plemkinje in meščanke. Teh značilnosti tudi šolska reforma po 1848 ni na hitro spremenila, tako da je bilo še ob koncu 19. stoletja na Slovenskem razmerje med javnimi in zasebnimi dekliškimi šolami približno izenačeno. Tudi javne šole (pogosto so to bile šole v lasti cerkvenih redov z državno koncesijo) so bile ločene po spolih, da ne bi prihajalo do moralno »spornega« druženja deklet in fantov.[6]

2. ZAČETKI BOJA ZA ODPRAVO SPOLNE DISKRIMINACIJE V ŠOLAH

Po reformah, ki so sledile pomladi narodov, se je odnos do šolanja deklet le malenkostno spremenil. Gimnazije in univerze, ki so bile reformirane po letu 1849, so bile še vedno nedostopne za dekleta. Reformiranje elementarnega šolstva po zakonu iz leta 1869 pa je prineslo novost, saj je dovoljevalo ustanavljanje ženskih učiteljišč, torej nadaljevanje šolanja deklet tudi po končani ljudski šoli.

Učiteljišča so torej postala prva vrsta šole, na katerih so lahko dekleta po dokončanju elementarne stopnje šolanja nadaljevala učna leta kot enakopravne moškim, seveda ne v istem razredu ali šoli, saj so šole delili po spolih na moška in ženska učiteljišča. Do tega »popustka« zakonodajalcev ni vodila težnja po enakopravnejši udeležbi obeh spolov v šolanju, temveč povsem praktični vzroki. Učiteljski poklic je postal po šolski reformi 1869 še bolj nezanimiv za moške, kot je bil prej, saj so se morali odpovedati nekaterim postranskim zaslužkom, ki so jih imeli dotlej. Zato je kandidatov za učiteljišča in s tem učiteljev v času, ko so morali v šolske klopi spraviti vso mladino, zelo primanjkovalo. Tudi omiljenje pogojev za vpis na učiteljišča ni pripomoglo k odpravi teh težav. Rešitev je bila, da odprejo možnost vpisa na učiteljišča tudi dekletom. Še en dokaz več, da je bilo v zgodovini padanje ugleda določenega poklica v družbi običajno povezano s feminizacijo tega poklica.

[4] Navedeno po: Hojan, Žensko šolstvo in učiteljstvo na Slovenskem str. 53.
[5] Prav tam, str. 55.
[6] Prav tam, str. 51-58.

Zanimivo pri vsem skupaj je bilo, da so dekleta z vstopom v učiteljišča izboljšala povprečno raven izobraženosti dijaštva na tej vrsti šol. Prihajala so iz socialno višjih slojev kot njihovi kolegi in *»v splošnem velja, da so bile bolj izobražene kakor njihovi moški tovariši«*.[7] Skrb za šolanje učiteljskega kadra je sicer nase prevzela država, a ker je bilo kadra premalo, so dovolili tudi odpiranje zasebnih učiteljišč, s tem da so morali kandidati/ke zaključni izpit položiti na državnih šolah. Rimskokatoliški cerkvi so privatna ženska učiteljišča omogočala, da je obdržala vsaj del odvzetega vpliva na šolanje mladine. Poleg državnih učiteljišč v Ljubljani in Mariboru smo tako na našem ozemlju imeli še nekaj zasebnih, ki so si v nekaj letih pridobila pravico javnosti.

Ustanavljanje ženskih učiteljišč, višjih dekliških šol in licejev (v Ljubljani je občinski svet ustanovil prvo javno višjo dekliško šolo na našem ozemlju leta 1896) lahko ocenjujemo iz več perspektiv, med najpomembnejše pa vsekakor sodi boj žensk za uveljavitev spolne enakopravnosti v šolskem sistemu. V teh letih so bila ustanovljena tudi posebna društva učiteljic, ki so spoznale, da zahtev po enakopravnosti ne morejo uveljaviti niti v stanovskih vrstah.

Možnost prestopanja deklet iz ljudskih šol v nadaljnji šolski proces pa še ne pomeni, da se je stališče zakonodajalcev do vprašanja enakopravnosti dostopa obeh spolov do izobrazbe bistveno spremenilo. Resda se šolanje deklic ni nujno zakonsko končalo po ljudski šoli, toda ne smemo spregledati pomembnega dejstva — učiteljišča so bila vse do 2. svetovne vojne podrejena posebni zakonodaji in niso bila našteta v zakonih o srednjem šolstvu! Uradno je bilo tako srednje šolstvo še vedno privilegij moškega spola. Ustanavljanja dekliških učiteljišč, dekliških meščanskih šol in dekliških licejev zatorej še vedno ne bi mogli šteti za izenačevanje pravice spolov pri srednješolskem šolanju, saj jim ni bil omogočen redni zaključek srednje šole — matura kot vstopnica za univerzo, pa tudi ustanavljanje po spolih ločenih šol ni ravno spodbujalo enakopravnega odnosa spolov.

Šele leta 1872 je bilo v Avstriji dovoljeno, da so se na gimnazijo vpisala tudi dekleta, a zgolj kot privatistke. Po navodilu ministrstva iz leta 1877 je moral vsako vlogo privatistke pretehtati učiteljski zbor in presoditi, *»če proti sprejemu ni kakršnihkoli resnih pomislekov moralne ali disciplinske narave«*. Na koncu šolanja so lahko polagale tudi maturitetne izpite, vendar spričevalo po navodilu iz leta 1878 ni smelo biti označeno kot maturitetno, po uredbi iz leta 1896 pa so jim na spričevalo sicer zapisali, da so opravile maturitetni izpit, a so izpustili navedbo, da so si pridobile zrelost za vpis na univerzo. Šele na prelomu 19. v 20. stoletje so se smele prve posameznice vpisati na avstrijske univerze.[8] A tudi po tem, ko so smele pokukati v srednješolski razred, je za dekleta veljal drugačen režim kot za fante. Dijakinja ptujske gimnazije se je spominjala, da so se morala dekleta (hospitantke) zbirati v posebnem prostoru, kamor jih je prišel iskat profesor pred uro in jih odpeljal v razred, kjer so sedele ločeno od fantov. Po končani uri jih je profesor peljal nazaj v »njihov« prostor, kjer jih je pred naslednjo uro »pobral« profesor tistega predmeta.[9]

Ob številnih omejitvah so se dekleta le stežka prebijala skozi sistem, v katerem so o vsem odločali moški, ki so v šolanju žensk videli nevarnost za nravno življenje, opuščanje tradicionalnih vrednot, po katerih je ženskam mesto v ozkem družinskem krogu, kasneje pa tudi vse bolj nevarno konkurenco za delovna mesta. Malo je bilo že privatistk in hospitantk na gimnazijah, vse seveda niso prilezle do maturitetnih izpitov, še manj pa je bilo takšnih, ki so šolanje nadaljevale še na univerzitetni ravni. Po navedbah naj bi tako šele leta 1906 dobili prvo Slovenko s fakultetno diplomo, pridobljeno na filozofski fakulteti v Gradcu. To je bila Marija Wrigler, rojena leta 1879 v Novem mestu.[10] Ker je bilo pred prvo svetovno vojno že maturantk komaj za naštevanje v nekaj vrsticah, je jasno, da je iskanje diplomantk še toliko težavnejše.

Pa tudi po dokončanju posamezne šole ženske niso bile enakopravne moškim vrstnikom; omenil sem že omejitve pri opravljanju maturitetnih izpitov. Razliko so še najbolj občutile tiste izobraženke, ki jih je bilo največ in so tako najbolj »zbodle« v oči moške in jim postale pomembna konkurenca v boju za zaslužek. To so bile seveda učiteljice. Te so imele zakonsko določeno nižjo plačo od

[7] Schmidt, *Zgodovina ... 3*, str. 243.

[8] Tatjana Hojan: Naše prve maturantke. *Od mature do mature : zgodovinski razvoj mature na Slovenskem* (ur. Mateja Ribarič). Ljubljana : Slovenski šolski muzej, str. 68-70.

[9] Tjaša Mrgole Jukič: V šolo grem, pa pika! *Izobraževanje in zaposlovanje žensk nekoč in danes* (ur. Tjaša Mrgole Jukič). Ptuj : Zgodovinski arhiv, 1998, str. 113.

moških kolegov, saj naj kot samske ne bi imele takšnih materialnih potreb kot njihovi kolegi, ki so skrbeli za družino. Za učiteljice je namreč veljal celibat, poroko učiteljice brez privoljenja pristojne šolske oblasti pa so šteli za prostovoljno odpoved službe. Do formalnega približevanja plač učiteljev in učiteljic je prihajalo ob koncu 19. stoletja, toda dejansko so bile učiteljice še vedno na slabšem. Njihovi moški kolegi so namreč zasedali boljša in višja delovna mesta ter hitreje napredovali po plačilnih razredih.[11]

Pogled moških na žensko šolanje je na Slovenskem ostal večinsko odklonilen tudi po sprejetju liberalne šolske zakonodaje. Ženske bi morale, po pisanju učiteljev v slovenskih pedagoških listih, skrbeti predvsem za nravnost in vernost, če bi jih že šolali, bi morali pri izboru učnih vsebin v prvi vrsti misliti na praktične zadeve, ki jih morajo obvladati matere in gospodinje. V tovrstnih pogledih v času ločevanja duhov nista pretirano različnih načel zastopala niti oba sprta slovenska politična bloka, klerikalci in liberalci; povedano drugače — medtem ko so klerikalci to vprašanje pojmovali skozi prizmo svojih ozkih idejnih pogledov, ki ženskam ne namenja istih pravic kot moškim, se tudi liberalci niso posebej izkazali, saj do vprašanja ženskega šolanja niso zavzeli konkretnega in jasnega stališča.

Kljub spremembam v odnosu do šolanja žensk v zadnjih četrt stoletja Avstro-Ogrske je treba poudariti, da je med možnostmi izobraževanja fantov in deklet še vedno zeval velik prepad. Fantom je bila dostopna kakršnakoli izobrazba, le redkim dekletom pa se je uspelo med Scilo in Karibdo prebiti do izobrazbe, ki so jo bile sposobne doseči. Šolanje je bilo, z izjemo ljudskih šol, večinoma ločeno po spolih. Fante so učili učitelji in profesorji, dekleta so se učila pri učiteljicah in redke tudi pri osebah moškega spola. Šolstvo (z izjemo najnižje stopnje) je do leta 1918 poznalo dva segregirana svetova: moškega in ženskega; mešanega je bilo bolj malo.

3. IZENAČEVANJE MOŽNOSTI ŠOLANJA OBEH SPOLOV

Po prevratu leta 1918 so bile najpomembnejše spremembe v šolskem sistemu slovenizacija šolstva in izpopolnitev šolskega sistema, tretji veliki novosti, odpiranju celotnega šolskega sistema tudi ženskemu spolu, pa v preglednih slovenskih šolskih zgodovinah ni odmerjenega veliko prostora. Po spremembi državnega okvira se je uprava v Državi SHS in nato Kraljevini SHS brez velikega pompa odpovedala oviram, ki so pred tem dekletom omejevale vstop v šolske prostore. Pripadnice nežnejšega spola so dobile možnost dostopa do vseh stopenj izobraževanja. Kot da bi hotela to simbolično pokazati, kot da bi šlo za sladko maščevanje za večstoletno odrivanje od šolskih prostorov, je v promocijskem protokolu (kjer so zabeležene promocije doktorandov) leta 1919 ustanovljene univerze v Ljubljani (med prvimi osemnajstimi imenovanimi profesorji seveda ni bilo nobene ženske) pod številko 001 kot prvi na Slovenskem promovirani doktor, pardon — doktorica — vpisana Ana Mayer, ki je doktorirala na filozofski fakulteti.[12]

Ženske so torej lahko segle tudi po najvišji izobrazbi, kar pa še ne pomeni, da je bilo ločevanja po spolih v šolskih prostorih konec. Nekatere srednje šole in učiteljišča so bila še vedno zgolj moška ali zgolj ženska, kar velja zlasti za katoliške šole s pravico javnosti in za učiteljišča. Za razliko od stanja pred 1. svetovno vojno je vse bolj prevladovalo spolno »mešano« šolstvo na vseh ravneh šolanja, delna spolna segregacija pa je ostajala kot dediščina minulih časov ali idejnih pogledov na različne potrebe v izobraževanju fantov in deklet.

Sprva so na srednjih šolah, gimnazijah sicer določili delež, koliko deklet sme biti v razredu, a so to kmalu preklicali. Delež deklet na nekdaj zgolj moških šolah se je nezadržno dvigal. Pred 1. svetovno vojno je bilo v gimnazijskih razredih le za peščico hospitantk in privatistk, prvo leto po koncu je na devet gimnazijcev prišla po ena gimnazijka, pred 2. svetovno vojno sta bili od petih vpisanih na gimnaziji že približno dve dekleti.

[10] Aleksandra Serše: Profesorice. *Splošno žensko društvo : 1901 – 1945* (ur. Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Serše), str. 232.

[11] Peček, Feminizacija učiteljevanja, str. 62-68.

[12] Prva stran promocijskega protokola objavljena v: *75 let Univerze v Ljubljani : 75 let neprekinjenega delovanja Univerze v Ljubljani : 1919 – 1994* (ur. Mojca Repež). Ljubljana : Univerza, str. 16.

Število dijakov in dijakinj v gimnazijah na Slovenskem med svetovnima vojnama[13]

	Vseh skupaj	Od tega deklet	Delež deklet v %
Šolsko leto 1918/19	4914	578	11,8
Šolsko leto 1928/29	6960	1972	28,3
Šolsko leto 1937/38	12.135	4282	35,3

Naraščal je tudi delež študentk na ljubljanski univerzi, vendar počasneje, z več kot desetletnim zaostankom v primerjavi z gimnazijami. To je povsem razumljivo, saj so morale generacije deklet, ki jim je bilo dopuščeno obiskovanje šole, najprej šele prekrižariti skozi gimnazijska leta. Kljub navidezni enakopravnosti so verjetno še imela zadržke do študija na posameznih študijskih usmeritvah zaradi nespodbudne možnosti zaposlovanja. Tako je prihajalo do svojevrstnih kontradiktornosti. Ženska je lahko enakopravno z moškim študirala in dokončala študij prava, ni pa se mogla zaposliti kot sodnica, saj so lahko bili sodniki zgolj moški. Možnost študija ženskam torej še ni prinašala vseh praktičnih rezultatov, ki naj bi jih dokončanje tega študija tudi prineslo. Na visokošolski stopnji izobraževanja so bila dekleta odrinjena od možnosti študija na eni od petih fakultet ljubljanske univerze, od Teološke.

Število vpisanih na ljubljanski univerzi med svetovnima vojnama[14]

	Vseh skupaj	Od tega deklet	Delež deklet v %
Študijsko leto 1919/20	695	25	3,6
Študijsko leto 1928/29	1353	154	11,4
Študijsko leto 1937/38	1873	346	18,5

Spremembe v šolski politiki glede (ne)enakopravnosti spolov po nastanku Kraljevine SHS leta 1918 so se dotaknile tudi položaja učiteljic. Ta je bil izenačen z učiteljskim, kar pomeni, da so iz zakonodaje izginili predpisi o neizenačenosti plač in o celibatu učiteljic. Da pa stvar le ni utonila povsem v pozabo, so pokazala trideseta leta. V času gospodarske krize je namreč vlada hotela varčevati pri šolskih izdatkih, pri tem pa so najprej pomislili na učiteljice, ki so izgubile nekatere draginjske doklade, leta 1937 pa so celo vnovič vpeljali delni celibat. Toda premalo premišljene ukrepe je ministrstvo kmalu preklicalo.[15] Slovenski del države je imel »presežek« učiteljskega kadra, kar je sprožalo polemike na nivoju učitelji : neporočene učiteljice : poročene učiteljice. Če bi bilo že treba kje kaj privarčevati ali koga odpustiti iz službe, so se začeli obračati proti poročenim učiteljicam.

Toda med vrednotami so vedno bolj prihajale v ospredje tiste, na katere prisegamo še danes: da imajo kot ostali tudi učiteljice pravico do proste izbire poklica in da tudi učiteljski poklic zahteva primerno plačilo po načelu — za enako delo enako plačilo. Iz avstrijskih časov podedovani argument, da je učiteljica prvovrsten pedagog zaradi prirojene materinskosti (ki naj bi jo prenašala na šolske otroke in se zatorej ne bi poročila, da je ne bi trošila na lastnih), je vse bolj tonil v pozabo.

4. PREPOVED SPOLNE SEGREGACIJE V ŠOLSTVU

Do končne ukinitve ločevanja po spolih v šolskih razredih je prišlo nekaj let po drugi svetovni vojni v drugi Jugoslaviji. Že s podržavljenjem vseh šolskih objektov oziroma z ukinitvijo privatnega šolstva, kamor so sodile zlasti katoliške šole, ki so vse po vrsti ločevale fante od deklet, se je že v prvem povojnem šolskem letu 1945/46 zelo zmanjšal delež spolno enobarvnih šolskih oddelkov. Do odprave večjega dela spolno ločenih šolskih oddelkov je tako prišlo nekako mimogrede, v času poudarjanja nove vloge ženske v družbi, ko so ženske dobile volilno pravico in so smele pokukati tudi v svet politike. V šolskem sistemu na Slovenskem za šolanje deklet ni bilo več ovir. Razlike v deležih fantov in deklet v posamezni vrsti šol so bila tako vse bolj posledica tradicionalne delitve na ženska in moška dela. Vse bolj enakopravno sta bila oba spola zastopana tudi v zbornicah in za razliko od starih časov smo poleg ravnateljev dobivali tudi vse več ravnateljic.

Spolno enakopravnost je skušala oblast utrjevati tudi z imenovanjem žensk na vodilna mesta. Leta 1946 je v Sloveniji vodenje šolskega resorja na državni ravni prvič prevzela v roke ženska. Za mi-

[13] *Spominski zbornik Slovenije. Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije*. Ljubljana 1939, str. 184.
[14] Prav tam, str. 306.

nistrico za prosveto Ljudske republike Slovenije je bila imenovana Lidija Šentjurc. Pred začetkom naslednjega šolskega leta 1947/48 je ministrica Šentjurčeva 7. avgusta 1947 podpisala sledečo odredbo:[16]

»Na predlog oddelka za šolstvo
odločam,
da se na vseh osnovnih šolah in gimnazijah, kjer se je doslej še vršil pouk ločeno po spolih, uvede s šolskim letom 1947/48 skupen pouk za učence in učenke.
Ministrstvo za prosveto bo po predlogih prosvetnih odsekov OLO določilo šolske okoliše in šole preimenovalo.«

S tem je bila formalno zaključena večstoletna spolna segregacija v šolskih prostorih. Ločevanje na »moške« in »ženske« šole je moralo biti jasno razvidno tudi s preimenovanjem šol. Toda ker izjeme vedno potrjujejo pravilo, je treba dodati še, s katerimi izjemami ta odlok še ni obračunal. Odlok se omejuje na osnovno in srednje šolstvo, ne omenja pa visokošolskega študija. Tako se je izključevanje deklet od študijskega procesa še vnaprej nadaljevalo na eni od fakultet, na Teološki. Ta je bila za naslednja štiri desetletja in pol, ko je delovala kot zasebni cerkveni zavod, še edina izobraževalna ustanova, namenjena zgolj močnejšemu spolu.

Če pogledamo razmerje deklet in fantov na srednjih in visokošolskih ustanovah, lahko ugotovimo, da je razmerje skladno s tradicionalnimi naziranji o delitvi na moška in ženska dela. Poleg šolskih klopi so pripadnice nežnejšega spola vse bolj polnile tudi zbornice in kabinete, saj se je večal tudi delež žensk med srednješolskimi in visokošolskimi profesorji, kjer pa se je še vseeno ohranila moška prevlada.

Število vpisanih na gimnazijah v Sloveniji v drugi polovici 20. stoletja[17]

	Vseh skupaj	Od tega deklet	Delež deklet v %
Šolsko leto 1959/60	7.484	4.030	53,8
Šolsko leto 1969/70	13.416	8.743	65,2
Šolsko leto 1999/2000	31.426	18.661	59,4

Dekleta so tako v zadnjega pol stoletja prevzela večino tudi v nekdaj tradicionalni moški trdnjavi, na gimnazijah. Ženska večina je bila močnejša v časih zapostavljanja gimnazij v komunistični državi, po vnovični uzakonitvi gimnazij v devetdesetih letih in vpeljavi strokovnih in tehniških gimnazijskih programov pa se je delež fantov celo povečal. Izrazita je postala ženska večina na srednjih šolah na nekaterih humanističnih in družboslovnih usmeritvah, npr. na šolah za izobraževanje učiteljskega kadra in na administrativnih, gostinsko-turističnih, zdravstvenih, tekstilnih šolah, pa še kaj bi se našlo.

Število vpisanih na visokošolskih ustanovah v Sloveniji v drugi polovici 20. stoletja

	Vseh skupaj	Od tega deklet	Delež deklet v %
Študijsko leto 1953/54	5.992	1.763	29,4
Študijsko leto 1969/70	21.632	9.163	42,4
Študijsko leto 2000/01	82.812	47.460	57,3

Tudi v visokem šolstvu so trendi sledili tistim iz srednjega. Študentke so se v petdesetih in šestdesetih letih najprej izenačile in nato do konca stoletja prevzele večino na humanistično-družboslovnih fakultetah in visokih šolah, npr. na filozofski, ekonomski, pravni, upravni, fakulteti za družbene vede itd. Na nekaterih od teh šol jih je bilo ob prelomu 20. v 21. stoletje že več kot dve tretjini vseh vpisanih. Na tehniških in naravoslovnih usmeritvah je bilo ponekod študentk komaj za vzorec (strojništvo, elektrotehnika, montanistika), drugod že pomemben delež (arhitektura, gradbeništvo, geodezija; matematika – fizika, ...), ponekod pa že več kot študentskih kolegov (kemija – farmaci-

[15] Peček, Feminizacija učiteljevanja, str. 71-72.
[16] *Vestnik ministrstva za prosveto Ljudske republike Slovenije*, II, št. 11, 28. 8. 1947, str. 116.
[17] Podatki za to in naslednjo tabelo so vzeti iz Statističnih letopisov Slovenije. Za izhodišče je tu vzeto šolsko leto po šolski reformi 1958, saj podatki pred tem niso primerljivi s kasnejšimi.

ja; živilska tehnologija; biologija). Tudi na medicini so dekleta številčno prekašala fante, vse večja razlika v njihovo korist pa se je bolj uveljavila na smeri, kjer se usposabljajo za vrtanje po zobeh.

Še zadnja trdnjava ekskluzivno moškega šolanja je padla po naslednjem političnem prevratu, po demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije. Po ponovni vključitvi Teološke fakultete v Univerzo v Ljubljani ob koncu leta 1992 je začelo vodstvo fakultete usklajevati svoje predpise z univerzitetnimi. Ena od pomembnejših sprememb, ki se je zgodila v naslednjih letih, je bila možnost študija teologije tudi za ženske. In vpis na Teološko fakulteto je kmalu začel slediti trendom na drugih humanističnih fakultetah. Že po nekaj letih je število vpisanih deklet preseglo število vpisanih fantov in sprehod po prostorih Teološke fakultete je očem dosti prijetnejši kot nekoč.

Jože Rataj

OD POŠTNE USLUŽBENKE DO ZGODOVINARKE (Življenjska zgodba Ane Wambrechtsamer)

RATAJ Jože, prof. zgod., kustos, Pokrajinski muzej Celje, Muzejski trg 1, SI - 3000 Celje, joze.rataj@pokmuz-ce.si

929 Wambrechtsamer A.

OD POŠTNE USLUŽBENKE DO ZGODOVINARKE (ŽIVLJENJSKA ZGODBA ANE WAMBRECHTSAMER)

Avtor opisuje življenjsko in ustvarjalno pot pisateljice Ane Wambrechtsamer, ki se je rodila 4. julija 1897 v Šentvidu pri Planini. Šolo je začela obiskovati na Planini leta 1903, v letu 1908 pa odšla v meščansko šolo v Celje. Že leta 1909 so Anini starši prodali posest na Planini in se preselili v Studence pri Mariboru. Leta 1915 je začela obiskovati tečaj za poštno uslužbenko. Kot pripravnico so jo dodelili materi, ki je bila upravnica pošte v Studencih. Leta 1918 sta Ana in njena mati nadaljevali službeno pot skupaj v St. Lamprechtu. V bližini je bil samostan s izjemno bogato knjižnico. Z njeno pomočjo si je Ana ustvarila obsežno znanje ter dobivala inspiracije za svoja literarna in zgodovinska dela. Njena prva literarna dela so začela nastajati že v času šolanja leta 1913. V letu 1922 se je poročila z dvajset let starejšim višjim poštnim uradnikom Hansom Sigmundtom, vendar je ta zakon razpadel že po dveh letih. Po ločitvi in opustitvi službe poštne uradnice leta 1924 se je v celoti posvetila pisanju vse do svoje zgodnje smrti 4. avgusta 1933.

RATAJ Jože, Teacher of History, Curator, Regional museum Celje, Muzejski trg 1, SI - 3000 Celje, joze.rataj@pokmuz-ce.si

929 Wambrechtsamer A.

From a Post-Office Clerk to an Historian: The Life of Ana Wambrechtsamer

The author describes the life and work of the writer Ana Wambrechtsamer, born on 4 July 1897 in Šentvid pri Planini. She first went to school in 1903 in Planina and entered a town school in Celje in 1908. In 1909 her parents sold their property in Planina and moved to Studenci near Maribor. In 1915 she entered a course for post-office employees. As a probationer, she was assigned to her mother, who worked as a supervisor of the post-office in Studenci. In 1918 the Post transferred them both to St. Lamprecht. There was a monastery with a rich library close by. There Ana acquired considerable knowledge and found inspiration for her literary and historical writing. She wrote her first literary works as a school girl in 1913. In 1922 she married a senior post-office clerk, Hans Sigmund, who was twenty years older than she, but the marriage dissolved after only two years. After the divorce and after quitting as a post-office clerk in 1924, she dedicated herself completely to writing until her untimely death on 4 August 1933.

Rodila se je očetu Friedrichu Wambrechtsamerju in Mariji, rojeni Rožanc, 4. julija 1897. Oče je izviral iz stare celjske meščanske družine, postal trgovec in kupil posestvo na Planini. Tam je spoznal Marijo Rožanc, hčerko bančnega uradnika iz okolice Celja, in se z njo leta 1894 poročil v cerkvi v Šentvidu pri Planini.[1]

Prvorojenec Reinhold je zakoncema umrl v prvem letu starosti, kot drugi otrok pa se je rodila Ana. Že v zgodnjih otroških letih se je razen z nemščino, ki se je uporabljala v komunikaciji pretežno znotraj družine, srečevala tudi s slovenskim jezikom, ki ga je govorila kmečka okolica, seveda pa tudi hlapci na domačem posestvu. Šolo je začela obiskovati na Planini leta 1903, že v letu 1908 pa odšla v meščansko šolo v Celje. Šolanje v Celju ji je odstrlo do takrat neznane nacionalne napetosti med nemško in slovensko govorečimi prebivalci mesta in okolice.

[1] Niko Kuret, Beseda o avtorju, Kronika planinskega gradu in trga, Prosvetno društvo Planina pri Sevnici, 1995, str. 298.

Že leta 1909 so Anini starši prodali posest na Planini in se preselili v Studence pri Mariboru. S tem je bilo zaključeno Anino bivanje v teh krajih, čeprav je ohranjala stike s Planino vse do smrti in se to obdobje njenega življenja močno odraža v njenih ne le leposlovnih, ampak tudi v zgodovinskih delih.[2]

Njeno življenje v Studencih je potekalo razmeroma mirno, prelomnico pa je pomenilo leto 1914, ko je izbruhnila vojna, 10. oktobra istega leta pa je umrl še oče. Že prej (1909) je zapustila šolo v Celju, leta 1915 pa začela obiskovati tečaj za poštno uslužbenko.[3] Kot pripravnico so jo dodelili materi, ki je bila upravnica pošte v Studencih in tu je Ana delala do leta 1919.

S propadom monarhije leta 1918 sta Ana in njena mati nadaljevali službeno pot skupaj v St. Lamprechtu.[4] V bližini je bil samostan s izjemno bogato knjižnico, ki je v marsičem določila Anino nadaljnjo življenjsko pot. Z njeno pomočjo si je Ana ustvarila obsežno znanje ter dobivala inspiracije za svoja literarna in zgodovinska dela. Leta 1920 je prvič obiskala Dunaj, ki jo je toliko prevzel, da je prvič začela razmišljati o opustitvi svojega starega poklica. V letu 1922 se je poročila z dvajset let starejšim višjim poštnim uradnikom Hansom Sigmundtom, vendar je ta zakon razpadel že po dveh letih. Ana v številnih ohranjenih pismih opisuje to življenjsko potezo kot svojevrstno napako.[5] Po ločitvi in opustitvi službe poštne uradnice leta 1924 se je v celoti posvetila pisanju vse do svoje zgodnje smrti 4. avgusta 1933.

Prva literarna dela so začela nastajati že v času šolanja leta 1913. Ena njenih začetnih stvaritev je bila pesem *Jung sterben* (Umreti mlad), ki jo je napisala ob izjemno hudi pljučnici, ki jo je prizadela leta 1913 in močno zaznamovala tudi njeno kasnejše zdravje. Izbruh prve svetovne vojne se je je dotaknil tako osebno kot literarno, saj je bila Ana močno dovzetna za vojne novice. Za roman *Reinhold der Grenzer*, ki je začel nastajati konec 20. let, je sama povedala, da je bila takrat popolnoma podvržena domoljubnim mislim o časti in slavi domovine in da bi se ji vsako drugačno razmišljanje zdelo največje izdajstvo.[6]

Ana je svoj pisateljski opus najprej objavljala v časopisu Deutsche Wacht, ki se je kasneje preimenoval v Cillier Zeitung in v zadnjem obdobju izhajanja v Deutsche Zeitung. Pri tem je naletela na veliko podporo urednika časopisa Franza Schauerja, ki je bil močno nemško usmerjen, saj je bil nosilec liste in stranke Deutsche Liste ter kasneje nemški poslanec v beograjskem parlamentu v času Kraljevine SHS. V tem časopisu je Ana objavila vrsto zgodovinskih člankov, kot so: *Die Grafen von Cilli und die Veste Montpreis* (22. 7. 1928), *Die Marienkirche in Cilli* (v aprilu 1929), *Der letzte untersteierische Bauernaufstand* (5. 5. 1929), *Die letzte Gräfin von Cilli* (6. 6. 1929), *Graf Friedrich II. als Gänner der Stadt Cilli* (10. 10. 1929), *Das Spittal zu Tüffer* (2. 11. 1930), *Einiges über Gruft der Cillier Grafen* (25. 12. 1930), *Aus Johann Gabriel Seidls Tagen* (13. 9. 1931) in *Aus dem Leben einer Bayreuther Sängerin* (24. 7. 1932).[7]

---

[2] O tem priča vzdrževanje stikov s prijateljico Elo Jurše, ki ji je leta stala ob strani. Ela Jurše je lektorirala Kroniko planinskega gradu in trga, ki jo je napisala A. Wambrechtsamer. O prisrčnih odnosih priča vrsta ohranjenih pisem A. Wambrechtsamer predvsem med leti 1926 in 1933. Pisma so ohranjena in objavljena v Zborniku Ana Wambrechtsamer 1897-1933, urednik Aleksandra Krofl, Turistično društvo Planina pri Sevnici, 1998.

[3] Leta 1909 je družina prodala posestvo na Planini in se preselila v Studence pri Mariboru. Za Ano je bil to šok, saj je imela vrsto prijateljic na Planini. Kljub preselitvi v Studence je ohranjala stike s Planino do konca življenja. Leta 1913 je zbolela za hudo obliko pljučnice in opustila šolanje na učiteljišču v Mariboru. Zbornik Ana Wambrechtsamer 1897-1933, urednik Aleksandra Krofl, Turistično društvo Planina pri Sevnici, 1998, str. 24.

[4] Ana v svojih spominih opisuje močno domotožje v času, ko sta z materjo bivali v St. Lamprechtu. To obdobje je zaznamovano predvsem s seznanitvijo z bogatim gradivom v samostanski knjižnici, kar se je odražalo kasneje v njenem literarnem opusu. Niko Kuret, Ana Wambrechtsamer, Svet med Bočem in Bohorjem, Šentjur pri Celju-Šmarje pri Jelšah, 1984, str. 735.

[5] Pismo Franziski von Formacher, rokopis v Steiermärkische Landesbibliothek Graz, Hs. 463.

[6] Roman je ostal v rokopisu, ki ga hranijo v Landesbibliothek v Gradcu. Nosi številko Hs 463. Zbornik Ana Wambrechtsamer 1897-1933, urednik Aleksandra Krofl, Turistično društvo Planina pri Sevnici, 1998, str. 109.

[7] Spisek objavljenih del v Deutsche Wacht/Cillier Zeitung/Deutsche Zeitung je povzet po doktorski disertaciji, ki jo je napisala Gernot Mitteregger s naslovom Anna Wambrechtsamer – Ein Beitrag zur Literaturgeschichte der Steiermark, Graz 1967.

Razen v Deutsche Wacht je zgodovinsko obarvano tematiko objavljala še v časopisih Tagespost Graz in Heimgarten. Vsi članki kažejo na dobro poznavanje zgodovinskih dejstev, in sicer ne le o Planini in družini grofov Celjskih. Tovrstna zgodovinska tematika postane še izrazitejša v njenih kasnejših in bolj zaokroženih delih, kot sta roman *Danes grofje Celjski in nikdar več* ter *Kronika trga Planina*.

Pripovedi so začele nastajati v času njenega zakona med letoma 1922 in 1924. Tema ljubezni do domovine se je izrazila v delu *Das letzte Trianschen* (Poslednje pritrkavanje), etične dileme in odnos posameznik – zakon pa je oblikovala v zgodbi *Der Gusej* (gre za znano zgodbo o razbojniku Guzeju, ki je zaradi okoliščin postal razbojnik in je deloval na področju Planine). V času njenega življenja je bil namreč spomin na ta lik pri ljudeh še izjemno živ. Sledila je zgodovinsko obarvana pripovedka *Die Sage von Erbauung des Schlosses Montpreis* (O zidavi gradu Planina), ki je bila objavljena v Cillier Zeitung leta 1923.

Po ločitvi leta 1924 je veliko časa namenila proučevanju arhivskega gradiva v Deželnem arhivu v Gradcu. V ohranjenem gradivu Ane Wambrechtsamer, ki ga hranijo v Deželni knjižnici v Gradcu, je med drugim njen zapis o nastajanju Kronike trga Planina, kjer pravi: *»...ko sem zbirala podatke za zgodovinsko novelo o Planini, sem jeseni 1924 odšla v deželno knjižnico in kasneje v deželni arhiv. Našla sem toliko snovi, da sem se odločila, da napišem kroniko mojega rojstnega kraja in njegovih zanimivih gospodarjev...«*.[8]

Kronika trga Planina je bila dokončana avgusta leta 1929. Originalni izvod te kronike je Ana podarila Planini, kopijo pa prodala Zgodovinskemu društvu v Mariboru. Tu je nastalo zanimivo časovno zaporedje. V Časopisu za zgodovino in narodopisje, v letniku XXVII/1932 najdemo na strani 65 v opombi podatek, ki pravi, da je: *»Zgodovinsko društvo leta 1931 kupilo za svoj arhiv (slovenski pisano) kroniko, ki jo je o Planini spisala gospa Ana Wambrechtsamer...«*.[9] Zanimivo je, da je ta kronika planinskega gradu in trga ugledala luč sveta šele leta 1995, ko jo je izdalo Prosvetno društvo Planina.

Ob pripravi tega dela je Ana v arhivu naletela na množino arhivskega gradiva o grofih Celjskih, kar jo je spodbudilo, da to tematiko obdela. V pripravi na pisanje romana pa so nastala tudi krajša prozna dela, kot so *Die letzte Gräfin von Cilli* (Zadnja celjska grofica) in *Graf Friedrich II. als Gönner der Stadt Cilli* (Grof Friderik II. kot zaščitnik mesta Celja). V tem času se je lotila še prevajanja del, vezanih na zgodovino Celjskih, in sicer Veronike Deseniške, leta 1930 pa še dela Antona Novačana Herman Celjski, ter ju prevedla v nemščino.[10]

Priprave na pisanje romana *Heut Grafen von Cilly und nimmermehr* (Danes grofje Celjski in nikdar več) so se začele leta 1928, sam roman pa je bil dokončan leta 1932. Ana Wambrechtsamer je začela iskati založnika za to svoje delo, a je šele naslednje leto uspela skleniti dogovor z graško založbo Leykam, tako da je delo izšlo tik pred njeno smrtjo leta 1933. Doživelo je številne izdaje v nemškem in kasneje tudi slovenskem jeziku. Prva izdaja iz leta 1933 je hitro pošla, sledili pa so ponatisi leta 1942 in 1945. V slovenskem jeziku je delo prvič izšlo leta 1940 pri Naši knjigi. Sledile so nove izdaje dela, ki ga je prvi prevedel dr. Niko Kuret, in sicer leta 1957, 1962, 1963, 1977 in nazadnje pri založbi Mladinska knjiga v Ljubljani leta 1992. To dokazuje, da je Ana Wambrechtsamer z omenjenim delom dosegla svoj pisateljski vrhunec. Omeniti velja njeno navedbo v enem od ohranjenih pisem njene zapuščine: *»...sicer pa pripomnim, da v vseh položajih ohranjam pravilna slovenska imena in uporabljam nemška samo tam, kjer so zgodovinsko dokazana, ker hočem nemškemu bralcu pokazati pravilno sliko Spodnje Štajerske; namreč ljudstvo, ki je slovensko, Nemce pa kot priseljene meščane in tržane...«*.[11] Čeprav gre za pisateljico, ki se z večino svojih pesniških in proznih besedil deklarira kot Nemka, ta izjava dokazuje tudi njen čut za slovenstvo.

[8] Ana Wambrechtsamers Leben, rokopis o življenju A. Wambrechtsamer, ki ga je napisala njena mati Marija 14. 2. 1940. Rokopis hranijo v Steiermärkisches Landesbibliothek v Gradcu.

[9] Časopis za zgodovino in narodopisje, letnik XXXVII, snopič 2, Zgodovinsko društvo v Mariboru 1932, str. 65.

[10] Nemški prevod svojega dela je Anton Novačan avtoriziral. Zbornik Ana Wambrechtsamer 1897-1933, urednik Aleksandra Krofl, Turistično društvo Planina pri Sevnici, 1998, str. 36.

[11] Pismo Eli Jurše, 27. 10. 1928. Pismo navaja v svojem zapisu ob izdaji Kronike planinskega gradu in trga. Planina 1995, str. 297.

Arhivsko gradivo, ki ga je uporabljala pri pripravi svojih temeljnih zgodovinskih del, kaže na njeno skrbnost pri zbiranju podatkov. Res je, da gre v primeru grofov Celjskih ponekod za odmik od zgodovinske resnice in dejstev, poznavanje tako širokega spektra virov pa vendarle vzbuja občudovanje. Podobno situacijo zasledimo tudi pri razpravi Planina in njeni prvi gospodarji v ČZN XXVII iz leta 1932, kjer sama v opombah navaja vrsto arhivskega – gre predvsem za listinsko gradivo - ki se nahaja v Državnem arhivu na Dunaju, prepisi pa so hranjeni v Deželnem arhivu v Gradcu.

Poleg navedenih objavljenih del Wambrechtsamerjeve zagotovo ne smemo pozabiti gradiva, ki ga danes hranijo v Deželni knjižnici v Gradcu. Med temi bom izpostavil le nekatera, kot so: *Woher der name Montpreis kommen mag* (Od kod lahko prihaja ime Planina, 26. 7. 1923), *Die Weisse Frau* (Bela žena, 24. 2. 1924), Reinhold der Grenzer (nedokončan roman, 1932/33), *Aus der Vergangenheit der Stadt Cilli* (Iz preteklosti Celja, 4. 2. 1930), *Die Erlebnisse des Emigranten Philip Carmont* (Doživljaji emigranta Philipa Carmonta, 23. 2. 1933), *Montpareis* in druga.[12] V tem sklopu je tudi prevod Župančičeve tragedije v petih delih z naslovom Veronika Deseniška iz leta 1925.

Vseh neobjavljenih del je 25, v celoti pa opus Ane Wambrechtsamer obsega 22 literarnih del, 30 pesmi ter 10 zgodovinskih del v nemškem jeziku.

V slovenskem jeziku so bila doslej objavljena naslednja dela: *Planina in njeni prvi gospodarji*, ČZN XXVII 1932, str. 65 do 80; *Kronika planinskega gradu in trga*, ki jo je izdalo Prosvetno društvo Planina pri Sevnici 1995; dramsko besedilo z naslovom *Za staro pravdo*, ki ga je založila Prostovoljna gasilska četa na Planini pri Sevnici 1938 ter zbirka *Pesmi*, ki so izšle v slovenskem in nemškem jeziku, Planina 1997, ter roman *Danes grofje Celjski in nikdar več*. Zbirka pesmi je izšla z velikimi prizadevanji dr. Janeza Šmida s Planine pri Sevnici.[13]

Naj zaključim z mislijo Nika Kureta, ki jo je zapisal v članku Ob 50-letnici smrti Ane Wambrechtsamerjeve, avtorice romana o grofih Celjskih: *»Wambrechtsamerjeva je dosegla svoj vrh v nemški literaturi, hkrati pa se je odpravljala na pot slovenske pisateljice. Kljub njeni močni volji in silnemu trudu bi bila ta pot – po mojem – zanjo veliko tveganje. Smrt ji je ustavila korak ...«*[14]

To vsekakor drži, prav tako pa tudi dejstvo, da je kot samouk v zgodovinopisju lahko svetel vzor številnim današnjim iskalcem, ki proučujejo zgodovinski spomin svojega prostora.

[12] Glej opombo 7.

[13] Velika prizadevanja za ovrednotenje pomena Ane Wambrechtsamer zagotovo pripadajo dr. Niku Kuretu in dr. Janezu Šmidu. Vedenje o sami pisateljici in tudi zgodovinopiski bi bilo dosti manjše. Niko Kuret je prvič njeno delo ovrednotil že v spremnem tekstu Za staro pravdo, ki je izšla 1938. Kasneje je zapis o njeni vlogi podal v zborniku Med Bočem in Bohorjem, Šentjur pri Celju – Šmarje pri Jelšah 1984, str. 735.

[14] Ob 50 letnici smrti 1983 pa je v Književnih listih objavil obsežen prispevek o njenem življenju in delu. Delo, št. 196, 25. 8. 1983, Književni listi, str. 8-9.

Janez Stergar

DR. ÁNGELA PISKERNIK (1886 - 1967), KOROŠKA NARAVOSLOVKA, NARAVOVARSTVENICA IN NARODNA DELAVKA

STERGAR Janez, prof. zgod., strokovni svetnik, Inštitut za narodnostna vprašanja, Erjavčeva 26, p. p. 1723, SI - 1101 Ljubljana, janez.stergar@guest.arnes.si

501/502: 929 Piskernik A.
929 Piskernik A.

DR. ÁNGELA PISKERNIK (1886 - 1967), KOROŠKA NARAVOSLOVKA, NARAVOVARSTVENICA IN NARODNA DELAVKA

Koroška botaničarka Ángela Piskernik (27. 8. 1886 Lobnik - 23. 12. 1967 Ljubljana) ena prvih slovenskih univerzitetno izobraženih žena, je poznana kot naravoslovka in pedagoginja in mednarodno priznana varuhinja narave. 1916-26 je delala v deželnem muzeju v Ljubljani, nato kot srednješolska profesorica, bila 1943-45 v zaporu in koncentracijskem taborišču Ravensbrück, po vojni pa spet v muzejski in konservatorski službi. Objavljala je tudi koroške etnografske in kulturnozgodovinske prispevke ter nemške jezikovne priročnike. Od študentskih let je bila dejavna narodna delavka (pred plebiscitom 10. 10. 1920 na Koroškem in nato v osrednji Sloveniji). Med svetovnima vojnama je bila dejavna v katoliških ženskih organizacijah. Njena korespondenca in spomini sodobnikov kažejo, da je bila kot lepa in duhovita ženska prijateljica ali »muza« več znanim Slovencem, vendar se nikoli ni poročila.

Ključne besede: Ángela Piskernik, koroški Slovenci, zgodovina Slovencev v 20. stoletju, žensko gibanje, gimnazije, koncentracijska taborišča, botanika, varstvo narave

STERGAR Janez, Teacher of History, expert adviser, The Institute for Ethnic Studies, Erjavčeva 26, p. p. 1723, SI - 1101 Ljubljana, janez.stergar@guest.arnes.si

501/502: 929 Piskernik A.
929 Piskernik A.

Dr. Ángela Piskernik (1886-1967), Natural Scientist, Environmentalist, and Nationally Conscious Activist from Carinthia

The Carinthian botanist, Ángela Piskernik (27.8.1886, Lobnik, - 23.12.1967, Ljubljana), one of the first university educated Slovenian women, was recognised internationally as a natural scientist, educator, and environmentalist. Between 1916 and 1926 she worked for the provincial museum in Ljubljana; after that she taught at a secondary school, spent the years between 1943 and 1945 in prison and in the Ravensbrück concentration camp, only to work again in the museum and conservation service after the war. She wrote about the ethnography and cultural history of Carinthia, and published German language handbooks. From her student years she was a nationally conscious activist (in Carinthia before the referendum of 10 October 1920, and afterwards in central Slovenia). Between the world wars she was active in Catholic women's organizations. Her letters and contemporaries' memoirs reveal that her beauty and wit made her a friend or "muse" to several famous Slovenians, but she never married.

Key words
Angela Piskernik, Slovenians in Carinthia, the history of Slovenians in the 20th century, women's movement, grammar schools, concentration camps, botany, environmentalism

Koliko je dr. Ángela Piskernik prisotna v zavesti povprečnega slovenskega izobraženca? Če sodim po sebi nekaj let nazaj, je odgovor: malo ali nič. Za razliko od stotnije umetnikov in nekaj desetin politikov deli usodo večine slovenskih znanstvenikov in je torej ne najdemo v šolskih učbenikih. Skorajda se ne pojavlja v pregledih obletnic, vrednih spomina v medijih. Nobena ulica v Sloveniji ni poimenovana po njej,[1] menda niti noben zavod.

Razumljivo je, da v Stanojevićevi *Narodni enciklopediji srpsko-hrvatsko-slovenački* (v 3. zvezku iz leta 1928) še ni upoštevana, manj razumljivo pa je, da isto velja za povojno *Enciklopedijo Jugoslavije* (zadevni 6. zvezek je izšel 1965). Podatkovno bogat članek v 7. zvezku *Slovenskega biografskega leksikona* (izšel 1949; dalje - SBL) si je napisala sama, kakor je za SBL napisala tudi več drugih biografij slovenskih naravoslovcev. V 3. zvezku *Male splošne enciklopedije* DZS in belgrajske Prosvete je bila 1976 objavljena razmeroma obsežna in lepo zaokrožena biografija Piskernikove, ki jo je verjetno napisal inž. Pavle Žaucer.[2] Ta strokovnjak in nekdanji koroški partizanski voditelj Matjaž je bil vsaj soodgovoren tudi za uvrstitev kratkega gesla o njej v koroški zbornik iz let 1984 in 1985.[3]

Na domači polici imam 3. izdajo *Leksikona Cankarjeve založbe* (1994), v katerem je poltretja vrstica o Piskernikovi, a tudi njena smejoča se fotografija.[4] *Svetovni biografski leksikon* dr. Luca Menašeja iz istega leta njeni oznaki posveča dobre štiri vrstice ter opozarja na dve njeni upodobitvi.[5] Geslo dr. Toneta Wrabra o Piskernikovi v 8. zvezku *Enciklopedije Slovenije* iz leta 1994 je sistematično, a poudarja predvsem njeno delo botaničarke in varuhinje narave. Drugi ponatis 2. izdaje *Vsevednika* (1996) Draga Bajta je med slovenske znanstvenike ne uvršča in se pri tem sklicuje tudi na knjigo *Sto slovenskih znanstvenikov* dr. Sandija Sitarja iz leta 1987.[6] V *Velikem splošnem leksikonu* DZS Piskernikove v ustreznem zvezku iz leta 1998 ni, kar gre deloma tudi na moj rovaš, saj bi kot sodelavec (resda ne za naravoslovje) verjetno lahko prepričal uredništvo, da jo uvrsti med obravnavane osebnosti. Z dr. Valentinom Simo sva 2002 pripravila kratko biografijo Piskernikove za *Kdo je kdo med koroškimi Slovenci v 20. stoletju*.[7] Ciljno iskanje po svetovnem spletu pokaže več parcialnih in nepovezanih podatkov o njej, iztis iz COBISS pa med dvajsetimi naslovi predvsem knjižnih objav tudi kakšno presenečenje s posthumnimi ponatisi. Na vrsto omemb dr. Piskernikove v časopisnih in strokovnih objavah bom v nadaljevanju seveda še opozoril.

Pravo »apoteozo« pa je Ángela Piskernik nedavno doživela po zaslugi svoje koroške rojakinje dr. Helene Verdel, ki je poskrbela za to, da je bil njen življenjepis uvrščen v zbornik o sto najpomembnejših ženah Vzhodne Evrope.[8] Knjigo v nemškem jeziku je konec leta 2003 izdal celovški založnik Lojze Wieser in časovno sega od bizantinske cesarice Teodore (500-548) in »cesarice« Irene (750/752-803) do najmlajših, Martine Navratilove (*1956), Nadie Comaneci (*1961) in Nina

---

[1] Po sporočilu Bojana Pirca z Geodetske uprave 23.7.2004 v Registru prostorskih enot kot uradnem viru »ni nobene ulice, ki bi imela povezavo z dr. Angelo Piskernik.«

[2] V seznamu sodelavcev zvezka je napačno zapisan kot Žancer.

[3] Janez Stergar /et al./, Kronološki pregled zgodovine koroških Slovencev od 1848 do 1983; v: Franček Brglez /et al./ (ur.), *Koroški Slovenci v Avstriji včeraj in danes*, Ljubljana – Celovec 1984, ²1985, s. 175-283. Na strani 186 kronologije piše: »**27. avgust 1886** – V Lobniku se je rodila Angela Piskernik, prva Slovenka z doktoratom naravoslovnih znanosti, direktorica Prirodoslovnega muzeja v Ljubljani. U. 23.12.1967 v Ljubljani.« Menda sem si prvi izpis za Piskernikovo pripravil iz seznama spominskih dni v enem od Koroških koledarjev.

[4] Takole je strnjeno v popularnem LCZ: »**Piskernik**, Angela, *1886, †1967, sl. botaničarka; mdr. sestavila *Ključ za določanje cvetnic in praprotnic* (1941, 1951).«

[5] Geslo pri Menašeju: »**Piskernik**, Angela, * Lobnik pri Železni Kapli na Koroškem 27. avg. 1886, † Ljubljana 23. dec. 1967, (81), sl. botaničarka; mdr. ravnateljica Prirodoslovnega muzeja v Ljubljani. – UP: Maksim → Gaspari (k – cf. ISl 10. okt. 1926); fot cf. ISl 7.4.1929.«

[6] Tu je predstavljenih šest znanstvenic: Ema Krška, Barbara Celjska, fizičarka Bibijana Čuješ, biologinja Nada Pipan, zdravnica patologinja Marija Us Krašovec in paleolontologinja Dragica Turnšek.

[7] Izbor okoli 70 biografskih gesel naj bi izšel konec leta 2004, in sicer v okviru enega od zvezkov raziskovalno-založniškega projekta pod vodstvom dr. Stefana Karnerja.

[8] Helena Verdel – Traude Kogoj, *Die hundert bedeutendsten Frauen des europäischen Ostens*, Klagenfurt/Celovec : Wieser Verlag, 2003; biografija Piskernikove je objavljena na straneh 211-214. Žal je v javnih knjižnicah Slovenije, vključenih v sistem COBISS, sredi leta 2004 zabeležen samo izvod knjige na našem Inštitutu za narodnostna vprašanja.

Burjanadze (1964). Od žena iz Slovenije jih je med sto najpomembnejših sprejetih sedem: Barbara Celjska, Ivana Kobilca, Zofka Kvedrova, Angela Piskernik, Alma Karlin, Ida Kravanja - Ita Rina in Franja Bojc-Bidovec. Prav Piskernikovi je pripadla čast, da je njena fotografija osrednja med devetimi izbranimi portreti na ovitku. Avtorica biografije poudarja izjemnost Angelinega (menda tudi Angelikinega) – ženskega – vzpona iz gorskega slovenskega kmečkega okolja ter uspehe njenega poklicnega delovanja, skupno usodo koroških slovenskih cerkvenih in posvetnih izobražencev, ki so bili pregnani po plebiscitu in so nekatere – z Ángelo vred – pozneje preganjali tudi nacisti.

Pred nadaljnjim razpravljanjem o tej na novo odkriti elitni predstavnici slovenskega ženstva naj po članku dr. Toneta Wrabra iz 8. zvezka *Enciklopedije Slovenije* (Nos-Pli, Ljubljana 1994, s. 356-357) povzamemo, kaj sodi v splošno védenje o obravnavani osebnosti. Rojena je bila v Lobniku 27. 8. 1886, umrla v Ljubljani 23. 12. 1967, botaničarka, strokovnjakinja za varstvo naravne dediščine. Na Dunaju je študirala naravoslovje in 1914 kot prva Slovenka doktorirala s področja bioloških ved z disertacijo *Die Plasmaverbindungen bei Moosen*.[9] Izpopolnjevala se je v Lunzu am See, Trstu in na Dunaju. 1916-1926 je delala v muzeju v Ljubljani, 1926-43 je poučevala na srednjih šolah v Ljubljani in Novem mestu. 1943-45 je bila v nemškem zaporu in internaciji. 1945-53 je bila ravnateljica Prirodoslovnega muzeja v Ljubljani, nato do 1963 prva poklicna referentka za varstvo narave. Raziskovala je teme iz rastlinske fiziologije, pisala poljudne naravoslovne članke in črtice ter ocene, literarne članke, objavljala dokumente ljudske kulture, pisala o socialnih, ženskih in narodnostnih vprašanjih, izdala več srednješolskih učbenikov in slovarčka za nemščino, zlasti pa *Ključ za določanje cvetnic in praprotnic* (1941,[2] 1951). Predlagala je ustanovitev Gorske straže (1954), bila dejavna v Mednarodni alpski komisiji (od 1967 častna članica) in dosegla ustanovitev revije *Varstvo narave* (1962). Pripomogla je k ustanovitvi Triglavskega narodnega parka (1961). Doma in v tujini je objavila 42 naravovarstvenih spisov in 1967 za tovrstno delovanje dobila mednarodno Van Tienhovnovo nagrado.

Tone Wraber je tudi avtor starejše in vse doslej najobsežnejše biografije dr. Piskernikove; članek vsebuje tudi njeno naravovarstveno bibliografijo ter naslove 16 člankov o njej.[10] Vse doslej velja, da so se temeljitejšega pisanja o njenem življenju in delu lotevali predvsem ali skoraj izključno naravoslovci.

Uvodoma povem še, da dr. Piskernikove nisem osebno poznal. V letu, ko je umrla, pa sem vodil prvi (taborniški) tabor blizu Globasnice, v dolini pod Peco in Topico (prek nje je vsega 10 km do Ángelinega rojstnega Lobnika), in se odtlej ukvarjam z novejšo zgodovino in sedanjostjo koroških Slovencev. Čeprav se dobro spominjam svarila profesorja dr. Frana Zwittra, naj biografije ne bodo apologije ali pisanje »življenja svetnikov«, sem prepričan, da je osebnost dr. Piskernikove tako mnogoplastna in tako pomembna za slovensko zgodovino, da si zasluži tudi kaj več od enega referata (in več krajših omemb) na posvetu o vlogi žensk v slovenski zgodovini. Ker nisem naravoslovec, sam težko ocenjujem to plat njenega delovanja.[11] Zato sem več pozornosti namenil ostalemu; pri tem so mi bili v pomoč tudi pogovori z nekaterimi njenimi še živečimi sodobniki. Najbrž ni potrebno pojasnjevati ali celo opravičevati, da pričujoča objava ne more vključevati niti vse bibliografije dr. Piskernikove.[12] V časovnih okvirih, ki jih je za pripravo in oddajo referata dopustilo vabilo sklicateljev zborovanja, naj torej poskusim spihati vsaj nekaj prahu, ki se je z desetletji nabralo na arhivskih dokumentih in objavah o življenju te slovenske naravoslovke in vsestranske narodne delavke.

[9] Doktorska disertacija o plazmodermi pri mahovih (oziroma o njihovi anatomiji in fiziologiji) je bila objavljena v *Österreichische botanische Zeitschrift* 1914.

[10] Tone Wraber, Dr. Angela Piskernik (1886-1967); v: *Varstvo narave* 6/1967 (1969), str. 5-11. (Ilustrirano.)

[11] Pač pa je moja sestra Marija Fabjančič biologinja in rojena do dneva natančno 60 let po Piskernikovi. Sestri in njenemu sodelavcu v biblioteki SAZU v Ljubljani Dragu Samcu se kar tu zahvaljujem za ljubeznivo pomoč pri zbiranju gradiva za referat.

[12] Pri iskanju in obdelavi knjižničnega in arhivskega gradiva sem se lahko zanašal na pomoč vseh sodelavk INDOK službe svojega Inštituta za narodnostna vprašanja, posebej Nade Vilhar, ter vseh članov svoje širše družine (seveda ne vključujoč enoletno vnukinjo Ano).

DRUŽINSKE IN KRAJEVNE KORENINE

Od dobre pol stotnije Piskernikov, ki sem jih tako ali drugače evidentiral doslej, so skoraj vsi povezani z Ángelinim rodom iz razloženega naselja Lobnik v grapi in na pobočjih severovzhodno od Železne Kaple. Na naši, južni strani meje (ta obstoji šele od konca 1. svetovne vojne) je z Lobnikom sorodstveno povezano drugo »gnezdo« Piskernikov na Zgornjem Jezerskem. Po *Atlasu Slovenije* sta obe in tudi edini kmetiji Piskernik in Piskrnik le dobra dva kilometra oziroma dober ducat kilometrov zračne črte oddaljeni od domače »Vrbnikove« hiše Piskernikovih v Lobniku.[13] *»Pri nas doma se je reklo ´pri Vrbniku´, a najstarejši farani so pravili ´na Vrbjem´,«* je zapisala Ángela.[14]

Domača hiša Piskernikov: p. d. »Vrbnik« v Lobniku na Koroškem

V SBL je od vseh Piskernikov poleg Ángele enkrat omenjen le še Janez Piskernik, in sicer v zvezi s propagiranjem turizma v Kamniške in Savinjske planine v 70. letih 19. stoletja. V *Enciklopediji Slovenije* imata geslo še Ángelina mlajša sorodnika: nečak dr. Milan (roj. 1925, botanik, fitocenolog, živi v Lokvi) in Jakob (roj. 1937, gospodarstvenik). Kot soustanovitelj dunajskega Kluba koroških slovenskih akademikov v letu 1923 pa je v ES omenjen Tone Piskernik. Dobri stari koroški slovenski zgodovinar Štefan Singer leta 1938 med »svetnimi inteligenti iz Železne Kaple« našteva osem Piskernikov; med njimi je tudi »Piskernik Angela, Dr. phil., Prof. in Ljubljana, geb. am 27. 8. 1886.«[15] Ostali so še Ángelin brat Franc, upokojeni orožniški inšpektor, sestra Mira por. Kotnik, učiteljica v Mariboru, bratranec (?) Anton, bančni uradnik, ter štiri nečakinje, učiteljice.

Poleg omenjenih dveh je imela Ángela vsaj še sestro Katarino (umrla je julija 1945, pred vrnitvijo iz izseljenskega taborišča Eichstätt na Bavarskem) in še pet bratov (Luka, Jožef, Anton, Peter in Ivan); toliko jih je učakalo zrelo starost. Pet izmed njih je Ángelo tudi preživelo, sestra Mira resda le za štiri tedne, brat Ivan pa za deset mesecev in pol.[16]

Po rojstnem in krstnem listu se je Angela rodila 27. avgusta 1886 ob 5. uri zjutraj v Lobniku[17] št. 8. Pri porodu je pomagala izprašana babica Franziska Karitzl (Frančiška Karicelj). Novorojenko je še istega dne krstil kapelški župnik Simon Muden. Kako je bilo z rojenicami, ne vem; pač pa je svoje ime mlada Lobničanka pozneje naglaševala na prvem zlogu, ker zares izvira iz nebeškega krilatca - ángela. Oče Luka(s) Piskernik, »vulgo Verbnikbauer«, se je rodil 9. 10. 1829 v Lobniku zakoncema Jakobu Piskerniku[18] in Margaret(h)i roj. Rastočnik. Ángelina mama Kat(h)arina roj. Mubi pa se je rodila v Lobniku 6. 4. 1846 kot zakonska hčerka katoliških staršev Franca Mubija »vulgo Skalar« iz Bele in Marije roj. Skrubej.

---

[13] Vulgo »Piskernik« je nad izlivom Obirskega potoka v Belo na severozahodnem obrobju Železne Kaple, »Piskrnik« pa na gozdni jasi severozahodno od Borovniškega pregradnega jezera med Obirjem in Macno.

[14] Angela Piskernik, Narodopisni paberki iz Lobnika pri Železni Kapli; v: *Slovenski etnograf* 16-17/1963-1964 (Orlov zbornik), s. 307-315. Citat na s. 307 se nadaljuje: »Hiša je zidana v breg, od južne strani je višja kot od severne. V njej je menda nekoč stanoval flegar soneške gospoščine, baje je bila zanj tako razkošno zidana. Globoko v hrib sta izkopani dve kleti, ki z gotskimi svodi pričata o precejšnji starosti...«

[15] Stephan Singer, *Kultur- und Kirchengeschichte des Jauntales. III. Band. Dekanat Eberndorf*. Kappel 1938, s. 369.

[16] Ti in naslednji osebni podatki so iz zapuščine dr. Piskernikove, ki jo hrani njena sorodnica Breda Resman (Zapuže). Njej in njenemu možu Francu se zahvaljujem za omogočen pregled in preslikavo dela gradiva, za obujene spomine na »tetko Ángelo« ter za gostoljuben sprejem.

[17] Ne tu, ne na maturitetnem spričevalu in ne na doktorski listini še ni zapisano v ponemčeni obliki »Lobnig«.

[18] Iz zapiskov dr. Piskernikove v njeni zapuščini vemo, da je živel v letih 1787-1869.

V svojih zrelih letih je dr. Piskernikova kar nekaj zapisala in objavila o svojem trdnem in slovensko zavednem družinskem okolju, na katerega je bila močno ponosna in navezana. V spisih je večkrat omenjala tudi sorodnike, sosede in rojake,[19] s katerimi si je – razen razumljivih izjem – dopisovala slovensko. Doslej pa je bilo menda praktično spregledano, da je svojim dijakom pri pouku nemščine zaupala, da je bil njen materin jezik oziroma jezik njene matere pravzaprav nemščina.[20] Esejistični stil in pičlo odmerjene strani dr. Heleni Verdel žal niso dopustile dokumentiranja ugotovitve, da so se nekateri člani slovensko zavedne družine Piskernik po plebiscitu »asimilirali in hoteli tudi takoj nato postati boljši Nemci.«[21] Ker naj bi (ali dejansko je) »Vrbnikovina« prešla v »nemčurske« oziroma tuje roke, se je Ángelina mati Katarina preselila na sorodstveno povezano »Košnikovo« domačijo v Lobniku,[22] Ángela sama pa ni hotela biti pokopana v rodbinskem grobu v Železni Kapli.

Pozorno branje literarnih, narodopisnih in spominskih objav dr. Piskernikove nam veliko pove tudi o življenju ljudi v Železni Kapli,[23] okoliških grapah in hribih ter posebej tudi o Lobniku. To naselje oziroma posamezne velike kmetije, ki ga sestavljajo, so izziv za antropološko, zgodovinarsko in še kakšno raziskovanje. Tu naj le »prepišem«, kar sem o Lobničanih zapisal v svojem vodniku med naše »Korotance«: »Gorski Lobnik / Lobnig je dal Slovencem prvo znanstvenico z doktoratom – naravoslovko Angelo Piskernik (1886-1967), narodnega heroja Franca Pasterka Lenarta (1912-43), aktivistko OF, predsednico koroške AFŽ – Antifašistične fronte žena – partizanko Johano (Ivanko) Sadolšek Zalo (r. 1923) in danes najbolj znanega koroškega slovenskega pisatelja Florijana Lipuša (r. 1937). Od tod so po anšlusu fantje zbežali v Jugoslavijo in se tako izognili vpoklicu v Hitlerjevo vojsko. Poleti 1942 je tam nastal verjetno prvi koroški odbor OF, na Lobniku je bila aprila 1943 ustanovljena koroška AFŽ, od tod je nacistični policiji že novembra 1942 ubežal v gozd poznejši koroški partizanski voditelj Karel Prušnik – Gašper. /.../ Glede Lobnika danes velja omeniti skupnost *Longo mai*, ki več kot vzorno demonstrira možnosti narodnostnega sožitja in nadaljuje tudi tradicijo boja proti fašistični nevarnosti in za demokratizacijo koroške in širše družbe: iz nemškega jezikovnega prostora priseljena Brigitte in Thomas Busch mdr. rešujeta pred ukinitvijo dvojezično šolo v Lepeni.«[24]

Iz Lobnika je bil doma tudi Jurij Pasterk (12. 4. 1903 - 29. 4. 1943), eden od trinajstih »selških žrtev«, protifašističnih upornikov, ki jih je nacistično »ljudsko sodišče« iz Berlina na procesu 7. - 9. 4. 1943 v Celovcu obsodilo na smrt in so jih nato obglavili na Dunaju. Vsekakor je tudi to dogajanje v domačih krajih opredeljevalo medvojno držo dr. Piskernikove.

ŠOLANJE, PRVO POUČEVANJE IN NADALJEVANJE ŠOLANJA

Zaključno spričevalo (»Entlassungs-Zeugnis«) trirazredne ljudske šole v Železni Kapli, izdano 31. 8. 1900, potrjuje, da je »Angela Piskernig« (opla! spotoma malo germanizirana v obliko priimka s končnico »g«) ob koncu obiskovala 2. oddelek 3. razreda, sicer pa od 4. 11. 1884 do 31. 8. 1900 obiskovala ljudsko šolo in dobila same najboljše ocene. S tem je nadvse uspešno opravila obvezno šolanje, čeprav si je vmes ob 152 opravičenih nabrala tudi 99 neopravičenih »pol-dni«. In kaj je počel ob neopravičenih izostankih deklič, ki je tako telesno kot očitno tudi duševno hitro rasel v višino?

Od 1902 do 1907 je Ángela obiskovala pripravljalni tečaj in redni pouk na celovškem zasebnem učiteljišču uršulink (s pravico javnosti). Šolanje je z odliko zaključila 2. 7. 1907. Spričevalo o zrelostnem izpitu (»Zeugnis der Reife für Volksschulen«) ji je dovoljevalo, da se začasno zaposli kot učiteljica na javnih ljudskih šolah ali kot učiteljica dekliških ročnih del na splošnih ljudskih in meščanskih šolah z nemškim in slovenskim učnim jezikom. Za neobvezna predmeta si je bila izbrala igranje violine in slovenščino, ki jo je poučevala s. Filumena Scharlach. Kot Ángelin veroučitelj se

[19] Prim. npr. njen članek: Irsov Jaka; v: *Stoti koledar Mohorjeve družbe 1953*, Celje 1952, s. 160-165.
[20] Sporočilo prof. Ane Koblar-Horetzky v pogovoru 4. 8. 2004.
[21] Prim. s. 213 omenjene knjige Helena Verdel – Traude Kogoj, *Die hundert bedeutendsten Frauen...*
[22] To lahko razberemo npr. iz ohranjenih Ángelinih razglednic materi 25. 7. 1926 in 12. 5. 1937.
[23] Piskernikova je za začetek 20. stoletja menila, da »je bilo med 6000 prebivalci, ki jih šteje fara Železna Kapla, tudi kakih 20 Nemcev in nekaj nemčurjev, ki so zahtevali v cerkvi nemške maše in pridige...« Prim. s. 160 njenega članka: Spomini na Franceta Haderlapa; v: *Koledar Družbe sv. Mohorja za prestopno leto 1948*, Celje 1947.
[24] Janez Stergar, *Štiri poti med koroške Slovence*. Ljubljana : Klub koroških Slovencev v Ljubljani, 1994, s. 26-27.

je podpisal znani slovenski zadružni in politični organizator, msgr. Valentin Podgorc, kot ravnatelj učiteljišča pa znani slovenski zgodovinar, dr. Josip Apih. Morda je tudi zaradi slednjega Ángela spet postala »Piskernik« (čeprav iz »Lobniga«).

Po članku v SBL in iz drugih objav vemo, da je mlada učiteljica v šolskem letu 1907/08 »poučevala na učiteljišču in meščanski šoli pri uršulinkah v Celovcu, nato privatno študirala gimnazijo.« Iz Ángeline navedbe v »Stanovskem izkazu«[25] povzemamo, da se je 1909/10 »deloma doma, deloma na Maksimilianovi gimnaziji na Dunaju« pripravljala za gimnazijsko maturo, ki pa jo je šla opravljat v Gradec. Maturitetno spričevalo (»Reifezeugnis«) I. c. kr. državne gimnazije v štajerskem Gradcu 29. 9. 1910 potrjuje, da je Piskernikova zaključila gimnazijske študije in se podvrgla zrelostnemu izpitu, na podlagi česar »je bila z večino glasov proglašena za **zrelo za obiskovanje univerze**«, vendar s pripisom: »v kolikor je to po obstoječih predpisih ženskam dovoljeno.«[26] »No comment!« bi rekli kremeniti Slovenci stoletje pozneje...

V ta leta sodijo »morda najdražji« Ángelini spomini, povezani s prepevanjem v kapelških zborih Franceta Haderlapa. V moškem zboru od Lobničanov omenja »štiri Belfelnove (Prušnikove) in šest Vrbnikovih (Piskernikovih)«, torej tudi vse svoje brate. Nekoč je eden od njih, Franc (Franček), v romarski cerkvi Marije v Trnju v Železni Kapli *»pel solo in ga je zbor ubrano spremljal: verniki pred oltarjem so se obračali proti koru, dekleta v cerkvi so stikale glave, češ kdo pa poje solo, župnik pa je po maši pohvalil pevce z besedami: ´Če bo to šlo tako naprej, bomo morali postaviti oltar na kor, da bo ljudstvo videlo tudi fajmoštra in ne bo zijalo samo baritonista!´«*[27]

ŠTUDIJ NA DUNAJU IN PROMOCIJA

Odhod v cesarsko metropolo, velemestni Dunaj, je za 24-letno »brucko« vsekakor pomenil prelomen dogodek.

Po pričevanju v spominih Lava Čermelja je Piskernikova svoj študij na Dunaju sprva pričela kot njegova kolegica na matematiki in fiziki. *»S svojo postavo, nasmejanim licem in vencem las okoli glave je zbudila mojo pozornost. Ne da bi zapazila, sem ji izmaknil indeks, prebral ime in rojstni kraj in tako sklepal, da utegne biti Slovenka. Kot táko mi jo je pozneje predstavil neki koroški tovariš, toda tedaj se je bila že prepisala na biologijo. Kakor se je pozneje izkazalo, je bila ta njena izbira posrečena. To je bila namreč Angela Piskernikova, ki je potem toliko storila za botaniko in varstvo narave v Sloveniji.«*[28]

Ángela Piskernik na »raziskovalnem taboru« v Lunz am See poleti 1912

Čermelj nadalje pripoveduje, da se mu je po zaključku študija in opravljenih rigorozih jeseni 1914 zaradi službe mudilo v Trst in je zato prosil dr. Ivana Prijatelja, da naj ga zastopa pri promociji in nato na njegov račun povabi slovenske študente *»na kozarec vina. On pa jih je povabil že pred promocijo, tako da so že dobro razpoloženi prišli na slavnost. Med tedanjimi promoviranci je bila tudi nova slovenska doktorica, ki me je zaman iskala, ko je slišala moje ime. To je bila že prej*

[25] Ta dokument in starejši »Osebni stanovski izkaz« hranijo v arhivu Narodnega muzeja Slovenije v Ljubljani; zahvaljujem se dr. Anji Dular in ge. Nadi Mihevc, da sta mi poiskali dokumenta, iz katerih tudi v nadaljevanju povzemam nekatere podrobnosti.

[26] »... **zum Besuche einer Universität für reif** erklärt, soweit dieser nach den bestehenden Vorschriften den Frauen gewährt ist.« Kot rečeno: tudi original tega spričevala hrani ga. Breda Resman v osebni zapuščini dr. Piskernikove.

[27] Angela Piskernik, Spomini na Franceta Haderlapa; v: *Koledar Družbe sv. Mohorja za prestopno leto 1948*, Celje 1947, s. 161.

[28] Lavo Čermelj, *Spomini na moja tržaška leta*, Ljubljana : Slovenska matica 1969, s. 57-58.

omenjena Angela Piskernikova.«[29] Čeprav so bili v Čermeljevi dunajski druščini tudi trije študentje biologije (Ljudevit Kuščer, Fran Kos in Dora Kokaljeva),[30] Piskernikove ni bilo med njimi. Pač pa sta s Čermeljem med vojno ostala v pisnem stiku ter sta pozneje spremljala delo drug drugega in o tem objavljala prijazne zapise.

Ambiciozna študentka biologije[31] se je že kmalu od učbeniškega znanja usmerila tudi v raziskovanje. To potrjuje podatek, da se je udeležila počitniških tečajev v kraju Lunz am See v spodnjeavstrijskih Ybbstalskih Alpah poleti 1912 (tja se je vrnila tudi leta 1921) ter na morski zoološki postaji v Trstu 1912 in 1913. Tako se je specializirala za biološko sistematiko.[32]

V SBL je Piskernikova dunajska leta strnila takole: *»1910 - 14 je študirala na Dunaju prirodoslovne vede s posebnim ozirom na botaniko (prom. 1914, drž. izpit 1916, 1920).«* Spričevalo o opravljenem zaključnem rigorozu izpričuje, da je »strogi izpit iz botanike v povezavi z zoologijo« 28. 10. 1914 opravila po soglasnem mnenju profesorjev z odliko. 23. novembra 1914 so tedanji rektor dunajske univerze dr. Georg Reinhold, dekan filozofske fakultete dr. Edmund Hauler in promotor dr. Guido Adler *»prejasni gospe Angeli Piskernik iz Lobnika na Koroškem, potem ko je napisala disertacijo »Die Plasmaverbindungen bei Moosen« in s pohvalo opravila predpisane izpite v botanični znanosti, podelili naslov ter častne pravice in privilegije doktorice filozofije.«*[33] O slovesni promociji imamo poleg že omenjenega Čermeljevega spominskega pričevanja ohranjeno tudi sočasno časopisno poročilo s sliko lepe mlade doktorice, ki veselo zre v prihodnost, v roki pa drži cvetlični šopek.[34]

»Tik pred prvo svetovno vojno je končala študij in po tedanjih zakonih je lahko prav kmalu zagovarjala doktorsko disertacijo in postala prva Slovenka s tem akademskim nazivom.«[35] Tako trdi ena od številnih avtoric in avtorjev, ki so obravnavali vprašanje, kdo je bila »prva slovenska doktorica znanosti« ali »prva slovenska doktorica naravoslovja«. Po moji vednosti na vprašanje povsem prepričljivo niso odgovorile niti najnovejše raziskave[36] in se je potrebno še kar vračati k starejšim pregledom. Zato naj tokrat zadošča ugotovitev, da je bila Ángela Piskernik prva slovenska biologinja, ki je dosegla »naslov ter častne pravice in privilegije doktorice filozofije«. Vsekakor ni nepomembno dejstvo, da Piskernikova ni objavila le svoje disertacije, ampak tudi druga znanstvena dela. Tako je v zborniku *Slovenska žena* iz leta 1926 med Slovenkami, *»ki so izdajale svoja znanstvena raziskavanja deloma tudi v tisku,«* upravičeno navedena na prvem mestu.[37]
Sicer pa je sama dr. Piskernikova odgovorila na vprašanje Mirana Sattlerja »Kaj je pomenilo biti prva Slovenka z doktorskim naslovom?« takole: *»Zelo veliko. Ali veste, kako so se ljudje čudili. Rekli so: kmečko dekle, poglejte jo, kako je sploh prišla do tega. Sicer pa: zanesljivo vem, da sem bila prva Slovenka s tem naslovom na področju naravoslovja; slišala pa sem, da je imela akademski naslov zdravnice ... dr. Jenkova, ki je promovirala menda v Rusiji.«*[38]

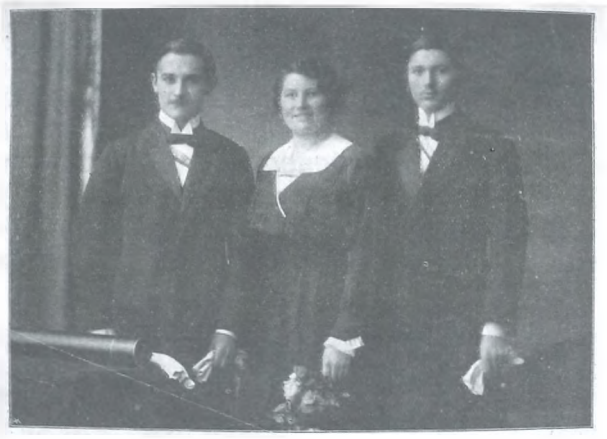
---

[29] Isto, s. 67. Kot bomo še videli, je bila promocija 23. 11. 1914.
[30] Isto, s. 69-71.
[31] Vsaj nekaj časa je na Dunaju živela v IX. okraju na Währingerstr. 13, in sicer »bei Frau Ulke«, kot izhaja iz ohranjene korespondence.
[32] Prim. (avto)biografijo v SBL in »Stanovski izkaz«. V osebni zapuščini je tudi nekaj fotografij o laboratorijskem delu in prijateljskem druženju v Lunzu julija 1912.
[33] Prosti prevod iz latinske listine, kjer se citirani del glasi: »dominam clarissimam Angelam Piskernik e Lobnik in Carinthia oriundam postquam et dissertatione cui inscribitur »Die Plasmaverbindungen bei Moosen« et examinibus legitimis laudabilem in botanica doctrinam probavit doctoris philosophiae nomen et honores iura et privilegia contulumus...«
[34] *Ilustrirani glasnik* 1914, št. 17, s. 199 s podnapisom: **»Ob dvajsetletnici »Danice«.** Gdč. Angela Piskernik, članica »Danice«, ki je bila 23. novembra na dunajskem vseučilišču promovirana za doktorja modroslovja, z zastopnikoma društva.« Ta zastopnika nosita tudi lento z napisom »Danica«.
[35] Boža Janžekovič, Ženske v naravoslovnih znanostih. 2.9 Angela Piskernik 1886-1967, prva slovenska doktorica znanosti; v: Štefan Predin (ur./ed.), *Zbornik Ženska v farmaciji, medicini in naravoslovju : Proceedings – The woman in pharmacy, medicine and natural sciences...*, Maribor 2000, s. 156-157.
[36] Cirila Toplak, Prve slovenske znanstvenice. Slovenske izobraženke od srednjega veka do prve polovice 20. stoletja; v: *Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike* 15-16/2002, s. 197-210; biografija Piskernikove na s. 204.
[37] Alojzija Štebi, Slovenska žena v različnih poklicih; v: Minka Govekarjeva (ur.), *Slovenska žena*, Ljubljana 1926, s. 224-232; o Piskernikovi posebej s. 230.
[38] Miran Sattler, Dr. Angela Piskernik : Znanka iz sosedne ulice; v: *Ljubljanski dnevnik* 1966, 4. 9., št. 239. Eleonora Jenko je študirala v Petrogradu; prim. Franjo Smerdu (ur.), Poslanstvo slovenskega zdravnika. Zbornik razprav in člankov, Ljubljana : Slovenska matica, 1965, s. 58.

DRUŠTVENO DELOVANJE IN OSEBNI STIKI

Mlada Ángela se je zgodaj oblikovala in odlikovala tudi kot narodna delavka. Njen rojak dr. Julij Felaher je deloma po lastnih spominih o tem zapisal: *»Že kot srednješolka in potem kot visokošolka je delovala na Koroškem v slovenskih izobraževalnih društvih in dijaških organizacijah. Zato po opravljenih visokošolskih študijah 1914 ni bila sprejeta v državno službo ...«*[39]

Vsaj leta 1912 je bila članica katoliške Slovenske dijaške zveze, v kateri so si dijaki in študentje medsebojno pomagali pri počitniških potovanjih s tem, da so objavili svoje domače naslove in nudili gostoljubje sočlanom.[40] Že leto prej se je udeležila desetdnevnega študijskega popotovanja v Budimpešto in na Kvarner ter o tem objavila podroben potopis.[41]

Dr. Ángela Piskernik v družbi »daničarjev« ob promociji 23. novembra 1914 na Dunaju

Ángela se je na Dunaju družila predvsem s slovenskimi (in drugimi slovanskimi) katoliškimi študenti in bila prepričana »daničarka«, o čemer obstoji več dokumentarnih drobcev. Natančnejših podatkov o njeni praktični dejavnosti (predvsem predavateljski, pevski ali igralski, kar je bilo za študente posebej o počitnicah običajno) na Koroškem – še – nimam. Pač pa vemo, da je 1912/13 v »Dekliški zvezi« predavala vsaj petkrat, in sicer na teme: Naši cilji, Žena in njeni poklici, Moč volje, Božični prazniki, Žužkojede rastline.[42] Dejavna je bila tudi v Slovenskem katoliškem izobraževalnem društvu »Straža« na Dunaju, ki seveda ni vključevalo le študentov.[43]
Ko je Ángelin študentski prijatelj Ivan Mazovec (natanko dve leti mlajši slavist in klasični filolog, u. 14. 6. 1930) od konca leta 1912 nekaj mesecev prebival v različnih krajih Bosne in Hercegovine, ji je pisal dolga pisma[44] o tamkajšnjih razmerah, posebej tudi o položaju žensk. Med mladimi Hrvaticami je »izsledil že tri totalne ateistke«, »med Turkinje prihaja emancipacija«, »grozno slab vtis« pa je nanj pogosto napravil pogled »na temnorujav dekličji vrat, ki ga ni obžgalo solnce, ampak zatemnil prepir z vodo...«. Stalna tema dopisovanja je bilo tudi delo v »Straži« in Ivan je »velecenjeni gospodični« iz Konjica 9. 3. 1912 poslal utemeljen seznam predlogov za njena predavanja v izobraževalnem društvu. Predavanje »a) Žena in dom« naj bi poudarilo pomen domače vzgoje za narod in kulturo ter zdravje. *»Tako je ona ženska, ki ne kriči brezumno po emancipaciji, ampak dela, kot*

[39] /Julij Felaher/ -er, Ob 70-letnici Dr. A. Piskernik; v: *Slovenski poročevalec* 5. 12. 1956, št. 286, s. 5.

[40] *Potovalna listina »Slov. dijaške zveze« za leto 1912,* Ljubljana 1912, na strani 44 navaja tudi »phil.« Angelo Piskernik, »Lobnik – Žel. Kapla.« Izpiske iz knjižice sem si delal v začetku sedemdesetih let – seveda 20. stoletja! – ob pripravljanju svoje diplomske naloge. V njej je tudi nekaj več o Slovenski dijaški zvezi: Janez Stergar, *Oris zgodovine Počitniške zveze Slovenije*, Ljubljana 1978, s. 42. Objavlja tudi: *Zbornik Počitniške zveze Slovenije*, Ljubljana 1978, s. 42.

[41] Angela Piskernik, Vtisi s III. Vseučiliškega popotovanja; v: *Zora*, 18/1911-12, št. 7, s. 125-131 in št. 8-9, s. 151-153.

[42] Seznam naslovov predavanj je ohranjen na hrbtni strani besedila o žužkojedih rastlinah. Ta rokopis je skupaj z rokopisom črtice A. Piskernik »Na božji poti« oziroma »Fiat voluntas tua« shranjen pod št. R 11/XXXXIII-27 v fondu dr. Franceta Steleta v biblioteki SAZU v Ljubljani. Fond je uredila prof. Ana Koblar-Horetzky, ki me je nanj tudi opozorila. Zahvalo ji dolgujem še za več drugih spominskih in literarno-zgodovinskih pojasnil k vsebini pričujoče razprave.

[43] Prof. Ana Koblar-Horetzky mi je iz domače zbirke ljubeznivo omogočila kopiranje razglednice 44 mladih deklet in fantov s podnapisom »Pevski zbor Slov. kat. izobr. društva »Straže« na Dunaju ob 10-letnici 1914«. Nisva mogla z zanesljivostjo določiti, ali je na razglednici tudi Piskernikova. Prav tako iz zapuščine dr. Franceta Koblarja je fotografija manjše skupine dunajskih študentov leta 1914: prvi v vrsti stoji Albin Stelè, ob njem kot edina ženska Ángela Piskernik, medtem ko jih France Koblar navihano opazuje od strani. Doma hranijo tudi njegov trak oz. lento z napisom »Danica«. Enako sliko svojega ujca Albina z Ángelo in drugimi študenti hrani dr. Katarina Bogataj-Gradišnik.

[44] Osem Mazovčevih pisem in prazna ovojnica pisma A. Piskernikove (že na njegov ljubljanski naslov) je pod št. R 11/XXX-9 v fondu F. Steleta v biblioteki SAZU.

mora vsak pod božjim solncem, na odkazanem ji mestu za svoje drage. Taka žena na najuspešnejši način rešuje protialkoholno vprašanje in vprašanje draginje ... je največja rodoljubkinja in tudi najuplivnejša, kajti ona vzgaja mlado generacijo... I.t.d. ... To se težko piše!«

Za temo *»b) Emancipacija«* je Ángelo opozoril na članke dr. Antona Mahniča v njegovem Rimskem katoliku ter na knjigo dr. Aleša Ušeničnika *Socijalizem.* Zaradi podobnosti Mazovčevega predloga za tretje predavanje »c) Ženska v zgodovini« z naslovom našega zborovanja naj v celoti povzamem vrstice njegove utemeljitve: *»Semiramis, Dido (Enejas), Agripina, sv. Helena (bizantinska), carica Katarina, cesarica Marija Terezija, še druge primere! Na tem dokazati* ***neresničnost****, da je ženska po svojih zmožnostih manj vredna... Vzrok leži le v tem, da je ženska poklicana delati na bolj skritem polju domače hiše, a je to delo tem važnejše, ker vzgaja* ***družino****, ki je podlaga* ***naroda*** *in* ***države*** *in* ***družabnega reda****. (b. & c. se lahko dobro združi!!).«* Ne vem, kako se je odzvala Ángela. A predlagane teme in argumenti so zimzeleni.

Redno pripisani pozdravi za Franceta Steleta v omenjenih Mazovčevih pismih Ángeli[45] in več druge doslej evidentirane korespondence[46] potrjuje ustno tradicijo, da sta bila Ángela in France Stelè (21. 2. 1886 - 10. 8. 1972, znameniti umetnostni zgodovinar in konservator) do prve vojne »par«. A kar tu povejmo, da je »velika vojna« pokvarila *happy end* tudi tej dobro zastavljeni *love story*.

PRVA SVETOVNA VOJNA

Kje vse je novopečena »akademičarka« poskušala najti ustrezno zaposlitev, ne vem. V več biografijah se ponavlja ugotovitev, da so ji zaradi narodnostne pripadnosti njene vloge na Koroškem odklanjali. Tako je zapisala že Piskernikova v »Stanovski izkaz«. Za svoj življenjepis v SBL pa je po opisu svojega šolanja in specializacije dodala: *»Ker je avstrijske oblasti zaradi narodnostnega udejstvovanja 1914 niso sprejele v državno službo, je prebila 1915/16 kot domača učiteljica v družini odvetnika dr. Brejca /na gradu Grüsserhof – v objavi izpuščeno, op. J. S./ v Hirtu na Koroškem...«* V aprilu 1916 tja naslovljeno razglednico so preusmerili na domačo pošto mlade doktorice v Železno Kaplo. Ali je to že pomenilo tudi dokončno slovo od Brejčevih, (še) ne vemo.[47]

Čas na gradiču Griesserhof je Ángela izkoristila za priprave na prvi »državni izpit«, ki ga je na Dunaju opravljala 28. 1. 1916; nekaj več o tem pozneje – ob zaključevanju profesorskih izpitov v marcu 1920.

---

[45] 4. 2. 1912 se je Mazovec o tem razpisal: »Pa mi ja niste kaj zamerili mojega gesla: 'Bella gerunt alii, tu felix Angela nube'... Francelj je kot iskri hercegovski konj, ki se ne boji zaprek, ovir, ne slabega pota, ampak pogumno vihra svojo pot. ... Ej, na njegovi strani boste tudi Vi morali dobiti nekaj kot ruske kozakinje, ki so spremljale svoje može na bojnih pohodih...« 20. 3. 1912 pa Mazovec naroča: »Pišite mi, kako se kaj Vaš Francelj – ali po hrvatsko Franjo – komendera, če ga imate kaj zelo radi, če je že doktor, i.t.d. ...«

[46] Npr. Ángelina razglednica Francetu iz aprila 1912 (?; pripisana datacija 1908 je verjetno prezgodnja, ker A. P. tedaj še ni bila na Dunaju, Stelè pa ne »cand. phil.«), Čermeljeva razglednica Piskernikovi iz leta 1913 ter pozdravi Ángele in Franceta iz Bologne Mariji Piskernik 13. 4. 1914 (deloma v fondu F. Steleta v biblioteki SAZU in deloma v zapuščini Piskernikove).

[47] Standardni *Dehio Handbuch : Kärnten*, Wien 1976, na s. 396 gradič oziroma v obliki gradu zidano zgradbo iz druge polovice 19. stoletja imenuje Griesserhof. Na podlagi ovaduških poročil v Brejčevem dosjeju v Koroškem deželnem arhivu (KLA, LRP, škatla 354, št. 2707/1917 in 7421/1917) tamkajšnje življenje med prvo vojno opisuje Andrej Rahten, *Pozabljeni slovenski premier : Politična biografija dr. Janka Brejca (1869-1934)*, Celovec 2002 (Studia Carinthiaca ; XX), na s. 175 takole: »Brejc je na graščini *Grieserhof* živel skupaj z ženo in otroki ter maloštevilno služinčadjo. S sovražno nastrojenim prebivalstvom v sosedstvu ni komuniciral, prav tako ni sprejemal obiskov. Vsakih štirinajst dni se je oglasil v odvetniški pisarni v Celovcu, ob nedeljah pa je po maši v micheldorfski cerkvi obiskal tamkajšnjega župnika.« Dr. Andrej Rahten mi je 14. 7. 2004 kolegialno sporočil, da mu druge podrobnosti o povezavah dr. Piskernikove in dr. Brejca žal niso znane. Breda Resman se spominja le »tetkine« pripovedi o tem, kako so se na gradiču nekoč ustrašili kače, ki je prilezla izpod kanapéja. Ga. Resman hrani tudi omenjeno razglednico z barvno reprodukcijo slike Hansa Olafa Heyerdahla z zasanjanim mladim neapeljskim ribičem; »Gospodični Dr Angeli Piskernikovi« jo je 20. 4. 1916 z Belvedera 32 v Trstu poslal /dr. Lavo/ Čermelj: »Vesele velikonočne praznike! Če se je moje zadnje pismo izgubilo, čestitam še enkrat! Drugače gre vse svojo nenaravno, zaspano pot. Sestavljam fizikalno razpravo za »Lj. Zvon«. Srčne pozdrave!«

Po zgledu številnih drugih koroških slovenskih izobražencev se je Ángela ozrla čez deželno mejo in 16. 5. 1916 zaprosila za službo v ljubljanskem muzeju. Deželni odbor kranjski jo je na svoji seji 29. 8. (morda ali skoraj verjetno tudi po kakšnem priporočilu njenega vplivnega prejšnjega delodajalca dr. Brejca) imenoval *»za začasno praktikantkinjo v kranjskem deželnem muzeju Rudolfinum z adjutom letnih 1600 K /:entisočšeststo kron:/.«* Dr. Piskernikova je prakso nastopila 2. (ali morda 16.?) septembra 1916. Nato jo je 3. 5. 1917 deželni odbor *»imenoval za asistentko deželnega muzeja v Ljubljani s pravno veljavnostjo od 1. aprila 1917 dalje.«* Sporočilo o tem nadaljuje: *»S podeljeno Vam službo so združeni prejemki VII. plačilnega razreda t. j. letna plača 2200 K (dvatisočdvesto kron) in aktivitetna doklada v letnem znesku 672 K (šeststodvainsedemdeset kron).«* Na hrbet tega uradnega sporočila je deželni tajnik dr. Ferdinand Tomažič 12. 9. 1917 lastnoročno pripisal: *»Potrjujem, da je storila muzejska asistentka dr. Angela Piskernik danes službeno prisego v roko g. deželnega glavarja.«* To je bil tedaj dr. Ivan Šusteršič.

»Napredovanje v državnem službenem razmerju, podvrženem službeni pragmatiki« lahko po ohranjenih dokumentih kar natančno rekonstruiramo. Bodočim raziskavam pa prepuščam iskanje odgovorov na vprašanje, kako so tekli prvi Ángelini meseci in leta po preselitvi v Ljubljano. Ne da bi imel čas in možnost podrobnega preverjanja, postavljam tezo, da se je deklaracijsko gibanje za združitev Slovencev v jugoslovansko enoto v letih 1917/1918 moralo dotakniti tudi nje.

Ángelin fant France/Franjo Stelè je bil kmalu ob izbruhu »velike vojne« vpoklican kot rezervni častnik in na ruski fronti v Galiciji že 15. 9. 1914 ujet. Prav ganljivo je po ohranjenih cenzuriranih ali proti koncu celo neodposlanih dopisnicah dekletu spremljati njegovo ujetniško odisejado. 13. 9. 1916 je iz sibirskega Tjumna »srcu najljubšo« Ángelo »njen zvesti Franjo« spraševal, če je že v Ljubljani. 27. 1. 1917 iz sibirske Tare sporoča, da se uči turščine in španščine, poskuša s kirgiščino in tatarščino, zlasti pa študira po knjigah, ki so prišle iz Leipziga. Od začetka vojne da si pušča brado. To je lahko videti na dopisnici, poslani 19. 11. 1917 iz Tare. Na sliki sta »v zvesti ljubezni večno tvoj Franjo« in »najbolj vdani Molè« (Vojeslav Molè, pozneje prav tako znamenit umetnostni zgodovinar, 14. 12. 1886 - 5. 12. 1973).[48] Dopisnic iz Omska 20., 25. in 30. 7. ter 5. 8. 1918 zaradi državljanske vojne očitno ni bilo mogoče oddati; v njih se mdr. spominja njunega slovesa 2. 8. 1914 in dvomi v skorajšnji povratek. In res se France ni vrnil niti po koncu vojne – vračal se je prek Sibirije, Japonske in Amerike ter prišel v Slovenijo 23. 8. 1919.[49] Vmes pa ga dve leti ni dosegla nobena pošta.

Niti ta ne, da se je Ángela med tem časom zbližala z njegovim bratrancem Albinom Stelètom in se menda tudi »formalno« zaročila z njim.[50] Družinska in prijateljska ustna tradicija pravi, da je France nezvesti Ángeli v jezi razlomil dežnik »na puklu«. Pozneje se je poročil z zgodovinarko dr. Melitto Pivec (1894-1973), ki je bila pred vojno njuna medsebojna »Liebesbriefs-postillionka«. Tudi Albin se je poročil z drugo. Še tedaj, ko je bil vdovec, pa je poleg svečke na ženin grob hodil prižigat svečko tudi »Angelci«. Spet ta je na svoja stara leta na pol za šalo pojasnjevala, da se z resnim fantom (Albinom?) ni hotela zvezati za vse življenje, ker je stalno hrkal ... Sicer pa je Ángela resnico o svojih mladostnih srčnih težavah znala ohraniti zase in jo je zapečateno odnesla s seboj.

PLEBISCITNO OBDOBJE

V SBL in večini poznejših biografij ni omenjen velik delež dr. Piskernikove v slovenski predplebiscitni propagandi na Koroškem. V kratki biografiji, ki si jo je za zbornik ob ženski razstavi 1926 verjetno napisala dr. Piskernikova sama, pa točno piše: *»V času plebiscita je priredila na Koroškem veliko število agitačnih predavanj.«*[51] Že omenjeni časopisni članek dr. Felaherja poroča še (pre?)več:

[48] Vse prejete dopisnice so bile zaradi ruske in avstrijske cenzure napisane v nemščini in so v osebni zapuščini A. Piskernikove. Skupno ujetništvo na nekaj mestih omenja tudi Vojeslav Molè, *Iz knjige spominov*, Ljubljana 1970.

[49] Dopisnice v Stelètovem fondu v biblioteki SAZU pod R 11/XXIX-19 so napisane v slovenščini. Za popis ujetništva in povratka glej tudi: Fr./ancè/ Stelè, Iz sibirskih spominov ob rojstvu Jugoslavije; v: *Ilustrirani Slovenec* 2/1926, 24. 10., št. 43, s. 364 (priloga *Slovencu* št. 244).

[50] Sporočilo prof. Ane Koblar-Horetzky 11. 8. 2004.

[51] Alojzija Štebi, Slovenska žena v različnih poklicih; v: Minka Govekarjeva (ur.), *Slovenska žena*, Ljubljana 1926, s. 230.

»Sodelovala je pri koroškem plebiscitu in bila predsednica Zveze ženskih društev na Koroškem ter članica Narodnega sveta v Velikovcu v-l. 1919-20.«[52] Kot predsednica zveze je namreč znana »gospa Puppisova«, ki pa ji je »vneto pomagala« tudi »drica. Piskernikova ...«[53] Ker v pričujočem zborniku piše in na našem zborovanju govori o vlogi žensk v tedanjem koroškem dogajanju dr. Tina Bahovec, lahko opustim pregledovanje brezbrežnega gradiva in literature o plebiscitu 10. 10. 1920. Ista celovška zgodovinarka je že prej osvetlila tudi dr. Piskernikovo kot govornico na predplebiscitnih shodih na obeh straneh Karavank.[54]
Opozorim naj le na dva detajla, ki pričata o izredni vrednosti Piskernikove za slovensko stran in njeno stvar. V zapisniku 83. seje Deželne vlade za Slovenijo v Ljubljani 4. 4. 1919 tako mdr. piše: *»Predlog komisije za začasno vodstvo in likvidacijo deželne uprave, da se asistentki deželnega muzeja dr. Angeli Piskernikovi priznajo enaki prejemki, kakor jih uživajo srednješolski profesorji, se odobri.«*[55] V zapisniku 122. seje Deželne vlade za Slovenijo 22. 9. 1919 je še en pomemben sklep za našo temo: *»Franu Krašna, kaplanu v Dobrli vasi, se povrnejo izdatki za potovanje v koroških narodnih zadevah v znesku 700 K iz 'Koroškega fonda'. Obenem se sklene, da se za propagandno narodno delovanje na Koroškem priznajo iz istega fonda dnevnice generalu Majstru po 50 K, kapetanu Dolarju in dr. Angeli Piskernik pa po 30 K. (Preds. 11440).«*[56] Vsekakor zanimivo za poznavanje ozadja slovenske organizacije plebiscitne propagande in dokaz velikega pomena naše junakinje v tej organizaciji. Menda sta se 33 let stara oziroma mlada izobraženka ter ducat let starejši general in pesnik tudi sicer dobro razumela.[57]

Sama Piskernikova je na svoje delovanje v letu 1919 pravzaprav zgolj namignila, ko je v SBL zapisala: *»Socialna, ženska in narodnostna vprašanja je reševala v lj./ubljanski/ S/loven/ki 1919, Miru 1919, S/lovencu/ 1927, št. 267.«* Nataša Budna Kodrič »žensko« vsebino njenega družbenega delovanja povzema nekaj podrobneje, ko pravi: *»O odpravi dvojne morale je leta 1919 v Slovenki pisala Angela Piskernik in izpostavila problem na treh nivojih: v družbi nasploh, v družini in pri plačanem delu. /.../ Položaj v družini bi morala po mnenju Piskernikove rešiti ženska sama. /.../«*[58]

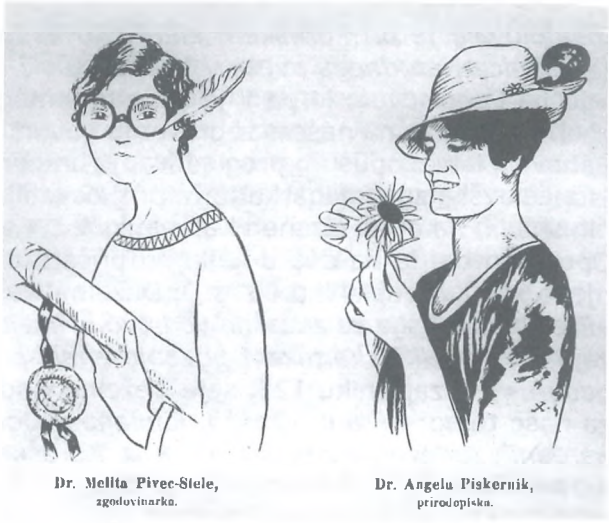
Ob vsej družbeni angažiranosti je mlada doktorica 8. in 11. 3. 1920 na Dunaju pred znanstveno izpitno komisijo za poučevanje na srednjih šolah uspešno opravila še zadnji del »državnih« profesorskih izpitov (prvi del je – kot rečeno – opravljala že 28. 1. 1916). Domače in klavzurne naloge ter ustni izpiti so obsegali snov iz botanike, zoologije, mineralogije, matematike, fizike, nemščine in slovenščine. Piskernikova si je tako pridobila spričevalo o usposobljenosti za srednješolsko poučevanje naravoslovja kot glavnega predmeta ter matematike in fizike kot stranskih predmetov, vse ob uporabi nemškega in slovenskega učnega jezika.

Član dunajske izpitne komisije je bil tudi prof. dr. Hans Molisch, pri katerem je med polletnim dopustom 1920/21 nadaljevala študij rastlinske anatomije in fiziologije. Poleti 1921 se je ponovno udeležila počitniškega tečaja biološke postaje v dolnjeavstrijskem Lunzu.[59] Tako je na podlagi eks-

[52] /Julij Felaher/-er, Ob 70-letnici Dr. A. Piskernik; v: *Slovenski poročevalec* 5. 12. 1956, št. 286, s. 5.
[53] Alojzija Štebi, Aktivnost slovenske žene; v: Minka Govekarjeva (ur.), *Slovenska žena*, Ljubljana 1926, s. 173.
[54] Tina Bahovec, Zur Rolle der slovenischen Frauen in der Ära der Nationalisierung; v: Tina Bahovec (Hg./izd.), *Eliten und Nationwerdung / Elite in narodovanje : Die Rolle der Eliten bei der Nationalisierung der Kärntner Slovenen = Vloga elit pri narodovanju koroških Slovencev*, Klagenfurt/Celovec – Ljubljana/Laibach – Wien/ Dunaj 2003, s. 345-385 (Unbegrenzte Geschichte – Zgodovina brez meja ; 10). Prim. zlasti s. 369-372.
[55] Peter Ribnikar (ur.), *Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo 1918-1921. 2. del: od 28. feb. 1919 do 5. nov. 1919 (št. 67-133)*, Ljubljana 1999, s. 115; v op. 14 na s. 121 je biografija Piskernikove. Iz »Stanovskega izkaza« v NMS vemo, da je za dvig plače sama prosila 15. 3. 1919, omenjena komisija pa je sklepala že 21. 3. 1919. Pač nova država in nova delavoljna administracija ter znak posebne naklonjenosti prosilki.
[56] Peter Ribnikar (ur.), *Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo 1918-1921. 2. del: od 28. feb. 1919 do 5. nov. 1919 (št. 67-133)*, Ljubljana 1999, s. 362.
[57] Maistrov biograf dr. Bruno Hartman mi je na podrobno povpraševanje v pogovoru 6. 8. 2004 pojasnil, da se sam zavestno ni podrobneje ukvarjal z generalovim odnosom do žensk. Na splošno velja, da »je imel rad ženski spol in jim je rad ´hofiral´«. Tako tudi sam drugim prepuščam iskanje odgovora na vprašanje, ali in kako sta se general ter muzejska asistentka s čolnom prevažala po Vrbskem jezeru.
[58] Nataša Budna Kodrič, Feministične zahteve; v: Nataša Budna Kodrič – Aleksandra Serše (ur.), *Splošno žensko društvo : 1901-1945 : od dobrih deklet do feministk*, Ljubljana 2003, s. 35-44, cit. na s. 41, 42.
[59] Prim. (avto)biografijo v SBL in spričevalo o državnem profesorskem izpitu v zapuščini.

perimentalnega dela napisala in objavila zelo aplikativno usmerjeno razpravo *Vpliv fluorescentnih barvil na kaljenje semen*[60] in zanjo sama posnela fotografije (ob njih namreč piše: »Autor fecit.« / sic!/). Tako kvalificirana je lahko postala tudi redna članica »Nemškega botaničnega društva« v Berlinu.[61]

V začetku dvajsetih let je svoje jezikovno znanje v »Stanovskem izkazu« opisala takole: »*Govori slovensko, srbo-hrvaško, nemško, francosko, angleško, razume italijansko.*« Vsaj nekaj znanja latinščine si je med študijem verjetno tudi morala nabrati (kar danes ni samoumevno).

Dr. Melita Pivec-Stele, zgodovinarka. Dr. Angela Piskernik, prirodopiska.

Maksim Gaspari je dve prijateljici - dr. Melit(t)o Pivec-Stelè in dr. Ángelo Piskernik - upodobil v Ilustriranem Slovencu 10. oktobra 1926, ob šesti obletnici koroškega plebiscita

Od leta 1920 je Piskernikova objavljala poljudnoznanstvene črtice in strokovna poročila v reviji *Čas*, od 1922 v dnevniku *Slovenec* in od 1924 v reviji Mohorjeve družbe *Mladika*. Slednjo je urejal pisatelj Franc Saleški Finžgar, tedaj trnovski župnik v Ljubljani. Pri njem je v obdobju 1922-1926 živel njegov prijatelj, duhovniški stanovski kolega in obetavni umetnostni zgodovinar Izidor Cankar. Okoli njiju se je zbiral in v Trnovem shajal širok krog najvidnejših katoliških izobražencev. Med njimi tudi naša botaničarka. V pismu Izidorju Cankarju na Dunaj je 23. 9. 1924 Finžgar poročal: »*Drica. A. je bila tu. Solze, takoj po njih izlet z uradniki Pe-Ko [?] na Košuto. Je ne razumem več.*«[62]

Iz Finžgarjevega pisma »dragemu Izu« Cankarju 5. 7. 1926 je znan še drug zanimiv detajl. Tedaj je namreč tako katoliško kot liberalno Slovenijo pretresala Izidorjeva odločitev, da izstopi iz rimokatoliške cerkve ter se poroči. In Finžgar poroča o skrušenosti vplivnega prelata Andreja Kalana, katerega prva misel ob najavi Cankarjeve poroke je bila: »Koga bo vzel?« »Angelo?«[63] Zares je 17. 7. 1926 Izidor »vzel« Ano Ničo Hribar, kot poročna priča pa mu je stal ob strani literarni zgodovinar prof. dr. France Kidrič.[64] Ob tem lahko dodamo, da je Ángela prijateljevala tudi s Kidričem in njegovo družino, kar spet lahko dokumentiramo s kakšnim drobcem iz ohranjene korespondence.[65] Kako je bilo prav to prijateljstvo zanjo usodno med drugo svetovno vojno in po njej, bomo še videli.

DRUŠTVENA DEJAVNOST

Sposobno, delavoljno in komunikativno muzealko so v »civilni družbi« mlade »narodne« države obremenili z vrsto funkcionarskih dolžnosti. Ob 5. slovenskem katoliškem shodu v Ljubljani 25. - 28. 8. 1923 je dr. Piskernikova ob prisotnosti škofa Jegliča in drugih eminenc vodila poseben ženski kongres, saj je tedaj bila **predsednica Slovenske krščanske ženske zveze**, »*največje in najsta-*

[60] Angela Piskernik, Über die Einwirkung fluoreszierender Farbstoffe auf die Keimung der Samen; V: *Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien, Mathem.-naturw. Klasse, Abteilung 1*, 130. Band, 6. und 7. Heft, Wien 1921, s. 179-204 (z 1 pril.). Objava je bila odobrena na seji akademijskega razreda 14. 7. 1921.

[61] Glede (nekoliko ekskluzivnih) pogojev za članstvo v društvu je v »Stanovskem izkazu« Piskernikove nekdo iz ljubljanskega muzeja pripisal: »Ni tako! Odgovor društva se glasi čisto drugače.«

[62] Fran Saleški Finžgar, *Zbrano delo. Knj. 14, Pisma 1*. Ljubljana : DZS, 1996, s. 269. V uredniških pojasnilih na s. 437 Jože Šifrer za »doktorico A.« pravi le: »Neznana skupna znanka obeh korespondentov.« Čeprav so po naključju skoraj vse tedanje slovenske doktorice imele imena na »A«, z veliko verjetnostjo sklepam, da gre za Piskernikovo. Uredniški vprašaj za Pe-Ko je nepotreben: Košuta je nad Tržičem, v njem pa tovarna čevljev »Peko«, ki se imenuje po ustanovitelju Petru Kozini.

[63] Fran Saleški Finžgar, *Zbrano delo. Knj. 14, Pisma 1*. Ljubljana : DZS, 1996, s. 274.

[64] Prav tam na s. 442 v uredniških pojasnilih Jožeta Šifrerja.

[65] V zapuščini dr. Piskernikove, ki jo hrani Breda Resman, je tudi razglednica zdravilišča Rogaška Slatina. Na naslov »Gospa dr. prof. Angela Piskernik, Eisenkappel, Avstrija« jo je 21. 8. 1929 poslal France Kidrič: »Deževni dnevi opozarjajo, da se počitnice bližajo h koncu. Iskreno pozdravljajo: Kidrič, Boris, Jelica.« In nič voščil za bližnji 43. rojstni dan...

rejše obstoječe slovenske ženske organizacije, ... ki se peča z žensko stanovsko vzgojo in izobrazbo ter s karitativnim delom.«[66] Dr. Anka Vidovič-Miklavčič je lani objavila pregledno in dokumentirano razpravo o SKŽZ.[67] Navaja, da se je ta 1922 organizacijsko osamosvojila od Slovenske krščansko-socialne zveze (oz. od konca 1923 Prosvetne zveze). Navaja tudi, da je *»dr. Piskernikova na lastno željo odložila predsedniško funkcijo«* in jo prepustila Cilki Krekovi. Ob izidu Erjavčevega zgodovinskega pregleda leta 1928 je bila predsednica SKŽZ že Poldka (Leopoldina) Dolenec, v pregledu pa Piskernikova sploh ni omenjena.[68]

Že kmalu po katoliškem shodu je dr. Piskernikova v dnevniku *Slovenec* (29. 9. 1923) »napadla« v Sloveniji nastajajočo »Feministično alianso Kraljevine SHS«, povezano z »naprednim« »Splošnim ženskim društvom«. Odgovor Piskernikovi je napisala Alojzija Štebi.[69] Razpleta sam nisem podrobneje raziskoval, nekatere poznejše skupne dejavnosti pa kažejo, da polarizacija in zamera nista bili popolni. Zaradi drugačnih načelnih pogledov npr. leta 1930 članice SŽD *»niso podprle predloga prof. Piskernikove, naj bi profesorice nameščali predvsem na ženske gimnazije, šele ko bi bila tam mesta zasedena, pa tudi na moške.«*[70] Srednješolska profesorica, avtorica takega »kompromisarskega« in premalo »samozavestnega« predloga, je šele čez par let sama začasno vodila žensko realno gimnazijo.

Kratko opozorilo na »žensko« plat delovanja A. Piskernik naj zaokrožim še z njenim odgovorom na novinarjevo vprašanje, kaj da je »ženska samozavest«. Pod večer svojega življenja je osemdesetletnica odgovorila: *»To je zavest žene, da lahko tako kakor mož, ki nekaj predstavlja, tudi sama nekaj velja, da opravi nalogo matere in da razvije sposobnosti, ki jih čuti na posameznih področjih. ... Dokler je otrok majhen, potrebuje celo mater. Menim, da dokler otrok ni star tri leta, naj bi mati ostala doma s plačo, če je zaposlena.«*[71]

Na stara leta je »tetka« Ángela v rodbinskem krogu zlasti rada obujala spomine na to, kako je bila predtelovadka pri Orlu. Zgodovinarka Anka Vidovič-Miklavčič je konkretna: *»Dr. Piskernikova je v letih 1925-1929 delovala **v vodstvu Slovenske orliške zveze.**«*[72]

Dolgotrajnejša od »ženskega aktivizma« ali vzgojno-rekreativne dejavnosti je bila njena velika in vsak dan živa skrb za žalostno usodo koroških Slovencev. Vse osebne stike in najrazličnejše oblike pomoči zamejcem (med katerimi je bila tudi večina članov velike Piskernikove rodbine) bi bilo nemogoče našteti, četudi bi poznali vso nastalo ali vsaj ohranjeno korespondenco. Med poznanim organiziranim delom pa najprej omenimo, da je že okoli let 1923-24 »postala **druga tajnica Jugoslovanske matice**,«[73] tedanje osrednje narodnoobrambne organizacije, ki je za nekaj časa uspela preseči strankarsko-politična razhajanja in rivalstva.

V mariborski reviji *Naš dom* je oktobra 1928 izšla pobuda za »prostovoljno koroško molitveno zvezo«, ob vstopu v katero bi člani podpisali naslednjo izjavo: *»**Podpisani se zavežem** (ne pod*

[66] Prim. s. 753 pri Fran Erjavec, Naše društveno življenje; v: Josip Mal (ur.), *Slovenci v desetletju 1918-1928 : Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine*, Ljubljana 1928. Za podrobnosti ženskega kongresa prim.: *5. Katoliški shod v Ljubljani 1923*, Ljubljana 1924, s. 357-359.

[67] Anka Vidovič-Miklavčič, Slovenska krščanska ženska zveza; v: Nataša Budna Kodrič – Aleksandra Serše (ur.), *Splošno žensko društvo : 1901-1945 : od dobrih deklet do feministk*, Ljubljana 2003, s. 490-504, za A. Piskernik posebej s. 494-495, kjer so navedeni tudi podrobnejši viri.

[68] Fran Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*, V Ljubljani : Prosvetna zveza, 1928. Dolenčeva je omenjena na s. 333. Piskernikova imensko ni omenjena v lepem preglednem članku: Mateja Jeraj, Slovenska ženska društva med obema vojnama (1918-1941); v: *Arhivi* 23/2000, št. 2, s. 53-61.

[69] Nataša Budna Kodrič, (Slovensko) Splošno žensko društvo; v: Nataša Budna Kodrič – Aleksandra Serše (ur.), *Splošno žensko društvo : 1901-1945 : od dobrih deklet do feministk*, Ljubljana 2003, s. 74-115, cit. na s. 86.

[70] Prav tam na s. 98.

[71] Miran Sattler, Dr. Angela Piskernik : Znanka iz sosedne ulice; v: *Ljubljanski dnevnik* 1966, 4. 9., št. 239.

[72] Anka Vidovič-Miklavčič, Slovenska krščanska ženska zveza..., cit. na s. 495.

[73] Anka Vidovič-Miklavčič, Slovenska krščanska ženska zveza...; cit. na s. 497. Krajši pregled: J/anko/ Pretnar, /Slovenke in/ Jugoslovenska matica; v: Minka Govekarjeva (ur.), *Slovenska žena*, Ljubljana 1926, s. 200-201. Prim. tudi geslo: J./anez/ Ste./rgar/, Jugoslovanska matica; v: *Enciklopedija Slovenije, 4, Hac-Kare*, Ljubljana 1990, s. 338.

grehom), ***da hočem vsak dan moliti za božje varstvo našega tužnega Korotana****, in sicer – če je le mogoče –* ***vsaj*** *5 očenašev in češčenamarij (ali kake druge molitve podobne dolgosti).«* V obrazložitvi pobude so mdr. zapisali, da Urban Jarnik, ki je ugotovil, da se *»premakne narodna meja na Koroškem vsakih sto let za eno uro hoda proti jugu,«* še ni poznal novejšega zagrizenega ponemčevanja *»po šoli in zaradi preseljevanja našega ljudstva v mesta. In Jarnik tudi še ni poznal ponemčevanja, ki se vrši zadnja leta žal tudi po cerkvi.«* Ob pobudi za molitveno zvezo sta bili objavljeni fotografiji »nekdanjega voditelja koroških Slovencev« Franca Grafenauerja ter fotografija s podpisom: *»**Dr. Angela Piskernik**, prof. v Ljubljani, prva slovenska doktorica, rodom z Bele pri Železni Kapli.«*[74]

Ne vem (še), ali se je dr. Piskernikova istega meseca, kot je bila objavljena zgoraj opisana pobuda, udeležila »prvega zbora slovenskih koroških emigrantov« 16. 10. 1928 v mali dvorani Celjskega doma. Vemo pa, da je postala **podpredsednica** tedaj osnovanega **Kluba koroških Slovencev** s sedežem v Ljubljani in z več podružnicami.[75] Tudi v tej funkciji je pred vojno in po njej veliko pisala in predavala o Koroški in koroških Slovencih. Tokrat nisem utegnil pregledati vsega klubskega arhivskega gradiva o Piskernikovi, vsekakor pa je to v znatni meri ohranjeno in deloma urejeno.[76] Iz osebne zapuščine dr. Piskernikove je v zvezi s KKS-LJ shranjena razglednica Ljubljane-Šiške s kamniškimi planinami; na razglednico z znamko z ljubkim kraljevičem Petrom, poslano materi Katarini v Lobnik, je Ángela napisala: *»Ljubljana, 12. maja 1937. Draga mama! Danes so na obisku pri nas v Ljubljani slovenska dekleta iz Šmihela pri Pliberku. Srčno vsi pozdravljamo! Tako vidimo Kamniške planine in Obir od nas, od Ljubljane.«* Pozdravom se je pridružilo še 23 oseb, prvi je podpis klubskega predsednika: »Dr Fellaher«.
V novejši literaturi o vlogi žensk v slovenski zgodovini, posebej tudi pri narodnoobrambnem delu, ne gre spregledati opozorila Metke Vrbnjak, da je (okrog 1937/38?) Jugoslovanska ženska zveza predlagala spomenico za *»fronto za izgradnjo narodne slovenske samobitnosti in državne jugoslovanske samostojnosti. Začutila je, kaj grozi nenemškim narodom v bodoče. Podpisano Spomenico bi naj dr. Angela Piskernik izročila ministru Korošču. Spomenica je bila sprejeta s pridržki in izpopolnitvami, saj je pred tem na vpogled še niso dobila ostala društva v zvezi.«*[77] Glede na svoj rod, življenjske izkušnje in tudi grozote, ki so jo dejansko čakale pod nacisti, je bila Piskernikova prava simbolna figura za vlogo, ki so ji jo namenile ženske.

Ne da bi doslej imel konkretne argumente za to, sklepam, da je bila profesorica Piskernikova tudi članica kakšnega stanovskega društva. Glede na prevladujočo politično usmerjenost Društva učiteljic (1897-1931) in zadruge Dom učiteljic (1931-1948) pa je malo verjetno, da bi bila dr. Piskernikova njuna članica ali celo aktivna sodelavka.[78]

Vsekakor je bila v obdobju med obema vojnama znano ime javnega življenja. Ko je Ivan Grafenauer objavil 43 imen »koroških pisateljev novejše dobe« (v pol stoletja od leta smrti Andreja Einspielerja 1888 do izbruha druge svetovne vojne), je mednje uvrstil le eno žensko avtorico, dr. Angelo Piskernik. O njej je v odstavkih o »koroških znanstvenikih novejše dobe« zapisal, da *»je priznana znanstvenica in znanstvena pisateljica na torišču botanike.«*[79] Že prej je bila navedena skupaj s Čermeljem kot avtorica naravoslovnih razprav v zborniku *Slovenci v desetletju 1918-1928*.[80] Njene-

[74] *Naš dom*, 20/1928, okt., s. 230. Lobnik je z okolico Železne Kaple res pripadal občini Bela.

[75] J./anez Ste./rgar/, Klub koroških Slovencev; v: *Enciklopedija Slovenije, 5, Kar-Krei*, Ljubljana 1991, s.105-106. Isti, Klub koroških Slovencev v Ljubljani; v: Tina Bahovec (Hg./izd.), *Eliten und Nationwerdung / Elite in narodovanje : Die Rolle der Eliten bei der Nationalisierung der Kärntner Slovenen = Vloga elit pri narodovanju koroških Slovencev*, Klagenfurt/Celovec – Ljubljana/Laibach – Wien/Dunaj 2003 (Unbegrenzte Geschichte – Zgodovina brez meja ; 10), s. 29-83; o Piskernikovi s. 36, 40 in 63. Na skupinski sliki, ki jo hrani Pokrajinski arhiv v Mariboru, Piskernikove ni mogoče z zanesljivostjo prepoznati. Z našo Ángelo me še najbolj neposredno povezuje dejstvo, da sem desetletja pozneje tudi sam v istem klubu opravljal isto funkcijo, od lani pa sem predsednik KKS-LJ.

[76] V Arhivu Republike Slovenije gre za klubski fond pod št. 653 in fond dr. Julija Felaherja pod št. 1384. Prim. tudi strnjeno objavo arhivistične naloge: Mateja Jeraj, Klub koroških Slovencev v Ljubljani in njegovo arhivsko gradivo od njegove ustanovitve do danes (1928-1992); v: *Arhivi* 16/1993, s. 103-109.

[77] Metka Vrbnjak, Mariborsko žensko društvo; v: Nataša Budna Kodrič – Aleksandra Serše (ur.), *Splošno žensko društvo : 1901-1945 : od dobrih deklet do feministk*, Ljubljana 2003, s. 453-487, cit. na s. 479.

[78] Prim. strani 145-151 razprave Tatjana Hojan, Vzgoja učiteljic; v: *Zbornik za historiju školstva i prosvjete* (Zagreb) 5/1969-1970; ohranjenega gradiva v Slovenskem šolskem muzeju v Ljubljani nisem preverjal.

Dr. Ángela Piskernik leta 1925

ga imena pa nisem našel v obširnejšem *Spominskem zborniku Slovenije*,[81] izdanem desetletje pozneje; tu je bil urednik za kulturno-prosvetni in znanstveni del (nekdaj Ángelin) dr. France Stelè, sodelavka pa tudi njegova žena dr. Melit(t)a Pivec-Stelè.

Dr. France Koblar je 27. 4. 1945 napisal portretno črtico o dr. Stanku Majcnu in jo vključil v svoje spomine, ki so izšli tri desetletja pozneje, skladno z avtorjevo voljo že po njegovi smrti. Za intelektualni krog, v katerem se je gibala Piskernikova v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja, je nadvse pričevalen/zgovoren naslednji odlomek: *»Na hrano smo hodili v abstinenčno gostilno v Unionu, kjer je gospodinjila Medvedova Mici s sestro Heleno. Tu smo včasih posedali – in ko so gostje odšli, dobili tudi vina. Videl pa sem, da ima Stankovo omizje neke skrivnosti. Šele ko so me vzeli nekoč s seboj in me napravili za kandidata, sem spoznal klub 'Copato'. Bile so nedolžne in duhovite šale, ki so si jih izmišljali, imeli svoje ceremonije in posebna imena ter si krajšali čas. Vsi so bili samci, nekateri pravi šaljivci, drugi zabave željni filistri, a dobrodušni ljudje, med njimi Stanko s pravo bistrostjo in družabno izbrušenostjo. Udje tega kluba so bili: rajni F. Muri, ravnatelj žitnega zavoda, dr. Lovro Bogataj, dr. Dominik Žvokelj, Janez Pokoren in dr. Angela Piskernikova. Toliko še vem, da je Piskernikova imela ime Roza. Kmalu nato so se vsi poročili – razen Piskernikove in Murija – pač, Žvokelj nekoliko kasneje.«*[82] Koblarjevi spomini so v zvezi s Piskernikovo posredno zanimivi tudi glede delovanja ljubljanskega radia ter moralnih stisk katoliških izobražencev v okupirani Ljubljani.

Štiri desetletja po sestajanju »copatarjev« pa je dr. Piskernikova v intervjuju pojasnila, »kaj je pomenilo biti emancipirana ženska včasih in zdaj« (1966): *»Zdaj takšnih žensk ni. Ženske so veliko dosegle. Včasih pa je bil to hec. Šla sem sama v kavarno, v družbo svojih kolegov z univerze, videle so me ljubljanske dame, ki so bile brez poklica, in so živele na račun svojih mož, in tako je nastalo marsikatero zanimivo obrekovanje.«*[83] V predvojnih ljubljanskih krogih je bila precej splošno znana tudi »definicija« za dr. Piskernikovo: »seksualno neobdelana veleposest«. »Avtor« te opredelitve naj bi bil menda literarni zgodovinar dr. Ivan Prijatelj, ki je Ángelo poznal še iz dunajskih let.

SREDNJEŠOLSKA PROFESORICA

Kako in zakaj se je – neprostovoljno – zaključila poklicna pot dr. Piskernikove v muzeju in zgodil prehod v profesorske vrste, mi (v podrobnostih še) ni znano. Ker se ni poročila, je nekako potrjevala stoletje staro Hicingerjevo predstavo, da lahko poučujejo *»pobožne in v šolskih rečeh nekaj izurjene ženske, ki so si samski stan izvolile.«*[84] S pripombo, da se je Ángeli samski stan nekako

---

[79] Ivan Grafenauer, Slovensko slovstvo na Koroškem : živ člen vseslovenskega slovstva; v: Bogo Grafenauer, Lojze Ude in Maks Veselko (ur.), *Koroški zbornik*, Ljubljana 1946, s. 284-344, cit. mesti na s. 341 in 343. Ponatis v: Ivan Grafenauer, *Literarno-zgodovinski spisi*, Slovenska matica : Ljubljana 1980, s. 441-528; cit. mesti na s. 515 in 518.

[80] Prim. s. 639 razprave: Fr./anc Ksaver/ Lukman, Slovenska znanstvena literatura; v: Josip Mal (ur.), *Slovenci v desetletju 1918-1928 : Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine*, Ljubljana 1928. Odstavek o (manj razviti) prirodoslovni literaturi pravi: »A. Piskernik je objavila par razprav v Času, sicer so prirodoslovni spisi zbrani v Prirodoslovnem delu Glasnika Muz. društva za Slovenijo. L. Čermelj je napisal dve knjigi...«

[81] *Spominski zbornik Slovenije : Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije*, Ljubljana 1939.

[82] Francè Koblar, *Moj obračun*, Ljubljana 1976, s. 208-209. Prim. tudi s. 231 spremne besede dr. Jože Mahniča.

[83] Miran Sattler, Dr. Angela Piskernik : Znanka iz sosedne ulice; v: *Ljubljanski dnevnik* 1966, 4. 9., št. 239.

[84] Peter Hicinger, Potrebnost posebnih dekliških šol; v: *Zgodnja Danica* 1856, s. 207. Cit. po Tatjana Hojan, Vzgoja učiteljic; v: *Zbornik za historiju školstva i prosvjete* (Zagreb) 5/1969-1970, s. 126.

zgodil, ne da bi bila vanj prisiljena ali da bi si ga posebej »izvolila.« Kot smo že videli, se Piskernikova ni udeleževala le društvenega, ampak tudi družabnega življenja. Tako se ni držala niti drugega starega – do danes še ne v celoti preseženega – napotka iz razprave o plačah učiteljic v kranjskem deželnem zboru 28. 10. 1875, ko je poslanec Martin Kramarič pribil, *»da ženske ne morejo toliko potrebovati kot moški. Učitelj mora zvečer v kavarno ali kam drugam na kaj malega, medtem ko učiteljica doma plete, šiva ali počne kaj drugega.«*[85]

Preden je dr. Piskernikova prišla v profesorske vrste, se je maja 1926 kot »bivša kustodinja in knjižničarka Narodnega muzeja v Ljubljani« neuspešno potegovala za novo oziroma sploh prvo mesto visokošolsko izobraženega uradnika v mariborski Študijski knjižnici. Med desetimi ali celo enajstimi kandidati je po mnenju kuratorija knjižnice (predsedoval mu je mariborski župan dr. Josip Leskovar) imela dr. Piskernikova »najboljšo kvalifikacijo in je brezposelna«. Mestnemu občinskemu svetu pa so predlagali in ta je tako 28. 7. 1926 tudi sklenil, da se zaposli domačina, »našega znanega pesnika prof. Janka Glaserja« (ta je sicer že prej skrbel za knjižnico kot odbornik Zgodovinskega društva v Mariboru). Nič ni bilo sklenjenega glede podrejenega predloga kuratorija, da naj bi dr. Piskernikovo vseeno zaposlili kot »pogodbeno moč pri muzeju in študijski knjižnici.«[86] Po službeni dolžnosti se je prej do predloga moral opredeliti tudi načelnik I. oddelka mestne uprave dr. Vekoslav Kukovec, nekdanji liberalni minister.

Za nas so iz vloge z dne 22. 5. 1926, ki jo je poslala »D^{orica} Angela Piskernik, dozd. asist. Nar. muzeja«, nove njene naslednje navedbe: *»... ker je z novim proračunom z drugimi mesti vred izostalo tudi moje, sem zdaj brez službe in sredstev«* in dalje, da je *»še posebej bila začetkom svoje službe na muzeju, predvsem pa od konca 1925. leta zaposlena tudi v obsežni knjižnici Narodnega muzeja (30.000 kom.) ter si pridobila osnovne pojme o urejevanju in vodstvu bibliotek.«* Med prilogami, ki so jih prosilcem vrnili po koncu razpisa in jih zato ni v arhivu, pa sta v zvezi z bibliotekarsko epizodo zanimivi dve: *»i) Dopis Vel. župana, s katerim sem bila tudi uradno prideljena knjižnici, j) Spričevalo o usposobljenosti v knjižnici.«*[87]

Iz tabele »Potek službe do osvoboditve«, ki jo je Piskernikova sama pripravila spomladi 1950 in je ohranjena v njeni osebni zapuščini, je videti, da naj bi pri odločbi ravnatelj(stv)a Narodnega muzeja št. 728/26 z dne 13. 9. 1926 šlo enostavno za »premestitev na III. drž. gimnazijo v Ljubljani«, torej naj bi v resnici ne bila nikoli brezposelna. Njen položaj pa je bil vsekakor negotov in dogajanje v tem letu vladnih sprememb in proračunskih restrikcij je bilo burno tudi zanjo.

Kot je videti v vezanem letniku tednika *Koroški Slovenec*, je maja 1926 izšla zadnja priloga, ki jo je uredila ljubljanska Korošica. Na ljubljanskem velesejmu je bila pripravljena razstava »Slovenska žena« in izdan je bil istoimenski zbornik, ki je v javnosti promoviral Ángelino strokovno delo.[88] Ob tem ženskem prodoru je bila v *Ilustriranem Slovencu* mdr. objavljena zelo prijazna Gasparijeva karikatura dr. Pivec-Stelètove in dr. Piskernikove, ki se je že dala ostriči na tedaj moderno »bubi« frizuro! Poleti se je razpletala tudi znana afera s poroko dr. Izidorja Cankarja, kar je vsekakor vplivalo na Ángeline družabne stike. Julija in avgusta si je v družbi z vsemi Kotnikovimi privoščila kake tri tedne letovanja v Nici.[89] Dovolj dogodkov torej za ugotovitev o prelomnem letu, v katerem je vstopila v peto desetletje svojega življenja.

---

[85] Ueber die Erhöhung der Bezüge des weiblichen Lehrerpersonals; v: *Laibacher Schulzeitung* 1875, s. 161-164, 178-184. Cit. po: Tatjana Hojan, Vzgoja učiteljic; v: *Zbornik za historiju školstva i prosvjete* (Zagreb) 5/1969-1970, s. 131.

[86] Bruno Hartman, Prvo knjižničarsko obdobje Janka Glazerja. (Od knjižničarja do ravnatelja Študijske knjižnice v Mariboru); v: *Časopis za zgodovino in narodopisje* 48, nova vrsta 13/1977, št. 1-2 (Glazerjev zbornik), s. 34-45; o razpisu podrobno in dokumentirano na s. 39-41.

[87] Vloga je shranjena v personalni mapi Janka Glazerja v fondu Mestne občine Maribor; tega hrani Pokrajinski arhiv Maribor. Del dokumentacije razpisnega postopka je v fondu Univerzitetne knjižnice Maribor v istem arhivu. Za pomoč pri iskanju dokumentov in posredovanju kopij se zahvaljujem kolegoma Mojci Horvat in Juretu Mačku.

[88] Od časopisnih omemb Piskernikove kot prve ženske »v našem mladem znanstvu« gl. npr.: -ec, Slovenska žena; v: *Ilustrirani Slovenec* 2/1926, 4. 7., št. 27, s. 236 (priloga *Slovencu* št. 148).

[89] Na razglednici iz Nice 25. 7. 1926 pa mamo prosi: »Pišite novice iz Kaple!«.

Dr. Piskernikova je poklic srednješolske profesorice ter po vojni nekaj let visokošolske profesorice opravljala s predanostjo in žarom. V članku za SBL je sicer popisala svojo pot po različnih gimnazijah, a za natančne datume lahko izvemo predvsem iz njene tabele službovanja. »Po sprejemu v srednješolsko službo« je od 13. 9. 1926 do 25. 6. 1932 poučevala na III. državni realni gimnaziji v Ljubljani, od 21. 7. 1932 do 2. 8. 1933 na I. realni gimnaziji v Ljubljani, od 3. 8. 1933 do 19. 12. 1935 na realni gimnaziji v Novem mestu,[90] od 20. 12. 1935 do 8. 8. 1939 na II. državni realni gimnaziji v Ljubljani (2. 9. 1936 - 1. 2. 1937 je bila vršilka dolžnosti direktorja na ženski realni gimnaziji) ter od 9. 8. 1939 do aretacije novembra 1943 na klasični gimnaziji v Ljubljani. Do kratkotrajne začasne upokojitve poleti 1932 ni prišlo po njeni volji; članek v SBL ni objavil pojasnila, da so jo 26. 6. 1932 »ob redukciji gimnazije /.../ penzionirali,« a že 21. 7. 1932 »reaktivirali.«

To začasno »penzioniranje« in nato premestitev v Novo mesto jeseni 1933 (kjer je dejansko očitno ostala do 30. 1. 1936 in ne le do decembrskega dekretiranja v Ljubljano) je imelo kazenske oziroma politične razloge. Njen profesorski kolega na III. realni gimnaziji v Ljubljani Ivan Dolenec (1884-1971), tudi sam nekdanji aktivni »daničar«, se spominja vala preganjanja javnih uslužbencev, ki jih je sprožilo neupoštevanje banovega grozečega naročila za udeležbo na »Živkovićevih volitvah« 8. 11. 1931. Dolenec med kolegi, ki so na volitvah skupaj z njim abstinirali, omenja mdr. Marka Bajuka, dr. Stanka Lebna in Franceta Vodnika. Dr. Piskernikovi »liberalna« volilna zakonodaja kot ženski sicer sploh ni dopuščala voliti, a vendarle, nadaljuje Dolenec: *»Konec junija 1932 je prvikrat udarilo po profesorjih, ki so bili na glasu, da niso prijatelji vladajočega režima, zlasti če so se pokazali z abstinenco pri volitvah. Dne 29. junija so prihajale na posamezna gimnazijska ravnateljstva brzojavke, s katerimi je bilo upokojenih več ravnateljev in profesorjev /.../ Redukcija profesorjev se je v javnosti utemeljevala s potrebami skrčenega državnega proračuna; zadela pa je v Sloveniji skoraj brez izjeme samo opozionalce. Na III. državni gimnaziji so bili predčasno upokojeni profesorji dr. Jerše, dr. Šanda in dr. Angela Piskernik; odpuščen je pa bil France Vodnik.«* Dolenec je bil s podobno brzojavko 1. 9. 1932 za tri leta premeščen v hercegovski Mostar.[91]

V zborniku *Slovenska žena* (1926) je Alojzija Štebi zapisala, da za filozofinjo dr. Almo Sodnik-Zupanec (1896-1965, v Ljubljani doktorirala 1923; že od 1922 asistentka na Filozofski fakulteti, tam 1933 izvoljena za privatno docentko, 1946 za izredno in 1951 za (honorarno) redno profesorico) »upamo, da postane prva slovenska profesorica univerze.«[92] Logično se zdi, da je imela ambicije po univerzitetni pedagoško-znanstveni karieri tudi dr. Piskernikova, skoraj deset let starejša in vsaj enako kvalificirana. Na to temo mi je iz obdobja med vojnama znano le njeno pismo dr. Ivanu Prijatelju, ki je tako vsebinsko in kratko, da ga velja v celoti objaviti: *»Lj., 7. nov. 1932. – Velecenjeni g. dekan, razni motivi so me naklonili, da nisem prosila za mesto docenta botanike, dasi sem svojo prošnjo pri Vas in gu. prof. Hadži-ju že oficialno najavila. Ni pa izključeno, da bom prosila, čim bo objavljena moja razprava o flori na Črni prsti, za privatno docenturo. Prosim Vas, da zasledujete s svojo ljubeznivo naklonjenostjo moje znanstveno stremljenje, da me bodete v času, ko bo postalo vprašanje privatne docenture aktualno, sprejeli z veseljem in brez bojazni med svoje. – Z izrazom najodličnejšega spoštovanja vdana Ang. Piskernik.«*[93] Kako je bilo z najavljeno objavo in z morebitnimi nadaljnjimi predvojnimi poskusi prihoda na ljubljansko univerzo, (še) ne vem. Jasno pa je, da izrazito katoliška »provenienca« Piskernikovi ni bila v pomoč pri osvajanju univerzitetne trdnjave.

[90] Podatek za službovanje v Novem mestu je mogoče najti v dveh zbornikih: /Milan Dodič,/ *225 let novomeške gimnazije*, Novo mesto 1971, s. 311 (z biografijo Piskernikove na s. 334), in Natalija Petakovič et al. (ur.), *250 let Gimnazije Novo mesto : 1746-1996*, Novo mesto 1996, s. 217, ter še na svetovnem spletu http://www.s-gim.nm.edus.si/kabineti/matematik/prof0001.htm. Ničesar o Piskernikovi nisem našel v zbornikih ljubljanske klasične gimnazije. Pregled letnih izvestij in arhivskega gradiva šol, kjer je poučevala, še ostaja neopravljena naloga.

[91] Ivan Dolenec, *Moja rast*, Celje : Mohorjeva družba, 1991. Ponatis izdaje Slovenske kulturne akcije : Buenos Aires, 1973 (ur. Tine Debeljak). Citat je na s. 62.

[92] Alojzija Štebi, Slovenska žena v raznih poklicih; v: Minka Govekarjeva (ur.), *Slovenska žena*, Ljubljana 1926, s. 224-232, cit. na s. 228.

[93] Pismo hrani v fondu dr. Ivana Prijatelja rokopisni oddelek Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani. Tu se naj sodelavcem NUK ne zahvalim le za izdelano kopijo tega pisma, ampak tudi za hitro in točno izposojo ali kopiranje vrste drugega knjižničnega gradiva, ki sem ga potreboval za pripravo pričujočega besedila.

Ms 895
NARODNA IN UNIVERZITETNA KNJIŽNICA
LJUBLJANA

Lj., 7. nov. 1932.

Velecenjeni g. dekan,

ragni motivi so me naklonili, da nisem prosila za mesto docenta botanike, dasi sem vsaj prošnje pri Vas in gn. prof. Hadži-ju že oficialno najavila. Ni pa izključeno, da bom prosila, čim bo objavljena moja razprava o flori na Črni prsti, za privatno docenturo. Prosim Vas, da za. sledujete svojo ljubeznivo naklonjenostjo moje znanstveno stremljenje, da me bodete v čas, ko bo potalo vprašanje privatne docenture aktualno, sprejeli z veseljem in brez bojazni med svoje.

S izrazom najodličnejšega spoštovanja
vdana
Angelca Piskernik

Pismo dr. Ángele Piskernik dekanu Filozofske fakultete prof. dr. Ivanu Prijatelju 7. novembra 1932 (Rokopisni oddelek NUK, fotografiral: Milan Štupar)

Čeprav je »Piskernica« poučevala več generacij ljubljanskih in novomeških srednješolcev,[94] še nisem naletel na objavljene spomine o njenem profesorskem delu. Ustna pričevanja govore o zelo nazornem in prepričljivem podajanju učne snovi: nekdanji novomeški dijak Emilijan Cevc se zaradi njenih svaril pri pouku higiene »še danes boji tetanusa...«, nekdanja dijakinja s poljanske gimnazije Anica Hlepcè (por. Cevc) zaradi pripovedovanja svoje profesorice biologije še vedno kar vidi ubogo žuželko, ki jo mesojeda rastlina »pož(h)re«. Predvojna ljubljanska dijakinja Ana Koblar (por. Koblar-Horetzky) pa se svoje profesorice nemščine spominja kot šarmantne dame, ki je izžarevala fluid in predavala z ognjem; Götheja v domačem okolju je predstavila bolj živo, kot ga lahko ponazori ogled po vojni rekonstruirane Göthejeve rojstne hiše, njegovi verzi so ji živo ostali v spominu. Pri pouku higiene je mimo učnega načrta dekletom »z občutkom« predavala tudi spolno vzgojo. »Najlepše oblečeni razred« je nameravala odpeljati na izlet na Koroško, a tega direktor prof. Osana ni dovolil.[95]

Zdi se verjetno pripovedovanje »iz druge roke«, da *»se je njeni bivši dijaki in študentje spominjajo s hvaležnostjo in vedo povedati o njenih sistematičnih predavanjih«*,[96] kako da *»so jo dijaki ohranili v spominu: velika, močna, glasna in avtoritativna«*[97] ter da naj bi vsaj v določenem obdobju od razrednih rediteljev kot »kavalirjev« pričakovala oz. zahtevala, da jo na katedru vsakič pričaka cvetlica (oz. cvetlični šopek).[98]

»Zelo rada sem bila profesorica,« je izpovedala dr. Piskernikova.[99] In o svojih profesorjih nekdanji dijaki radi pripovedujejo različne anekdote. Tako je v spominu ohranjen tudi – menda še neobjavljen – iskriv pogovor z novomeške gimnazije. Prof. Janko Jarc se je pritoževal nad odprtim oknom v zbornici in tarnal, da ga bo zaradi prepiha še zadel »Hexenschuss«. Po naključju se je prav tedaj iz Ragovega loga onstran Krke zaslišal strel. Piskernikova je takoj pripomnila: *»Nah, der Schuss ist schon da!«* Veroučitelj dr. Ciril Ažman je pogledal kolegico in na veliko veselje ostalih prisotnih dodal: *»Die Hexe auch...«*[100] Druga zgodba pa pravi, da je na ljubljanski Poljanski gimnaziji »Piskernica« predavala tako zagreto, da je skoraj praviloma »preslišala« šolski zvonec, ki je oznanjal konec ure. Ko so s hodnika nekoč – med odmorom – že preveč trkali in kljukali, je profesorica, ki je vmes preslišala tudi drugo zvonjenje, zagrozila: *»P(h)rvega, ki vstopi, zg(h)rabim za lase!«* Ko se je takoj nato spet zaslišalo kljukanje vrat, je planila proti »vsiljivcu«. In se morala ustaviti: *»Op(h)rosti, kolega!«* Med vrati je namreč stal plešasti prof. Anton Sovrè.[101]

PUBLICISTIČNA DEJAVNOST

O tematiki in mestih objav Ángele Piskernik o narodno-političnih ter socialnih temah smo nekaj že povedali, prav tako o strokovnih in poljudnoznanstvenih objavah iz naravoslovja. Dodati velja, da se je z daljšim člankom o rastlinskih hormonih 1937/38 pričelo njeno dolgoletno sodelovanje s »Čermeljevo« revijo *Proteus*.[102] Za čas med obema vojnama sem – brez politično-socialnih – doslej evidentiral okroglih petdeset naslovov. Med njimi imajo pomemben delež narodopisni in kulturnozgodovinski, ki jih je objavljala tudi onstran meje, v tedniku *Koroški Slovenec*.

V letu 1929 je *Ilustrirani Slovenec* prodoru novega radijskega medija posvetil eno svojih številk in na fotografiji predstavil sliko »stroja za anodno napetost 500 V«, znamenite »kukavice«, ki je menda *»povzročila v inozemstvu veliko pozornost in postaja v Vilni jo je že uvedla zase«*. Na isti strani je objavljena tudi slika urejene dame z okrasnim šalom pred radijskim mikrofonom in z rokopisom na mizici pred seboj: ***»Prof. dr. Angela Piskernik**, ki poučuje potom radia nemščino in je začela*

[94] Piskernikovo med starejšimi slovenskimi profesoricami omenja npr. Aleksandra Serše, Profesorice; v: Nataša Budna Kodrič – Aleksandra Serše (ur.), *Splošno žensko društvo : 1901-1945 : od dobrih deklet do feministk*, Ljubljana 2003, s. 236, op. 43.
[95] Pripoved dr. Emilijana in dr. Anice Cevc 28. 7. 2004 ter prof. Ane Koblar-Horetzky 4. 8. 2004.
[96] Ob stoletnici rojstva dr. Angele Piskernikove; v: *Koroški koledar* 1986, Celovec 1985, s. 198-200, cit. na s. 199.
[97] Miran Sattler, Dr. Angela Piskernik : Znanka iz sosedne ulice; v: *Ljubljanski dnevnik* 1966, 4. 9., št. 239.
[98] Iz pogovora z dr. Katarino Bogataj Gradišnik 16. 7. 2004.
[99] Miran Sattler, Dr. Angela Piskernik : Znanka iz sosedne ulice; v: *Ljubljanski dnevnik* 1966, 4. 9., št. 239.
[100] Pripoved dr. Emilijana Cevca 28. 7. 2004.
[101] Pripoved dr. Anice Cevc 28. 7. 2004.
[102] A./ngela/ P./iskernik/, O rastlinskih hormonih; v: *Proteus* 5-1937/38, s. 94-97.

že tudi s predavanji iz rastlinoslovja.«[103] *»Ko so v Ljubljani ustanovili radio, je postala ena prvih radijskih predavateljic, po radiu je učila poslušalce nemški jezik. Iz njenih predavanj se je rodilo več učbenikov in slovarjev nemščine,«* popisuje eden od člankov o dr. Piskernikovi.[104] Drugi povezuje nastanek učbenikov tudi s tem, da *»je več let vodila na ljudski univerzi tri tečaje za nemški jezik«*.[105] Vsekakor drži, da je bil 1930 in 1932 objavljen njen učbenik nemškega jezika, 1931 priročnik o nemškem glagolu in 1936 prva izdaja nemško-slovenskega in slovensko-nemškega slovarčka,[106] ki je 1941 doživel še dva ponatisa, 1999 pa tretjega. Vse to delo je bilo opravljeno ob redni profesorski službi, ki je Ángela ni jemala kot »tlake«.

Z narodopisnim blagom in z naravoslovnimi članki se je po petletnem premoru 1934 spet začela živahneje oglašati v reviji *Mladika*. Tedaj je uredništvo od Finžgarja prevzel njegov kaplan dr. Jožef Pogačnik (1902-1980), tudi avtor pesniške zbirke in nesojeni profesor teološke fakultete, po vojni več let arestant, nato pa ljubljanski nadškof in slovenski metropolit.[107]

Po večletnih pripravah, ko je intenzivno sodelovala tudi s kolegi botaniki,[108] je leta 1941 izšla prva izdaja njenega priročnika *Ključ za določanje cvetnic in praprotnic.* Knjiga vsebuje popis 2222 rastlinskih vrst in podvrst ter je bila hitro razprodana. Drugo, dopolnjeno izdajo z 2618 rastlinami je Piskernikova izdala po vojni, leta 1951.[109] Čeprav je imela že pripravljeno gradivo za tretjo izdajo knjige,[110] je nikoli ni dočakala – tudi zaradi njej nerazumljivih težav. Za priljubljeni *Ključ* ji je ob grobu dr. Anton Polenec zatrdil, da je bil to *»resnični ključ, s katerim je dr. Piskernikova tolikim odprla vrata v bogastvo našega rastlinskega sveta«*.[111]

DRUGA SVETOVNA VOJNA, ARETACIJA IN TABORIŠČE

Piskernikova se po vojni ni veliko hvalila ali okoriščala s svojim sodelovanjem v osvobodilnem gibanju.[112] Avtobiografiji za *Slovenski biografski leksikon*, napisani že med 1934 in 1936, je po vojni za objavo v letu 1949 dodala (ali pa so to storili v uredništvu edicije na podlagi njenih podatkov)[113] samo pol stavka: *»... med okupacijo od 14. nov. 1943 do 16. jul. 1945 v zaporu in nemški interna-*

[103] *Ilustrirani Slovenec* 5/1929, 7. 4., št. 14, s. 109 (priloga *Slovencu* št. 79). Izsek fotografije je ponatisnjen na s. 495 zbornika Nataša Budna Kodrič – Aleksandra Serše (ur.), *Splošno žensko društvo...*, Ljubljana 2003, kot vir je na s. 570 zbornika pomotoma naveden »Ilustrirani Slovenec 1924«.

[104] Janez Kajzer, Prva slovenska doktorica znanosti; v: *Rodna gruda* 43/1996, št. 7, s. 32.

[105] /Julij Felaher/ -er, Ob 70-letnici Dr. A. Piskernik; v: *Slovenski poročevalec* 5. 12. 1956, št. 286, s. 5.

[106] Angela Piskernik, *Učbenik nemškega jezika. Del 1*. Ljubljana : Jugoslovanska knjigarna, 1930. Ista, *Učbenik nemškega jezika za srednje in njim sorodne šole. I. in II. šolsko leto*. V Ljubljani : Jugoslovanska tisk./arna/, 1932. Ista, *Nemški glagol. Das deutsche Zeitwort*. Ljubljana : /Jugoslovanska tiskarna/, 1931. Ista, *Nemško-slovenski in slovensko nemški žepni slovarček : s slovničnimi podatki za Slovenca*. Ljubljana : Jugoslovanska knjigarna, 1936.

[107] Prim. s. 383 uredniških pripomb Jožeta Šifrerja v: Fran Saleški Finžgar, *Zbrano delo. Knj. 14, Pisma 1*. Ljubljana : DZS, 1996. Franc Vrhunc je avtor gesla o Pogačniku v *Enciklopedija Slovenije, 9, Plo-Ps*, Ljubljana 1995, s. 32.

[108] Sled sodelovanja je tudi korespondenca z Alfonzom Paulinom, ohranjena pod št. R 12/VIII-94 v fondu Franceta Steleta v biblioteki SAZU.

[109] Janez Kajzer, Prva slovenska doktorica znanosti; v: *Rodna gruda* 43/1996, št. 7, s. 32.

[110] Dopolnitve in popravki so vneseni z njej lastno drobno in urejeno pisavo na izvodu druge izdaje, ki jo hrani Breda Resman.

[111] Anton Polenec, In memoriam : Dr. Angela Piskernik; v: *Naši razgledi* 17/1968, št. 2, 27. 1., s. 39.

[112] Iz gradiva v osebni zapuščini pri Bredi Resman izhaja, da je na podlagi mnenja borčevske organizacije sicer imela priznano posebno delovno dobo od 15. 11. 1943 do 15. 5. 1945, a svoj borčevski dodatek k pokojnini je urejala še junija 1965. Dr. Jože Vilfan jo je kot predsednik Odbora Izvršnega sveta Ljudske skupščine LRS za splošna in upravna vprašanja 15. 12. 1962 obvestil o podelitvi mesečne priznavalnine, ko bo »prenehala biti v honorarnem delovnem razmerju pri Zavodu za spomeniško varstvo LRS.« In obrazložitev: »Dr. Angeli Piskernik je bila podeljena gornja priznavalnina za njene življenjske zasluge na prirodoslovno znanstvenem področju in za njene zasluge za Slovence na Koroškem.«

[113] V prvotno predloženi rokopis so v uredništvu neznatno posegli z jezikovnimi in redakcijskimi popravki. Izpustili so že omenjeno epizodo, da je bila ob (politični) »redukciji« gimnazijskih delovnih mest poleti 1932 za kratek čas upokojena. Izpuščena je tudi njena navedba, da je nekaj svojega »koroškega narodnega blaga« izročila za objavo (svaku svoje sestre) Franu Kotniku. Kolegu Martinu Grumu z Inštituta za biografiko in bibliografijo ZRC SAZU se zahvaljujem za pomoč pri vpogledu v celotno gradivo uredništva SBL o dr. Piskernikovi.

ciji«. Po nemški zasedbi Ljubljane je bila menda – po družinski tradiciji – aretirana zaradi posedovanja oziroma razpečevanja ilegalne literature, pred odgonom v Ravensbrück pa nekaj časa zaprta tudi v škofovih zavodih v Šentvidu nad Ljubljano.[114]

A koroški partizanski voditelj Karel Prušnik Gašper v svojih spominih omenja, da naj bi mu že oktobra 1942 ljubljanski aktivist Stane Mrhar pripovedoval o delovanju OF (»ki je država v državi«) v Ljubljani: *»Razveselil sem se tudi vesti, da je v fronti tudi lobniška rojakinja dr. Angela Piskernik, katere lepi alt smo tako radi poslušali, kadar nas je obiskala.«*[115] Njen veliko mlajši sodelavec Stane Peterlin je razloge za aretacijo dr. Piskernikove pripisal celoti njenega narodnega delovanja: *»Že kot študentka in še bolj pri plebiscitu si je nakopala sovraštvo Nemcev in nemčurjev. Ker pa je tudi med okupacijo ostala zavedna Slovenka, so jo kmalu po nemški zasedbi zaprli in odpeljali v zloglasni Ravensbrück.«*[116]

Profesorica Piskernik je v predvojnem času preprečevala izkazovanje filonacistične usmerjenosti svojih ljubljanskih nemških dijakinj tudi z zahtevo, da naj takoj snamejo bele dokolenke.[117] Zgodovinar in eden krščansko-socialističnih partizanskih voditeljev dr. France Škerl je opisal, kako se je jeseni 1943 akcija »manj dijakov, da bo manj divjakov« razširila tudi na »čiščenje« profesorskih zborov ljubljanskih srednjih šol. Na klasični gimnaziji so nekateri profesorji in dijaki pripravljali sezname sodelavcev Osvobodilne fronte in njenih simpatizerjev, in sicer *»v najtesnejšem sodelovanju z ravnateljem M. Bajukom, ki je s svoje strani zopet bil tesno povezan z generalom Rupnikom in Hacinom, šefom policije. /.../ Na klasični gimnaziji so decembra 1943 morali v zapore profesorji Benulič, St. Hribernik, St. Melihar, Sl. Raič in dr. A. Piskernikova.«*[118]

Ne da bi se spuščali v globlje raziskovanje protifašističnega odporništva v medvojni Ljubljani, se zadovoljimo z ugotovitvijo, da ozadje domobransko-nemške aretacije dobro ilustrirata dva dokumenta, ohranjena v Arhivu Republike Slovenije. 23. 6. 1943 so namreč v mihailovičevski bilten *Kronika Narodne legije* vpisali naslednjo oznako: *»Prof. dr. Piskernik Angela, Levstikova ul., je najožja pripadnica dr. Kidriča Franca starejšega, univerz. prof.. Ves čas njegove internacije skrbi, da dobiva finančna sredstva in druge stvari, ki jih potrebuje. Ko je bil v Ljubljani /kot talec/ je imela z njim tedensko dvakrat daljše razgovore. Sama je bila svoječasno zelo katoliško usmerjena, sedaj pa je komunistka ter se zavzema za tkzv. srednje evropsko kulturo.«*[119] Kartoteka domobranske politične policije je veliko bolj suhoparna: *»Je imela zveze s Kidričevo družino.«* In to je zadoščalo za aretacijo (po kartoteki 12. in ne 14. novembra 1943, kot piše v omenjenem članku v SBL) in odgon v koncentracijsko taborišče 6. 1. 1944.[120] Paradoks usode je, da je odločbo o prenehanju izplačevanja profesorskih prejemkov, ker *»je bila imenovana dne 15. novembra 1943 od policijskih*

[114] Pripoved Brede Resman 16. 7. 2004.

[115] Karel Prušnik – Gašper, *Gamsi na plazu*. 2., dopolnjena izdaja. Ljubljana 1974, s. 61. Glede na okoliščine nastanka Prušnikove knjige, je v podrobnostih ne moremo šteti za popolnoma zanesljiv vir. Urednik 2. izdaje Pavle Žaucer Matjaž je na s. 354 dodal kratko opombo: »Dr. Angela Piskernik je bila ravnateljica prirodoslovnega muzeja v Ljubljani; umrla je leta 1967.«

[116] Stane Peterlin, Praznik dr. Angele Piskernik; v: *Naši razgledi* 15/1966, št. 16 (351), 27. 8., s. 328.

[117] Po pripovedi dr. Anice Cevc 28. 7. 2004.

[118] France Škerl, *Ljubljanske srednje šole v letih 1941-1945 : Prispevki k zgodovini Ljubljane v letih fašistične in nacistične okupacije*, Ljubljana 1964, s. 218. Avtor se tu sklicuje na povojni – vsekakor tendenciozni – zapisnik konference na klasični gimnaziji 25. 6. 1945. Za dr. Piskernikovo vemo, da je niso zaprli »šele« decembra. Z ravnateljem Bajukom je, kot smo videli zgoraj, v letih 1931/32 delila nasprotovanje režimu JNS, s policijskim šefom Hacinom pa je pred 1. svetovno vojno sodelovala v dunajski »Straži«.

[119] AS 1931, 502-4/419 (OMS, Narodna legija). Mag. Ljubi Dornik Šubelj in sodelavkam se zahvaljujem za najdeni dokument, kakor tudi za sporočilo, da »udbovskega« dosjeja in »partijske kartoteke« o dr. Piskernikovi v dislociranih oddelkih I in III Arhiva RS nimajo. Pomoč dr. Piskernikove dr. Francetu Kidriču v meni znani strokovni literaturi ni izrecno zabeležena; prim. npr. Viktor Smolej, *Slovstvo v letih vojne 1941-1945*, Ljubljana 1971 (Zgodovina slovenskega slovstva; VII., ur. Lino Legiša), s. 39 in 331.

[120] Na kartotečnem lističu 243/43 so še naslednji podatki: »Piskernik dr. Angela, Geb.: 27. 8. 1886, Ort: Lobnik – Koroško, Vater: + Luka, Mutter: + Katar. Mubi, Beruf: profesorica, Wohnort: Lj., Levstikova 15, Arretiert am: 12. 11. 43., Schutzhaft – Polizeihaft am: int. 6. 1. 44.« Neizpolnjeni sta rubriki »Verwarnt – Entlassen am« ter »Arbeitsvermittlung am«. Mag. Metki Gombač in sodelavkam iz dislociranega oddelka II Arhiva RS velja zahvala za kopijo dokumenta, kakor tudi za sporočilo, da se je po njihovih arhivskih podatkih dr. Piskernikova vrnila 6. 7. 1945 prek baze za repatriacijo v vojvodinski Subotici.

oblastev priprta«, kot »pomočnik prezidenta« 9. 12. 1943 podpisal dr. Stanko Majcen, Ángelin nekdanji prijatelj iz omizja »kluba Copata«.[121]

Poleti 1944 se je v Ljubljani in zunaj njene žične ograde v zvezi s smrtjo mladinske pesnice in pisateljice Anice Černejeve (v taborišču Neubrandenburg 3. 5. 1944) razširila tudi govorica, da je taborišč-nemu trpljenju podlegla tudi dr. Piskernikova. Ilegalni list *Naša žena* je namreč zapisal: *»V Ljubljano je prispela vest, da sta med mnogimi drugimi ženami v nemških taboriščih umrli tudi dve profesorici, ki sta poučevali prej na gimnazijah v Ljubljani: Angela Piskernikova, profesorica na gimnaziji, napisala je več učbenikov za šole, Anica Černejeva, profesorica na učiteljišču, pesnica. Obe sta bili zavedni aktivistki Osvobodilne fronte in sta bili duša med neštetimi izobraženkami v Ljubljani.«*[122]

Prezgodnje »posmrtno« priznanje dr. Piskernikovi je 5. 10. 1944 služilo za strupeno gloso v *Slovencu*. Velja si prebrati celotno nepodpisano besedilo pod naslovom (v navednicah) »Zavedni aktivistki OF«; iz objave izvemo tudi za neuspešna prizadevanja mednarodne Rdeče pomoči za izpustitev obeh profesoric: *»Ko so oblasti prijele profesorici Angelo Piskernikovo in Anico Černejevo, in jima tako onemogočili /sic!/ nadaljnje delo za zločinsko komunistično OF, se je vsa 'kulturna' Ljubljana zgražala nad 'tolikim nasiljem oblasti', ki preganjajo in zapirajo 'popolnoma nedolžne zavedne Slovenke'. Na delo se je spravil ves komunistični aparat in preko svoje Rdeče pomoči organiziral celo hajko, da bi zopet prišli na svobodo. Vse seveda samo zato, da se 'popravi krivica nedolžnim in zavednim slovenskim akademsko izobraženim ženam'. Sedaj pa, ko vse skupaj ni nič pomagalo, so prišli s pravo barvo na dan. V komunističnem podtalnem glasilu Naša žena so napisali, da je v Ljubljano prispela vest, da sta v nemških taboriščih umrli tudi dve profesorici Angela Piskernikova in Anica Černejeva. 'Obe sta bili zavedni aktivistki OF in sta bili duša med neštetimi izobraženkami v Ljubljani'. – Nihče jima torej ni napravil krivice, če ju je kot zavedni aktivistki tiste OF, ki je poklala že preko 30.000 Slovencev, poslal v taborišče, da bi jima onemogočil delo; pač pa so hoteli napraviti veliko krivico slovenskemu narodu tisti, ki so jima hoteli z raznimi zvezami omogočiti, da bi še nadalje zomagali /sic!/ kopati grob slovenskemu narodu.«*[123]

Tako kot to velja za večino osebne zapuščine dr. Piskernikove, doslej menda še ni bil uporabljen njen zvezek taboriščnih zapiskov, ki na straneh 83 in 84 vsebuje tudi najpomembnejše dogodke od aretacije 14. 11. 1943 do osvoboditve taborišča Ravensbrück konec aprila 1945. Tako so datumsko natančno določene njene bolezni v taborišču (vnetje mehurja, gripa, legar) ter pet »revij« (2. 1., 6. 3., 13. 3., 27. 3. in 29. 3. 1945), na katerih so odbirali onemogle jetnice za usmrtitev. Na notranjo stran ovitka zvezka je Piskernikova zapisala nekak povzetek: *»Me zaprli v Ljubljani 14. nov. 1943. V Ravensbrücku – odpeljali iz Ljubljane 6. I. 1944, prišla nazaj v Ljubljano 16. VII. 1945. Lačne – smo si pravile recepte in se nam je zdelo, da to pomaga proti lakoti. Posebno od 27. III. – 5. IV. 1945, ko sem bila izbrana z mnogimi drugimi 27. III. za Jugendlager in sem tam ostala do 5. IV. 1945. Jugendlager je pomenil ´krematorij´.«* Večina zvezka je zapolnjena s kuharskimi recepti, pri katerih so večinoma navedene tudi avtorice ali narekovalke receptov. Kakorkoli se že to sliši perverzno ali morbidno: »taboriščna kuharska knjiga Ángele Piskernik« je znanstveno sistematično urejeno delo, ki bi ga bilo treba le kopirati ali pretipkati in izdati.

Zelo verjetno je bila obsodba dr. Piskernikove na taboriščno trpljenje povezana tako z njenim koroškim kakor tudi ljubljanskim delovanjem. France Filipič je v preglednem članku povzel takole: *»Med 6. in 10. 1. 1944 je potekal transport koroških Slovenk iz Celovca v Ravensbrück: na tem transportu je bila tudi dr. Angela Piskernik, rojena v Železni Kapli. V dveh spominskih zapisih o času, ki ga je prebila v koncentracijskem taborišču, je pretresljivo opisala usode koroških Slovenk, njihovo trpljenje, boj za preživetje in odhajanje v smrt.«*[124]

---

[121] Overjen prepis odločbe je v osebni zapuščini dr. Piskernikove pri Bredi Resman.

[122] *Naša žena*, glasilo Protifašistične ženske zveze, 2/1944, št. 6, julij, s. 13.

[123] »Zavedni aktivistki OF«; v: *Slovenec* 72/1944, 5. 10., št. 230, s. 2.

[124] France Filipič, Slovenci iz avstrijske Koroške v koncentracijskih taboriščih Tretjega rajha; v: Avguštin Malle – Valentin Sima (ur.), *Narodu in državi sovražni : Pregon koroških Slovencev 1942 = Volks- und staatsfeindlich : Die Vertreibung von Kärntner Slowenen 1942*, Celovec/Klagenfurt 1992, s. 232-245, cit. na s. 243. Filipič na s. 234 (po spisku iz leta 1947) in s. 235-236 (po spominih Josefa Nischelwitzerja iz leta 1988) glede koroških Slovenk v taboriščih navaja nekaj okvirnih oziroma primerjalnih podatkov: na slovenskem Koroškem je bilo aretiranih in poslanih v koncentracijska taborišča okoli 917 oseb. Samo iz okraja Velikovec

Omenjene objavljene spomine Piskernikove je pač treba prebrati.[125] Ob prestopu taboriščnega praga je tedaj že 57-letni Ángeli *»postalo takoj jasno, da imajo Nemci še dosti hujših načinov, s katerimi te zbijejo v nič in te zbrišejo s seznama ljudi. Ne oropajo te samo premoženja, ne poberejo ti samo ure, nakita, prstanov, uhanov, ne slečejo te samo do golega že prvi dan ter te oblečejo v sivo in modro progaste kaznjeniške cunje iz trde lesne volne. Ne vzamejo ti samo beležk, dokumentov in legitimacij. O ne, vzamejo ti prav vse, vzamejo ti tudi naslov in ime. Nehal si biti človek, zdaj si samo še brezpravna številka med številkami. Vsako novodošlo pripornico so nazvali s posebno številko. Meni so rekli, da sem številka 26.069.«* Ta na svetlo raševino vezena številka se je ohranila v osebni zapuščini dr. Piskernikove, ki je posebej zapisala tudi, kako so se paznice norčevale iz njenega doktorskega naslova. Po vseh tegobah in preizkušnjah je 27. marca 1945 ošaben in hladnokrvno brezbrižen nacistični »zdravnik«[126] odbral »Angelco« (ta odlomek spominov je napisala v tretji osebi), ki navzlic brezhibnemu znanju nemščine niti tedaj ni hotela zatajiti, da je Slovenka, in skoraj tisoč sojetnic za transport – v smrt. Naslednji dan, na velikonočni četrtek, pa je bila na izrednem ponovnem pregledu in izboru uvrščena med tiste, ki jim je bilo usojeno, da vseeno dočakajo svobodo.

Številni zapisi o Ángeli se ujemajo v tem, da je izžarevala optimizem. Tega je mogoče razbrati tudi iz kratkih odlomkov njenega pripovedovanja o Ravensbrücku v dveh intervjujih ob njeni 80-letnici: *»In na bregu jezera, ki smo ga taboriščnice izravnavale najprej s skalami, nato s prstjo in nazadnje s pepelom iz krematorija, v katerem so bili še neizgoreli koščki teles, je potem kmalu pognala taka zelena razkošna trava...«*[127] In na drugem mestu: *»Veste, meni so rekle ženske v taborišču neverni Tomaž. Nisem verjela, da nas morejo pokončati v pečeh. Naposled pa sem spoznala vso resnico. Rusi so nas rešili za veliko noč leta 1945.«*[128]

V objavljenih spominih sotrpink v Ravensbrücku sem našel razmeroma malo omemb dr. Piskernikove. Pač pa je sama na slovenski Parnas povzdignila sojetnico Katarino Miklav, roj. Haderlap (*1904), kmetico iz Lepene pri Železni Kapli. Ta je tri dni pred svojo smrtjo 1. 7. 1944 napisala nekaj pesmi in jih izročila Piskernikovi, ki jih je shranila in deloma objavila.[129]

Ángela Piskernik je bila velika 168-170 cm, kar je bilo za tedanje generacije vsekakor nadpovprečno. Ob osvoboditvi Ravensbrücka je tehtala vsega 38 kg. V domovino se je izmučena in obolela vrnila prek Madžarske in baze za repatriacijo v vojvodinski Subotici. Tam so ji 10. 7. 1945 izdali napotnico za brezplačno vožnjo. Cirilska »objava« potrjuje, da *»se vraća iz Nemačke sa rada«* in dalje: *»Iz prihvatišta u Subotica drug se upućuje u selo Ljubljana...«* Na hrbtni strani napotnice je zapis dr. Piskernikove, da je v Ljubljano prišla 16. 7. 1945. Uradni zaznamki pa pravijo, da so jo oskrbeli z nakaznico za repatriirance št. 3330, da je mleko lahko dobivala v mlekarni Josipine Rozman na Kolodvorski ul. 18, da so ji v Nabavni zadrugi državnih uslužbencev na Vodnikovem trgu 5 dne 26. 7. 1945 izdali pol litra vina in kilogram krompirja, 3. 11. 1945 pa je bila deležna 100 kg drv...[130]

V Ljubljani se je najprej zatekla k družini sestre Mire Kotnik. Da bi si opomogla, je nato za nekaj tednov odšla na Jezersko k svojemu polbratrancu Jakobu Piskerniku. Njegova hčerka Breda je bila

jih je bilo v koncentracijska taborišča, v kaznilnice ali zapore gestapa odvedenih 147 ter jih tam umrlo 64; od 48 odvedenih v Dachau jih je umrlo 25, od 52 žena pa jih je v Ravensbrücku umrlo 10.

[125] /Angela Piskernik/ A. Vrbnikova, Spomini koroške Slovenke na Ravensbrück; v: *Naša žena* 1947, št. 3, 76-78. Angela Piskernik, Zapiski iz Ravensbrücka; v: *Koroška v borbi. Spomini na osvobodilno borbo v Slovenski Koroški*. Celovec 1951, 198-205. Rokopis v AS 1871 Zbirka dopolnilnega gradiva o delavskem gibanju in NOV, Koroška. Nekaj skrajšana objava: Angela Piskernik, Pričevanja. V Ravensbrück. 1944; v: *FKL. Žensko koncentracijsko taborišče. Ravensbrück*. Ljubljana 1971, s. 258-266.

[126] Pri objavi je iz rokopisa izpuščen stavek v oklepaju: »Zapomnila sem si ga in ga bom poiskala!«

[127] Jože Snoj, Jubilej. Zaverovana v smisel in obstoj dobrega. Obisk pri dr. Angeli Piskernik ob njeni 80-letnici; v: *Delo* 8/1966, 3. 9., št. 239, s. 4. Prim. tudi: Janez Kajzer, Prva slovenska doktorica znanosti; v: *Rodna gruda* 43/1996, št. 7, s. 32.

[128] Miran Sattler, Dr. Angela Piskernik : Znanka iz sosedne ulice; v: *Ljubljanski dnevnik* 1966, 4. 9., št. 239.

[129] Angela Piskernik, Ljudska pesnica kmetica Katarina Miklav, po domače Štrevka, v Lepeni pri Železni Kapli. V: *Svoboda* (Celovec) 1951, št. 1-2, s. 25. Upošteva npr. Viktor Smolej, *Slovstvo v letih vojne 1941-1945*, Ljubljana 1971 (Zgodovina slovenskega slovstva; VII., ur. Lino Legiša), s. 129. Zatem Miklavovo, katere mož je umrl v Dachauu, upošteva večina pregledov slovenske, zlasti tudi zamejske literature.

[130] Napotnica je v osebni zapuščini dr. Piskernikove pri Bredi Resman.

tedaj v dvanajstem letu in sta se s »tetko« že tedaj spoprijateljili. Pozneje je Bredi pripovedovala, da je v taboriščnem peklu resno podvomila v Boga in Božjo ljubezen: *»A malo me le mora imeti rad, saj sicer ne bi preživela.«*

STROKOVNO DELO PO DRUGI SVETOVNI VOJNI

Naravoslovno in naravovarstveno delo dr. Piskernikove po drugi svetovni vojni je – kot rečeno – razmeroma dobro obdelano. Tako lahko predvsem dodamo nekaj zanimivih podrobnosti. Ministrstvo za prosveto jo je 24. 10. 1945 z začasnim dekretom najprej razporedilo na njeno nekdanje službeno mesto na državni klasični gimnaziji v Ljubljani. Še preden se je iztekel desetdnevni rok, v katerem naj bi nastopila službo, pa je minister za prosveto dr. Ferdo Kozak 30. 10. 1945 izdal in podpisal odlok, ki pravi: *»Z ozirom na službeno potrebo in ker je mesto ravnatelja pri Prirodoslovnem muzeju v Ljubljani izpraznjeno, dodeljujem za vršilca dolžnosti ravnatelja pri Prirodoslovnem muzeju v Ljubljani profesorico klasične gimnazije v Ljubljani, tovarišico Dr. PISKERNIK ANGELO. Posle naj ji preda dosedanji ravnatelj dr. Fran Kos, o čemer naj se obvesti šef odseka za likovno umetnost in muzeje pri ministrstvu za prosveto. Smrt fašizmu – svobodo narodu!«*[131]

Tako je tedaj šlo! Širše okoliščine prevzema ravnateljstva lahko smatramo za poznane. Dr. Piskernikova se je seveda upravičeno čutila povezana z zmagovito »tovarišijo«. Tudi iz ohranjene osebne korespondence je razvidna njena iskrena skrb za usodo koroških rojakov; garant za njihovo odrešitev pa naj bi bila »nova« Jugoslavija. Da ji mesto muzejske direktorice ni bilo dodeljeno le kot strokovnjakinji in nekdanji taboriščnici, ampak da je prijateljevanje s Kidriči – Boris je maja 1945 postal predsednik slovenske vlade – tudi nekaj pripomoglo, je menda jasno. Zanimivo bi bilo raziskati sam prevzem ravnateljevanja od zoologa dr. Frana Kosa (1885-1956), njenega nekdanjega kolega z Dunaja, s počitniškega tečaja v Trstu in iz predvojnih muzealskih let, prvega ravnatelja leta 1944 od Narodnega muzeja osamosvojenega Prirodoslovnega muzeja. Slišal sem npr. za to, da je nova direktorica znala močno povzdigniti glas, ter za »aristokratsko«, a v tedanjih časih brez e-pošte ali mobilnih telefonov tudi praktično navado, da je z zvončkom priklicala pomoč za prelaganje knjig in opravljanje podobnih poslov. V literaturi najdemo za prenehanje njenega direktorskega mandata in upokojitev ne popolnoma jasno razmejeni letnici 1950 in 1953.

Družba treh botanikov: dr. Ángela Piskernik, dr. Maks Wraber in njegov sin Tone (pozneje: prof. dr.)

Po vojni je bil za Piskernikovo kot botaničarko prvi in najpomembnejši dosežek druga izdaja že omenjenega *Ključa* leta 1951. V *Proteusu* je objavila dva ducata člankov o rastlinah, znanih biologih in varovanju narave; vključila se je tudi v kampanjo za obvarovanje kraškega Planinskega jezera.[132] Poleg naravoslovja ter z direktorsko funkcijo povezanega muzealstva in konservatorstva je dr. Piskernikova zagrizla še v naravovarstvo in vzgojo k spoštovanju naravnega okolja; 1954 je dosegla ustanovitev »Gorske straže«. Trajni rezultati njene honorarne zaposlitve kot prve poklicne, kljub letom nič kaj pisarniške ali okostenele, referentke za

[131] Overovljen prepis začasnega dekreta in original odloka v osebni zapuščini dr. Piskernikove.

[132] A./ngela/ Piskernik, Planinsko polje – zbirno jezero? V: *Proteus* 23-1960/61, s. 89-90. Direktorici uprave PDS – Prirodoslovnega društva Slovenije Janji Benedik dolgujem zahvalo za pregled in kopiranje obsežnega gradiva, ki se nanaša na dr. Piskernikovo v reviji *Proteus*.

Dr. Ángela Piskernik za svojo pisalno mizo referentke za varovanje okolja (fotografiral: Tone Wraber)

varstvo narave (od 1. 1. 1955)[133] so bili še: ustanovitev Triglavskega narodnega parka (1961) in priprave za zakonsko zaščito več drugih krajinskih parkov, obnovitev alpskega vrta *Juliana* v Trenti,[134] pobuda za strokovno revijo *Varstvo narave* (1962)[135] itd.

Ko so jo 31. 1. 1963 zaradi začetka izplačevanja republiške priznavalnine povprašali, kdaj bo prenehala s honorarnim delom pri Zavodu za spomeniško varstvo, je 5. 2. 1963 odpisala: *»... čim se bo Stane Peterlin, absolvent biologije in moj naslednik na tem Zavodu, vrnil od vojaščine in ga bom uvedla v delo za varstvo narave. To bo predvidoma šele meseca julija ali avgusta letos.«* A že 1. 4. 1963 je z ravnateljem omenjenega zavoda Edom Turnherjem sklenila pisni sporazum o prenehanju honorarne službe z nepolnim delovnim časom s 30. 4. 1963, ko naj bi bila *»razrešena službe referenta za varstvo narave«* in se ji *»službeni prejemki ... ustavijo.«*[136] Njen delovni ritem pa se niti tedaj ni ustavil, saj je začela intenzivno urejati botanično gradivo za akademijski *Slovar slovenskega knjižnega jezika*.

Intenzivno, strokovno in uspešno razvijanje varstva okolja je še v času mednarodne blokovske razklanosti privedlo do plodnih meddržavnih in mednarodnih stikov na tem področju, zlasti še v okviru alpskih dežel. V zvezi s tem je od srede petdesetih let veliko potovala v tujino in o tem poročala v strokovnih revijah. Vsaj dvakrat je Piskernikova so-pripravljala večje mednarodne konference v Ljubljani. Posnetki s tiste leta 1966 – malo pred njeno osemdesetletnico – so ohranjeni tudi v TV-oddaji o njej.[137]

Ob njeni osemdesetletnici je Stane Peterlin naštel, da jubilantka mdr. *»sodeluje v Prirodoslovnem društvu, Društvu konservatorjev, Zvezi društev za varstvo ptic in v mednarodnih združenjih za varstvo narave (UICN, CIPRA, VNP). Dosegla je, da so pred leti v naši državi prepovedali izvoz ptic pevk.«*[138] Na slednje se navezuje tudi epizoda iz spominov Brede Resman: ko sta se s »tetko« nekoč peljali skozi Jesenice, sta na vlaku opazili transport ptic, namenjen proti Italiji. Dr. Piskernikova je pri priči z vso vehemenco intervenirala pri postajenačelniku in pristojnih oblasteh ter ni odpotovala naprej, dokler niso pošiljke ustavili.

---

[133] Sama je raziskovala tudi zgodovino varstva narave v Sloveniji, njen neprecenljiv delež pri tem pa je – kot rečeno – zaokroženo prikazal Tone Wraber, Dr. Angela Piskernik (1886-1967); v: *Varstvo narave* 6/1967 (1969), s. 5-11.

[134] Prav prek Juliane je na spletnih straneh Prirodoslovnega muzeja Slovenije fotografija dr. Piskernikove dostopna tudi po elektronski poti, in sicer na: http://www2.pms-lj.si/juliana/1945.html. O njeni vlogi pri Triglavskem narodnem parku glej tudi v http://www.sigov.si/tnp/tr/tr001.htm.

[135] V bibliografiji te revije, ki jo je pred leti pripravljala moja žena Vanja – Nataša Stergar je seveda zajetih veliko člankov Piskernikove ali o Piskernikovi.

[136] Po dokumentih v osebni zapuščini dr. Piskernikove. Omenja jo tudi geslo: S./tane/ Pet./erlin/, Zavod Republike Slovenije za varstvo naravne in kulturne dediščine; v: *Enciklopedija Slovenije, 15, Wi-Ž : Kronološki pregled*, Ljubljana : Mladinska knjiga, 2001, s. 92.

[137] Za pripravo referata so mi iz dokumentacije TV Slovenija pripravili tudi kopijo 10-minutne oddaje, ki jo je oktobra 1966 pripravil režiser in scenarist Ernest Adamič, kakor tudi posnetka podelitve državnega odlikovanja. Na TV-posnetku z ljubljanskega sestanka dr. Piskernikova v nemščini poroča o meddržavnih prizadevanjih za zaščito Karavank ter Kamniško-Savinjskih planin, posebej zagreto pa predstavlja ekskurzijo na »njeno« Jezersko in lepoto Korških korit v njeni domači občini Bela pri Železni Kapli.

[138] Stane Peterlin, Praznik dr. Angele Piskernik; v: *Naši razgledi* 15/1966, št. 16 (351), 27. 8., s. 328.

»Pot do najvišjega mesta akademske učiteljice ji je bila tedaj /v avstrijskem obdobju – op. J.S./ *seveda zaprta; tudi pozneje ji usoda v tej smeri ni bila naklonjena, le krajši čas je po vojni predavala splošno botaniko na ljubljanski univerzi,«*[139] je resignirano zapisal njen kolega in prijatelj Maks Wraber. Predavala je le honorarno v zgodnjih povojnih letih na Filozofski fakulteti in na Višji pedagoški šoli. Tako ni upoštevana med biobibliografijami sodelavcev ljubljanske univerze.

Ob odprtem grobu se je Anton Polenec od nje poslovil s spominom na to, kako je sama *»nabirala gorsko cvetje in ga prenašala v Trento«* v obnovljeni alpski vrt Julijano. *»Zopet je videla v preurejenem Prirodoslovnem muzeju tisto ustanovo, ki naj bedi nad tem vrtom. Njena zasluga je, da je Julijana v Trenti danes sestavni del te ustanove. Tako se je uresničila tudi ta srčna želja dr. Piskernikove, da bi tudi muzej s svojim razstavnim gradivom in z živim cvetjem v vrtu dvigal botanično znanje v našem človeku in zlasti v mladini obudil ljubezen do naše narave, do naše, slovenske dežele, ki jo je ona imela tako srčno rada.«*[140]

POVOJNI STIKI S KOROŠKO IN DELOVANJE ZA KOROŠKE SLOVENCE

Življenjsko vpetost dr. Piskernikove tako v botanično stroko kot v narodnostno delo je ob njeni sedemdesetletnici lepo povzel Viktor Petkovšek, ko je zapisal: *»Mnogo je publicirala, še bolj pa delovala z živo besedo. Pri tem se ni omejila zgolj na svojo ožjo stroko, botaniko in biologijo. Enako močno jo je pritegnil klic rodne grude – njene Koroške. Tako je vse življenje pravzaprav nihala med stroko ter med trpečo koroško zemljo in njenimi problemi.«*[141]

Kmalu po vojni se je Piskernikova kot podpredsednica Kluba koroških Slovencev v Ljubljani (novi predsednik je postal Lovro Kuhar – Prežihov Voranc, dotedanji predsednik dr. Julij Felaher pa je postal poslevodeči podpredsednik) mdr. vključila v reševanje vprašanja repatriacije Koroščev – vojnih ujetnikov. Na seji širšega klubovega odbora 23. 2. 1946 so obravnavali položaj 36 rojakov v ljubljanski domobranski vojašnici; pričakovati je bilo prihod nadaljnjih koroških slovenskih ujetnikov iz drugih krajev. Odborniki so menili, naj *»se ujetnikom da prilika, da se socialno politično izšolajo in čimprej nato spuste domov, kjer so nujno potrebni na terenu. Seveda je treba izbiro opraviti zelo preudarno. Tov. blagajnik se pooblasti, da nakupi za ujetnike za 300 dinarjev cigaret. Tov. dr. Felaher, dr. Piskernikova, Uršič, Müller in Primožič se zmenijo, da gredo ujetnike takoj skupno obiskat.«*[142] Tu dodajmo, da je v spominih njenega nekdanjega dijaka, sedanjega torontskega nadškofa in edinega slovenskega kardinala dr. Alojzija Ambrožiča dokumentirano, da profesorica ni bila ravnodušna niti do tragične usode svojih nekdanjih preganjalcev, domobranskih dijakov.[143]

Ker je v Koledarjih Mohorjeve družbe Piskernikova v prvih povojnih letih objavila vsaj dva spominska članka o koroških rojakih,[144] bi bilo zanimivo slediti njenim stikom s klubskim predsednikom Prežihom, ki je tedaj tudi pomagal oživljati Mohorjevo družbo. Svak Ángeline sestre Mire, dr. France Kotnik, pa je bil zaslužni ravnatelj te najstarejše slovenske založbe. V mohorjanski reviji *Mladika* je Piskernikova – kot rečeno – kar veliko objavljala sredi dvajsetih let in nato spet v drugi polovici tridesetih, ko jo je urejal dr. Jožef Pogačnik; ta pa je na koncu našo junakinjo tudi pokopal...

[139] M./aks/ Wraber, Ob osemdesetletnici dr. Angele Piskernikove; v: *Proteus* 29-1966/67, s. 15-16.

[140] Anton Polenec, In memoriam : Dr. Angela Piskernik; v: *Naši razgledi* 17/1968, št. 2, 27. 1., s. 39.

[141] V./iktor/ Petkovšek, Jubilej Dr. Angele Piskernikove; v: *Biološki vestnik* 1958, s. 159.

[142] Mateja Jeraj, *Historiat Kluba koroških Slovencev v Ljubljani s poudarkom na odnosih s Slovenci v Avstriji. Inventar Kluba koroških Slovencev v Ljubljani 1928-1968* (arhiv. naloga, Ljubljana 198?), s. 15, po zapisniku omenjene seje v AS 653, škatla 1, mapa 3. Prim. Janez Stergar, Klub koroških Slovencev v Ljubljani; v: Tina Bahovec (Hg./izd.), *Eliten und Nationwerdung / Elite in narodovanje : Die Rolle der Eliten bei der Nationalisierung der Kärntner Slovenen = Vloga elit pri narodovanju koroških Slovencev*, Klagenfurt/Celovec – Ljubljana/Laibach – Wien/Dunaj 2003 (Unbegrenzte Geschichte – Zgodovina brez meja ; 10), s. 63.

[143] Alojzij Ambrožič, Moj maj 1945. V *Celovškem zvonu* 1985, št. 3, objavljene spomine je ponatisnila *Zaveza* št. 28, sam pa sem besedilo »snel« kar s spleta: http://www.zaveza.org/nsz/28/13.htm. Pogovor je lociran v Železno Kaplo leta 1958.

[144] Glede tretjega, naravoslovnega članka naj dodam samo drobec. Franc S. Finžgar je 22. 5. 1951 Francetu Bevku kot članu knjižnega odbora Mohorjeve družbe poslal v pregled več gradiva za prihodnji koledar; med »ostanki od lani, že pregledani« je bilo tudi besedilo »Pajki (Dr. A. Piskernik)«. Prim. Fran Saleški Finžgar, *Zbrano delo. Knj. 15, Pisma II / Dostavki* (ur. Jože Šifrer), Ljubljana : DZS, 1996, s. 31.

Jeseni 1956 so člani ljubljanskega Kluba koroških Slovencev na »skromni proslavi« čestitali dr. Piskernikovi k njeni sedemdesetletnici ter se ji zahvalili *»za njeno več kot 50-letno neumorno delo, ki ga je posvetila koroškim Slovencem v njihovi borbi za enakopravnost in svobodo«.* Dr. Felaher, ki je po Prežihovi smrti (18. 2. 1950) spet prevzel predsedniško mesto, pa je v priložnostnem članku v *Slovenskem poročevalcu* prikazal to plat njenega delovanja.[145]

Breda Resman se spominja, kako je s »tetko« hodila na koroške koncerte, ki so bili v Unionski dvorani. »Tetka Ángela« je imela veliko stikov s »Košnikovo« nečakinjo, učiteljico Urši, in z drugo nečakinjo, učiteljico Mijo, ki je bila doma »pri Irsu« nad kapelškim gradom. Koliko je bilo to v petdesetih in šestdesetih zaradi političnih in prometnih razmer sploh mogoče, so obiskovali tudi rodbinsko povezano gostilno Piskernik v Železni Kapli.

Dr. Piskernikova ni skrivala svojega koroškega narečja, kakor tudi nikoli ni »odpravila« zanj značilnega pogrkovanja *(»Imam za(h)raščen jezik...«)*. Z dobro voljo je sprejemala šale na račun svojega govora, visoke rasti, samskega stanu ali pozneje tudi starosti. Tako je v družbi še sama potrdila resničnost naslednjega dialoga, ki se je okoli leta 1950 na ljubljanskem tramvaju med vožnjo mimo bolnišnice razvil med njo in sprevodnico. Ta je nekoliko nestrpno spraševala: *»Ali ste vi šele sedaj vstopili?«* Piskernikova odrezavo: *»Saj se nisem v tramvaju (h)rodila... !?«* In sprevodnica se je s tem strinjala: *»Tako star pa naš tramvaj ni...!«*[146]

ŽIVLJENJE V ZRELI DOBI IN V STAROSTI

Posebna zgodba je s stanovanjskimi razmerami, v katerih je živela in delala dr. Piskernikova. Če v njeni zapuščini pogledamo naslove, na katere je prejemala pošto, vidimo, da je morala zelo velikokrat menjavati podnajemniška prebivališča. Pred drugo svetovno vojno je nekaj časa bivala tudi v tedanjem hotelu »Miklič« (nasproti ljubljanske železniške postaje). Do svoje aretacije jeseni 1943 je živela v manjšem stanovanju na Vrtači, v vili na Levstikovi ulici št. 15. Ko se je po vojni vrnila, ji je tam vrata odprla nosečnica in jo prosila, naj je ne meče iz stanovanja. Da se je zatekla k sestri v Ljubljani in nato k polbratrancu na Jezersko, že vemo. Kot ravnateljica Prirodoslovnega muzeja pa je nekaj časa stanovala kar v svoji pisarni.

»Ljudska oblast« ji je dodelila tri sobe v hiši na Groharjevi 22 na ljubljanskem Mirju. Dejansko je zasedla le dve sobi, a lastniki so ji vseeno nagajali prav na vse načine. Jeseni 1956 je k sebi na stanovanje vzela že omenjeno mlado sorodnico Bredo, ki se je tedaj zaposlila v Ljubljani.[147] Skupaj sta se leta 1959 selili v vilo na Privoz 3 na Prulah. Šele leta 1962 je dr. Piskernikova dobila svoje stanovanje v stolpnici pod Gradom na Streliški 5. Dvosobno stanovanje z 58 kvadratnimi metri je bilo veliko olajšanje in sreča za obe oziroma vse, saj se je februarja 1965 Breda poročila s Francem Resmanom, oktobra 1965 pa sta dobila hčerko Matejko. »Tetka Ángela« je o rojstvu po telefonu obvestila vse sorodnike in znance, vživela se je v vlogo »babice«. Zadnja leta je prevzela tudi skrb za kuho, za kar prej ni imela časa niti veselja. Pri kuhi si je pomagala s kuharskimi knjigami in Bredinimi nasveti.[148]

Ne vem, ali je bilo objavljeno razmišljanje dr. Piskernikove o gospodinjenju in ženski tudi avtorizirano. Potem ko je – sama že v »zreli dobi« – zagotovila, da je *»ponosna, da je ženska, za nobeno ceno ne bi hotela biti moški,«* naj bi o ženski v znanosti dejala takole: *»Zdi se mi, da pojmujem jaz 'naravni poklic' žene precej drugače kakor marsikdo drugi. Biti poročena žena in roditi otroke, to*

[145] /Julij Felaher/-er, Ob 70-letnici Dr. A. Piskernik; v: *Slovenski poročevalec* 5. 12. 1956, št. 286, s. 5.

[146] Po pripovedovanju prof. Ane Koblar-Horetzky (4. 8. 2004); poleg nje sta »prijaznemu« pogovoru prisostvovala še zdravnika prof. Ivan Marinčič in prof. Ljudevit Merčun. Resničnost anekdote je pri Piskernikovi na enem od konservatorskih posvetov v Mariboru preveril dr. Emilijan Cevc (pogovor z njim 28. 7. 2004).

[147] Za razumevanje človeškega lika »tetke Ángele« sta zanimiva odlomka pisma, ki ga je Bredi pisala na morje prav na svoj 74. rojstni dan 27. 8. 1960: »Da pa bo moja črna obleka obvisela kar v omari, to mi ni všeč, se bo pa ja kdo spomnil, da je mlada dekleta treba peljati na ples. Presneti fantje, kakšni pa so dandanes! /.../ Za poletno obleko sem kupila satinet bolj zamolklih barv. Koncem meseca pride šivilja in mi bo še pravočasno napravila...«

[148] Pripoved Brede Resman 16. in 30. 7. 2004. Prim. tudi: Miran Sattler, Dr. Angela Piskernik : Znanka iz sosedne ulice; v: *Ljubljanski dnevnik* 4. 9. 1966, št. 239.

je v mojih očeh samo del ženskega ´naravnega poklica´; tretji pa je oni, ki je zame najbolj važen: kultura lastne duše. To žrtvovati in živeti od drobtinic duševne hrane, ki bi se slučajno pomešale med pepel mojega ognjišča, to bi mi bilo težko. Iz tega ste že razvideli, da znanosti ali svojemu poklicu na ljubo nisem dosti žrtvovala, kajti drugi in tretji del ženskega ´naravnega poklica´ sta mi tudi tako ostala. Moj sedanji poklic mi daje zavest, da opravljam nekaj potrebnega in koristnega; zadovoljna sem in srečna. Da bi ženska istočasno služila znanosti in družini, se mi zdi izključeno, če razumete pod ´družina´ tudi opravljanje gospodinjskih in drugih domačih poslov. Lahko je poleg svojega javnega delovanja otrokom dobra mati in možu iskrena žena, a težko je istočasno ukvarjati se z malenkostnimi skrbmi gospodinjstva, ki prav v teh časih natančnih predračunov in preračunavanj zahtevajo celega človeka in nudijo bore malo višjega zadoščenja. ... Uveljaviti se mora več generacij akademsko izobraženih žensk ter popolna ženska prostost brez poniževalnih in utesnjevalnih ozirov, ki zdaj še branijo ženski prosti polet v višave. Verujem v veliko bodočnost osvobojene znanstveno ali umetniško delujoče žene.«[149]

Rahlo dvomim, da so vsi v prejšnjem odstavku zapisani izrazi res zrasli na njenem zelniku. Ne dvomim pa v resničnost anekdote, ki pripoveduje, da ji je na prijateljski proslavi njene osemdesetletnice mlajša kolegica Zora Tuner v zaigrani vlogi novinarke pomolila namišljeni mikrofon pred usta in vprašala: *»Tovarišica doktorica, kaj ob svojem jubileju načrtujete za bodočnost?«* In slavljenka je v veselje vseh prisotnih brez oklevanja odgovorila: *»Po(h)roko!«*[150]

Teta Ángela je bila mecen številnim svojim sorodnikom. Z njeno pomočjo sta doštudirala botanik dr. Milan in zdravnik dr. Franc Piskernik. Tudi sicer je bila radodarna; včasih se je domov vrnila kar brez kosa svojega oblačila, ki ga je komu podarila. Sofinancirala je tudi nakup »fička«, s katerim so se vozili na nedeljske izlete (tudi na Koroško: ohranjena je npr. slika dr. Piskernikove in Brede ob vojvodskem prestolu na Gosposvetskem polju). Vso Van Tienhovnovo nagrado (tedanjih 10.000 nemških mark, kar je bila leta 1967 velika vsota) je razdelila: enemu za doplačilo pokojninskega zavarovanja, drugemu za lovsko puško, tretjemu za delež lastništva počitniške hiše v bohinjski Stari Fužini (kjer je tudi sama preživela nekaj svojega prostega časa in še tedaj skrbela za njeno urejanje)...[151]

Ob številnih delovnih obveznostih so jo vedno priganjali roki za oddajo rokopisov. Pogosto so članki v celoti nastali ali bili dokončani šele čez noč. Postarana in obolela je kot terminološka svetovalka za botaniko še delala za *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Zadnji karton je ob njenem odhodu v bolnico ostal doma v pisalnem stroju.

Približno zadnji dve leti je bolehala za odpovedovanjem srčne mišice (perikarditis), kar naj bi bila tudi posledica strahot nacističnega taborišča. Za bolezen so vedeli le njeni najbližji. Par tednov pred smrtjo novembra 1967 je nečakinjo Bredo prosila, naj pokliče nadškofa dr. Jožefa Pogačnika, s katerim sta se poznala in se dobro razumela. Breda jo je zavrnila, češ da škofa ne more kar tako poklicati (pa tudi sicer naj bi dr. Piskernikova k maši po vojni ne hodila več redno – posebej ne v Ljubljani). Nadškofa je nato poklicala soseda Angelca. Dr. Pogačnik je res prišel in dr. Piskernikovo spovedal ter nato previdel. Po tistem se je »tetka« domačim zdela pomirjena in vdana v usodo. Nadškof jo je v torek 26. 12. 1967 na ljubljanskih Plečnikovih Žalah tudi pokopal.[152]

V bolnišnici dr. Petra Držaja v Šiški, kjer je Piskernikova preživela zadnje tri, štiri dni, jo je Breda Resman zadnjič obiskala 23. 12. 1967 pozno popoldne (okrog 18h). Ko se je poslavljala in omenila, da se ji mudi tudi zaradi božične potice, ki vzhaja doma, je »tetka Ángela« odvrnila: *»Breda, potic bo še, mene pa ne bo več.«* Nekaj za Bredo je v bolnišnico prišla na obisk še nečakinja Urši. Zvečer je osebje ugotovilo smrt pacientke in določilo čas smrti na 20.30.

[149] Ne poznam prve objave intervjuja, a citiram po: Janez Kajzer, Prva slovenska doktorica znanosti; v: *Jana* 28. 6. 1973, s. 26-27.

[150] Po pripovedovanju prof. Staneta Peterlina 9. 8. 2004.

[151] Spominjanje Brede in Franca Resman v pogovorih 16. in 30. 7. 2004.

[152] Spominjanje Brede in Franca Resman v pogovorih 16. in 30. 7. 2004. Grob dr. Piskernikove je mogoče najti tako, da se na ljubljanskem pokopališču pri grobu Janeza Ev. Kreka z glavne poti zavije na desno in gre do zidu oz. do groba dr. Ivana Hribarja, nato krene na levo, kjer je grob Ángele Piskernik drugi na levi strani poti, torej nasproti zidu. Lahko pa se takoj pri pokopališki cerkvi krene na desno do zidu in nato levo ob njem do grobnice Hribarjevih.

Za svoj pogreb je dr. Piskernikova dala točna navodila: koga obvestiti in koga ne. Za nov grob v Ljubljani se je – kot rečeno – odločila, ker družinski v Železni Kapli ni bil več v dovolj narodno zavednih rokah. Nekaj stvari je sorodnikom in prijateljem[153] razdala že pred smrtjo. Za ostale je v podrobni oporoki, ki jo je nekajkrat dopolnila, natančno zapisala, kdo naj jih podeduje. Poskrbela je npr. tudi za plačilo dolga za še neizdelano pisarniško omaro, za katero je sama narisala podroben načrt in napisala navodila, ki jih je tudi nekajkrat dopolnjevala...[154]

ODLIKOVANJA IN NAGRADE

V Kraljevini Jugoslaviji je bila dr. Piskernikova odlikovana z redom sv. Save; stopnjo bodo lahko določili poznavalci ob ogledu odlikovanja v zapuščini ali pa zgodovinarji ob najdbi ustreznega dokumenta ali objave. Ob njeni osemdesetletnici ji je jugoslovanski predsednik Josip Broz Tito z ukazom št. 117 dne 14. 11. 1966 podelil red zaslug za narod z zlato zvezdo, in sicer *»za posebne zasluge, dosežene pri delu na področju znanstvenega, kulturnega in družbenega razvoja države.«*[155]

Že 28. 6. 1959 so ji v Grenoblu na zasedanju »sindikata društva za alpski promet« izročili »kolajno«; podrobnosti ne poznam.[156] Za njeno dolgoletno in aktivno sodelovanje v Mednarodni komisiji za varstvo alpskih regij (CIPRA) so jo na zasedanju te organizacije leta 1967 v Garmisch-Partenkirchnu imenovali za častno članico.[157]

Po soglasnem sklepu kuratorija Van Tienhovnove nagrade za zasluge na področju varstva narave je hamburški sklad F. V. S. nagrado za leto 1967 (10.000 nemških mark, kar je bilo tedaj vsekakor spoštovanja vreden znesek) sklenil podeliti dr. Piskernikovi. Ta je 9. 6. 1967 na Friedrich-Wilhelmovi univerzi v Bonnu iz rok rektorja prof. dr. ing. Edmunda Gassnerja prejela nagrado, in sicer *»za uspešno delovanje, za uresničevanje ideje narodnih parkov v Jugoslaviji, za življenjsko delo, ustanovitev Triglavskega narodnega parka«*.[158]

Eno izmed poročil o podelitvi nagrade pravi: *»Navkljub letom je sama odpotovala ponjo. Pred nabito polno dvorano in v navzočnosti dekanov vseh fakultet ji jo je izročil rektor bonske univerze. Poudaril je njeno prizadevanje za ustanovitev Triglavskega narodnega parka pa njena prizadevanja za ustanovitev meddržavnega jugoslovansko-avstrijskega naravnega rezervata v Savinjskih Alpah in v Karavankah, sodelovanje v mednarodnih komisijah za varstvo alpskega sveta in njeno pisanje v prid ogroženi prirodi. Dr. Angela Piskernik je zatem v brezhibni nemščini predavala o Triglavskem narodnem parku. Njeno predavanje so nagradili z viharnim odobravanjem.«*[159]

Za katerega Van Tienhovna in kakšen sklad F. V. S. gre? Pieter Gerbrand van Tienhoven (19. 11. 1875 - 5. 5. 1953) je bil sin župana Amsterdama in nizozemskega zunanjega ministra. Na domači univerzi je študiral pravo in biologijo, 1902 doktoriral iz prava ter se zaposlil v zavarovalništvu. Od 1905 se je posvetil varovanju narave doma in v svetu ter do smrti uspešno vztrajal pri vzpostavljanju različnih naravovarstvenih pobud in organizacij, kakor tudi pri zbiranju sredstev zanje. Po njem se na Nizozemskem imenuje sklad za varovanje narave.[160]

---

[153] Naslednik dr. Piskernikove v skrbi za naravno dediščino prof. Stane Peterlin tako npr. še hrani njen mikroskop.

[154] Pripoved Brede in Franca Resman, ki hranita tudi omenjeni načrt omare.

[155] Prim. mdr.: Maks Wraber, † Dr. Angela Piskernik; v: *Biološki vestnik = Journal of Slovene biologists* 16/1968, s. 125. Odlikovanje, listina in vabilo na podelitev so ohranjeni v osebni zapuščini. TV-vest, na kateri 12. 1. 1967 član slovenskega izvršnega sveta, sekretar za prosveto in kulturo Tomo Martelanc izroča odlikovanje, hrani arhiv TV Slovenija.

[156] Lastno poročilo »tetke Ángele« Bredi Resman v pismu 7. 7. 1959 od »Košnika v Lobniku«. V pismu pripoveduje tudi o zapletih z avstrijskim vizumom ter zaključuje: »Tako minevajo dnevi kar prehitro, vendar se pa že sedaj veselim najine mirne sobe v Ljubljani.«

[157] Maks Wraber, † Dr. Angela Piskernik; v: *Biološki vestnik = Journal of Slovene biologists* 16/1968, s. 126. Ivan Virnik, Prva Slovenka : doktor znanosti; v: *Primorski dnevnik* 6. 3. 1987, št. 55, s. 9.

[158] Visoko odlikovanje dr. Angeli Piskernik; v: *Delo* 28. 9. 1967, št. 264. Ob stoletnici rojstva dr. Angele Piskernikove; v: *Koroški koledar* 1986, Celovec 1985, s. 198-200, cit. na s. 199.

[159] Janez Kajzer, Prva slovenska doktorica znanosti; v: *Jana* 28. 6. 1973, s. 26-27. Nekaj skrajšan ponatis v: *Rodna gruda* 43/1996, št. 7, s. 32.

[160] E. Pelzers, Historical Background on the Netherlands Commission for International Nature Protection, the Foundation for International Nature Protection and the Office international pour la protection de la nature,

»Sklad F. V. S.« (Stiftung Freiherr vom Stein) je z vsem svojim premoženjem 1931 ustanovil hamburški trgovec in veleposestnik Alfred C. Toepfer (1894-1993) in sedaj velja s približno 100 milijoni evrov za največji nemški zasebni sklad. Od 1993 deluje pod imenom »Alfred Toepfer Stiftung F. V. S.«. Podeljuje številne zelo priznane nagrade, medalje, štipendije in projektne podpore, posebej tudi za srednjo in vzhodno Evropo. V zadnjem času se je težišče podpor premaknilo s kmetijskega in okoljskega področja na različne oblike kulturne ustvarjalnosti.[161] Van Tienhovnovo nagrado so prvič podelili leta 1957,[162] a je menda od 1986 ne podeljujejo več ali pa vsaj o tem ne izdajajo posebnih publikacij.

Posebno obliko počastitve Ángele Piskernik je pomenilo poimenovanje priznanja Prirodoslovnega društva Slovenije za posameznike, ki so se izkazali pri varstvu naravne dediščine. Nagrajenci prejmejo plaketo s stiliziranim Blagajevim volčinom in napisom »Priznanje Angele Piskernik« ter listino. Prva prejemnika priznanja sta bila konec leta 1984 prof. dr. Viktor Petkovšek in Mirko Šoštaršič (hkrati so prvič podelili priznanja Ferdinanda Seidla trem zavodom, najbolj zaslužnim za varstvo narave).[163] Naslednji dosedanji nagrajenci so bili prof. Ciril Jeglič, dr. Tone Novak, dr. Peter Skoberne, Janez Gregori, družina Roban in mag. Daniel Rojšek (1998).[164] V PDS je Piskernikova bila »skozi dolga leta ... aktivna odbornica« in je vodila – kakopak! – »referat za varstvo narave«.[165]

Njen mlajši strokovni kolega in prijatelj dr. Maks Wraber je njeno osebnost v nekrologu v strokovnem glasilu označil takole: *»S svojim kremenitim značajem, iskrivim in šegavim duhom, s svojo široko naravoslovno in kulturno razgledanostjo in ne nazadnje s svojo sočno koroško slovenščino in s svojim prikupnim nastopom je Angela Piskernik osvajala ljudi in jih pridobila za stvar, ki ji je bila pri srcu. Brez težav in razočaranja seveda ni šlo, toda njena vedra narava, prekipevajoča optimizma in odločnosti, ni nikdar kazala zle volje ali obupa in prav to ji je zagotavljalo uspeh. ... Zavedamo se, da smo izgubili veliko in pogumno ženo, ki je na vseh popriščih svojega dela zapustila vidno in svetlo sled. ... Tiho je zrasla iz naše koroške zemlje, skromno je živela med nami in se razdajala z delom in dobroto...«*[166]

Isti botanik pa je nekrolog v osrednjem časniku sklenil s še danes aktualno mislijo: *»Angela Piskernik nam je zapustila svetel zgled nesebičnega dela za majhen slovenski narod, ki se more ohraniti na hudem evropskem prepihu samo z nenehnim kulturnim in gospodarskim napredkom, kakršnega mu utirajo njegovi najboljši sinovi in hčere, posvečeni za težko borbo s sijajnimi lastnostmi duha in s klenostjo značaja, vedno pripravljeni žrtvovati za postavljene cilje vse svoje moči. Kakor malokatera velika žena iz naše zgodovine, nas je naša zaslužna koroška rojakinja zadolžila za trajen in hvaležen spomin, še bolj pa za delo po njenem zgledu.«*[167]

Leiden 2000 (Mededelingen ; 29-A). (Ovojni naslov: History of the Netherlands Commission for International Nature Protection). Publikacijo mi je kolegialno poslal dr. Hans P. Nooteboom iz Nizozemskega državnega herbarija ter Nizozemskega sklada za mednarodno varovanje narave – Van Tienhovnove fundacije; zato se mu lepo zahvaljujem. O podeljevanju nagrad v Nemčiji mu ni veliko znanega, pač pa še vsak dan srečuje na sprehodu dr. Marinusa van der Goes van Natersa, ki je dobil nagrado leta 1963 /1962 – op. J.S./ in se je rodil decembra 1900...

[161] S svetovnega spleta sem pobral in prebral članek: Ruth Kastner, Deutschlands grösste private Stiftung; v: *Hamburger Abendblatt* 31. 1. 2004. Nadaljnje informacije v: www.toepfer.fvs.de, in v: Georg Kreis u. a. (Hg.), *Alfred Toepfer – Stifter und Kaufmann*, Hamburg : Christians Verlag, 2000.

[162] Prim. s. 4 publikacije: *Verleihung des Van Tienhoven-preises 1967 an Frau Professor Dr. Angela Piskernik, Ljubljana (Laibach), und der Alexander-von-Humboldt-medaille in Gold an Landrat Dr. Ludwig Seiterich, Konstanz, durch die Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn*, Hamburg : Stiftung F.V.S., /1968/. Na s. 33-45 je objavljeno predavanje: Angela Piskernik, Jahrzehnte dauernde Bemühungen um den Triglav-Nationalpark; v predavanju nagrajenka ni pozabila omeniti, da je preživela koncentracijsko taborišče.

[163] Priznanja F. Seidla in A. Piskernik : Za varstvo naravne in kulturne dediščine; v: *Dnevnik* – sobotna priloga 2. 2. 1985, s. 12.

[164] Marjana in Stane Peterlin, Naše društvo v zreli dobi : Prirodoslovno društvo Slovenije v zadnjih tridesetih letih; v: *Proteus* 66-2003/04, št. 7, s. 292-303; seznam prejemnikov priznanja na s. 296.

[165] M./aks/ Wraber, Ob osemdesetletnici dr. Angele Piskernikove; v: *Proteus* 29-1966/67, s. 15-16.

[166] Maks Wraber, † Dr. Angela Piskernik; v: *Biološki vestnik = Journal of Slovene biologists* 16/1968, s. 125-126.

[167] M./aks/ Wraber, Dr. Angela Piskernik; v: *Delo* 9/1967, 27. 12., št. 351, s. 5.

KAJ KAŽEJO UPODOBITVE?

Doslej evidentirane fotografije v študentskih letih kažejo nasmejano, nekoliko okroglolično mlado damo, kar potrjuje tudi prva znana v *Ilustriranem glasniku* objavljena fotografija (tako v članku v SBL) ob njeni promociji 1914. Fotografija ob mikroskopu iz leta 1922 in nekaj kasnejša portretna fotografija (objava v *Naš dom* 1928) kažeta, da se je še polepšala, njen pogled pa poduhovil. Omenjena Gasparijeva karikatura v *Ilustriranem Slovencu* 1926 jo kaže zaljubljeno v cvetlice, fotografija iz istega leta pa potrjuje, da jo je »bubi« pričeska na videz pomladila. Na majhni in slabo tiskani fotografiji v *Ilustriranem Slovencu* 1929 je zbrana in resna pred radijskim mikrofonom. Vojni holokavst je seveda pustil sledi na njenem obrazu, v miru pa je svoje opravilo staranje, izrazito vidno res šele v zadnjih letih borbe z boleznijo.

Žal pri sorodstvu doslej še nisem utegnil poiskati in si ogledati edinega slikanega portreta Elde Piščanec, nastalega morda okoli leta 1928. Z dne 7. 4. 1928 je namreč ohranjena slikarkina razglednica, poslana Ángeli na naslov njene šole (v poslopju, ki ga skozi okno inštitutskega kabineta vidim na drugi strani ceste).

PREDLOGI ZA NADALJNJE PREUČEVANJE

Priznam, da me je »počitniško srečevanje« z davno preminulo Ángelo močno »zasvojilo«. Upam, da je iz pričujočega besedila dovolj jasno, zakaj. In kako naprej? Do 120-letnice rojstva dr. Ángele Piskernik[168] 27. 8. 2006 bi bilo potrebno uresničiti obstoječo pobudo za njej posvečeno razstavo (na obeh straneh Karavank). Ob tem bi bilo primerno pripraviti strokovni posvet in izdati zbornik (predlogi tem: rod in študij, kulturno-politična dejavnost do plebiscita, delo v narodnoobrambnih organizacijah po plebiscitu, organizacijsko in publicistično delovanje med ženami, zbiranje in objavljanje narodopisnega blaga, strokovno delo naravoslovke, prizadevanja za varstvo narave, profesorska leta, priročniki za pouk nemščine, bibliografija objav, izbor dokumentov in fotografij), postaviti spominsko obeležje (npr. v Prirodoslovnem muzeju ali/in v Lobniku),[169] dati pobudo za poimenovanje ulice po dr. Piskernikovi, oživiti podeljevanja slovenskih priznanj z njenim imenom, nadalje uveljaviti spomin nanjo v domači in tuji javnosti. Njena življenjska avantura prav vabi romanopisca ali/in dramatika. Omenil sem že tudi možnost izdaje taboriščne kuharske knjige iz Ravensbrücka. Načeloma je že dosežen dogovor o prenosu osebne zapuščine v Arhiv Republike Slovenije, kar bo omogočilo njeno inventarizacijo in raziskovalno uporabo. Nadaljnje spodbude seveda lahko prinese že razprava na celjskem zgodovinarskem zborovanju.[170]

V ohranjanje spomina osebnosti, ki se je odlikovala s pisanim jezikom, sodijo tudi oblike posthumnih objav in takšnih ali drugačnih ponatisov. Med doslej evidentiranimi posthumnimi objavami Ángele Piskernik je verjetno najbolj bizaren primer reprintov njenega slovarja iz leta 1941. V dveh ločenih zvezkih je nemško-slovenski in slovensko-nemški del leta 1999 izdala »Založba Libro«, p. p. 5726, 1001 Ljubljana. Na spletnih straneh izvemo, da gre za del »Komunistične partije Slovenije« dr. dr. Mareka Lenardiča in njegovih.[171] No, ja...

---

[168] Ob korekturah besedila lahko le še pripišem opozorilo prof. Staneta Peterlina, da je sama nasprotovala pridevniški obliki »Piskernikova«, češ da nima priimka po možu.

[169] Maja Lupša, S spomenikom? Ne, s pozabo!; v: *Jana* 8. 4. 2003, št. 14, je pripravila pregled (pre-malega števila) spominskih obeležij slovenskim ženam. Kratko biografijo Angele Piskernik je uvrstila v seznam enajstih žensk (Ivana Kobilca, Zofka Kveder, Angela Piskernik, Angela Vode, Karla Bulovec, Alma Sodnik, Mira Marko Debelak, Marja Boršnik, Ljuba Prenner, Ita Rina, Mira Mihelič), za katere je v naslovu vprašala »Bi jim postavili spomenik?«

[170] Akademiku prof. dr. Vasiliju Meliku se zahvaljujem za njegove pripombe in predloge ob branju rokopisa te razprave.

[171] Na http://users.volja.net/mrmilan/izjave.htm lahko v izjavi »Malo resnice ne škodi«, ki jo je 28. 12. 2002 pripravil »Revolucionarni Biro za Javno Informiranje«, med drugim preberemo: »4. O napadih na Dr. Dr. Lenardiča redno obveščamo tuje Veleposlanike, Evropske institucije, OZN! – 5. Medijska blokada je POPOLNA! Razen redkih izjem o delovanju KPS ne poroča nihče! (MLADINA edina korektno objavlja članke o KPS). – 6. V okviru KPS deluje založba LIBRO katera izdaja ekološke, proti imperialistične, komunistične, ateistične in podobne publikacije! Založba LIBRO ne dobiva nobenih subvencij, na knjižnice katere odkupujejo njene izdaje se vrši pritisk češ, da gre za proti državno delovanje!!!«

Mojca Kovačič

POROKA IN POLOŽAJ ŽENSKE ZNOTRAJ ZAKONSKE ZVEZE V SREDNJEVEŠKIH ISTRSKIH IN CELINSKIH MESTIH TER V TRSTU

KOVAČIČ Mojca, mag., Ul. Pohorskega bataljona 19, SI - 3214 Zreče, mojca.kovacic@siol.net

392.5(497.4+497.5+450 Trst)"04/14"

POROKA IN POLOŽAJ ŽENSKE ZNOTRAJ ZAKONSKE ZVEZE V SREDNJEVEŠKIH ISTRSKIH IN CELINSKIH MESTIH TER V TRSTU

Predmet prispevka so poroke v srednjeveških hrvaških in slovenskih istrskih mestih, v Trstu ter v celinskih mestih na ozemlju današnje Slovenije. Avtorica se v članku ukvarja s vprašanji, kakšne so bile same poroke v srednjem veku, kdo in kako jih je urejal, kdaj se je dekle lahko oziroma moralo poročiti, kakšno je bilo življenje ženske znotraj zakonske zveze in s kakšnimi (če sploh) dobrinami je razpolagala ter kaj se je dogajalo z njeno doto in jutrnjo.

Ključne besede: ženske, poroka, zakonska zveza, dota, jutrnja, mesta, srednji vek

Mojca Kovačič, MA, Ul. Pohorskega bataljona 19, SI - 3214 Zreče, mojca.kovacic@siol.net

392.5(497.4+497.5+450 Trst)"04/14"

Marriage and the Position of Married Women in Medieval Istrian and Continental Towns, and in Trieste

The article deals with marriages in medieval Croatian and Slovenian towns in Istria, Trieste, and continental towns in the territory of today's Slovenia. The author tries to answer questions about what marriages were like in the Middle Ages, how and by whom they were arranged, when girls had to marry, when they were allowed to marry, what the life of married women was like, what (if any) were the material goods they were allowed to have, and what happened to dowries and to the presents received from husbands on the morning after the wedding day.

Key words
women, wedding, marriage, dowry, husband's present to wife on morning after wedding day, towns, Middle Ages

DEVICA, ŽENA OZIROMA VDOVA

Kljub temu, da so pisci v srednjem veku ženske delili v različne skupine, bodisi je bilo to glede na njeno starost (dekleta in starejše ženske) bodisi njen družbeni status (kraljice, dame, kmetice, dekle, prostitutke,...) bodisi njeno družinsko vlogo (mati, žena, hči), so se vedno znova in znova pojavljale tri kategorije, in sicer ženske kot poročene ženske, device ali vdove.[1]

»***In ve, drage prijateljice, ki ste poročene*** (poudarila M. K.), *ne jezite se, da ste na nek način podrejene svojim možem, kajti za ljudi ni vedno koristno, če so svobodni.....*

*...**In ve, mlada dekleta, ki ste še device*** (poudarila M. K.), *bodite čiste, modre in skromne. Varujte se, kajti zlobneži so že nastavili svoje mreže. Naj bodo vaše oči povešene, vaša usta pa skopa*

[1] A History of Women in the west, II. Silences of the Middle Ages, ur. Christiane Klapisch-Zuber, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, England 1998, str. 70-81.

z besedami, naj sramežljivost navdihuje vaša dejanja. Oborožite se s krepostjo in pogumom zoper vse zvijače zapeljivcev in izogibajte se njihovi družbi.

In ve, vdove (poudarila M. K.), *naj bodo vaša oblačila, vaša drža in besede spodobne. Bodite pobožne tako v dejanjih kot v nraveh. Omejite svoje potrebe, oborožite se s potrpežljivostjo, še kako jo boste potrebovale! Bodite močne in odločne v stiski in denarnih težavah. Ostanite ponižnega značaja, videza in besed ter usmiljene v svojih dejanjih.*«[2]

Skozi ta prispevek bomo pokukali samo v eno od teh kategorij, saj se bomo podrobneje seznanili le s poročenimi ženskami, ob tem pa zanemarili vdove in neporočena dekleta. Posebej in natančneje bomo spoznali, kakšne so bile v srednjem veku same poroke, kdo in kako jih je urejal, kakšno je bilo življenje ženske znotraj zakonske zveze, s kakšnimi dobrinami je razpolagala in kaj se je dogajalo z njeno doto ter jutrnjo.

Prostor, ki je zajet v raziskavo, je pogojen z viri, ki so nam bili pri tem na razpolago. Kako so bila ta zgoraj našteta vprašanja zakonsko urejena, je mogoče ugotoviti samo iz srednjeveških mestnih statutov, ki pa jih imamo, kar zadeva današnje slovensko ozemlje, le za Piran,[3] Koper,[4] Izolo[5] in Ptuj.[6] Zaradi tega smo pritegnili tudi ostala istrska mesta: Bale,[7] Buje,[8] Buzet,[9] Dvigrad,[10] Grožnjan,[11] Labin,[12] Motovun,[13] Novigrad,[14] Oprtalj,[15] Poreč,[16] Pula,[17] Sv. Lovreč Pazenatički,[18] Umag,[19] Vodnjan[20] in Vrsar.[21] Seveda pa nismo mogli mimo Trsta in njegovega statuta.[22]

---

[2] Christine de Pizan, Knjiga o mestu dam, Delta, Ljubljana 1999, str. 304 in 305.

[3] Miroslav Pahor in Janez Šumrada, Statut piranskega komuna od 13. do 17. stoletja, Viri za zgodovino Slovencev, knjiga deseta, SAZU v Ljubljani, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Ljubljana 1987 (v nadaljevanju STPI).

[4] Lujo Margetić, Statut koprskega komuna iz leta 1423 z dodatki do leta 1668, Pokrajinski arhiv Koper in Center za zgodovinske raziskave Rovinj, Koper, Rovinj 1993 (v nadaljevanju STKP).

[5] Luigi Morteani, Isola ed i suoi statuti. Gli statuti d'Isola; v: Atti e memorie, Volume IV., Fascicolo 3-4, Presso la Società istriana di Archeologia e Storia patria, Parenzo 1889, str. 349-421 in nadaljevanje v: Atti e memorie, Volume V., Fascicolo 1-2, Parenzo 1889, str. 155-193 (v nadaljevanju STIZ).

[6] Marija Hernja Masten in Primož Premzl (ur.), Statut mesta Ptuj 1376, študijska izdaja, Viri 2, Zgodovinski arhiv Ptuj, Umetniški kabinet Primož Premzl, 1998 (v nadaljevanju STPT 1376) in Marija Hernja Masten in Dušan Kos (ur.), Statut mesta Ptuja 1513, Viri 3, Zgodovinski arhiv Ptuj, Znanstvenoraziskovalni center, SAZU, Ptuj, Ljubljana 1999 (v nadaljevanju STPT 1513).

[7] Giancarlo Muciaccia, Gli statuti di Valle d'Istria; v: Atti, Unione degli Italiani dell'Istria e di Fiume, Università popolare di Trieste, vol. VII, 1976 – 1977, str. 63 – 112 (v nadaljevanju STBA).

[8] Mirko Zjačić, Sačuveni fragment starog statuta općine Buje iza 1412. godine; v: Jadranski zbornik. Prilozi za povijest Istre, Rijeke, Hrvatskog Pomorja i Gorskog kotara, VII, Rijeka – Pula 1969, str. 365–416 (v nadaljevanju STBU).

[9] Mirko Zjačić, Statut buzetske općine; v: Vjesnik, svezak VIII-IX, Rijeka 1963-1964, str. 71–137 in nadaljevanje v: Vjesnik, svezak X, Rijeka 1965, str. 121–146 (v nadaljevanju STBUZ); prevod je objavljen v: Mirko Zjačić, Prevod buzetskega statuta; v: Vjesnik, Svezak X, Rijeka 1965 (v nadaljevanju STBUZ (prevod).

[10] Mirko Zjačić, Dvigradski statut; v: Vjesnik, svezak VI-VII, Rijeka 1961-1962, str. 235–293 (v nadaljevanju STDV).

[11] Danilo Klen, Statut Grožnjana; v: Vjesnik, svezak VIII-IX, Rijeka 1963-1964, str. 213–255 in nadaljevanje v: Vjesnik, svezak X, Rijeka 1965, str. 203–243 (v nadaljevanju STGR).

[12] Camillo de Franceschi, Statuta communis Albonae; v: AT. Raccolta di Memorie, Notizie e documenti. Particolamente per servire alla Storia della Regione Giulia, Vol. IV della III Serie, Trieste 1908, str. 131–229 (v nadaljevanju STLA).

[13] Luigi Morteani, Storia di Montona; con Appendice e Documenti, Statuti e Documenti; v: AT, Nuova Serie, vol. XIX, Fascicolo II, Trieste 1894, str. 447–482 in nadaljevanje v: AT, Nuova Serie, vol. XX, Trieste 1895, str. 5–123 (v nadaljevanju STMO).

[14] Luigi Parentin, Statuti di Cittanova; v: Atti e memorie, Vol. XIV della Nuova Serie (LXVI della Raccolta), Venezia 1966, str. 105–220 (v nadaljevanju STNO).

[15] Giovanni Vesnaver, Notizie Storiche del Castello di Portole nell'Istria, Statuto Municipale di Portole; v: AT, Nuova Serie, vol. XI, Trieste 1885, str. 131-180 (v nadaljevanju STOP).

[16] Mirko Zjačić, Statut grada Poreča iz 1363. godine; v: Monumenta, Vol. XIII, Zagreb 1979, str. 7–203 (v nadaljevanju STPO).

[17] B. Benussi, Statuto del comune di Pola; v: Atti e memorie, vol. XXVII, Parenzo 1911, str. 107–449 (v nadaljevanju STPU).

Glede na dejstvo, da so statuti le odraz volje oblasti in da so to viri, ki jih je težko interpretirati, saj nam ne povedo zagotovo, ali so se odločbe dejansko upoštevale in sankcije v praksi tudi izvajale, pa smo konkretne dokaze poiskali v Gradivu za zgodovino Ljubljane[23] in Gradivu za zgodovino Maribora.[24] Pod roke pa nam je prišla tudi Notarska knjiga buzetskega notarja Martina Sotolića.[25] Tako smo naredili tudi nekakšno primerjavo med celinskimi in primorskimi mesti.

ZAKONSKA ZVEZA
Poroka na istrski način v primerjavi z Mariborom, Ptujem in Ljubljano

Kljub dejstvu, da je v mentaliteti srednjeveškega človeka zakonska zveza veljala za manj vredno kot kakšna druga zveza znotraj družine, ne gre dvomiti, da je bila izredno pomembna pri oblikovanju družinskih odnosov. Zakonski par je bil temelj in začetek družine in rodu. Pomembnost te zveze nam kažejo tudi zelo natančno izdelani zakoni, na katerih je temeljila institucija poroke. V srednjem veku je poročna vprašanja v največji meri urejalo kanonsko pravo, medtem ko je statutarno pravo urejalo predvsem premoženjske odnose med možem in ženo. Pri tem pa se nikakor ni vtikalo v njune osebne odnose.[26]

Cerkev je že zgodaj začela z razno raznimi poskusi, da bi glede zakonske zveze uveljavila nekatera temeljna načela cerkvene doktrine, vendar je resnično življenje povsod po Evropi še dolgo ubiralo svoja pota.[27]

Tudi na tukaj obravnavanem ozemlju je ta proces tekel približno enako kot v ostalih evropskih deželah. Cerkvena doktrina je lahko, kljub zgodnjim poskusom, svoj vpliv in pogled na poroko kot zakrament in monogamno, doživljenjsko zvezo, vsilila zelo počasi.

Kanonska pravila so se namreč, kljub temu, da so bila formalno sprejeta, prilagodila potrebam posameznega mesta. Vsi členi pregledanih statutov, ki obravnavajo sklepanje zakonske zveze, namreč pravijo, da je zakonska zveza veljala, če je bila sklenjena po običajih določenega mesta. Tako sta se v Izoli mladoporočenca poročila »*secundum consuetudinem huius terre insule*«.[28] V Piranu se najprej omenja poroka »*ad usum prouincie Istrie*«,[29] v kasnejših izdajah pa že »*secundum consuetudinem terre Pirani*«.[30] Malo drugače pa je bilo v Kopru, kjer so poznali tri načine sklepanja porok. Najbolj običajen in tudi samoumeven, če ni bilo v listini določeno drugače, je bil zakon, sklenjen po

[18] Jakov Jelinčić, Statut svetog Lovreča Pazenatičkog sa posebnim osvrtom na jezične karakteristike; v: Vjesnik, svezak XVIII, Rijeka 1973, str. 71–152 (v nadaljevanju STsvLP).
[19] B. Benussi, Lo statuto del comune di Umago; v: Atti e meorie, Vol. VIII, Fascicolo 3 e 4, Parenzo 1892, str. 227–313 (v nadaljevanju STUM).
[20] Giovanni Radossi, Introduzione allo Statuto di Dignano; v: Atti, Volume I, 1970, str. 53–151 (v nadaljevanju STVO).
[21] Marino Budicin, Statuti, et ordini da osseruarsi nel castello di Orsera et suo contado; v: Atti, vol. XIII, Trieste-Rovigno 1982-83 (v nadaljevanju STVR).
[22] M. de Szombathely, Statuti di Trieste del 1421; v: AT, vol. XX della III Serie, Trieste 1935 (v nadaljevanju STTS).
[23] Božo Otorepec, Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku I-XI, Ljubljana 1956-1966 (v nadaljevanju GZLj).
[24] Jože Mlinarič, Gradivo za zgodovino Maribora I-XI, XIII-XIV, XVII, Maribor 1975-1985, 1987-1988, 1991 (v nadaljevanju GZM).
[25] Mirko Zjačić, Notarska knjiga buzetskog notara Martina Sotolića (Registrum imbreviaturarum Martini Sotolich notarii Pinguentini) 1492 – 1517. godine; v: Monumenta, vol. XIII, Zagreb 1979, str. 293-578.
[26] Zdenka Janeković Römer, Rod i Grad (Dubrovačka obitelj od XIII do XV stoljeća), Zavod za povijesne zanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, Dubrovnik 1994, str. 55.
[27] O poročnih običajih v zgodnjem srednjem veku gl.: Sergij Vilfan, Zakonska zveza pri Slovencih v zgodnjem srednjem veku; v: Zbornik znanstvenih razprav, XL. letnik, Ob 60-letnici fakultete (1920-1980), Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Pravna Fakulteta, Ljubljana 1980, str. 1-27; Isti, Ob nekaterih starih ženitnih običajih obsoških in beneških Slovencev; v: Slovenski etnograf, Letnik VI-VII, 1953-1954, Etnografski muzej v Ljubljani, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1954, str. 157-195; Isti, Zgodovinska pravotvornost in Slovenci, Cankarjeva založba, Ljubljana 1996, str. 389-449.
[28] STIZ, 2. knjiga, 2. člen, str. 386.
[29] STPI, 7. knjiga, 11. člen, str. 487.
[30] STPI, 7. knjiga, 11. člen, op. 5, str. 487 in 488.

»*secundum consuetudinem Iustinopolis*«. Posebej se v tem istem členu omenjajo tudi podeželski slovanski zakoni (»*matrimonio Sclauorum villarum*«), ki so se sklepali po njihovem starodavnem običaju.[31] V Kopru so očitno poznali tudi beneški način poroke (»*secundum consuetudinem Veneciarum*«), saj se le-ta omenja v posebnem členu.[32] Tudi v Trstu sta se pojavila tržaški (»*secundum antiguam consuetudinem civitatis Tergesti*«[33]) in beneški način poroke (»*secundum consuetudinem Venetiarum*«[34]). Oblast mesta Trst je poznala in priznavala tudi način poroke, ki se je sklepala na Krasu (»*supra in Carsis*«). Kadar je bila namreč neka poroka sklenjena »*ad antiquam consuetudinem illorum de Charsis*« in je bila glede nje vložena pritožba pred oblastjo Trsta, je bilo potrebno za priče poklicati tiste, ki so ta način v celoti poznali in priznavali.[35] Podobno se tudi v ostalih statutih istrskih mest najdejo določbe o različnih mestnih običajih sklepanja porok (»*secundum consuetudinem Humagi*«,[36] »*secundum consuetudinem castri Pinguenti*«,[37] »*secondo la consuetudine de Montona*«,[38]...).

Zanimivo je, da se v nobenem statutu ne omenja udeležba cerkve pri poroki. Pri vsem tem se nam postavlja vprašanje, koliko so bili ti našteti načini sklepanja porok v posameznih mestih tudi različni obredi sklepanja porok. V nobenem primeru ne smemo sklepati, da je bilo tako. Tukaj je šlo veliko bolj za urejanje načina življenja in premoženja zakoncev znotraj zakonske zveze, o čemer bomo nekaj več povedali v nadaljevanju.

Za razliko od Istre pa v naših celinskih mestih, na Ptuju, v Mariboru in Ljubljani, nismo nikjer naleteli na kakršnokoli omembo sklenitve poroke po nekem mestnem ali deželnem običaju. Tako v statutu mesta Ptuj ni nobenega člena, ki bi tako kot v istrskih mestih določal način sklenitve poroke. Zato pa se je v listinah izrecno pojavila sklenitev zakona »*nach ordenung der heiligen kristlichen kirchen mit eelicher heyrat khert hab*«.[39]

JAZ BI TE ŽE RADA VZELA, ČE BI LE SIROTA SMELA

Izraz »*matrimonium contrahere*« (skleniti zakon), ki ga navajajo statuti, nam kaže na to, da je bila poroka priznana kot sporazumni dogovor med možem in ženo, pri čemer je imel duhovnik le vlogo priče.[40] Vendar je povsem drugo vprašanje, ali je to pomenilo, da so lahko mladi ljudje sami odločali o svojih bodočih partnerjih. Z gotovostjo lahko rečemo, da ne, saj je bila teorija nekaj povsem drugega kot praksa. Načelo konsenza je tako po vsej verjetnosti ostalo samo v besedah, ki sta jih ženin in nevesta izmenjala pred duhovnikom, dejansko pa je odločitev o sklepanju zakonske zveze ostala še naprej predvsem v rokah staršev.[41]

V Kopru se namreč ni smelo nobeno dekle oziroma ženska, ki je bila še vedno pod oblastjo bodisi svojega očeta ali matere bodisi brata bodisi katerega od sorodnikov, poročiti brez soglasja enega od teh.[42] V Piranu in Umagu je oče lahko svojo hčer, ki se ni strinjala z očetovo izbiro njenega bodočega moža, razdedinil.[43] Očitno je bila v Izoli potrebna tako privolitev očeta kot matere. Kadar je namreč oče, brez soglasja svoje žene poročil bodisi sina bodisi hčer in jima pri tem za doto obljubil oziroma že dal tudi dobrine ali denar, ženi ni bilo potrebno prispevati ničesar.[44]

[31] STKP, 2. knjiga, 68. člen, str. 88.
[32] STKP, 2. knjiga, 74. člen, str. 91.
[33] STTS, 2. knjiga, 55. člen, str. 127.
[34] STTS, 2. knjiga, 56. člen, str. 133.
[35] STTS, 2. knjiga, 55. člen, str. 130.
[36] STUM, 3. knjiga, 45. člen, str. 286.
[37] STBUZ, 86. člen, str. 130 (STBUZ (prevod), str. 175).
[38] STMO, 210. člen, str. 60.
[39] GZM, 1502, januar 23. Zvezek XI, listina št. 9; glej tudi GZM, 1506, november 16. Zvezek XI, listina št. 16; GZM, 1513, november 27. Zvezek XI, listina št. 34; GZM, februar 11. Zvezek XI, listina št. 36; GZM, 1496, januar 25. Zvezek X, listina št. 64
[40] Zdenka Janeković Römer, Rod i grad, str. 60.
[41] History of Women, str. 273; Sergij Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev, Slovenska matica, Ljubljana 1996, str. 254.
[42] STKP, 1. knjiga, 19. člen, str. 20 in 21.
[43] STPI, 7. knjiga, 26. člen, str. 529; STUM, 3. knjiga. 32. člen, str. 280.
[44] STIZ, 2. knjiga, 11. člen, str. 389 in 390.

Na Ptuju je bilo določeno, da je lahko oče svoje otroke poročil, kakor mu je srce poželelo, to se pravi povsem po svoji volji, v mestu ali zunaj njega, za primer svoje smrti ali v dosmrtni užitek in pri tem ga ni smelo nič ovirati. Kadar je oče umrl, še preden so otroci dosegli odraslo dobo, je o njihovi poroki (tudi o drugih stvareh) odločal skrbnik, ki ga je določil oče. V primeru, da tega ni storil, je za njih poskrbel mestni svet.[45]

Glede dogovorov o poroki nam jasnejšo sliko daje statut Trsta. Tukaj je bilo namreč jasno določeno, da če se je nekdo dogovarjal o poroki svojega sina oziroma hčere in mu pri tem obljubil določen del patrimonija oziroma doto, ali je obljubljeno že izročil, je moral dogovor spoštovati. V primeru, ko do te dogovorjene poroke ni prišlo in se je sin oziroma hči poročil/a z neko drugo osebo, izročenega imetja ni smel zahtevati nazaj.[46]

Tudi v konkretnih primerih naletimo na primere, ko so očetje in matere oziroma skrbniki privolili (dali za ženo) v poroko svoje hčere oziroma rejenke. Tako sta mariborski meščan Tomaž Freinstetter in njegova žena dala svojo rejenko Otilijo za ženo čevljarju Ivanu von Cayserperg (»*zw ainer eelichen hausfrawn geben haben*«).[47]

Seveda tako kot so starši dajali svoje hčere v zakon, so njihovim porokam velikokrat tudi nasprotovali. Eden izmed teh je bil Andrej Kodelič iz Buzeta, ki je nasprotoval poroki svoje hčere Elene in njenega izvoljenca Tomaža Kervavčiča. Glede na to, da sta nameravala bodoča zakonca živeti pod Andrejevo streho, na skupne stroške in pod njegovo oblastjo, je Andrej sklenil, da bo v možitev svoje hčere privolil šele, ko mu bo njegov bodoči zet odstopil, dal in prepustil vse svoje posesti in dobrine. Ob tem pa je Elenin oče obljubil, da bosta skupaj z njegovo ženo z dobrinami ravnala na najboljši možni način, in sicer tako, kot da bi bile njune. Tomaž pa si je s prepustitvijo dobrin zagotovil tudi to, da ga je tast obravnaval kakor posvojenega sina. Tomaž je brez odlašanja izpolnil pogoje očeta svoje bodoče družice.[48]

TAJNE (NECERKVENE) POROKE

Potemtakem ni popolnoma nič čudno, da so se še vedno ohranile t. i. tajne (necerkvene) poroke, ki so se sklepale brez prisotnosti duhovnikov in po vsej verjetnosti tudi brez privolitve staršev. Tudi v ohranitvi takšnih tajnih porok se kaže počasna uveljavitev cerkvene doktrine. Še zelo dolgo so se namreč med ljudstvom pojavljali takšni načini sklepanja porok in kljub temu, da jih je cerkev začela preganjati pod grehom, jim ni mogla odreči veljavnosti. Šele v prvi polovici 17. stoletja je nedvomno obveljala splošna obveznost cerkvenih zakonov in neveljavnost drugih zakonov.[49]

V zvezi s skrivnimi zakoni je pičenski škof Martin, generalni vikar oglejskega patriarha in pontificalibus za vzhodni del patriarhata, leta 1448 sklical reformno sinodo na svoji rezidenci v Ljubljani. Pristojna je bila za kraje, ki so bili pod Martinovo jurisdikcijo, to je za Goriško, Kranjsko, Štajersko in Koroško južno od Drave. Sklepi te sinode so za nas zanimivi predvsem po svojem XII. členu, ki je bil naperjen proti tistim, ki so sklepali skrivne zakone (»*contra clandestine matrimonia contrahentes*«).[50]

Dejstvo je, da se proti tajnim porokam ni borila samo cerkev, temveč tudi statutarno pravo. V mestnih zakonikih Trsta, Kopra, Motovuna in Buzeta je bilo namreč prepovedano skleniti tako tajno poroko kot zaroko z žensko, ki je bila še vedno pod oblastjo. Kazni so bile od mesta do mesta za malenkost drugačne. Ponavadi je bila za kršitelja predvidena denarna kazen, za neposlušno dekle pa je sledila izguba vseh dobrin. V Trstu so kršitelja lahko celo obglavili, vendar samo v primeru, če so ta prekršek prijavili tisti, v čigar varstvu je ta ženska bila. Ženini v Motovunu in Buzetu so svoje nepremišljeno dejanje plačali tudi z izgonom. Tisti, ki je samo poroko sklenil ali pri njej posredoval,

[45] STPT 1376, 143., 144. in 145. člen, str. 169 in 170.
[46] STTS, 2. knjiga, 55. člen, str. 128.
[47] GZM, 1502, januar 23. Zvezek XI, listina št. 9.
[48] Mirko Zjačić, Notarska knjiga, list št. 29a, str. 351.
[49] Sergij Vilfan, Pravna zgodovina, str. 252 in 253.
[50] Sergij Vilfan, Zgodovinska pravotvornost, str. 425 in 426.

je svoj mošnjiček olajšal za sto malih liber. V kolikor denarja ni imel, so ga takoj po razsodbi vrgli v ječo in tam je ostal, vse dokler kazen ni bila plačana.[51]

BIGAMIJA

Ponekod je laičnemu prebivalstvu povzročala težave tudi cerkvena določba o monogamiji, saj je v statutih Trsta, Pule in Izole jasno določena kazen za primer bigamije. V Trstu so kršitelji te prepovedi izgubili življenje. Žensko, ki je že imela moža in se je poročila z nekim drugim moškim, so namreč sežgali, moškega pa obglavili.[52] Tudi v Puli sta moški in ženska obravnavana enako. Ne glede na spol je bila oseba, ki je bila že poročena in se je kljub temu poročila še z neko drugo osebo, za vse večne čase izgnana iz mesta.[53] Izolski statut pa je očitno predvidel, da si je takšno dejanje drznil storiti samo moški, saj je za bigamijo kazen predvidena zgolj za njih. Kakor hitro se je podestat o njegovem zlem dejanju prepričal s pričami, ki jim je šlo zaupati, ga je izolska oblast prijela in vrgla v mestno ječo. Za rešetkami je ostal vse dokler ni plačal dvesto liber oziroma še več, če se je tako zdelo podestatu, saj je le-ta kazen določil glede na stan osebe. Ne glede na to, kolikšna je ta kazen pač bila, je dve tretjini od njene vsote dobila prevarana ženska, preostalo tretjino pa oblast mesta Izole.[54]

POROKE MED SORODNIKI

Kar zadeva cerkveno določilo o prepovedi poroke med najbližjimi sorodniki, lahko rečemo, da takratnemu prebivalstvu le-to ni bilo vedno v napoto, temveč so ga zelo dobro znali izkoristiti tudi sebi v prid. Možje (pogosto so to delali oni) so se namreč mnogokrat izgovarjali, da so z določeno žensko v sorodstvu in se potemtakem z njo ne smejo poročiti oziroma morajo ločiti, kadar so bili z njo že poročeni. Tudi Martin iz Buzeta se je zaradi tega zapletel v zakonski spor (»*litis matrimonialis*«) s Pernovo hčerko, Lucijo, ker se z njo ni hotel poročiti, češ da je z njim v sorodu. Sodniki, ki so njun spor razreševali, so zaslišali najprej Lucijo, ki jih je prosila, da naj Martina prisilijo v sklenitev zakona, saj ji je on to obljubil in z njo tudi že spolno občeval, kar je pomenilo, da sta zakon telesno že sklenila (»*ad accipiendum ipsam in vxorem legiptimam, cum iam cum copula carnali consumarunt matrimonium in simul*«). Martin ni ničesar od tega zanikal, ampak se je, kot že rečeno, skliceval na sorodstvene vezi. Sodniki so na podlagi prič, ki so jih zaslišali, ugotovili, da si Martin in Lucija nista v nikakršnem sorodu, saj niti ena izmed poklicanih prič tega ni potrdila.[55] Torej, Martin in Lucija sta se kljub vsemu poročila, a vprašanje, ki se postavlja, in sicer kakšen je lahko bil njun zakon glede na vse skupaj, ostaja zavito v temo.

Iz zgornjega primera lahko razberemo še eno, za razumevanje zakonske zveze zelo pomembno stvar. Vidimo namreč, da sam obred poroke ni bil tako pomemben kot telesna združitev moškega in ženske, saj je bilo pogostokrat že to dovolj, da so dva obravnavali kot moža in ženo. Kakor je bilo seveda tudi v obratnem primeru, ko se dva telesno še nista združila, ima zakon moč razveljaviti ali doseči razvezo. V notarski knjigi buzetskega notarja Martina Sotoliča naletimo na še en dokaj podoben primer. Isti sodniki kot zgoraj so reševali tudi zakonski spor, ki je nastal med Evfemijo, hčerko Petra Klaiča, in Ivanom Sergovičem. Evfemija je namreč zatrjevala, da ji je Ivan že pred leti obljubil zvestobo z dotikom roke in da jo bo vzel za ženo. Vrh vsega sta zakonsko zvezo sklenila že s spolnimi odnosi, katerih rezultat je tudi njuna hči, kar je bil več kot zadosten razlog, da naj bi Evfemija postala njegova zakonska žena. Ivan je kajpada vse skupaj zanikal, razen tega, da je z njo v resnici že večkrat spolno občeval, a ji nikdar ni dal besede ali česarkoli obljubil. Glede na to, da Evfemija za svoje trditve ni imela nobene priče, saj sta bila z Ivanom takrat, ko ji je ta obljubil zvestobo, sama in ker je Ivan na mašni knjigi prisegel, da ji ni nikoli dal roke ali ji obljubil zvestobo, so se sodniki odločili, da je Evfemija moralno pokvarjena oseba (»*consideratisque meritis considerandis*«) in da se Ivanu z njo ni treba poročiti.[56]

[51] STTS, 3. knjiga, 59. člen, str. 275; STKP, 1. knjiga, 20. člen, str. 21; STMO, 213. člen, str. 62 in 63; STBUZ, 41. člen, str. 117 (STBUZ (prevod), str. 161).
[52] STTS, 3. knjiga, 57. člen, str. 271.
[53] STPU, 4. knjiga, 8. člen, str. 269.
[54] STIZ, 1. knjiga, 95. člen, str. 378.
[55] Mirko Zjačić, Notarska knjiga, list št. 27, str. 347 in 348.
[56] Mirko Zjačić, Notarska knjiga, list št. 29, str. 350 in 351.

O DOVOLJENI STAROSTI ZA POROKO

Starši so, da bi se izognili nasprotovanju in upiranju, svoje otroke poročali že zelo zgodaj, še posebej hčerke. Po zakonu je bila dovoljena starost za sklenitev zakona nekje med 12. letom za dekleta in 14. letom za fante. V statutih se omenja dovoljena starost samo za osirotele otroke, vendar mislim, da je bila polnoletnost po vsej verjetnosti tretirana enako za otroke, ki so živeli v okrilju svoje družine in otroke, ki so živeli pod varstvom svojega skrbnika oziroma skrbnice. Po posameznih mestih ni prihajalo do velikih razlik. V Kopru je bila dovoljena starost za »*contrahere matrimonium*« 14 za fante in 13 za dekleta.[57] V Izoli sta se tako fant kot dekle lahko poročila, ko sta dopolnila 14 let.[58] V Piranu se je starost za dekleta znižala še za eno leto, namreč na 12 let, za fante pa je bilo prelomno 14. leto.[59] Ravno tako je veljalo za dekleta in fante iz Pule[60] in Sv. Lovreča Pazenatičkega.[61] V Trstu se je ta razlika med spoloma še povečala. Fant je namreč postal polnoleten »šele« pri 15, a dekle že pri 12. S poroko sta oba postala tudi samostojna.[62] V Buzetu,[63] Dvigradu,[64] Umagu[65] in Poreču[66] sta se fant in dekle lahko poročila, ko sta upihnila 15 oziroma 13 svečk. V Vodnjanu je bila za fante spodnja dovoljena meja za sklenitev poroke prav tako 15 let, medtem ko za dekleta 14.[67] Vendar moramo na tem mestu poudariti, da je to dovoljena starost in težko je reči, da so se dekleta oziroma fantje dejansko poročali že ob tej starosti. No, kljub vsemu so bile poroke verjetno sklenjene dokaj zgodaj.

»DIUORCIO ECCLESIE«

Kakor vidimo, se s pomočjo pregledanih virov zelo težko ugotovi, če so se poroke že konec 13. stoletja vselej sklepale po cerkvenem obredu, ampak skoraj zagotovo je, da so se vprašanja v zvezi s sklenitvijo in ločitvijo zakona reševala pred cerkvenim sodiščem. Najbolj se to vidi v primeru ločitve zakona, saj je bila dovoljena samo cerkvena razveza (»*diuorcio ecclesie*«). Tako je na primer v Kopru prišlo do cerkvene razveze, kadar eden od zakoncev ni mogel občevati z drugim. In samo v primeru ločitve se je imetje med njima razdelilo. Poleg tega je moral mož ženi, kadar je to zahtevala, dati za hrano in obleko v skladu z velikostjo zakonskega premoženja, sam pa je upravljal skupno imetje, dokler se ni žena v soglasju z možem vrnila domov.[68]

Podobno kot v Kopru so ločitve obravnavali tudi statuti mest Buje, Dvigrada in Vodnjana.[69]

Tudi v Izoli je do razveze lahko prišlo samo z odobritvijo cerkve, in sicer v primerih prešuštva, duševne bolezni ali zagrešitve umora. Vendar je bilo tukaj drugače, če je za razvezo zaprosila žena, kot če si je ločitve želel mož. Žena je v primeru razveze, za katero je sama zaprosila, namreč dobila nazaj svojo doto, a nič od skupaj pridobljenih dobrin. Nasprotno je bilo, kadar je za ločitev zaprosil mož, saj je v tem primeru žena dobila celotno doto in tudi svoj delež od skupnega imetja. V kolikor je žena svojega moža zapustila, ne da bi prišlo do uradne ločitve, in prešuštvovala z drugim, je izgubila celotno svojo doto.[70]

Nasprotno se je v Trstu omenjal samo primer, kadar žena ni živela s svojim možem. Do česa takega je lahko prišlo, če sta se o tem strinjali obe strani in nikjer se ne omenja cerkvena privolitev. Torej, kadar žena ni živela več s svojim možem, se je vrnila pod oblast svojih staršev, saj je lahko samo z njuno privolitvijo kupovala, prodajala oziroma sklepala kakšne druge pogodbe. V primeru, da sta

[57] STKP, 2. knjiga, 62. člen, str. 80.
[58] STIZ, 2. knjiga, 28. člen, str. 396.
[59] STPI, 7. knjiga, 26. člen, str. 526.
[60] STPU, 1. knjiga, 36. člen, str. 195.
[61] STsvLP, 3. knjiga, 4. člen, str. 130.
[62] STTS, 2. knjiga, 53. člen, str. 127.
[63] STBUZ, 97. člen, str. 135 (STBUZ (prevod), str. 179).
[64] STDV, 84. člen, str. 263.
[65] STUM, 3. knjiga, 43. člen, str. 286.
[66] STPO, 2. knjiga, 65. člen, str. 99.
[67] STVO, 2. knjiga, 20. člen, str. 101.
[68] STKP, 1. knjiga, 21. člen, str. 21 in 22.
[69] STBU, 81. člen, str. 404; STDV, 75. člen, str. 260; STVO, 1. knjiga, 15. člen, str. 70.
[70] STIZ, 2. knjiga, 5. člen, str. 388.

starša že umrla, sta to vlogo prevzela dva njena najbližja sorodnika. Kadar pa ni imela nikogar od svojih, je oblast mesta Trst določila dva moška na dobrem glasu. Pogodbe, sklenjene na drugačen način, so bile neveljavne in nične.[71] V nobenem od statutov, ki obravnavajo ločitve, ni popolnoma ničesar zapisanega, kaj se je v primeru razveze zgodilo z otroki.

POROČITI SE DRUGIČ, MORDA CELO TRETJIČ

Cerkvena odločba o ponovni poroki vdovcev in vdov je očitno prav tako vplivala na statutarno zakonodajalstvo, čeprav iz konkretnih primerov vidimo, da so bile ponovne poroke sorazmerno pogoste. Glede vprašanja ponovnih porok so opazne očitne razlike med celinskimi in primorskimi mesti, saj za razliko od Istre statut Ptuja ne navaja nikakršnih ovir pri ponovni poroki. »*Toda brez vsake ovire je lahko vzela moža, če ji je bilo (tako) všeč.*«[72] S svojim imetjem, ki ga je podedovala po pokojnem možu, je lahko sama razpolagala, dovoljenje svojih otrok je potrebovala samo takrat, kadar je hotela svojo doto zamožiti drugemu možu.[73]

Glede ponovnih porok se tudi konkretni primeri ujemajo z napisanimi pravili. V pregledanih listinah smo velikokrat naleteli na vdovo, ki se je vnovič poročila in je s premoženjem, ki ga je prinesla v zakon, prosto razpolagala.

V Istri ponovne poroke niso bile tako samoumevne. Življenje vdov v srednjeveških istrskih mestih, ki so se po smrti svojega moža znova poročile, ni bilo nič kaj z rožicami postlano. Tukaj je bila namreč mestna oblast do njih veliko bolj stroga. Žena je bila po smrti svojega moža sicer lahko skrbnica svojih mladoletnih otrok, če seveda pokojni mož v oporoki ni določil drugače, vendar samo, dokler je živela častno vdovstvo (»*donec casta uixerit viduata*«). Kakor hitro jo je nekdo obdolžil nevzdržnosti ali pohotnosti oziroma zapravljanja varovančevih dobrin, je bil za skrbnika njenih otrok določen nekdo drug, ki je bil za to vlogo bolj primeren. Te člene lahko najdemo v Kopru,[74] Izoli,[75] Piranu,[76] Buzetu,[77] Dvigradu,[78] Sv. Lovreču Pazenatičkem,[79] Umagu[80] in Vodnjanu.[81] Najbolj strog je bil glede žensk, ki niso ostale vdove, statut Pule. Tukaj je bilo namreč potrebno nečastni vdovi odvzeti vse ugodnosti in vse dobrine, ki so ji bile zapisane v oporoki.[82]

POROKE MED RAZLIČNIMI PRIPADNIKI DRUŽBENIH SLOJEV

V kolikšni meri so bile poroke med različnimi pripadniki družbenih slojev mogoče oziroma prepovedane, iz dostopnih virov ni mogoče ugotoviti. Dejstvo je, da je cerkveni zakon takšne poroke dopuščal. Vendar mislim, da je stanovsko tako razslojena družba, kot je bila srednjeveška, zelo težko sprejela takšno možnost sklepanja porok. V teh pogledih so se interesi družine in komune v glavnem ujemali, medtem ko na primeru Trsta vidimo, da so obstajali tudi primeri, ko so se mestne oblasti zoperstavile težnjam družine in rodbine. Tako je bilo namreč prebivalcem Trsta kakor tudi njegovim meščanom prepovedano, da bi se poročili s katerimkoli prebivalcem oziroma meščanom Kopra. Kazen za takšno dejanje je bila zelo visoka, saj je bil kršitelj tega zakona za zmeraj izgnan iz mesta Trst in njegove okolice. Poleg tega so mu zaplenili tudi vse njegove dobrine. Statut poudarja, da se bodo tega zakona nesporno držali in da ne obstaja noben drug statut ali zakon, bodisi splošni, specialni, kanonski ali civilni, ki bi le-tega lahko izpodbijal.[83] Prav gotovo je bilo to pogojeno s kakšnimi političnimi okoliščinami.

[71] STTS, 2. knjiga, 59. člen, str. 135.
[72] STPT 1376, 153. člen, str. 175.
[73] STPT 1376, 152. člen, str. 174.
[74] STKP, 2. knjiga, 55. člen, str. 77 in 78.
[75] STIZ, 2. knjiga, 25. člen, str. 393 in 394.
[76] STPI, 2. knjiga, 23. člen, str. 521.
[77] STBUZ, 94. člen, str. 135 (STBUZ (prevod), str. 180).
[78] STDV, 85. člen, str. 263.
[79] STsvLP, 3. knjiga, 10. člen, str. 133.
[80] STUM, 3. knjiga, 39. člen, str. 284.
[81] STVO, 2. knjiga, 20. člen, str. 99.
[82] STPU, 2. knjiga, 39. člen, str. 241.
[83] STTS, 2. knjiga, dodatek k 55. členu, str. 132.

ODNOSI ZNOTRAJ ZAKONSKE ZVEZE

Iz naših virov je zelo težko ugotoviti in si ustvariti jasnejšo sliko o osebnih odnosih med možem in ženo. Glede teh vprašanj si je potrebno pomagati s cerkvenimi viri in tudi z raziskavami, ki so bile storjene za razno razna mesta v tujini. Dejstvo je vsekakor bilo, da odredba, »*Žene naj bodo podrejene svojim možem kakor Gospodu, mož je namreč glava ženi, kakor je Kristus glava Cerkvi, ker jo je odrešil, saj je njegovo telo. In kakor je cerkev podrejena Kristusu, tako naj bodo v vsem žene možem*«,[84] zapisana že v Novi zavezi, v pismu Efežanom, tudi v poznem srednjem veku ni izgubila svoje vrednosti. V očeh cerkve kakor tudi med laiki je bilo priporočilo za dober zakon, da mož vlada in žena brezpogojno uboga. Kadar le-ta tega ni storila, je imel mož pravico, da svojo ženo disciplinira in kaznuje, saj so tako posvetni kot tudi cerkveni zakoni poudarjali moževo odgovornost za svojo ženo.[85] V Umagu je lahko oče pretepal in kaznoval (»*impune verberare et castigare*«) svojo ženo, svojega sina in priležnico kolikor je hotel in jo pri tem odnesel brez kakršnekoli kazni. Ne glede na to, na kakšen način je to storil, bodisi z orožjem bodisi s palico bodisi z roko bodisi, da jih je zbil na tla, in ne glede na to, ali je tekla kri ali ne, mu za njegova dejanja ni bilo treba odgovarjati.[86] Nič drugače se ni godilo s tržaškimi poročenimi ženami. Tudi tukaj jo je mož, kadar se je fizično znesel nad svojo ženo, odnesel nekaznovan. Nobene vloge ni igral način (z orožjem ali brez njega, ali je tekla kri ali ne), na katerega je svojo ženo pretepel oziroma ranil (»*verberaverit vel percuserit*«). Proti nasilnemu soprogu se v obravnavo ni sprejela nobena pritožba, ki bi jo morda vložila žena ali kdo drug, in proti njemu ni bil sprožen postopek.[87]

S POMOČJO »LJUBEZENSKIH NAPOJEV« DO SRCA LJUBLJENE OSEBE

Zelo težko je tudi reči, kolikšna, če sploh kakšna, ljubezen je obstajala med možem in ženo, saj vemo, da se mladoporočenca zelo pogosto nista sama odločala pri izbiri svojega partnerja. Mogoče se med seboj celo sploh nista poznala. A vendar obstaja dejstvo, da so se nekateri po vsej verjetnosti posluževali tudi tako imenovanih »ljubezenskih napojev«, o katerih nam istrski statuti znajo povedati marsikaj.

Tako v Piranu, Izoli, Umagu, Buzetu, Oprtalju, Dvigradu, Labinu in Trstu so tamkajšnji prebivalci očitno znali pripravljati razno razne napitke oziroma napoje, ki so ženske oziroma moške spodbudili k ljubezni ali sovraštvu. V vseh mestih so bile kazni za to zelo stroge. V kolikor so bili namreč mošnjički teh »čarovnikov« prazni, so jih prebičali in ožigosali. Očitno pa te osebe niso bile vešče samo kuhanja čarobnih napitkov, temveč so znale kaj hitro pred zakonom tudi pobegniti. A kljub temu se kazni niso izognili, saj so bili za vedno izgnani iz mesta.[88]

Mesto Labin je bilo pri kaznovanju tistih, ki so z napojem, zelišči ali kakšnimi koreninicami neko osebo skušali pripraviti k ljubezni oziroma sovraštvu druge osebe, še bolj strogo. Tukaj so namreč v poduk vsem ostalim prebivalcem »čarovnika« oziroma »čarovnico« sežgali na javnem mestu. V kolikor pa pripravljalca zvarkov niso mogli ujeti, je bil kakor v vseh ostalih istrskih mestecih za vse večne čase izgnan iz mesta.[89]

Vprašanje, ki se kar samo postavlja je, ali je bilo glede na zelo hude in visoke kazni pripravljanje razno raznih ljubezenskih napitkov vredno vsega tega? Zanimivo bi bilo videti, kolikokrat so »vrača« oziroma »vračarico« sploh prijeli, saj menim, da je bilo takšno dejanje zelo težko dokazati.

[84] Sveto pismo Nove zaveze, Jubilejni prevod ob štiristoletnici Dalmatinove Biblije, Nadškofijski ordinariat v Ljubljani, Ljubljana 1984, str. 537.
[85] History of Women, str. 275 in 276.
[86] STUM, 4. knjiga, 14. člen, str. 291.
[87] STTS, 3. knjiga, 1. člen, str. 162.
[88] STPI, 2. knjiga, 24. člen, str. 266; STIZ, 1. knjiga, 48. člen, str. 368; STUM, 4. knjiga, 16. člen, str. 292; STBUZ, 43. člen, str. 117 (STBUZ (prevod), str. 161); STOP, 44. člen, str. 151; STDV, 37. člen, str. 252; STLA, 1. knjiga, 28. člen, str. 172; STTS, 3. knjiga, 63. člen, str. 280.
[89] STLA, 1. knjiga, 28. člen, str. 172.

»UT FRATER ET SOROR«

Avtoriteta moža je nedvomno vladala odnosom med možem in ženo. Žena je bila prav gotovo v vsakem pogledu podvržena svojemu možu, čigar naloga je bila, da za njo skrbi in z njo upravlja. »..., *tako je zaradi postave, da je mož ženin varuh in gospodar.*«[90] Čeprav je kanonski zakon zahteval vzajemnost tako obveznosti kakor pravic v zakonu, v realnem življenju nikakor ni bilo tako. Cerkveni pravniki in misleci skozi celoten srednji vek niso uspeli premagati nekaterih nasprotovanj, ki so bila vezana na rešitev vprašanj glede položaja in vrednosti ženske oziroma moškega v zakonu. V skladu s teksti Svetega pisma so morali priznati enako moralno dostojanstvo obema spoloma. Po drugi strani jih je klerična mizoginija, kakor tudi organizacija srednjeveške družine, pripeljala do zaključka, da mora biti žena podrejena svojemu možu. Žensko so imeli za osebo, ki je že po naravi slaba, nezmerna, nestalna in nevredna zaupanja. In ravno zaradi tega jo je potrebno stalno nadzirati, kar je bila najprej naloga njenega očeta in kasneje njenega moža.[91]

Tudi statutarno pravo obravnavanih mest ni gledalo na žensko in njen položaj znotraj zakona oziroma družine popolnoma nič drugače. Definitivno je bila ženska podrejena svojemu možu in pod njegovo oblastjo, saj je bilo to v statutih jasno in glasno zapisano (»*mulier habens virum et in viri potestate existens*«[92]).

Poglejmo si sedaj malo natančneje to podrejenost ženske v zakonski zvezi. Če skušamo dobiti jasnejšo sliko o tem vprašanju, moramo podrobneje prebrati člene statutov, ki se kakorkoli nanašajo na odnose med zakoncema. Skratka, pogledati moramo, kako so bili zakoni v Istri definirani, kaj je pomenilo biti v zakonu kakor brat in sestra in kakšni so bili premoženjski odnosi med soprogoma.

V vsej Istri sta bila mož in žena obravnavana kakor brat in sestra[93] (»*ut frater et soror*«), kar je pomenilo, da so bile vse njune dobrine skupne. Kaj je to pomenilo in kakšna je sploh definicija univerzalne skupnosti? To je namreč takšna skupnost, kjer pripadniki le-te nimajo nikakršne ločene lastnine, temveč vse, kar si pridobijo in vse, na kar se obvežejo, gre v korist in prav tako na breme cele skupnosti. Ampak, ali je bilo res tako. Pri definiciji istrske poroke moramo biti zelo pazljivi, saj skriva namreč še marsikaj. Pri istrski poroki je šlo namreč bolj za skupno upravljanje vseh dobrin, ki sta jih zakonca imela, kakor za skupno lastnino. Pri tem je, v primeru smrti enega od partnerjev, obstajala pravica dedovanja preživelega zakonca, in sicer lahko je dedoval polovico imetja umrlega.[94]

Nima smisla, da prevajamo in navajamo vse člene iz statutov, ki opisujejo poroko na istrski način, saj so v osnovi enaki in določajo enake stvari. Pogledali si bomo nekatere med njimi in na podlagi le-teh skušali pokazati, da so zakonci svoje dobrine v zakonu skupaj samo upravljali in jih ne imeli tudi v skupni lasti.

Piranski statut glede sklepanja poroke pravi: »... *Kdorkoli sklene poroko v Piranu in njegovem okrožju, se bo smatralo, da jo je sklenil po običaju dežele Piran, ki se imenuje brat in sestra. In ta običaj je potrebno razumeti na ta način, da se vse premičnine in nepremičnine, pravice in tožbe in dolgovi, ki sta jih zakonca imela v času sklenjene poroke kakor tudi vse pridobljene dobrine v zakonu, razen če so bile pridobljene pod pogojem, in tiste, ki sta jih sama zakonca imela v času prekinitve zakona in dolgove, ki sta jih imela soproga v tej prekinitvi, so skupne med njima, in sicer polovica moževa in druga polovica ženina.*«[95]

---

[90] STPT 1376, 158. člen, str. 177: »,... *daz ist davon gesatz, das der man weibes vogt und auch maister ist.*«

[91] Zdenka Janeković Römer, Rod i grad, str. 93 in 94.

[92] STIZ, 2. knjiga, 16. člen, str. 391.

[93] Natančneje o istrski poroki glej; Lujo Margetić, Brak na istarski način; v: Vjesnik, svezak XV, Rijeka 1970, str. 279-308.

[94] Lujo Margetić, Brak na istarski način, str. 301.

[95] STPI, 7. knjiga, 11. člen, str. 488: »..., *declaramus quod quicumque contraxerit matrimonium in Pirano et districtu dicatur contraxisse secundum consuetudinem terre Pirani, que nuncupatur frater et soror. Et intelligi debeat ipsa consuetudo hoc modo, videlicet quod omnia bona mobilia, iura et actiones et debita, que uterque ipsorum coniugum habuerit tempore contracti matrimoni et omnia bona acquisita cum conditione, et que habuerit ipsi coniuges tempore dissolutionis matrimonii, et debita que habuerit in dissolutione ipsi coniuges, sint comunia inter ipsos, videlicet medietas viri et alia mulieris,..*«.

To se pravi, da dolgovi, ki sta jih zakonca prinesla v zakonsko zvezo, niso bili skupni in prav tako ne tiste dobrine, ki so bile pridobljene pod pogojem. Iz piranskega statuta ni razvidno, kaj je bilo mišljeno pod dobrinami, pridobljenimi pod pogojem. Vendar nam na to vprašanje pomaga odgovoriti statut mesta Izole, ki pravi: »*...da, če se nekdo poroči z nekom po običaju Izole in eden od zakoncev po sklenitvi poroke dobi, z oporoko po očetu ali materi ali katerem drugem sorodniku ali pa na nek drug način, dobrine, ki so pogojene, določamo, da ta zakon ne sme drugi strani povzročiti nobene škode, temveč naj ima vsaka od njiju svojo lastnino. In ta zakon ni potrebno klicati po našem običaju brat in sestra.*«[96] Torej, to so bile dobrine, ki jih je eden od zakoncev dobil, ko je bila poroka že sklenjena. Prav tako najdemo odredbo o pogojenih dobrinah tudi v koprskem statutu in tudi tukaj je določeno, da se glede pogojenih dobrin zakonca ne smatrata kot brat in sestra. To se pravi, da takšne dobrine niso bile skupne.[97]

Iz piranskega statuta smo videli, da tako kot pogojene dobrine tudi dolgovi, ustvarjeni pred poroko na istrski način, niso bili skupni in so obremenjevali samo tistega zakonca, ki jih je ustvaril. Tukaj vsekakor ne gre za osamljen primer, saj so na enak način dolgove, ustvarjene pred in po poroki, obravnavali tudi v Dvigradu,[98] Grožnjanu,[99] Bujah,[100] Kopru[101] in Sv. Lovreču Pazenatičkem.[102]

Drugače je bilo seveda z dolgovi, ki so nastali po sklenitvi poroke. Ti so bili sicer skupni, a samo v primeru, če so bili ustvarjeni v korist zakonske skupnosti. »*...To je treba razumeti, ko dolg ni prišel v hišo zakoncev v njuno skupno korist ... po sklenitvi zakona ...*«[103] V kolikor je mož hotel, da bi dolgovi, ki jih je ustvaril po poroki, bremenili tudi ženo, je moral od nje dobiti soglasje. Torej, mož je lahko svobodno posloval in pri tem sklepal pogodbe in prevzemal obveznosti, vendar je moral pri tem paziti, da korist od sklenjenega posla ni šla v zakonsko skupnost, obveznosti pa so bremenile samo njega.[104]

Poglejmo si te člene o dolgovih malo podrobneje. Izolski statut pravi: »*...če se mož zadolži brez dovoljenja in volje svoje žene, potem ženi ni potrebno teh dolgov povrniti,...*«[105] Vendar je statut za takšno »skopuško« ženo dodal tudi odredbo, ki je določala, da v kolikor ni soglašala z moževimi dolgovi, tudi koristi od pridobljenih dobrin ni imela. Tako te dobrine tudi niso prišle v skupno last, ampak je z njimi mož lahko počel, karkoli je želel, bodisi jih je prodal, odtujil ali podaril, in pri tem ni potreboval dovoljenja svoje žene.[106]

Tudi v Piranu, Kopru in Poreču žena ni odgovarjala za moževe dolgove, če na to sama ni pristala. Mož je moral svoje dolgove plačati izključno iz svojih dobrin.[107]

Na edini izjemi naletimo v Dvigradu in Vodnjanu, kjer je bila žena dolžna poravnati moževe dolgove, če so bili storjeni v skupno korist. Nikakor pa ni bila dolžna plačevati dolgov, ki jih je mož ustvaril s tatvino ali igro.[108]

---

[96] STIZ, 2. knjiga, 15. člen, str. 390: »... *quod siquis vel siqua cum aliquo vel aliqua ad insule consuetudinem decetero contraxerit matrimonium et consumato matrimonio aliquis illorum utriusque sexus ratione testamentorum patris vel matris vel aliorum propinquorum vel alio quolibet modo bona ipsius fuerint condicionata sentenciamus, quod illud matrimonium alteri parti nullum valeat preiudicium generare. Set uterque eorum habeat suas dotes. Et illud matrimonium secundum nostrum morem frater et soror non debeat socialiter convocari.*«

[97] STKP, 2. knjiga, 68. člen, str. 88.

[98] STDV, 72. člen, str. 260: »... *Et si maritus ante contractum matrimonij fecerit aliquod debitum, mulier ad solucionem illius non teneatur, sed illud soluatur de bonis mariti tantum. Et idem de debito, facto per mulierem ante contractum matrimonium sit,...*«.

[99] STGR, 1. knjiga, 34. člen, str. 226.

[100] STBU, 73. člen, str. 403.

[101] STKP, 2. knjiga, 69. člen, str. 89.

[102] STsvLP, 2. knjiga, 39. člen, str. 109.

[103] STGR, 1. knjiga, 34. člen, str. 226: »... *Questo intender si debbe, quando il debito non fusse stato in casa di detti jugali in uso, over benefitio et godimento commune doppo il matrimonio contrato ...*«.

[104] Lujo Margetić, Brak na istarski način, str. 288.

[105] STIZ, 2. knjiga, 4. člen, str. 388: »*...si maritus sine licentia et voluntate et data parabola eidem uxoris sue. aliquod fecerit debitum, mulier de ipso debito solvere non teneatur,...*«.

[106] STIZ, 2. knjiga, 3. člen, str. 387.

[107] STPI, 5. knjiga, 18. člen, str. 412; STKP, 2. knjiga, 70. člen, str. 89 in 90; STPO, 2. knjiga, 68. člen, str. 100.

[108] STDV, 72. člen, str. 260; STVO, 1. knjiga, 16. člen, str. 70.

Skratka, videli smo, da dobrine moža oziroma žene nikakor niso bile v skupni lasti zakonskega para. Mož je sicer lahko svobodno prodajal, kupoval, podarjal ali odtujeval svoje dobrine, vendar je morebitne dolgove, ki bi pri tem nastali, moral poravnati sam iz svojih dobrin. Na ženino pomoč je lahko računal samo takrat, kadar je sama to hotela. Nasprotno pa žena ni smela samostojno odločati pri sklepanju kakršnihkoli poslov. Že zgoraj smo namreč opozorili na dejstvo, da je bila poročena žena popolnoma podrejena svojemu možu in tudi pod njegovo oblastjo. Iz te njene podrejenosti je izhajala tudi njena nesamostojnost pri sklepanju poslov.

Poročena žena v Izoli namreč ni imela »*libertatem seu potestatem*« pri prodaji tako premičnin kot tudi nepremičnin. Za kaj takega je morala dobiti dovoljenje od svojega moža, drugače so bila vsa njena dogovarjanja povsem brez veljave. Trgovati so seveda smele tiste ženske, ki so se poklicno ukvarjale s trgovino, in sicer branjevke in krčmarice.[109]

Na takšne člene naletimo tudi v drugih statutih srednjeveških mest in nima smisla naštevati vse po vrsti. Iz njih, kakor tudi iz že zgoraj obravnavanih členov o dolgovih je razvidno, da je bilo premoženje v zakonu na istrski način dokaj dobro zaščiteno. Žena je bila pod oblastjo moža in ni mogla ustvarjati dolgov, če ji za to mož ni dal soglasja, mož pa je lahko obremenjeval skupno lastnino samo na vednost in odobritev žene.

Ta odredba v statutih, ki smo jo zgoraj podrobneje pogledali, in po kateri pogojene dobrine (tiste, za katere se nekdo zadolži) ne preidejo v skupno lastnino, je ščitila premoženjske interese tistega zakonca, ki bi lahko utrpel veliko škodo, če bi bila skupna lastnina naenkrat povečana z nekim premoženjem, ki bi ga pridobil njegov zakonski partner, a bi bila bremena, ki bi izhajala iz tega pridobljenega premoženja, po drugi strani ogromno večja.[110]

Torej, po zgoraj povedanem menim, da s poroko meje med moževimi in ženinimi dobrinami, ki sta jih prinesla v zakon, niso bile zabrisane, temveč se je lastništvo nad njimi ohranilo. Drugače je bilo z dobrinami, ki sta si jih zakonca pridobila v času zakona. O njihovih pridobitvah sta odločala oba, tako mož kot tudi žena, in sta jih tudi skupaj upravljala. O tem, kdo je postal lastnik teh v zakonu pridobljenih dobrin, se je odločalo po koncu zakona, torej ob smrti enega od partnerjev.

Spomnimo se ob tem člena, ki smo ga obravnavali pri ločitvah v Izoli. Kot vemo, je žena, ki je zahtevala ločitev, dobila samo svojo doto in ničesar od pridobljenih dobrin. Kadar je ločitev zahteval mož, je žena dobila doto in svoj del od pridobljenih dobrin. No, že iz tega vidimo, da premoženje, ki sta ga partnerja prinesla v zakon, ni bilo skupno. Ravno tako lahko v izolskem statutu preberemo še en za nas zanimiv člen, ki pravi, da če je prišlo zaradi moževe zadolženosti do prisilne prodaje njegovih dobrin, je mož lahko, da bi zadovoljil upnike, dal svoje dobrine na dražbo samo, če je pred tem naredil zamenjavo dobrin s svojo ženo, in sicer na ta način, da je dal ženi v zameno za njene pravice na stvari, ki jih je dajal v prisilno prodajo, pravice na neke druge stvari, ki so bile v isti vrednosti.[111]

Očitno je torej, da je mož v času zakonske zveze obdržal lastnino nad svojim premoženjem, in sicer tistim, katerega je imel pred poroko in ga je prinesel v zakon. Nič drugače seveda ni bilo z ženinimi dobrinami. O tem se lahko prepričamo, če pogledamo v Koper. Tudi tukaj je namreč lastništvo nad moževimi oziroma ženinimi dobrinami ostalo ločeno, saj statut pravi: »*...da ni dovoljeno nobenemu upniku ali upnikom..., če se je zadolžil mož, iskati plačilo od ženinih dobrin, ki si jih je ona pridobila pred poroko, ampak izključno od moževih. In če je bila zadolžena žena, njeni upniki niso smeli zahtevati plačila od tistih dobrin, ki so bile moževe...*«[112]

To se pravi, da je v statutih navedeno definicijo poroke na istrski način, »*ut frater et soror*«, potrebno razumeti kot skupno upravljanje dobrin in ne kot skupno lastništvo nad celotno maso dobrin,

[109] STIZ, 2. knjiga, 12. člen, str. 390.
[110] Lujo Margetić, Brak na istarski način, str. 290.
[111] STIZ, 2. knjiga, 6. člen, str. 388.
[112] STKP, 2. knjiga, 69. člen, str. 89: »... *Et non liceat alicui creditori vel creditoribus ..., si debitum fuerit viri, solutionem consequi vel habere in bonis aliquibus que fuissent mulieris ante contractum matrimonij cum viro. Et si debitum fuerit uxoris, non liceat creditoribus consequi vel habere solutionem in bonis aliquibus que fuissent viri, ...*«.

bodisi v zakon prinešenih bodisi v zakonu pridobljenih. Nasprotno je po smrti enega od zakoncev preživeli imel dedno pravico nad polovico partnerjevega premoženja. »...*vendar pa po ženini smrti moževi upniki lahko za vse dolgove prevzamejo vse one dobrine, ki so mu, glede na osnovo brata in sestre, pripadle od ženinih dobrin v delež, in tudi nasprotno, po moževi smrti lahko ženini upniki za vse njene dolgove prevzamejo vse one dobrine, ki so ji, glede na osnovo brata in sestre, pripadle od moževih dobrin v delež...*«[113]

Vdova oziroma vdovec se je moral po smrti svojega življenjskega sopotnika odločiti, ali hoče, da se njegov zakon obravnava, kot da sta bila zakonca kakor brat in sestra. In šele po svoji odločitvi, če je bila le-ta pritrdilna, je imel pravico do lastništva partnerjevih dobrin.

POROKA V TRSTU

Videli smo, kako je izgledala poroka na istrski način. V naslednjih vrsticah pa se bomo ustavili pri poroki »*secundum antiquam consuetudinem civitatis Tergesti*«, torej pogledali si bomo, kako so bili premoženjski odnosi urejeni med zakoncema v Trstu, ali so bila kakšna odstopanja od Istre in kaj je bilo urejeno tako kot v Istri.

Mož in žena tukaj nista bila obravnavana kot brat in sestra. V Trstu so bile vse premičnine, ki sta si jih, bodisi zakonca bodisi samo eden od njiju, pridobila v času njunega zakona skupne. Vendar statut poudarja, da so bile v to kategorijo vštete samo tiste premičnine, ki sta jih kupila. Poleg tega so le-te prešle na zakonca šele po smrti enega od njiju. To se pravi, da mož oziroma žena v času zakona ni imel nad njimi lastništva, temveč, podobno kot v Istri, samo pravico dedovanja. Enako je bilo tudi z dolgovi, ki sta si jih mož in žena v času skupnega življenja nakopala na glavo. Tudi ti so bili skupni, vendar je žena za njih odgovarjala samo v primeru smrti svojega moža, oziroma če je sama umrla. V primeru smrti enega od njiju so se dolgovi poplačali iz dobrin tistega, ki je umrl. Izvzeti so bili seveda dolgovi, ki si jih je mož pridelal iz obsodb, iger ali jamstev, saj teh žena ni bila dolžna vračati.[114]

To, da so bili dolgovi skupni, se vidi tudi iz tega, da je lahko upnik, kateremu je bil Tržačan dolžan določeno vsoto denarja, koristil dobrine in posesti žene tega dolžnika, dokler je zakon trajal. Kadar zadolženi mož ni imel nobenih dobrin, je lahko upnik zasegel tudi imetje dolžnikove žene. V takšnem primeru je moral pustiti ženi in otrokom toliko denarja, da so imeli za hrano, obleko in obdelovanje posesti.[115]

Torej, mož in žena sta v zakon prinesla vsak svoj del imetja, ki sta ga nato povečevala oziroma zmanjševala. Prvotni kapital vsakega od njiju je bil njegova last. Kadar je mož prodal v njuno skupno dobro del svojega lastnega imetja (»*de bonis suis propriis*«), mu je bila žena dolžna iz svojih dobrin (»*illorum bonorum*«) plačati polovico vrednosti takšne prodaje. Tukaj so bile spet izvzete prodaje, ki so se zgodile ob priliki iger, obtožb ali jamstev. In enako je veljalo tudi v nasprotnem primeru, kadar je žena prodala del svojega imetja.[116]

Mož je v času zakona sicer veljal za posestnika, koristnika in upravitelja vseh ženinih dobrin, ki jih je od koderkoli in kakorkoli prinesla v zakon, bodisi so bile njena dota bodisi sta si jih z možem v času zakona pridobila, vendar je žena ostala formalna lastnica svojega imetja, saj je le-tega po smrti svojega soproga v celoti dobila nazaj.[117] Kljub moževemu začasnemu »lastništvu« nad ženino doto, njenih dobrin ni smel na noben način prodati, odtujiti ali jih kako razdeliti, ne da bi mu pri tem dala svoje soglasje sama žena in prav tako tudi njen oče oziroma mati ali pač dva od ženinih najbližjih sorodnikov.[118] Po moževi smrti se je ženi njeno imetje vrnilo iz skupnih dobrin, torej tistih, ki

[113] STKP, 2. knjiga, 69. člen, str. 89: »... *salvo tamen quod mortua uxore creditores viri pro omnibus debitis possint bona illius viri conuincere que sibi uenerint in parte ratione fratris et sororis de bonis uxoris. Et e conuerso mortuo uiro creditores mulieris possint conuincere bona ipsius mulieris que sibi inuenerint in parte ratione fratris et sororis de bonis viri,...*«.
[114] STTS, 2. knjiga, 55. člen, str. 128.
[115] STTS, 2. knjiga, 58. člen, str. 134 in 135.
[116] STTS, 2. knjiga, 57. člen, str. 134.
[117] STTS, 2. knjiga, 55. člen, str. 129.
[118] STTS, 2. knjiga, 57. člen, str. 133 in 134.

so bile pridobljene v času zakona, in to preden so se plačali vsi moževi dolgovi. V kolikor skupnega imetja nista imela, je svoje prvotno imetje dobila vrnjeno iz moževih dobrin, dolgovi pa so se povrnili iz njunega skupnega premoženja.[119]

Popolnoma drugače je bilo z dobrinami, ki sta si jih zakonca pridobila, saj je mož le-te lahko prodajal in odtujeval, kakor mu je srce poželelo in pri tem ni potreboval nobenega ženinega soglasja. Tukaj je mišljen tako možev kakor ženin delež.[120]

Povsem nasprotno je bilo predvideno za ženo, saj se ona na noben način ni mogla niti ni smela obvezovati, če za to ni dobila »*dovoljenja svojega soproga ali v kaj takega ni privolil njen oče oziroma mati, v kolikor sta ji starša že umrla sta se morala z njeno zadolžitvijo strinjati dva njena najbližja moška sorodnika, ki sta bila že polnoletna, če pa so umrli tudi ti, je potrebovala soglasje dveh drugih dobrih mož, ki ju je določila oblast Trsta...*«[121] V primeru, da se tega ni držala, so bile vse zadolžitve popolnoma brez vrednosti in neveljavne. Žene, ki niso bile poročene po tržaškem običaju, se sploh niso smele zadolževati, niti same niti s soglasjem kogarkoli. To je veljalo predvsem za tiste, ki so se poročile po beneškem običaju (»*secundum consuetudinem Venetiarum*«).[122]

Skratka, v Trstu je bilo podobno kot v Istri ločeno imetje, ki sta ga prinesla v zakon mož in žena, in skupno imetje, ki sta ga pridobila. Vendar je povsem jasno, da v Trstu, za razliko od Istre, ni bilo skupnega upravljanja dobrin, saj je imel mož popolno svobodo pri prodaji njunega skupnega imetja in se mu pri tem ni bilo potrebno ozirati na ženine želje. Lahko rečemo, da je bil položaj žensk v Trstu, kar zadeva poslovanje, veliko slabši kakor v naših in hrvaških istrskih mestih.

PTUJ IN MARIBOR

Na morju in ob njem so poročene ženske živele torej na način, ki smo ga podrobneje opisali zgoraj. Sedaj bodo naše zanimanje pritegnile tudi tiste iz celinskega podnebja. Najprej bomo pogledali statutarno pravo, da vidimo, kako so bile določene stvari zakonsko uravnane. O tem se bomo lahko prepričali samo za Ptuj, saj vemo, da imamo statut samo za njega. V nadaljevanju bomo toge zakone primerjali še s konkretnimi primeri.

»*Če nekdo umre in bi moral poplačati dolg ter ni zapustil ničesar, iz česar bi njegova žena ali dediči plačali, naj bodo le-ti tega dolga prosti pred Bogom in pred ljudmi.*«[123] Tudi na Ptuju žena po smrti svojega moža ni bila dolžna vračati dolgov, ki jih je ustvaril njen soprog. Če povemo natančneje, ni bila dolžna vračati dolgov iz svojih lastnih dobrin, saj kadar bi ji soprog zapustil del svojega premoženja, bi verjetno morala plačati. Njena neodgovornost za vračanje moževih preteklih grehov je veljala tudi, »*če žena vzame drugega moža, pri čemer ji dajo njeni sorodniki imetje, ki ga prej ni imela, ali če vzame moža, ki ima imetje, ali ko po božjem nasvetu pri drugem možu pride do imetja, niti mož niti žena ne poplačata ničesar od denarnega dolga prejšnjega moža, pač pa samo toliko, kolikor ju Bog opomni in hočeta vrniti po prosti volji.*«[124] Torej še en dokaz, da ženi iz lastnega imetja ni bilo treba plačati za nič, za kar bi se njen prvi mož zadolžil.

Med samimi listinami smo našli tako primere, ko so žene poravnale dolg za svojim pokojnim možem, kakor tudi primere, ko tega niso storile.

---

[119] STTS, 2. knjiga, 55. člen, str. 130 in 131.
[120] STTS, 2. knjiga, 57. člen, str. 134.
[121] STTS, 2. knjiga, 56. člen, str. 132 in 133: »*consensu vero maritorum suorum vel de consensu vel voluntate patris vel matris illarum, et si hi defecerint, cum consensu duorum suorum proximiorum masculorum aetatis legitimae, et eis defitientibus, cum consensu aliorum duorum bonorum virorum, datorum per regimen Tergesti...*«.
[122] STTS, 2. knjiga, 56. člen, str. 133.
[123] STPT 1376, 156. člen, str. 176: »*Ist, daz ein man stirbt und gelten schol und hat nicht hinder im laszen, davon sein weib oder sein erben gelten schullen, die schullen dez selben geltes ledig sein vor got und vor den lewten.*«
[124] STPT 1376, 157. člen, str. 176: »*Und ob das weib ein andern man nimpt, czw dem ir ire frewnt gu^{e}t geben, daz sy vor nicht gehabt hat, oder ob sie ainen man nimpt, der guet hat, oder wie sei got berat, daz soe pey ainem andern man czw gu^{e}t chumpt, weder der man noch das weib geltent nichtz des vordern mans geltschuld, nuer als vil sew got ermant und daz sew von aeygem willen gern tun wellen.*«

popolnoma drugače je veljalo, »*če nekemu možu umre žena, ki bi morala poplačati dolg, in (mož) z ničimer ne more poplačati ter vzame drugo ženo, ki mu prinese premično imetje, naj iz premičnega imetja poplača ves (dolg), tako je zaradi postave, da je mož ženin varuh in gospodar.*«[125] Iz tega člena vidimo, poleg tega, da je bila žena podrejena svojemu možu in pod njegovo oblastjo, da sta z imetjem, ki sta ga mož in žena prinesla v zakon, skupaj upravljala. No, tukaj ne vidimo, koliko besede je žena pri tem sploh imela.

Očitno je torej, da sta zakonca tudi na Ptuju v zakon prinesla vsak svoje imetje in na tej osnovi gradila dalje. Dejstvo je, da je žena po smrti svojega moža dobila nazaj svojo doto, ki pa je brez privolitve svojih otrok ni smela zamožiti drugemu možu. A koliko od skupaj pridobljenih dobrin je vdovi pripadlo, ne vemo natančno, saj statut pravi, da »*ko je umrl nekdo, ki je zapustil otroke in tudi njihovo mater, je tej ženski od njegovega imetja pripadlo, kar ji je po pravu šlo.*«[126] Od moževega imetja? Ali so se vse tiste dobrine, ki sta si jih mož in žena v času njunega zakona pridobila, štele kot lastnina moža? Mogoče lahko sklepamo tudi, da je bilo lastništvo nad vsemi dobrinami, ki sta si jih zakonca v času skupnega življenja pridobila, ločeno. In so tiste, ki jih je pridobil mož, pripadle njemu in obratno, da so tiste, ki jih je pridobila žena, pripadle njej. Poraja se tudi še ena možnost, da žena sploh ni mogla pridobiti nobenih dobrin.

V pregledanem gradivu je bilo kar precej poročnih pogodb. Z njihovo pomočjo smo se lahko podrobneje seznanili glede premoženjskih odnosov med zakoncema tudi za celinska mesta. V njih je bilo natančno zapisano, kolikšna je bila ženina dota, koliko je za ženino jutrnjo namenil mož, kaj se je z njima zgodilo po ženini oziroma moževi smrti in kako se je dedovalo v primeru smrti enega od zakoncev. Takšne pogodbe so bile pravno močnejše od oporok in od odredb statutov o poročnem dedovanju, kar pomeni, da so bile z njimi ukinjene pravice testamentarnih in zakonitih naslednikov.[127] S poroko je prišlo imetje, ki sta ga zakonca prinesla v zakon, v skupno upravljanje, saj je mož v listini navadno izjavil, da je dal vse nepremičnine in premičnine z vsem pripadajočim, ki jih je imel v svoji lasti in jih je koristil, sedaj tudi v ženino last in izkoriščanje. Po moževi smrti pa je imela žena pravico do dedovanja polovice njegovih premičnin, ki jih je že imel oziroma si jih je v času zakona še pridobil.

Kaj pa se je zgodilo z doto in jutrnjo? Žena je določeno vsoto denarja v zakon prinesla kot svojo doto. Ob tem pa ji je mož nakazal še neko vsoto denarja, ki je bila ponavadi višja od dote, kot njeno jutrnjo. Da bi žena s tem denarjem prosto razpolagala že v času zakona, je malo verjetno. To je morda veljalo le za doto, medtem ko za jutrnjo nikakor ne. Veliko bolj verjetno je, da je bila jutrnja namenjena predvsem za preživljanje vdove, saj je le-to, v primeru smrti svojega moža, v celoti dobila v svoje roke. Vse dokler ji moževi dediči niso izplačali njenega deleža, je imela namreč pravico uživanja moževih dobrin. »*Naj ima po moji smrti Otilija, moja ljuba žena, vse nepremičnine in premičnine z vsem pripadajočim v lasti, koriščenju in uživanju brez kakršnegakoli ugovora mojih najbližjih dedičev in drugih ljudi. Brž ko ji moji najbližji dediči po moji smrti povrnejo in dajo šestdeset funtov denaričev dobre deželne veljave na Štajerskem, ki so zgoraj omenjeni in poleg tega še polovico mojih premičnin, ki sem jih zapustil in ki ji pripadajo, takrat mora ona, brez ugovora, tem istim mojim najbližjim dedičem odstopiti in izročiti vso dediščino in vse dobrine. S temi šestdesetimi funti denariči in polovico mojih premičnin lahko počne, karkoli želi. Pri tem ji ne sme nobeden od mojih najbližjih dedičev oziroma kdorkoli drug nasprotovati.*«[128]

---

[125] STPT 1376, 158. člen, str. 177: »*Und stirbt ainem man sein weib, der gelten schol, und hat nicht czw beczaln, und nimpt ein ander weib, die im varund gu^{e}t czwpringt, er mag von der varunden hab wol gelten, daz ist davon gesatz, das der man weibes vogt und auch maister ist.*«

[126] STPT 1376, 152. člen, str. 174: »*Wen ein man abgangen ist mit dem to^{e}d, der chinder hinder im gelaszen hat, und hat der selben chinder muter auch hinder im gelassen, der selben frawen hat nach gevolt von seiner hab, daz rechtlich^{gg} gewesen ist.*«

[127] Zdenka Janeković-Römer, Rod i grad, str. 91 in 92.

[128] GZM, 1502, januar 23. Zvezek XI, listina št. 9: »... *so sol vnd mag dy gnante Otilia, meyn liebe hausfraw, daselbig alles meyn erb, hab vnd varndgut mit aller seiner zugehorung nach meynem tod innhaben, nutzen vnd geniessen vnuerdrungen an aller mayner negsten erben vnd an meniglichs von vnsern wegen irrung vnd widersprechnn vnd wan ir dan meyn nagst erbenn nach meynem tod vnd abgang berait ausrichtn vnd geben dy vorbestymbtn sehczigk pfundt phening berurtter landeswerun in Steyr vnd ir darzu gefalln vnd nachfolgen lassenn, halb meyn varundhab, dy ich hinder meyn lesst, alsdann so sol sew denselbenn meynen nagstenn erbenn alles erbs vnd guets lediglichnn abtrettnn vnd inn das einantwürttn an all wiederred*

Kaj pa mož? Čevljar Ivan je v listini zapisal, da »*v primeru smrti moje ljube žene Otilije, naj meni zgoraj omenjenemu čevljarju Ivanu in najinim otrokom, v kolikor jih imava, pripadejo vse nepremičnine in premičnine, katere si med seboj enako razdelimo. Kadar pa se zgodi, da umre moja ljuba žena Otilija brez dedičev, takrat pripade meni tistih dvajset funtov denaričev, ki jih je dobila v doto, vse dokler živim jih imam v lasti, jih koristim in uživam. Po moji smrti pa gredo tistemu, kateremu jih je podelila moja žena....*«[129] To, da je mož obdržal ženino doto do svoje smrti, ni bilo pravilo. Velikokrat so možje morali namreč nemudoma po ženini smrti doto prepustiti tistemu, ki mu jo je žena zapustila. »*Ima ona od vseh nepremičnin in premičnin, ki jih je pustila za sabo, pravico, da prosto razpolaga in jih zapusti komerkoli hoče, samo nad osmimi markami denaričev. Pri tem ji ne sme nihče ugovarjati. Teh istih omenjenih osem mark moram jaz Ivan v roku enega leta po njeni smrti prepustiti in plačati tistemu, kateremu jih je zapustila. Ostale nepremičnine in premičnine z vsem pripadajočim pa naj pripadejo meni in mojim najbližjim dedičem...*«[130]

Vsekakor moramo opozoriti na višino zneska, ki ga je žena lahko zapustila. V prvem primeru je lahko zapustila celotno svojo doto, v drugem pa samo del le-te, natančneje osem funtov denaričev. In vprašanje, ki se tukaj ponuja je, ali je mogoče razumeti to, da če jih je žena lahko zapustila komurkoli, da je z njimi v zakonu lahko tudi prosto razpolagala? Tudi nek Benedikt in njegova žena Brigita sta v svoji poročni pogodbi (»*heyratbrieff*«) določila, da če umre Brigita, »*lahko zapusti in podari komerkoli hoče pet funtov denaričev*«,[131] ne glede na to, da je njena jutrnja sicer znašala dvajset funtov denaričev. Očitno bi se res dalo trditi, da je žena z neko določeno vsoto lahko svobodno razpolagala že v času zakona.

Malo drugače sta svojo poročno pogodbo sestavila ptujski meščan Jurij in njegova žena Marjeta, hči pokojnega mariborskega meščana Ivana Muleja. Tako glede dote, ki jo je žena prinesla, kot tudi glede jutrnje, ki ji jo je mož za to dal in prav tako tudi glede ženinih pravic do uporabe hiše, dvora in ostalega moževega premoženja, bodisi nepremičnin bodisi premičnin, je bilo podobno. V tej listini prvič, kar zadeva Štajersko, naletimo na določbo, da žena »*s svojo jutrnjo lahko dela karkoli želi in jo zapusti komurkoli želi, kakor vsaka ženska to lahko in naj počne s svojo jutrnjo po deželnem običaju in ptujskem mestnem pravu.*«[132]

O tem, da je žena svojo jutrnjo po moževi smrti dobila v svoje roke, ne gre dvomiti. Večje vprašanje je, kakor smo nakazali že zgoraj, v kolikšni meri je poročena žena s svojim premoženjem lahko razpolagala že v času samega zakona. In kakor smo sklepali že v prejšnjih primerih, je morda žena lahko svobodno razpolagala s tistim premoženjem, ki ga je kasneje v oporoki tudi lahko zapustila. Tudi v primeru Marjete in Jurija vidimo, da je žena za doto svojemu možu prinesla dvesto goldinarjev. V zameno je od njega dobila štiristo goldinarjev, od tega jih je bilo dvesto za njeno jutrnjo. Torej vse skupaj šeststo goldinarjev. Vendar je v svojem testamentu lahko, sicer komurkoli je hotela,

vnd dy vorgnante Otilia, meyn liebe hausfraw, mag dan dy obemeltn sechzig phundt phening vnd halb meyn varundhab innhabenn, nuetzen vnd geniessen vnd allen iren nutz vnd frumen damit schaffen, handeln vnd thun, wie ir das am pesten fuegt...«

[129] GZM, 1502, januar 23. Zvezek XI, listina št. 9: »... *das dy gnante meyn liebe hausfraw Otilia mit dem todt ee abgieng, dan ich vorgenanter Hans schuester, so wir leiberbenn miteinannder hietten, so sol mir vnd denselben vnnsern bayden leiberbenn auch alles erb, hab vnd varnndgut gefallen vnd gleich getaylt werden, als manig hawbt als manig tayl, trewlich vngeuerlich. Wer es aber sach, das meyn lieb hausfraw Otilia mit dem tod abgieng an leiberbenn, so sol mir dy zwainczig phunt phening ir haymstewr, dieweil ich leb, inn haben, nutzen vnd geniessen vnd nach meynem tod so sollenn dy zwainczig phundt phening hinwider erbenn vnd gefallenn, dauon sew dan zerkennen sein trewlich vngeuerlich...*«.

[130] GZM, 1496, januar 26. Zvezek X, listina št. 65: »... *hat sy gewalt von allen dem erb gut vnd varundgut, das sy hinder ir verlätt, acht markh phening zuuerschaffen, geben vnd machen, wemb oder wohin sy wil, zu sel oder leyb, wie das amb pesten fuegt, an mein, aller meiner nägsten frewnt vnd erben vnd an mänigklichs irrung, hindernuss vnd widersprechen; dieselben bemelten acht markh phening sol ich obenanter Hanns als dann nach irem tod inner jares frist hindan ausrichten vnd betzallen an die ennd, wohin sy die schäfft, das ander erb gutt vnd varun gutt alles vnd yedes mit seiner zugehörung sol mir vnd meinen nägsten erben gäntzlich nachuolgen un beleyben...*«.

[131] GZM, 1513, november 27. Zvezek XI, listina št. 34: »... *dann fünff phund phening gedachter werung, dy mag sy verschaffen, vermachen oder gebenn, wem sey verlust...*«.

[132] GZM, 1461, november 12. Zvezek VII, listina št. 103: »... *vnd mit derselben irer morgengab mag sy fürbaser allen im frumen wol schaffen oder vermachen, wie oder wem sy will, alls ain yde fraw mit irrer morgengab rechtleich tün soll vnd mag nach lanndesgewonhaitt vnd stat rechten zu Petaw.*«

zapustila samo dvesto goldinarjev, pa še te je do svoje smrti imel, koristil in užival vdovec. Več kot očitno je, da s svojo jutrnjo ni mogla razpolagati po svoji volji, saj je niti zapustiti ni mogla v celoti. V primeru, da je umrl mož, je žena poleg tega, da je dobila dvesto goldinarjev, lahko še naprej koristila vse moževe nepremičnine. A samo do takrat, ko so ji moževi najbližji dediči izplačali teh omenjenih šeststo goldinarjev.[133] Veliko bolj verjetno je torej, da je bila ženina jutrnja namenjena predvsem za preživljanje vdove.

Tudi Kunigunda, žena mariborskega meščana Lenarta, ni bila nobena izjema med ženskami, saj je tudi ona, tako kot vse ostale mladoporočenke, dobila svojo jutrnjo, in sicer dvaintrideset funtov denaričev. In prav nič drugače ni bilo s pisanjem njene oporoke, saj lahko v listini preberemo, »*Če umre omenjena Kunigunda, moja ljuba žena, pred mano Lenartom, lahko v svoji poslednji volji od omenjenih dvaintrideset funtov denaričev, svoje jutrnje, podari ali zapiše za dušo ali telo deset funtov denaričev, kakor jo je volja in kot se ji zdi najboljše. Pri tem ji ne smem jaz, niti moji dediči niti kdorkoli drug nasprotovati in jo ovirati.*«[134]

Njen primer je torej še en dokaz v vrsti dokazov, da poročena žena, kljub temu da ji je mož ob poroki nakazal določeno vsoto denarja kot njeno jutrnjo, in da je bilo tudi po mestnem in deželnem pravu rečeno, da žena lahko s svojo jutrnjo dela karkoli želi, s svojo jutrnjo nikakor ni prosto razpolagala. Vsekakor je potrebno poudariti, da to velja za čas njenega zakona, saj o izročitvi jutrnje vdovi in njenem svobodnem razpolaganju z le-to sploh ne gre dvomiti.

LJUBLJANČANKE

Vidimo, da so tako kot v Mariboru in na Ptuju možje svojim ženam tudi v Ljubljani ob poroki dali neko določeno jutrnjo. Prav tako pa se je premoženje obravnavalo kot skupno. Vse, kar je imel mož, je uradno imela tudi njegova žena. Seveda je bilo skupno upravljanje njunih dobrin, kot smo že večkrat poudarili.

Kljub vsemu do nekih bistvenih razlik med Štajersko in Kranjsko ni prihajalo. Povsod so žene dobile neko premoženje, bodisi premičnine bodisi nepremičnine. Tudi tukaj najdemo podobno določilo o tem, kako je ženska lahko prosto razpolagala s svojo jutrnjo, saj je namreč Klara »*lahko omenjeni hiši, dvor, njivo in vse ostale moje dobrine posedovala, koristila in uživala, jih obračala in menjavala in z njimi delala, kar se ji je zahotelo, saj vsaka žena lahko s svojo jutrnjo po zakonu dela tako.*«[135]

Prav tako je Gregor Porger skupaj s svojim bratom Vitalisem in ostalimi njunimi brati nakazal svoji ženi Elizabeti v jutrnjo njihovo desetino v Dravljah, ker so za njeno doto dobili sto mark oglejskih denaričev. In kot že zgoraj omenjene žene, je tudi ona lahko to desetino »*imela, koristila, obračala in menjavala in z njo delala, kakor s svojo dobrino,...*«.[136] Ženi njene jutrnje nikakor ni bilo več mogoče odtujiti. Tudi v primeru, da bi Elizabeta umrla brez dedičev, je ta desetina šla na njene najbližje dediče in ne na moža oziroma njegove dediče. V kolikor so Porgerjevi bratje ali njihovi dediči omenjeno desetino hoteli nazaj, so morali Elizabeti ali njenim dedičem izplačati njeno vrednost, namreč sto mark oglejskih fenigov. In »*tako je desetina z vsem pripadajočim spet popolnoma naša.*«[137]

---

[133] GZM, 1461, november 12. Zvezek VII, listina št. 103.

[134] GZM, 1479, julij 25. Zvezek IX, listina št. 49: »... *Gieng die vorgenante Kunigund, mein liebe eleiche hausfraw, mit dem tod ee ab, dann ich vorgenanter Lynhart, so mag sy an iren lezten renten aus den wenantten czway und dreyssig phunt phening ir morgengab zw sel oder zw leyb zuuerschaffen geben oder zuuermachen czehen phunt phenning wie sey des verlust vnd amb pesten fügt, an mein, meiner erben vnd an menigkleichs von vnsern wegen irrung, hindernüss vnd wider sprechen.*«

[135] GZLj, 1360, september 8., s.l . Zvezek I, listina št. 65: »... *schol sy di^{e} vorgenanten hewser, hof, ekcher vnd alle ander mein hab inne haben, nu^{e}czen vnd gu^{e}czen, wenden vnd cheren vnd da mit schaffen vnd tu^{o}n waz i^{e}r lieb ist, als ain y^{e}gleich vraw von recht mit i^{e}r morgengab tu^{o}n schol.*«

[136] GZLj, 1358, november 1., s. l. Zvezek I, listina št. 60: »... *haben, nuczen, wenden vnd cheren vnd da mit tu^{o}n als mit i^{e}rm g^{o}t,...*«.

[137] GZLj, 1358, november 1., s. l. Zvezek I, listina št. 60: » ... *so ist vns der czehent vnd mit elle dew vnd darzu^{o} geho^{e}rt gar vnd ga^{e}nczleichen ledig.*«

Edino vprašanje, ki se nam pri tem postavlja je, kdaj so lahko žene prosto razpolagale s svojo jutrnjo. Ali je bilo to že v samem zakonu, ali pač šele po smrti njihovega moža, kakor smo videli, da je bilo to v Mariboru. Da je bila bolj verjetna druga možnost, nam pove tudi primer neke Uršule. Ta je šele po smrti svojega moža dobila nazaj svojo jutrnjo. In sicer ne direktno od pokojnega moža, temveč gotovino dvesto funtov denaričev od kranjskega deželnega glavarja Viljema Turjaškega in nek travnik od cesarja Friderika III.[138]

Tudi Ana je svojo jutrnjo prodala skupaj s svojim možem in ne samostojno, kakor bi bilo pričakovati, saj je bilo večkrat rečeno, da žena lahko s svojo jutrnjo počne, kar želi. Ana in Penczel sta prodala svoj (»*vnsern*«) stolp, ki je bil »*moja, od zgoraj omenjene Ane, jutrnja, katero sem dobila od mojega moža*«,[139] Hugu Devinskemu. Čeprav se tukaj ve, da je šlo za ženino jutrnjo, se stolp, ki ga zakonca prodajata, obravnava kot skupna last – kot najin (»*vnsern*«) stolp.

[138] GZLj, 1494, november 8., s. l. Zvezek VI, listina št. 75 in GZLj, 1489, november 27. Linz. Zvezek VII, listina št. 96.

[139] GZLj, 1386, oktober 27., s. l. Zvezek X, listina št. 38: »... *der meiner vorgenanten Ann rechte morgengab vnd haimstewer von meinem vorgenanten wirt gewesen ist...*«.

Damjan Hančič

ŽENSKI SAMOSTANI – NAJPOMEMBNEJŠA OBLIKA ŽENSKE EMANCIPACIJE V PRETEKLOSTI

HANČIČ Damjan, dr., arhivist, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Mestni trg 27, SI - 1000 Ljubljana, hancic@zal-lj.si

271.9(497.4)(091)

ŽENSKI SAMOSTANI – NAJPOMEMBNEJŠA OBLIKA ŽENSKE EMANCIPACIJE V PRETEKLOSTI

V prispevku je predstavljena vloga in pomen najstarejših ženskih samostanov (zlasti klaris na Kranjskem) pri neformalni emancipaciji žensk v preteklosti. Predstavljene so splošne značilnosti redovnic in opatinj, gospodarski pomen ženskih samostanov in njihova vzgojna izobraževalna dejavnost. Prispevek dokazuje, da so v preteklosti prav ženski samostani omogočali ženskam skoraj edino obliko poklicno – karierne uveljavitve in jih zato lahko štejemo k eni od prvih institucionalnih oblik ženske emancipacije.

Ključne besede: ženske, redovnice, samostani, emancipacija, samostansko gospodarstvo, izobraževanje deklet

HANČIČ Damjan, Ph. D., Archivist, Historical archives Ljubljana, Mestni trg 27, SI - 1000 Ljubljana, hancic@zal-lj.si

271.9(497.4)(091)

Convents – the Most Important form of Women's Emancipation in the Past

The article deals with the role and importance of the oldest convents (in particular those of the order of St. Clare) in informal emancipation of women in the past. It presents the main characteristics of nuns and abbesses, the economic importance of convents and their educational activities. The paper proves that in the past convents were practically the only means for women to assert themselves professionally and in their careers, and that convents can therefore be considered one of the first institutionalised forms of women's emancipation.

Key words
women, nuns, convents, emancipation, cloistral economy, education of girls

UVOD – POJAV ŽENSKIH REDOVNIH SKUPNOSTI NA OZEMLJU DANAŠNJE SLOVENIJE

Ustanovitev prvih ženskih redovnih skupnosti pri nas, pri čemer mislim ozemlje današnje Republike Slovenije, sodi v čas nastanka uboštvenih redov: dominikancev oz. dominikank ter manjših bratov sv. Frančiška oz. njihove ženske veje: klaris.[1] Tako je prvi ženski samostan na ozemlju današnje Slovenije nastal v štajerskih Studenicah 1237; naslednje leto pa že na Kranjskem, v Velesovem. Prvi ženski samostani pri nas so torej nastali okoli sto let kasneje kot najstarejši moški samostani (npr. benediktinski samostan v Gornjem Gradu in cistercijani v Stični). Kot drugi ženski samostan na Kranjskem in prvi samostan tega reda pri nas je bil leta 1300 ustanovljen samostan klaris v Mekinjah pri Kamniku. Leta 1358 mu je sledila ustanovitev klariškega samostana v Škofji Loki, tretji samostan tega reda je bil ustanovljen čez 300 let, v Ljubljani. Čez slabe pol stoletja pa pridejo v Ljubljano še uršulinke.

I. NAJPOMEMBNEJŠE DEJAVNOSTI ŽENSKIH SAMOSTANOV NA KRANJSKEM

Najprej naj pojasnim, da so v prispevku obravnavane ženske iz višjih družbenih slojev: plemstva in meščanstva, saj ostale, npr. podložnice, sploh niso mogle postati redovnice, ker niso bile osebno

[1] Prvi stik Slovencev z ženskimi redovnimi skupnostmi nasploh pa sega v 11. stoletje, ko je bil ustanovljen samostan benediktink ob Jezeru (Langsee) na Koroškem.

svobodne. Poudarek predstavitve je na samostanskem redu klaris, časovno na 17. in 18. stoletju, krajevno pa na deželi Kranjski.

Redovnice - novinke so v samostan prinesle že neko predhodno znanje, ki so ga bodisi pridobile že doma bodisi v kakem dekliškem samostanskem zavodu oz. šoli in so ga potem v samostanu nadgrajevale in nemalokrat širile tudi v samostansko okolico.

Jezikovno znanje redovnic

Dejstvo, da so bile naše redovnice izobražene, kažejo že predpisani pogoji za vstop v samostan: ob splošnih pogojih zahtevajo namreč tudi splošno pismenost (pisanje in branje) in znanje ali vsaj poznavanje latinskega jezika. Tako za redovnico ni mogla biti sprejeta novinka, ki ne bi znala dovolj dobro brati latinsko in zadovoljivo brati oz. moliti božjega opravila ali oficija.[2] V ljubljanskem klariškem samostanu je bil pogoj za vstop tudi znanje nemškega jezika.[3]

Lekarniško – zdravstvena dejavnost

V preteklosti so bili samostani oz. njihove lekarne pomembni centri zdravilno-zdravstvene dejavnosti. Čeprav obravnavani samostani nimajo pomoči bolnikom v svojem osnovnem poslanstvu, nam ohranjeni viri dokazujejo, da so se vendarle ukvarjali tudi s to dejavnostjo. Tako mrliška knjiga za umrlo mekinjsko opatinjo Dorotejo Sidonijo Gallenberg poroča, da je bila zelo vešča zdravilstva in jo imenuje kar »zavetje bolnikov«.[4] Kaj več nam viri o zdravilstveni in zdravstveni dejavnosti mekinjskega samostana ne poročajo. Na žalost se ni ohranil niti popis predmetov in zdravilnih mešanic mekinjske samostanske lekarne ob razpustitvi samostana. O lekarniški dejavnosti klaris nam daje zelo skope podatke tudi kronika loških klaris, saj se ta dejavnost omenja le enkrat: in sicer se omenja Marija Beatrika Rasp (umrla 12. 9. 1737), ki je bila *»polnih dvajset let zelo skrbna lekarnarka in je ni zanimalo nič drugega kot pomoč in dobro počutje ljudi«*.[5] Zato pa nam toliko več podrobnosti o obsegu samostanske lekarne prinaša popis lekarne ljubljanskih klaris leta 1782, kjer je moč najti zares raznoliko ponudbo: od posušenih in zmletih zelišč do raznih mazil, »zdravilnih vodic« in olj ter pripomočkov za pripravo vseh teh zdravilnih mešanic.[6] Slednje je tudi dokaz, da so vse te zdravilne mešanice pripravljale ljubljanske klarise same. Več poročil o zdravstveni dejavnosti pa imamo iz marenberškega in velesovskega samostana.

Pevsko glasbena dejavnost

Ena od prednosti (ne pa tudi pogoj) pri sprejemu redovnih kandidatinj v samostan je bila vsekakor tudi njihova pevskoglasbena nadarjenost. Petje je bilo pomemben sestavni del tako pri molitvi brevirja kot tudi bogoslužja, še zlasti praznične ga. Vendar imamo za klarise na Kranjskem ohranjenih zelo malo arhivskih virov o tej dejavnosti. Še največ podatkov imamo za loški samostan. Lepo nunsko petje omenja leta 1486 v svojem popotnem dnevniku že cerkveni vizitator Paolo Santonino, ki navaja, da je bil *»zadnjega avgusta v cerkvi loških klaris pri maši, ki jo je spremljalo odlično nunsko petje.«*[7] Zanimiv je tudi podatek v kroniki loških klaris, da so leta 1692 skušali v samostanu uvesti namesto igranja orgel igranje gosli, in sicer *»zaradi svetovanja mnogih ljudi, da bi bilo za kor dobro, če bi s spremljevalnim igranjem malce zaobšli staro navado ter bi orglam in naravnim glasovom dodali novo lepoto«*. Ker pa je to motilo samostansko tišino, so igranje gosli kmalu ukinili.[8] Da je glasba v loškem samostanu očitno zavzemala pomembno mesto, dokazuje konec 60. let 18. stoletja tudi dejstvo, da je loška opatinja Marija Frančiška Križaj sprejela v loški samostan celo tri novinke, doma iz čeških Sudetov (okolica Karlovih Varov).[9] V ljubljanskem in mekinjskem samostanu pa o glasbeni dejavnosti tamkajšnjih klaris izvemo v glavnem le v omembi iz vizitacijskih poročil o tem, koliko redovnic je bilo »pevk«.[10]

---

[2] Konstitucije klaris v Mekinjah (v nadaljevanju: KKM), str. 13; Konstitucije klaris v Škofji Loki (v nadaljevanju: KKŠ), str. 13.

[3] Konstitucije klaris v Ljubljani (v nadaljevanju: KKL), str. 43, 43'.

[4] NŠAL, Mrliška knjiga lokalije Mekinje 1728–84.

[5] Mrliška knjiga loških klaris (v nadaljevanju MKŠK), str. 74, 75.

[6] ARS, AS 712, Samostan klaris v Ljubljani, *Inventar celotnega premoženja samostana sv. Klare v Ljubljani ob njegovi ukinitvi 1782,* str. 56–61.

[7] P. Santonino: *Popotni dnevniki 1485 – 1487*, Celovec – Dunaj – Ljubljana, 1991.

[8] Kronika škofjeloških klaris, Arhiv uršulinskega samostana Sv. Duh pri Škofji Loki (AUŠ), (v nadaljevanju: Kronika), str. 39, 40.

[9] Kronika, str. 81, 82.

Literarno – prepisovateljska dejavnost

Do sedaj ni iz obravnavanih klariških samostanov znan noben za literarno zgodovino pomembnejši rokopis ali srednjeveški kodeks, ki bi se bil ohranil do današnjih dni. Edini ohranjeni rokopisi, za katere obstaja velika verjetnost, da so nastali v teh samostanih, so samostanske konstitucije vseh treh samostanov in pa ceremoniala mekinjskih in loških klaris; vse to izhaja pretežno šele iz 18. stoletja, nobenega rokopisa pa ni iz obdobja srednjega veka. Je pa vse to zaslediti pri marenberških dominikankah.[11]

Glede pisateljske dejavnosti klaris pa velja omeniti zgolj podatek, da naj bi knjižico pravil mekinjske bratovščine Marijinega Brezmadežnega Srca napisala neka (neznana) mekinjska klarisa.[12] Ostalih oblik pisateljske ali morda pesniške dejavnosti katere od kranjskih klaris ni zaslediti, čeprav je glede na stopnjo njihove izobraženosti čisto mogoče, da so se ukvarjale tudi s tem.

Samostanske knjižnice

V zvezi z izobrazbenim stanjem redovnic je potrebno podati tudi primerjavo velikosti knjižnic ženskih samostanov s knjižnicami v moških samostanih. Ker se za samostane Marenberg, Velesovo, Škofja Loka in Mekinje ni ohranil seznam knjig v njihovih knjižnicah, imamo danes na voljo le seznam knjig v ljubljanskem klariškem samostanu.

Tako lahko na podlagi omenjenega seznama knjig ugotovimo, da je samostanska knjižnica ljubljanskih klaris štela 630 del v 798 zvezkih. Če število knjig iz knjižnice ljubljanskih klaris primerjamo s fondom knjig v samostanih moških redovnih skupnosti pri nas, lahko ugotovimo, da je bil fond knjig ljubljanskega klariškega samostana kar precej manjši od knjižnice žičkih kartuzijanov, kjer so leta 1783 našteli 2366 naslovov del v 3774 zvezkih,[13] približno polovico manjši od knjižnega fonda kostanjeviških cistercijanov, ki je obsegal 1305 fundiranih in še 595 nefundiranih knjig[14] ter približno enak knjižnemu fondu kartuzijanov iz Bistre, ki so imeli leta 1782 v svoji knjižnici 595 del v 979 zvezkih.[15]

PREDSTAVITEV POMEMBNEJŠIH KLARIŠKIH OPATINJ

Med mekinjskimi opatinjami velja najprej omeniti *Suzano Gornjegrajsko* (*von Obrnburg*; Gornji grad pri Ložu), ki je vodila mekinjski samostan konec 16. stoletja. Ker je simpatizirala s protestantskimi nauki, je bila leta 1593 odstavljena s položaja opatinje. S tem pa se ni sprijaznila in je še naprej povzročala samostanu in cerkvenemu vodstvu velike preglavice. V njeni sobi je oglejski patriarh Francesco Barbaro ob vizitaciji našel mnogo protestantskih pa tudi praznovernih knjig, ki jih je bodisi brala bodisi prepisovala.

Naslednja opatinja, ki jo omenjam, je Štajerka *Katarina oz. Marija Klara Attems* (z gradu Podčetrtek ob Sotli), ki je vodila samostan 17 let, od leta 1689 do 1706. Bila je zelo podjetna, saj so v njenem času povečali samostansko cerkev, cerkev povečali z dvema kapelama in dogradili kaplanijo (današnje župnišče). V kapeli sv. Kolomana je dala upodobiti freske grbov vseh mekinjskih opatinj. Ob rodbinskem grbu vsake opatinje je naslikan tudi grb ustanoviteljev in dednih odvetnikov mekinjskega samostana - Gallenbergov. Ob obeh grbih pa je upodobljena tudi opatska palica, simbol opatinjine duhovne oblasti pa tudi znak prelature.

Kot tretjo in zadnjo med mekinjskimi opatinjami omenjam *Dorotejo Sidonijo Gallenberg* (1706–1728); rodila se je 7. septembra 1664 v gradu Soteska na Dolenjskem ob reki Krki. Bila je hči Jurija Žiga Gallenberga, ki je konec 17. stol. skupaj s svoji bratom temeljito prenovil mekinjski samostan

[10] NŠAL, KAL I., fasc. 28.
[11] Jože Mlinarič, Marenberški dominikanski samostan, 1997.
[12] Tudi po temeljitem pregledu originala knjižice, ki se hrani v NUK v Ljubljani, nisem uspel ugotoviti avtorice te knjižice, zato se naslanjam le na navedbo F. Riharja v knjigi *Bratovščina Marijinega Prečistega Srca v Mekinjah na Kranjskem* (Maribor 1904), da naj bi knjižico napisala »roka neke v klariški samostanski grobnici počivajoče klarise«.
[13] J. Mlinarič: *Kartuziji Žiče in Jurklošter*, Maribor 1991, str. 475.
[14] J. Mlinarič: *Kostanjeviška opatija 1234 – 1786*, Ljubljana 1987, str. 59.
[15] J. Mlinarič: *Kartuzija Bistra*, Ljubljana 2001, str. 412.

in sestra Wolfa Vajkarda Gallenberga, ki je bil med leti 1723 in 1733 kranjski deželni glavar. V samostan je vstopila 24. februarja 1680, za opatinjo pa je bila izvoljena 24. junija 1706. Poostrila je samostanska pravila in klavzuro, v mekinjski samostanski cerkvi je dala postaviti nov leseni glavni oltar, posvečen Marijinemu vnebovzetju. Postaviti je dala nove cerkvene orgle. Bila je tudi med glavnimi pobudniki ustanovitve Bratovščine Marijinega prečistega srca, ki je delovala v Mekinjah med leti 1718 do 1782. Pri papežu je tudi dosegla, da je bratovščino kanonično ustanovil. Bratovščina je prirejala procesije, ki so se jih udeleževali verniki iz vse Kranjske pa tudi iz Štajerske. Mekinje so postale nekakšna mala Marijina romarska pot.[16]

Med škofjeloškimi opatinjami najprej omenjam *Marijo Frančiško Adelman*, ki je ta samostan vodila 18 let. Rojena je bila 8. septembra 1640, preoblečena v redovna oblačila 16. februarja 1659, redovne zaobljube pa je opravila 22. februarja 1660. V redovnem poklicu se je zelo izkazala: bila je večkrat predstojnica samostanske šole in magistra novink. Ko je opravljala službo šolske predstojnice, je bilo v vzgojo in uk vzeto preko 50 otrok, med katerimi je *»s svojim izgrajenim vedenjem in duhovnim poučevanjem«* zbudila mnogo duhovnih poklicev. Kasneje je postala magistra novink in voditeljica mladih redovnic. Po naravi je bila *»dobrega in bistrega razuma; tudi v stikih s svetnimi ljudmi in tujci se je vedla spoštljivo in vljudno«*. Službo opatinje je opravljala 18 let. Bila je bolna 3 do 4 leta.[17]

V letih 1714 do 1737 je loški samostan vodila opatinja, po rodu Hrvatica, *Marija Petričevič.* V samostanu je živela kolikor je le mogla prizadevno. Zaradi svoje sposobnosti je zasedala mnoge samostanske službe. Kot šolska predstojnica je gojenke naučila »lepe vzgoje in znanja«. Med njimi je pridobila tudi veliko redovnih poklicev. Nato je napredovala v magistro novink. To službo je opravljala 8 let in v tem času je vzgojila 7 novink. V času izvrševanja opatske službe je ne samo s tem, da je vse stvari v samostanu dobro vodila, ampak tudi s svojim razumom in taktnostjo tako do oseb duhovnega kot svetnega stanu dosegla velik ugled in po celotni deželi je samostan »pridobil na imenitnosti in slavi«. Z visokimi odpustki je obdarila in dala tudi ustanoviti bratovščino Brezmadežne Božje matere Marije in sv. Jožefa. Ne samo da je dala postaviti tri nove oltarje in kor v samostanski cerkvi, ampak je tudi povsem na novo uredila celotni samostanski trakt skupaj z vrtom. Pri samostanu je izboljšala še mnogo drugih stvari, že v prvem letu pa je povečala tudi letne prihodke samostana.[18]

Glede opatinj ljubljanskega klariškega samostana je potrebno povedati, da je imel samostan od vsega začetka triletno opatinjo, zato je bilo število opatinj zelo veliko. Od njih velja omeniti prvo opatinjo *Marijo Lukančič*, ki je umrla v sluhu svetosti.

FEVDALNA PRISEGA SAMOSTANSKIM OPATINJAM

Velja omeniti tudi zanimiv podatek, ki kaže, da so »morali« v preteklosti tudi moški priznavati vrhovno nadoblast ženske. Po končanih volitvah mekinjske opatinje je namreč novoizvoljena opatinja prišla na samostansko dvorišče in sedla z dednim odvetnikom Gallenbergom za tam pripravljeno mizo, na kateri so ležali urbarji. Dedni odvetnik je nato poklical župane samostanu podrejenih vasi, da so prišli pred mizo. Nato je vzela opatinja pred zbranimi župani v roke urbarje *in jim ukazala,*[19] *naj ji obljubijo fevdalno poslušnost in zvestobo. Zatem so župani posamič drug za drugim prihajali k njej in ji v znak pokorščine poljubljali škapulir.*[20] Tako lahko na tem primeru zavržemo tezo, da so imeli vodilne funkcije v preteklosti le moški in da so bile ženske zapostavljene. Seveda je ob tem potrebno takoj dodati, da to dejanje ni izviralo iz »relacije moški : ženska«, ampak je bilo posledica socialno-družbenih razmerij tedanjega časa, točneje odnosa zemljiški gospod : podložnik.

»POLITIČNA« MOČ ŽENSKIH SAMOSTANOV

Najkasneje od leta 1577 so imele opatinje mekinjskega in škofjeloškega ter priorinje velesovskega samostana zagotovljen sedež v klopi prelatov kranjskega deželnega zbora in pravico po svojem

[16] Franc Rihar, *Bratovščina Marijinega prečastitega Srca*, Maribor 1904.
[17] MKŠK, str. 35–39.
[18] MKŠK, str. 54–59.
[19] Podobno je bilo ob umestitvi tudi kakega drugega (svetnega) zemljiškega gospoda.
[20] KKM, str. 122.

pooblaščencu udeleževati se zasedanj tega zbora. To je tem ženskim samostanom dajalo tudi neke vrste »politično« moč. O delovanju pooblaščenca oz. predstavnika pa ni veliko znanega in bi bilo to potrebno v prihodnosti bolj podrobno raziskati.

OSEBNE LASTNOSTI REDOVNIC

Zelo zanimive podatke o lastnostih posameznih redovnic najdemo v ohranjeni Mrliški knjigi loških klaris; izrecno so pohvaljene oz. poudarjene nekatere lastnosti, kot so: ponižnost, nesebična pomoč sosestram, izjemna pobožnost, neomajno zaupanje v Božjo voljo, predvsem pa nadvse pogumno prenašanje dolgotrajne bolezni v zadnjih letih življenja. Za opatinjo Agato Oberreger Mrliška knjiga ob njeni smrti 31. 5. 1673 poroča, da se je »*v svoji dolgi in težki bolezni odlikovala s številnimi vrlinami, zlasti s potrpljenjem, kar je lahko zgled vsem njenim duhovnim hčerkam.*«[21] Leta 1708 umrlo redovnico Marijo Ludviko Ramser mrliška knjiga hvali, da je kljub temu, da je leto pred smrtjo izgubila sluh, hotela še vedno prisostvovati maši in je vseskozi klečala. Tudi sicer je bila vneta v izpolnjevanju redovnih pravil, zlasti pa je ljubila uboštvo.[22] O umrli opatinji Mariji Suzani Hohenwart (umrla 19. 5. 1714) je najti podatek, da se kljub triletni hudi bolezni in mrtvoudnosti, tako da ni mogla na koncu premikati že nobenega uda več, ni nad ničemer pritoževala in je vse vdano prenašala.[23] Tudi o Mariji Matildi Pelko (umrla 18. 12. 1716) mrliška knjiga poroča, da je zelo potrpežljivo prenašala svojo bolezen.[24] O redovnici Mariji Beatriki Rasp (u. 12. 9. 1737) pa se celo poroča, da je bila tako ponižna, da je nekoč celo eno izmed novink kleče prosila, naj ji vsak dan ali vsaj enkrat tedensko obelodani njene pogosto storjene pomanjkljivosti.[25] O Mariji Rozi Fidel najdemo zapis, »*da v času svojega življenja ni niti enkrat samkrat koga zavestno prizadela. Vse do svoje bolezni ni nikoli zanemarjala oz. izpustila samostanskih molitev in opravil, tako zjutraj kot tudi čez dan.*«[26] Podobno lahko zasledimo tudi za Marijo Klaro Lukančič, ki je bila vse življenje ponižna, miroljubna in predana pokorščini.[27] Tudi Marija Ignacija von Lichtenberg je bila ponižna redovnica, veliko skrb je posvečala ubogim, zlasti bolnim.[28] Kot »*poseben primer resnične potrpežljivosti in najglobje ponižnosti*« pa mrliška knjiga opisuje Marijo Bernardino Pistor. V svoji bolezni namreč ni zmogla narediti niti koraka brez koga, ki ji je pomagal hoditi, saj še palice ni mogla pobrati s tal. Tako je v glavnem ta čas preležala ali presedela. Kljub temu pa je hotela v vsem slediti samostanskemu urniku in je v postelji opravljala kako ročno delo.[29] Marija Aleksija Plavec pa je okoli 30 let vdano in veselo prenašala veliko slabost, kakor tudi vse naložene ji službe v samostanu.[30] Marija Benedikta Lužar je gojila posebno pobožnost do deteta Jezusa. Imela je težko in bolečo bolezen, in kljub temu da je imela 3 tedne velike bolečine, »*je vse junaško prestala in se niti enkrat ni pritoževala*«.[31] Marija Cecilija Schluder je bila zelo pobožna, brala je veliko duhovnih knjig in preiskovala duha. Bolna je bila 4 leta in v tem času »*se je odlikovala z velikim potrpljenjem*«.[32] Marija Maksimilijana Raigersfeld je bila zelo vztrajna v izvrševanju vseh samostanskih duhovnih opravil in jih je v polnosti izpolnjevala tudi še v starosti. Zjutraj je bila vedno prva v koru, do visoke starosti pa je opravljala tudi zahtevno vajo kesanja; prav tako je niso mogli pregovoriti, da bi vsaj nazadnje v težki bolezni zamenjala trdo slamnato posteljo za kakšno mehkejše ležišče.[33] Marija Klara Lazarini je bila izredno pobožna redovnica, saj »*se je velikokrat še bolj odpovedovala kot je bilo potrebno*«.[34] Tudi o Mariji Frančiški Lichtenturn je najti podatke: ponižna, popolnoma predana samoti in molitvi, vedno je iskala mesta, da se je od nje kaj zahtevalo in za zaničevanje nje same. Svojo bolezen (boleča hrbtenica oz. križ) je potrpežljivo prenašala, ne da bi se kdaj kaj pritoževala.[35] Tudi Marija Leopoldina Mosser je bila

[21] MKŠK, str. 17, 18.
[22] MKŠK, str. 40, 41.
[23] MKŠK, str. 43–45.
[24] MKŠK, str. 44.
[25] MKŠK, str. 53, 54,
[26] MKŠK, str. 60.
[27] MKŠK, str. 61.
[28] MKŠK, str. 63.
[29] MKŠK, str. 63, 64.
[30] MKŠK, str. 66.
[31] MKŠK, str. 76, 77.
[32] MKŠK, str. 80, 81.
[33] Ibidem.
[34] MKŠK, str. 81, 82.
[35] MKŠK, str. 83.

vestna v izpolnjevanju redovnih pravil. Pri napornem delu vodje samostanske kuhinje se ni nič pritoževala, ampak je vse potrpežljivo prenašala. Še predzadnji dan svojega življenja je bila v koru in refektoriju. Klarisa in pozneje uršulinka m. Marija Serafina Warnus pa je loškemu samostanu prinesla znesek v višini preko 40.000 goldinarjev, kljub temu pa po besedah Kronike, »*ni zase zavoljo uboštva zadržala niti beliča*«.[36] Marija Neža Toman je bila celo tako ponižna, da je zavrnila mesto predstojnice samostana, četudi so jo sestre želele postaviti na to mesto. To je utemeljevala s slabim zdravjem, »*v resnici pa je bila toliko ponižna, da ni hotela sprejeti te službe*«. Še zlasti zanimiva je zabeležka o loški novinki Mariji Alojziji Wolkensberg (Oblak), ki je »*po spodbudi sv. Duha s 16. leti z veliko vnemo junaško zapustila svet in vstopila v klariški red, kljub temu da je bila zelo lepega telesa. Rekla je, da hoče biti na vsak način sprejeta v ta red, četudi bi morala že v prvem tednu po redovni preobleki umreti. Potem pa se je zgodilo, da res ni mogla biti več kot pol leta novinka, ker je zbolela in umrla*«.[37] Loška klarisa in kasneje uršulinka Marija Kordula Jugovič, pa je bila tako ljubezniva do svojih sosester, da so jo klicali kar »mamica« (*Mamerl*).

II. GOSPODARSTVO ŽENSKIH SAMOSTANOV

Splošno gospodarsko stanje nekega pravno-gospodarskega subjekta lahko za starejše obdobje zaradi pomanjkanja ohranjenih natančnejših izkazov ugotovimo predvsem iz velikosti posameznih dajatev oz. obveznosti, ki so jih le-ti ob raznih priložnostih dajali centralni oblasti ali deželi, ter iz višine dohodkovne napovedi v deželni imenjski knjigi. Pri tem je opaziti, da so bili ženski samostani gospodarsko mnogo šibkejši od moških, saj je bil z moškimi primerljiv le velesovski dominikanski samostan, ki je vseskozi veljal za najbogatejši ženski samostan na Kranjskem. Vzrokov za manjšo premožnost ženskih samostanov pa ne gre iskati v dejstvu, da so bili ženski, ampak predvsem v naravi njihovega redovnega poslanstva: za razliko od moških redov, ki so bili precej gospodarsko usmerjeni (npr. cistercijani), so bili ženski samostani v glavnem strogo klavzurni in uboštveni. Poleg tega pa se ženske v katoliški cerkvi ne smejo ukvarjati z dušno-pastirsko dejavnostjo, tako da so izgubile še ta vidik delovanja in morebitnih dohodkov.

Sedaj navajam nekaj konkretnih podatkov glede premoženja samostanov na Kranjskem.

Najprej nam je na voljo poročilo iz sredine 15. stoletja, ko je morala leta 1446 mekinjska opatinja za vojni pohod proti Ogrski glede na velikost samostanskega premoženja opremiti 3 oborožene konjenike, medtem ko je moral samostan dominikank Velesovo opremiti 4, samostan v Bistri 6, stiški samostan pa 12 konjenikov.[38] Še istega leta so morali samostani prispevati tudi za davek kot doto za poroko sestre nadvojvoda Ferdinanda, Katarine, z mejnim grofom Karlom Badenskim. Ob tej priložnosti je mekinjski samostan plačal 32 gld (toliko kot malteška viteška komenda v Komendi), medtem ko je velesovski samostan plačal 100 gld, kostanjeviški 80 gld in kartuzija Bistra 60 gld.[39] Na manjšo premožnost ženskih samostanov v primerjavi z moškimi samostani tudi v 16. stoletju kaže leta 1541 ukaz nadvojvode Ferdinanda, po katerem bi moral mekinjski samostan plačati 100 gld, medtem ko bi stiška opatija morala plačati 3.000 gld, pleterska kartuzija 1.000 gld, *velesovski samostan 400 gld* in Bistra 600 gld.[40] V izkazu prispevkov prelatov in samostanov na Kranjskem z dne 9. 12. 1534 in 15. 5. 1541 je obakrat razvidno, da je *mekinjski samostan prispeval oz. opremil le enega konjenika*, medtem ko jih je stiški opat moral dati 30, kostanjeviški 2, pleterski 10, prior iz Bistre 6, *velesovska opatinja 4*, frančiškani iz Novega mesta 3 in ljubljanski kapitelj 6.[41] Na skromnejše gospodarsko stanje mekinjskega samostana v tem času, pa kaže tudi primerjava s pomembnejšimi cerkvenimi obdavčenci iz leta 1543, kjer se je po višini premoženjske napovedi za oblikovanje davčne osnove oz. imenjske rente mekinjski samostan z 262 gld 14 kr znašel na predzadnjem mestu. Manj od njega je napovedal le ljubljanski prošt (118 gld 12 kr 2 d), veliko več pa npr. ljubljanski škof (601 gld 30 kr 3 d) ali denimo stiški opat (968 gld 27 kr 3 d). Približno enako je napovedal novomeški kapitelj (271 gld 48 kr 3 d).[42]

[36] MKŠK, str. 89, 90.
[37] MKŠK, str. 77–79.
[38] J. Mlinarič: Kartuzija Bistra, Ljubljana 2001, str. 137.
[39] J. Mlinarič: n. d., str. 138.
[40] J. Mlinarič: n. d., str. 193.
[41] ARS, Vicedomski arhiv za Kranjsko, šk. 409 (str. 1055), šk. 410 (str. 223).
[42] Lilijana Žnidaršič Golec: *Duhovniki kranjskega dela ljubljanske škofije do tridentinskega koncila,* v: AES, št. 22, Ljubljana 2000, str. 96-97; glej tudi: ARS, *Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 2 (1546 – 1549).*

Kot dokaz medsebojne pomoči med ženskimi samostani naj navedem, da je velesovski samostan pomagal mekinjskemu; okoli leta 1560 mu je namreč letno daroval 80 gld v gotovini in 40 ljubljanskih starov žita.[43] Na »solidarnost« ženskih samostanov kaže tudi podatek, da je mekinjskemu samostanu v letih 1604 do 1606 nudil pomoč celo studeniški(!) samostan dominikank, čigar podložniki na njegovih gorenjskih posestvih[44] so morali v teh letih mekinjskemu samostanu nuditi svoje dajatve in mu opravljati nekaj tlake.[45]

Zelo zanimiva primerjava gospodarskega stanja samostanov iz začetka 18. stoletja pa je iz leta 1710, iz katere je razvidno, da naj bi loški in mekinjski samostan kot t. i. »duhovni davek« plačala vsak po 100 gld, medtem ko naj bi ljubljanski klariški samostan 150 gld, velesovskim dominikankam pa so določili vsoto 250 gld, malteški komendi v Komendi 200 gld, stiški opatiji pa kar 1.800 gld.[46]

PRIMERJAVA PREMOŽENJA IN DOLGOV ŽENSKIH SAMOSTANOV NA KRANJSKEM OB RAZPUSTITVI IN NJIHOVA PRIMERJAVA Z DRUGIMI, V TISTEM OBDOBJU RAZPUŠČENIMI SAMOSTANI

Med vsemi ženskimi samostani klaris na Kranjskem je imel največ čistega premoženja samostan dominikank v Velesovem: 204.478 gld; sledi mu samostan klaris v Mekinjah; ocenitev le-tega je znašala 140.597 gld. Na drugo mesto sodi ljubljanski klariški samostan s 126.464 gld čistega premoženja, na tretjem, zadnjem mestu, pa je loški samostan z 80.079 gld čistega premoženja.

Za primerjavo navajam tudi velikost premoženja ostalih razpuščenih (moških) samostanov: kartuzija Bistra: 201.926 gld, cistercijanski samostan v Stični: 238.985 gld (sicer aktive: 304.650 gld) in cistercijanski samostan Kostanjevica ob Krki: 168.758 gld (aktive: 242.570 gld).[47] Manj čistega ocenjenega premoženja kot mekinjski in velesovski, pa tudi manj kot ostala dva kranjska klariška samostana so imeli: pavlinski samostan v Sv. Petru v gozdu (Sv. Petar u Šumi, Istra):[48] 75.943 gld, pavlinski samostan (eremiti) pri Sv. Mariji ob Jezeru: 25.013 gld, samostan avguštincev v Ljubljani: 62.251 gld, samostan bosonogih avguštincev (diskalceati) v Ljubljani: 63.251 gld, samostan servitov v Devinu: 10.349 gld ter kapucinski samostan v Kranju 2.518 gld.

Tudi glede razmerja med dolgovi in aktivnim premoženjem je bilo stanje ženskih samostanov na Kranjskem primerljivo s stanjem drugih razpuščenih samostanov. Tako so dolgovi škofjeloškega samostana znašali 10,2 % celotnega ocenjenega premoženja, ljubljanskega klariškega samostana 7,7 %, velesovskega 5,8 % in mekinjskega 5 %. To je bilo primerljivo z dolgovi samostanov Bistra ter obeh kranjskih pavlinskih samostanov. V tem razponu so bili zadolženi tudi ostali notranjeavstrijski razpuščeni samostani. Nekateri kranjski samostani, zlasti moški oz. konkretno cistercijanski, pa (v negativnem smislu) nekoliko odstopajo tako od kranjskega kot tudi notranjeavstrijskega povprečja. V stiškem cistercijanskem samostanu so npr. znašali dolgovi 21,5 % ocenjenega premoženja, v kostanjeviškem pa kar 30,5 %. Dolgovi samostana servitov v Devinu so znašali celo prek polovice vsega ocenjenega premoženja oz. 51,1 %.

III. VZGOJA SVETNIH DEKLET V KRANJSKIH KLARIŠKIH SAMOSTANIH

Na splošno je znano, da so se v preteklosti z vzgojno-izobraževalno dejavnostjo deklet ukvarjale zlasti uršulinke, vendar se v zadnjem času vedno bolj odkriva tudi pomen starejših ženskih redov pri tem izobraževanju. Zato na tem mestu predstavljam osnovne značilnosti in dejstva o vzgojno-izobraževalnih ustanovah pri klarisah.

[43] M. Smole, n. d., 5. del, str. 52, 53.
[44] Studeniški samostan je imel posesti na Gorenjskem v dveh krajih šentviške predjožefinske župnije: Golo Brdo (6 hub, 1 kajža) in Babni Dol (2 hubi). – NŠAL, KAL 119/10.
[45] NŠAL, ibidem.
[46] ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 21, dokument z dne 23. 5. 1710, str. 851 – 857.
[47] A. Wolf: Die Aufhebung der Klöster in Innenösterreich, str. 160. Edini samostan, ki je bil na ozemlju Notranje Avstrije po velikosti ocenjenega premoženja skoraj identičen mekinjskemu, je bil samostan dominikank v štajerskem Marenbergu, vendar je bil slednji veliko bolj zadolžen, saj so njegovi dolgovi znašali kar 23 % celotnega ocenjenega samostanskega premoženja.
[48] V tistem času je bil osrednji in SV del Istre (Pazinska grofija) deželi Kranjski pridruženo ozemlje.

V Mekinjah sodi začetek delovanja vzgojnega zavoda za dekleta vsaj v začetek 17. stoletja, saj prvo omembo zasledimo že leta 1627, ko je dne 15. 7. 1627 poslal škof Tomaž Hren svoji sestri Ani Hren v vzgojo Marjeto Kunst(l), hčer njunega polbrata Janeza Kunst(l)a.[49] Istega leta (25. 9. 1627) izvemo tudi iz vizitacije osorskega škofa Ceasera Nardija, da je v samostanu *»zaradi vzgoje nastanjenih 7 mladih svetnih deklet.«*[50] V poročilu o dohodkih in izdatkih samostana Mekinje, ki ga je dne 24. 10. 1684 napravila takratna samostanska opatinja Klara Golianiz, pa je razvidno, da so znašali stroški vzgojnega zavoda 50 gld letno.[51] Podatkov o stroških vzdrževanja vzgojnega zavoda v 18. stol. ni po doslej znanih podatkih, razen v popisu ob razpustitvi samostana, nikjer zaslediti; za leto 1779 zasledimo le podatek o skupni višini denarja, ki so ga morali starši gojenk plačati samostanu.[52] Na vprašanje, kdo so bile samostanske gojenke, nam na podlagi doslej odkritih virov daje odgovor ponovno le popis samostanskih gojenk (*Kostfreyle*), izdelan ob razpustitvi samostana. Takrat so bile v samostanu te gojenke: Jožefa Hallerstein, Karolina Bosič, Marija Ana Kotalinski, Ana Marija Tomažik, Terezija Gerionkoli, Marija in Marjeta Plenario ter Katarina in Ana Marija Badastišek. Za polletno oskrbo v samostanu so plačevale gojenke po 40 gld, tako da je samostan za omenjenih devet gojenk prejel 360 gld, od te vsote pa jim je zaradi razpusta moral vrniti denar v skupni višini 207 gld 59 kr.[53] Na podlagi primerjave zgoraj omenjenega vira iz leta 1779 s slednjim virom pa je mogoče izračunati, da je bilo leta 1779 v samostanu kar 15 gojenk.

Dejstvo, da je vzgojni zavod za dekleta obstajal tudi v loškem samostanu, je nedvomno razvidno iz popisa inventarne komisije ob razpustitvi samostana leta 1782, ko se med samostanskimi prostori omenja tudi oddelčna soba z mnogimi slikami in plastikami, učilnica s klopmi in tablo, internatna soba z omaro za obleke, klopjo in tablami, spalnica dekliškega internata s štirimi posteljami, modroci, kovinskimi vzmetnicami in klečalnikom ter mize iz trdega lesa. Kdaj je bil vzgojni zavod v tem samostanu ustanovljen, se na podlagi ohranjenih dokumentov ne da natančno ugotoviti. Vsekakor pa je sredi 17. stoletja že obstajal, saj imamo iz leta 1645 ohranjeno poročilo, da je bila varovanka mengeškega barona Leopolda Raumschüssla, Katarina Sofija Schwab, poslana skupaj z njegovima hčerkama h klarisam v Škofjo Loko, da bi se, *»priučila vseh dobrih navad, dostojnega vedenja in lepih, stanu primernih opravil«.*[54] Prav tako je dala v loški samostan vzgajati svojo hčerko Julijano Terezijo tudi baronica Marija Terezija Oršič.[55] Verjetno pa je šlo pri tem vzgojnem zavodu bolj za »interno« zadevo, saj nas čudi dejstvo, da so se loške klarise leta 1778 ob ukazu, naj odprejo trivialno šolo, izgovarjale na svojo klavzuro, kor in pomanjkanje prostora,[56] kar je bil državnim organom več kot dobrodošel povod za razpustitev samostana in izročitev le-tega graškim uršulinkam.

Glede vzgoje deklet v ljubljanskem samostanu je potrebno najprej povedati, da je v ljubljanskem klariškem samostanu že od vsega začetka samostanskega obstoja deloval vzgojni zavod za plemiška dekleta in da so bile ob prvi škofovi vizitaciji tega samostana redovnice zelo negativno razpoložene do vzgoje svetnih deklet v samostanu in so celo obžalovale, da so uredile vzgojni zavod. Gojenke so jim povzročale namreč *»velike neprijetnosti in nekatere celo niso hotele plačati stroškov.«*

Ker je potrebno prispevek »količinsko« močno omejiti, navajam na tem mestu zgolj določbe samostanskih konstitucij ljubljanskega samostana glede izobraževanja deklet. Opatinja je smela vzeti gojenke v samostan le s predhodnim posvetom in soglasjem sester, ki so tudi skupaj odločile glede plačevanja vzdrževalnine, katerega dela se bo gojenka učila in katera redovnica ji bo določena za poučevanje. Potem je moral to z glasovanjem potrditi še večji del konventa, nakar so zadevo predložile ljubljanskemu škofu za podelitev dovoljenja gojenkam za vstop v klavzuro. Priporočljivo je bilo, da v samostan sprejmejo dekleta v takšnih letih, da se že same oblačijo in si čistijo, da jim tako ne bi bile redovnice prisiljene kot služkinje streči in služiti. V pogodbi o vzdrževanju gojenke

[49] Slovenski biografski leksikon, str. 342.
[50] Vatikanski arhiv, Visitationes, no. 59, *»Acta visitationis provinciae Styriae et Carniolae«,* str. 38'.
[51] ARS, Arhiv graščine Dol, fascikel 148, 2. snopič: *»Dohodki samostana Mekinje 1684«.*
[52] ARS, AS 7 – DG, škatla 21: *Summarischer Rechnungs Extract pro anno 1779 und respective wahrer demahligen Vermögens-Stand des adelichen jungfraülichen Stiffts Minkendorf Ordinis St. Clarae.*
[53] ARS, AS 7, šk. 246, Eccl. M-7-1.
[54] M. Štuhec, Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešeren, Ljubljana 1995, str. 147.
[55] M. Štuhec, n. d., str. 67.
[56] France Golob, Stavbni razvoj in zgodovina nunskega samostana v Škofji Loki, v: Loški zbornik, leto 1980, str. 160, 161.

je bilo določeno, da se polovica vzdrževalnine za gojenko plača ob prvem vstopu, po končanem polletju pa naj se plača ostanek za drugo polovico leta. Gojenke so bile lahko sprejete: ob zavezi, da bodo *»bivale v klavzuri, da bodo v samostanu brez služkinj, da bodo nosile častno in samostanu primerno obleko in da ne bodo v samostanski vzgoji preko svojega 25. leta, razen če ne bodo postale samostanske služkinje ali redovnice.«*[57] Učiteljica oz. vzgojiteljica teh deklet je bila zlasti zavezana, *»da jih nauči različnih molitev, naučiti vzdržati se slabih nagnjenj in poželjivosti kot so: jeza, sovraštvo, zavist, upornost, radovednost, sladkosnednost in prekiniti z nerednim prilizovanjem ter jih naučiti potrpežljivosti, ponižnosti, krotkosti in druge spodbudne navade in jih vaditi v asketskih vrlinah.«* V skladu s tem naj se dekleta *»poučuje tudi v branju, pisanju, njihovi starosti in stanu primernim ročnim delom, nekaj tudi v glasbi in petju«.* Nadalje je učiteljici dovoljeno, da v obsegu znanja razlikuje med tistimi gojenkami, ki so jih starši zaupali v samostansko vzgojo zato, da bi postale redovnice in tistimi, ki so prišle po želji staršev zgolj za nekaj časa v samostan v vzgojo. Slednje naj se v samostanski vzgoji oz. šoli naučijo zlasti tistega, kar bodo, *»kot glavno opravilo, ki ga je potrebno znati vsem svetnim gospem in gospodinjam, potrebovale v nadaljnjem življenju; to pa so: kuhanje, vodenje gospodinjstva in predstojništvo nad služkinjami, hlapci in podložniki«.* Priporočali so tudi, da se v vzgojo vzame le deklico, ki je tako zdrava kot tista dekleta, ki zaprosijo za redovni poklic.[58]

Na vprašanje, kdo so bile samostanske gojenke v klariškem samostanu v Ljubljani, imamo podatke iz druge polovice 18. stol., ko so bile v samostanu samo 4 gojenke: Antonija Kneei (letno plačala samostanu: 120 gld), Marija Cecilija Rubida (120 gld), Marija Katarina Jenčič (60 gld) in Marija Kerpet (60 gld).[59] Verjetno je nizko število gojenk v ljubljanskem klariškem vzgojno-izobraževalnem zavodu tudi posledica »konkurence« bližnjega uršulinskega vzgojnega zavoda za dekleta, ki je v Ljubljani deloval od začetka 18. stol. in je bil ustanovljen že leto dni po prihodu uršulink v Ljubljano, in sicer 2. 7. 1703.[60]

[57] KKL, str. 40', 41.
[58] KKL, str. 40'–41'.
[59] ARS, AS 7 (DG-Ecclesiastica), šk. 220: *»Consignation deren Tempore Commisionis in der Closter St. Clarae Ordens zu Laybach befindliche Klosterfrauen, Kostmaedeln, Geistliche, Kirchenbedienste, Haus und Mayer Gesind, dann diesfaellig jahrlichen Auftrags zu deren sammentlichen Unterhaltung«.*
[60] Tatjana Hojan, *Uršulinske šole od prihoda do leta 1945*, v: Tristo let ljubljanskih uršulink, Ljubljana 2002, str. 163.

Janez Šumrada

JURIJ IZ BREŽIC IN NJEGOVO POJMOVANJE DEVIŠTVA

ŠUMRADA Janez, dr., zasebni raziskovalec, Aškerčeva 15, SI – 1101 Ljubljana, janez.sumrada@siol.net

241:929 Jurij iz Brežic

JURIJ IZ BREŽIC IN NJEGOVO POJMOVANJE DEVIŠTVA

Razprava predstavlja traktat o devištvu, ki ga je okr. 1412 za Isabelle de Villeblanche napisal v latinski in francoski različici klerik po imenu Jurij iz Brežic (Georgius de Rayn, Georgius de Sclavonia, Georges d'Esclavonie, + 1416), doma iz slovenskih dežel.

Ključne besede: Georgius de Rayn (Georgius de Sclavonia, Georges d'Esclavonie), Isabelle de Villeblanche, traktat o devištvu.

ŠUMRADA Janez, Ph. D., private researcher, Aškerčeva 15, SI – 1101 Ljubljana, janez.sumrada@siol.net

241:929 Jurij iz Brežic

JURIJ IZ BREŽIC IN NJEGOVO POJMOVANJE DEVIŠTVA

Abstract
The paper discusses issues related to the treaty on virginity written ca. 1412 for Isabelle de Villeblanche in Latin and French variants by *Georgius de Rayn (Georgius de Sclavonia, Georges d'Esclavonie*, + 1416*)*, who originated from Slovenian lands.

Keywords: Georgius de Rayn (Georgius de Sclavonia, Georges d'Esclavonie), Isabelle de Villeblanche, treaty on virginity.

Življenjska pot srednjeveškega intelektualca s preloma 14. v 15. stoletje, ki se je v svojih ohranjenih latinskih besedilih podpisoval bodisi kot *Georgius de Rayn*[1] ali *Georgius de Sclavonia*,[2] *v francosko pisanih pa z Georges d'Esclavonie*,[3] je samo na prvi pogled nenavadna, saj je bila v evropskem prostoru njegovega časa mobilnost intelektualcev dokaj običajen pojav, celo na velike razdalje.[4] Sholar Jurij je bil po rodu s tistega dela srednjeveškega slovenskega ozemlja, ki je bilo cerkveno podrejeno oglejski patriarhiji in je bil sam duhovnik te dieceze, kajti na eno od še danes ohranjenih rokopisnih knjig iz svoje knjižnice je jasno zapisal: *»Ista summa est Georgii de Rayn Aquilegiensis diocesis«*.[5] Zato odpadejo spekulacije novejšega datuma, po katerih naj bi bil doma iz hrvaške pokrajine Slavonije,[6] saj je *Esclavonie* oziroma *Sclavonia* treba v Jurijevem primeru razumeti v

[1] E. g. BMT (Bibliothèque municipale Tours, Indre-et-Loire, France), ms. 362, f. 393v.

[2] ... in vigilia sancti Mathee apostoli et euangeliste, anno Domini 1413, scripta per manum magistri Georgii de Sclauonia ..., BMT, ms. 371, f. 222v; ... Georgius de Sclauonia, magister in artibus et doctor in theologia, canonicus et penitenciarius ecclesie Turonensis, BMT, ms. 552, f. 1r.

[3] George de Esclauonie, maistre es arts et docteur en theologie, chanoine et penencier [sic] de leglise de Tours, BNFP (Bibliothèque nationale de France Paris), ms. franc. 24.788, f. 2r.

[4] Jacques LE GOFF, *Les Intellectuels au Moyen Age*, Paris, Seuil 1985 (Points. Histoire); slovenski prevod (Igor Škamperle), *Intelektualci v srednjem veku,* Ljubljana, Študentska organizacija Univerze, Študentska založba 1998 (Knjižna zbirka Claritas 5).

[5] Ut supra, n. 1.

[6] *Hrvatski biografski leksikon* **4,** Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža 1998, 651. – Gesla »Georgius de Sclavonia« v redakcijah jugoslovanske enciklopedije »hrvaške hipoteze« o Jurijevem izvoru še ne poznajo, temveč postavljajo Jurija v Brežice, cf. *Enciklopedija Jugoslavije* **3,** Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ 1958, 454; *Enciklopedija Jugoslavije* **4,** Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod »Miroslav Krleža« 1986, 364; *Enciklopedija Jugoslavije. Izdaja v slovenskem jeziku* **4,** Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod »Miroslav Krleža« 1989, 359-360.

prvotnem pomenu teh besed, namreč kot »slovansko deželo«. Jurijev pridevek *»de Rain, de Rayn«* je prvi lokaliziral v Brežice[7] francoski slavist Louis Léger, čeprav bi lahko izviral tudi s katerega od številnih slovenskih Bregov;[8] to vprašanje vsekakor ni rešeno. Najverjetneje leta 1389 je prišel Jurij študirat na pariško Sorbono, kjer si je najprej pridobil akademsko stopnjo *magister artium,* zatem pa doktorat iz teologije. V času pred letom 1404, ko je postal kanonik in penitenciarij stolnice St. Gatien v Toursu, je poučeval na pariški univerzi in tja privabil na študij nekaj svojih rojakov, očitno pa so zaradi pedagoških potreb tedaj nastali tudi nekateri njegovi krajši slovanski teksti, zapisani v glagolici in cirilici, ki jih je objavil Milko Kos, obenem s še danes tehtno biobibliografsko študijo o njihovem avtorju. Jurij je umrl leta 1416 v Toursu, kjer je bil tudi pokopan.[9]

V deželi ob Loiri se je Jurij zbližal z družino de Villeblanche, ki je pripadala nižjemu plemstvu - viteštvu[10] *in bil za botra njihovi hčerki Isabelle, ko se je odločila sprejeti redovne zaobljube in postati redovnica v samostanu benediktink v Beaumont-lès-Tours (»Ysabeau de Villeblanche, religieuse du couuent des dames de Beaumont empres Tours«;*[11] *»Yzabelle de Villaalba, religiose de conuentu dominarum de Bellomonte prope Turonis«*[12]*).* S skupno duhovno izkušnjo se je med njima po Jurijevem mnenju stkala mistična vez, ki jo Jurij imenuje »filter duhovnega bratranstva« *(filtre dune espirituele cousinage).*[13] *Kot nekdaj vsi botri, se je čutil Jurij (so)odgovornega za Izabelino vztrajanje na izbrani poti in njen nadaljnji duhovni razvoj, toliko prej, ker je bila še »mlada in v nežni starosti« (tu es josne et de tendre age),* on, v zadnjih letih svojega življenja pa je ni mogel pogosto obiskovati in se z njo pogovarjati *(ie ne te puis pas souuent visiter ne auec toy parler).*[14] *Zato naj bi živega botra in njegov versko-moralni poduk nadomestila knjiga, obsežen traktat - avtor ga pravzaprav imenuje épître,* latinsko *epistola* - o tem, kako naj redovnica Isabelle, Kristusova nevesta, ohrani svoj »dragoceni zaklad, ki ga nosi v krhki posodi« *(vng precieux tresor en vng vesseau frele),*[15] *se z uspehom »upre vsem skušnjavam in grehom« (resister encontre toutes temptacions et vices)* in se do konca svojega zemeljskega bivanja ohrani kot »čista devica in brez madeža« *(vierge chaste et sans tache).*[16]

Jurijeva knjiga o devištvu se nam je ohranila v obeh avtorjevih izvirnih jezikovnih verzijah. Francoska različica, napisana v lepi gotski knjižni pisavi,[17] je bila namenjena Isabelle sami, saj latinsko ni znala, kajti, kot pravi avtor, *»dobro vem, da si preprosta in ne razumeš črk niti pisav, katere bereš po latinsko« (ie scay bien que tu es simple et nenttens pas les lettres ne les escriptures lesquellez tu lis en latin).*[18] Sklepati je mogoče, da je imelo delo v francoskem jeziku v »jeseni srednjega veka« dokajšen uspeh med zelo ozkimi plastmi (predvsem ženskih) bralcev, saj so ga po izumu tiska v

---

7 E.g. *Enciklopedija Slovenije* **3,** Ljubljana, Mladinska knjiga 1989, 203-204.

8 Samo na Kranjskem imamo v srednjeveških virih pred letom 1500 evidentirane podatke za najmanj 10 lokacij po imenu Breg oz. *Rain, Rayn* (Milko KOS, *Gradivo za historično topografijo Slovenije (za Kranjsko do leta 1500),* Ljubljana, SAZU 1975, **1,** 42-45), na Štajerskem – kjer pridejo v poštev le toponimi južno od Drave – pa jih je Blaznik lokaliziral devet, a mu jih je obenem ostalo pet neugotovljenih (Pavle BLAZNIK, *Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500,* Maribor, Založba Obzorja 1986, **1,** 63-65; **2,** 198, 571). V gradivu za srednjeveško topografijo Primorske (kartoteka Milka Kosa z dopolnili Boža Otorepca in Janeza Šumrade) je doslej evidentirana ena lokacija.

9 Milko KOS, Slovanski teksti v kodeksu 95 mestne biblioteke v Toursu, v: *Slavia. Časopis pro slovanskou filologii* (Praha) 3, 1924, nos. 2-3, 370-391; Louis LÉGER, Georges d'Esclavonie, v: *Revue des bibliothèques* (Paris), mai-juin 1909, nos. 5-6; Louis LÉGER, Georges d'Esclavonie, v: *Zbornik u slavu Vatroslava Jagića. Jagić-Festschrift,* Berlin, Weidmann 1908, 112-119. – Sam sem na Jurija obrobno opozoril v razpravi: Janez ŠUMRADA, Quelques recherches récentes en Slovénie sur Hermann de Carinthie, v: *Le Temps de Fulbert. Actes de l'Université d'été du 8 au 10 juillet 1996,* Chartres, Société archéologique d'Eure-et-Loire 1996, 119 n. 19, 20.

10 Na nekem mestu pravi namreč Jurij o Isabelle naslednje: *»Tu as este engendree charnellement et es fille dung cheualier«* (BNFP, ms. franc. 24.788, f. 5r).

11 BNFP, ms. franc. 24.788, f. 2r.

12 BMT, ms. 552, f. 1r.

13 BNFP, ms. franc. 24.788, f. 2v.

14 Ibidem, f. 3r.

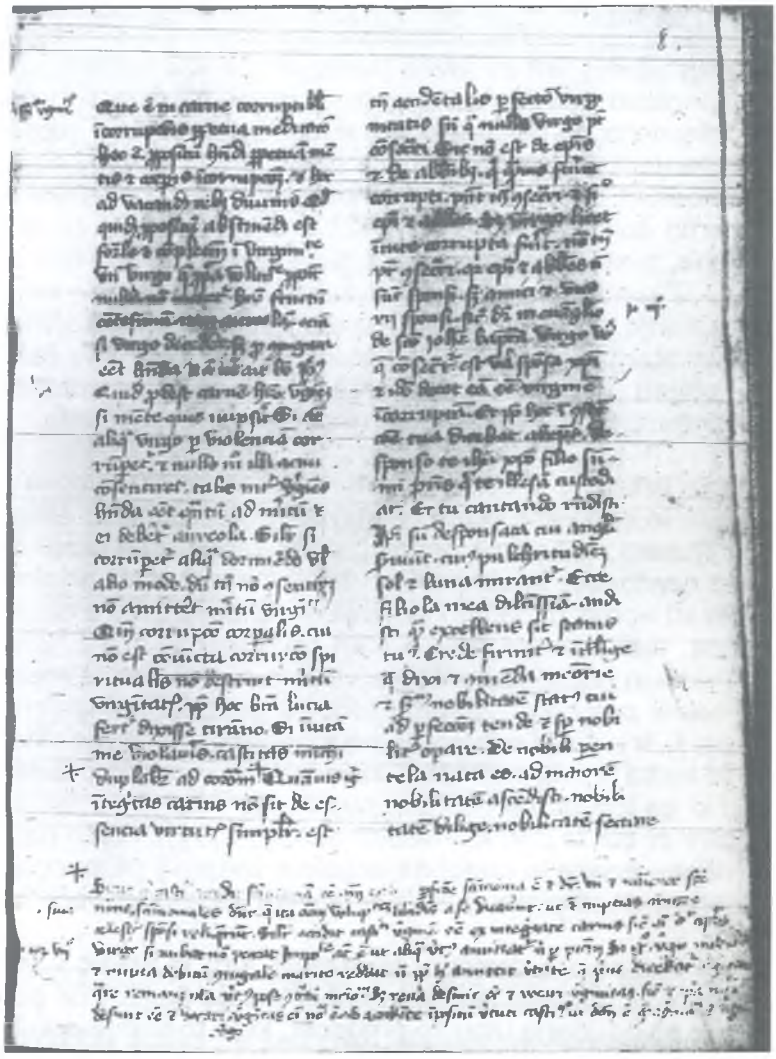
15 Ibidem.

16 Ibidem, f. 2v.

17 BNFP, Département des manuscrits, ms. franc. 24.788, ff. 1-82v. Rokopis je nekoč pripadal knjižnici pariške univerze (Bibliothèque de Sorbonne).

18 Ibidem, f. 80r.

Parizu v prvih letih 16. stoletja kar dvakrat natisnili pod naslovom »Grad devištva«.[19] V celoti je prišla do nas tudi latinska jezikovna verzija v knjižni gotici, opremljena z Jurijevimi lastnoročnimi kurzivnimi dopolnili besedila,[20] ki jo je avtor dokončal v Toursu zadnjega dne decembra leta 1412 *(Datum Turonis vltima die decembris anno Domini millessimo CCCCXII).*[21]

S tematizacijo devištva je Jurij iz Brežic posegel v bogato srednjeveško teološko-moralistično tradicijo, ki se je opirala na evangelije (predvsem Matejevega) in se pričenja že s prvimi cerkvenimi očeti – v zahodnem krščanstvu predvsem s svetimi Avguštinom, Hieronimom in Ambrožem. Njen temeljni namen je bil voditi človeka, kristjana, dediča izvirnega greha Adama in Eve (oz. začetkov seksualnosti), kako naj se odreši. Že od prvih stoletij Cerkve razlikujemo tri temeljna bivanjska stanja, ki jih opredeljuje stopnja njihovega odnosa do spolnosti: zakonsko zvezo, vzdržnost in devištvo. Avguštin je definiral doktrino o treh dobrih straneh zakona *(tria bona: proles, fides, sacramentum).* Zakon ima torej za temeljni cilj spočenjanje potomcev, obenem povezuje zakonca z medsebojno obljubo zvestobe in, najvažnejše, je dejanje vere. Kajti zakonsko zvezo blagoslavlja Bog in je zakrament njegove Cerkve, kot takšna je nerazdružljiva in jo je konec samo s smrtjo enega od zakoncev. Cerkveni nauk torej zagovarja spolnost izključno v okviru zakona, njen edini namen pa je rojevanje potomcev. Čeprav zakrament, je zakonska zveza po doktrini najnižja stopnja človekovega versko reguliranega bivanja, ki jo je pa mogoče močno presegati s spolno vzdržnostjo zakoncev, ko je prokreativna funkcija zakonske zveze izpolnjena. Krščanski ideal je namreč stanje, v katerem se človek zavestno odteguje in odtegne spolnosti, »mesenemu spoznanju«, saj naj bi mogel samo z neudejanjanjem svoje seksualne narave v celoti razvijati duhovno naravo, ki ga približuje Bogu. Zatiranje spolnega, tuzemskega, je po cerkvenem naziranju predpogoj za duhovno rast, duhovni razvoj, ki zagotavlja zveličanje.[22]

[19] Georges D'ESCLAVONIE, *Le Chasteau de virginité,* Paris, Anthoine Vérard 1505 (BNFP, signaturi VELINS 1761, 1762); Georges D'ESCLAVONIE, *Le Chasteau de virginité,* Paris, Jehan Trepperel 1506 (BNFP, signatura D 5022).

[20] BMT, ms. 552, ff. 1-32r.

[21] Ibidem, f. 32r.

[22] Mednarodna literatura o cerkveni doktrini in tuzemski realnosti spolnosti v srednjem veku in z njo povezanimi vprašanji je obsežna, a naj vendarle navedem nekaj standardnih del: John Wesley BALDWIN, *The Language of Sex. Five voices from Northern France around 1200,* Chicago-London, University of Chicago Press 1994; Peter BROWN, *The Body and Society. Men, Women and sexual Renunciation in Early Christianity,* London, Faber 1989; James Arthur BRUNDAGE, *Law, Sex and Christian Society in medieval Europe,* Chicago-London, University of Chicago Press 1987; Jean DAUVILLIER, *Le Mariage dans le droit classique de l'Église, depuis le décret de Gratien (1140) jusqu'à la mort de Clément V (1314),* Paris, Sirey 1933; Georges DUBY, *Dames du XIIe siècle* 1-3, Paris, Gallimard 1995-1996; Georges DUBY, *Le Chevalier, la femme et le prêtre. Le mariage dans la France féodale,* Paris, Hachette 1981; Jean-Louis FLANDRIN, *Le Sexe et l'Occident. Évolution des attitudes et des comportements,* Paris, Le Seuil 1986; Jean-Louis FLANDRIN, *Un temps pour embrasser. Aux origines de la morale sexuelle occidentale, VIe-XIe siècles,* Paris, Le Seuil 1983.

Za cerkveno patristiko in avtorje srednjeveških duhovnih traktatov o devištvu – najpomembnejši med njimi je anonimni *Speculum virginum* iz 12. stoletja[23] - devištvo torej ni (zgolj) telesno, temveč (tudi in predvsem) duhovno stanje. Vrata vanj odpirajo monastične *regulae* in kanonski predpisi, ki jih kandidati potrdijo z liturgičnimi rituali. Gre za anticipacijo onostranskega bivanja, osvobojenega telesnega, ki posamezniku omogoči, da zapusti sorodstvo po krvi – to je bilo v srednjeveškem vsakdanjem življenju ključnega pomena – in zaživi v novi skupnosti oseb, ki so mu sorodne v duhu. S celibatom in odpovedjo spolnosti se – zlasti od velike cerkvene reforme sredi 12. stoletja naprej – kleriki dokončno oblikujejo kot družbeni sloj, ki se razlikuje tako od laikov (za katere ni le dovoljena, temveč priporočljiva zakonska zveza), kot tudi od deviških Kristusovih nevest, posvečenih Bogu v kontemplaciji in tišini ženskih samostanov, ne da bi mogle in smele prejeti duhovniško posvečenje, ki je ženskemu spolu nedosegljivo. Najvišji ideal predstavljata redovnicam duhovni podobi Marije Magdalene in Device Marije – Marijino čaščenje se je začelo v zahodnem krščanstvu poglabljati predvsem v 11. in 12. stoletju - ki personificirata najtesnejšo zvezo z Bogom v molitvi in kontemplaciji, najvišji stopnji duhovnega spoznanja.[24]

Jurij iz Brežic je v celoti znotraj orisane cerkvene tradicije: v traktatu se tesno naslanja na Novo zavezo in cerkvene očete, v glavnem Hieronima in Ambroža. Ker je botroval Izabelinim redovnim zaobljubam, si ne sme dovoliti, da bi zanemarjal svoje dolžnosti do nje *(ie ne soix point note daucune negligence enuers toy*, f. 3r*)*.[25] Če bo hotela ohraniti devištvo, se bo namreč morala vseskozi bojevati »proti napadom skušnjav« *(encontre les assaulz des temptacions,* f. 3r), ne le zdaj, ko je mlada, tudi pozneje. »Kajti stari sovražnik je hudič, ki si posebej prizadeva z najbolj prefinjenimi ukanami in načini napadati najvišja in najodličnejša mesta« *(Car lancien ennemi cest le diable met especiale peine par les plus soubtilz guettez et manieres dassaillir les haux et les plus excellens estas,* f. 3r). Če je skušnjava neizpodbitno znamenje skušnjavca, kar je eno od imen za peklenščka, se je treba s sv. Ambrožem zavedati, da »devištvo dela angele: tisti, ki ga očuva, postane angel, oni, ki ga izgubi, pa postane hudič« *(La virginite a fait les angelz et celuy qui la garde est deuenu angele et qui la perdit il deuint deable,* f. 9v). »Zato naj nihče ne dvomi, da so tiste, ki vztrajajo v devištvu, enake in podobne angelom božjim« *(Adoncques nul ne doit doubter que ycelles qui perseuerent en virginite que ilz ne soyent esgaux et pareilz aux anglez de Dieu,* f. 10r).

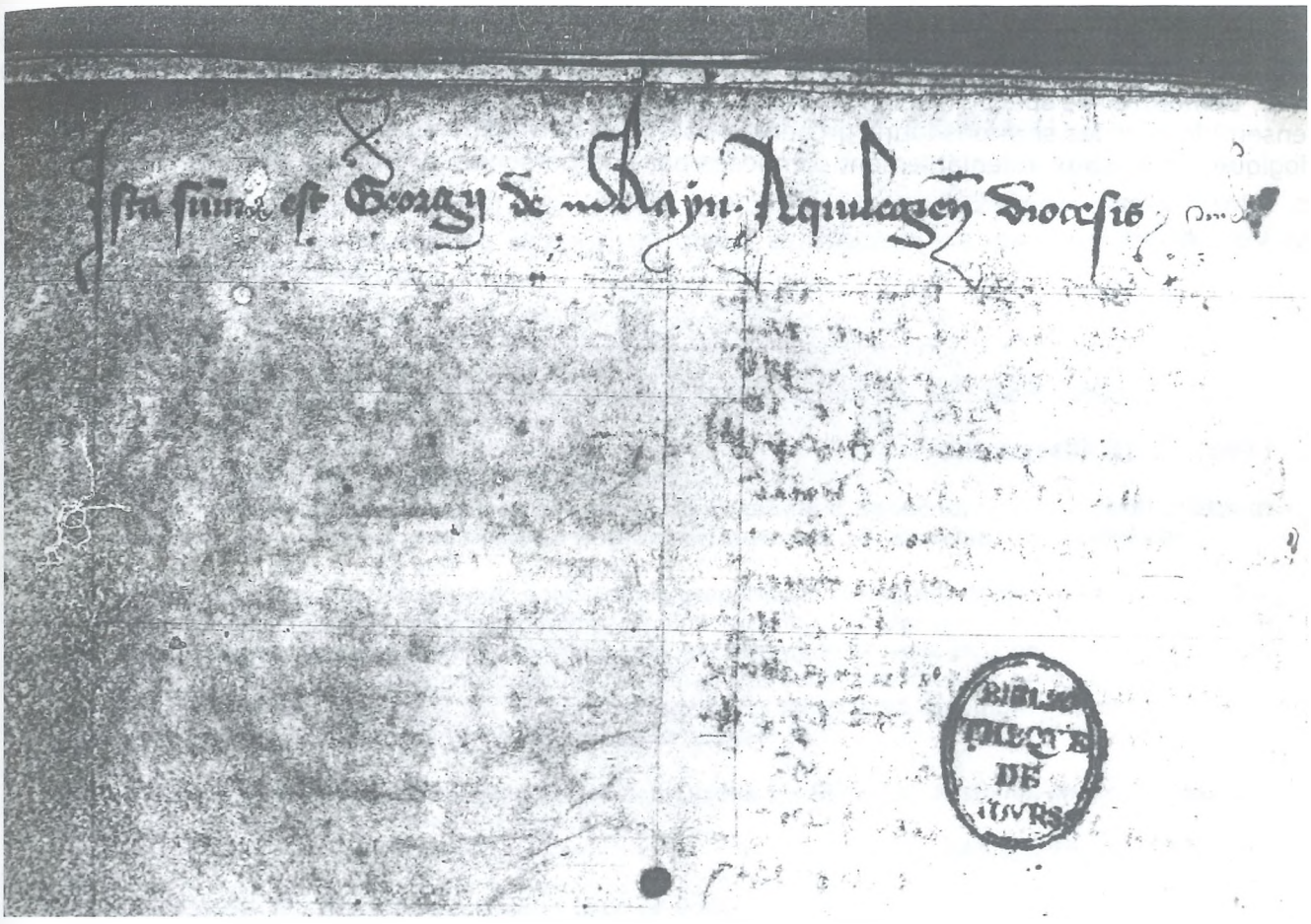
Svojo razpravo o devištvu je razdelil Jurij iz Brežic v več poglavij, vsako pa odgovarja enemu od pogojev za duhovni razvoj in približevanje Bogu. Prvi pogoj je dostojanstvo devištva, ustrezno poglavje pa poudarja izrazito prednost, ki jo to stanje prinaša: »Kdor daje devico v zakon, dela dobro, kajti počne, kar je dopadljivo. Tisti pa, ki je ne omoži, dela bolje, saj jo postavlja v položaj, v katerem si bo pridobila veliko zaslug za Boga in jo odrešuje skrbi in telesnega nemira in muk tega sveta. In kar zadeva dušo, ona zato više poleti. Čednost omoženih je dobra, toda vzdržnost devic je boljša. Ta je dovoljena, ona pa priporočena kot tisto, kar pripada stanju suverene popolnosti« (*Qui donne la vierge a mariage il fait bien car il fait ce qui est licite. Maiz qui ne la marie pas il fait mieux, car la met en estat pour auoir moult de merites envers Dieu et la deliure de soussy et de la tribulacion corporelle et de la peine de ce monde. Et quant a lame elle est plus haultement convolee. Adont les chastetes des mariees est bonne, maiz la continence des vierges est meilleure. Icelle est permise, maiz ceste est conseillee comme celle qui appartient a lestat de souueraine perfeccion,* f. 10v).

Drugi pogoj je izjemnost devištva (tukaj se Jurij v glavnem opira na sv. Hieronima), beseda pa teče o odličnosti in čednosti devic; tretji zahteva pobožno opravljanje nalog in razpravlja o poslušnosti. Četrti terja odpoved in pozabo »dobrot tega sveta in vseh ničevosti« *(biens de ce monde et toutes vanites)* ter posebej poudarja ponižnost. Peto poglavje deli nasvete, kako naj »posvečena devica ohrani svoje devištvo« *(Comment la vierge sacree doibt garder sa virginite)*. V šestem poglavju je vsebovana zahteva, naj se odpove »vsem telesnim sladkostim in vsem mesenostim« *(a tous delices corporels et a toutes charnalitez).* Pri tem mora biti oborožena z »oklepi vzdržnosti« *(armeures dabstinence)* in se izogibati vrsti prepovedanih stvari, med katerimi Jurij posebej poudarja vino in meso: »Vino in mladost sta dvojni ogenj« *(Le vin et jeunesse cest double feu,* f. 57r*).* V sedmem

[23] Matthäus BERNARDS, *Speculum virginum. Geistlichkeit und Seelenleben der Frau im Hochmittelalter,* Köln-Wien, Böhlau 1982 (Archiv für Kulturgeschichte. Beihefte 16).

[24] Pierre-Emmanuel DAUZAT, *L'Invention de Marie-Madeleine,* Paris, Bayard 2001; Klaus SCHREINER, *Maria. Jungfrau, Mutter, Herrscherin,* München, DTV 1996.

[25] Vsi odslej navedeni citati so iz francoske inačice traktata, BNFP, ms. franc. 24.788, z oznako folija.

razdelku je temeljna zahteva, da mora deviška redovnica »ugajati svojemu soprogu Jezusu Kristusu« *(complaire a Jesus Christ ton espoux,* f. 4r-4v), kar da ji daje posebno notranjo, duhovno lepoto. V zadnjem poglavju je opisano, kako boter vpliva na krščenko, da vztraja »pri dobrem in v vsej svetosti« *(a perseuerer en bien et en toute saintete,* f. 4v). Nagrada v onostranstvu je vredna vsega truda, saj je »varovanje čednosti začasno, odškodnina pa trajna« *(La garde de chastete est temporelle, maiz la remuneracion est pardurable* [sic], f. 9v).

Na prvi pogled se zdi, da se traktat Jurija iz Brežic o devištvu v celoti drži klasičnega okvira, ki ga je tematiki predpisala cerkvena doktrina, saj bi morebitna avtorjeva odstopanja in inovacije glede na doktrinarno shemo mogli ugotavljati samo s podrobnejšim primerjalnim študijem, ki pa v celoti presega namen naše razprave. Ne glede na to je traktat vreden naše posebne pozornosti, saj predstavlja skupaj z nekaterimi ohranjenimi Jurijevimi latinskimi pridigami[26] najstarejši ohranjeni teološko-moralni opus, ki ga je nedvomno napisala oseba slovenskega rodu.

LA CONCEPTION DE VIRGINITÉ CHEZ GEORGES D'ESCLAVONIE
(résumé)

Georges d'Esclavonie (Georgius de Rayn, Georgius de Sclavonia), né dans les pays slovènes sous l'autorité ecclésiastique du diocèse d'Aquilée - Georges ayant écrit de sa propre main dans un livre de sa possession: »Ista summa est Georgii de Rayn Aquilegiensis diocesis« (Bibliothèque municipale Tours, ms. 362, f. 393v) - et mort en 1416 à Tours, est l'auteur de deux versions linguistiques, française (Bibliothèque nationale de France Paris, ms. franc. 24.788) et latine (terminée le dernier jour de décembre 1412; Bibliothèque municipale Tours, ms. 552) d'un traité sur la virginité. La version française, imprimée en 1505 et 1506 à Paris, fut originairement destinée à sa filleule Isabelle

[26] Cf. BMT, mss. 79, 95.

de Villeblanche, devenue religieuse du couvent des bénédictines de Beaumont-lès-Tours. Le texte s'inscrit bien dans la longue tradition de la doctrine sexuelle de l'Église et ne paraît pas, à première vue, démontrer de spécificités innovatrices. Il est néanmoins d'une grande importance, car il s'agit, ensemble avec les sermons latins préservés du même auteur, du plus ancien corps de textes théologiques et moraux indéniablement composés par une personne de souche slovène.

Dragica Čeč

»SVOJE PRSI POKAŽEM RAJE HUDIČU KOT TEBI!«*

O detomoru kot enem izmed načinov ravnanja ob nezaželeni nosečnosti, o socialnih vezeh in strategijah branjenja pred sodiščem na podlagi primerov iz 18. stoletja na Kranjskem

ČEČ Dragica, prof. zgod., študentka podiplomskega študija, Rožna 15, SI - 6230 Postojna, dragica.cec@kiss.si

343.62(497.4)"17"(091)

»SVOJE PRSI POKAŽEM RAJE HUDIČU KOT TEBI!«
O detomoru kot enem izmed načinov ravnanja ob nezaželeni nosečnosti, o socialnih vezeh in strategijah branjenja pred sodiščem na podlagi primerov iz 18. stoletja na Kranjskem

Po mnenju raziskovalcev je bil detomor eden najbolj preganjanih malefičnih dejanj. S pomočjo analize okolja posamezne detomorilke se bo iz sodnih zapisnikov razkrila vloga ženske, njenih moralnih praks in strategij preživetja in predvsem njenih socialnih vezi, katerih rekonstrukcija je, s potrebno kritiko virov, mogoča v času storitve malefičnega dejanja. Strategija branjenja detomorilke pred sodiščem, njena zgodba, se bo soočila z zgodbami prič in včasih drugega osumljenca za detomor – otrokovega očeta, katerega odgovornost in kaznovanje bo tudi predmet analize.

ČEČ Dragica, Teacher of History, Postgraduate student, Rožna 15, SI - 6230 Postojna, dragica.cec@kiss.si

343.62(497.4)"17"(091)

"I'd rather show my breast to the devil than to you!"
Infanticide as a way of dealing with unwanted pregnancy; social ties and defence strategies before the court on the basis of 18th century court cases in Carniola

According to researchers, infanticide was one of the most often prosecuted crimes. Analysis of the infanticidal mother's environment, based on judicial records, will reveal the roles played by such women, what were the moral practices and survival strategies of these women, and particularly the nature of the social ties at the time the crime was committed. The infanticide's defence strategy before the court, her story, will be juxtaposed to the stories of the witnesses and occasionally the second infanticide suspect – the child's father. His responsibility and punishment will also be analysed.

Sodni zapisniki so tisto okno, ki se nam odpira v svet detomorilk, v tisti svet, ki je obenem realen in fiktiven. Od odgovorov v preiskovalnem postopku so bili odvisni »čast in sramota, življenje in smrt«.[1] Na te dokumente sta v zbiranju dokazov odločilno vplivala sodni postopek in zapisovalec. Dokazi so na koncu določili kazen in omogočili »dušni mir« na smrt obsojene. Od organov nadzora je bilo odvisno, kakšne dokaze so iskali: prva, pisanja nevešča, avtoriteta - soseska je iskala otrokovo truplo. Drugi avtoriteti – deželsko sodišče, ali na vmesni stopnji pomirje, sta poiskali priče, z izkazom zdravnika osvetlili način smrti, kronološko razvrstila dejanja ter popisala premoženje osumljene. Po končanem zaslišanju so po slu na deželno sodišče poslali le sumarni protokol, ki je vseboval take informacije, da se je slednje lahko odločilo o nadaljevanju sojenja. Šele krvni sodnik je lahko začel s pravim kriminalnim – preiskovalnim postopkom, in sicer v prisotnosti upravnika deželskega sodišča in po Terezijani še dveh plačanih prič, prej pa sedmih prisednikov. Pri sestavi vprašanj so mu pomagali predhodni sodni zapisniki in katalog vprašanj iz sodnih redov. Krvnega sodnika, veščega deželnega jezika, so zanimali v zakonu zapisani dokazi: ali je bil otrok popolnoma razvit; iskal je znake nasilja in dokaze otrokovega življenja. Zbrati je bilo treba čimveč dokazov o skrivanju nosečnosti, poiskati je bilo treba soodgovorne, izključiti možnost abortusa. Tako detomora osumljena Barbara Pajer ni bila samo vprašana, če je kaj skakala in plesala, sodnik je hotel

* ÖStA, HHStA, Fürstlich Auersperg'sches Familienarchiv, A – 11 – 1, kon. 12.

[1] Anton, Makovic, Vshegarske bukvize sa babize na desheli, Ljubljana 1788, str. 557.

vedeti tudi, kaj je jedla. Tako je slišal, da je jedla običajne kmečke stvari, med drugim zelje. Prav posebej pa je sodnika zanimal ugled preiskovanke.

Iz izjav prič lahko z veliko mero zadržanosti sklepamo o predstavah, ki so jih imeli člani skupnosti o tem, kako naj bi se obnašal pred sodišče poklican človek. Tako je kmet, ki je moral biti čuvaj, rekel priprti: *»Govori resnico, pa boš dobila milejšo kazen.«*[2]

V Franciji je bila tipična detomorilka ženska, katere otrok je bil spočet nelegitimno, ki je skrivala svojo nosečnost, rodila na skrivaj in potem otroka ubila ali ga pustila tako, da je umrl.[3] Angleški juristi so poudarjali, da je bil detomor neporočene ženske razumno, premišljeno (zato nemoralno in hladnokrvno) dejanje, s katerim si je moreča mati hotela rešiti ugled in ekonomski položaj.[4] S strnitvijo obeh poudarkov raziskovalcev lahko opišemo tudi sojenja detomorilkam pred krvnim sodnikom na Kranjskem.[5]

Seznanimo se s prvo detomorilko na Kranjskem, ki jo je sodišču prijavil njen delodajalec, ki je bil hkrati odgovoren zanjo. V prvem »življenjepisnem« sklopu vprašanj, na katere je v ječi čakala pol leta, spoznamo Uršo Lesar, deklo v tretjem desetletju življenja (27 let),[6] ki je služila pri istem gospodarju kot njena mati, oče pa je bil zemljiško gosposki uradnik. Podatki o njenih dotedanjih službah, ki jih je zahteval sodni postopek, so sodniku omogočili vpogled v njeno materialno stanje. Običajno zamenjavo dekline službe je sodnik zaradi ekonomske nezmožnosti za preskrbo otroka razumel tudi kot obremenilno okoliščino.[7] Dekla se je na tako sugestivno vprašanje znašla z odgovorom, da če bi ostala brez službe, bi šla beračit, že prej pa je povedala, da je bilo v njeni lasti 5 mernikov ovsa in nekaj obleke. Z vprašanjem o vzroku privedbe pred sodišče se je začel drugi sklop vprašanj, ki so osvetlila malefično dejanje. Ker Urša Lesar tri dni pred porodom ni čutila otroka, tik pred tem pa pomagala kravi, ki je obstala v močvirju, je kot neizkušena mati mislila, da je našla dober argument za trditev, da se je otrok rodil mrtev. Že njena v materinstvu izkušenejša gospodinja ji je v neformalnem zaslišanju soseske dejala, da takšno opravičilo ni dobro.[8] Karolina pa je v takem primeru zahtevala od sodnikov, da poiščejo res trdne dokaze o mrtvorojenem otroku.[9] K spolnim odnosom jo je nagovoril pristavnik, s katerim je dvakrat »mesno grešila«, in sicer zato, ker jo je lepo ogovoril, potem pa »pripravil k padcu«. V postopku so vedno povprašali po načinu spolnega odnosa, saj so verjeli, da ženska v stoječem položaju ne bi zanosila. V prid ji je bila tudi obljuba tega moškega, da se ne bo poročil z nobeno drugo žensko.[10] Domnevnega otrokovega očeta, Petra Kuplenika, niso poklicali na sodišče, da bi preverili njegovo očetovstvo. Prav njemu pa naj bi Urša Lesar po ovinkih zaupala, da je noseča, on pa naj bi jo zaradi nosečnosti črtil pred drugimi.[11]

---

[2] ARS, AS 746, fasc. 26, 1749, Examen Testum.

[3] Alfred Soman, Anatomy of an Infanticide Trail: The case of Marie – Jeanne Bartonnet (1742) v: Changing Identities in Early Modern Europe. Duke University Press, 1997, str. 248 - 272, str. 250.

[4] Dana Rabin, Bodies of Evidence, states of mind: Infanticide, emotion and sensibility in eighteenth – century England, v: Infanticide. Historical Perspectives on Child Murder and Concealment 1500 – 2000. Ashgate, 2002, 72 – 92, str. 75.

[5] Izvzeta so torej deželska sodišča, ki so svoje delinkvente izročala ljubljanskemu krvnemu sodstvu.

[6] O tem, kako ljudje niso točno navajali starosti, glej: Marko Štuhec, Družina v Kranju sredi 18. stoletja, v: Zgodovinski časopis, 1983, str. 285 – 294, str. 285, 286.

[7] Tako v elaboratu o obremenilnih in olajševalnih okoliščinah pri enem zgodnejših procesov (ZAL, 511, šk. 16, 7. 6. 1741). Razlikovanje obremenilnih in olajševalnih okoliščin je prinesla Ferdinandea (Deželni sodni red za Spodnjo Avstrijo iz leta 1656). Tudi Beccaria je opozarjal, da ne bi smeli kaznovati detomorilk, ampak odpravljati vzroke zanje tako, da bi skrbeli za dobrobit in varstvo slabotnih (Sergij Vilfan, Reforme kazenskega prava in postopka v 18. stoletju. Primeri iz teorije, zakonodaje in prakse na avstrijskem ozemlju s posebnim pogledom na Slovenijo. Zbornik znanstvenih razprav, 1986, str. 141-160, str. 142,143).

[8] Ker so po Karolini morali ugotoviti tudi poskuse splava, ki so ga drugače kaznovali, če zarodek še ni bil star 10 tednov in po takratnem napačnem prevodu sv. Pisma še ni imel duše. Tako so vsaki detomorilki postavili vprašanje, kdaj in koliko časa je čutila otroka.

[9] Constitutio criminalis Carolina (CCC), art. 131.

[10] Na Kranjskem niso omejevali porok dekel, kljub temu da so se pojavila vprašanja o omejitvi ženitne svobode (prim: Vlado Valenčič, O ženitni svobodi in njenih omejitvah od fevdalizma do liberalizma, v: Zgodovinski časopis, 1968, str. 225 -260). Ljubljanski škofi, ki so bili vedno povprašani za mnenje, so dejali, da bi bile take omejitve nesmiselne že zaradi tega, ker lahko otroci dekel nadomestijo vojaško obvezo njihovih gospodarjev. So se pa zavzemali za ohranitev predporočnih dovoljenj (ÖStA, AVA, IV 5 M, ktn.1358, Bericht).

[11] ARS, AS 746, fasc. 26, 1749, Criminal Prozess.

V naslednjih zaslišanjih je priznala, da se je otrok rodil živ, a da je oslabel, ko je šla po porodu po vodo za krst, takoj po njem pa ugotovila, da je otrok mrtev. Pred krstom je zmolila 6 očenašev in zdravamarij, po krstu pa še tri. Tako je ponazorila, koliko časa je otrok živel, pa tudi čas je verjetno predstavila na njej običajen način. Nekateri raziskovalci so takšne religiozno obarvane izjave interpretirali kot nèpomembnost zemeljskega življenja (z moralno nespremenljivim dejanjem umora), ki je bilo orientirano na posmrtno življenje.[12] Da ne bi kdo videl otroka, se je odločila, da ga bo vrgla iz vinograda, pred sodnikom pa se je hkrati hotela še izmazati za modrico na trupelcu. Nato je otroka skupaj s posteljico zakopala pod grm, čez grob pa položila dva kamna. Seveda jo je sodnik takoj opozoril na neskladje v njenih izjavah, ona pa se je izgovorila na pozabljivost.[13] Ker vojaški sanitejec (zdravnik), ki je pregledal truplo najdenega novorojenčka, ni napisal poročila, je namesto njega upravnik deželskega sodišča uvedel najbolj pomemben dokaz v procesu: na trupelcu popolnoma razvitega otroka, ki je bilo sicer precej umazano z zemljo, so v podplutbi našli strjeno kri. Izkušeni sanitejec je s to najdbo potrdil, da je bil otrok ob rojstvu živ. S posebno konstrukcijo sugestivnih vprašanj, proti katerim se je boril Cezare Beccaria, je krvni sodnik hotel dobiti priznanje o namernem izpostavljanju otroka.[14] Detomorilko je spraševal tudi po drugih obremenilnih okoliščinah: npr. po potrebščinah za otroka, a je dejala, da bi si jih izprosila od drugih. Sodnik jo je hotel napeljati, da bi morala nuditi otroku pomoč, a se je izmazala z olajševalno okoliščino, da je krstila otroka. Potem pa se je obremenila sama, ko je priznala, da je porod dolgo trajal in da namerno ni poklicala pomoči.[15]

Del na sodišče poklicanih prič je potrjeval regularnost pravnih postopkov (kmeta, ki sta sodelovala pri izkopu trupla, prijavitelj dejanja), drugi del pa je bolj ali manj obremenil preiskovanko, potrdil določena dejanja in se opral morebitne krivde (hišni gospodar in njegova žena, dekla, soseda). Med njimi je bila za Uršo Lesar najbolj obremenilna gospodinja, čeprav je tudi ena od sosed pričala, da je opozorila deklino mater, ki je sicer tajila nosečnost, naj skrbi za hčer. Gospodinja je po dani prisegi[16] predstavila opravičila preiskovanke in njene matere. V času, ko je bil mož hišne gospodinje odsoten, je hotela dobiti priznanje o nosečnosti in se ni vdala opravičilom o »ženski bolezni« ali napihnjenosti zaradi napol pečenega kruha.[17] Ko deklina mati v besednem dvoboju ni več našla pravega izgovora, je zbežala proč. Tako je padla odločitev, da bo gospodinjstvu podrejeno deklo stradala, dokler ne bo priznala. Dekla pa naj bi se še vedno izmikala z izgovorom, da so jo stare ženske že trikrat obtožile, da je noseča, kar je sodniku sporočalo tudi, da je bila že prej na slabem glasu. In takšna ugotovitev se je tepla z izjavo hišnega gospodarja, ki je edini govoril o preiskovankini časti in jo označil kot pobožno in pridno. Potem pa so hlapci in dekle odšli na dnino in tako se je Urša Lesar izmaknila svojemu priznanju in nadzoru gospodinje. Zato so kot pričo poklicali deklo na dnini in ta je tudi obremenila preiskovanko. Od nje so izvedeli, da je po prvem delovnem jutru v vinogradu Urša odšla ležat v hišo. Rodila je v vinogradu brez pomoči drugih in ostali dninarji so jo videli šele popoldan, ko je počivala na soncu. Mati jo je najprej okarala, ker je hodila v umazani halji, potem pa jo poslala k njenemu bratu. Še prej pa je ob počitku drugim deklam razložila, da ima hči vodenico, saj ji je odtekala voda in kri, kljub temu pa jo je prav ta dekla vprašala po rojstvu. Urša Lesar naj bi se nasvetom matere smejala, dodaten dokaz pa naj bi bil tudi materin nasvet o pitju vina z lovorjem, očitno znanemu zdravilu po porodu, ki ga je Urša sprejela z nejevoljo.[18] Podobni domnevni navedki, ki nikakor niso »stenografski zapisnik zaslišanja«, so bili zagotovo zabeleženi zgolj zaradi diskreditacije preiskovanke, saj so bili pogosti in pozneje zapisani tudi v slovenščini. Ko so se dninarji skupaj z Uršo Pajer čez dva dni vrnili nazaj, je gospodarica obnovila svoj nadzor.

[12] Pri tem gre lahko po mnenju Arthurja E. Imhofa tudi za posebno vrsto ljudske pobožnosti, ki jo je bolj skrbelo zveličanje kot minljivo življenje na zemlji. Ammerer, Zum Problem..., str. 89 in 90.

[13] »Pozabljivost je bil eden od najpogostejših načinov upiranja podložnikov pred sodiščem,« (Martin Scheutz, Frühneuzeitliche Gerichtsakten als »Ego« - Dokumente, v: Thomas Winkelbauer (ur.), Vom Lebenslauf zur Biographie. Geschichte, Quellen und Probleme der historischen Biographik und Autobiographik. Referate der Tagung »Vom Lebenslauf zur Biographie« am 26. Oktober 1997 in Horn, str. 99 – 134, str. 121).

[14] Takšna vprašanja se pojavljajo tudi v drugem primeru detomorilke, ki ga bomo še predstavili. O Beccarii: Vilfan, Reforme..., str. 143.

[15] ARS, AS 746, fasc. 26, 1749, Criminal Prozess.

[16] Zapis o dani prisegi je izginil iz sodnih zapisnikov (moč pa ga je najti na primer v zapisniku iz leta 1727 – ARS, AS 746, fasc. 26, 1727).

[17] O bolezenskih opravičilih glej Ammerer, Zum Problem..., str. 90.

[18] Po porodu so poskrbeli, da je porodnica dobila vino (Vinko Möderndorfer, Ljudska medicina pri Slovencih, Ljubljana 1964, str. 316).

Ker je bila nosečnost opažena, so bili krvni madeži dovolj, da so jo ženske obtožile umora otroka. Poročene ženske, ki so se »spoznale na stvar«,[19] so bile tiste, ki so skrbele za notranji red določene entitete in poskrbele za dokaze.[20] Preiskovanka se je upirala, češ da ima tisto, kar imajo vse druge. Da so jo lahko ženske pregledale, so jo morale držati; da je povedala za kraj, kjer je novorojenčka pustila, so pomagali udarci.[21]

V letu 1749 je deželno sodišče[22] v primeru Urše Lesar dovolilo tudi torturo[23] krvnika, ker so si dokazi nasprotovali in predvsem ker preiskovanka dejanja ni priznala.[24] Ko so sojenje po 8 dneh nadaljevali, se je praktično začel pripravljati postopek torture, kjer so besede in zastraševanje trajale veliko dlje kot tortura sama. Šele po dveh zaslišanjih in pozivu k religioznemu premisleku so Uršo Lesar seznanili z začasno sodbo: torturo[25] z zvezovanjem rok, na kar so jo prej že trikrat opozorili.[26] Po prihodu v prostor, kjer se je odvijalo mučenje, so jo še šestič v procesu pozvali, naj govori resnico, in ji tako še dali možnost za priznanje ter jo tudi vprašali, če ve, na kakšnem kraju se nahaja. Nič se ni zgodilo. Zato ji je bil predstavljen krvnik. Ta je na poziv pokazal svoje instrumente in razložil »nepopisne« bolečine pri torturi. Svojo resnico je prisegla pri božji časti, zato so zapisali le še, da je vztrajala pri svoji trdovratnosti. Nato je krvnik, zopet seveda šele po privolitvi sodnika, začel vezati roke. Začela naj bi vpiti in za usmiljenje prositi boga; po dveh minutah, kot so zapisali v zapisniku, je obljubila, da bo govorila resnico. Prekinili so torturo in ji nato postavili vsa ključna vprašanja: kako je ubila otroka, komu je povedala za nosečnost in kdo jo je napeljal k umoru; zakaj je ubila svoje meso in kri, na slednjega je odgovorila, da zaradi slabega razuma in zato, da po mesecih laganja ne bi kdo po porodu vedel, da je rodila. Hoteli so vedeti tudi, ali je občutila kesanje.[27] Čez dva dni so jo ponovno privedli pred sodno klop, kjer je še enkrat priznala, da je otroku toliko časa pritiskala lan na usta, da se je zadušil. V tem sodnem primeru ni bilo več zapletov.[28] Pred sodnikom in sedmimi prisedniki je bila obsojena na smrt z mečem,[29] to pa ni bila več običajna kazen po 131. členu Karoline.[30] Določili so datum eksekucije in poklicali duhovnika. Možnost drugačne sodbe, ki bi jo izreklo deželno sodišče, ni omenjena. Kljub napaki v datumu je bila sodba najverjetneje izvršena z javno razglasitvijo, ki jo je opravil krvni sodnik.

S potapljanjem pljuč mrtvega novorojenčka v vodo so v Franciji in v nekaterih nemških deželah s pomočjo zračnih mehurčkov, ki so prihajali na površje, dokazovali otrokovo dihanje in s tem življe-

[19] Constititio criminalis Teresiana (CCT), art. 87, § 3.
[20] Heide Wunder, »Weibliche« Kriminalität in der Frühen Neuzeit, v: Otto Ulbricht (ur.), Von Huren und Rabenmutter, str. 39 - 59, str. 52.
[21] ARS, AS 746, fasc. 26, 1749, Examen Testum.
[22] Tako v Karolini kot v Ferdinandei je moralo torturo dovoliti višje oblastvo (Martin Scheutz, Gerichtsakten, v: Quellenkunde der Habsburgermonarchie 16. – 18. Jahrhunderts, str. 561- 571, str. 565).
[23] V nekaterih manjših entitetah je bila uporaba torture zreducirana. Andrea Griesebner je za trg Perchtoldsdorf v Spodnji Avstriji blizu Dunaja med 39 sojenji 59 osebam za malefična dejanja našla le eno samo z uporabo torture, pa tudi usmrčeni so bili le še trije preiskovanci v obdobju 1700 – 1789 (Andrea Griesebner, Konkurrierende Wahrheiten, Wien 2000, str. 297). Na našem ozemlju tako drastična omejitev torture še ni bila vidna (prim.: Vladislav Fabjančič, Ljubljanski krvniki. Smrtne obsodbe in tortura pri mestnem sodišču v Ljubljani 1524-1775, v: Glasnik muzejskega društva za Slovenijo (1944-1945), str. 88 -104).
[24] V 131. členu Karoline pa piše, da se torturo uporabi v primeru, ko je dovolj dokazov, da je bilo dejanje storjeno.
[25] Več o torturi glej: Andrej Studen, Rabljev zamah. K zgodovini kriminala in kaznovanja na Slovenskem od 16. do začetka 21. stoletja. Predviden izid pri Slovenski matici v jeseni 2004.
[26] Ta dunajski način torture je bil pri nas v uporabi še pred Terezijano.
[27] To pa je že bilo vprašanje, ki je bilo vpisano v Ferdinandei (art. 66, § 10) in se je preneslo v Terezijano (CCT, art. 87, § 4).
[28] ARS, AS 746, fasc. 26, 1749, Criminal Prozess.
[29] Takšno kazen je predvidevala Ferdinandea, ki je veljala kot najboljši sodni red in je prispevala veliko členov za Terezijano, ki je bila le kompilacija že obstoječih zakonov. Subsidarna veljavnost Ferdinandee na Kranjskem je kljub redkim sodnim zapisnikom, ki so za povrh ohranjeni le delno, vseeno dokazljiva (ZAL, 511, šk. 16, 7. 6. 1741). Na Ferdinandeo se je mogoče sklicevala normalija Karla VI. o kaznih za detomorilke z dne 5. 11. 1712, katere vsebina je neznana (ARS, AS 1079, listkovno kazalo). Tudi kazni za očete in matere detomorilk (ARS, AS 746, fasc. 26, 1727) je uvedel ta kazenski zakonik (Elke Hammer, Kindsmord. Seine Geschichte in Innerösterreich 1787 bis 1849, Lang 1996, str. 32).
[30] Karolina je ob nasilnem detomoru kot kazen predpisovala zakopanje žive ženske, ki so jo prebodli s palico. Ferdinandea pa je predpisala kazen z mečem.

nje.[31] S pomočjo forenzične medicine, ki je znala odkriti znake nasilja, pa so omejili smrtno kazen le še na primere nasilne smrti. Iz redkih ohranjenih primerov se zdi, da se je takšna sodna praksa uveljavila tudi na Kranjskem.[32] Pri nas lokalni kirurgi niso poznali tega testa, je pa kostanjeviški kirurg pri detomoru Barbare Pajer z rdečico na otrokovi koži dokazoval njegovo dihanje, smrt pa pripisal nepovezani popkovini,[33] zaradi česar se je kri iz posteljice pomešala z otrokovo krvjo, saj ni bilo najti znakov nasilja. Babiški priročnik je še vedno učil, da je otipan pulz edini dokaz otrokovega življenja.[34]

Če v primeru Urše Lesar še niso kaznovali nedovoljene uporabe torture, so to kmalu storili v drugih primerih.[35] Kršenje te cesarske pravice je kmalu postalo poleg inkvizicijskega postopka pomemben del zbiranja dokazov. Ko je domača soseska Urško Pajer pretepla po 2. 1. 1776 (takrat je bila tortura popolnoma odpravljena), je bilo seveda jasno, da se bodo priče potem, ko so porabili toliko črnila, zelo težko izognile kazni, saj je po novem pravniškem mnenju s torturo pridobljeno priznanje izgubilo pomen.[36]

Sedemnajstletna Barbara Pajer je služila šele prvo leto in to v bližini svoje rojstne hiše. Po prvem vprašanju je spremenila izjavo o mrtvorojenem otroku v naslednji opis: da se je po porodu onesvestila in se zavedla šele ob mrtvem otroku. Že k izjavi prve priče so pripisali, da je otrok verjetno umrl zaradi mraza. Takšno mnenje so delili z uradno medicino. Soseska, v kateri so po zaslugi prizadete žene vsi vedeli za nosečnost, je samo čakala na ugoden trenutek, ki bi bil povod za kaznovanje v družbi nižje postavljene dekle, ki so jo v protokolu namesto preiskovanka včasih imenovali kar človek. V tem primeru se pokaže tudi pomen govoric v družbi, kjer so se novice in znanje prenašali od ust do ust. Če od njih ne bi bila odvisna človekova čast, oče noseče dekle ne bi grozil eni od vaških žensk, ki jih je razširjala. Uporaba verbalnega nasilja v obrambo časti ni bila redka in oče je menil, da je uporabil običajno frazo, ko je grozil sovaščanki: da jo bo ustrelil, če bo prestopila prag njegove hiše. Vaščanka pa ga je pred sodiščem branila, da se grožnje ne spomni. Tudi nosečnica se drugače ne bi odpravljala rodit v drugo faro, kjer je niso poznali. Njena nosečnost je domnevno trajala že 10 mesecev, ona pa je še vedno trdila, da jo je porod presenetil.[37] Ali je bila nevednost o trajanju nosečnosti premišljena strategija, ali ne, vir ne more odgovoriti. Rodila je ponoči na prostoru za mlatenje žita, otroka pa je skrila zjutraj, še preden je šla druga dekla hranit živino. Da bi čimbolj prikrila dogodek, se je zjutraj takoj lotila peke božičnega kruha. Krvni madeži na krilu pri verjetno dobro obiskani polnočnici pa so bili tisti, ki so sprožili reakcijo soseske. Akcijo je po končani maši sprožila Marina Čuček, ko je od druge dekle izvedela, da se je Barbara ponoči pritoževala nad bolečinami v želodcu. Ženske so jo pridržale, ji pregledale prsi in našle najbolj trden dokaz materinstva: mleko. V bliskovitem širjenju novice je prizadeta sestra zbudila svojega moža z novico, da so prijeli Amigonijevo vlačugo. Ker osumljenka ni hotela izdati, kje je mrtev otrok, sta jo sestra in župan pretepla. Ta ji je grozil, da jo bo tepel, dokler ne bo priznala.[38] Ko je sodnik povprašal po številu danih udarcev, sta seveda, prav tako kot druge priče v primerjavi z izjavo preiskovanke, navedla njima ugodnejše število udarcev. Neža Goričar se je na vprašanje, ali ni nečloveško takoj po porodu

[31] Soman, Anatomy..., str. 252.

[32] V času po letu 1740 ni bila izrečena smrtna kazen v nobenem primeru, kjer na novorojenčkovem truplu niso našli znakov nasilja. Pozornost truplu otroka je narekovala Ferdinandea. »Ugotovimo lahko, da je v Notranji Avstriji že v drugi polovici 17. stoletja jasna težnja k humanizaciji kazenskega prava, ki ni prišla od višjih ampak od spodnjih sodnih instanc,« trdi Valentinitsch na podlagi treh sodnih primerov iz 17. stoletja - mariborskega, ptujskega in ljubljanskega (Hilfred Valentinitsch, Zur Geschichte des Kindsmordes in Innerösterreich, v: Recht und Geschichte. Festschrift Hermann Baltl zum 70. Geburtstag, str. 573 – 591, str. 590, 591).

[33] Avtorji pa trdijo, da so v kmečkem okolju zaradi reje živine vsi vedeli, da je treba popkovino prerezati (Otto, Ulbricht, Kindsmorderinnen vor Gericht. Verteidigungsstrategien von Frauen in Norddeutschland 1680 – 1810, v: Mit den Waffen der Justiz, Frankfurt, 1993, str. 68).

[34] Makovic, Vshegarske..., str. 557.

[35] ÖStA, HHStA, Fürstlich Auersperg'sches Familienarchiv, A – 11- 1, 1760.

[36] Njihovo mnenje je bilo namreč, da so najhujši in značajsko najmočnejši kriminalci vedno pobegnili roki zakona in da so ponavadi obsodili le šibke ljudi (Düstereit und Barbarey? Erörterungen zum Verhältnis von Justiz und Gewalt im ausgehenden 18. Jahrhundert anhand des Falles der Hamburger Gattenmörderin Maria Catharina Wächtler, v: Justiz und Gerechtigkeit, 2002, str. 331 - 349). Poleg tega je veljalo, da so bile ženske šibkejše in za določene zločine nesposobne (Wunder, »Weibliche«..., str. 43).

[37] ARS, AS 746, fasc. 26, 1749, Criminal Prozess.

[38] ARS, AS 1080, šk. 11, fasc. 14, proces 1779, Examen testum.

tepsti žensko, izmaknila z odgovorom, da je njena sestra trpela. Inkvizicijski postopek je bil vedno tak, da so se vprašanja v iskanju informacij stopnjevala v ostrini. Sodna sluginja je v mozaik preiskovalnih podatkov dodala, da je bila osumljenka, ko jo je preoblačila, po ramenih in bokih žalostno modra od udarcev. To so morali najeti za čas pripora jetnice, da je skrbela zanjo, ker je bil plačani sodni sluga očitno neporočen. Marsikaj moškim namreč ni bilo dovoljenega: med drugim tudi nujna skrb za bolno detomorilko, ki je v času bolezni nastanjena v sobi in pranje perila.[39]

Med iskanjem novorojenčkovega trupla so jo preprosto zaprli v klet za zelje in jo zvezali k skrinji z verigo in ključavnico, ker so bila vrata menda brez nje. Preiskovanki se je zdel zapor izredno dolg (14 ur), župan pa je trdil, da le tri in pol, in sicer le do njihove vrnitve od jutranje maše. Okoli hiše so otrokovo truplo iskali brez vedenja lastnika, ker se ta še ni vrnil od maše. Po vrnitvi je županova žena priprto pogrela z žerjavico in jo pozneje pripeljala v sobo, kjer se je morala uleči. Čeprav naj bi ji ponudili hrano in vino, ki jo je prinesel njen oče, jih ta ni hotela vzeti. To so že bili znaki, da je priprta zbolela, kar pa v sodnem protokolu ni bilo zabeleženo, saj bi lahko znižalo njeno kazen.[40] Še istega popoldneva so spremljali Barbaro Pajer na sedež deželskega sodišča, kjer se je zdravila in še pet mesecev čakala na nadaljevanje procesa. Pri spremstvih obeh delinkventov (tudi otrokovega očeta) je sodelovalo 6 kmetov, ki so na sodišču opisali le varstvo preiskovanke in preiskovanca.[41]

Ena bolj obremenilnih okoliščin Barbare Pajer in njenega očeta je bila, da ni zapustila službe, v kateri je bila izpostavljena skušnjavam greha - prešuštva. V zagovoru se ni sklicevala na hudiča kot nekatere detomorilke drugje, ampak na lastno neumnost, ker ni mislila na posledice.[42] V primerjavi z Uršo Lesar ji niso bila postavljena tako ostra vprašanja - npr. o krstu in o kesanju zaradi storjenega dejanja. Najmanj obremenilno in s podatki zelo skopo je bilo pričevanje dekle, za katero je bilo jasno, da je bila v hiši po hierarhiji še nižje. Edino priče, ki so prihajale iz njenega rojstnega kraja, so vse brez izjeme k izjavi dodale, da je bila preiskovanka z izjemo nezakonske nosečnosti na dobrem glasu.[43]

V izjavah prič se pri novem krvnem sodniku Karlu Krobatu pojavijo izjave o čustvih preiskovanke:[44] med prvim priporom in odhodom v ječo je neprestano jokala in tolažil jo je njen v vlogo stražarja postavljeni sovaščan. Čeprav izvemo, da je jokala ob ukazu gospodarja in ljubimca, naj nosi jope, da se ne bo videlo trebuha, ne moremo sklepati o njenih psihičnih stiskah. Čeprav naj bi po torturi Urša Lesar izjavila, da se ji otrok ni smilil, ne moremo vedeti, ali in koliko je otroka čutila kot nekaj tujega. Novejše interpretacije sodnih dokumentov se nagibajo k interpretaciji, da je bil detomor spontano dejanje po rojstvu nezaželenega otroka.[45] Ammerer tudi opozarja, da je bil v zapisnikih strah pred kaznijo večkrat zabeležen kot strah pred moralno odgovornostjo zaradi storjenega dejanja.[46] *»Bala sem se, da bi me dali v železo,«*[47] beremo v izjavi Urše Lesar, vendar pa so bile takšne izjave v zapisnikih pogoste[48] in odražajo tudi predstave juristov, ki so še verjeli v zastraševalno – preventivno moč kazni, ki je morala biti vizualizirana. Kazen pa je bila še vedno povezana s kaznivim dejanjem in ne s človekom,[49] ki ga je zagrešil, saj se je slednji proti koncu 18. stoletja šele prebijal v juristično zavest.

---

[39] Ibidem.

[40] Detomorilke, ki so bile bolne, so raje izpustili, kot pa poslali v prisilno delavnico, kjer jih ne bi hoteli sprejeti.

[41] ARS, AS 1080, šk. 11, fasc. 14, proces 1779, Examen testum.

[42] ARS, AS 1080, šk. 11, fasc. 14, proces 1779, Criminal Prozess.

[43] ARS, AS 1080, šk. 11, fasc. 14, proces 1779, Examen testum.

[44] Verjetno malo pod vplivom njegove prejšnje službe pisarja pri vojski, malce pa tudi zaradi splošnega pojava »notadum« v sodnih protokolih (Scheutz, Gerichtsakten, str. 564).

[45] Gerd, Schwerhoff, Aktenkundig und gerichtsnotorisch, Tübingen 1999, str. 55.

[46] Ammerer, Zum Problem..., str. 89.

[47] ARS, AS 746, fasc. 26, 1749, Criminal Prozess.

[48] Peter Ribnikar, Upor v Stični 3. junija 1753, Arhivi 2002, št. 1, str. 53.

[49] V angleškem prostoru naj bi predstavljal »jezik čustev«, torej sklicevanje detomorilk na norost namesto na mrtvorojenega otroka, temeljni premik v iskanju olajševalnih okoliščin od dvajsetih let 18. stoletja. Telo ni več predstavljalo glavnega dokaza v procesu, iskati se je začelo čustveno plat. Proti koncu 18. stoletja so čustva med dokazi dobila »privilegiran« status pri vseh akterjih sodnega procesa in prej najpomembnejši dokaz – telo, ki je rodilo, ni več determiniralo sodbe (Rabin, Bodies..., str. 74). Podobne argumente za spremembo kazni za detomor navajajo nemški reformatorji konec 18. stoletja (Ammerer, Gerhard, »dem Kinde den Himmel abgestohlen«. Zum Problem von Abtreibung, Kindsmord und Kindsweglegung in der Spätaufklärung. Das Beispiel Salzburg, v: Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich, 1992, str. 77- 98, str. 94).

Če na otroku ni bilo najti znakov nasilja, so se že pred omejitvijo smrtne kazni po januarju 1771 in še pred uvedbo Terezijane odločali na podlagi 132. člena Karoline in Carpzovega[50] pravniškega priročnika. Po praksi milejših kazni so Barbaro Pajer obsodili na tri leta dela v ljubljanski prisilni delavnici. Prav z upravljanjem delavnice pa so imeli od ustanovitve leta 1754[51] pogosto težave. Po prestani kazni je bila po dani prisegi za vedno izgnana iz deželskega sodišča.[52]

Otrokov oče, premožen kmet Johan Amigoni, je bil tujec, ki si je v tej skupnosti kupil 2 kmetiji in pol za 740 goldinarjev. Bil je oče treh otrok, v vasi pa še relativno tuj, tudi poročil se ni tam. Njegova žena je bila rojena v bližini in njene vezi z okoliškim prebivalstvom so bile močnejše, pa še sestra je živela v okolici. Krepke besede je žena po odkritju nosečnosti namenila tako dekli kot svojemu možu. V besednem obračunu med gospodinjo, ki je hotela potrditev nosečnosti, in deklo, ji je slednja zabrusila: *»Sej ste ljeti, boste že vidli!«* Zaradi ženinega pogostega negodovanja jo je mož tepel, a tudi pogosto opravljal zakonske dolžnosti. Žena se je odločila, da ga bo zapustila, pred odhodom pa še prodala veliko premoženja, potem pa ga prijavila duhovniku. Ta je hišnemu gospodarju ukazal, naj odslovi deklo, a slednji ga ni ubogal. Prav strah pred odpustom z dela je bil namreč eden od motivov za skrivanje nosečnosti pri drugih primerih.[53] Še na sodišču se je pri tem vprašanju Johan Amigoni opravičil, da se je tako odločil zaradi svojih otrok, ki so potrebovali varstvo. Barbara Pajer jih je vzorno pazila in hotel je počakati do pobožičnega časa, ko bi se sprostil »trg« te delovne sile, kajti za varstvo otrok ni bila vsaka dovolj dobra. Ker pa ji je že priprti v srečanju v njegovi hiši očital, da ga ni poslušala in da bi morala oditi, jo je mogoče s prejšnjo izjavo tudi ščitil. V izjavah obeh preiskovancev sta bili sporni samo še dve trditvi: obljuba o denarju za vzdrževanje otroka in Amigonijeva vednost o madežu, ki je nastal ob izlitju porodne vode. Drugače kot pri Barbari Pajer so bila v njegovem sodnem protokolu večkrat opisana njegova čustva in to ne le takrat, ko je s solzami v očeh priznal, da je hudo grešil, ko je prelomil zakonske dolžnosti. To je že bila strategija obrambe, saj so opazke o reakcijah vprašanih lahko usmerjale tiste, ki so izrekli zadnjo sodbo. Čeprav ga je preiskovanka obremenila, da je vedel za porod, se je sam s sklicevanjem na nevednost tudi po soočenju z njo izmikal priznanju. Potrdil je le, da je zaradi upadlega trebuha slutil, da je Barbara že rodila, in jo pokaral. A ker ni priznala, se je vedel, kot da ni ničesar vedel. Kljub vsemu je bil obsojen samo za zakonolom in tudi kazen je bila taka, kot jo je predvidela Terezijana. Otroci, ki so jih šli na stroške procesa iskat v Stražo in za katere so nekaj časa skrbeli, so bili zagotovo upoštevani kot olajševalna okoliščina; s pomočjo vprašanj pa je sodnik iskal še druge. Kljub obremenilnim izjavam dekle ni bil kaznovan za detomor, plačati pa je moral vse sodne stroške. Dobil je dva meseca zapora v deželno sodnih ječah; okovan v verigah je moral dva dni na teden preživeti le ob kruhu[54] in vodi.[55] Čeprav je bil zaprt, je že med preiskovalnim postopkom izvedel, da se je njegova žena vrnila. Iz neznanih vzrokov ni pričala.[56] Ob prijavi soseske je navedeno priznanje ženske o umoru na prigovarjanje Amigonija v kriminalnem postopku izgubilo pomen.

Z desetdnevnim arestom je bil kaznovan tudi oče, ker je vedel za nosečnost, pa ni pripravil vsega potrebnega za porod in hčerke ni vzel iz službe, in to brez priznanja, le zaradi dobrih odnosov s kaznovanim Amigonijem.[57] Župan je zaradi priznanja, pridobljenega z nasiljem, dobil deset dni v železu pri deželskem sodišču, skupaj s šestimi udarci s palico za dobrodošlico in ob slovesu. Zaradi tepeža je 24-urni arest in opomin dobila tudi Neža Goričar. Tako se je končala zgodba o skupnosti,

[50] Benedikt Carpzov, Strafrecht nach neuer Kürfürstlich – Sächsischer Praxis, 1. Teil die Totungsdelikte, Keip Verlag, 2000, str. 63 - 72. Carpzov priročnik sta uporabljala krvni sodnik Janez Franz Abrahamsberg, ki je sodil tudi Urši Lesar, in ljubljanski mestni sindik (ZAL, 511, šk. 16, 7. 6. 1741). Ta priročnik in Ferdinandeo (1656) pa je uporabljal tudi že deželni krvni sodnik Janez Jurij Hočevar (Matevž Košir, Boj krvavi zoper čarovniško zalego od Heinricha Institorisa do dr. Janeza Jurija Hočevarja, v: Fran Jaklič, Zadnja na grmadi, 137 – 198, str. 183).

[51] Carpzov priročnik je imel tudi na Kranjskem v 18. stoletju vpliv na sodno prakso in so tako detomorilke velikokrat obsodili na »poena extraordinaria« ter jih izgnali.

[52] ARS, AS 1080, šk. 11, fasc. 14, proces 1779, Criminal Prozess.

[53] To navajajo drugi raziskovalci in tudi CCT art. 87, § 8.

[54] Kljub temu, da je bil njegov zapor zaradi kazni ob kruhu in vodi strožji, pa so bili stroški za hrano in varstvo večji kot v času, ko je čakal na sodni proces (ARS, AS 1080, šk. 11, fasc. 14, proces 1779, Anmerkung vor die Landgerichts Unkosten).

[55] Dolžino kazni pa je Terezijana puščala pravniški presoji (CCT, art. 77, § 6).

[56] ARS, AS 1080, šk. 11, fasc. 14, proces 1779, Criminal Prozess Johann Amigoni.

[57] CCT, art. 87, §5 in §8.

kjer je imela prizadeta žena veliko več socialnih vezi kot njen bogati mož, še slabše jo je odnesla dekla, ki je obstoječe vezi uničila s prikrivanjem nosečnosti in spolnimi odnosi z družbeno neenakim ter poročenim moškim.[58]

EPILOG

Drugo polovico 18. stoletja so v nemškem prostoru zaznamovali argumenti proti kaznovanju detomora s smrtjo, ki so posebej odmevali v nemški literaturi z Goethejem na čelu. Delu juristov na vrhovnem pravosodnem organu v monarhiji (*Oberste Justizstelle*)[59] sta se zdeli bistveni olajševalni okoliščini: strah zaradi izgube časti in poporodna nezmožnost, ki sta preprečevali izrek smrtne kazni. V letu 1787, ko je detomor izginil kot poseben zločin iz kazenskega zakonika, so bili v Laibacher Zeitung še vedno prepričani v žensko hladnokrvnost, krutost in nasilnost ob opisu detomora dvojčkov, ki sta bila najdena na »tipičnem kraju zločina« - v stranišču: »*Kdo bi verjel, da lahko v naših, razsvetljenih, vseh predsodkov očiščenih časih, še obstaja ženska, ki premore toliko okrutnosti, da umori svojega otroka. In to v času, ko je naš vladar ustanovil za takšne ženske najdenišnico, kjer lepo poskrbijo za takšne otroke.*«[60] V kakšnem drugem kazenskem primeru z drugačnimi okoliščinami pa bi se lahko ženska zaradi svoje šibkejše narave izognila sumu o njeni krutosti.[61]

Zaradi redkih ohranjenih sodnih protokolov ne moremo govoriti o deležu detomorov v primerjavi z drugimi delikti žensk ali delikti na splošno.[62] Četudi gradiva ne bi primanjkovalo, so se nekateri primeri detomorov kljub grožnji s kaznijo končali brez vpletanja sodišča.[63] Očetje, ki so bili velikokrat neizsledljivi, so bili ponavadi rešeni neposrednega suma sodelovanja pri detomoru, razen če so preiskovanko napeljevali k dejanju. Tisti, ki so prišli pred sodišče, so bili kaznovani za kakšno drugo malefično dejanje, kot sta bila incest in zakonolom, in vsaj pri slednjem so bile kazni brez obremenilnih okoliščin bolj mile. Ker je sodnike zanimalo dejanje, ki je moralo biti kaznovano, je ob umski in fizični prizadetosti matere glavni osumljenec postal oče.[64] Seveda pa je prvi sum padel na mater, mogoče tudi zato, ker je bilo rojevanje stvar žensk, četudi javni dogodek.[65]

Niso pa bile seveda vse nezakonsko[66] noseče ženske detomorilke. V večjih mestih tako ni bilo nič neobičajnega, da se je na vratih bogatega meščana ali pred samostanskimi vrati znašel novorojenček, ki so ga brez večjih birokratskih ovir po prvi krščanski dolžnosti – krstu oddali v roke meščanskega špitala, ki je z odlokom mestnega sveta dobil denar za njegovo oskrbo.[67] Lažje je bilo tudi oditi v drugo okolje in tam roditi, tako kot je to nameravala Barbara Pajer. Služkinja z nezakonskim otrokom pri bogatih meščanih je od otrokovega očeta s pomočjo tožbe zahtevala denar za njegovo preživljanje.[68]

[58] ARS, AS 1080, šk. 11, fasc. 14, proces 1779, Examen testum.
[59] Hammer, Kindsmord... , str. 35 – 37.
[60] Laibacher Zeitung, 16. 11. 1787.
[61] Carpzov, vp. 27 in Wunder, »Weibliche«..., str. 43.
[62] O detomoru kot izključnem malefičnem dejanju žensk pišeta Wunder (»Weibliche«..., str. 43) in Rabin (Bodies..., str. 72). Na apelacijsko sodišče so med letoma 1787 in 1800 poslali 7 primerov detomorilk s Kranjske (Hammer, Kindsmord..., str. 413- 427).
[63] Upravnik gospostva Poljane je tako inšpektorja posesti prosil, da bi obsodil detomorilko le na zapor v deželskem sodišču. Bila je hči enega od županov sosesk in mentalno zaostala (bila je »kot otrok«) ter ni bila sposobna, da bi prišla do ljubljanske prisilne delavnice (ÖStA, Fürstlich Auersperg'sches Familienarchiv, A – 8 – 3, con. 2, 12. 10. 1782).
[64] Kljub temu, da je Karolina pisala o detomorilkah (CCC, art. 131 – 133) in so bile v Terezijani kot detomorilke predstavljene neporočene dekle (CCT, art. 87, § 2), pa je v kranjskih primerih obsojen tudi otrokov oče kot edini detomorilec (ARS, AS 746, fasc. 26, 1771).
[65] Čeprav so v nekaterih zdravilnih bukvah obstajali nasveti, kje bi se moral v času poroda nahajati otrokov oče (Möderndorfer, Ljudska medicina, str. 310).
[66] V Kranju so nezakonski otroci predstavljali npr. 1,53 % vseh rojstev (Štuhec, Družina..., str. 286).
[67] Npr.: ZAL, 489, Gerichtsbuch 1769, pag. 31.
[68] Npr.: ARS, AS 783, fasc. 55, 30. 5. 1785.

Maca Jogan

OPRAVIČEVANJE PODREJENEGA POLOŽAJA ŽENSK DO ZAČETKA DRUGE SVETOVNE VOJNE NA SLOVENSKEM

»Žena more vladati svet ... iz zatišja domače hiše.«

JOGAN Maca, dr., red. prof., Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva ploščad 5, SI - 1000 Ljubljana, Maca.Jogan@uni-lj.si

396.1(497.4)"18/19"

OPRAVIČEVANJE PODREJENEGA POLOŽAJA ŽENSK DO ZAČETKA DRUGE SVETOVNE VOJNE NA SLOVENSKEM

Podobno kot povsod po Evropi se je v zadnjih desetletjih 19. stoletja na Slovenskem začelo širiti družbeno »zlo« - zahteve po odpravljanju diskriminacije žensk in po izenačevanju z moškimi glede ekonomskih, socialnih in političnih pravic. Prispevek je osredinjen na predstavitev načinov opravičevanja podrejenosti in udomačenosti žensk, ki so se razvili proti koncu 19. stoletja in utrjevali do začetka 2. svetovne vojne, spodbujeni s potrebo nosilcev moči, da bi z vsemi razpoložljivimi sredstvi branili »pravi« red in preprečevali »nenaravni kaos«, ki naj bi ga prinašala enakopravnost spolov.

Ključne besede: diskriminacija žensk, identiteta žensk, neenakost spolov in tisk, znanost in ženske

JOGAN Maca, Ph. D., Full Professor, Faculty of Social Sciences, Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana, Maca.Jogan@uni-lj.si

396.1(497.4)"18/19"

Justifying the Inferior Position of Women in Slovenia before the Second World War

As was the case in the rest of Europe, the last few decades of the 19th century saw the spread of a new social "evil" in Slovenia – the demand to do away with discrimination against women and to make their position equal to that of men in terms of their economic, social and political rights. The article focuses on the methods for justifying the inferiority and domesticization of women which occurred at the end of the 19th century and was strengthened before the Second World War, encouraged by the need of those in power to use all available means to defend the "right" order and prevent the "unnatural chaos" apparently brought about by equality of the sexes.

Key words
discrimination of women, identity of women, inequality of sexes and press, science and women

1. UVOD

Podobno kot povsod po Evropi se je v zadnjih desetletjih 19. stoletja na Slovenskem začelo širiti družbeno »zlo«, kot so nosilci moči označevali radikalna gibanja za večjo pravičnost in odpravo izkoriščevalskega kapitalističnega reda v družbi. Ena od najhujših sestavin »zla« in najbolj »svoboduharskih« zahtev za spreminjanje družbene urejenosti je bila tudi zahteva po odpravljanju diskriminacije žensk in po izenačevanju z moškimi glede ekonomskih, socialnih in političnih pravic. Kolikor bolj so se krepile zahteve po enakopravnosti spolov, toliko večja je bila potreba, da bi z vsemi razpoložljivimi sredstvi branili »pravi« red in preprečevali nenaravni »kaos«. Vstop žensk v politično odločanje, v visoko izobraževanje, enako plačilo za enako/primerljivo delo, razpolaganje z lastnimi reproduktivnimi zmogljivostmi in kakršnokoli izražanje nepokorščine do obstoječih (pravnih in moralnih) pravil – vse to so bili izzivi, ki so sprožali silovite reakcije na vseh tistih področjih, ki so (bila) relevantna za oblikovanje pravilne moralne usmeritve ljudi.

Ker je že potekala sekularizacija, so tradicionalno ustanovo moralnega nadzora (cerkev) dopolnjevala zlasti javna občila in znanost, ki se je vedno bolj uveljavljala kot ključna utrjevalka družbenega reda. To pa ni pomenilo, da katoliška cerkev ne bi bila izjemno močno dejavna in si z organiziranimi oblikami prizadevala za ohranjanje tradicije. To vlogo je opravljala zlasti Leonova družba (ustanovljena 1896 s sedežem v Ljubljani), ki naj bi med Slovenci razširjala »načela prave filozofije«, kajti »*pamet človeška je v nevarnosti ... moderno socijalno življenje se goni za praznimi sanjami, od katerih se dajemo voditi ...*«[1]. Slovence naj bi ta družba prerodila in »jih osvobodila ...«, kajti »*kamorkoli se torej ozremo, povsod se bije boj vede zoper vero*«.[2] Kot najhujši vir vsega hudega, kot »sovražnik« je bil jasno določen »materializem«.

Neposredne utrjevalke moralnosti in njene neločljive določilnice – vere – ter najbolj odgovorne za moralni red so bile ženske - matere. Zato so postale tudi središče javnega govora o upravljanju z moralnostjo, prizadevanja za njihovo »ujarmljanje« pa so postala pomembna sestavina »duha časa«. Kakšni priročni recepti za »dobre matere« in sploh »dobre ženske« so »bili v zraku« na Slovenskem konec 19. in v prvi polovici 20. stoletja, bomo spoznali iz množičnega tiska in sociološkiih razlag.

2. TISK KOT (SO)USTVARJALEC PODREJENEGA POLOŽAJA ŽENSK

V usmeritvi množičnega komuniciranja zlasti konec 19. stoletja lahko odkrivamo kristalizacijo androcentrizma ob vseh pomembnih vprašanjih vzpostavljanja sožitja med ljudmi in zagotavljanja obstoja in varnosti posameznikov. Glavna vira za (re)interpretiranje družbene urejenosti in za utrjevanje ideologije spolne hierarhije sta bila zgodovinsko preskušena teološka razlaga in socialna doktrina katoliške cerkve, kakor tudi v tem času vedno bolj močna družbena znanost, npr. sociologija, ki je bila na Slovenskem tudi v tesni zvezi s prvim virom.

Definiranja prave podobe žensk, kakršna zasledimo v tisku, so temeljila na teh ključnih predpostavkah: a) da je svet pokvarjen in da ga je mogoče zboljšati z moralnim preoblikovanjem ljudi, ki mora potekati v skladu z božjim načrtom, ki zahteva hierarhijo v »družabnem organizmu« nasploh, posebej strogo pa še hierarhijo med spoloma; b) da je človek po naravi grešno, zlo bitje, zaradi česar je potrebna ustrezna vzgoja (s čimer se je opravičevalo družbeno prisilo in/oziroma prisilno oblikovanje posameznikov po meri nosilcev moči) in c) da je ženska enako (poročena) žena (=mati) in da je po naravi (definirani že v »božjem načrtu«) odvisna od moža (moškega).

Vsa poveličevanja in opevanja družine so temeljila na očiščenih podobah družine in zakonske zveze. Iz realnih znotrajdružinskih odnosov so bila izključena vsa tista učinkovanja družbene strukture, ki so nasprotovala idealizirani podobi družine kot prostora harmonije, uživanja in vira altruizma. Prevladujoče enostranske predstave o domu in družini so iztrebljale vedenja, temelječa na osebnih izkušnjah večine žensk in pomagale pravilno usmerjati tudi upravljanje čustev. Nasproti morebitnim upornostim in zahtevam po spremembah je velik del naporov oblikovalcev množične zavesti usmerjen v razvijanje ponižnosti in pokornosti v imenu strahu božjega. Za to je zlasti skrbela katoliška cerkev tudi z različnimi organiziranimi oblikami delovanja. Ena takšnih oblik je bila Marijina družba, ki se je zlasti utrdila v prvih dveh desetletjih 20. stoletja. »*Zdaj pa na Slovenskem ni organizacije tako mnogoštevilne, in tako mogočne, kakor je marijanska*«, je nedvoumna trditev v »Kratki zgodovini M. D.«.[3]

Glede na znano definicijo ženske vloge, ki izhaja iz Marijinega »Fiat!«, je bila dolžnost članov/ic MD razširjati »pravo« vero in »apostolsko delovati« ter reagirati na morebitne dvome ali zahteve po spremembi ženske podrejenosti. Sprijaznjenje z obstoječim stanjem je bilo cilj, h kateremu je tisk prispeval sistematično in razčlenjeno glede na ključne sestavine ženske identitete in družbene vloge. Ker se ne moremo spuščati v mnoge podrobnosti,[4] si oglejmo ključne značilnosti produkcije lika in vloge ženske.

---

[1] Anton Mahnič (1895). »Leonova družba«. *Rimski katolik* (str. 153-164; tu: 153-156).
[2] Aleš Ušeničnik (1897). »Leonova družba«. *Katoliški obzornik* (str. 1-9; tu: 6).
[3] V *Molitveniku za Marijine družbe* iz leta 1920, str. 3.
[4] Glej Maca Jogan (2001). *Seksizem v vsakdanjem življenju*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede. Str. 7-44.

2.1 Ženska – verna, sramežljiva in koristna

Na podlagi analize vsebine splošnega afirmativno usmerjenega tiska od sredine 19. stoletja naprej je mogoče sklepati, da do sedemdesetih let prevladuje molk o tistih problemih, ki so se pojavili z ženskim vprašanjem. Kolikor ženske pred tem vstopajo v medijsko produkcijo, nastopajo kot naravni instrumenti reda, ki se (spet naravno) začenja v družini. Obravnave žensk so usmerjene k utrjevanju samoumevnosti obče družbene hierarhije s poudarjanjem ženske podrejene domestificirane pozicije in posebne vloge pri »izreji« - rojevanju in oblikovanju ljudi ter z oživljanjem edinega pozitivnega lika Device Marije. Takšna usmeritev pa se je v zadnjih desetletjih 19. in v začetku 20. stoletja okrepila in je prihajala toliko močneje do izraza, kolikor bolj so se pojavljale kritične presoje obstoječe urejenosti in kolikor bolj so postajale ženske »nesramožljive« v javnosti.

Zmanjševanje »sramožljivosti« nasploh in zlasti pri ženskah je bilo spodbujevano z bolj liberalno usmerjenimi mediji, ki so v bistvu ustvarjali vprašljivost o obstoječi urejenosti. Zato je ob izteku 19. stoletja v presoji pozitivnih in negativnih dosežkov tega stoletja posebej poudarjeno: *»Omika, šole, društva, knjige, časniki - kolikor so te reči z dobrim vred med Slovence hudega zanesle! Kaj se vse piše sedaj v slovenskem jeziku! Odkar Slovenci živimo, se naša mila beseda ni tako nemilo rabila, kakor danes.«*[5] Ob prepričanjih, da je ogroženo samo zdravje (in sploh obstoj) naroda, so se začeli v afirmativnem tisku posebej posvečati odpravljanju teh zlih pojavov, in sicer tako, da so se usmerili na ključno vprašanje: kako pravilno vzgajati ljudi, da bi bili spet ponižni, »pravi možje« in »prave žene«, ko pa so postale »odgojevalke« preveč predrzne. J. Ciperle[6] npr. sklepa: *»predrzne so naše zdanje ženske, druzega nič.«* Ob prepričanju, da je ravno družina tista, ki nauči ponižnosti in pokornosti, se je zato velika pozornost začela posvečati revitalizaciji »prave« podobe žensk kot glavnih prenašalk moralnih lastnosti; ravno zaradi te ključne vloge so »predrzne« ženske lahko zelo nevarne in škodljive.

Ženska je bila v drugi polovici 19. stoletja do te stopnje domestificirana, da je bila razumljena kot koristna,[7] vendar je bila vrednost njene koristnosti - merjena v denarju - v vsakdanjem življenju pogosto pod koristnostjo živali; živali so namreč imele neko trdno določeno (in tudi koristnosti primerno) tržno ceno. Kot primer za takšno razumevanje žensk lahko navedemo razlago, ki je spremljala karikaturo v *Novicah*.[8] Kmetič razlaga »dohtarju«, ki je prišel domov na obisk: *»Za bolno ženo in telico sim vas naprosil, gospod, da mi kaj svetljete. Narpoprej pa prosim kaj za telico, gospod.«*

Vzdrževanje žensk je moralo biti sorazmerno poceni (seveda velja to za večino žensk, ne za tiste, ki so bile zaradi socialnega prednostnega položaja po definiciji drage). Kolikor so ženske zaradi poudarjanja svoje vnanjosti postajale drage (ali bi utegnile postati drage), so jih[9] brž podučili, da je »lišpanje potratno« in nevarno za poštenje žensk. Ob zahtevani cenenosti in skromnosti v oblačenju pa so se morale ženske odlikovati po nekaterih drugih »naravnih« lastnostih, ki so vidne že v samih kretnjah in telesnem videzu. Kot ključna lastnost je bila določena (in zahtevana) ponižnost in izražanje prek moškega (reprezentanta). Tako J. Ciperle[10] v razpravi »Ženska vzgoja« izrecno podučuje: *»Ženska, bodi ponižna! Ti rasteš in se krepiš le s svojim možem in ti padeš in se rušiš le s svojim možem.«* Že samo pomišljanje, da bi dekleta lahko bila »predrzna«,[11] je izrazito »nenravstveno« početje, ki pa je bilo pojasnjeno s pomanjkanjem vere.

Na tem temelju je J. Ciperle tudi svaril ženske pred negativnimi posledicami, ki izhajajo iz izobražene (učene) ženske, v tem zaporedju: učena ženska (prej ali slej postane) - neverna ženska (ki je tudi hudobna, zato postane tudi) - nesramnica (ki ni sposobna za telesno delo, zato postane) - ženska, ki se peča s »horicontalnim rokodelstvom« (= vlačuga, kurba).[12] S tem je ustvarjena najbolj moralno negativna in zastrašujoča podoba ženske, ki (lahko) nastopa kot navezni okvir za

[5] *Domoljub*, št. 1: 3. januar 1901, str. 2, 3 - *»Beseda slovenskega ljudstva«.*
[6] *Učiteljski tovariš*, 1884, str. 115.
[7] M. French to označuje kot »delovna žival«. Marilyn French (1985). *Jenseits der Macht*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt.
[8] Novice, 1852, str. 413.
[9] *Novice,* 1855, str. 22.
[10] *Učiteljski tovariš,* 1883, str. 354.
[11] Četudi le na ravni misli in »nespodobnega besedovanja« – *UT,* 1883, str. 372.
[12] Ibidem, str. 145-146.

prepričevanje o edino moralni in »pravi« podobi ženske. Merilo za moralno pravilnost v oblikovanju identitete ženske in za vse njeno - zlasti vzgojno delovanje - je zgolj vernost, ki pa ima že vključene izločevalne mehanizme, tako da ne more (in ne sme) priti do presojanja tega merila samega; prestop tega merila je namreč že vnaprej stigmatiziran kot najhujša nemoralnost in zlo.

Kljubovalnost nasploh, zlasti žensk, je deležna posebne obsodbe, ki jo nazorno kaže pesem »Huda žena«,[13] v kateri je svarilo ženskam: »*Oj ljube, pomnite, žene: spoštujte, slušajte, može.*« Opravičevanje (legitimizacija) zatiranja ženske samostojnosti in kljubovalnosti ima še dodatno opravičilo - razlago o ženski primarni zli naravi.

Ženska je tako npr. v tisku večkrat predstavljena kot hudičeva stvaritev po sebi, s čimer je opravičena posebna skrb cerkve (in drugih kontrolnih in urejevalnih institucij) zanjo. Ženska kot hudič pa nastane takoj, ko je »okužena« z nevero ali celo postane nevernica. Takšen način določanja žensk kot po-sebi-zlih-bitij zasluži, da ga nekoliko pretresemo, predvsem zaradi tega, ker je po svoji strukturi tipičen, po vsebini pa je tako globoko vkoreninjen, da deluje kot naraven. Po strukturi sodi v tisti tip razlaganja, ki so se ga posluževali (oziroma se ga poslužujejo) nosilci moči in določevalci institucionalnih zamejitev prostorov svobode za vse (podrejene) vselej, kadar je (bila potencialna ali dejanska) nevarnost, da bi se meje spremenile. V razlagi so pripisovane nakopičene negativne lastnosti tistim, ki hočejo (so hoteli) spremembe institucionalne urejenosti, s čimer se (oziroma se je) ustvarja(l) strah (in nelagodje) pred morebitno spremembo.

Tako je npr. želja po begu od lakote postala lakomnost, želja po minimalnem odločanju o svojem življenju je postala raz-uzdenost (in razuzdanost), želja po drugačnih merilih je postala želja po ne-moralnosti, želja po odločanju o rojstvu otrok je postala želja po abortusih (=umorih), želja po dosegi vsaj tistih pravic, ki so jih že imeli »gospodarji« na družinski ravni, je postala želja po pomožačenju, itd. V slovenskem tisku je želja žensk po dostopu do znanja bila razglašena kot želja po destrukciji (največje dobrine) družine, torej je bila zares nekaj »nagnjusnega« in nemoralnost porajajoča. Prava nravnost bi bila dosežena, če bi se ženske bolj oblikovale in zgledovale pri pozitivnem liku - Devici Mariji.

2.2 Devica Marija - izhod iz pokvarjenosti

Marija je definirana kot »podoba serčne poterpežljivosti«,[14] na kateri sta »imenitni« zlasti dve reči: »*I. Marijino veliko terpljenje in II. Njena čudapolna ljubezen do terpljenja.*« Zato velja vsem klic: »*Kristjani, učimo se od Marije voljno, ter vdano nositi križ življenja!*«.[15]

Glede na pomembnost lika Marije za vsakdanje obnašanje žensk, se moramo pomuditi pri presoji njegove strukture in funkcije. Ob poudarjanju vrlin pozitivnega identifikacijskega lika za ženske se je namreč mogoče vprašati, ali je morebiti naključje, da ima prav ta lik takšno hierarhijo osebnostnih lastnosti, ki je nasprotna običajni želeni hierarhiji (vrednot) pri ženskah (in sploh pri vseh ljudeh) v vsakdanjem življenju; zakaj je potreben ta zasuk in čemu služi takšna opredelitev.

V odgovoru izhajam iz prepričanja, da zagotovo nihče nima rad trpljenja in da si nobeno zemsko človeško bitje ne želi trpeti (kakršnekoli muke: od pretirane obremenjenosti z delom, lakote, žeje do ponižanj, osamljenosti, itd.); mora pa trpeti, če je k temu prisiljeno (vzroki so človeško različno obvladljivi, obvladljivost pa je povezana s socialnim položajem in spolno pripadnostjo) in če ni drugega izhoda. Za ženske nasploh lahko sklepam, da je s strani »relevantnih« določevalcev pomenov in smiselnosti vsakdanjega življenja pričakovano trpljenje toliko večje, kolikor večja je njihova dominacijska obremenitev.[16] Ker pa je ta za večino žensk neločljiva sestavina njihove »prave« vloge, je potrebno, da ženske na (lep) način to sprejmejo kot svojo »usodo«. To pa se zgodi tako, da ponotranjijo tiste lastnosti, ki jih ima (zanje edini pravilni) pozitivni identifikacijski lik.

---

[13] *Dom in svet,* 1890, str. 336, 337.
[14] Kot jo npr. že v naslovu opeva *Slovenski prijatel,* 1882, str. 156.
[15] Ibidem, str. 198.
[16] Več o tem: Maca Jogan (1990). *Družbena konstrukcija hierarhije med spoloma*. Ljubljana: Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo. Str. 42-45.

Zato gotovo ni naključje, da Marija pooseblja ljubezen do trpljenja in praktično mirno prenašanje trpljenja. Trpljenje (zemsko) dobi namreč kot inherentna lastnost pozitivnega lika in ideala avreolo želene in celo nujne lastnosti za srečo in afirmacijo vsake posameznice. Trpljenje, ki je zemsko skusljivo za večino (seveda zelo diferencirano glede na prej omenjene določilnice), postane prek nezemskega identifikacijskega lika ne-trpljenje, se torej odpravi, izniči na ravni individualne presoje in definicije lastne situacije. S tem postane trpljenje samoumevno, znosno in vir iskanja odrešitve, ki pa je dosegljiva samo in edinole tako, da se sprejme ta primarna lastnost pozitivnega lika.

Torej tisti način bivanja, ki je za večino (bil) trpeč, dobi poseben sijaj in privlačnost, s čimer postane bolj sprejemljiv in ga je laže prenašati. S to izjemno prefinjeno legitimizacijo vsakdanjega konkretnega raznovrstnega trpljenja (neželene lastnosti, zlasti kadar gre za njeno neenakomerno kopičenje ob oseh spolne in razredne pripadnosti) so v bistvu že opravičeni vsi tisti postopki, ki so (bolj ali manj vidno) zagotavljali vsestransko podrejenost žensk in njihovo delovanje v vlogi sredstva.

Zgolj kot prispevek k pozitivni moralnosti so zato videti vse tiste interpretacije vloge ženske, ki so utemeljevale in zahtevale njihovo popolno podrejenost - zlasti v družini. Ravno s sklicevanjem na to »celico družabnega organizma« se je zagovarjala izključitev žensk iz javnosti na tistih področjih, ki bi dolgoročno utegnila biti destruktivna za institucionalni red (kot so zlasti politika, izobraževanje, znanost), in ker se je z vlogo v družini zagovarjala tudi podcenjenost ženskega dela zunaj družine. Redo-ljuben tisk je razširjal takšne razlage, ki so utemeljevale zahtevo po tem, da mora tudi podrejanje postati notranja potreba vsakega posameznika (se razume tistega, ki se mu je treba podrejati).

K opevanju »keršanske« vere kot najpomembnejšega vira (pozitivne) moralne drže (nravnosti) in glavnega lika za identifikacijo žensk je (od sredine 19. st.) veliko prispevala *Zgodnja Danica,* »katoliš cerkven list« (kasneje samo *Danica*). V pesmih je vabljivo in dopadljivo poveličevala lik Marije, kar je bilo očitno v skladu z zahtevami in pričakovanji oficialne hierarhije katoliške cerkve, kajti papež Pij IX. je 8. decembra 1854 slovesno razglasil dogmo o brezmadežnem spočetju Device Marije. Ideal Device Marije, ki naj bi (in tudi v povezavi z drugimi institucionalnimi področji v veliki meri je) uravnaval vsakdanje življenje žensk, je s to razglasitvijo dobil dodatno težo, ki je prispevala k učinkovitejši produkciji strahu, k povečevanju bogaboječnosti pri ženskah. Še bolj trden temelj je dobila v ta lik vključena njegova nedosegljivost za realne zemske ženske. Večna nezmožnost popolne identifikacije (kajti nobena ženska ni mogla izpolnjevati božjih zapovedi o rojevanju po Marijinem vzorcu!) pa je bila pozitivno učinkovita, ker je krepila strah in občutek krivde ter pripravljenost na različne »zapovedi božje«, da bi se zmanjšala krivda (zaradi nepopolnosti). Tako se je »mehčala« (avtonomna) volja in se ustvarjala motivacijska podlaga za sprejemanje »trdih« zahtev vsakdanjega življenja ob hkratnem zaupanju v pravilnost in pravičnost obstoječe urejenosti življenja.

Na ravni individualne zavesti je v primeru porajajočega se obupa, rahljanja zaupanja v opravičenost obstoječe urejenosti in morebitne neposlušnosti spet nujno vedno navzoča Marija - »pomočnica kristjanov«.[17] Marija - inkarnirana v različnih podobah - je tista, ki razbremenjuje posameznika, ki ga odvezuje občutka krivde in različnih grehov. Olajšanja so merljiva in ulovljiva z vsakdanjim zdravim razumom - npr. 100 dni odpustka dobi, kdor svetinjico »*čistiga spočetja Marije Device pobožno kušne ...*«[18] Seveda je pogoj, da Marija pomaga, da je človek veren (veren pa mora biti, da je sploh sprejet kot normalni človek med »ovčice božje«); potem je odrešitev vedno tu, vselej se lahko popravi nepravičnost, ponižanja, trpljenje. Na ta način se na ravni individualne osebnosti popravljajo in odpravljajo različni primanjkljaji, ki jih povzroča (navidez neosebna, ker so nosilci moči in institucionalnega reda samo njeni »sluge«) družbena struktura.

Tisk je opeval in ženskam približeval pozitivni lik ob hkratnem svarjenju pred negativnim. Nasproti »prave« linije življenja je grozljiva podoba ničevosti, so najhujše muke, ki jih gotovo ni prijetno prenašati; bolje je primarno žrtvovati samostojnost in se obnašati v skladu z idealom (četudi je *per se* v celoti nedosegljiv), kot zaiti v »alternativo«. V pesmi »Duša Jezusu«[19] je to slikovito in prepričljivo izraženo: »*Brez tebe, Jezus! sem zgubljena; Brez tebe ni mi moč živeti, ...*«.

[17] *Zgodnja Danica,* 1860, str. 2.
[18] *Zgodnja Danica,* 1860, str. 120, 121.
[19] Radislav, *ZD,* 8. mali traven 1870, str. 105.

Kakršnokoli delovanje (tako v spolnosti kot v izpolnjevanju - hišnih - del, ali pri pridobivanju znanja), ki bi odstopalo od strogo določenega božjega načrta, je »sužnost hudiču«. Da bi se pa tega obvarovala, mora ženska stremeti k svojemu idealu. Lik Device Marije (kot personifikacije družbeno želenih in obveznih lastnosti), ki je bil tudi z estetskega vidika običajno zelo privlačen in ki učinkuje celostno z neločljivo povezanostjo dveh protislovnih funkcij: obremenjevalne (določevalne) in razbremenjevalne, je v tisku nastopal mnogofunkcionalno: Marijo so postavljali v kontekste, ki so ustrezali času. Uporabljali so jo zelo pragmatično zlasti za boj proti brezvercem in »zlu« (kar je v skladu s konstrukcijo njene omnipotentnosti, pripravljenosti, da vselej in povsod pomaga). Marija tako postane ob množičnih pojavih greha »žalostna mati«, obdana s »sovražnimi roji«, »mati - mučenica«, ki jo mučijo grešniki - »rablji«. Marija je hkrati največja tolažnica žensk (ki so bile prav z njenim likom vsestransko obremenjevane), tista, ki jih (enostransko) duhovno razbremenjuje. Mnogostransko obremenjevanje se je za žensko zlasti pojavilo s sklenitvijo zakonske zveze, ko si je ženska izbrala »težaven stan«. S tem je pravzaprav vstopila v trpljenje, ki je tudi javno omenjeno, vendar je zraven navedena tudi varovalka in tolažnica, hkrati pa obljuba spremembe statusa v nebesih (postala bi prava kraljica!). O tem jasno govori npr. pesem MD »Ob poroki«:[20] »*Težaven stan si si izbrala,/Marija bo te varovala!/Spremenil venec ta poročni/se v trnjevo ti krono bo./O naj kdaj Bog ti vsemogočni/nebeško krono da za to!*«

Opozoriti je treba, da je bil dejanski položaj večine žensk – opevanih kot »angelov doma« ali »kraljic družine« - bliže delovni živali, kot za položaj žensk konec 19. stoletja v industrijskih državah ugotavlja M. French.[21] Oznake kot »angel« ali »kraljica« pa so brez dvoma odigravale pomembno vlogo v izravnavanju med resničnim in možnim položajem večine žensk, kajti z dodelitvami teh oznak so bila povezana tudi pričakovanja o neposrednih dejavnostih in mejah čustvenosti: angeli morajo biti samo dobri (sicer se preoblikujejo v svoje nasprotje), kraljice so navadno zadovoljne, se ne srdijo nad svojim položajem. Ergo - tudi ženska naj ne bo nezadovoljna, kaj šele, da bi bila jezna, ali da bi svoj srd izražala v javnosti. Posledica takšnega upravljanja z moralnostjo in pravilnostjo je bila vdanost žensk (v deprivilegiranih položajih) v usodo, sprijaznjenost z večkratno neugodnim stanjem. M. Brezar to jasno izraža: »*V splošnem prenaša žena delavka tiho in vdano svojo usodo ....*«.[22]

2.3 »Hiša je njen svet - ne delajmo pač žensk vsegavednih!«

V tisku, ki je konec 19. stoletja branil pozicije »auktoritete«, je bila ženska definirana kot nasprotje moškemu (kot bitje skoncentrirane čustvenosti versus razumskemu, kot družinsko bitje versus javnemu, družbenemu); opredelitve pa so opirali na »Stvarnikovo voljo«. Preprosto povedano, »*žene prva dika je pa milo, plemenito srce*«, medtem ko je »*Stvarnik moškega odličil pred žensko z višo razumnostjo in bistrostjo*«, kot je poudarjal A. Mahnič, ki je precej pozornosti namenil teoretičnemu utemeljevanju hierarhije med spoloma.

Hierarhija pravilnih spolno različnih lastnosti v teoretski razlagi je pri Mahniču temelj za opravičevanje praktične hierarhije in dominacije moškega v vsakdanjih odnosih. »*Mož je po svoji razsodnosti poklican, da zavzame v društvu više mesto, da vlada.... žene poklic je pa, da z rahlostjo in milobo moža miri in meči, da vglaja, kar bi znal biti preresen in prestrog... Nikdar se ne more človeško društvo vspešno razvijati, ako prevržemo ta red postavivši ženo z možem na isto ali celo na višo stopinjo, kaker je gorje človeku, kateri se da voditi slepemu čutu, ne pa preudarni razumnosti... Žena deluj privatno, deluj v ožjem krogu družine, a v javnost ne zahajaj!... Žena v javnosti - molči!*«[23]

Glede na določeno primarno družinsko delovanje žensk kot edino naravno (mati=ženski poklic) je razumljivo, da je v redo-ljubnem tisku njihovo kakršnokoli vstopanje v javnost (v izobraževanje, »višja dela«, v politično odločanje) neprimerno in v nasprotju z »naravo«. V skladu z »naravo« je samo toliko, kolikor pomaga krepiti to pravo »naravo« (torej spolno diferencirano, ustrezno izobraževanje za gospodinjska in njim blizka dela, vključevanje v katoliške politične organizacije in

[20] Ibidem, 2. kitica, str. 419.
[21] Marilyn French, (1985). *Jenseits der Macht*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt. Str. 310.
[22] Marija Brezarjeva (1926). »Žena delavka«. V: Minka Govekarjeva (ur.) *Slovenska žena* (253-258). Ljubljana: Splošno žensko društvo. Str. 255.
[23] *Rimski katolik,* 1891, str. 24-26.

društva, ipd.), brez katere ni »najslajše vezi« med ljudmi – ljubezni.[24] A. Mahnič zahteva npr. »*da se ženski da tista izobrazba, katero zahteva njena narava, pa njen poklic v društvu*«.[25]

Ženske zaradi svoje »narave« ne morejo vstopiti v resno znanost, ker jim po Mahniču gre le za »dozdevno učenost«, ker so nečimrne in ker morajo biti »cvetje in poezija življenja« - torej naj služijo kot sredstva za fizično in duhovno kozmetizacijo reda »terdoserčnih« moških (lepe pupice za potrebe nosilcev razuma in za razmnoževanje nosilcev razuma). Razumljivo je, da so za A. Mahniča zahteve po večji enakopravnosti plod »najabsurdniše teorije«, ki so jih vnesli socialisti in »njih zavezniki - masoni«.[26]

A. Mahnič je - nasprotno od razsejevalcev »absurdnosti« - tako olepševalno definiral in poveličeval, malikoval (fetišiziral) pravo področje dela žensk: »*Družina je torej in ostane glavno torišče ženskega delovanja. Hiša je njen svet;... In iz tega svetišča poganjajo dandanes žensko - iz tega svetišča, ki je, ako razume svoj poklic, zanjo pravi zemeljski raj, si želi tudi ona ven - v javnost!*«[27] Vendar je to docela zmotno, kajti »*žena more vladati svet, ne da bi zahajala v svet - iz zatišja domače hiše.*«[28]

Še bi lahko navajali primere in prikazovali značilnosti, ki jih je »pravilno« usmerjeni splošni tisk določal in razširjal kot ženske ali moške »naravne« lastnosti. Skupni imenovalec vsem je potreba, da se »naredi« primerno žensko in moškega, skladno s cilji, ki so jim odmaknjeni, vendar je doseganje teh ciljev merilo za njihovo zemsko uspešnost in srečo. Ženska=mati (neposredna materialna ali duhovna), njeno kraljestvo je družina, to je formula, ki je določala presojo vseh zmožnosti, in ki jo je prevladujoči tisk permanentno utrjeval in s tem vplival na reprodukcijo spolne in razredne dominacije.

Strogi nauki za vstopanje žensk v javnost so bili izraz strahu, da bi se zamajal cel sistem oblasti in gospodovanja. In ker so ženske večinskih plasti tisti zadnji najpomembnejši člen, je bilo potrebno dodatno utemeljevanje in zagovarjanje pokornosti in stroge hierarhije. Jedro za to početje je bila sveta družina in na podlagi razporeditve moči v njej je bilo mogoče zahtevati toliko večje spoštovanje oblasti, kolikor nižje je bil kdo po svojem socialnem statusu. »*Čim nižji je kdo po svojem položaju, toliko bolj mora spoštovati auktoriteto,*« je bil npr. popolnoma jasen A. Mahnič.[29]

2.4 Posodobljeni androcentrizem v prvih desetletjih 20. stoletja.

Medijska produkcija spolno (ne)enakih identitetnih vzorcev je do konca druge svetovne vojne potekala v okviru konfrontacije med dvema temeljnima idejnima in vrednostnima ter političnima usmeritvama: na eni strani strogo in dosledno androcentrično seksistično usmerjenostjo, na drugi pa že delno emancipacijsko usmerjenostjo, katere nosilec je liberalni in radikalni (splošni in že ženski) tisk. Kot ugotavlja S. Amon,[30] je šlo v tej konfrontaciji za izrazito premoč »klerikalne publicistike«. Ti dve relevantni usmeritvi in dimenziji družbene dinamike sta ujeti v analizo vsebine dnevnikov *Slovenec* in *Slovenski narod* za obdobje pred prvo svetovno vojno ter *Slovenca* in mesečnika *Ženski svet* za obdobje med vojnama.

Izsledki kvantitativne in kvalitativne analize vsebine *Slovenca* in *Slovenskega naroda*[31] kažejo, da sta oba časnika utrjevala predvsem androcentrično »naobrazbo«, čeprav je *Slovenski narod* bil nekoliko bolj liberalen glede razumevanja »prave« vloge žensk. V obeh časnikih je prevladovalo seksistično produciranje vloge ženske kot matere in gospodinje, vendar ne več neposredno, temveč večinoma posredno, zlasti preko oglaševanja. Direkten nagovor žensk je začel stopati v ozadje, v ospredje pa posredno napeljevanje k »pravim« vzorcem, ki pa so se razvejili v dve temeljni prevladujoči podobi: ženska kot mati in ženska kot zapeljivka (lepo, mlado, zapeljivo, privlačno telo). V

[24] Ibidem.
[25] *Rimski katolik,* 1894, str. 59.
[26] *Rimski katolik,* 1894, str. 56.
[27] *Rimski katolik,* 1894, str. 359.
[28] Ibidem.
[29] *Rimski katolik,* 1889, str. 559.
[30] Smilja Amon (1985). *Jugoslovanski tisk med obema vojnama*. Doktorska disertacija, Ljubljana: FSPN. Str. 144.

nasprotju s tradicionalno prakso in usmerjenostjo katoliških razlag, ki so potiskale spolnost in z njo povezano telesnost v funkcijo razmnoževanja (bioreprodukcije), se je z industrializacijo in množično proizvodnjo žensko začelo vedno bolj uporabljati kot priročno spolno-telesno bitje v oglaševanju, kot pripomoček za trženje (koles, kave, zobnih vodic, krem, šamponov, steznikov, vod za krepitev ženskih prsi, modrcev, itd.).

Takšno usmeritev lahko označimo kot posledico prilagajanja »duhu časa«, očitna pa je v obeh časnikih. Ženska vnanja podoba (ženska-kot-le-telo) se v obeh časnikih pojavlja na prvem mestu, zlasti opazno pri *Slovenskem narodu*, medtem ko je produciranje podobe ženske v *Slovencu* nekoliko manj »modernizirano«. Oba časnika sta delovala kot začetna utrjevalca potrošniške kulture na Slovenskem. Lepota, vitkost, mladost in seksualna privlačnost so postale vodilne vrednote v produciranju dopadljive ženske, ki je blizu Rousseaujevemu modelu ženske. S tem ko sta *Slovenski narod* in *Slovenec* uporabljala žensko za širjenje potrošniške kulture in fetišizacijo telesa, sta v bistvu pomagala utrjevati enostransko podobo ženske, ki so se ji v temeljih upirala radikalna ženska gibanja.

Posodabljanje *Slovenca* je ostajalo zamejeno v prostoru, ki ga je primarno idejno določala socialna doktrina katoliške cerkve, praktično pa težnja po ekonomski učinkovitosti s pomočjo propagande, v katero so vključevali žensko kot (moderno) sredstvo. Kljub temu, da se je *Slovenec* že očitno vključeval v modernizacijo z uporabo ženske telesne podobe, je v obravnavah ženske v zakonski zvezi in družini po eni strani obtoževal moderni svet, v katerem ženske izgubljajo »kraljestvo srca«,[32] po drugi strani - in predvsem - pa je iskal izhod v poudarjanju pravilno krščansko vzgojene ženske kot trpeče žene-žrtve, katere bedni položaj se popravlja z visokim spoštovanjem kot moralnim priznanjem (in sredstvom umiritve).

Razumevanje ženske kot žrtve pa ni ostajalo le pri splošnih navodilih in naukih, temveč je nastopalo kot temelj, iz katerega so se oblikovala različna praktična stališča glede zahtev, katerih cilj je bil zmanjšanje ženske podrejenosti in odvisnosti od moškega (moža). Tako se je *Slovenec* odločno upiral liberalnim (v *Slovenskem narodu* izraženim) zahtevam po možnosti razveze zakonske zveze z utemeljitvami kot npr. »*Ženska, ki demonstrira za ločitev zakona, je čisto protinaravna prikazen*«.[33] Podobno je *Slovenec* podpiral tudi tiste krščansko usmerjene organizacije in društva, ki so se trudili, da bi se po organizirani poti nadaljevala seksistična (patriarhalna) družbena urejenost ter da bi ženske delovale v prid svoji boljši gospodinjski in materinski vlogi.

V obdobju med vojnama je temeljna usmeritev *Slovenca* ostala nespremenjena in le rahlo posodobljena. Se je pa v tem času z *Ženskim svetom* že bolj jasno izoblikovala feministična medijska produkcija, čeprav je v veliki meri še ostajala ujeta v bipolarnost pri opredeljevanju ženske vloge (kar se kaže zlasti v prispevkih, ki so utilitaristično naravnani - dajanje nasvetov za gospodinjsko delo žensk), vendar z občutno nižjo stopnjo posebne moralo-tvornosti. Nastavki androginosti so ostajali na obrobju, kajti strukturno so imeli prednost androcentrično definirani in ženskam neprijazni vzorci delovanja pripadnikov družbe tako v zasebni kot v javni sferi.

3. SEKSIZEM V KATOLIŠKI SOCIOLOGIJI

Med katoliškimi sociologi so se z »ženskim« vprašanjem v prvih desetletjih 20. stoletja ukvarjali zlasti J. E. Krek, A. Ušeničnik, A. Gosar in J. Jeraj. S svojo »znanstveno« razlago so potrjevali in utrjevali – že z množičnim tiskom razširjene - moškosrediščne vzorce identitete in delovanja žensk, pri čemer so upoštevali vse ravni in področja življenja - od »narave« žensk, njihove vloge v družini in zakonu, preko njihovega položaja na področju plačanega dela, mesta v izobraževanju do mesta v politiki. Naj samo z nekaj ključnimi pojmovanji predstavimo (moško pristransko) opredeljevanje ženske identitete in vloge.[34]

[31] Maca Jogan (2001). *Seksizem v vsakdanjem življenju*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede. Str. 35-44.
[32] Npr. ugotovitev J. E. Kreka. *Slovenec,* št. 243, 24. 10. 1904.
[33] Slovenec, št. 65, 21. 3. 1906.
[34] Več o tem: Maca Jogan (1990). *Družbena konstrukcija hierarhije med spoloma*. Ljubljana: Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo. Str. 151-189.

»Natura« in »prava nravnost« sta temeljni izhodišči razlag pri vseh sociologih: npr. J. E. Krek - »*Natura zahteva, da je žena možu v pomoč*«,[35] ali J. Jeraj »*...moški mora vršiti moške naloge, ženska pa ženske ... vsako izenačevanje je njima in kulturi škodljivo ...*«,[36] ženska je namreč izrazito čustvena. A. Ušeničnik je poudarjal pomen družine, ki ji je »*že sama narava določila glavarja, očeta ... Prvi poklic žene – matere – in sploh najbolj naraven poklic žene ... je v rodbini: vzreja in vzgoja otrok ter gospodinjstvo ali pomoč pri gospodinjstvu ... žena je serce rodbine. Zato mora biti vsa skrb žene v rodbini*«.[37] Zelo natančno je definiral lastnosti žene v družini (»*... bodi ponižna, ustrežljiva, molčeča, skrbna za red in snago, ne prepirljiva in jezična ...*«) in priporočil možu, kako naj bo prijazen (vendar kot poglavar!). Tudi A. Gosar je razlago oprl na temeljno izhodišče, ko je izrecno poudarjal izključevalnost: »*Ali se odločimo za družino in družinsko življenje z neizogibno odvisnostjo žene od moža, ali pa se vnaprej odpovemo ideji pravega občestvenega sožitja vobče. Kake druge poti ni in je prav po naravnih pogojih človeškega življenja sploh ne more biti.*«[38] Nasprotje takšnega »naravnega občestva« je le razkroj, je le žena-spaka, izvrženka, ki ruši harmonijo skupne ureditve.

Glede udeležbe v plačanem delu prevladuje pri vseh sociologih razlaga, po kateri sicer ni (več) mogoče prepovedati vstopa v plačano delo, vendar je treba vselej poudarjati primarno vlogo ženske in jo svariti pred pogubnimi posledicami za družino (in cel socialni organizem), hkrati pa priporočati, da bi moški lahko imeli takšne plače, »*da bi si lahko sami osnovali svojo lastno družino*« in potem bi »*velika večina ženstva naglo našla pot do svojega najnaravnejšega in najvažnejšega poklica*«[39] Podobno so seštevalni princip (dostop žensk v »moška« področja pod pogojem ohranitve »posebne« ženske narave in vloge) upoštevali tudi pri udeležbi žensk v izobraževanju. Izobraževanje naj bo prilagojeno primarni vlogi, osnovna izobrazba mora biti taka, da »*vzgoji žene... za dobre gospodinje in dobre matere...*«,[40] »*zato se ne morejo in ne smejo tako popolnoma posvetiti zgolj strokovnemu študiju in delu, kot lahko stori to moški ...*«[41]

Pri vseh sociologih prevladuje odločno nasprotovanje ženskim zahtevam za volilno pravico in za udeležbo v političnem življenju. »*Ali ne bo politično strankarstvo raztrgalo rodbinskih vezi. Dalje: kaj bo s tisto nežnostjo, sramežljivostjo, milino, ki dela ženskost tako ljubo? Ali rastejo rože in lilije po cestah javnega življenja? ... Največ bodo storile ženske za javno blaginjo, ako bodo kot dobre matere vzgojile zdrav in nravno krepak rod*«, je skrbelo A. Ušeničnika,[42] J. Jeraja pa: »*Ako bi ženstvo s politiko odtrgali od družin, bi omajali družine, z njimi pa omajali tudi narodovo srečo.*«[43]

4. SKLEP

Če v sodobnosti srečujemo najrazličnejše negativne predsodke o ženskah, če stereotipi o »pravem« mestu žensk predstavljajo pogosto resno oviro za uresničevanje načela enakih možnosti, nas to ne sme presenečati. Celovito in mnogoplastno določanje posebnega mesta žensk je bilo tako učinkovito in oprto na dolgotrajno zgodovinsko dediščino, da posledic ni mogoče odpraviti v nekaj desetletjih. Za uresničevanje uravnotežene družbe – brez spolno določenih bipolarnih osebnostnih lastnosti in zmogljivosti – so potrebna daljša obdobja ob vrsti sprememb urejevalnih mehanizmov za družbeno so-žitje. Da pa bi lahko prišli do ustreznih sprememb, je potrebno tudi poznavanje načinov, kako se je v preteklosti »cementiralo« mesto žensk in moških.

[35] Janez Evangelist Krek (1901). *Socijalizem*. Ljubljana: Jugoslovanska tiskarna.
[36] Josip Jeraj (1932). *Sociologija*. Maribor: Samozaložba.
[37] Aleš Ušeničnik (1910). *Sociologija*. Ljubljana: Katoliška bukvarna.
[38] Andrej Gosar (1935). *Za nov družabni red II*. Celje: Družba Svetega Mohorja.
[39] Ibidem.
[40] Aleš Ušeničnik (1910). *Sociologija*. Ljubljana: Katoliška bukvarna.
[41] Andrej Gosar (1935). *Za nov družabni red II*. Celje: Družba Svetega Mohorja.
[42] Aleš Ušeničnik (1910). *Sociologija*. Ljubljana: Katoliška bukvarna.
[43] Josip Jeraj (1928). *Socialno vprašanje*. Maribor: Tiskarna Sv. Cirila.

LITERATURA:

Amon, Smilja (1985). *Jugoslovanski tisk med obema vojnama*. Doktorska disertacija, Ljubljana: FSPN.
Brezarjeva, Marija (1926). »Žena delavka«. V: Minka Govekarjeva (ur.) *Slovenska žena* (253-258). Ljubljana: Splošno žensko društvo.
French, Marilyn (1985). *Jenseits der Macht*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt.
Gosar, Andrej (1935). *Za nov družabni red II*. Celje: Družba Svetega Mohorja.
Jeraj, Josip (1928). *Socialno vprašanje*. Maribor: Tiskarna Sv. Cirila.
Jeraj, Josip (1932). *Sociologija*. Maribor: Samozaložba.
Jogan, Maca (1990). *Družbena konstrukcija hierarhije med spoloma*. Ljubljana: Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo.
Jogan, Maca (2001). *Seksizem v vsakdanjem življenju*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
Krek, Janez Evangelist (1901). *Socijalizem*. Ljubljana: Jugoslovanska tiskarna.
Mahnič, Anton (1895). »Leonova družba«. *Rimski katolik*, 153-164.
Ušeničnik, Aleš (1897). »Leonova družba«. *Katoliški obzornik, 1-9.*
Ušeničnik, Aleš (1910). Sociologija. Ljubljana: Katoliška bukvarna.

Irena Selišnik

POLITIČNI ANGAŽMA ŽENSK V KATOLIŠKEM IN LIBERALNEM TABORU V LETIH 1900-1914

SELIŠNIK Irena, univ. dipl. sociologinja kulture in prof. zgod., študentka podiplomskega študija, Pivška 1, SI - 6230 Postojna, Selisnik2@siol.net

329.11/.12:396.9(497.4)"1900/1914"

POLITIČNI ANGAŽMA ŽENSK V KATOLIŠKEM IN LIBERALNEM TABORU V LETIH 1900-1914

Prispevek se ukvarja z vprašanjem strategije vstopanja žensk v politiko na začetku stoletja. Zaostrovanje političnega boja med katoliško in liberalno politično stranko je obe spodbudilo, da sta želeli v svojo lastno politično »gibanje« pritegniti vse prebivalce slovenskih dežel, tudi ženske. Tako katoliški kot liberalni tabor sta v ta namen pospešeno ustanavljala svojo lastno mrežo organizacij, ki naj bi širile njim lastno ideologijo. Ženske so se kljub prepovedi članstva v političnih društvih pričele pospešeno udeleževati tudi strankarskih shodov. Stranki sta tako spoznali velik potencial žensk in jih mobilizirali tudi v agitacijske namene, ravno zato pa je demokracija bolj kot cilj, ostajala sredstvo.

SELIŠNIK Irena, B. of Sociology of Culture, Teacher of History, Postgraduate student, Pivška 1, SI - 6230 Postojna, Selisnik2@siol.net

329.11/.12:396.9(497.4)"1900/1914"

Political Activities of Women in the Catholic and Liberal Camps between 1900 and 1914

The article deals with the strategies women used when entering politics at the beginning of the century. With the political fight between the Catholic and the Liberal parties growing ever more intense, both sides wanted their "movement" to attract every inhabitant of the Slovenian lands, women among them. Both the Catholic and Liberal camps hastened to set up their own network of organizations to spread their ideologies. Even though they were not allowed to join political societies, women began taking part at party meetings. The parties thus recognized the great potential women had and mobilized them for propagandist purposes, which is why, instead of becoming a goal, democracy remained rather a means.

UVOD

Na začetku 20. stoletja je trend demokratizacije političnega življenja zajel tudi slovenski del Avstro-Ogrske monarhije. Sovpadel je z vedno večjimi trenji med obema strankama, ki sta obvladovali slovensko politično prizorišče. Zaostrovanje političnega boja je tako obe stranki spodbudilo, da sta želeli v svoje vrste pritegniti vse prebivalce slovenskih dežel, tudi ženske. To je bilo obdobje, v katerem se je dramatično spremenilo dojemanje žensk v javnosti oziroma ljudstvu, vzporedno s tem pa tudi pojmovanje demokracije in politike. Pričujoči prispevek se torej ukvarja s političnim življenjem na Kranjskem. Analiza temelji na tiskanih virih, objavljenih člankih v katoliškem dnevniku Slovenec in liberalnem Slovenskem narodu med leti 1900-1914.[1]

JAVNI SHODI

Ženske so sicer že sodelovale v političnih vrenjih v preteklih obdobjih, med drugim tudi v revolucionarnih nemirih v letu 1848[2] in v taborskem gibanju.[3] Zlasti v drugi polovici 19. stoletja pa je

[1] Prispevek je nastal na podlagi avtoričine diplomske naloge *Odnos dveh političnih taborov do političnega angažmaja žensk v slovenski politiki*.

[2] Granda, Stane (2003) Ženska in revolucija 1848 na Slovenskem. V zborniku: Splošno žensko društvo 1901-1945. ARS: Ljubljana; Mal, J. (1921) Zgodovina slovenskega naroda, str. 658.

[3] Grdina, Igor (2003) Slovenci med tradicijo in perspektivo. Ljubljana: Študentska založba, str. 151.

postalo edino dovoljeno udejstvovanje žensk v javnosti tisto v narodnostne svrhe.[4] Vsak nastop iz drugih vzgibov ni bil zaželen, pravzaprav je bil lahko označen za nemoralnega oziroma za simptom norosti.[5]

Kljub temu so se na prelomu stoletja ženske že udeleževale političnih shodov, ki so bili prvenstveno namenjeni le volivcem. Včasih so se ga udeležile kot *»boljše polovice«*[6] ali pa samoiniciativno iz pregovorne ženske radovednosti. Njihova prisotnost na shodu je imela negativno konotacijo. Tipičen opis nekega predvolilnega zborovanja je tako bil *»...kakih 150 moških in kake 300 žensk. Če se te zadnje prištejejo, imeli so »gospodje« večino, to se ne da tajiti in to tudi odkritosrčno pripoznamo. Ženske ... so bile bolj zijale iz radovednosti prodajale...«*.[7] Opis istega shoda izpod peresa Slovenca je bil nekoliko drugačen *»...Tavčar je baje videl kakih 300 žensk in samo 150 naših mož in 300 svojih mož! V resnici pa je par žensk stalo ob strani. ...«*.[8] Zelo legitimna kritika, naperjena proti nasprotnemu taboru, je tako postala omemba *»na shodu prisotno veliko žensk«* ali pa lastna hvala, da so bili na njihovem shodu *»prisotni sami zreli možje«*, kar je bil sinonim za volivce. Kljub prepovedi, da bi se predvolilnih zborovanj udeležili ne-volivci, pa se je zgodilo, da se jih je zbralo največ, med njimi so seveda najbolj izstopale ženske.[9] Po nekaj takih »sramotah« so se sklicatelji zborovanj odločili, da ženskam udeležbo na naslednjih prepovejo; shod so smele le od daleč opazovati.[10]

Vendar pa so se razmere po letu 1905 pričele spreminjati. Na podlagi analize člankov sem ugotovila, da je prisotnost žensk na političnih shodih postala nekaj običajnega. Udeleženke shoda so tako najprej postale »zavedne« somišljenice.[11] Na liberalnih shodih so po letu 1907 ženske pričeli posebej pozdravljati. Njihova udeležba je postala *»dobro znamenje«*[12] za začetek njihovega prebujanja, oziroma se je stopnjevala v dolžnost.[13]

Ženske pa na shodih niso sodelovale le kot pasivne gledalke, pač pa tudi kot aktivne udeleženke, ne le kot govornice, pač pa tudi kot vročekrvne in srborite napadalke, ki so rade obračunale s svojimi političnimi nasprotniki.[14] Najbolj zloglasne so bile delavke tobačne tovarne, ki jih je Slovenski narod imenoval *»cigaretarce ali cigararce«*, posebej pa naj bi bile podvržene Kreku. *»...Kar so bile za zamorskega kralja Behanzina njegove amazonke, to so za Janeza Evangelista Kreka katoliške cigararce. Zamorske amazonke in katoliške cigararce so si enake tudi v tem, da so divje. O amazonkah se je reklo, da so bile kakor tigri, katoliške cigararce pa so divje kakor hijene....«*.[15] Znane so bile po svojem temperamentu in ljubezni do pretepov.[16] Ženske pa so bile tudi žrtve jeznoritih političnih privržencev, tako se je zgodilo, da so neko *»klerikalko«* do krvi pretepli liberalci in socialdemokrati, ona pa naj bi še vedno kričala *»Živijo dr. Šuštaršič!«*.[17]

---

[4] Novice, 12. 4. 1871, O samostalnosti ženskega spola.
[5] Slovenec, 5. 2. 1901, Iz Novega mesta; 24. 5. 1907, Hribar-Buffalo Bill.
[6] Slovenec, 13. 11. 1900, Volilni shod socijalne demokracije pri Vevčah.
[7] Slovenski narod, 26. 11. 1900, Shod v Trebnjem.
[8] Slovenec, 27. 11. 1900, Shod v Trebnjem.
[9] Slovenski narod, 27. 8. 1900, Iz Gornjega Logatca, »...Neki hudomušni vaščani šteli so na shod idoče osebe. Prvi je štel moške in imel lahek posel. Naštel je 17 oseb, drugi je štel otroke, temu je bilo težje, naštel je okrog 50 glav. Tretji je štel ženske in temu je sape zmanjkalo ter ko je naštel 112 in še ni bilo konca, je odkuril boječ se truda...«.
[10] Slovenski narod, 30. 8. 1900, Šuštaršičev shod v Ribnici.
[11] Slovenec, 26. 3. 1907, Sijajne manifestacija ljubljanskih katoličanov.
[12] Slovenski narod, 5. 11. 1907, Shod ,,Narodne stranke" v Celju.
[13] Slovenski narod, 20. 4. 1914, Pred novimi občinskimi volitvami.
[14] Slovenec, 17. 12. 1900, Iz Starega trga pri Ložu; Slovenec, 27. 11. 1903, Nežnost liberalnega ženstva.
[15] Slovenski narod, 24. 3. 1904, Katoliške cigararice.
[16] Slovenec, 11. 1. 1904, Shod social demokracije v senci policijskih mesecev, »še pred deveto uro je došlo na shod mnogo delavk in kakšnih 70 krščanskih socijalcev. Liberalci in liberalke so od soc. dem. Dobili prijazno rezerviran prostor na galeriji. Dasi so soc. demokratje tobačne delavke vabili na svoj shod, so jih takoj oni prvi besno napadli. Sodrug Vičič je priletel s stolom nad nje in za njim drugi soc. demokratje. Hoteli so s surovo silo vsako opozicijo izriniti iz dvorane. Delavke so krepko zapele cesarsko pesem, da bi napravile mir, a so soc. demokratje še bolj pihali. Razvil se je pravcati boj. Četa kršč. socijalcev je branila delavke. Soc. demokratje so s pripravljenimi kavlji trgali obleke. Linhart je delavke suval...«.
[17] Slovenec, 12. 6. 1911, Socialnodemokraško in liberalno tolovajstvo v Šiški.

POLITIČNOST ŽENSKIH DRUŠTEV

Ženske je politika zanimala, stranke so se zavedle velikega potenciala, ki se je skrival v njihovi mobilizaciji. Njihova vključitev je bila povsem sprejemljiva tudi v luči demokratizacije. Nujnost demokratičnih sprememb je prva sprevidela *Slovenska ljudska stranka*, ki se je posluževala strategije akomodacije, in je svojo doktrino lahko zelo hitro spremenila. To se je zgodilo na primeru splošne volilne pravice, suverenosti ljudstva, parlamentarne demokracije, pa tudi pri bolj prozaičnem vprašanju ženske telovadbe.[18] Nova demokratična usmerjenost stranke se je prekrivala s konceptom stanovske-korporativistične družbe, na kateri je slonela tudi njena učinkovita organizacija.[19] Česar pa njena nasprotnica, *Narodna napredna stranka* (NNS), ki je bila obsojena predvsem na dosledno zavračanje vsega, kar je imelo katoliški predznak,[20] ni bila sposobna vzpostaviti.

Med leti 1900 in 1901 je bilo ustanovljenih kar šest ženskih društev,[21] njihova ustanovitev naj bi predstavljala popolno novost, saj njihove glavne dejavnosti niso bile usmerjene le v versko-karitativno delovanje, kakršen naj bi bil namen Marijine družbe[22] (ki je bila pri nas sploh v domeni ženskega spola[23] in v katero je bilo 1905 vključenih kar deset odstotkov žensk na Kranjskem[24]), Tretjega reda Sv. Frančiška[25] in Društva Sv. Uršule.[26] Nova društva so se tako oprijela novega cilja – izobraževanja, katerega glavno sredstvo je predstavljalo predavanje.[27]

Društva naj ne bi delovala v politične namene. Kljub temu pa je bila ravno političnost očitana že delujočim Marijinim družbam in »Tretje razrednicam«.[28] Novoustanovljena društva so pravzaprav že nastala iz političnih razlogov. »*Silni navali na versko življenje med nami zahtevajo nujno, da se združijo vsi dobro misleči k vzajemnem delu. Potrebe časa zahtevajo sodelovanje vseh. In k temu niso v zadnji vrsti poklicane – krščanske žene.*«[29] Medtem ko je Slovenski narod zapisal takole: »*Najtrdnejši steber klerikalizma so ženske, ... To neutemeljeno klikovstvo si je naložilo na dušo velik greh, da je pognalo ženstvo srednjih, zlasti pa nižjih slojev k reakcionarnim strankam, katerih voditelji so si znali pridobiti v narodnih družbah ignorirano ženstvo, da vplivajo ž njim tudi na moštvo, kar je s političnega stališča največje važnosti*«.[30] Izobraževanje je tako postalo politično dejanje »par excellence«.

Sumi o »*najmlajšemu članu 'Slovenčeve' organizacije*«[31] so se kmalu potrdili. »...*Prvi pojavi iz krščanske ženske zveze nam kažejo, da imamo opraviti z eminentno politično, proti naprednemu*

[18] Egon Pelikan, Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem. Maribor: Založba Obzorja Maribor, 1997, str. 16-18.
[19] Janko Pleterski, Katoliška ali socialna, narodna ali ljudska stranka? V zborniku: Cerkev, kultura in politika. Ljubljana: Slovenska Matica. 1993, str. 28-29.
[20] Jurij Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva. Ljubljana: Modrijan, 1996, str. 14-23.
[21] Splošno slovensko žensko društvo, Krščanska ženska zveza, Veda (socialdemokratsko žensko društvo), Dekliške zveze, Žensko-telovadno društvo, Ženski odsek Slovenske socialne krščanske zveze.
[22] Šlo je v smislu korporacij za organizirane pobožne zveze, ki so duhovno poglobitev svojih članov dosegle s poudarjanjem čaščenja Matere božje. V Sloveniji je Marijine družbe v letu 1858 obnovil katehet Jože Kerčon. Njihovo dejavnost je pospešil ljubljanski škof A. B. Jeglič.
[23] Zalar, Drago (2001). Marijine družbe na Slovenskem. Ljubljana: Družina. Str. 21.
[24] Skupno število članic Marijine družbe je bilo v letu 1905, 25.580 deklet in 1.730 žensk (vir: Zalar. Marijine družbe na Slovenskem). Število žensk na Kranjskem je znašalo 266.423 (vir: Sabina Ž. Žnidaršič. Ora et labora – in molči, ženska!. Ljubljana:/*cf. 2000.)
[25] Tretji red Sv. Frančiška je bil verska nabožna organizacija, ki je med laiki širila načela Frančiška Asiškega. Tretji red je bil v ustanavljanju od leta 1837, zlasti pa od leta 1852.
[26] Bratovščine Sv. Uršule so se ustanavljale od 1852. leta dalje.
[27] Slovenski narod, 21. 3. 1901, Slovensko ženstvo; Slovenec, 13. 6. 1901, Shod »krščanske ženske zveze« v Ljubljani.
[28] Slovenski narod, 11. 11. 1902, Shod v Kostanjevici; Slovenski narod, 27. 8. 1900, iz Gornjega Logatca, »Da je bilo toliko sester Marijine družbe in žensk sploh, pač ni čuda, če se pomisli, da je župnik zjutraj in popoludne tudi te povabil, da smejo priti na shod...«; Slovenski narod, 11. 10. 1901. Klerikalizem in ženstvo, »...Marijina družba je klerikalno društvo in ne cerkveno društvo. Najžalostnejše je, da se bogoslužje in vera zlorabljajo v klerikalno politične namene...«.
[29] Slovenec, 13. 6. 1901, Shod »krščanske ženske zveze« v Ljubljani.
[30] Slovenski narod, 10. 11. 1904, Naše ženstvo in naše društvo.
[31] Slovenski narod, 15. 6. 1901, Krščanska ženska zveza.

meščanstvu naperjeno organizacijo...«,[32] ki je *»neprikrito vzgajala v politično gardo za čase volitev, kjer bi se žene poučevale, kako naj ravnajo s svojimi možmi«* in *» se materam dajale inštrukcije, kako postopati s sinovi in hčerami, da ne padejo brezvercem v roke...«*.[33] Prav tako pa je Slovenec uvrstil Splošno žensko društvo med liberalne oziroma narodno napredne organizacije.[34] Katoliška stranka je kasneje stopnjevala organiziranje žensk z ustanavljanjem Bogomil[35] in Dekliških zvez[36] ter je pričela širiti svoj vpliv v Trst.[37] Vse te dogodke dodatno osvetli dejstvo, da so katoličani v novem stoletju spreminjali vrednote in izkušnje, na katerih se je gradila identiteta ženske. Termin »Militantna ženska«, ki ga je izumil papež Pij XI., je nadomestil »dobrodelno damo«. Nova ženska militantnega katolicizma je bila ženska akcije,[38] brez značilnih moških potez, ki so jih pripisovali feministkam.[39]

Takratni 30. člen državnega zakonika je sicer ženskam prepovedoval članstvo v političnih društvih. Kljub zakonodaji pa so ženska društva, na katerih je slonela *»bodočnost katoliške politične in nepolitične organizacije«*[40] oziroma naloga, da se *»te namene klerikalne«*[41] onemogoči, delovala politično. Tak dokaz o političnosti je tudi prepovedano, preveč politično predavanje Ivana Tavčarja v Splošnem ženskem društvu,[42] ali pa ženski shod proti razporoki (ločitvi) in zakonu o svobodni šoli, ki je bil organiziran pod pokroviteljstvom katoliške stranke.[43] Od leta 1908 se je delo za ukinitev društvenega zakona stopnjevalo[44] in v letu 1911 je bilo sprejeto dopolnilo k 30. § društvenega zakonika, po katerem so se lahko političnih zborovanj udeleževale tudi ženske.

AGITACIJA

Da je v politiki dovoljeno uporabiti vsa sredstva za zmago, je v praksi pomenilo podkupovanje volivcev in tudi volivk. Le-te so lahko prejele višjo pokojnino po možu, ali pa je bilo poskrbljeno za njihove otroke (plačana šolnina ali najemnina za študentsko sobico).[45] Ženska je lahko tako kot moški postala žrtev napačnega političnega prepričanja in službo izgubila,[46] seveda pa jo je lahko na ta način tudi pridobila.[47] Nagrajene so bile tudi za udejstvovanje v društvih, z materialnimi darili[48] ali s posebnim statusom v župnijski skupnosti. Premožnejše ženske so politične stranke tudi gmotno podpirale in pomagale pri organizaciji shodov.[49] »Cigararce« so med odmori in službenim časom hodile po tovarni in se z ostalimi članicami dogovarjale o društvenih sestankih in preganjanju nasprotnikov ter novačile novo članstvo. Kako pomembne so bile ženske kot agitatorke, dokazujejo tudi izdana navodila za politično agitacijo na »zaupnem shodu stranke« SLS. V njih je bilo zapisano, da naj katoliška stranka poišče poleg moških tudi ženske agitatorice,[50] česar pa sta se posluževali tako

[32] Slovenski narod, 19. 6. 1901, Frukticirani nadvojvoda.
[33] Slovenski narod, 11. 10. 1901, Klerikalizem in ženstvo.
[34] Naši liberalci (1902) Ljubljana, agitacijska brošura.
[35] Bogomile so bile dekliško izobraževalne organizacije, ustanovljene v letu 1909.
[36] Dekliške zveze so bile mladinske organizacije, ki so nastale 1901 na Štajerskem. Vodil jih je Hohnjec. Po letu 1905 so pričele nastajati tudi na Kranjskem.
[37] Slovenski narod, 31. 8. 1912, Klerikalni naskoki na Trst.
[38] Slovenec, 12. 3. 1906, Ženski protestni shod. Govor J. Kreka: »Danes mora vsaka ženska biti bojevalka za katoliške pravice, danes morate postati goreče agitatorke, zakaj za vas gre v prvi vrsti, bolj kot za nas moške, gre pa se za vašo čast...«
[39] Michela De Giorgio, »The Catholic Model«, v: *A History of Women in the West. Emerging Ferminism from Revolution to World War,* eds. Georges Duby and Michelle Perrot (1998, third reprint, Cambridge, Massachusetts, London: The Belknap Press of Harvard University Press, 1993); str. 166-197.
[40] Slovenec, 2. 1. 1910, Katoliška žena.
[41] Slovenski narod, 1. 3. 1904, Žena in javnost.
[42] Slovenec, 23. 12. 1901, Dr. Tavčar.
[43] Slovenski narod, 16. 3. 1906, Puhlo bahaštvo.
[44] Slovenec, 31. 7. 1908, Mladeniški tečaj.
[45] Slovenski narod, 20. 10. 1911, Volilni shod za deželnozborske volitve; 27. 4. 1911, Zapeljane volilke.
[46] Slovenski narod, 31. 1. 1907, »Slovenčeva« škodoželjnost.
[47] Slovenski narod, 19. 8. 1905, Slomškarji protežirajo, »...ker je bilo učiteljsko mesto izrecno za moške prosilce, ni čudno, da se je oglasilo zanj, poleg žensk več dobro kvalificiranih moških moči...toda izbrana učiteljica, bivša cerkvena pevka...«.
[48] Slovenski narod, 20. 2. 1900, Z Bleda. Katoliška stranka je tako ponujala denar in celo ,,cel lep gvant".
[49] Slovenec, 20. 4. 1901, Interpelacija poslanca dr. Šuštaršiča na Nj. Ekscelenco g. domobranskega ministra.
[50] Slovenski narod, 6. 2. 1907, Brezsramnost štajerskih klerikalcev in prvakov, »...6.) zaupniki si dobe agitatorje **(tudi mladeniče in ženske)** in jim razdele določeno število omahljivih in nezavednih volilcev. Zaupniki so tudi sami agitatorji. Razdele se volilci tako, da nobeden ni izpuščen.«

liberalna[51] kot socialdemokratska stranka. Slovenski narod je namreč prav tako apeliral na ženske, naj vplivajo na glasovanje svojih mož.[52] To nalogo pa so zelo kompetentno že opravljale soproge pomembnih politikov.[53] Najvehementnejša med njimi je bila Franja Tavčar, ki so jo politične razprave lahko tako razvnele, da je pričela kričati z galerije[54] ali pa je organizirala prinašanje pokrovk in zvoncev, ki so služili moževi deželnozborski obstrukciji.

V analizi diskurza člankov v Slovenskem narodu je tako nastal pravi mit o »*celem regimentu bab*«,[55] ki je podpiral SLS, pod taktirko duhovnikov. Ti naj bi predstavljali okostje konglomerata političnih grupacij in društev, ki so v svojih rokah držali vse niti javnega življenja na podeželju in bili steber političnega katolicizma.[56] Duhovniki naj bi tako izvajali pritisk na ljudstvo, to je na ženske ali na moške prek žensk. Slednje naj bi duhovnike bolj upoštevale kot svoje može in očete. Tako je Slovenski narod zapisal: »*Slovenci smo miroljuben narod, tako moški raje potrpijo in naredijo tako kot rečejo ženske, le da se izognejo prepiru.*«[57] Kot skrajni ukrep, ki naj bi se ga ženske posluževale za uspeh katoliške stranke, naj bi bilo po navodilih katoliških duhovnikov tudi odtegovanje »*tistega*«.[58] Ženskam se je tako pripisalo, da stojijo v ozadju kot prave nosilke moči nad moškimi.

ZAKLJUČEK

Demokracija na Slovenskem je bila le predmet političnega boja in ne cilj, zavzemanje zanjo je nosilo pečat populizma, demagoškosti in političnega licitiranja.[59] Ženske so tako na začetku stoletja imele bore malo političnih pravic in tako tudi malo možnosti za poseganje v sfero visoke politike, vsekakor pa so imele možnosti za nastop v organizirani množici, ki je postala sredstvo boja za oblast. Demokracija se je iz sredstva začela spreminjati v cilj šele, ko so državljani in državljanke sami začeli terjati pravice, ki pripadajo polnopravnim političnim subjektom.

Vzrok, da se to ni zgodilo prej, je bila strategija obeh strank, ki so ženske pritegnile v lastne »ženske« organizacije. Zlasti učinki politike SLS, ki je »...*za svoje torišče izbrala ledino, katera naravna bogastva leže še neodkrita in neizrabljena, organizirati je začela veliko večino slovenskega naroda – pozabljeno in zanemarjeno ljudstvo.*«,[60] so rezultirali v dveh posledicah. Katoliška agitacija naj bi po pisanju Slovenskega naroda k vstopu v politiko tako spodbudila le najbolj neizobražene in najbolj izobražene ženske. Povprečno Slovenko pa naj bi te stvari ne zanimale.[61] Druga posledica katoliškega stanovskega koncepta pa je bil politični monopol katoliške stranke po prvi svetovni vojni.

[51] Slovenski narod, 20. 6. 1907, Ženstvo in politika.
[52] Slovenski narod, 27. 2. 1908, Apel na naše narodno misleče ženstvo, »Od naših narodnih dam se je zahtevalo že opetovano, požrtvovalnega, napornega dela v korist narodnih ustanov! In nikdar brezuspešno! Tudi sedaj ob predstoječih volitvah apelujemo na svoje slovensko misleče ženstvo, da uporabi in porabi vse svoje sile na to, da se izvolijo **narodno napredni sloj – a ne po klerikalnem nemštvu tudi slovenski** nasprotni kandidatje. ...«.
[53] Tako so agitirale soproge Ivana Štefeta, Ivana Šuštaršiča, Ivana Tavčarja, Sirca, Viljema Pfeiferja, Edvarda Šlajmerja...
[54] Slovenec, 4. 4. 1906, Deželni zbor Kranjski. Članek omenja klice kot so »Abcug!«, »Pojdi k tržaškim kur...!«, »Lopov!«, »Ven s škofom!«, »Živio liberalci!«, »Živeli zmagovalci!«...
[55] Slovenski narod, 13. 12. 1900, Državnozborske volitve.
[56] Grdina, Igor (2003), Od petstotih farovžev do oseminsedemdesetih odstotkov, Historični seminar 2001-2003, Založba ZRC: Ljubljana.
[57] Slovenski narod , 11. 10. 1901, Klerikalizem in ženstvo.
[58] Slovenski narod, 18. 12. 1900, V spovednici, »...Pozabil je na svetost kraja in zakramenta ter začel agitovati in prigovarjati ženi, naj vpliva na svojega moža, kar je ta obljubila, če ne gre drugače, naj tistega ne da...«
[59] Grdina, Slovenci med tradicijo in perspektivo; str. 79.
[60] Pleterski, Katoliška ali socialna, narodna ali ljudska stranka.
[61] Slovenski narod, 19. 6. 1907, Ženstvo in politika.

Vida Deželak Barič

POLITIZACIJA ŽENSKE NA SLOVENSKEM V ČASU DRUGE SVETOVNE VOJNE

DEŽELAK BARIČ Vida, dr., asistentka, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI - 1000 Ljubljana, vida.dezelak-baric@inz.si

329.15:396.9(497.4)"1941/1945"
329.15-055.2(497.4)"1941/1945"

POLITIZACIJA ŽENSKE NA SLOVENSKEM V ČASU DRUGE SVETOVNE VOJNE

Politizacija ženske med drugo svetovno vojno na Slovenskem je značilnost partizanskega tabora in jo usmerja predvsem Komunistična partija Slovenije. Ženske so se gibanju Osvobodilne fronte množično pridružile ter opravljale različne naloge na terenu, vstopale pa so tudi v partizanske enote. Da bi se gibanju pridružilo čim več žensk, so januarja 1943 ustanovili Slovensko protifašistično zvezo, ki je za OF pridobila številne, zlasti kmečke ženske. Ženske z udejstvovanjem na različnih področjih udejanjajo svoj enakopraven položaj in jim je priznana tudi volilna pravica. V javnem uveljavljanju se soočajo tudi s stereotipi.

Ključne besede: ženska kot politični objekt in subjekt, Slovenska protifašistična ženska zveza, emancipacija

DEŽELAK BARIČ Vida, Ph. D., Assistant, Institute of Contemporary History, Kongresni trg 1, SI - 1000 Ljubljana, vida.dezelak-baric@inz.si

329.15:396.9(497.4)"1941/1945"
329.15-055.2(497.4)"1941/1945"

Politicisation of Women in Slovenia during the Second World War

The politicisation of women in Slovenia during the Second World War was typical of the partisan movement and was mostly directed by the Slovenian Communist Party. Women joined the Liberation front movement en masse and were used for different tasks in the field. They also joined partisan units. Because the movement wanted to attract as many women as possible, it established the Slovenian Antifascist Union in January 1943, which helped it mobilize a number of women for the Liberation front. Most of these women were from rural areas. They were active in various fields which helped them assert equality and get the right to vote. They also encountered stereotyping when publicly active.

Key words
woman as a political object and subject, Slovenian Antifascist Women's League, emancipation

Druga svetovna vojna je neprimerno močneje posegla v življenje Slovenk kakor prva, saj je že sama vojna, ko se je meja med bojiščem in zaledjem zabrisala, imela značaj totalnosti, na slovenskem ozemlju pa sta hkrati z zgodnjim oboroženim uporom proti okupatorjem potekali še revolucija in reakcija dela Slovencev na oboje.

Tradicionalne vloge moškega in ženske so se začele temeljito rušiti, saj so ženske po sili razmer in pod vplivom delovanja ideoloških mehanizmov vstopile v javni prostor do tedaj moško uravnavane družbe. Proces spreminjanja družbenih vlog se je soočal s tradicijo in predsodki, ob tem vprašanju pa je prihajala do izraza tudi narodova idejnopolitična razcepljenost, značilna predvsem za Ljubljansko pokrajino, ki je zajela tudi ženske. V partizanskem oziroma revolucijskem narodnoosvobodilnem taboru na eni ter protirevolucionarnem taboru na drugi strani so namreč voditelji tudi ženski v vojnih razmerah odrejali povsem določeno vlogo. Pogleda omenjenih taborov pa sta se pomembno razlikovala, s čimer so bile določene različne vloge, ki so pripadale ženskam na eni ali drugi strani.

Kolaboracija in protirevolucija v celoti sta bili skoraj izključno moški zadevi, aktivna vloga žensk v okviru tega tabora pa bi se naj celo zmanjšala v primerjavi z njihovim predvojnim položajem zaradi priključevanja dela pred vojno aktivnih žensk Osvobodilni fronti, kot tudi zaradi odnosa voditeljev tega tabora do ženskega vprašanja, ki ga niso načenjali oziroma kakorkoli izpostavljali žensk. Zato ženske niso imele posebej vidne vloge; vodstvo si je sicer prizadevalo politično pridobiti čim več žensk oziroma jih odvračati od »komunistične« OF, vendar ne v smislu njihovega avtonomnega delovanja. Tudi v njegovih programskih dokumentih, ki so zagotavljali demokratizacijo slovenskega političnega in socialnega življenja po končani vojni, npr. ne omenjajo splošne volilne pravice za ženske.[1] Protirevolucionarna stran je predvsem poudarjala in ohranjala tradicionalni pogled na žensko in s tem povezane vrednote. V tem kontekstu je bila žena steber vsake vzorne družine kot narodovega temelja, ki varuje dom in vzgaja moralno zdrav nov rod, dekleta pa se na to poslanstvo pripravljajo. Družina in morala sta se pogosto eksplicitno utemeljevali na katoličtvu in se kot taki zoperstavljali nevarnostim, ki jih družini in morali, s tem pa celotnemu narodu, prinaša komunistična revolucija, ki so jo enačili z OF.[2]

Obratno pa si je OF prizadevala pritegniti v vojno vihro v enaki meri moškega in žensko. Ko govorimo o vstopanju žensk v javno sfero v času druge svetovne vojne, je zato relevanten predmet obravnave predvsem politično polje OF. V svojih prizadevanjih pridobiti ženske je OF izhajala iz temeljnih programskih točk, s kakršnimi se je sicer običajno obračala na Slovence in slovenski narod, namreč podpreti boj za osvoboditev in združitev Slovencev, v katerem bodo sile protiokupatorskega odpora ob koncu vojne zagotovile tudi pravičnejši družbeni red od tistega v Kraljevini Jugoslaviji. Vendar so bile te programske točke, kadar se je OF izrecno obračala na ženske, pogosto posredovane skozi specifičen položaj ženske pred in med vojno ter skozi njene specifične zahteve in pričakovanja. Glede dolžnosti participacije v odporu okupatorjem OF v načelu ni pristajala na razlike med spoloma in je poudarjala, da fašizem ogroža narod kot celoto, zato se mora le-ta tudi kot celota, torej tudi ženske, okupatorjem upirati; samo oblike odpora so lahko različne, pri čemer je moškim pripadala predvsem dolžnost vodenja oboroženega odpora, ženske pa naj bi le-tega na različne načine podpirale.

Vključevanje žensk v odpor ni bilo zgolj posledica nekakšnega vsiljevanja politične volje s strani vodstva gibanja, ki je bilo skoraj izključno moška domena, temveč se je njegova zahteva vsaj delno srečevala z avtonomno voljo žensk, ki se je manifestirala že pred vojno v okviru različnih levičarskih, demokratičnih in protifašističnih gibanj ter organizacij in so v tistem delu, kolikor so se vključile v OF, izražale politične in družbene poglede dela slovenskih žensk od samega začetka delovanja OF dalje. Koncept, ki je šel v smeri izenačevanja spolnih vlog, je bil torej v marsičem utemeljen v predvojnem, zgoraj nakazanem spektru političnega življenja.

KPS je kot odločujoča politična sila v oblikovanju strategije osvobodilnega boja povezovala in izkoriščala vse sile in sredstva za krepitev gibanja in s tem tudi lastnega položaja. Pri pridobivanju žensk je pač izhajala iz boljševističnega načela, po katerem je politična animacija žensk nujen pogoj za uspeh vseh narodnoosvobodilnih vojn in revolucij.[3] Zato ne preseneča, da že poleti 1941 srečamo med t. i. plenumskimi skupinami OF tudi slovensko sekcijo Jugoslovanske ženske zveze, ki jo je v vrhovnem plenumu OF zastopala dolgoletna komunistka, sicer leta 1939 izključena iz stranke, Angela Vode. Toda njena načelna in demokratična drža jo je privedla v spor z vodstvom gibanja, JŽZ, ki se je v določenem trenutku izkazala kot strateško pomembna organizacija, in Vodetova sta bili spomladi 1942 izrinjeni iz OF, delo med ženskami pa so prevzele temeljne skupine OF, tj. sokoli, krščanski socialisti in predvsem komunisti.[4]

Čeprav so se ženske vključevale v politično delovanje OF od vsega začetka, pa je sprva daleč največji delež pri širjenju OF pripadal moškim. Ta značilnost se je najprej začela spreminjati v samem

[1] Boris Mlakar: Ženska kot objekt in subjekt v okviru protirevolucionarnega tabora na Slovenskem med drugo svetovno vojno. Prispevki za novejšo zgodovino, 43, 2004, št. 1.
[2] Dunja Dobaja: Podoba ženske v katoliškem časopisju med drugo svetovno vojno. Kronika, 52, 2004, št. 1.
[3] V. I. Lenjin: O zadacima ženskog radničkog pokreta u Sovjetskoj Republici. Izabrana dela, knjiga 13, Beograd 1960, str. 254-259.
[4] Bojan Godeša: Angela Vode in medvojne dileme. Usoda slovenskih demokratičnih izobražencev, Angela Vode in Boris Furlan žrtvi Nagodetovega procesa, Ljubljana 2001, str. 62-71.

središču gibanja, tj. v Ljubljani, kjer so postajali pogoji za ilegalno politično delo od spomladi 1942 dalje vse bolj težavni zaradi obžičenja mesta, ponavljajočih se množičnih aretacij in internacij moških, vse močnejšega delovanja nasprotnikov OF ter odhajanja moških v partizansko vojsko.[5] Situacija je takorekoč sama silila, da je težišče dela začelo prehajati na ženske, kar je ostala značilnost Ljubljane do konca vojne. Drugi pomembni moment predstavljajo razmere na Dolenjskem in Notranjskem spomladi in poleti 1942, ko so velik del tega ozemlja obvladovale partizanske enote. Ugodni pogoji za politično delo so omogočali sistematično delo med ženskami, a so morali aktivisti večkrat ugotavljati, da je kmečke ženske zaradi njihove nezainteresiranosti težko pridobiti, oziroma da je za to potrebno precej vztrajnega političnega dela.[6] Volitve oblastnih organov (narodnoosvobodilnih odborov) na tem ozemlju pa so hkrati omogočile izpolnitev predvojnih zahtev po ženski volilni pravici. Maja 1942 je namreč IOOF z »odlokom o postavitvi narodne oblasti na osvobojenem slovenskem ozemlju« priznal volilno pravico tudi ženskam.[7]

Vstop žensk v javno življenje in posledično njihovo poseganje po opaznejših položajih pa je tako v urbanem ljubljanskem kot v kmečkem okolju Ljubljanske pokrajine takrat sprožil določene reakcije, ki so izhajale iz ustaljenih moških predstav o družbenem položaju žensk pa tudi iz podcenjevanja le-teh. Na Dolenjskem so ob volitvah NOO sredi leta 1942 npr. moški ponekod nasprotovali ženski volilni pravici,[8] poverjenik IOOF in CK KPS za Ljubljano Vladimir Krivic pa je ob postavitvi okrožnega odbora OF za Ljubljano, ki so ga sestavljale same ženske, poleti 1942 sodil, da so ga s takšno reorganizacijo *»dobro polomili«*, da odbor *»šepa in nima nobene avtoritete«*.[9]

Od začetka leta 1943 dalje je dobivalo sodelovanje žensk v partizanskem gibanju tudi vse bolj institucionalno urejen okvir. V tej smeri pomeni mejnik prva konferenca Antifašistične fronte žensk Jugoslavije decembra 1942 v Bosanskem Petrovcu. Na njej je Josip Broz-Tito smoter posebne ženske organizacije opredelil takole: *»Glavni namen Antifašistične fronte žensk, ki se ji je posrečilo združiti ženske za velike cilje boja, za zmago nad okupatorjem in njegovimi hlapci, je, da se ženske dokončno osvobodijo, da izbojujejo svojo državljansko in družbeno enakopravnost.«* Udejstvovanje v odporništvu je bilo torej hkrati pot in sredstvo za dosego ženske enakopravnosti. Vendar so bili v tedanjih konkretnih razmerah vodenja oboroženega boja velikokrat enako pomembni povsem pragmatični politični cilji, tj. organiziranje partizanskega zaledja s pomočjo žensk, ki bo učinkovito gmotno podpiralo vse bolj številčne partizanske enote, kar je Tito tudi izpostavil na omenjeni konferenci.[10] Ker se Slovenke konference niso mogle udeležiti, so jim s konference poslali pozdrav, ki pa ga je Kardelj zaradi v njem preveč poudarjene vloge komunistov označil za sektaškega in skušal Titu razložiti, izhajajoč iz tedaj še precej specifičnih političnih razmer v Sloveniji, da trenutna taktika zahteva predvsem sistematične napore za zbiranje demokratičnih elementov na narodnoosvobodilni osnovi.[11]

Konferenca AFŽJ je tudi v Sloveniji pospešila organizirano vključevanje žensk v posebno žensko organizacijo. Izvršni odbor OF je tozadevno okrožnico izdal 21. januarja 1943. V njej je pojasnil, da je cilj ustanovitve takšne organizacije, imenovane Slovenska protifašistična ženska zveza, pripomoči k še širšemu pritegovanju narodovih sil v osvobodilno gibanje. Določil je, da mora biti organizacija enako kot druge množične organizacije (Slovenska narodna pomoč, Zveza slovenske mladine) čvrsto povezana v OF, da je obenem sestavni del AFŽJ, njene naloge pa so: *»1) z vsemi sredstvi podpirati OF, narodno vojsko v njeni borbi proti fašizmu, okupatorjem ter njihovim pomočnikom: mihajlovićevcem in beli gardi, 2) pritegniti v to borbo vse Slovenke, 3) zbirati denar, hrano, obleko, obutev, zdravila za narodno vojsko, 4) politično vzgajati slovenske žene za uveljavljanje ženskih političnih in socialnih pravic v smislu enakopravnosti in demokracije, 5) lajšati trpljenje in lečiti rane in žrtve okupatorjev in izdajalcev v smislu programa 'Slovenske narodne pomoči', 6) stavljati predloge za uspešnejši boj in za izpolnitev osvobodilnih organizacij slovenskega naroda itd.«*[12]

[5] Lojz Tršan: OF v Ljubljani, Ljubljana 1995, str. 63-89.
[6] Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji (dalje DLR), knjiga 2, Ljubljana 1964, dok. 98, str. 231, 239, 250.
[7] Tone Ferenc: Ljudska oblast na Slovenskem 1941-1945, knjiga 1, Ljubljana 1985, str. 242, 243.
[8] DLR, knjiga 2, dok. 98, str. 254, 255.
[9] DLR, knjiga 3, Ljubljana 1966, dok. 48.
[10] Josip Broz Tito: Zbrana dela, knjiga 13, Ljubljana 1984, str. 48-51.
[11] DLR, knjiga 5, Ljubljana 1978, dok. 62.
[12] DLRS, knjiga 5, dok. 84.

Organizacija se je najprej uveljavila v Ljubljanski pokrajini, kjer so maja 1943 ustanovili iniciativni odbor, na prvem kongresu v Dobrniču oktobra 1943 pa izvolili glavni odbor s predsednico Angelco Ocepek, ki je bila obenem članica CK KPS, ter sekretarko Maro Rupeno-Osolnik, v ožjem vodstvu pa so delovale še Helena Puhar, Zima Vrščaj Holy, Marjana Draksler in Francka Šobar.[13] Do konca leta se je pod vodstvom Katje Rupena organizacija razširila tudi na Primorskem ter pod vodstvom Angele Mahnič na Gorenjskem, kasneje, a v manjši meri še na Štajerskem in Koroškem.

Vprašanje politično sprejemljivega delovanja in organizacijske zasnove SPŽZ pa je povzročilo kar nekaj težav tako posameznim organizacijam SPŽZ kakor splošnemu političnemu organizmu, predvsem komunistom. Uvajanje posebne ženske organizacije naj bi domnevno vzpodbudilo pojave separatnih ženskih teženj, ki naj bi se odražale v prevelikem ločevanju oziroma osamosvajanju organizacij SPŽZ od gibanja kot celote. Opozorila so prišla iz vrst komunistov, pregovorno občutljivih za vse vrste separatizmov. V konkretnem primeru so zaznali nevarnosti vzpostavljanja konkurenčne organizacije ob že organiziranem gibanju, nevarnost oživljanja feminizma, preobrazbe SPŽZ v zgolj intendantsko organizacijo brez pravih političnih ciljev, pa še nevarnost odtegovanja komunistk od stranke. Prva opozorila o ženskem separatizmu so prišla januarja 1944 s strani CK KPJ.[14] Temu je sledila precejšnja kampanja proti tem pojavom tudi v Sloveniji,[15] pri čemer pa se postavlja vprašanje, koliko so ti bili dejansko prisotni, koliko pa je šlo za stihijsko in kampanjsko izvajanje okrožnice CK KPJ. Nekatere aktivistke s Primorske, kjer naj bi bili tovrstni pojavi najbolj izraziti, in kjer je SPŽZ dejansko prerasla v pomembno politično silo, saj je bila v marsikateri vasi močnejša od odborov OF, zanikajo kakršnekoli zavestne separatistične tendence in ocenjujejo, da so organizacijski ukrepi, ki so sledili, gibanju prej škodovali kot koristili.[16] Reorganizacija spomladi 1944 je namreč omejila avtonomnost delovanja SPŽZ s tem, da so poslej aktivistke SPŽZ bile dolžne ženske neposredno povezovati z OF, število aktivistk SPŽZ se je moralo zmanjšati in tudi te so se morale vključiti v odbore OF.[17]

Bolj ko se je bližal konec vojne, bolj je prihajala do izraza funkcija SPŽZ kot pomožne organizacije OF, ki naj zagotovi predvsem KPS, da bo oblast po vojni ostala »v rokah zavednih elementov«. Ženskam, tako kot je to veljalo tudi sicer, sodelovanje v odporništvu samo po sebi še ni zagotavljalo pomembnejšega položaja v politiki in organih nove oblasti, kajti SPŽZ je bila le ena od pomožnih organizacij OF, le-te pa so bile ustanovljene zgolj kot »gibanja, ki naj pritegnejo množice iz zaspanosti«, pri čemer so se t. i. ženske množice večkrat ocenjevale za zaostale. Cilj organizacije je postal pritegovati »poštene ljudi v OF in nato, če so disciplinirani itd., še v partijo«.[18] Ne glede na to pa je SPŽZ opravila vidno vlogo pri pridobivanju kmečkih žena in deklet, po svojem osnovnem članstvu je bila predvsem organizacija kmečkega ženstva in je velik del le-tega pripeljala v OF.

Pomen političnega dela med ženskami se je okrepil še zlasti po uvedbi vojaške obveznosti, ki jo je vodstvo gibanja proglasilo ob kapitulaciji Italije septembra 1943. Poslej je do konca vojne potekala takorekoč nepretrgana kampanja za mobilizacijo, kar sicer kaže na njeno le delno učinkovitost, hkrati pa so se vrstili pozivi ženskam, naj mobilizacijo tudi one moralno in politično podpirajo s tem, da ne bodo zadrževale ali celo skrivale moških doma in v zaledju ter da bodo prevzele glavnino dela na političnem, gospodarskem, kulturnoprosvetnem in socialnem področju na lastna ramena. Vse bolj dosledno izvajana mobilizacija, ki je krčila obseg moških, ki so bili iz nje izvzeti, bi ogrozila terensko politično in ostalo delo, če ne bi moških množično nadomestile ženske in ogroženo bi bilo tudi nenehno poudarjano načelo o nerazdružljivi povezanosti politične in vojaške strani gibanja, ki je vodstvu predvsem kot tako zagotavljalo učinkovito zavarovanje doseženih pozicij, kar je postajalo ob bližajočem se koncu vojne vedno bolj pomembno.

[13] Glavni odbor SPŽZ, izvoljen na I. kongresu; Prvi kongres SPŽZ. Slovenke v narodnoosvobodilnem boju, II/1, Ljubljana 1970, str. 38-42.

[14] Dokumenti centralnih organa KPJ. NOR i revolucija 1941-1945, knjiga 15, Beograd 1986, dok. 18.

[15] Okrožnica CK KPS 19. 3. 1944 o napakah pri delu SPŽZ. Slovenke v NOB, II/1, str. 523-524; Zima Vrščaj: Izboljšajmo našo organizacijo. Slovenke v NOB, II/1, str. 524-525; Vida Tomšič: Nekaj napak v našem delu med ženskami. Slovenke v NOB, II/1, str. 526-529.

[16] Živa Kraigher: Ljudje in kraji na Pivškem med NOB (1941-1945), Ljubljana-Postojna 2002, str. 305-307.

[17] Okrožnica glavnega odbora SPŽZ spomladi 1944 glede reorganizacije SPŽZ. Slovenke v NOB, II/1, str. 529-533.

[18] ARS, AS 1664, Glavni odbor SPŽZ, šk. 1, Pismo Mire Kraigher 18. 1. 1945; Mateja Jeraj: Položaj in vloga ženske v Sloveniji (1945-1953). Doktorska disertacija, Ljubljana 2003, str. 86.

Zato so v tem obdobju močno narasla prizadevanja za primerno politično ozaveščanje žensk prek seznanjanja z dogodki ter procesi doma in v svetu, ko se je med drugim poudarjalo: mednarodno uveljavljanje nove Jugoslavije; utemeljenost nove Jugoslavije na principu federativnosti in enakopravnosti narodov; bratstvo in enotnost; ljudska demokracija; vloga Tita, kar se je že prepletalo z ustvarjanjem kulta njegove osebnosti; največje zasluge Rdeče armade in Sovjetske zveze v protifašistični koaliciji; kaznovanje zločinov okupatorjev in domačih nasprotnikov itd. O vsem tem so tudi obširno pisala ženska glasila - osrednje glasilo SPŽZ Naša žena ter pokrajinska (na Primorskem Slovenka, na Gorenjskem Slovenke pod Karavankami, na Štajerskem Borbena Slovenka). Ob omenjenih sicer splošnih temah pa velja še posebej izpostaviti propagando, ki zadeva skrajno idealizirano ali izkrivljeno opisovanje položaja in vloge ženske v Sovjetski zvezi. Tamkajšnja urejenost družbenega položaja žensk in njihova podpora vojnim naporom Rdeče armade sta se Slovenkam v propagandi predstavljali kot vzor. Časopisi so pogosto poročali o t. i. delovnih zmagah kolhoznic, traktoristk, delavk itd., vse s ciljem krepitve bojne učinkovitosti Sovjetske zveze proti Hitlerjevi Nemčiji ter junaštvih sovjetskih bolničark, partizank in aviatičark, ki so simbolizirale ideal ženske enakopravnosti.[19] Kot dokaz ženske enakopravnosti in domnevno zavidljivo urejenega njenega položaja se je navajal 122. člen sovjetske Ustave iz leta 1936, ki jo je leta 1942 izdala tudi agitacijsko propagandna komisija CK KPS.[20]
Pozivi za *»nagel, pogumen in množičen dvig novega kadra, kadra iz vrst naših deklet in žena«*, za njihovo dviganje na *»odgovorne politične in oblastne funkcije«* so postali del vsakdanjega političnega delovanja. Vodstvo se je sklicevalo na dolžnost žensk »pred ljudstvom in pred domovino«, da z besedo in dejanjem pospešujejo splošno mobilizacijo in moške takoj nadomeste, s čimer bodo izpričale *»najboljši primer svoje požrtvovalnosti, ljudske in demokratične zavesti, svoje predanosti naši veliki stvari«*.[21]

Gibanje se je promoviralo kot demokratično tudi s stališča njegovega odnosa do ženskega vprašanja. Poudarjalo je, da sodi pravica žene do enakopravnosti med *»osnovne programatične zadeve vsake resnične demokracije«*. Uveljavljanje ženske enakopravnosti na vseh področjih javnega udejstvovanja je prikazovalo kot samoumevni nasledek sicer splošne demokratičnosti osvobodilnega gibanja. Hkrati je poudarjalo izvirno pot, po kateri so si žene izbojevale enakopravnost, ki je obstajala v tem, da je v narodnoosvobodilnem boju *»vzelo usodo svojih narodov v roke ljudstvo, da je ljudstvo nerazdružljivo povezalo narodno osvoboditev z izbojevanjem ljudske demokracije«*. Udeležba žensk v tem boju, se pravi v vojski, v pomoči zaledja vojski, v politični organizaciji in organih oblasti, je bila *»v nasprotju z vsemi reakcionarnimi predsodki, v nasprotju z vsemi ovirami preteklosti«*. Žene so enakopravnost uveljavile, ker so se udeležile »splošnoljudskega narodnoosvobodilnega gibanja« in jim torej enakopravni status ni bil podarjen. Po drugi strani pa so v tem gibanju doprinesle *»enak delež v trpljenju in pomanjkanju, enak delež v žrtvah, enak delež v zavesti, zato pa tudi enak delež v zmagah«*. Ženska enakopravnost, kakršno je uresničevalo gibanje, naj bi se v temeljih razlikovala od »splošnih formalno demokratičnih gesel« in vseh preteklih feminističnih gibanj, ker ta pridobitev v novi Jugoslaviji ni ločena od splošnega ljudsko demokratičnega gibanja, temveč je vanj bistveno vpeta. Kidrič je malo pred koncem vojne ugotavljal, da ne obstaja več dilema, ali ženskam priznati enakopravnost ali ne, saj so si one enakopravnost že priborile. Obstaja pa vprašanje, kako bodo po tej pravici v prihodnosti posegale, se usposabljale, da jo bodo polno izrabile in se kakor bojevnice med vojno uveljavile po vojni tudi kot enakopravne državljanke.[22]

Analiza udejstvovanja pokaže, da so ženske vpete v vse oblike odporništva, toda delež njihove participacije pri posameznih oblikah je različen od moške. Izrazito področje ženske prevlade je npr. partizansko šolstvo ali pa proti koncu vojne terensko aktivistično delo. Povsem drugačno pa je razmerje v partizanski vojski. Delež žensk v oboroženih formacijah, kamor so vstopale vse od leta 1941 dalje, je ves čas znašal v povprečju okoli 4 %; najnižji je bil v leta 1944 ustanovljenih enotah Vojske državne varnosti, kar je treba razlagati z represivno funkcijo teh enot.[23] Čeprav je predstavljal sprejem žensk v oborožene formacije simbolni izraz enakopravnega in enakovrednega

[19] Glej npr.: Arhiv Republike Slovenije (dalje ARS), AS 1887, tisk NOB, Položaj žene v SSSR, sig. 831.
[20] ARS, AS 1887, tisk NOB, Ustava (temeljni zakon) Zveze Sovjetskih Socialističnih Republik z uvodnim govorom tovariša Stalina ob sprejemu ustave SSSR na VIII. izrednem kongresu sovjetov 6. decembra 1936, sig. 1167.
[21] Boris Kidrič: Aktivizirajmo žene. Boris Kidrič, Zbrano delo, 2. knjiga, Ljubljana 1978, str. 255-256.
[22] Boris Kidrič: Pravica in njena uporaba. Boris Kidrič, Zbrano delo, 2. knjiga, str. 267-268.

položaja ženske v nastajajoči novi družbi, pa so borke v vsakdanjem realnem življenju večkrat tudi tu zadevale na podcenjujoč in nezaupljiv odnos s strani soborcev.[24]

Ob nesporni množični udeležbi žensk v partizanskem gibanju pa moremo razbrati, da se zaradi različnih vzrokov niso družbeno uveljavljale sorazmerno svojemu deležu v gibanju. Tako so pri volitvah NOO na Primorskem leta 1944 ugotavljali, da je število izvoljenih žensk zelo majhno kljub njihovi agilnosti in sposobnosti. Vzrok takšnim volilnim izidom so iskali v nezaupanju ljudi, da bi bile ženske sposobne opravljati delo enako dobro kot moški in da so bile nosilke tega nezaupanja, pogojenega s skromnostjo, očitno tudi same ženske, saj so predstavljale prepričljivo večino volilnega telesa.[25] Predvsem pa je bilo ženskam težje doseči najbolj izpostavljene položaje in je bilo v vodstvu gibanja malo žensk; največji prodor je gotovo uspel članicama CK KPS Vidi Tomšič in Lidiji Šentjurc. Zato ni nič neobičajen dogodek tik pred koncem vojne, ko sta CK KPS in IOOF sestavljala Narodno vlado Slovenije in nista izbrala nobene ženske. Šele na Kardeljevo intervencijo iz Beograda, češ da je nemogoče imeti vlado brez ženske, so določili Vido Tomšič za ministrico za socialno politiko.[26]

[23] Vida Deželak Barič: Vloga in položaj žensk v narodnoosvobodilnem boju in revoluciji 1941-1945. Naše žene volijo!, Ljubljana 1999, str. 29, 30.
[24] Valerija Bernik: Ženske v slovenski partizanski vojski (1941-1945). Seksizem v vojaški uniformi, Ljubljana 2002, str. 113-119.
[25] ARS, AS 1887, Z/ima/ V/rščaj/: Primorska žena nekdaj in danes, Naša žena, julij 1944, št. 6.
[26] Jera Vodušek Starič: Prevzem oblasti, Ljubljana 1992, str. 213.

Igor Zemljič
Jelka Melik
Mojca Šorn
Dunja Dobaja
Mateja Jeraj
Matjaž Klemenčič
Marjan Drnovšek

Igor Zemljič

ODMEVI ŽENSKEGA KRIMINALA V SLOVENSKEM ČASOPISJU NA ZAČETKU 20. STOLETJA

ZEMLJIČ Igor, prof. zgod. in bibliot., bibliotekar, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI - 1000 Ljubljana, Igor.Zemljic@inz.si

343.22-055.2(497.4)"19"

ODMEVI ŽENSKEGA KRIMINALA V SLOVENSKEM ČASOPISJU NA ZAČETKU 20. STOLETJA

Če želimo sklepati o ženski deviantnosti v prvem desetletju preteklega stoletja na Slovenskem, moramo najprej sprejeti ugotovitev, da je kljub temu, da je število ženskih kaznivih dejanj precej manjše od števila kaznivih dejanj pri moških, njihova struktura približno enaka. Povrhu tega se delež žensk v skupnem številu kaznivih dejanj v zadnjih sto petdeset letih stalno zmanjšuje. Danes ugotavljajo, da predstavljajo ženska kazniva dejanja na Slovenskem le še 10,6 odstotka vseh kaznivih dejanj. Vzroke za manjše število ženskih kaznivih dejanj so si razlagali zelo različno. Nekateri so menili, da so ženske bolj moralne kot moški, drugi so to razlagali z religioznimi vzroki, tretji pa so verjeli, da moramo manjšo kriminaliteto žensk iskati v njihovi nižji inteligentnosti oziroma so bili prepričani, da imajo ženske manj domišljije. Danes bi verjetno najlažje pritrdili tistim, ki so verjeli, da so imele ženske tudi manj priložnosti za sestop iz »prave poti«.

ZEMLJIČ Igor, Teacher of History, Librarian, Institute of Contemporary History, Kongresni trg 1, SI - 1000 Ljubljana, Igor.Zemljic@inz.si

343.22-055.2(497.4)"19"

Echoes of Women's Criminal Activity in Slovenian Newspapers at the Beginning of the Twentieth Century

If any conclusions about women's deviant behaviour in the first decade of this century are to be made, we first have to accept the fact that even though the number of crimes committed by women is considerably lower than those for men, their structure of the numbers is more or less the same. Additionally, women's share in the total number of criminal offences has been decreasing continuously for the past one hundred and fifty years. It is estimated that today women's criminal offences in Slovenia represent merely 10.6 percent of all criminal offences. There have been different explanations as to why the number of women's criminal offences is lower. Some believed that women had higher morals than men; others sought religious reasons; still others believed that lower criminality rates should be ascribed to women's lower intelligence or that women are less imaginative. Today we would probably agree with those who believe that women had fewer opportunities to deviate from the "right" way.

Če sledimo razvoju evropske civilizacije, lahko najdemo ženske kot kršilke zakonov že v njenih temeljih. Grška Antigona in svetopisemska Eva sta namreč le dve najbolj znani protagonistki, ki sta prekršili jasne in točno določene prepovedi, saj bi v zakladnici človeškega spomina lahko našli celo vrsto podobnih primerov vse od antike do novega veka. V domači literaturi so verjetno najbolj živi spomini na čarovniške procese, čeprav navkljub obilni literaturi[1] vloga žensk in njihovega spola v njih še nista zadovoljivo pojasnjena.[2]

S problemom ženskega kriminala so se pri nas ukvarjali predvsem pravniki. Na Slovenskem je že leta 1927 Metod Dolenc v beograjski strokovni reviji Policija pisal o ženskah in njihovi vlogi v pravu.[3]

[1] Marjeta Tratnik Volasko, Matevž Košir, Čarovnice : predstave, procesi, pregoni v evropskih in slovenskih deželah. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1995, ali Sašo Radovanovič, »Bog se usmili uboge grešne duše. Amen« : Čarovniški procesi na slovenskem Štajerskem v letih 1546-1746. Murska Sobota : Pomurska založba, 1997.

[2] Na spolno determinirano obsojanje, kaže že dejstvo, da je bilo samo na spodnjem Štajerskem, med leti 1546 in 1746, obtoženih 153 žensk (122 je bilo obsojenih) in le 22 moških.

V članku pa ni razpravljal le o ženskah kot storilkah in žrtvah kaznivih dejanj, ampak tudi o verodostojnosti njihovih pričanj in celo o njihovi primernosti za sodnice ali delavke na sodišču. Čeprav je zagovarjal napredna stališča o enakopravnosti spolov, je bilo njegovo gledanje na žensko nrav in vzroke za njeno deviantnost še zelo tradicionalno: »*Na tu njenu čud, utiče naime organićne pojave, koje su muškarcima tuđe; menstruacija, trudnoća, porod i klimaktorij*«,[4] kar ga uvršča med pisce, ki so žensko deviantnost razlagali z njihovimi biološkimi dejavniki. Med drugo svetovno vojno je Katja Vodopivec-Černe v svoji disertaciji, na podlagi sodnih aktov o kaznivih dejanjih zoper življenje, obdelala tudi vprašanje o vplivu spola na zločinskost te vrste. Verjetno najbolj znano razpravo na temo »*ženske zločinskosti*« je objavil Aleksander Maklecov leta 1944 z naslovom Žena in zločin.[5] V članku, ki ga je označil kot »***uvod** v bodočo podrobnejšo razčlenitev vprašanja ženske zločinskosti*«[6] (poudaril A. Maklecov), je podal bogat pregled svetovnih in domačih raziskav ter opredelil najpogostejše tipe ženske kriminalitete, na osnovi večje, enake ali manjše zastopanosti žensk v primerjavi z moškimi. Problematike ženske deviantnosti so se pred letom 1945 dotaknili v nekaterih sociološkiih raziskavah tudi Alojz Zalokar, Ivo Pirc, Božo Škerlj idr.[7] Po letu 1945 so bile opravljene redke kriminološke študije in objavljeni celo 2 knjigi z naslovoma Kriminaliteta žensk in Ženske morilke,[8] v katerih so avtorji obravnavali problematiko ženskega kriminala v modernem času.[9]

Vprašanje ženskega prestopništva je postalo spet zanimivo z demokratizacijo družbe in vse večjim zanimanjem za prej marginalne teme. Leta 1991 je v Reviji za kriminalistiko in kriminologijo Vesna Nikolić Ristanović, raziskovalka na inštitutu za kriminološka in sociološka raziskovanja v Beogradu, objavila razpravo,[10] v kateri je podala pregled sodobne in tradicionalne literature o ženski kriminaliteti ter opisala primere državnega nadzorstva, ki tak kriminal povzročajo. Leto kasneje je Marija Milenkovič v Reviji za kriminalistiko in kriminologijo objavila zanimivo analizo »odklonskega vedenja žensk« v nekaterih delih slovenskih pisateljev.[11] Ugotovila je, da slovenske literarne odpadnice in kriminalke postanejo nasilne šele zatem, ko so same že bile žrtve. »*V večini literarnih del prevladuje mnenje, da v ravnanju ženske ni nič izključno biološkega. Biološka ali nagonska je pri njej le težnja po samoohranitvi, to pa ni značilnost žensk, temveč vseh živih bitij, tudi moških.*«[12] Leta 1993 je Zorica Mrčević objavila prispevek z naslovom Sodobni biološki pozitivizem in kriminaliteta žensk, ki predstavlja sodobno literaturo o vprašanju ženskega kriminala.[13] V letu 1997 so na Ministrstvu za notranje zadeve izvedli posebno analizo ženske kriminalitete v Sloveniji med leti 1990-1996, njene rezultate pa je leta 1998 v Reviji za kriminalistiko in kriminologijo objavila Janka Sterle.[14]

Iz navedenega izhaja, da so se z obravnavano tematiko pri nas ukvarjali predvsem sociologi in kriminalisti, ki so analizirali svojo sodobnost. Zgodovinske študije samo o tem problemu ne poznam. Andrej Studen je storilke kaznivih dejanj obravnaval v sklopu širših pregledov zgodovine kaznovanja. Časopisno poročanje o kriminalu je v svoji diplomski nalogi predstavil Marko Štepec, ki je analiziral pisanje slovenskega časopisja v osemdesetih letih 19. stoletja. Navedene tematike se dotikajo tudi mnoge razprave, ki so obravnavale podatke iz arhiva policijskih uradov, zlasti v Ljubljani

---

[3] Metod Dolenc, Žensko pitanje u kaznenom pravu. Policija 14 (1927), št. 7-8, str. 229-238.
[4] M. Dolenc, o. c. str. 230.
[5] Aleksander Maklecov, Žena in zločin. Zbornik znanstvenih razprav juridične fakultete 20 (1944) str. 89 – 115.
[6] A. Maklecov, o. c. str. 25.
[7] Božo Škerlj, K problemu prostitucije v Ljubljani. Tehnika in gospodarstvo 4 (1940), št. 5-6, str. 101-116, Tehnika in gospodarstvo 4 (1940), št. 7-8, str. 172-181.
[8] V. Simović, Kriminalitet žena, Novi Sad: Progres, 1991 in Konstantinović-Vilić Slobodanka, Žene ubice, Niš: Gradina, 1986.
[9] Janez Pečar, Storilke kaznivih dejanj v kriminologiji, Revija za kriminalistiko in kriminologijo (1980), št. 3, str. 190.
[10] Vesna Nikolić-Ristanović, Družbeno nadzorstvo in kriminaliteta žensk. Revija za kriminalistiko in kriminologijo 42 (1991), št. 1, str. 16 – 26.
[11] Marija Milenkovič, Odklonsko vedenje žensk in ženske kot žrtve v nekaterih delih slovenskih pisateljev. Revija za kriminalistiko in kriminologijo 43 (1992), št. 3, str. 259 -269.
[12] M. Milenkovič, o. c. str. 269.
[13] Zorica Mrševič, Sodobni biološki pozitivizem in kriminaliteta žensk. Revija za kriminalistiko in kriminologijo 44 (april-junij 1993), št. 2, str. 121-128.
[14] Janka Strle, Kriminaliteta žensk. Revija za kriminalistiko in kriminologijo 49 (1998), št. 2, str. 134 –150.

in Celju. Marjana Kavčič je proučevala problem prostitucije v Ljubljani konec 19. stoletja,[15] Bojan Cvelfar je zlasti pri obravnavi tajne prostitucije[16] v Ljubljani obelodanil problem nedovoljenega »trgovanja z užitki« na začetku tega stoletja ter hkrati nemoč in nezainteresiranost mestnih oblasti pri reševanju te problematike. Posredno se je problematike ženskega prestopništva dotaknil tudi Rok Stergar v svoji analizi družinskega nasilja[17] in še nekateri drugi.

V svetu imajo raziskave o ženskem kriminalu precej bogatejšo preteklost. Pred kratkim je njihov pregled do leta 1945 pripravil Karsten Uhl.[18] Prvi resni poskusi sistematičnega znanstvenega proučevanja omenjenega problema so se pričeli v prvi polovici 19. stoletja, ko so bile objavljene prve uradne publikacije kriminalne statistike. Te so najprej začeli objavljati v Franciji (od leta 1826), nato pa tudi v ostalih državah. Na podlagi tega pozitivnega empiričnega gradiva je Belgijec Quelét prvi skušal sociografsko opisati in etiološko razložiti vpliv spola na kriminaliteto.[19] Aleksander Maklecov je pisce o ženski kriminaliteti slikovito razdelil v tri skupine: antifeministično, feministično in v objektivno-znanstveno. Današnji teoretiki jih podobno delijo v več skupin. Pravniki običajno govorijo o **tradicionalni kriminologiji** 19. stoletja in z začetka 20. stoletja, za katero je bilo značilno, da so žensko obravnavale predvsem kot biološko ali psihološko opredeljeno bitje. Po njihovem mnenju je bilo kriminalno delovanje žensk posledica hormonskih motenj ali psiholoških deviacij. Ženske biološke značilnosti (hormoni, reproduktivna vloga) pa bi naj neizprosno določale njihovo čustveno predimenzioniranost in tudi posebne »ženske« lastnosti, kot so nezanesljivost, nepoštenost, zahrbtnost, zvijačnost itd. Kriminaliteto žensk so obravnavali kot izrazito »spolno« in to ne le v primeru, kadar je šlo za prostitucijo ampak tudi kadar je šlo za »neprilagojenosti druge vrste« (odpovedovanje gospodinjski vlogi, nenavadno oblačenje, drugačni vedenjski obrazci...).[20] Utemeljitelji in vodilni zagovorniki te skupine so: Cesare Lombroso, Gugliemo Ferrero,[21] Thomas, Exner, Mezger, Zauer, Middendorf, Davis in Polak. Zanimivo je npr., da so se zastopniki Lombrosovim podobnih stališč oglasili tudi v novejšem času. Vesna Nikolić-Ristanović omenja primera kriminologov Cowieja in Slaterja, ki sta ugotavljala skupne fizične lastnosti pri delinkventnih dekletih ter na podlagi tega sklepala, da lahko določene lastnosti, kot je na primer višina povzročajo kriminalno vedenje. Po analogiji pa bi naj bile večjemu nagnjenju h kaznivim dejanjem podvržene tudi ženske z moškimi psihološkimi lastnostmi (odločnost, napadalnost, podjetnost). Mnogi priznavajo, da je pot od Lombrosa do nekaterih sodobnih ugotovitev nenavadno kratka in ravna.[22] Naslednjo skupino tvorijo t.i. ***sodobne teorije***, ki vsebujejo teoretike od prve polovice 20. stoletja dalje in ki poudarjajo družbene dejavnike in spremenjeno vlogo žensk v družbi. Vesna Nikolić-Ristanović jih še dodatno deli na tiste, ki pojasnjujejo žensko kriminaliteto s socialnoekonomskimi razlogi (najpomembnejši predstavniki naj bi bili Sutherland, Cavan, Caldwel, Vouin in Leatue) in na tiste, ki ob socialnoekonomskih poudarjajo še biopsihološke razloge (Hentig, Elliot, Zelig in Hegman).[23] Z razširjanjem feminističnih gibanj se je kot posebna teoretična usmeritev pojavila še ***feministična kriminologija***.[24] Čeprav jo pozna že Maklecov, ženske vidneje vplivajo na kriminološko misel zlasti v zadnjih dveh desetletjih.[25] »Feministke« med drugim opozarjajo na odsotnost žensk v konvencio-

[15] Marjana Kavčič, Prostitucija v Ljubljani ob koncu prejšnjega stoletja. Kronika 35 (1987), št. 3, str. 155-162.

[16] Bojan Cvelfar, »No, zdaj pa če imaš denar, daj ga sem, potem se pa hitro z menoj spolsko združi« : k zgodovini tajne prostitucije v Ljubljani na začetku stoletja. Zgodovina za vse 1 (1994), št. 2, str. 11-29, in še Bojan Cvelfar, Ko prostitutko jeden zapusti, gre že drugi moški skozi vežna vrata : ureditev prostitucije v javni hiši v Ljubljani v začetku 20. stoletja. Kronika 42 (1994), št. 3, str. 25-41.

[17] Rok Stergar, O posilni nečistosti, oskrumbi in druzih velikih nesramnostih. Kronika. 43 (1995), št. 1/2, str. 74-91.

[18] Karsten Uhl, Das »verbrecherische Weib« : Geschlecht, Verbrechen und Strafen im kriminologischen Diskurs 1800-1945. Münster: Lit, 2003.

[19] Adolphe Quételet, Soziale Physik oder Abhandlung über die Entwicklung der Fähigkeiten der Menschen, Jena 1914, 1921.

[20] J. Sterle, o. c. str. 135.

[21] Cesare Lombroso, Gugliemo Fererro, La donna deliquente, La prostituta e la donna normale. Torino 1927, angleška izdaja: Cesare Lombroso, Gugliemo Fererro, The Female offender, London 1895.

[22] V. Nikolić-Ristanović, o. c. str. 16-17.

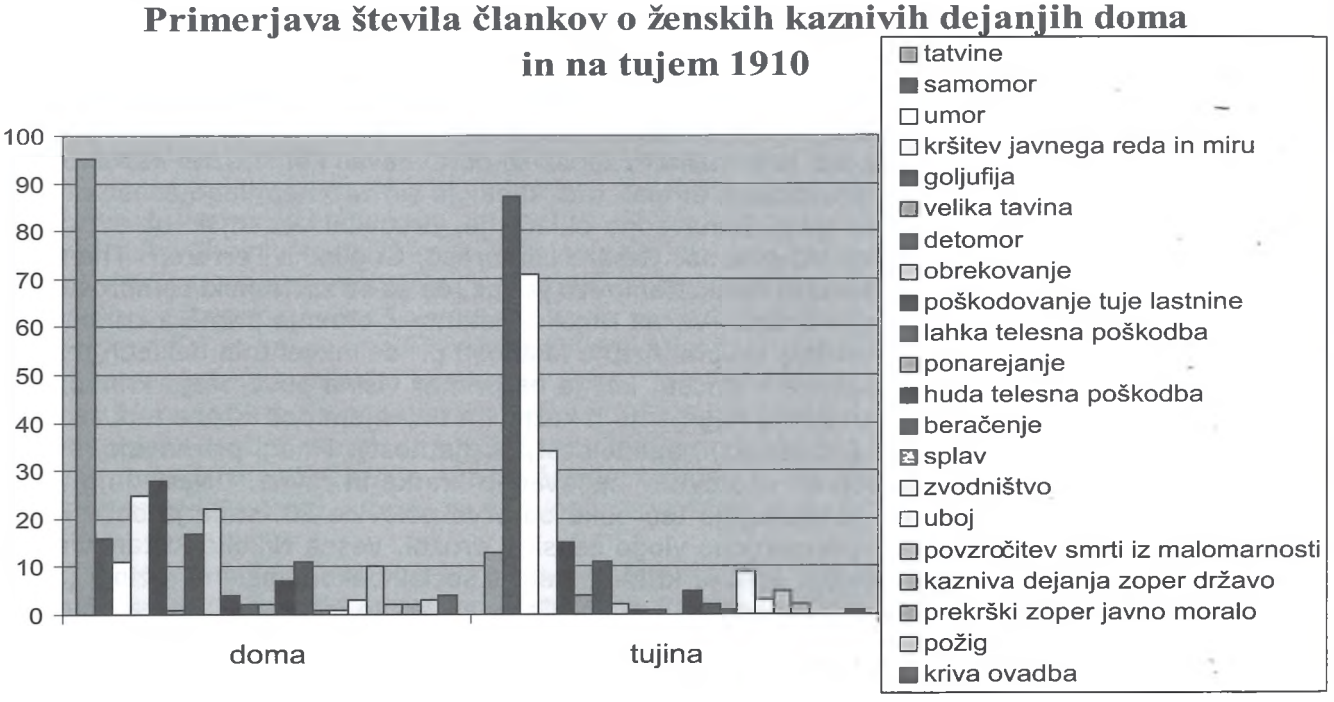
[23] V. Nikolić-Ristanović, o. c. str. 16.

[24] Njene novejše in tradicionalne poglede opisuje knjiga: Ngaire Naffine, Feminism and criminology. Cambridge 1997.

[25] J. Pečar, o. c. str. 190.

nalnih študijah o kriminaliteti in na pomanjkljivosti v dosedanjih pristopih, saj naj ti ne bi primerno upoštevali spola kot dejavnika, ki vpliva na obseg in strukturo kriminalitete.

Zgodovinarji so se obravnavane teme začeli lotevati dokaj pozno, čeprav so prve historične analize[26] začele nastajati že v šestdesetih in sedemdesetih letih dvajsetega stoletja, se je začelo več pisati šele konec osemdesetih let. Elaine Abelson je v letu 1989 objavila odmevno študijo o kleptomaniji in taticah v ameriških trgovskih centrih konec 19. stoletja.[27] Za njo pa se je pojavila cela vrsta piscev, ki so problem ženske delinkventnosti in njene družbene vloge proučevali širom Evrope.[28] Med najbolj zanimivimi naj izpostavim le Ann-Luise Shapiro, ki v knjigi Breaking the codes[29] na podlagi bogatega policijskega arhiva in ob pomoči številnih pravniških in medicinskih tekstov ni le predstavila problema ženskega kriminala v Parizu, ampak je pokazala, kako je bila francoska družba *fin de siècla* dejansko obsedena s problemom kriminalitete žensk. Povsem drugačen pristop je uporabila Ulinka Rublack, ki je z analizo sodnih aktov pokazala, kako so v 16. in 17. stoletju würtemberške elite uporabljale zakone in zakonodajo za uravnavanje morale in družbeno nadzorstvo nad ženskami.[30]

Pogled na »črno kroniko« slovenskega časopisja iz začetka dvajsetega stoletja nam nudi zanimiv pregled čez družbo tistega časa, opozarja nas na nekatere njene probleme, opisuje vsakdanje predsodke in stereotipe ter nam, za naše oči, kaže presenetljivo podroben in nazoren opis nekaterih *vsakdanjih* dogodkov. Ob tem moramo seveda upoštevati dejstvo, da govorimo o času, ko so bile (vsaj v slovenskem) časopisju fotografije med tekstom še velika redkost. Novinarji so bili zato prisiljeni dogodke opisovati zelo plastično in predvsem novice iz črne kronike tudi zelo podrobno.

[26] Glej Pollack, O. The criminality of women, New York: A. S. Barnes, 1961; za Francijo Dhavernas, Mary Yo, La déliquance des femmes. V: Questions feministes 4 (nov. 1978); Bröckling Elisabeth, Frauenkriminalität : Darstellung und Kritik kriminologischer und devianzsoziologischer Theorien. Versuch einer Neubestimmung (Kriminalität und ihre Verwalter : zur Soziologie abweichenden Verhaltens und sozialer Kontrolle 7), Stuttgart 1980; Jones Ann, Women who kill, New York: Fawcett Crest, 1980; Brown Bewerly: Women and crime : the dark figures of criminology. V: Economy and society 15, (1986), št. 3, str. 355-402; Heidensohn, Frances, Women and crime, New York 1985.

[27] Abelson, Elaine, When Ladies go a thieving. Oxford: University Press, 1989.

[28] Christiane Funken, Frau – Frauen - Kriminälle, Opladen 1989, Richard van Dülmen, Frauen vor Gericht, Frankfurt 1991; Susanna Burghartz, Geschlecht und Kriminalität, Zürich 1995; Von Huren und Rabenmüttern : Weibliche Kriminalität in der Frühen Neuzeit, Köln 1995; Frauen legen hand an, Tübingen 1996, Frauen in der Geschichte des Rechts, München 1997.

[29] Ann-Luise Shapiro, Breaking the codes, Stanford: University Press, 1996.

[30] Ulinka Rublack, The crimes of women in early modern Germany, Oxford: University Press, 1999.

Dramatični orisi kaznivih dejanj in najraznovrstnejših nesreč niso bili nobena posebnost. Časopisno poročanje o ženskem kriminalu moramo takoj v začetku razdeliti. V prvo skupino sodijo poročila o kaznivih dejanjih in prekrških, ki so se dogajali v domačem okolju časopisa in ki opisujejo dejanja ljudi iz najbližje okolice, v drugo pa tista, ki so jih slovenski časniki prevzemali od tujih tiskovnih hiš ali iz časnikov, ki so izhajali v večjih mestih ali središču monarhije. Ob teh se začne zlasti od srede prvega desetletja pogosteje pojavljati še Trst, kot mesto, kjer je živelo mnogo Slovencev in ki je hkrati predstavljalo neusahljivo zalogo kratkočasnih in bralcem zanimivih novic. Iz tega izhaja tudi različna narava poročil, čeprav je dokaj opazna tendenca, da slovenski časniki ne povzemajo le vzorcev pisanja »velikih«, ampak skušajo nekatere povsem lokalne novice napihniti v stilu impozantnih novic iz središča.

Če pogledamo strukturo kaznivih dejanj kot je o njih pisalo časopisje, lahko ugotovimo, da med najpogostejše vesti na straneh črne kronike sodijo članki o vsakdanjih prekrških, delovnih nesrečah, hujših kaznivih dejanjih in o samomoru. Časopisje se običajno ni spuščalo v razpletanje ozadja ženske deviantnosti, oziroma je namesto vzrokov navedlo le njen povod. Razlika so bili morda le zločini iz bede in strasti, vendar je tudi tukaj to navajalo bolj kot popestritev zgodbe ali kot obsodbo vse slabših časov kot pa izraz sočutja s storilko. Časopisje je o storilkah kaznivih dejanj običajno pisalo dvakrat. Najprej takoj po storjenem ali odkritem zločinu ter potem, ko je njena zadeva prišla na sodišče. Ob tem moramo ugotoviti, da je bil ta čas za današnje pojmovanje zelo kratek in praviloma ni bil daljši od treh mesecev.

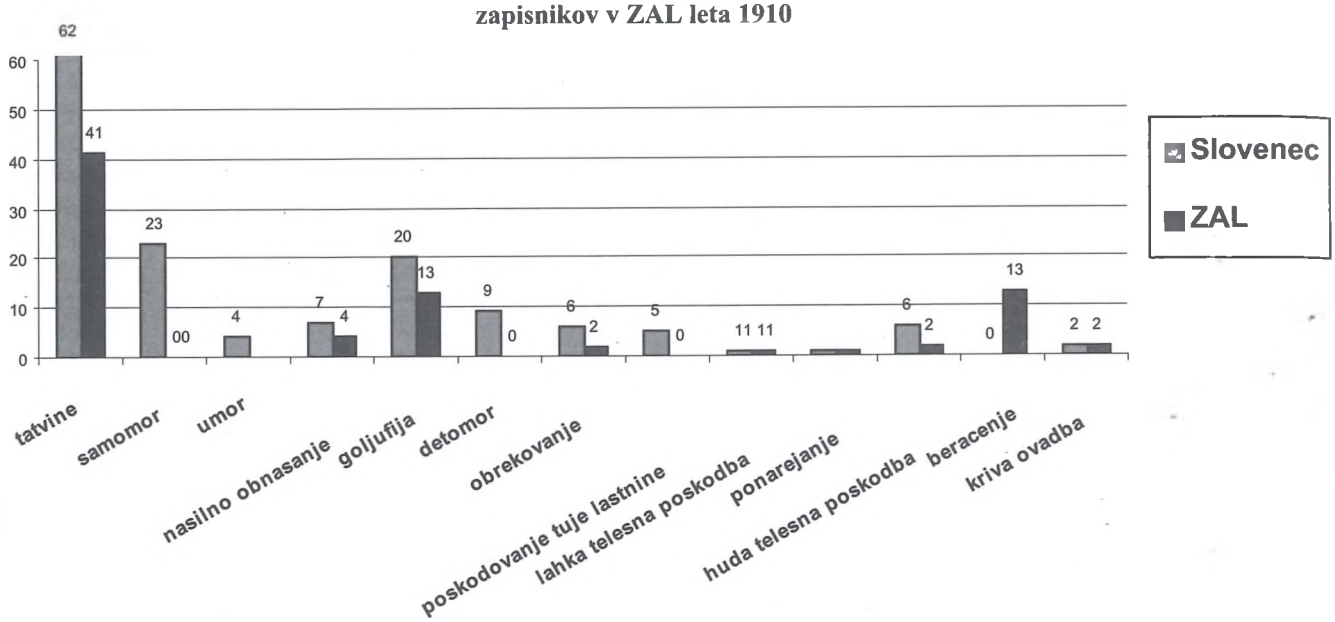
Pogled na motive, ki so vodili ženske v prekrške in kazniva dejanja, nam pokaže, da prevladuje želja po izboljšanju gmotnega položaja in le v redkih primerih lahko najdemo neposredne navedbe, da je bilo neko kaznivo dejanje storjeno iz socialne stiske ali bede. Beda je bila v bistvu zelo redek motiv, ki je pripeljala zločinko na strani »črne kronike«. V prvem desetletju preteklega stoletja sem kljub konstantnemu tarnanju nad vse slabšimi razmerami našel le nekaj takšnih primerov. Bolj pretresljive primere je časopisje objavljalo iz tujine. Ženska v njih v glavnem nastopa kot mati, ki v skrbi za *»dobro svoje družine«* izbere radikalno rešitev težkih eksistenčnih razmer. V tej brezizhodni situaciji so ponavadi žrtve njeni otroci, saj običajno želi preprečiti, da bi ostali sirote brez matere. Lahko si predstavljam, da so nekatere od teh mater umor otrok razumele kot lastno žrtvovanje, s katerim so se resda obsodile na »večno trpljenje« in to sprejele kot kazen za svoj greh (spočetje), misleč, da bodo s tem njeni »nedolžni« otroci toliko lažje deležni »milosti« v onostranstvu. Veliko nezaupanje do partnerja veje tudi iz poslovilnega pisma žene nekega mestnega uradnika v Debreczinu, ki je zapisala, da je ustrelila svoja otroka zato, ker je bolna in bo itak umrla, otrok pa ni želela puščati samih na svetu.[31] V letu 1901 lahko zasledimo še štiri podobne primere. Vsi so se zgodili v večjih mestih in so posledica razpada neke zakonske dvojice. Slovenski narod je tako že februarja poročal s procesa zoper dninarico Fr. Kwasny, morilko lastnega otroka. Porotniki v Brnu so morilko oprostili, ker jim je opisala kako se, odkar jo je zapustil mož, potika okoli brez stanovanja in prenočuje v kanalu ter da *»rajši otroka umori, kot da gleda, kako umira od lakote in mraza«*.[32] Brez stanovanja in moža je ostala tudi neka budimpeštanska vdova, ki je zastrupila svojih pet majhnih otrok in sebe, ker jo je lastnik stanovanja zaradi neplačane stanarine vrgel na cesto.[33] Tragična serija se tega leta zaključi z dvema zelo podobnima primeroma na Dunaju, ki sta se zgodila skoraj istočasno tik pred koncem leta. Slovenski narod piše o njima kar v skupni notici z naslovom *»Dunajski drami«*. Žena knjigovodje Vogla je namreč zastrupila sebe in tri otroke z *»ogljenčevim plinom«*, ker je zaradi bede s samomorilskim namenom od doma odšel tudi njen mož. Tudi v naslednjem primeru je dal ženi povod za umor lastnih otrok njen mož. Saj je baje *»stavčeva žena Ida Moravitzky vrgla svoje tri male otroke z drugega nadstropja ter se sama za njimi vrgla skozi okno, ker je njen pet let mlajši mož, ki jo je vzel le zaradi denarja, zapil vso plačo ter jo neusmiljeno pretepoval«*.[34]

Čeprav samomor ni bil ne prekršek niti kaznivo dejanje, so o njem poročali precej pogosto. Med vzroki so zlasti pri mladih osebah poudarjali vlogo neustrezne vzgoje in *»čitanje natančnih popisov različnih umorov in povesti, kjer nastopajo roparji in morilci kot junaki»*.[35] Opazil sem tudi poseb-

[31] Slovenski narod 34 (1901), št. 294, 21. XII., str. 3.
[32] Slovenski narod 34 (1901), št. 127, 5. VI., str. 4.
[33] Slovenski narod 34 (1901), št. 198, 30. VII., str. 5.
[34] Slovenski narod 34 (1901), št. 293, 20. XII., str. 5 in Slovenski narod 34 (1901), št. 296, 24. XII., str. 6.
[35] Slovenski narod 34 (1901), št. 183, 12. VIII., str. 3.

nost, da je slovensko časopisje, ki je izhajalo večidel v Ljubljani, precej več poročalo o samomorih, ki so jih naredili v Trstu in drugih krajih na Slovenskem kot o tistih, ki so si vzeli življenje v Ljubljani in njeni okolici. Klasičnih poročil o samomoru v Ljubljani skoraj ni, oziroma so zapisana posredno v povezavi s kakšno poizvedbo, kot na primer »*22 letna Josipina Turk iz Ljubljane je izginila v neznano s 14 mesečnim nezakonskim otrokom*«. Največ je poročil o samomorih iz Trsta, poročila o samomorih v tujini pa so objavljali, če je bila z njimi povezana romantična zgodbica ali kakšna družinska tragedija.

Primerjava med številom časopisnih poročil v Slovencu in številom ohranjenih policijskih zapisnikov v ZAL leta 1910

Statistika časopisnih poročil nam prikazuje večje število primerov, kot je bilo dejansko število postopkov zoper kršitelje zakonov. Iz podatkov policijskih zapisnikov, ki jih hranijo v Zgodovinskem arhivu Ljubljana,[36] lahko za leto 1910 najdemo le 67 policijskih zapisnikov, ki so obravnavali prestopke žensk. Vzroke za to moramo iskati predvsem v tem, da je ljubljanski magistrat obsegal precej manjši prostor od tistega, ki so ga pokrivali slovenski časniki. Če primerjamo statistiko ljubljanskih policijskih poročil in časopisnih notic v Slovencu, vidimo opazno razliko, pri čemer so nenavadna zlasti odstopanja pri podatkih o beračenju, detomorih in umorih. Vzrok za to je verjetno dejstvo, da prijetja beračev niso bila posebej zanimiva za časnike ter da je bilo detomorov v mestih precej manj kot na podeželju, kjer je bilo javno mnenje in označevanje nezakonskih otrok in mater precej strožje kot v mestu.

TATVINE

Če pogledamo v policijske zapisnike, lahko sklepamo, da je bila večina tatvin storjenih priložnostno in verjetno je bilo le od spretnosti »*tatice*« odvisno, če so jo pri dejanju zalotili. To nam potrjuje včasih kar smešen izbor ukradenih predmetov. Denarnicam in denarju, kar je najpogosteje zmanjkalo neprevidnemu kupcu na tržnici, sledijo tatvine »drobnega hišnega inventarja«, ki so jih večinoma zakrivile kar domače služkinje. Te so si namreč kar pogosto pričele lastiti razne prtiče, vilice, trakove ali celo stvari iz gospodarjeve ozimnice. Verjetno je bilo predvsem od gospodarjeve dobre (ali slabe) volje tudi odvisno, ali bo takšno tatvino masti, kruha, mesa, slanine, brinjevca ... sploh prijavil orožnikom, ali pa bo z njo obračunal sam. Če so že služkinje težko ločevale svoje od tujega, si lahko predstavljamo, da na tatvine niso bile imune niti sosede v porajajočih se stanovanjskih soseskah. Policijski stražniki so neredko poročali o tatvinah čevljev, bluz, pelerin, rjuh in celo spodnjih kril, ki so izginila z vrvic za perilo. Ženskam tudi niso bile tuje tatvine uporabnih predmetov, saj lahko najdemo v policijskih zapisnikih ovadbe zoper tatice (svetilk, sekire, lestve ipd. ...). Povsem svojevrstna je tudi tatvina mrve, za katero se je pozneje izkazalo, da jo je zasačena in ovadena

[36] Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), REG I/fasc. 1279-1339.

tatica Lucija Peternelj potrebovala za svojega gospodarja, prevoznika Josipa Tomca.[37] Bogat izbor predmetov so našli tudi ob aretaciji devetnajstletne Marije Gale, ki je v enem samem dnevu na začetku januarja 1905 na ljubljanskih stojnicah ukradla: suknene čevlje, zavitek kuvert, denarnico, predpasnik in ker *»se je spomnila, da bode treba delati za grehe pokoro ...«* še en molitvenik.[38]

Starost storilk je bila zelo različna in časopisje jo je praviloma omenjalo le pri najmlajših in zelo starih storilkah, ali jo v ekstremnih primerih uporabljalo celo za naslov člankov (Mlada morilka, Že osivela je postala nepoštena itd. ...). Praviloma najdemo med storilkami pogosteje samska kot poročena dekleta, ki so navadno sodila v spodnji del družbene lestvice. Kako je zašla na kriva pota, je mladinskemu sodniku Franu Milčinskemu lepo opisala neka dvanajstletna tatica:

»Ko sem bila doma, sem se naučila krasti od mamine sestre ... kar je videla, pa je rekla: 'To vzemi, pa to vzemi!'... In ko sem opravila birmo in obhajilo, so me dali na G. služit k Hrvatu ... pa so me vdinjali za 12 gl. na leto. Pa je leto prešlo, pa mi niso nič dali: ene čevlje so mi kupili pa ene nogavice pa eno ruto za na glavo, pa nič drugega nisem dobila. Ko so šli zjutraj k maši, so vse zaklenili. Jaz grem not, ko sem videla, kam hranijo ključ od kostna, pa sem vzela 40 kron iz listnice denarja. In še eno krono in materi stari tri krone. In potem sem šla v Z. k U. pa sem kupila za eno obleko blaga, po goldinarji vatel, in za eno spodnje krilo, pa dva žepna robca in dva predpasnika in tošelj za v šolo in eno ruto za tri krone, židano, sivo, in dve črni ruti za na glavo pa nič drugega. ...«[39]

Spretnost ljubljanskih tatic je razvidna iz časopisnega poročila v Slovenskem narodu 14. decembra 1901, ki opisuje, kako se je na svoj »predbožični obhod« v začetku decembra 1901 odpravila brezposelna natakarica Terezija Fugec iz Kamnika. Narejena *v »mlado dobro oblečeno gospodično«* je pri zlatarju A. W. na Jurčičevem trgu ukradla kar 9 brošk in eno srebrno uro, pri urarju na Sv. Petra cesti zlat prstan, ob tem pa je še nekemu drugemu urarju ukradla dve uri ter zlato verižico zlatarju na Starem trgu. Da kraje v ljubljanskih trgovinah le niso bile zmeraj posledica priložnosti, ampak del vnaprej pripravljenega načrta, je razvidno tudi iz septembrske aretacije treh Ljubljančank, ki so več mesecev uspešno kradle po trgovinah. Pri tatvini jih je nato ujel nek mlad trgovec po večdnevnem načrtnem opazovanju kupcev. Ker mu je čez poletje zmanjkalo blaga za 700 kron, je sklenil *»...da bode kupce, še posebno pa ženske, katere je sumil, da mu kradejo, skrivno opazoval. V ta namen je v prodajalni v kotičku napravil zagrinjalo in od tam opazoval. Preteklo je več dni, ne da bi bil opazil kaj sumljivega. V sredo sta prišli v trgovino dve boljši ženski. Trgovec je bil že tudi na svojem prostoru ... Ko se je prodajalka obrnila in iskala zahtevano blago, je pa starejša ženska dala mlajši nekaj v roke, kar je ona hitro stisnila pod pelerino. Pri nju doma so še nato odkrili več »robe« sumljivega porekla.«* Čeprav je že izgledalo, da je trgovec dosegel svoj namen, mu nezaupljivost ni dala miru in iz svojega skrivališča je v istem dnevu odkril še tretjo tatico.[40]

GOLJUFIJA

Največ goljufij je nastalo zaradi zakrivanja identitete. Dva najpogostejša načina pa sta bila tatvina oziroma uporaba tuje hranilne knjižice, ali jemanje na up v imenu tretje osebe. Premetenke, kot jih pogosto imenuje sodobno časopisje, so izkoriščale dejstvo, da se je *dolga bela vas* razrastla, da pa so se kljub temu še ohranile v njej navade, tipične za manjše kraje, kjer vsak vse pozna.

Razne »služkinje« so sorazmerno pogosto uspešno izvabile zaželeno blago od ljubljanskih trgovcev, če so se le sklicevale na neko ravno prav poznano osebo. Kljub temu moramo ugotoviti, da je imela policija pri odkrivanju teh dejanj precej uspeha, kar je bila spet posledica majhnosti mesta, da se je sorazmerno hitro opazilo, če je kdo začel živeti preko svojih sposobnosti. In pogrešano povzpetnico so običajno lahko kmalu odkrili po obisku trgovin, kjer so si zapomnili, če je kdo kupoval več, kot je bilo zanj običajno. Naslednji korak je bil samo še poiskati storilko, ki so jo najpogosteje prijeli na železniški postaji ali celo na vlaku, ko je skušala zbežati *roki pravice*.

[37] ZAL, REG I/fasc. 1339, fol. 208.
[38] Slovenski narod 39 (1905), št. 19, 24. I., str. 33.
[39] Fran Milčinski, Mladih zanikarnežev lastni življenjepisi, Ljubljana 1912.
[40] Slovenski narod 44 (1910), št. 270, 6. IX., str. 3.

ZLOČINI IZ STRASTI

Do te vrste nasilja je običajno prihajalo po »končani ljubezni«, ko se eden od vpletenih ni želel sprijazniti z dejstvom, *da je lepega konec*, ali pa je *fant* želel pobegniti pred posledicami preveč vročega razmerja. Da običajna reakcija žensk niso bile le solze, nam priča kopica primerov, iz katerih je razvidno, da so solzam in brezuspešnemu prepričevanju pogosto sledila sredstva, ki bi naj nezvestemu partnerju zadala bolečino (nož, strelno orožje), ali ga zaznamovala za celo življenje (vitriol). Najlepše primere najdemo seveda v Trstu. Konec novembra 1910 so tako časniki poročali o primeru 25-letne delavke Marije Rossi, ki je ob eni uri zjutraj napadla in z vbodom s kuhinjskim nožem v levo stran prsi umorila svojega nekdanjega fanta, ko se je vračal iz gostilne proti domu, ker jo je potem, ko mu je rodila otroka, zapustil z izgovorom, da mu je bila nezvesta.[41] Povsem svojevrstno maščevanje si je izmislila mlada Ljubljančanka, ki je po Ljubljani razširila govorice, da pripravlja napad na fanta, ki jo je zapustil po sedemletnem ljubimkanju. Fant je bojda govorice vzel zelo resno in vsa zadeva je prišla celo v časopisje, saj jo je Slovenski narod porabil za hudomušno zgodbico, ki je zasmehovala skrivnostne *prešuštnike*: *»Z revolverjem v roki ali z bodalom ali s petrolejsko steklenico se je hotela krvavo maščevati nad njim in nad njo, ki sta kriva vseh njenih srčnih muk. Tam kje v »Zvezdi« ali na »Ringu«, tu je hotela počakati in izvršiti svoj grozen napad, ki bi bil cel eksempel vsem nezvestim fantom in zapeljanim dekletom. Zaljubljenca sta izvedela za to nakano in strah in groza se ju je polastila. Tako sta bila srečna, da bi ne bila rada izdihnila svoji duši s krogljo ali z bodalom v srcu, še manj pa jima je dišal petrolej. Skrbno sta se izogibala maščevalke in še na cesto in na ulico se nista upala skupaj. Boječa se, da bode zdaj in zdaj planila iz kakšne veže na nju bledolična prikazen. Strah njima je bil vedno za petami in že sta hotela klicati na pomoč policijo in sodnijo, da bi ju čuvali, ko se je vsa stvar veselo rešila.«*[42]

Tudi sicer lahko ugotovimo, da so lahko Ljubljančani več ali manj le brali o takšnih načinih kaznovanja nezvestobe, saj so bili v domačem okolju takšni napadi zelo izjemni. O enem izmed redkejših primerov poroča Slovenski narod. Služkinjo Elizabeto Janežič iz Tinj je namreč celjsko sodišče obsodilo na 14 dni zapora, ker je po ljubezenskem prepiru in nekaj zaušnicah pograbila nož, ki ga je »svojemu ljubimcu« zabodla v prsi.[43] Pogosteje se je dogajalo, da so se zakonske žene ali dekleta kar neposredno spravile na dekleta, ki so osvajala njihove moške. Oktobra leta 1910 smo tako lahko brali o sodni razpravi pred ljubljanskim sodiščem, v kateri je neka »častna vdova« tožila neko drugo Ljubljančanko, ker ji je ta potem, ko je izvedela, kje je prenočil njen mož, v pretepu »izruvala precej dragocenih las«. Sodnik, ki si je menda lahko sam ogledal cel cekar las, je napadalko obsodil *»v primerno denarno globo«*, časnikarji pa so spet imeli snov za poročanje.

NASILNA KAZNIVA DEJANJA

Ženske so se pred sodniki znašle zaradi zelo različnih nasilnih kaznivih dejanj. Zasledimo lahko primere, ko so bile na par dni zapora obsojene samo zato, ker so oklofutale sosedovega otroka. V težjo zvrst kaznivih dejanj sodi udeležba v raznih pretepih. Pretepi med ženskami v Ljubljani niti niso bili nekaj izjemnega, čeprav so bili mnogo redkejši kot tisti med moškimi. Kljub temu so bili bolj odmevni in časniki so z veseljem objavili vsako podrobnost, zakaj je kje in kako prišlo do pretepa. Da so vzbujali tudi sicer precej zanimanja, potrjuje dejstvo, da časopisje ob tej priložnosti nikoli ne pozabi omeniti, *»kako je vse skup drlo«*, da bi si lahko od blizu ogledalo ta zanimiv prizor. Vzroki so bili zelo različni, ugotovimo pa lahko, da so bili najpogostejši razni spori med branjevkami, žalitve, ki so prerastle v nekoliko bolj konkretno obliko, slabi sosedski odnosi, seveda pa tudi že omenjene »zakonske težave«. Pretep se je običajno razvil med pripadnicama istega spola, čeprav najdemo tudi osamljene primere, kadar sta bila v prepirih udeležena moški in ženska. Do teh je najpogosteje prihajalo takrat, kadar je moški zalotil žensko pri tatvini, pa mu je ta želela pobegniti, ali ga je v prepiru poškodovala.[44] V obravnavanem obdobju lahko najdemo v časopisju približno dvajset poročil o pretepih, v katere so bile vključene ženske s področja današnje Slovenije. Iz naslednjih

[41] Slovenski narod 44 (1910), št. 426, 30. XI., str. 2.
[42] Slovenski narod 39 (1905), št. 235, 12. X., str. 3.
[43] Slovenski narod 44 (1910), št. 417, 25. XI., str. 2.
[44] Slovenski narod 39 (1905), št. 193, 24. VIII., str. 3, poroča v članku z naslovom »Stepla sta se« o pretepu med Marijo Marinčič in njenim sosedom, ki jo je zalotil na svoji njivi pri kraji pese. V prepiru sta se začela suvati, pri čemer je Marija sosedu raztrgala srajco, ta pa jo je nato v besu pretepel.

dveh primerov pa lahko vidimo, kako se je razlikovalo poročilo o pretepu med moškimi od tistega, v katerem so bile vključene ženske:

Pretep

»V noči na 7. listopada 1904 so se stepli fantje s Trate in z Velesovega, Jožef Grilc, posestnikov sin s Trate je udaril Franceta Sehneta, ki je hotel miriti, najpreje s kolom po glavi, ko je pa Sehne prijel za kol ter mu ga hotel odvzeti, je segel po nož ter ga ž njim v desno zapestje urezal. Obdolženec, ki se zagovarja s silobranom, je bil obsojen na eno leto težke ječe.«[45]

Tri raglje ali japonska vojna

»Dne 31. marca se je bila spremenila Jakčeva hiša na Radeckega cesti v bojno polje. Borile so se »Amaconke« Barbara Gale in Ivana Sever na eni strani, na drugi strani pa Elizabeta Janež. Bitka je bila neodločena. Do bitke je prišlo menda zato, ker Janež vedno »štenka« hčerke Ivane Sever, ki imajo nekaj »drobiža«. Barbari Gale je pa očitala, da je »zguncana«. V hiši je bil tak ropot in tako vpitje, da so ljudje mislili, da lezejo iz zemlje Rusi in Japonci. Sever je prinesla k obravnavi več železja, razbitih steklenic in šop las, kot corpora delicti. Lase je baje že nekemu brivcu nesla prodat pa jih ni hotel kupiti. Ker sodnik upa, da ne bo več tako krvave vojne v Jakčevi hiši, je dal vsaki »Amaconki samo po en dan zapora s postom.« [46]

Iz zapisanega vidimo, da poročevalec pri opisovanju pretepa med moškimi navaja le gola dejstva, medtem, ko v drugem poročilu skuša narediti iz povsem »vsakdanjega« dogodka senzacionalno poročilo. Uporablja sicer časnikarski ton, ki daje vtis objektivnosti, zanimiva pa se mi zdi navezava na dnevnopolitično situacijo, saj hišni kaos primerja z vojno na Daljnem vzhodu. V članku je opazna tudi piščeva ironija, saj smeši dejstvo, da so udeleženke za reševanje »ženskih težav« uporabile »moška sredstva«. S takšnim načinom poročanja je utrjeval že izoblikovane stereotipne predstave o vlogi spolov v družbi. Posebej zanimivi so bili za časopisne poročevalce pretepi med ženskami iz nasprotnega političnega tabora, saj so jih lahko uporabljali za smešenje političnih nasprotnikov.

Pri pretepih med ženskami so se udeleženke običajno le ruvale, praskale in pulile lase tekmicam, zato so bile tudi poškodbe običajno lažje narave, čeprav lahko zasledimo tudi poročilo o omajanih zobeh.[47] Najpomembnejši pripomoček pri pretepu je bil vsekakor dežnik, zasledimo pa lahko tudi uporabo lonca ali sekire.[48] Poročila o ženskih pretepih na tujem so zelo redka. Novice te vrste pa so prišle v naše časopisje le izjemoma.[49]

O nasilju med partnerjema pa nam priča tudi tendenciozno poročilo iz Slovenskega naroda, v notici s posmehljivim naslovom »***Dobra žena***«. Članek opisuje primer nekega 56-letnega posestnika iz Dragomerja, ki ga je njegova dvaindvajset let mlajša žena zanemarjala in puščala lačnega, »*... čeprav je premožen. Rada pa pije, posebno žganje in kadar je pijana, ima posebno veselje s tem, da grdo ravna s svojim bolnim možem. Pred kratkim je prišla nad svojega moža s polenom ter ga udarila parkrat po glavi. Ko je bil bolan, ga je večkrat potegnila iz postelje ter ga obdelovala z rokama in nogama Take scene se v Seliškarjevi hiši večkrat dogajajo in včasih so morali tuji ljudje varovati Seliškarja pred ljubeznivostjo njegove žene.*«[50]

UMOR

O ženskah morilkah poroča slovensko časopisje večidel iz tujine. V izbranih letih sem zasledil 179 člankov o umorih, od katerih jih le 32 opisuje razmere na Slovenskem. V to število sem vštel tudi tiste, ki opisujejo ženske le kot soudeleženke pri umoru, ali pa so storilca nanj napeljale. Če pogledamo v leto 1901, lahko med najpogostejše motive za umor štejemo:

[45] Slovenski narod 39 (1905), št. 113, 17. V., str. 3.
[46] Slovenski narod 39 (1905), št. 93, 22. IV., str. 3.
[47] Slovenski narod 1901, št. 72, 29. III., str. 3.
[48] Primerjaj 39 (1905), št. 203, 5. IX., str. 3 ali Slovenski narod 39 (1905), št. 204, 6. IX., str. 3.
[49] Slovenski narod 34 (1901), št. 185, 14. VIII., str. 4, Slovenec (1910), št. 84, 15. IV., str. 4.
[50] Slovenski narod 44 (1910), št. 415, 24. XI., str. 2.

- slabe družinske razmere v osmih primerih;
- umor moža opisuje pet člankov, od katerih je ta v treh primerih mnogo starejši od žene, v enem zelo mlad, v tretjem pa ga je žena potisnila v reko iz sovraštva;
- pohlep v treh primerih;
- blaznost se navaja kot vzrok za umor v treh primerih;
- prav tako pretepanje lastnega otroka; 3 primeri
- dva primera opisujeta maščevanje matere za smrt sina;
- prav tako pa je dvakrat kot motiv za umor navedeno ljubosumje ali ljubezensko maščevanje.

Najpogostejši način umora otrok je tak, da ga mati vrže z višine (skozi okno ali v vodnjak), sledijo umori s strelnim orožjem in v omenjenem vzorcu šele na tretjem mestu zastrupitve. Prav zastrupitve se sicer običajno pojmujejo kot ženski zločin par excellence. Moškim se je zdel strašen, ker se mu težko ubraniš. Ženskam je bil pisan na kožo, ker so strup najpogosteje primešale kar k hrani, katere priprava je bila njihova tradicionalna domena. Zakasnjen učinek delovanja strupa pa jim je omogočal relativno varnost, saj se jim ni bilo treba izpostavljati neposredni fizični nevarnosti. Zaradi teh lastnosti so nekateri imeli zastrupitve kar za simbol prirojene ženske zahrbtnosti. Po relativnem številu zastrupitev ženske resda prednjačijo pred moškimi, vendar je statistika pogosto varljiva, ker vključuje tudi zastrupitve otrok iz usmiljenja in samomore.[51]

DETOMOR, SPLAV

Detomor je edini zločin, ki ga lahko zagreši samo ženska – mati. Iz različnega kaznovanja enega in istega dejanja lahko celo sklepamo o položaju ženske v družbi. Sicer strogo sankcionirano kaznivo dejanje se je namreč delno toleriralo v težkih socialnih razmerah, vendar je bilo toliko bolj strogo kaznovano, kadar je obstajal najmanjši sum, da se ženska zanj (kakor tudi za splav) ni odločila iz bede, ampak ker je želela odpraviti posledice nezaželene nosečnosti.[52] Člen 139 kazenskega zakonika pravi:

»Mati, katera svojega otroka ob porodu usmrti ali ga poginiti pusti, ker mu nalašč pri rojstvu potrebne pomoči ne da, naj se obsodi, kadar je bil zakonski otrok umorjen, v težko ječo na vse žive dni. Če je dete nezakonsko bilo, je kazen pri usmrtenju težka ječa od desetih do dvajsetih let, če je pa otrok poginil, ker se mu ni potrebna pomoč dala, od petih do desetih let.«

Iz tega je razvidno, da je bila zagrožena najstrožja kazen le za v zakonu spočete otroke ne glede na to, ali je mati otroka umorila ali zapustila, medtem ko je zakonodajalec pri nezakonskih otrokih »zapustitev« kaznoval blažje.

Nekoliko blažje kazni so bile zagrožene za splav. Če je ostalo le pri poskusu, je bila mati kaznovana z zaporom od šestih mesecev do enega leta, če pa ji je dejanje uspelo, so jo lahko obsodili na težko ječo od enega do petih let. Ista, a poostrena kazen je bila za sodelovanje pri splavu zagrožena tudi očetu. O praksi in poznavanju sredstev za odpravo nezaželene nosečnosti nam priča tudi primer 26-letne posestnikove hčere z Vranskega. Pred sodniki se je namreč znašla zaradi uporabe sredstev, *»s katerimi je povzročila nenaravno krvavljenje, ki jo je **oprostilo** materinstva.«* Prispevek, ki še sporoča, da je po dolgem tajenju vendarle priznala svoj zločin, je zanimiv tudi zato, ker že s svojim besednjakom opozarja, da je bila nosečnost pojmovana kot **kazen** za njen greh oziroma užitke.[53]

Iz statistike poročanja časnikov sicer ni razvidno, da bi bil detomor prav pogost pojav (v njej predstavlja le okoli 5 % kaznivih dejanj), vendar domnevam, da se je dejansko stanje razlikovalo od prikazanega. Gre namreč za dejanje, ki ga je bilo zlasti v družinah na podeželju lahko prikriti. O tem nam priča tudi bogat zaklad ljudskih pripovedk o detomorilkah.[54] Ljudsko izročilo navaja različne načine, kako so se dekleta znebila nezaželenih otrok. Med najpogostejšimi načini so omenjeni

[51] Metod Dolenc, Žensko pitanje u kaznenom pravu. Policija 14 (1927), št. 7/8, str. 229-238.
[52] Danes bi temu rekli iz želje »po načrtovanju družine« oziroma le zato, ker ni želela dodatnega otroka.
[53] Slovenski narod 44 (1910), št. 412, 22. XI., str. 2.
[54] Primerjaj članek M. Milenkovič, Odklonsko vedenje žensk in ženske kot žrtve v nekaterih delih slovenskih pisateljev. Revija za kriminalistiko in kriminologijo 43 (1992), št. 3, str. 259 – 269 ali razpravo Zmage Kumar, Balada o nevesti detomorilki, Ljubljana 1963.

primeri, ko je mati nezaželenega otroka pustila v gozdu, trnju ali v koprivah, kjer je še obstajala možnost, da bi novorojenčka kdo našel. Zelo pogosto pa se omenja tudi utopitev v reki ali morju, oziroma, da je mati dete (trupelce) skrila v votlo bukev ali pod leseno klado, v kup gnoja ali celo vrgla med svinje oziroma druge divje živali, kjer možnosti preživetja ni bilo.

Časniki so objavljali dokaj natančna poročila o porotnih sojenjih zoper detomorilke, kjer so pogosto dodajali svoja mnenja o vzrokih za tolikšno število detomorov. Slovenski narod je ob porotnem zasedanju konec maja 1910, na katerem so obravnavali kar tri detomore, zapisal: »*Detomori se nekam čudno množe, pri vsakem porotnem zasedanju imamo par žalostnih slučajev. Vzroki so seveda prav različni, korenino pa imajo pač vsi eno: nezakonska mati velja pri nas kot nekaj zaničljivega in nezakonski otrok velja vedno kot sod pregrehe, postrani gledajo njega in njegovo mater, obema je za vse čase vtisnjen na čelo pečat sramote. Ni čuda, da je velikokrat obup in strah močnejši od materinskih čutil in da se nezakonska mati, ki ji je zapeljivec odšel po svetu bogve kam, skuša iznebiti neprijetnega bremena.*«[55] Nekaj podobnega pa je pristavil tudi zelo nazornemu opisu detomora dvajsetletne Marije Mežnar:

»*... šla je na stranišče, kjer je povila krepkega in zdravega dečka. Toda materine ljubezni ni čutila do otroka, kajti prijela ga je za noge, nesla na stranišče ter udarila z otroško glavo z veliko silo dvakrat ob zid, da je otroku zdrobila vso glavo. Nato je otroka vrgla pod čeber blizu smetišča, toda krvave lise na zidu so jo izdale ... Kaj je vzrok detomoru, se še ne ve, toda mnogokrat je za tako dejanje nezakonske matere odločilno to, da se boji, da bodo s prstom za njo kazali, da se jo bo s prižnice javno imenovalo in da bo njen otrok kot nezakonski povsod preziran in preganjan in da mu utegnejo dati ime kot npr. Januar ali podobno nenavadno ime, ki že samo izdaja madež nezakonskega rojstva. Ravnanje z nezakonskimi materami in otroci bi se moralo pri nas za 99 % ublažiti, posebno na kmetih, in število detomorov bi se zmanjšalo.*«[56]

Iz sodnih razprav o detomoru na Slovenskem lahko ugotovimo, kar se zrcali že iz črke zakona. Kazni so se namreč od primera do primera zelo razlikovale. V že omenjenem majskem porotnem zasedanju so od treh detomorilk dve popolnoma oprostili krivde, medtem ko je bila tretja obsojena na tri leta težke ječe, poostrene s postom vsak tretji mesec, in to predvsem zato, ker je otrokov oče bil znan, čeprav ni bil poročen z obdolženko. Nesorazmernost kazni je verjetno začutil tudi dopisnik Slovenca, le da je njega motilo število oprostitev, saj bi sicer ob pravkar obravnavanih primerih ne zapisal: »*Opažamo, da se razširja med ljudstvom napačni pojem, da se vse detomorilke morajo oprostiti. V dobi varstva otroka je zelo žalostno, da se to napačno mnenje širi. Mlado, nežno dete, brez moči, zasluži še bolj, da ga čuva družba, kakor pa odrasel človek, ki se lahko brani sam ...*«[57]

OBREKOVANJE

Žalitve in obrekovanja so prav tako sodila med najbolj tipične ženske prekrške. Delež žensk je v primerjavi z moškimi tukaj najvišji in presega 20 %. Tudi tukaj je najpogosteje priložnost naredila grešnika, kar pomeni, da je do žalitev običajno prihajalo na javnih prostorih. Vzrok je bil lahko prepir ali, kot priča naslednja notica, pretirana količina alkohola. Do žalitev je lahko prihajalo v prisotnosti ali odsotnosti klevetanega, ključna sestavina obtožbe pa so bile priče. Značilnost teh prekrškov je tudi to, da so dobili svoj končni epilog pogosto v časopisju, kjer so morale obdolženke v zameno za odstop od tožbe preklicati govorice in zaprositi za opravičilo. Tipična takšna izjava je ponavadi izgledala takole:

Podpisana preklicujem vse obdolžitve, ki sem jih izrekla v jezi in nekoliko v »rožicah« proti gospici Mici Tomc, gostilničarki v Streliških ulicah ter jih obžalujem in preklicujem, ker ne vem nič slabega o njej.

Ljubljana, 23. maja 1905 *Dori pl. Milost*

[55] Slovenski narod 44 (1910), št. 121, 1. VI., str. 3.
[56] Slovenski narod 44 (1910), št. 424, 29. XI., str. 2.
[57] Slovenec (1910), št. 121, 1. VI., str. 3.

Mnogo bolj konkretno vsebino je imela tožba neke ljubljanske dekle in »Marijine device«, ki je tožila gospodinjo, da je širila govorice *»zaradi katerih se ji je razdrla zaroka tik pred poroko«*. Vendar tudi na sodišču ni imela sreče, saj je zaradi pikantnih podrobnosti, ki so prišle na dan, tožbo umaknila.[58] Zaradi širjenja govoric, da trgovec Josip Jebačin grdo ravna s svojo ženo, se je pred sodniki znašla tudi ljubljanska branjevka Katarina Držaj. Slovenski narod poroča, da je *»gospod Jebačin hotel, da se enkrat za vselej zavežejo hudobni jeziki, ki mu kradejo čast«* in da je le zato tožil branjevko. Ta je na sodni razpravi svoje dejanje obžalovala in se zanj opravičila, zato jo je sodnik oprostil.[59] Čeprav je izgledalo, da se je zgodba z branjevko, ki *»ima precej dolg jezik«*, za časnike že zaključila, je lahko pozoren bralec Slovenskega naroda že dan pozneje v oglasnem delu časnika prebral:

> *Izjava*
> *Podpisana izjavljam, da je gola resnica, da je moj soprog Josip Jebačin, trgovec v Ljubljani, v istini z menoj surovo postopal in da je tako njegovo postopanje tudi edino krivo moje sedanje nesreče.*
>
> *Minka Jebačin*

Sodne razprave pri žalitvah pogosto niso prinesle umiritve časti in zadoščenja. Najdemo lahko celo primer, kadar sta se tožnik in obdolženec spet sprla, preden sta sploh zapustila sodno dvorano. Očitno zadovoljna nad izidom sodbe je namreč »jezična« Marija Urh po oprostilni sodbi rekla tožitelju, *»Prašič ti ne smem reči, svinja pa ti lahko rečem.«* In že teden dni pozneje, 21. decembra, je bila obsojena na 6 dni zapora.

V tukajšnjem pregledu so izpuščeni ženski spolni delikti, ki so bili dobro predstavljeni že drugje.[60]

ARETACIJA

Priprtje osumljenk je bilo najbolj na udaru javnosti. Če se je obdolženka aretaciji upirala in je prišlo do razgrajanja, so časopisi koj poročali, kako so *ljudje kar drli skupaj*. Ponavadi se resda niso vmešavali v postopek, vendar so kljub temu imeli pogosto zelo negativen odnos do »kifeljcev«, kakor so posmehljivo imenovali može postave.[61] Da policija ni bila več priljubljena niti v medijih, dokazuje tudi komentar poročevalca Slovenskega naroda ob sojenju nekemu ljubljanskemu policaju. *»Ta slučaj javno demonstrira večkratno nekorektno postopanje policistov. Zadnji čas je, da se te »može postave« enkrat za vselej pouči, da so civilisti tudi ljudje, ne pa samo oni, ki so v uniformi«*.[62] O ne ravno nežnem ravnanju s šibkim spolom nam priča tudi primer neznane mlade Francozinje, ki je pomladi leta 1901 na Dunaju iskala stanovanje. Pri tem jo je aretiral stražnik, jo na silo odvlekel na stražnico ter ji pri tem strgal obleko in zakrivil, da je padla v blato. Na policijski postaji so nesrečnico nasilno slekli in jo v veri, da je prostitutka, odpeljali pred zdravnika. Po protestu francoskega konzulata ji je policijski ravnatelj resda ponudil 500 kron odškodnine, vendar si lahko predstavljamo, da to slabega mnenja o ravnanju dunajske policije ni popravilo.

PRIPOR

Po aretaciji so osumljenke oddali v pripor, kjer so morale, zaradi begosumnosti, morebitne ponovitve kaznivega dejanja ali suma vplivanja na preiskavo obdolženke počakati na začetek obravnave pred preiskovalnim sodnikom. Pripor je praviloma trajal 24 ur.[63] Na sojenje so v zaporu počakale le

[58] Slovenski narod 38 (1905), št. 43, 22. II., str. 3.
[59] Slovenski narod 38 (1905), št. 92, 21. IV., str. 3.
[60] Marjana Kavčič, Prostitucija v Ljubljani ob koncu prejšnjega stoletja. Kronika 35 (1987), št. 3, str. 155-162; Bojan Cvelfar, »No, zdaj pa če imaš denar, daj ga sem, potem se pa hitro z menoj spolsko združi« : k zgodovini tajne prostitucije v Ljubljani na začetku stoletja. Zgodovina za vse 1 (1994), št. 2, str. 11-29, in še Bojan Cvelfar, Ko prostitutko jeden zapusti, gre že drugi moški skozi vežna vrata : ureditev prostitucije v javni hiši v Ljubljani v začetku 20. stoletja. Kronika 42 (1994), št. 3, str. 25-41.
[61] Alenka Kačičnik, Poročila ljubljanskih policajev o prestopkih 1901 - 1914. Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino 35 (1987), št. 3, str. 190-198.
[62] Slovenski narod 44 (1911), št. 471, 27. XII., str. 2.
[63] § 179 Kazenskopravdnega reda z dne 23. maja 1873 je določal: *»Preiskovalni sodnik mora v 24 urah zaslišati vsakega, ki je sodišču izročen ali po volji preiskovalnega sodnika priveden. Če to ni mogoče, sme biti*

morilke in storilke kaznivih dejanj, za katere je bila zagrožena kazen najmanj deset let. Kazenskopravdni red iz leta 1873 je določal: »*jetniki naj bodo, če je le mogoče zaprti posamezno, če to ni mogoče, naj sodišče poskrbi , da niso skupaj zaprte osebe različnega spola, storilci enega kaznivega dejanja, neizurjeni ali mladi storilci z izurjenimi ali odraslimi*«.[64] Kljub temu je bila običajna praksa drugačna. O tem nam priča tudi primer 14-letne tatice in dobre znanke policije, Amalije Oblak, saj so pri osebni preiskavi v njeni celici na Žabjaku našli 10 kron in brošo, ki jo je minuli dan ukradla sojetnici v priporu,[65] vendar njen primer še zdaleč ni bil osamljen.[66] Zanimivo je tudi, da se je zakonodajalcu zdelo pomembno opozoriti, naj ne zapirajo skupaj ljudi različnega socialnega statusa »*... pri razdeljevanji preiskovalnih jetnikov* [je] *gledat na stopinjo njih omike in na to, katere vrste hudodelstva ali pregreškov so obdolženi*«, iz česar lahko sklepamo, kako se je enakopravnost pred zakoni demonstrirala na krivih poteh.

O slabih razmerah v nekaterih priporih nam priča tudi primer sodnega sluga Mihaela Packa iz Ptuja, ki je bil zaradi spolnega nasilja nad ujetnicami obsojen na štiri mesece zapora. »*Dasi je Pack oženjen, so mu vendar ugajale tudi mlade jetnice. Že lansko leto se je bil lotil v zaporu neke mlade kmetice, ki ga je pošteno oklofutala. Meseca oktobra pa se mu je dvakrat posrečil napad na bajtarjevo hčer, ki je bila takrat v preiskovalnem zaporu.*«

SOJENJE

Sodstvo je bilo vse do marčne revolucije združeno z okrajno upravo. V »revolucionarnih« spremembah so ga na nižjih stopnjah za kratek čas ločili od uprave z uvedbo okrajnih sodišč, vendar so ta spet združili leta 1851 z okrajno upravo v t.i. okrajnih uradih. Po obnovitvi ustavnosti leta 1860 sta bila uprava in sodstvo načelno ločena, posebna okrajna sodišča pa so začela delovati šele v letu 1867. Pristojna so bila za lažja kazniva dejanja in manjše premoženjske spore. Sodil je en sam poklicni sodnik. Ta sodišča so vodila tudi zemljiške knjige in nekatere nepravdne zadeve. Težje kazenske zadeve so bile na prvi stopnji v pristojnosti zbornih sodišč, to so bila okrožna in deželna sodišča. Do razpada Avstro-Ogrske je o težjih kazenskih zadevah odločala skupaj s poklicnimi sodniki 12-članska porota. Porotna sodišča so bila pristojna za 25 izrecno naštetih težjih kaznivih dejanj in so delovala pri deželnih in okrožnih sodiščih. Porotniki so bili lahko samo moški, ki so jih po davčnem in izobrazbenem cenzusu predlagali okrajni glavarji, postavljale pa komisije sodnikov deželnega ali okrožnega sodišča same, brez kakršnih koli volitev. Porotna sodišča so zasedala vsake tri mesece, sestavljena pa so bila iz senata treh sodnikov in 12 porotnikov, ki so jih z žrebom in izločanjem pred razpravo izbrali iz večjega števila. Porotniki so imeli dolžnost odgovoriti na točno formulirana vprašanja in so glasovali tako, da je obveljal odgovor, ki sta ga dali vsaj dve tretjini porote. Na podlagi teh odgovorov je senat izvedel pravno oceno in izrekel sodbo.[67] Na drugi stopnji so sodila prizivna ali apelacijska sodišča. Za slovensko ozemlje sta bili pristojni apelacijski sodišči s sedežem v Trstu in Gradcu. Najvišja instanca je bilo vrhovno sodišče na Dunaju.[68]

V obravnavanem obdobju je veljal kazenski zakonik iz leta 1852, z nekaterimi spremembami iz leta 1872. Zakon seveda ni delal razlike med spoloma, kljub temu pa navaja kar nekaj dejanj, ki so navezana le na enega od spolov. Prvi tak primer lahko najdemo v 96. in 97. členu kazenskega zakonika, ki pravi: »*Če kdo žensko zoper nje voljo po sili ali z zvijačami odpelje, namen bodi obrnjen na ženitev ali nečistost; ali kako omoženo žensko, če tudi ona privoli, zakonskemu možu ... z zvijačami ali siloma odpelje, naj se je namen tega početja dosegel ali ne* [je kazen] *če oseba ni privolila ali štirinajstega leta spolnila... težka ječa od petih do desetih let. Ako je pa bila odpeljana oseba že vsaj štirinajst stara in je privolila, naj se nalaga težka ječa od šestih mesecev do enega leta.*«

---

obdolženec ta čas v priporu, vendar se mora takoj, ko je to mogoče zaslišati in to najpozneje v treh dneh. Po zaslišanju se obdolženec izpusti iz pripora ali pa se ga da v preiskovalni zapor«...

[64] § 184 Kazenskopravdnega reda z dne 23. maja 1873.

[65] Slovenski narod 34 (1901), št. 247, 26. X., str. 4.

[66] Zelo podoben je bil istega leta tudi primer Marije Hudež, ki je bila aretirana takoj po prihodu iz zapora. Ugotovili so namreč, da je tik pred odpustom iz ječe, »v veri, da jih bolj potrebuje,« sojetnici ukradla 2 kroni in 40 vinarjev. Slovenski narod 34 (1901), št. 176, 3. VIII., str. 4.

[67] Sergij Vifan, Pravna zgodovina Slovencev, Ljubljana 1996, str. 521.

[68] Vladimir Simčič, Sodišče. Enciklopedija Slovenije 12, Ljubljana 1998, str. 134 – 135.

Druga takšna omemba je v poglavju *O posilni nečistosti, oskrumbi in druzih velikih nesramnostih*, kjer navaja *posiljenje ženske*. V § 125 je namreč zapisano: »*Kdor ženski nevarno preti, res silo dela ali njene počutke zvito omami, tako, da se mu zoperstavit ne more, in se ž njo v takem stanu zunaj zakona telesno združi, stori hudodelstvo posilne nečistosti*«. Iz tega sledi, da v zakonu ni moglo priti do posilstva ter da neuspešen poskus posilstva sploh ni bil kazniv. Nadalje je § 127 prepovedoval spolne odnose z žensko, ki se ne more braniti, ali je mlajša od štirinajst let, vendar je pri mladoletnikih kazniv vsak poskus spolne zlorabe ne glede na spol. Že obravnavani detomor je tudi edino kaznivo dejanje, za katero so bile lahko kaznovane le osebe ženskega spola. Ženske se tudi eksplicitno omenjajo v 144. §, ki govori *o preganjanju telesnega ploda ali spočetka*:

»*Ženska, katera nalašč kakršno bodi dejanje započne, po katerem se njen telesni plod prežene, ali nje porod tako napravi, da otrok mrtev na svet pride, postane hudodelstva kriva.* «

ČASOPISNO POROČANJE IZ SODNE DVORANE

Sojenja, še zlasti tista proti hudim zločincem ali ženskam, so bila magnet za množice poslušalcev. O navdušenju za že omenjeni proces na Poljskem je Slovenec[69] takole povzel po krakowskih časnikih: »*Ob deveti uri zjutraj so pričeli razdeljevati vstopnice za ženske na galerijo k razpravi Borowske. Ves Kazimir (judovski del Krakova) ali pravzaprav vse prebivalke njegove so se že ob osmi uri zjutraj odpravile po vstopnice. Pred sodno palačo se je zbrala ogromna množica žensk, ki so se s silo prerivale do vrat sodišča, da bi prišle kolikor mogoče hitro v čakalnico. Množica je tako narastla, da je predsednik sodišča moral poklicati policijo, ki je naredila dolg špalir pred vhodom, skozi katerega so morale iti kandidatinje za vstopnice za to senzacionalno razpravo. Na hodniku se je gibalo med raznobarvnimi mozaiki ženskih oblek in ogromnih klobukov nekaj policijskih agentov, ki so morali na bolj uljuden način, kakor to delajo navadno sinovi vojnega boga, zadrževati valove ljudstva in vzdrževati red.*« Pravi kaos pa je nastal, ko je začel predsednik sodišča deliti vstopnice: »*Začeli so se dogajati škandalozni prizori, na žensko, ki je dobila vstopnico, so se vrgle druge, kakor razjarjene levinje, ji iztrgale vstopnico, jo trgale, teple po zemlji. Med dvema ženskama je prišlo do pravcatega pretepa. Strgale so si klobuke z glave, razvihavale lase. Slednjič je morala posredovati policija. Ko pa je število vstopnic pričelo pohajati v rokah predsednika, so se ženske vrgle nanj, tako da je moral v lastno obrambo poklicati na pomoč policijo.*«

Pri nas resda ni bilo tako znamenitih procesov, vendar poročila o *nabito polnih dvoranah*, ki so spremljala sojenja pozno v noč, niso nobena posebnost. Ob znani *logaški zastrupljevalni aferi* so že tri dni pred sojenjem časopisi obvestili javnost: »*Sodišče je iz policijskih in zdravstvenih*(!) *razlogov odredilo, da se število poslušalcev omeji na primerno število. Vstop v sodno dvorano je dovoljen samo proti vstopnici, katero bo za vsaki dan posebej med pol deveto in deveto uro dopoldne izročala pisarna predsedništva deželnega sodišča. Vstop občinstva na galerijo je prepovedan.*«[70] V poročilih s sojenja so novinarji podrobno opisovali tudi razmere pred dvorano in v njej. »*Naval k današnji porotni razpravi proti Hladniku in njegovi ženi je naravnost velikanski. Ljudje so danes hodili po vstopnice, a sluga Hubscher je rekel, da so že vse vstopnice oddane. Izdanih je bilo 150 vstopnic. ... Ko pripeljejo Hladnikovo v tisto celico, kjer čakajo obtoženci, je nesrečnica milo plakala.*«[71] Potek razprave si lahko predstavljavljamo že iz samih mednaslovov v članku: *Gospa Hamerlitz plače, Česa sta obtožena Hladnik in Hladnikova, Zaslišanje prič*. Zaradi velikega zanimanja javnosti so s sojenja poročali na prvih straneh, dolžina člankov se je spreminjala, drugi dan sojenja je poročilo obsegalo celo štiri stolpce. Poročevalcu tudi ni ušlo, da »*večino avditorija tvorijo seveda ženske, ki se posebno zanimajo za obtoženko, pa tudi za obtoženca*«. Ob nekem drugem procesu je časnik takole opisal vzdušje v dvorani: »*Ljubljansko občinstvo sledi v dvorani zelo resno razpravam. Predsednik vzgaja in občinstvo uboga kolikor more. Ženski svet prevladuje v avditoriju. Smeh ... je predsednik upravičeno strogo ukoril tako kot še ni bil ukorjen noben smeh v ljubljanski porotni dvorani, hihitanje ni bilo umestno in primerno ob taki žaloigri, kot je Rejčeva.*«[72] V primerih, ko so na procesu govorili o zadevah, povezanih s spolnostjo, so izključili javnost, vendar so kljub temu novinarji lahko ostali v dvorani, seveda pa je moralo biti njihovo poročilo primerno vsebini razprave.

[69] Slovenec 15. I., str. 8
[70] Slovenec 27. VIII., str. 5.
[71] Slovenec 30. VIII, str. 2.
[72] Slovenec 3. VI. 1910, str. 2.

Ženske so bile najzvestejše spremljevalke sodnih procesov predvsem zato, ker so ponavadi živele dokaj »pusto« življenje, omejeno na trače iz bližnje soseske ali novice s tržnice. Sodišče pa jim je dalo možnost, da spoznajo in sočustvujejo z junaki iz pravih življenjskih dram, ki so se sicer odvijale med zidovi štirih sten. (Če bi živele danes, bi verjetno z enakim navdušenjem gledale neskončne televizijske nadaljevanke). Vendar so bili tako odmevni procesi na Slovenskem zelo redki. V letu 1910 na primer le štirje. V ostalih primerih je šlo za bolj ali manj zanimiva dejanja, ki so si bila pogosto celo zelo podobna med seboj. Tako se je celo novinar Slovenskega naroda naveličal iz dneva v dan pisati zmeraj ista stereotipna poročila, o zmeraj enakih prekrških in kaznivih dejanjih. V želji, da bi popestril puščobno enoličnost vsakdana, je v jutranji izdaji časnika objavil naslednje poročilo: »*Vkljub izdatnemu deževju zadnjih dni, je vendar vladala včeraj v razpravni dvorani okrajnega sodišča velika suša. Seveda, ne rečem, da je delo počivalo, da je šel morda sodnik na izlet, ali pa da je zbolelo državno pravdništvo – to ne. Vse je brez napake funkcioniralo. Prihajale in odhajale so jezične ženske, reševala se je čast, celile so lahke telesne poškodbe – ampak vse je bilo tako silno pusto in dolgočasno, kakor že dolgo ne. Čemu bi s temi vsakdanjimi in nezanimivimi storijami nadlegovali cenjene bralce. Zato pustimo včerajšnji neplodni dan in posezimo bolj nazaj ...*«,[73] nato pa je, hoteč parafrazirati vso nepomembnost tukajšnjih vsakdanjih sodnih razprav, zelo dolgovezno opisal žalostno življenje petelina z ljubljanske okolice, ki je s svojo smrtjo (pri obisku sosedovega vrta ga je gospodinja ubila z bukovim polenom) dal povod sodni razpravi pred ljubljanskimi sodniki. Vzroke za tako pogosto medsebojno tožarjenje pred sodniki lahko verjetno iščemo tudi v nezavednem pomanjkanju najvišje avtoritete, ki je v preteklosti večino takšnih sporov razrešila znotraj same družinske ali stanovanjske celice. Odkar pa je država prevzela nadzor nad vsemi porami človekovega življenja, prevzemajo to avtoriteto njeni *od drugod postavljeni* uradniki. Udeleženci pa jih ravno zaradi njihove *ne domačijskosti* uporabljajo kot vrhovnega arbitra, ki jim prinaša pravico.

OBSODBA

Časopisje je včasih javno podvomilo v pravičnost sodnega sistema in opozarjalo na problem enakosti pred zakoni. Poleti leta 1905 je Slovenski narod protestno objavil javno vprašanje na naslov grofa Gleisenpacha in državnega pravdnika Nemaniča v Mariboru: »*Kadarkoli se je otrok kake viničarke, ki je morala vsakdanja svoja opravila urejati, ponesrečil, postopalo se je ... z vso postavno strogostjo proti njej. Ko pa se je preteklo zimo ge. doktor Neubergerjevi v njeni prisotnosti otrok užgal in vsled opeklin umrl, ni bilo ne preiskave ne obsodbe ... nam se le dozdeva, da imata Grof Gleispach in Nemanič stroge postave le za ubogo viničarko, za ljubljene svoje germanizatorje pa – ad acta – dejanje.* «[74]

Razprava o neenakopravnem obravnavanju prebivalcev slovenske in nemške narodnosti pred sodniki se je spet vzbudila ob aferi umor na Begunjščici.[75] Le da tokrat tarča puščic niso bili cerkveni dostojanstveniki, ampak Nemci na Kranjskem. Poročevalec v Slovenskem narodu[76] je zapisal tole: »*Če zamažeš ali odstraniš kak nemški napis, ki ni vreden niti počenega groša, ali če zamahneš ob kaki demonstraciji z roko proti Kazini, si zakrivil hudodelstvo in te takoj zašijejo v 8-10 mesečno težko ječo, če pa ubiješ človeka, si kriv samo pregreška in sodišče te obsodi kvečjemu na šest mesečni zapor, a ne v težko ječo. Pri bogu, tako justico naj razume vrag, mi je ne.*«

V podobno kategorijo bi lahko uvrstil tudi časopisno notico, ki bi jo kljub socialni noti težko izvzel iz konteksta medsebojnih ideoloških obračunavanj. V Slovenskem narodu iz leta 1901 poročevalec opozarja na strogo kazen sodišča v Opavi, ker je neko 14-letno beračico, ki je zaradi lakote napadla nekega otroka in mu vzela pecivo, obsodilo na 3 leta težke ječe, medtem ko je taisto sodišče nekega kanonika, ki si je 11 let prisvajal denar iz neke hranilnice in jo oškodoval za 250.000 kron, obsodilo le na 8 mesecev zapora.[77]

[73] Slovenski narod 44 (1910), št. 331, 10. X., str. 2-3.
[74] Slovenski narod 39 (1905), št. 154, 8. VII., str. 5.
[75] Afera, ki je imela izrazito nacionalno konotacijo, je nastala, ko je v gozdu grofa .... njegov oskrbnik Eisenpass ustrelil slovenskega fanta, nato pa bil zaradi pomanjkanja dokazov oproščen krivde.
[76] Slovenski narod 4 (1910), št. 72, 1. IV. str. 2.
[77] Slovenski narod 34 (1901), št. 195, 27. VIII., str. 5.

Kljub sporni vlogi medijev v oblikovanju javnega mnenja mediji niso bili edini zavajalci javnosti. Mnogi obtoženci, še posebej pa obtoženke so namreč dobro vedele, da bo odločitev sodišča precej odvisna od vtisa, ki ga bodo napravile na porotnike. Problematičnosti takšnih odločitev so se zavedali že sodobniki, o tem nam priča poročilo s sojenja na porotnem sodišču v Parizu. Slovenski narod je javno podvomil v pravičnost oprostitve slikarke Amelje Rigaud, ki je zelo spretno ponarejala bankovce ter je odkrito zapisal: »*Rigaud je lepa, mlada in joka – krasno, zato so jo ginjeni porotniki galantno oprostili.*«[78] Slovenski narod je poročal, da se je odločitev porotnega sodišča zdela sporna tudi nekemu Parižanu Edmondu Lafontu. Nekdanja ljubimka ga je julija 1904 polila z vitriolom, »*porotniki so jo seveda popolnoma oprostili*«, ker se mu je odločitev sodišča zdela krivična, je aprila 1905 vzel pravico v svoje roke in ljubimko napadel z nožem.[79]

Med objektivne olajševalne okoliščine so navadno šteli težke socialne razmere. V časopisju sem zasledil več primerov žensk, ki so umorile moža, a bile kljub temu oproščene, ker se je pogosto šele na sodišču izvedelo o vseh slabih lastnostih pokojnika, ki je, dokler je bil živ, ustrahoval celo družino. Kljub temu je primer Avguste Piva, ki je ubila moža, potem ko jo je pretepal 20 let, izjemen. Poročevalec iz sodne dvorane je namreč zapisal, da jo je zagovarjal celo državni pravdnik. Porotniki so jo po petminutnem posvetu soglasno oprostili in ko jo je njen odvetnik peljal k državnemu pravdniku, da se mu zahvali, jo je ta celo poljubil na čelo.

KAZEN

Najpogostejša kazen za razne vrste kaznivih dejanj je bila odvzem prostosti. V primerih, kadar je bila ta zelo kratka (24 ali 48 ur), so obsojenke dobile možnost, da namesto zaporne poravnajo denarno kazen. Pri tem je veljalo nepisano pravilo, da je en dan zapora odtehtal za 10 kron. Vendar ječarji po trgih in mestih na Slovenskem niso bili brez dela. V nasprotnem primeru bi *ljubljanski* Slovenec avgusta leta 1910 zagotovo ne poročal o *redkem slučaju* iz Lenarta v Slovenskih goricah, kjer »*že peti dan visi bela zastava v znamenje, da se v tamkajšnjih zaporih ne nahaja nikak kaznjenec. To je za veliki sodni okraj čisto izvanredni slučaj. Zadnikrat je bela zastava visela 18. avgusta 1908.*«[80] Čeprav je bila zaporna kazen v začetku 20. stoletja nekaj povsem vsakdanjega, je dejansko postala najpogostejši način kaznovanja šele v 19. stoletju.[81] Poznali so jo resda že v antiki, vendar se šele konec srednjega veka uveljavi širom Evrope, predvsem kot nadomestilo za smrtno kazen. Kljub temu je bila zelo redka in večidel namenjena le plemstvu in duhovščini oziroma pripadnikom t.i. »privilegiranih slojev«. Uvajanje zaporne kazni na naših tleh ponavadi povezujemo z naredbo Ferdinanda III. iz leta 1656, po kateri se uvaja kazen zapora s postom ali brez njega. Na Dunaju je bil leta 1670 zgrajen celo zavod, imenovan »*Zuchthaus*«, v katerega so zapirali berače in potepuhe, da so v njem delali. Do leta 1723 so vanj zapirali tudi obsojence kaznivih dejanj, potem pa so zanje začeli graditi posebne zavode za prestajanje kazni oziroma za odvzem prostosti. Leta 1723 je bil v Innsbrucku zgrajen prvi kazenski zavod za obsojene storilce kaznivih dejanj, nato pa še v Linzu leta 1728 in v Gradcu leta 1735. Celovec in Ljubljana sta hkrati dobila prvi zavod za kaznjence leta 1754.[82] O razmerah v zaporih nam pove tudi podatek, da so v graških ječah, ki so opravljale funkcijo »težke ječe« za velik del avstrijske monarhije, »*na prikovanje obsojeni*« vzdržali največ štiri leta. Podoben strah zbujajoč sloves so imele tudi ječe v gradu Spielberg pri Brnu na Moravskem.

V Ljubljani so bili že od leta 1484 preiskovalni zapori na Tranči, nekaj jih je bilo na gradu, dolžnike pa so zapirali kar na magistratu. V letu 1754 so ustanovili na Žabjaku kaznilnico, prisilno delavnico in predilnico. Ker ni bil jasno urejen način njenega financiranja in so za jetnike večidel skrbeli le z darovi (milodari), je ustanova okoli leta 1760 propadla. Namesto nje so leta 1781, prav tako na Žabjaku, uredili kaznilnico in prisilno delavnico, za katero je Jožef II. menil, da se v njej jetnikom godi predobro.[83] Ljubljanski grad so preuredili v ječe leta 1815, v njem pa so bili zaprti tudi mnogi

[78] Galantni porotniki. Slovenski narod 34 (1901), št. 123, 31. V., str. 3.
[79] Slovenski narod 34 (1910), št. 92, 21. IV., str. 3.
[80] Slovenec 5. VIII. 1910, str. 4.
[81] M. Foucault, Kaznovanje in nadzorovanje, Ljubljana 1984, str. 229.
[82] Franci Brinc, Nekatere značilnosti izvrševanja kazni odvzema prostosti v Franciji in Jugoslaviji: doktorska disertacija. Ljubljana 1979, str. 149.
[83] Franci Brinc, Kazenski zavodi. Enciklopedija Slovenije 5, Ljubljana 1991, str. 38; primerjaj tudi Sonja Anžič: Postlana je postelja kranjskim lenuhom in potepuhom! : prisilna delavnica v Ljubljani. V: Kronika 50, (2002), št. 3, str. 313-326.

»karbonarji« iz Italije. Po letu 1865 so prevzeli vodstvo kazenskih zavodov višji državni pravdniki (tožilci), ki so poskrbeli za izboljšanje razmer v zaporih. Leta 1889 je bila zgrajena nova, sodobno urejena mariborska kaznilnica. Po potresu leta 1895 pa so začeli opuščati zapore na ljubljanskem gradu in na Žabjaku, ker so hkrati z novo sodno palačo na Slovenskem trgu zgradili tudi nove sodne zapore. Ti zapori, ki so sprejeli okoli 350 zapornikov, so bili preiskovalni in sodni zapori za krajše zaporne kazni, prve zapornike pa so sprejeli avgusta 1902.[84] V začetku dvajsetega stoletja sta bili na območju višjega deželnega sodišča v Gradcu dve moški kaznilnici (Gradec in Maribor) in ženska kaznilnica v Begunjah. Na področju Trsta pa sta bili moški kaznilnici v Gradišču ob Soči in v Kopru. Mnogo moških obsojencev, zlasti s Kranjske, je zaporno kazen prestajalo tudi v Stari Gradiški. V skladu z miselnostjo, da mora postopačem in brezdelnežem delo poiskati družba, so na Kranjskem leta 1834 začeli snovati prisilno delavnico, ki pa je bila (delno z zasebnimi sredstvi) dograjena šele leta 1847 in je služila vse do prve svetovne vojne.[85]

Prvi enotni avstrijski kazenski zakonik ***Constitutio Criminalis Theresiana*** iz leta 1768 je uvedel tri vrste kazni odvzema prostosti, in sicer zapor, oddaja v zavod za delo in dosmrtno ječo. Kazenski zakon iz leta 1803 je določil kot kazni temnico, navadni in strogi zapor, podobno razdelitev pa je ohranil tudi kazenski zakon iz leta 1852. Za izvrševanje kazni odvzema prostosti se je na področju avstrijskih dežel dvojne monarhije uporabljal »***Zakon o izvršanju kaznij na prostosti v samotnem zaporu in o komisijah za izvrševanje kazni, katere se postavijo***« z dne 1. aprila 1872. Poleg tega so se uporabljale določbe kazenskopravdnega reda z dne 23. maja 1873 in »***Propis v zvršitev kazenskopravdnega reda***« z dne 23. maja 1873. V teh predpisih so bila zajeta osnovna načela in določbe o izvrševanju kazni odvzema prostosti (npr. odložitev začetka kazni, krajevna pristojnost sodišč za izvršitev kazni, ravnanje z jetniki, njihove pravice glede obleke, posteljnine, prehrane in drugih stvari). Kazenski zakon iz leta 1852 (z dopolnitvami iz 1872) je sprejel takrat v Evropi še malo uporabljani **celični sistem izvrševanja kazni** odvzema prostosti. Z zakonom iz leta 1872 je bilo določeno, da naj obsojenec prvi del kazni (najmanj 8 mesecev, največ pa tri leta) prestaja v »*samotnem zaporu*«, nato pa se premesti v skupni zapor. Stvarne razmere so bile seveda nekoliko drugačne, saj večina kaznilnic sploh ni bila prilagojena takšnemu načinu izvajanja kazni. V seznam kaznilnic, kjer je bil uveden sistem »*posameznega zapora*«, se je leta 1889 vključila mariborska kaznilnica, od jetnišnic pa je bila med te uvrščena samo jetnišnica v Ljubljani. Ženska kaznilnica v Begunjah pogojev za izvajanje sistema individualnih celic ni izpolnjevala. Če upoštevamo že omenjeno navodilo kazenskopravdnega reda o tem, naj ne zapirajo skupaj ljudi različnega socialnega statusa, si lahko predstavljamo, da se je izvajal nek protekcionizem, saj so lahko le nekateri sloji prebivalstva prestajali kazen v samoti.[86] Pri izvrševanju kazni je avstrijski kazenskopravdni red upošteval razliko med spoloma le v tem, da je kot enega izmed razlogov za odlog izvršitve sodbe upošteval tudi nosečnost.[87]

ŽENSKA KAZNILNICA BEGUNJE

Kakor sodstvo tako tudi izvajanje zaporne kazni ni sodilo v deželno upravo. Edina deželna »varstvena« institucija je bila prisilna delavnica v Ljubljani. Večina obsojencev na težje kazni je zaporno kazen prestajala v Stari Gradiški ali mariborski oziroma tržaški kaznilnici. Edina državna ustanova za prestajanje kazni odvzema svobode je bila ženska kaznilnica na Begunjah. Nastala je leta 1875, ko je avstrijska juridična uprava s kupno pogodbo pridobila graščino Katzenstein in jo s prizidavo posebnega trakta preuredila v žensko kaznilnico. V njej so bile zaprte jetnice iz cele Avstrije. Begunjsko kaznilnico je vzela v zakup Družba usmiljenih sester sv. Vincencija Pavelskega in jo upravljala vse do 1. maja 1941. V kaznilnici je bilo prostora za 300 obsojenk (za kriminalna dejanja) in mladoletnih poboljševank. Kazensko osebje je sestavljalo 35 redovnic. Kaznilnica je imela svojo lekarno, šolo za ročna dela, šivalnice, »ekonomijo« z obsežno živinorejo, zelenjadarstvo s toplimi gredami in cvetličnjaki, poljedelstvo, sadjarstvo in čebelarstvo.[88] Red je dobil za vsako kaznjenko posebno denarno odškodnino. Dnevna »povprečnina« za obsojenko naj bi pred prvo svetovno vojno znašala toliko, da so zanjo lahko kupili štiri kilograme moke, en kilogram mesa in en meter blaga

[84] Damjan Guštin, Sodni zapori. Enciklopedija Slovenije, Ljubljana 1998, str. 140.
[85] Franci Brinc, Kazenski zavodi... str. 38.
[86] Franci Brinc, Nekatere značilnosti izvrševanja kazni... str. 150-151.
[87] Avstrijski kazenskopravdni red z dne 23. maja 1873, § 398.
[88] France Filipič, Ženska kaznilnica v Begunjah. Enciklopedija Slovenije 5, Ljubljana 1991, str. 35.

za obleko.[89] Ker so večino hrane pridelali sami in ker število kaznjenk ni nikoli padlo pod 200, je prinašalo upravljanje zapora sestram precej dobička.[90]

Ko je obsojenka prišla v kaznilnico, je bila najprej natanko preiskana, očiščena in po potrebi tudi okopana ter oblečena v oblačilo kazenskega zavoda.[91] Oblačilo, ki ga je imela oblečenega ob prihodu, se je ocenilo in če se je splačalo, so ga očistili in shranili skupaj z vsemi njenimi predmeti. Po prihodu so bile novinke za največ osem dni zaprte v t.i. »individualno sprejemno celico«. V štiriindvajsetih urah sta jo obiskala učiteljica in duhovnik, ob priložnosti pa tudi zdravnik. Po dodelitvi v skupne kazenske prostore so kaznjenke razdelili v tri skupine. Prvič obsojene in mladoletnice so spadale v skupino C, povratnice so sestavljale drugo skupino, v skupino A pa so prišle hudodelke iz navade in posebno »nravstveno pokvarjene« obsojenke. S pridnostjo in lepim vedenjem so kaznjenke lahko napredovale iz nižjega v višji razred. Zelo podoben način delitve je bil uveljavljen tudi pri obsojenkah v prisilno delavnico. Nasploh je bil zaporniški sistem za ene in druge zelo podoben. Malenkostne razlike so obstajale le v oblačilih (barva rute) in v tem, da so se kaznjenke ob vsakodnevnih zaposlitvah morale tudi izobraževati. Nepismene so se učile pisanja in branja, ostale pa raznih *predmetov ljudske izobrazbe*. Šolsko leto se je začelo s koledarskim letom, na koncu pa so opravljale pred komisijo sester poseben izpit, ki jim je omogočal izobraževanje na višji stopnji, ali ob lepem vedenju ob odhodu iz zapora celo spričevalo o izučenih znanjih. Obsojenke v prisilnih delavnicah praviloma niso imele pravice do plačila za delo, vendar jim je smela kaznilnica *zapisovati delavske premije* z namenom, da bi jih vzpodbudila k pridnosti in jim »dvigala veselje do dela». Da so bile te vsote res le simbolične, se lahko prepričamo iz poročila predstojnika računskega oddelka. Ta je v poročilu višjemu državnemu pravdništvu v Ljubljani (resda leta 1920) navedel primer kaznjenke prvega disciplinskega razreda Marije Smrekovec, ki si je s svojim petnajstletnim delom(!) prislužila le 430 kron in 5 vinarjev, ob njej pa je navedel še nekaj primerov obsojenk, ki so zaslužile med eno in dvema kronama mesečno ter dodal, da sicer navadni poljski delavci zahtevajo od 20 – 30 kron dnevno.[92]

Vsaka kaznjenka je v zaporu dobila hrano, perilo in obutev. Obleka je bila za vse enaka, vsebovala pa je eno srajco, eno spodnje krilo, jopo iz sukna za hladni del leta ali površne obleke iz temnega platna ali volnenega blaga za zimski čas leta. Nadalje predpasnik, vratni robec, naglavni robec (ruto) za podnevi, posebno avbo za ponoči, par volnenih nogavic in par usnjenih čevljev. Vsaka je imela tudi svojo brisačo, glavnik in robec. Perilo se je praviloma menjavalo vsak teden, posteljnina vsak mesec, obleka in obutev pa po potrebi. Lep primer individualne podrejenosti instituciji se zrcali v osebni higieni. Resda je hišni red dovoljeval, da so si roke in obraz umivale (odvisno od dejavnosti) večkrat na dan, vendar so se lahko kopale le na odredbo zdravnika ali sestre prednice. Prav ona pa je tudi edina smela odločati, kdaj se pojavi potreba, da si naj kaznjenke umijejo noge.

Zanimivo je tudi pogledati na tamkajšnji jedilnik, ki je vseboval vsak dan za zajtrk prežganko, za kosilo pretežno fižolovo ali ješprenovo juho, prežgan krompir, zelje, ričet, repo in žgance, meso je bilo na jedilniku praviloma ob nedeljah in četrtkih. Ob navedeni hrani je vsaka pripornica dobila

[89] Cirila Kodrič, Višjemu državnemu pravdništvu v Ljubljani (6. X. 1920). ARS, Višje državno pravdništvo, fasc. Begunje 1921.

[90] Tega so se zavedli šele po propadu avstrijske monarhije, ko je v začetku dvajsetih let Kongregacija sester sv. Vincencija Pavelskega skušala skleniti s Kraljevino SHS novo koncesijsko pogodbo. Sestra Cirila Kodrič se je v apelu na višje državno pravdništvo v Ljubljani 6. oktobra 1920 pritožila zaradi vse večje draginje in ker se je število kaznjenk in deklet v prisilni delavnici zmanjšalo (z okoli 200 pred I. svetovno vojno) na vsega 78. Kljub temu je kaznilniški nadzornik ugotavljal, da stane begunjska kaznilnica državo na pripornico šestkrat več kot kaznilnica v Mariboru ter da se kongregaciji ne godi tako slabo, saj ima zastonjsko delovno silo, ob tem pa še večino svojih pridelkov prodajo na Bled, kjer imajo precej višjo vrednost kot v Ljubljani, kjer jim zanjo obračunavajo vrednost. Hkrati navaja, da si je kongregacija v času, odkar upravlja kaznilnico, pridobila inventar v vrednosti milijon kron. Poročilo t. č. predstojnika računskega oddelka podano vsled naloga višjega državnega pravdništva v Ljubljani od dne 17. 10. 1920. ARS, Višje državno pravdništvo, fasc. Begunje 1921.

[91] O razmerah v zaporu smo poučeni iz Dienst - Ordnung für die k. k. Weiber-Strafanstalt in Vigaun iz leta 1876, za primerjavo pa sem uporabljal tudi poznejši Službeni red za žensko kaznilnico v Begunjah (iz 18. 9. 1923) in Hišni red za žensko prisilno delavnico v Begunjah.

[92] Poročilo t. č. predstojnika računskega oddelka podano vsled naloga višjega državnega pravdništva v Ljubljani od dne 17. 10. 1920. ARS, Višje državno pravdništvo, fasc. Begunje 1921.

dnevno še 560 gramov kruha ter 25 gramov soli. Na rojstni dan cesarja, za božič in na novega leta dan so dobile nedeljsko hrano. Poleti je kuhano zelje ali repo nadomestila solata, ohrovt, špinača, stročji fižol ali navadno zelje.

Kaznjenke so smele navezovati medsebojne stike le znotraj zaprte skupine. Lahko so pisale in prejemale pisma, vendar je vsebino vseh pisem prej pregledala za to zadolžena sestra. Obiski so bili dovoljeni sorodnikom in znancem, trajali so pol ure, obsojenka pa se je lahko z obiskovalcem pogovarjala le v navzočnosti ene od sester in v jeziku, ki ga je ta razumela.

Kakšna je bila učinkovitost takšnega načina kaznovanja, je drugo vprašanje. V knjigi življenjepisov mladoletnih delinkventov lahko preberemo skesano izpoved dvanajstletne Francke: »*In zdaj prosim, če mi odpustite. Hočem poštena biti in vesela, čisto srce imeti ... In od zdaj naprej bom šla vsako nedeljo k maši in rada bom hodila, In kradla več ne bom nič več, da ne bom hodila po arestih kakor zdaj. In kar sem vzela, bom že vse nazaj povrnila kmalu, ko bom zaslužila.*«[93] Deklica je bila obsojena na dva meseca zapora, nato so jo poslali v poboljševalnico Lankovitz, kjer se je v samotni celici brez druščine, razen dela in branja začela popravljati. Zaradi lepega obnašanja jo je sodišče izročilo varuhu, kjer se je prve tri mesece še lepo obnašala »*al potem so se ji polagoma zbujali zopet vsi njeni slabi nagoni, tatinstvo, predrzna lažnjivost, gnusna nesnaga, nravna propalost. Ušla je varuhu, se par tednov potikala, lagala, kradla, dokler je niso spet prijeli, obsodili in še ne 14 let stare poslali v poboljševalnico. ... Poizkusila je že zapor, vedela, da ji grozi poboljševalnica – ne! ni se mogla premagat, le je drvela v svojo pogubo.*«[94] Fran Milčinski se je na predavanju z naslovom *Iz delovanja mladinskega sodnika* zavzel za »*institucijo Damokljevega meča*«, saj Avstrija v kazenskem zakoniku ni opredelila pogojne kazni in mnogi so menili, da so prav zato kaznjenke po prihodu iz zapora tako pogosto spet zabredle na krivo pot, ker nad njimi ne bdi grožnja strožje kazni ter dodal, da je pošiljal v poboljševalnico »*samo take, o katerih je izgubil popolnoma upanje, da se poboljšajo. Saj je znano, kako žalostne so razmere v takih poboljševalnicah. To pa ne samo v kranjski prisilni delavnici, ampak tudi drugod. Tako je tudi v Lankovicu na Štajerskem, kamor pošiljajo pokvarjeno žensko mladino.*«[95] In za marsikatero zločinko je bila pot iz zapora res tudi prvi korak k novemu kaznivemu dejanju.

SKLEP

Če želimo sklepati o ženski deviantnosti v prvem desetletju 20. stoletja na Slovenskem, moramo najprej sprejeti ugotovitev, da je kljub temu, da je število ženskih kaznivih dejanj precej manjše od števila kaznivih dejanj pri moških, njihova struktura približno enaka. Povrhu tega se delež ženskih v skupnem številu kaznivih dejanj v zadnjih sto petdeset letih stalno zmanjšuje. Danes ugotavljajo, da predstavljajo ženska kazniva dejanja na Slovenskem le še 10,6 odstotka vseh kaznivih dejanj.[96] Vzroke za manjše število ženskih kaznivih dejanj so si razlagali zelo različno. Nekateri so menili, da so ženske bolj moralne kot moški, drugi so to razlagali z religioznimi vzroki, tretji pa so verjeli, da moramo manjšo kriminaliteto žensk iskati v njihovi nižji inteligentnosti, oziroma so bili prepričani, da imajo ženske manj domišljije. Danes bi verjetno najlažje pritrdili tistim, ki so verjeli, da so imele ženske tudi manj priložnosti za sestop s »prave poti«.

Naslednja pomembna ugotovitev se mi zdi, da kljub nekaj čez 1200 zabeleženim člankom o ženskih kaznivih dejanjih med njimi ni takšnega, ki bi v ospredje postavil vprašanje žensk, ali sprožil večjo strokovno razpravo. S problematiko ženske deviantnosti so se ukvarjale le krajše časopisne notice, ki se že zaradi njihove narave niso spuščale v ozadje obravnavane problematike. Edina morebitna izjema je članek v Slovenki o prostituciji, ki pa ostane na nivoju polemike z ostalim časopisjem in se ne spušča v ozadje problema. Posredno se problematike ženske kriminalitete dotakne pisec feljtona, objavljenega že leta 1896 v »liberalnem« Slovenskem narodu.[97] V članku o ženskah in narodnem vprašanju je namreč zapisal: »*Ženski spol daje mnogo manj zločincev kakor moški ... od zločina ga*

[93] Fran Milčinski, Mladih zanikarnežev lastni življenjepisi, Ljubljana 1912.
[94] Ibidem.
[95] Fran Milčinski, Iz delovanja mladinskega sodnika. Slovenec (1910), št. 87, 19. IV., str. 1-2.
[96] Janka Sterle, Kriminaliteta žensk, Revija za kriminalistiko in kriminologijo 49 (1998), št. 2, str. 137.
[97] Citirano po: P. Vodopivec, Kako so ženske na Slovenskem v 19. stoletju stopale v javno življenje : prispevek k zgodovini žensk v slovenskem prostoru. Zgodovina za vse 1 (1994), št. 2, str. 42-43.

čuva njegov socialni položaj in srce. Toda, kadar se ženska 'pokvari', je nesreča velika in z 'elementarno silo' drvi v svojo propast in upropaščanje« drugih. *»Ženska, razpaljena od katerekoli strasti, hujša je od moškega ...«* S čimer je posredno oznanil, da bi vsaka sprememba ženskega socialnega položaja pomenila prvi korak v dobo, v kateri bodo *»tiranile«* ženske. Pri oceni časopisja pa moramo priznati, da kljub spremenjeni vlogi ženske v družbi časopisje niti v enem primeru ne namiguje, da bi bila količina ali zvrst kriminalnih dejanj povezana s posledicami ženske emancipacije.

Struktura kaznivih dejanj se torej v prvem desetletju dvajsetega stoletja ni bistveno spreminjala. Glavni motiv, ki je žensko popeljal v navzkrižje z zakoni, je bil ekonomske narave in usmerjen k izboljšanju njihovega osebnega položaja. Bistveno večje število žensk kot moških pa je bilo obsojenih zaradi povzročitve smrti iz malomarnosti. Prag 20 % prestopijo tudi omembe ženskih samomorov in obtožbe zaradi obrekovanja. Pomemben delež zavzemajo članki o žalitvah, medtem ko so ostala kazniva dejanja bolj ali manj naključna. Za naše bralce so bili v tujini verjetno najbolj zanimivi umori, čeprav so bila po številu pogostejša poročila o samomorilkah. Poročila iz prvih dveh skupin tvorijo kar 60 % vseh člankov iz tujine. Daleč za njima so bile novice o raznih goljufijah in opisi drugih nasilnih dejanj. Prav zaradi prevlade kaznivih dejanj, povezanih z ogrožanjem življenja, je bila ženska deviantnost zmeraj zanimiva za sodobnike. Pogosto so jo imeli celo za posledico družbenega razvrata. Ann Louise Shapiro je s pomočjo analize objav različnih družbenih teoretikov pokazala, kako se je v Franciji konec osemdesetih let 19. stoletja večal »strah« pred ženskami in njihovo delinkventnostjo, čeprav je dejansko število ženskih kaznivih dejanj konstantno padalo.[98] Kljub temu je v tem času nastala v javnih občilih prava eksplozija diskurza o ženski kriminaliteti. Z njim so se ukvarjali znanstveniki, publicisti in umetniki. Popularne zgodbe o ženskih kriminalkah so bile sporne predvsem zato, ker so neposredno rušile avtoritete uveljavljenih elit, saj niso kazale le na njihovo nesposobnost, da jih preprečijo, ampak še bolj na njihovo nepravičnost. S tem pa pridemo do situacije, kjer je ženski kriminal postal manj nevaren od njegovega pojmovanja in idealiziranja kriminalnih dejanj v očeh vsakdanje ljudske kulture.

[98] Ann-Louise Shapiro, Breaking the codes: female criminality in fin-de-siècle Paris, 1996, str. 16 ss.

Jelka Melik

PRAVO IN ŽENSKA (1919-1959)

MELIK Jelka, dr., višja svetovalka - arhivistka za arhivsko gradivo, Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska ulica 1, p. p. 21, SI – 1127 Ljubljana, Jelka.Melik@gov.si

396.2(497.4)"1919/1959"

PRAVO IN ŽENSKA (1919-1959)

Pravo ni bilo niti pred vojno niti prvih petnajst let po njej področje, ki bi ženske posebej privlačilo in vznemirjalo. Zdi se, kot bi se, razen naštetih izjem, ne zavedale pomena in moči prava pri urejanju družbenih razmer.

MELIK Jelka, Ph. D., Senior Adviser – archivist for historical archives, The Archives of the Republic of Slovenia, Zvezdarska ulica 1, p. p. 21, SI – 1127 Ljubljana, Jelka.Melik@gov.si

396.2(497.4)"1919/1959"

The Law and Woman (1919 – 1959)

Even though we may not often be aware of this, law remains one of the main phenomena that direct social life besides morality and custom. Its rules and norms make society become a functional whole. Law restricts the individual's freedom, his benefits and aspirations. At the same time it protects, preserves and makes his rights possible. It not only creates harmony, but functions at the same time as a tool to protect and strengthen the superiority of one group over another. It is an interesting and exciting fact that neither before the war nor in the first fifteen years after the war was law a field that women would feel particularly excited about and attracted by. It seems that, with a few exceptions, women were not quite aware of the importance and the power of law in directing social affairs.

Zakaj pravo? Pravo je, pa čeprav se tega morda le redko zavedamo, poleg morale in običajev eden glavnih usmerjevalcev družbenega življenja. S svojimi pravili in normami oblikuje družbo na obvezen način v dejavno celoto. Pravo omejuje svobodo posameznika, njegove koristi in težnje. Prav tako pa pravo varuje, ohranja in omogoča uživanje pravic. Pravo ni le urejevalec sožitja, temveč tudi orodje za zaščito in utrditev oblasti neke skupine ljudi nad drugo. Najpomembnejša pravno organizirana družbena skupnost je bila do nedavnega in je še vedno država ali državna organizacija v širšem smislu. Pogoj za njeno ohranitev in delovanje je državna organizacija v ožjem smislu - pravna organizacija, ki skrbi, da se na eni strani obstoječa pravna pravila izvršujejo in da se na drugi strani ustvarjajo nova, ki so nujna zaradi novih potreb, zaradi razvoja. Državno organizacijo v ožjem smislu sestavljajo zakonodajni, izvršilno-upravni in sodni organi, in sicer glede na različne naloge pri procesu oblikovanja, izvrševanja in zagotavljanja obveznosti pravnih predpisov. Zakonodajni organi so najvišji organi oblasti zaradi temeljne naloge, ki jo opravljajo - to je sprejemanje zakonov in drugih predpisov, s katerimi se oblikuje splošno obvezen pravni red posamezne države. Izvršilno-upravni organi skrbijo, da so zakoni in drugi predpisi, ki jih sprejemajo zakonodajni organi, ter zadeve, ki jih z njimi določajo, v državi tudi dejansko uresničeni. Izvrševanje neke odločitve pomeni predvsem sprejemanje novih, konkretnejših odločitev, s katerimi primarna odločitev šele dobi pravo vsebino. Ta pravila nastajajo z upravnimi akti. Sodni organi so tretja veja državne oblasti. To so predvsem sodišča. S svojimi odločitvami ti organi najbolj neposredno posegajo v pravice različnih osebkov. Splošne pravne akte, predvsem zakone, spravljajo v življenje s svojimi posamičnimi pravnimi akti, predvsem sodbami. Odločajo o pravnosti konkretnega vedenja in ravnanja pravnih subjektov, o pravicah in dolžnostih, ki so med njimi sporne, o pravnosti posamičnih pravnih aktov in v širšem pomenu tudi o pravnosti splošnih pravnih aktov.[1]

[1] Marijan Pavčnik, Teorija prava, Ljubljana 1983, str. 296.

Na eni strani je torej človek predmet prava, nosilec pravic. Na drugi strani pa je ustvarjalec prava. V kakšni meri in kako je bila ženska prvo ter koliko in kako je bila drugo? V prvem delu si bomo na kratko pogledali stanje pred začetkom druge svetovne vojne, v drugem, pa razmere po vojni.

1.

Pred drugo svetovno vojno so bile ženskam v Kraljevini SHS oziroma kraljevini Jugoslaviji nedostopne vse tri veje oblasti (zakonodajna, izvršilna in sodna):[2] niso imele volilne pravice, torej niso mogle biti poslanke in ministrice, niti sodnice rednih sodišč[3] pa tudi v diplomatski službi niso mogle biti zaposlene.[4] Ženske niso imele niti pasivne volilne pravice in so bile celo na slabšem kot v prejšnji avstrijski državi, ko so nekatere ženske zaradi premoženja, izobrazbe ali poklica lahko volile. V prvem obdobju je sicer izšla uredba (15. maja 1920), ki je dala volilno pravico za občinske volitve vsem nad 21 let starim moškim in ženskam, vendar pa je bila še pred začetkom volitev preklicana. S tem je bila ženska volilna pravica odpravljena vse do konca druge svetovne vojne.[5]

Slovenska žena je bila torej do leta 1945 le objekt, nikakor pa ne subjekt prava. Nekatere, vsaj tiste najbolj razgledane so se dobro zavedale svojega položaja. Poglejmo le eno izmed mnogih izjav: *»Treba je pomisliti, da žene nimamo še nikjer zastopstva v naših upravnih telesih, da naše zakone delajo, tolmačijo in izvajajo moški. To žene prav dobro občutimo. Zato je nujno, da zahtevamo tudi zase volilno pravico in zastopstvo v občinskih in banovinskih svetih ter v narodni skupščini, in pravico do izvrševanja vseh poklicev. Seveda so tudi žene razcepljene po svetovnih nazorih, in kakor hitro dobimo politične pravice, se bo to pokazalo še bolj kakor zdaj. A to nič ne škodi. Žene imamo vobče več smisla za vsakdanje potrebe, za one važne malenkosti, ki jih moški tako radi pozabijo, predvsem pa več zanimanja za žive konkretne stvari in za človeka, manj za abstraktne teorije. Važno je, da pride v javnem življenju do izraza tudi ženski način mišljenja. Saj ne moremo trditi, da bi zgolj moška politika rodila doslej prav sijajne uspehe. Važno pa je, da žene v svojih nazorih ne capljamo za svojimi očeti, fanti ali možmi, delodajalci ali spovedniki, temveč da mislimo same. Samo potem bo mogla naša udeležba v javnem življenju prinesti koristi nam samim in vsej skupnosti, v kateri živimo. Tu pa imajo ženska društva važno nalogo: vzgojiti žene, da mislijo same zase brez moškega vodstva in nadzorstva, ter da se nauče zanimati in skrbeti za vsa važna vprašanja našega časa – brez strahu pred 'politiko'«.*[6]

In kaj je bilo s pravnicami? Pravna izobrazba seveda še zdaleč ni pogoj za sodelovanje v zakonodajni in izvršilno-pravni veji oblasti. Toda pravnik se je že od nekdaj v svojih študijah seznanjal ne le z določbami vsakokratnega veljavnega prava, ampak si je pridobil tudi splošno družboslovno (sociološko), državoslovno (politično) in gospodarsko znanje. Vse to mu je olajšalo pravilno gledanje na notranjo povezanost prava s politiko, z družbo. Študij prava bi torej tudi ženskam lahko nudil pomoč na poti v samostojnost in enakopravnost.

Žensk s pravno izobrazbo je bilo pred drugo vojno zelo malo. V Avstro-Ogrski jim študij prava ni bil dosegljiv. Pravo so ženske lahko študirale šele, ko se je odprla v Ljubljani pravna fakulteta. Le-ta je bila ustanovljena 1919, predavanja pa so se pričela spomladi 1920. Študij je trajal 8 semestrov. Poglejmo nekaj številk:

Štud. leto	Vpis študentov	M	Ž
1919/1920	247	244	3
1924/1925	383	374	9
1929/1930	370	341	29
1934/1935	610	556	54
1939/1940	666	546	120

[2] Več o tem glej Mateja Jeraj, Položaj in vloga ženske v Sloveniji (1945-1953), Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2003.
[3] Več o tem glej Jelka Melik, V imenu Njegovega Veličanstva Kralja, Ljubljana 2000, str. 49-55.
[4] Gorazd Kušej, O ženskih državljanskih pravicah, Ženski svet XII/1934, str. 266-270.
[5] Vasilij Melik, Začetki ženske volilne pravice, Čarnijev zbornik, ..., str. 253-255.
[6] Olga Grahorjeva, Ali naj se žene bavijo s politiko ali ne? Ženski svet, XII/1935, str. 114-115.

Za dosego akademske stopnje (doktor prava) je bilo potrebno opraviti še rigoroze.[7] Do leta 1945 so doktorirale: Zora Tominšek (1930), Mia Furlan (1930), Fini Ahazhizh (1931), Jakica Gangl (1931), Zdenka Adamič (1937), Anka Polec (1938), Ivana (Justa) Slana (1940), S. Evaldina (1940), Neda Žirovnik (1941), Ljuba Prenner (1941), Silva Exel (1942), Zofija Kukovec (1942), Marija Rueh (1942), Rozalija Batič (1943), Katja Vodopivec (1944), Sonja Skvarca (1945).[8]

Izobrazba je bila torej ženskam dostopna, še dolgo pa jim niso bili odprti temeljni pravniški poklici. Odvetnice niso mogle biti, na sodišču so lahko zasedle le mesto pripravnika, tajnika ali pristava, z drugo besedo dovoljeno jim je bilo opravljati le delo sodniških pomočnikov. Postale so lahko tudi upravnice kaznilnic.[9] Ustava Kraljevine Jugoslavije sicer ni imela določb, ki bi ženske izključevale iz sodne oblasti, pač pa je Zakon o sodnikih rednih sodišč izrecno določal[10] da more sodno oblast izvrševati le moški, državljan Kraljevine SHS (Jugoslavije), ki je dopolnil šestindvajset let in je izpolnjeval splošne pogoje za državno službo.[11] Razen tega je moral kot redni slušatelj končati pravno fakulteto ter opraviti sodniški ali advokatski izpit.[12] Veliko spremembo je prinesel zakon o odvetnikih,[13] ki je v § 2, kjer so bili našteti pogoji, ki jih mora izpolniti, kdor želi biti vpisan v imenik advokatov, izrecno določil: *»Ženske smejo pridobiti pravico do advokature in to izvrševati.«* Ženske so torej lahko postale odvetnice od leta 1929 naprej in že istega leta je bila v advokatsko komoro vpisana prva ženska - Zora Tominškova. Kasneje sta bili do vojne vpisani še dve (Mija Jernejčič leta 1936 in Zdenka Brejc leta 1937). V tem času je bilo v splošnem težko dobiti mesto pripravnika pri odvetniku, zato so ženske opravljale prakso večinoma pri svojih očetih-odvetnikih.[14]

Poklic sodnika je bil dostopen ženskam šele po drugi svetovni vojni. Seveda ta sprememba ni nastala naenkrat, saj so bili že pred vojno storjeni poizkusi, da bi ženskam dovolili opravljati sodniški poklic. V letu 1936 je bil namreč izdelan načrt novega zakona o sodnikih rednih sodišč. *»Po novem načrtu«*, je poročal Slovenski narod julija 1936,[15] *»naj bi tudi pravnice s predpisano kvalifikacijo mogle izvrševati sodniški poklic pri rednih sodiščih ... Glede na novi načrt zakona so društva naprednih žena v resolucijah zahtevala, naj se tudi ženskam odpre pot v sodniško službo.«* Predlog je naletel na odpor, večina »odličnih slovenskih pravnikov« je zavzela odklonilno stališče, je sporočalo Jutro.[16]

2.

Po vojni je bila ženska po ustavi in zakonih moškemu enaka. Dobila je volilno pravico, pravico do vseh vrst in stopenj izobrazbe ter pravico do vseh poklicev. Edina izjema je seveda bil študij bogoslovja in poklic duhovnika. Seveda pa so ostajali stara miselnost, zakoreninjene navade in običaji. Prvi korak je bil vseeno narejen. Pričakovali bi, glede na to, kar so pisale in zahtevale ženske same pred vojno, da se bo študija prava oprijelo veliko žensk, da bi si pridobile strokovno usposobljenost vplivati na pravni red in s tem na družbeno ureditev.

Toda še zdaleč ni bilo tako. Študij na filozofski fakulteti je še dolgo ostajal za ženski spol najprivlačnejši. Poglejmo nekaj številk.

---

[7] Kasneje (1939/1940) se je za doktorat zahtevalo doktorsko delo.

[8] Aleksandra Serše, Učne ure naših babic, Izobraževanje žensk v drugi polovici 19. in začetku 20. stoletja v Ljubljani, v: Izobraževanje in zaposlovanje žensk nekoč in danes, Ptuj - Ljubljana 2000, str. 202.

[9] Fini Grosman je v prispevku Ženske – odvetnice v Sloveniji, Ob stoletnici odvetniške zbornice v Ljubljani 1868-1968, str. 186, dodala še tole zanimivost: „Edina ženska kaznilnica je bila takrat v Begunjah... Upravljale so jo nune kot red, zato se je nekaj nun posvetilo tudi študiju prava."

[10] Zakon o ureditvi rednih sodišč za kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev z dne 18. januarja 1929, Ur. l. št. 14/1929.

[11] Te pogoje je določal Zakon o uradnikih z dne 31. 3. 1931 (Sl. l. št. 25/1931) v §§ 2,3,4.

[12] 2. člen Zakona o sodnikih rednih sodišč.

[13] Zakon o advokatih za kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev z dne 17. marca 1929, Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti št. 32/1929.

[14] Fini Grosman, Ženske – odvetnice v Sloveniji, Ob stoletnici odvetniške zbornice v Ljubljani 1868-1968, str. 186.

[15] Slovenski narod, 20. julij 1936, Ali naj tudi ženska kot sodnica deli pravico, str. 4.

[16] Jutro, 20. julija 1936 (ponedeljska izdaja), Ali naj se pravnica pripusti k pravosodstvu, str. 4.

Štud. leto	Vpis študentov	M	Ž
1945/46	384	290	94
1949/1950	251	169	82
1953/1954	648	528	150
1959/1960	929	680	249

Vemo tudi, da je diplomiralo na pravni fakulteti v Ljubljani od ustanovitve do konca šolskega leta 1949/1950 83 žensk in 1430 moških.

Še bolj kot število študentk prava pa preseneča, da pravnic ni bilo kdovekaj čutiti v javnem življenju. Po popisu prebivalstva v letu 1948 jih je bilo 26, kar tretjina torej, vzdrževanih, neaktivnih.[17] In ostale?

V prvi skupščini Ljudske republike Slovenije je bilo od 120 poslancev 9 poslank. Ženske, ki so predstavljale dobro polovico vsega slovenskega prebivalstva, so bile torej v najvišjem zakonodajnem organu v republiki zastopane s 7,5 %. Skupščina je iz svoje srede izvolila predsedstvo oziroma prezidij ki ga je sestavljalo 19 oseb, od katerih je bila le 1 ženska (5,2 %).[18] Po priključitvi Primorske se je število poslancev povečalo za 25, prejšnjim poslankam pa se je pridružila še ena, tako da je bilo v republiški skupščini od tedaj 10 žensk ali 6,8 %,[19] sestava prezidija pa je ostala nespremenjena. V začetku leta 1951 je bilo prvo redno zasedanje novih poslancev Ljudske skupščine LRS, ki jih je bilo odslej 283. Poslank je bilo 27 (9,6 %).[20] Izvoljen je bil nov prezidij, ki je imel 23 članov, od teh sta bili dve ženski (8,7 %).[21] Po ustavnem zakonu o temeljih družbene in politične ureditve in o organih oblasti Ljudske republike Slovenije z dne 30. 1. 1953 je bila republiška skupščina dvodomna, sestavljena iz republiškega zbora in zbora proizvajalcev (31. člen). Vseh poslancev je bilo 194,[22] od tega 18 poslank ali 9,3 %.[23]

V slovenski vladi, ki je bila najvišji izvršilni in upravni organ državne oblasti v Ljudski republiki Sloveniji do republiškega ustavnega zakona v letu 1953, s katerim je funkcijo prejšnje vlade deloma prevzel republiški izvršni svet, so bile v letih 1945-1953 samo tri ženske: Vida Tomšič, Lidija Šentjurc in Mira Svetina, konec leta 1953 pa še Ada Krivic.[24]

Od tega majhnega števila žensk, ki so bile članice najvišjih oblastnih organov, je bila pravnica Vida Tomšič. Rojena je bila 1913 v Ljubljani kot Vida Bernot. Sprva je študirala zgodovino in zemljepis na filozofski fakulteti, kasneje pa se je, ko je bila že močno dejavna v komunistični partiji in zaradi

[17] Vladimir Bonač, Diplomirani pravniki v LR Sloveniji (Sociološki-statistični očrt), Ljudski pravnik VI/1951, str. 77, 116.

[18] Članica prezidija je bila Angelca Ocepek. (Stenografski zapiski sej Ljudske skupščine LRS, I. redno zasedanje 14. 4. 1947, št. 2, Ljubljana 1952, str. 254.)

[19] Nova poslanka je bila Mirka Mozetič-Cigler. (Stenografski zapiski sej Ljudske skupščine LRS, II. redno zasedanje 15. 12. 1947, št. 3, Ljubljana 1952, str. 351.)

[20] To so bile: Bohinc Rozika, Borovšak Helena, Boštjančič Angela, Boštjančič Stana, Božič Slavica, Ciglič Mirka, Dernikovič Tončka, Drakslar Marija, Fifolt Marija, Gregoretič Darinka, Humek Draga, Kašpar Tilčka, Krivic Ada, Kurent Ančka, Mežek Marija, Ocepek Angela, Paulus Dolfka, Pokorn Nina, Rogan Emilija, Serdinšek Angela, Skubic Pepca, Svetina Mira, Šentjurc Lidija, Šme Marija, Tomšič Vida, Vodopivec Cvetka, Vrhovšek Jelka. (Stenografski zapiski sej Ljudske skupščine LRS od 10. 4. 1951 do 16. 9. 1953, št. 9: str. 144-145, 218-219; št. 10: 170-171; št. 11: 38-39, 125-126; št. 12: 216-217; št. 13: 182-183, 217-216, št. 14: 15-16, 85-86; Ljubljana 1952.)

[21] Angelca Ocepek in Lidija Šentjurc. (Zapisnik 1. zasedanja Ljudske skupščine LRS drugega sklica dne 11. aprila 1951, v: Uradni list LRS, št. 21/1951.)

[22] Na prvem zasedanju je bilo 193 poslancev, 121 v republiškem zboru in 72 v zboru proizvajalcev, kasneje pa je bil v republiškem zboru en poslanec več. (Stenografski zapiski sej slovenske skupščine, št. 15/1, str. 248-249 in št. 15/10, str. 500, Ljubljana 1952.) Upoštevala sem število 194 kot ga navaja tudi publikacija Ekonomski položaj žene na območju LR Slovenije v 100 letih, Zavod za statistiko LR Slovenije, Ljubljana 1955, str. 53.

[23] Vsi podatki v tem odstavku so vzeti iz doktorske disertacije Mateje Jeraj, Položaj in vloga ženske v Sloveniji (1945-1953), Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2003, str. 289-312.

[24] Vsi podatki v tem odstavku so vzeti iz doktorske disertacije Mateje Jeraj, Položaj in vloga ženske v Sloveniji (1945-1953), Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2003, str. 289-312.

tega tudi kazensko preganjana, odločila za študij prava, ki ga je končala ob začetku vojne. Bila je prav gotovo med najbolj vplivnimi in dejavnimi Slovenkami v tem obdobju socializma. Njeno politično delo je bilo sicer vse prej kot nežno, spravljivo in razumevajoče, kar mnogi navajajo kot najmočnejši razlog pri utemeljevanju potrebe po ženskem delovanju v javnem življenju. Kljub vsemu pa ne moremo zanikati njenega prispevka na širokem področju tako imenovane »ženske enakopravnosti«, ki je seglo od ustvarjanja zakonodaje do številnih člankov in samostojnih publikacij v Sloveniji in Jugoslaviji. Delovala je tudi v Organizaciji združenih narodov.

In tretja veja oblasti? Tu je bila pravna izobrazba bolj zaželena in potrebna kot v drugih dveh vejah oblasti, pa čeprav so imeli možnost postati sodniki vsaj v začetku tudi nepravniki (zakon o ureditvi narodnih sodišč z dne 26. avgusta 1945),[25] vendar so bili sodniki brez pravne izobrazbe v Sloveniji že takrat redki in njihovo število se je iz leta v leto še krčilo.[26]

Pri sodiščih je bilo v letu 1959 skupno 26 žensk sodnic, in sicer 1 pri okrožnem, 25 pa pri okrajnih sodiščih. Sodišč je bilo tega leta 50, in sicer 45 rednih (1 vrhovno, 7 okrožnih in 37 okrajnih) in 5 gospodarskih (4 okrožna in 1 višje). Vseh sodnikov je bilo 353 (okr. 205, okrož. 89, vrh. 24, gosp. 23, gosp. viš. 12).[27]

Tudi tu je bila torej prisotnost pravnic presenetljivo majhna. Krivde za to ne moremo naprtiti njim samim. Toda mar lahko trdimo nasprotno, da so naredile, kar so mogle? Poglejmo samo neko morda na pogled drobno možnost, ki bi jo morda lahko bolje izkoristile.

Ljudski pravnik oziroma od leta 1954 Pravnik, ki ga je po vojni začela izdajati uprava Uradnega lista LRS in kasneje konec leta 1947 ustanovljeno Društvo pravnikov Ljudske republike Slovenije, je le deloma zamenjal glasilo predvojnega društva »Pravnik«, Slovenski pravnik. V prvem sestavku prve številke, ki je izšla maja 1946, je pod naslovom »Staro in novo pravo« pravosodni minister Jože Pokorn navedel, da je glavna naloga časopisa *»v tem, da bo razlagal na poljuden način naše novo ljudsko pravo našim ljudskim množicam, zlasti ljudskim tožilcem, sodnikom-prisednikom, članom ljudskih odborov in aktivistom po drugih oblastvenih in gospodarskih ustanovah.«* Poglejmo, kako in katere ženske so sodelovale pri tem glasilu. Prvo leto je znana predvojna političarka, publicistka in novinarka, avtorica »Demokratizem in ženstvo«,[28] Alojzija Štebi, ki je po vojni do 1950 delala kot referentka v ministrstvih za delo, socialno politiko in kulturo, prispevala predstavitev Zakona o vajencih.[29] V naslednjem letu se ni oglasila nobena, v letu 1948 prav tako ne. V četrtem letniku najdemo zopet prispevek Štebijeve, ki je tokrat spregovorila o »sodelovanju staršev pri zgraditvi strokovnih delavskih kadrov«.[30] V tem letniku sta pisali tudi Helena Rajh in Milka Premozar, in sicer o pomenu obiskovalke v skrbništvu.[31] Naslednji »ženski« prispevek je članek Marije Lulik, Premoženjski delikti mladoletnikov, leta 1954.[32] Kdo je bila ta ženska, nismo mogli ugotoviti. Naslednje leto je prineslo referat Katje Vodopivec z naslovom Naše mladinsko sodstvo.[33] Katja Vodopivec, rojena Černe je diplomirala leta 1941 na pravni fakulteti v Ljubljani. Tu je bila na podlagi disertacije *Statistična metoda v kriminalni etiologiji* promovirana za doktorja prava. Jeseni leta 1943 je kot notarska pripravnica vstopila v brezplačno sodno prakso, ki jo je opravljala do junija leta 1945, od tega eno leto pri okrajnem mladinskem sodniku. Kasneje je delala v raznih oblastnih organih v Ljubljani in v Beogradu. Kot štipendistka OZN je leta 1952 končala štirimesečni študijski program v ZDA in leta 1953 enoinpolmesečni študijski program v Veliki Britaniji iz socialnoskrbstvene analize

[25] Uradni list DFJ št. 67/1945.
[26] V začetku leta 1951 je bilo od 144 slovenskih stalnih sodnikov samo še 20 nepravnikov, po juniju 1951 pa sodnikov brez pravne izobrazbe sploh niso več volili. (Mateja Čoh, Ozadje kazenskih sodnih procesov 1945-1952 /v Mariboru in Ptuju/, magistrska naloga, Univerza v Mariboru, Pedagoška fakulteta, Oddelek za zgodovino, Maribor 2001, str. 89.)
[27] AS 1237, Vrhovno sodišče LRS, Su 40/1960; Poročila o delu sekretariata za pravosodno upravo LR Slovenije.
[28] Izšla leta 1918.
[29] Alojzija Štebi, Zakon o vajencih, Ljudski pravnik 1946/I, str. 66.
[30] Alojzija Štebi, Sodelovanje staršev pri zgraditvi strokovnih delavskih kadrov, Ljudski pravnik IV/1949, str. 313.
[31] Pomen obiskovalke v skrbništvu, Ljudski pravnik IV/1949, str. 332.
[32] Marija Lulik, Premoženjski delikti mladoletnikov, Pravnik IX/1954, str. 144.
[33] Katja Vodopivec, Naše mladinsko sodstvo, Pravnik X/1955, str. 193-205.

in statistike. Od leta 1954 je delala na Inštitutu za kriminologijo pri Pravni fakulteti v Ljubljani. Že do konca petdesetih let je objavila več samostojnih publikacij in člankov, ki nedvomno sodijo med temelje kriminologije kot znanstvene discipline na Slovenskem.

V letu 1957 se je oglasila odvetnica Fini Grosman, rojena Ahazhiz, ki je bila med prvimi ženskami doktoricami prava pred vojno (1931) s člankom *Zamudna sodba* (Sodba zaradi izostanka),[34] in leto kasneje še Majda Strobl s prispevkom: *Komunalna samouprava in referendum v občini.*[35] Slednja se je rodila 1920 v Ljubljani (Bizilj) in diplomirala na pravni fakulteti leta 1943. Po osvoboditvi je delala pri ministrstvu za gradnje in pri gradbenem podjetju Gradis ter od leta 1953 na pravni fakulteti v Ljubljani, kjer je doktorirala 1954. Ukvarjala se je predvsem z vprašanji ustavnega prava in političnega sistema.[36]

Kaj lahko rečemo na koncu? Pravo ni bilo niti pred vojno niti prvih petnajst let po njej področje, ki bi ženske posebej privlačilo in vznemirjalo. Zdi se, kot bi se, razen naštetih izjem, ne zavedale pomena in moči prava pri urejanju družbenih razmer.

[34] Fini Grosman, Zamudna sodba, Pravnik XII/1957, str. 234-238.
[35] Majda Strobl, Komunalna samouprava in referendum v občini, Pravnik XIII/1959, str. 175-185.
[36] Vsi bibliografski podatki so vzeti iz Enciklopedije Slovenije.

Mojca Šorn

LIK PRIDNE LJUBLJANSKE GOSPODINJE V LETIH MED SVETOVNIMA VOJNAMA

»Vsa obleka snažna vedno, sobe, vse pohištvo čedno, snažne roke, bel obraz – to naj bodi ženski kras.«[1]

ŠORN Mojca, prof. zgod., strokovna sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI - 1000 Ljubljana, Mojca.Sorn@inz.si

396.6(497.4 Ljubljana)"1918/1941"

LIK PRIDNE LJUBLJANSKE GOSPODINJE V LETIH MED SVETOVNIMA VOJNAMA

Slovenskim ženskam, ki so se v času do druge svetovne vojne odločile za poroko in materinstvo, poklica ni bilo treba izbirati. Večina njih je namreč postala in ostala gospodinj. Njihovo delo je bilo težko in odgovorno ter na nek način monotono, vsekakor pa premalo spoštovano. Tehnološke novosti, ki so se pojavile v slovenskih gospodinjstvih, so delo žensk olajšale in skrajšale, vendar jim je nova bremena naprtila bližajoča se druga svetovna vojna.

Ključne besede: leta pred drugo svetovno vojno, Ljubljana, Slovenija, gospodinja

ŠORN Mojca, Teacher of History, Specialised staff member, Institute of Contemporary History, Kongresni trg 1, SI - 1000 Ljubljana, Mojca.Sorn@inz.si

396.6(497.4 Ljubljana)"1918/1941"

The Image of the Diligent Housewife from Ljubljana in the Years between the World Wars

Slovenian women who decided to marry and have children prior to the Second World War did not have to choose a profession. Most of them became and remained housewives. Their work was hard and responsible, monotonous in a way, and certainly undervalued. Technical novelties introduced in Slovenian households made their work easier and less time-consuming, but the approaching Second World War imposed new burdens on them.

Key words
the years before the WW II, Ljubljana, Slovenia, housewife

Slovenska dekleta, ki so v času med prvo in drugo svetovno vojno imela željo in možnost postati žene in matere, so bila na dobri poti, da postanejo in tudi ostanejo gospodinje. Še več: GOSPODINJA naj bi bila vsaka ženska, izobražena ali preprosta, poročena ali samska, mlada ali stara.[2] *»Gospodinjstvo, pod to besedo razumemo vsa dela v domu, ki ga ima opravljati gospodinja, od ranega jutra, do pozne noči in še naprej.«*[3] V svojem prispevku bom skozi lik pridne /ljubljanske/ gospodinje poskusila predstaviti njen delovni dan oziroma njen »poklic«.

Slovenske ženske-gospodinje so v medvojnem obdobju ugotavljale, da je njihovo delo podcenjeno in da ga niti družina niti družba ne priznavata kot pravi poklic. Krivdo za to pa so pravilno pripisovale dejstvu, da za svoje storitve niso prejemale plačila v gotovini[4] in konec koncev tudi dejstvu,

[1] Purgaj, Lidvina: Gospodinjstvo. Navodila za vsa v domačem gospodinjstvu važna opravila. Ljubljana 1929, str. 6.
[2] Vigred, XIV, št. 4, str. 165-166: Gospodinjska izobrazba v naših društvih.
[3] Vigred, IX, št. 1, str. 20: Gospodinjstvo.
[4] Žena in dom, I, št. 11/12, str. 409-410: Vrednost gospodinjskega dela.

da niso bile zavarovane, da jim ni tekla delovna doba ter da niso imele osnovanega pokojninskega sklada. Svoj položaj so želele izboljšati, saj so si v *»medvojnih desetletjih prizadevale za priznanje svojega dela tudi s strani države; že leta 1931 so izražale upanje, 'da bomo najbrž pri prihodnjem ljudskem štetju imeli tudi pri nas rubriko, kjer bo naše delo v družini priznano oziroma označeno kot poklic.' Pa se to ni zgodilo.«*[5]

Na svoji strani so imele vsaj avtorje mnogih bolj ali manj strokovnih člankov in razprav, ki so pisali o križih in težavah gospodinj in njihovem delu. Poudarjali so, da so bile ženski zaupane tri pomembne naloge: biti dobra žena, mati in gospodinja – biti steber družine in družbe – in da: *»Vedno bolj spoznavamo, da je treba prištevati gospodinjski poklic med prave poklice. /.../. Delovanje priučene in izšolane gospodinje je največjega pomena za narodno gospodarstvo, če pomislimo, da gre skozi njene roke dan za dnem veliko denarja in narodnega premoženja.«*[6] V gospodinjah so poskušali ohraniti zavedanje o polnovrednosti njihovega dela. O gospodinjskem delu so pisali kot o nadvse častnem poklicu, poklicu, ki združuje vse panoge različnih poklicev. Gospodinji - zdravnici, bolničarki, vzgojiteljici, učiteljici, dekoraterki, arhitektki, kemičarki, ekonomki, knjigovodki, vrtnarici, šivilji, modistki, perici, likarici, sobarici in kuharici [7] - so izkazovali veliko spoštovanje.

»Ker je poklic gospodinje tako obsežen in tako vsestranski ko noben drug poklic, se bomo pogovarjali o lastnostih dobre gospodinje. /.../. Ker so lastnosti dobre gospodinje za vse enake, si oglejmo te najprej!«[8]

Glavna skrb gospodinje je bila imeti in vzdrževati red v domu. *»Red je temeljna podlaga vsega uspevanja v hiši.«*[9] Najprej je bilo pomembno, da je imel vsak dan ves dan svoj red. *»Rana ura – zlata ura. Po tem reku naj se gospodinja kolikor moči ravna. O pravem času iz postelje! S tem zgledom naj prednjači svoji družini!«*[10] Mati je morala poskrbeti, da je družina ob določeni uri vstala iz postelje, ob določenem času začela delo, prav tako ob določenem času zaužila dnevne obroke. Za gospodinjo in njene družinske člane je veljal moto: času se lahko le spredaj kaj doda, zadaj pa ničesar.

Na red se je v prvi vrsti navezovala snažnost. Gospodinja se je morala posvetiti osebni snažnosti, se pravi čistoči telesa in obleke nje same in vseh njenih družinskih članov. Vsak dan znova je morala nadzorovati svoje najbližje pri higienskih aktivnostih oziroma jih k njim nagovarjati. Čiščenje obraza, vratu, ušes, nohtov, zobovja, nog in tudi las.

»Skrbna mati, ki ji je snaga prva lastnost, bo otrokom večkrat izmila in očistila lase, da se ne pripeti kaka nevarnost za grdo golazen. Pri deklicah je še celo potrebno, da so vsak dan skrbno opletene in počesane. Kakor hitro bi se pa zasledilo kako protipravno bitje na glavi - tedaj je pa treba stopiti na noge, da klateška živad ne dobi hišne in stanovanjske pravice.«[11]

Zjutraj je žena in mati družinskim članom pripravila snažno obleko in tudi perilo, ki je moralo biti *»vsekdar čisto in snažno vsaj iz zdravstvenih ozirov; tudi tisto perilo, ki ni vidno, naj bo večkrat oprano.«*[12]

Gospodinja ni smela pozabiti nase. Domači so od nje pričakovali, da bo skromno, vendar natančno skrbela za svoj izgled. Veljalo je prepričanje, da mora ženska tudi doma ohraniti »dostojnost v obleki in vedenju«. *»Večina naših gospodinj je rada elegantna. Vendar je to stremljenje usmerjeno vse preveč na bivanje izven doma, v družbi, na cesti, v zabaviščih. Kako malo jih je, ki se posebej pečajo z vprašanjem obleke za dom«.*[13] *»Moda zadnjega časa zahteva od vsake žene, da ima za*

[5] Žnidaršič Žagar, Sabina: Podoba in pojavnost žensk v območju javnega, na Kranjskem, od sredine 19. stoletja do 2. svetovne vojne, Doktorska disertacija, Ljubljana 2002, str. 138-139.
[6] Koledar: Žena in dom 1934, str. 91: Tajni arhiv gospodinje.
[7] Žena in dom, I, št. 11/12, str. 409-410: Vrednost gospodinjskega dela.
[8] Vigred, Ženski list, VIII, št. 1, str. 21: Gospodinjstvo.
[9] Govekar, Minka: Dobra gospodinja, Ljubljana 1908, str. 56.
[10] Žena in dom, I, št. 2, str. 70: Rana ura v gospodinjstvu.
[11] Urbanus: Knjiga o lepem vedenju, Ljubljana 1918, str. 23.
[12] Urbanus: Knjiga o lepem vedenju, Ljubljana 1918, str. 46 in 47.
[13] Gospodinja, Glasilo Zveze gospodinj, VIII, št. 1, str. 6: Domača obleka.

doma posebno domačo obleko. /.../. Moderna domača obleka naj bo narejena tako, da jo nosimo lahko podnevi, pa tudi zvečer, kadar pridejo v goste dobri znanci.«[14] Modni časopisi so za zjutraj, za zvečer in za kopalnico priporočali razne ohlapne halje, dolge domače obleke pa le za gospodinjo, ki se ni udejstvovala pri domačem delu. Praktični gospodinji so svetovali, da si je za težja gospodinjska opravila pripravila posebno domačo haljo, narejeno prav za ta namen, ali pa si je priredila staro obleko. Domače obleke v bolj živahnih, svežih barvah naj bi jamčile, da so bile ženske tudi doma vedno kakor iz škatlice. Krojene so bile preprosto, nekoliko športno. Moderno je bilo zapenjanje spredaj z zaporo na poteg ali na gumbe.[15]

»Olikanost preproste gospodinje odseva ne le z njene skrbno očedene in snažne obleke, ampak še bolj iz stanovanja in pohištva in pa od snage, ki jo opažamo v celi hiši.«[16] Ženske so morale svojemu domu posvečati veliko pozornosti, saj so želele, da je družini pomenil več kot le bivanjski prostor. *»Udoben, prikupljiv in lep naj bo dom /.../. Nad vsem naj leži odsev dobrega okusa, pa bilo še tako preprosto. Snaga, cvetlice, zelenje in lepa slika, vabeč kot in udoben sedež – vsepovsodi je to mogoče.«*[17] Stanovanje je moralo biti vedno čisto in urejeno. Pospravljanje je bilo »velevažen faktor za vsako gospodinjo.«[18] Spretna mati je na red in snago sicer navajala tudi člane družine: *»Ako imaš razvajenega moža, moraš pač za njim vedno pospravljati oziroma pustiti, da se za njim vse pospravi in uredi. Nikar pa ne razvajaj v tem oziru svojih otrok, pa naj si bo fant ali dekle; navadi jih, da držijo sami red in snago, ker si sicer le sužnja svojih otrok...«.*[19] Kljub temu da je kakšni materi uspelo privzgojiti to lepo navado, je večino hišnih opravil postorila sama.

Zjutraj, ko je družina odšla od doma, je gospodinja najprej prezračila spalnico, izprašila posteljno perilo in odstranila posodje z vodo, če je bila navada umivati se v sobi. Sledilo je delo v dnevni sobi. Tudi to sobo je dobro prezračila, s posebnimi ščetkami počistila preproge, skrtačila oblazinjeno pohištvo in ga pokrila, počiščeno preprogo je zvila in se lotila pometanja. To je bilo očitno posebno težko opravilo, saj mnogi članki namigujejo, da je le malo gospodinj, ki bi to počele pravilno oziroma temeljito – med pometanjem bi morale namreč večkrat metlo sprati v snažni vodi in jo otresti do suhega, saj se le tako prepreči dvigovanje prahu. Po zaključenem delu v dnevni sobi se je gospodinja lahko vrnila v spalnico, tam izvedla »obred« pometanja ter urejanja omar. Bolj skrbne gospodinje so na vrata omar pritrdile »inventarni list«, tako da ji družinski člani niso postavljali nepotrebnih vprašanj oziroma brezglavo premetavali stvari.

Pred drugo svetovno vojno so imele boljše ljubljanske družine tudi že sesalec – »srkalo za prah«,[20] vendar ni bil dostopen vsem. Z njim niso čistili samo preprog in z blagom prevlečenih površin, ampak tudi stene, tla, zavese, posteljnino in celo obleko. *»Njegova edina slaba plat je, da je zdaj še drago in da ga lahko uporabljamo samo tam, kjer je v stanovanju napeljana elektrika. Preveliki nabavni stroški bi se pa lahko enakomerno razdelili, ako bi takšno pripravo več gospodinj v hiši kupilo skupaj in bi se potem vrstile pri uporabi.«*[21]

Mnogo bolj temeljito je bilo tedensko čiščenje. Vsak teden je bilo na vrsti iztepanje preprog, pregled sten in stropov ter odstranitev pajčevin. Z mokro krpo so gospodinje zbrisale vrata in okenske okvire ter s časopisnim papirjem očistile steklene površine. Pomile so tla v celem stanovanju in tudi v hodniku ter stopnišče. Kuhinjo so čistile temeljitejše ob petkih ali sobotah. Kredenco, mizo in stole so umile z mlačno milnico, nato so se lotile štedilnika. Svetle kovinske dele so očistile s citrono ali peskom ter vročo vodo in nato zloščile s sidolom.

Teden pred veliko nedeljo in teden pred božičem pa sta bila tedna dela in polletnega generalnega čiščenja. To opravilo je bilo zelo utrudljivo in ker so ga gospodinje v glavnem izvajale same, so si delo uredile tako, da so vsak dan temeljito počistile le en prostor.

[14] Praktična gospodinja, II, str. 70-73, Modni ... .
[15] Gospodinja, Glasilo Zveze gospodinj, VIII, št. 1, str. 7: Domača obleka.
[16] Urbanus: Knjiga o lepem vedenju, Ljubljana 1918, str. 16.
[17] Gospodar in gospodinja, VIII, št. 16, str. 119: Oduševljeno gospodinjstvo.
[18] Pčeljnikov, Andrej: Gospodinjstvo in sodobna meščanska slovenska kuhinja, Maribor 1938, str. 381.
[19] Izgoršek, Amalija: Kako se lahko varčuje v gospodinjstvu. V: Kako lahko varčuješ v gospodarstvu in gospodinjstvu, Ljubljana 1937, str. 6.
[20] Žena in dom, VII, št. 5, str. 200: Gospodinjstvo in dom.
[21] Žena in dom, VII, št. 5, str. 200: Gospodinjstvo in kuha.

Veliko pospravljanje je gospodinja, če je bila dovolj praktična, izkoristila in mimogrede še popestrila stanovanje. Prerazporedila je pohištvo, prebarvala stene posameznih prostorov, po zidovih je razobesila nove slike. *»Za spalnico polagoma v prostih uricah navezete predposteljnike /.../, morda tudi nove zavese, posteljno pregrinjalko in kakšno blazino /.../. Za kuhinjo pa naredite lične vitraže.«*[22]

»Pripravljanje hrane za družino je ena izmed najvažnejših nalog gospodinje. Enolična, slabo pripravljena in nemarno podana hrana je škodljiva zdravju družinskih članov in često povzroča razprtije, ki se končajo s popolnim razdorom med zakonci.«[23]

Gospodinje so morale slediti novostim v prehrani, ki so se v medvojnem času odvijale precej burno. »Novodobna veda o človeški prehrani« je poudarjala in priporočala naravno in zdravo. Priporočala je čim več presne hrane, saj naj bi »predelava živil z vročino« uničila vitamine in tako pokvarila živila. Zaznati je močan odklon od mesa in poveličevanje sadja in zelenjave. Za aktivno in dolgo življenje so strokovnjaki priporočali predvsem mleko ter žitarice. Meso, jajca in sir so bili postavljeni v drugo kategorijo živil, saj so strokovnjaki menili, da se brez njih lahko normalno dela ter dolgo, kvalitetno, predvsem pa zdravo živi. »Novodobni način prehranjevanja« je priporočal le tri obroke na dan, zajtrk in večerja naj bi bila surova. Svaril je pred alkoholom, kavo, čajem in začimbami ter prekomernim uživanjem soli in belega sladkorja.

V času med svetovnima vojnama so časopisi, ženske revije in tudi kuharske knjige močno priporočali tedenske jedilnike, vendar se v gospodinjstvih niso uveljavili. Večine priporočanih jedil gospodinje niso poznale, pa tudi priprava le-teh je bila težavna. Izjemo je predstavljal petkov jedilnik – petkov post, saj so se takrat redno pojavljale brezmesne jedi. Za ostalih šest dni v tednu so se ženske za sestavo jedilnih obrokov odločale sproti.[24] Kljub temu pa je morala gospodinja, ki je hotela kuhati uspešno, to je brez izgube časa, že prejšnji dan premisliti, kaj bo kuhala naslednji dan in kaj bo za to potrebovala ter živež pravočasno nakupila. Dobre gospodinje so kupovale le kvalitetne stvari, čeprav po nekoliko višjih cenah, saj so verjele, da se le iz dobrega materiala lahko dobro skuha. Hrano so kupovale v večji množini, saj so tako prihranile čas in tudi denar. Kupovale so le v zanesljivih trgovinah, za katere so bile prepričane, da prodajajo sveže stvari. Plačevale so sproti, saj so jih trgovci tako postregli z boljšim in cenejšim blagom. V zvezi z nakupovanjem so imele gospodinje ritual – tržnico. *»Med letoma 1920 in 1940 sta bila sreda in sobota najbolj obiskana tržna dneva /.../. Ob ponedeljkih, torkih in četrtkih so na trgu kupovali le najnujnejše stvari. Ob petkih, ko je veljal post, je zaživel predvsem ribji trg, dobro so šli v promet tudi razni mlečni izdelki ter žabe in polži. /.../. Občasno je deloval tudi nedeljski trg, na katerem so smeli prodajati meso, sadje in zelenjavo.«*[25]

Tako kot danes je imel ljubljanski živilski trg tudi v preteklosti pomembno družabno vlogo: *»Seveda se tudi ljubljanski trg izrablja za dvoje namenov: za kupčijo in za pogovor. Kuharice se srečujejo in ustavljajo in si pripovedujejo, kako je pri »njihovih«. Pri tem se izve vse: kje so zdravi, kje bolni, kje se razumejo, kje ne, kje je začelo iti navzdol in kako se bo to končalo. Trg vse ve. Ne misli nič hudega, le pogovarjati se hoče in tej želji tudi zadostiti. Mestne gospe so se pogovorile o svojih kuharicah, pa o tem, kaj so kupile in kaj bodo imeli za kosilo. Izmenjale so si razne kuharske nasvete in mimogrede še koga poopravljale. Stalne stranke so svojim prodajalkam potožile o razmerah doma, te pa so jim svetovale, kako naj rešujejo probleme. Ker je bila večina žensk nezaposlenih, so prišle včasih dopoldne na trg tudi le na sprehod in klepet.«*[26] Praktična gospodinja je, preden je odšla od doma na trg, preverila, če ni česa pozabila. Cekar, denarnica – z denarjem, lonček za smetano, papir za jabolka in srčna kultura. Na tržnici je bilo barantanje potrebno; čudno bi bilo, če stranka mesarju ne bi gledala pod prste in zahtevala, da se tehtnica umiri, preden pove, koliko meso tehta. Tudi do prekupčevalk je morala biti stranka nepopustljiva. *»Toda ko se gospodinja ustavi pred zgarano, slabo oblečeno kmetico /.../ se bo /.../ spomnila na srčno kulturo in ne bo barantala.«*[27]

[22] Praktična gospodinja, II, str. 33-34: Renoviranje stanovanja.
[23] Pčeljnikov, Andrej: Gospodinjstvo in sodobna meščanska slovenska kuhinja, Maribor 1938, str. 13.
[24] Godina Golja, Maja: Prehrana v Mariboru v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja, Maribor 1996, str. 56.
[25] Židov, Nena: Ljubljanski živilski trg. Odsev prostora in časa (1920-1940), Ljubljana 1994, str. 40.
[26] Ibidem, str. 124.
[27] Praktična gospodinja, III, 1. zvezek, str. 53 in 54: Ko grem na trg.

Že v tistem času si očitno mnogi niso vzeli časa za zajtrk oziroma se jim ni zdel pomemben obrok: *»Pri nas se na zajtrk polaga malo važnosti. /.../. Pri nas je malo kje lepa navada, da se zajtrkuje skupno, pri isti mizi.«*[28] Za kosilo, ki je v večini družin potekalo med 12. in 14. uro, pa se je navadno zbrala vsa družina. Čakala jih je lepo pripravljena miza, saj si je gospodinja želela, da bi hrana vsem kar čim bolj teknila. Ta navada ni veljala le za večje pojedine, temveč za vsak dan. Miza je morala biti prazna in snažna in istočasno kakor jedi ni smela služiti za nobeno drugo opravilo. Obed je imel dvojno nalogo: potešiti je moral lakoto vseh družinskih članov, nič manj pomembna pa ni bila družabna funkcija kosila, saj je družinske člane povezalo v harmonično skupnost. Pri obedu je morala biti prisotna tudi gospodinja. S svojo navzočnostjo in vzgojnimi vplivi je morala skrbeti, da je bilo obnašanje pri mizi in jedi dostojno.

Dobra gospodinja-gostiteljica je znala poskrbeti tudi za širšo družbo. Slavnostni obed */diner/* in slavnostni večer */soiree/*[29] ji nista smela biti tuja, prav tako ne prirejanje zabav z mrzlim *buffetom*. V času med vojnama je bil zelo popularen *five o'clock tea*, ki je potekal od 17. do 19. ure, najdlje do 20. ure, in *jour-fix*,[30] ki je v letih med vojnama izrinil klasično večerjo */souper/*.[31] Goste je bilo potrebno pričakati s čistim namiznim perilom, svetlečo posodo in z letnemu času ali priložnosti ustreznim cvetjem. Med protokolom so se morali vsi udeleženci držati predpisanega bontona.

Razni obedi, čajanke, banketi in razne večerne prireditve niso bili organizirani le zaradi kulinaričnih vzgibov, ampak mnogo bolj zaradi družabnih razlogov. Gospodinja-gostiteljica je morala natanko vedeti, kako bo vodila razgovore, da bodo dovolj domači, vsem dostopni, za vse primerni in vsem enako koristni. Dobro je premislila, kakšne ljudi bo povabila. Večinoma je izbrala take, ki so drug drugemu kaj nudili, da ni ona sama skrbela prav za celotno družabnost. Druženja so potekala po programu, ki ga je sestavila gostiteljica ter je obsegal lepo, dobro in koristno za duha in telo.

Po obedu so gospodinje pripravile vse, kar so potrebovale za pomivanje, da niso skakale sem in tja in da se jim med tem ni ohlajala voda. Pripravile so tri sklede. V prvo skledo so vrgle nekoliko sode ali pa *Persila*, v drugi skledi so posodo splakovale, v tretjo skledo ali drugačno posodo pa so zlagale pomito posodo, da se je odtekla. Najprej so v topli vodi pomile kozarce in steklenice, in sicer s čistimi rokami in krtačko. Nato so prišli na vrsto krožniki, skodelice in druga porcelanasta in glinasta posoda, potem noži, vilice in lonci. Lonce in ponve so še dodatno čistile s peskom, po pomivanju so osnažile pribor vseh madežev in to s pepelom ali različnimi pripomočki – šmirgelj, šmirgljev papir ali platno, *Wim* ipd.[32] Ko se je posoda odtekla, so jo obrisale s kuhinjsko krpo, ki pa ni smela biti za vse ena. Krožniki, sklede, skodelice so zahtevali svojo, kozarci in steklena posoda svojo, železna posoda zopet svojo. V letih pred drugo svetovno vojno je gospodinjstva razveselila novost, saj so začeli izdelovati za pomivanje posode posebne mize, v katerih je bila vdelana posoda za pomivanje in posoda za splakovanje, notranji del pokrova, ki je bil navadno obit s pločevino, pa je bil namenjen za odlaganje pomite posode.

Ko so gospodinje pomile posodo, so ponavadi napravile nekoliko milnice, s katero so očistile pomivalne sklede oziroma posode. Nato so namilile mizo, kuhinjske stolčke in sploh vse, kar ni bilo popleskano in kar so čez dan zamazale, ter splaknile s čisto vodo. Ko se je ognjišče nekoliko ohladilo, so z njega z vlažnim časopisnim papirjem obrisale mokre in mastne madeže. Po kuhinji so pobrisale prah in zdrgnile predmete iz medi in niklja, da so se bolje svetili. Paziti so morale, da je bila pečica znotraj vedno čista, sem in tja so osnažile tudi notranjost kotlička za vodo. Nazadnje so prišla na vrsto kuhinjska tla, ki so jih najprej pometle, nato pa obrisale z mokro cunjo. Pri tem niso smele pozabiti na prah pod kuhinjskimi omarami. Okrog metle ali omela so ovile vlažno cunjo in se lotile tudi tega nepridiprava. Ko je bilo vse počiščeno in sijoče, so steple oziroma izplaknile vse cunje in očistile krtače, ki so jih posušile na zraku.[33]

[28] Zemljanova, Jerica: Miza za zajtrk. V: Gospodinja, Glasilo Zveze gospodinj, VIII, št. 2, str. 20-21.
[29] Pčeljnikov, Andrej: Gospodinjstvo in sodobna meščanska slovenska kuhinja, Maribor 1938, str. 314.
[30] Neke vrste »slow food«.
[31] Pčeljnikov, Andrej: Gospodinjstvo in sodobna meščanska slovenska kuhinja, Maribor 1938, str. 317.
[32] Vigred, XI, št. 11, str. 350 in 351: Gospodinjstvo.
[33] Žena in dom, VI, št. 11, str. 403-404: Gospodinjstvo in kuha.

Delo in čas pa so gospodinje prihranile, če so pomivale samo po enkrat na dan, kar v tistih časih ni pomenilo nič slabega.

Že v predvojnem obdobju je bila pomembna priprava zaloge za zimo. Gospodinjam, ki so imele vrt, so svetovali, naj shranjujejo zalogo na prostem pod snežno odejo ter v zakopih ali jamnicah. V glavnem pa so ozimnico spravile v klet. Večino zelenjave so v kleti posadile, saj pesek zadržuje gnitje in ohranja rastline sveže. Krompir, ki so ga zložile v zaboj so narahlo posule z živim apnom, ki vsrkava vlago in krompir tako ostane suh in ne gnije. V upanju, da bi kumare ostale čim dlje čvrste, so jih umile in dobro obrisane temeljito premazale z beljakom. Zeljnim in ohrovtovim glavam pa so prirezale kocene in glave položile na deske.[34]

Pokazatelj dobre gospodinje je bila tudi zaloga nasušenega sadja, zelenjave in gob ter tudi vkuhanega sadja. Kljub temu da je bila Jugoslavija leta 1939 nevtralna, je njeno prebivalstvo že čutilo posledice vojne. Sledili so apeli: *»Gospodinje, varčujmo predvsem z živili. Pripravimo si marmelade in suhega sadja. Skrbimo za železno zalogo sladkorja, moke, masti, suhega mesa, riža, olja, konserv, mila. Napravimo si prepečenca in sušimo gobe.«*[35] Cene vseh vrst blaga so sunkovito poskočile, zato so si zaloge lahko priskrbele le premožnejše družine.

Vsaka dobra gospodinja je skrbela, da so bili vsi družinski člani vedno čisto in urejeno oblečeni, zato je oblačila skrbno vzdrževala in bila ponosna na njihov izgled ter tudi na omaro, polno čistega perila.

»Vzdrževanje oblačil je zajemalo pranje in sušenje perila, škrobljenje, likanje, odstranjevanje madežev in nenazadnje tudi krpanje oblačil, če je bilo to potrebno.«[36]

Za začetek nekaj o »veliki žehti«.[37] Večina gospodinj se je tega opravila bala skoraj tako kakor »živega rogača.«[38] Vendar dlje kot so odlašale, bolj se je nesnaga zažirala v vlakna in čiščenje je bilo še oteženo. Gospodinje so prale običajno ob ponedeljkih, v delavskih družinah, kjer je bila zaposlena tudi žena, so prali čez vikende.

Pranje in čiščenje perila je bilo že v obravnavanem času zelo pomembno, pri čemer pa ni bilo dovolj, da je bilo perilo lepo belo, temveč je bilo treba paziti, da se je pri pranju čim manj poškodovalo. Gospodinjam so priporočali, da si za shranjevanje umazanega perila iz pralnega blaga naredijo več vreč različnih velikosti. *»Vsaka vestna gospodinja pač ve, da ne sme mešati telesnega, namiznega in kuhinjskega perila, robcev, nogavic, brisač, rjuh kar vse vprek, /.../. Vreče naj vise na zračnem suhem kraju na podstrešju ali v kaki shrambi.«*[39] Ponavadi je imela vsaka hiša skupno pralnico, *»ki so jo stranke uporabljale po posebnem napisanem razporedu. Tu je bila peč z velikim kotlom za kuhanje perila /.../ velik čeber, rebrasta deska za mencanje perila in splakovalna kad.«*[40] Pralo se je na 14 dni ali celo vsak teden. Gospodinje so perilo ločile glede na barvo in kvaliteto ter stopnjo umazanosti. Belo so prale ločeno od barvastega, pri tem pa je bilo bolj umazano na dnu čebra oziroma škafa. Če je bilo le mogoče, so perilo zalile z deževnico, ki naj bi kot mehka voda hitreje topila umazanijo. Studenčnica je bila najslabša izbira, saj so morale to vodo umetno zmehčati z dodatkom boraksa. V vodo so dodale malo pralnega praška ali luga, nekoliko terpentina in salmijakovega cveta.[41] Barvasto perilo so namočile posebej, le nekaj ur pred pranjem in v ne premočnem hladnem lugu, pobarvane tkanine so namakale v mlačni vodi, ki so ji prilile nekaj curkov kisa. Belo perilo so pustile namakati pol dneva, potem so ga premencale z rokami ali na nagrbljeni plošči, perilniku ali ribežu, pri čemer so uporabljale milo. Izplaknjeno perilo so ponovno namilile in ga dale kuhati ali pariti /žehtati/. Slednji način je bil v času stiske bolj priporočljiv, ker je bil cenejši. Za ta način pranja so gospodinje uporabile presejan pepel bukovih drv. Stresle so ga v kotel z vodo, v katerem

[34] Domovina, XXIII, št. 42, str. 9: Shranjevanje zelenjave za zimo.
[35] Gospodinja, Glasilo Zveze gospodinj, VIII, št. 10, str. 105: Varstvo doma in družine v moderni vojni.
[36] Lubej, Biserka in Šibila, Polona, OŠ Starše: Žehta. Raziskovalna naloga za 34. srečanje mladih zgodovinarjev, 2003, str. 8.
[37] Pranju perila so rekli »žehta«, ker so lesene čebre, v katerih so perilo prali, imenovali »žehtniki«. Ibidem, str. 10.
[38] PRIJATELJ, leto XV, št. 3, str. 105: Kadar se dekle moži.
[39] ŽENSKI SVET, XIX, str. 18: Pranje.
[40] Weber, Tomaž: 150 zgodb Ljubljančana, Ljubljana 2002, str. 191.
[41] Salmiak je vodna raztopina amoniaka, ki se je uporabljala kot čistilo za obleke in kovine.

so ga pustile vreti nekaj minut. Medtem so drugič zložile perilo v čeber in ga pokrile z rjuho. Vročo pepelnato vodo so zlivale skozi rjuho. Pepel je ostal na njej, skozi platno na perilo pa je tekel lug. Ko je bil čeber poln luga, so ga začele spodaj odtakati. Lug so prestregle, ga ponovno zavrele in ponovno vlile na perilo. To so ponovile od 6-12 krat, odvisno koliko in kako umazano je bilo perilo. Pri poslednjem parjenju so pustile lug v čebru, katerega so pokrile z leseno pokrovko in pustile stati čez noč. Prihodnji dan so perilo splaknile in obesile. Gospodinje, ki niso imele pripravnega čebra, so perilo ponavadi kuhale. Kotle so do polovice nalile s hladno vodo, v kateri so raztopile 100 - 200 gramov milnega praška ali nekaj deset gramov boraksa, odvisno od perila. Pod kotlom so zakurile, ko je perilo zavrelo, so ga nad ognjem pustile še deset minut. Kuhano perilo so pustile v kotlu, da se je počasi ohlajalo, nato so ga izplaknile. Pozimi so zadnji vodi pri splakovanju perila dodale nekaj pesti soli, da perilo ni zmrznilo. Roke pa so si umile v kisu in jih osušile, saj jih tako ni zeblo v roke, ko so perilo obešale.[42]

Perilo so ponavadi pobrale še nekoliko vlažno ter ga skrbno poravnale. Pred likanjem so marsikatero perilo, predvsem ovratnike in manšete moških srajc, poškrobile oziroma »poštirkale«. Poškrobljeni deli oblačil so postali trdi in se tako niso hitro umazali, ker umazanija ni mogla prodreti med vlakna. Za škrobljenje so uporabljale pšenični, rižev ali krompirjev škrob. Zelo priljubljen je bil slednji, saj ga je vsaka gospodinja lahko pripravila sama. Opran in olupljen krompir so nastrgale in prelitega z mrzlo vodo odcedile. Vodo so pustile stati več ur, da se je škrob usedel na dno. Vodo so nato odlile, dolile čisto in ponovno pustile stati nekaj ur. Ta postopek so ponavljale toliko časa, da je bila voda čista, škrob pa bel. Na koncu so vodo odlile in škrob posušile na peči ali soncu. Perilo so namočile v škrob, ga ožele in poravnale. Še mokrega so morale zlikati.

Uporabljale so likalnike na oglje, likalnike z železnimi vstavki, likalnike na špirit in plinske likalnike. Slednji so imeli več prednosti, med drugim tudi to, da se je lahko uravnavala temperatura. Tik pred drugo svetovno vojno so se v slovenskih gospodinjstvih pojavili tudi najmodernejši električni likalniki.[43]

Večje kose perila so zgladile z »valjarjem za glajenje perila«.[44] Če se jim je perilo pri likanju zažgalo, so ga poškropile z mrzlo vodo in potresle rumena mesta z drobno soljo ter ga razprostrle na sonce. V večini primerov so perilo s tem postopkom rešile.

V letih pred drugo svetovno vojno so konfekcijo kupovali le redko. Šivilje so hodile na dom, ostale po nekaj dni in poskrbele za novo garderobo. Večje luknje so zakrpale, obrnile že zguljene moške ovratnike. Nogavice in manjše luknjice so gospodinje pokrpale same.

Gospodinja je vodila tudi družinsko blagajno, skrbela je za družinski proračun. *»Dobra gospodinja mora v svojem proračunu upoštevati vse izdatke. Jed in obleka, to še ni vse. Treba je računati tudi na zabavo in razsvetljavo, na drva in premog, na eventualno služkinjo, na ostale hišne izdatke, na zdravnika in naposled na majhno vsoto, ki jo je treba na stran deti, če kdo oboli. /.../. Od celotnega dohodka, pa naj bo že možev ali skupen, vzamemo 36 % za hrano.«*[45] Pametna gospodinja ni skrbela le za lagodni vsakdanjik, misliti je morala vnaprej - varčevati in nalagati v hranilnico »zlate rezerve« za »črne dneve« in zavarovati življenje svojih družinskih članov, predvsem očeta. *»Zaključite za Vašo hčerko življenjsko zavarovanje, ki bo ob določenem času preskrbelo Vašemu otroku primerno doto. /.../. Pa tudi Vi ne smete biti na stara leta breme svojim otrokom. Zato si zavarujte starost, dokler ste še mladi...«.*[46] *»Varčuj, dokler imaš dohodke! Nihče ne zasluži tako mnogo, da ne bi mogel vsega zapraviti, in nihče tako malo, da ne bi mogel vsaj nekaj dinarjev položiti na stran.«*[47] Denar so nalagale v varen »denarni zavod«, saj večjih vsot iz varnostnih razlogov niso hranile doma, privatnim posojilom so se izogibale.

[42] Mati in gospodinja, št. 5, str. 36: Koristne malenkosti.
[43] Med drugim tudi Kladnik, Darinka: Drobci (ne)pozabljene vsakdanjosti. V: Dnevnik, LIII, št. 55, str. 26.
[44] Lubej, Biserka in Šibila, Polona, OŠ Starše: Žehta. Raziskovalna naloga za 34. srečanje mladih zgodovinarjev, 2003, str. 22.
[45] Žena in dom, VIII št. 3, str. 129-130: Sestavljanje gospodinjskega proračuna.
[46] Praktična gospodinja, II, str. 55, Oglas.
[47] Izgoršek, Amalija: Kako se lahko varčuje v gospodinjstvu. V: Kako lahko varčuješ v gospodarstvu in gospodinjstvu, Ljubljana 1937, str. 7.

Glavno načelo vsake dobre gospodinje je bilo varčevanje, nikakor pa ne skopuštvo.[48] Varčevale so na različne načine: *»Štedimo lahko na dva načina. Prvič tako, da se odrečemo marsikateri trenutni, brezpomembni dobroti in položimo denar, ki bi ga zanjo porabili, na stran. Drugič pa na ta način, da skušamo ohraniti predmet, ki smo ga kupili, čim dalj časa pri življenju, oziroma v uporabi, da odrinemo novi strošek čim dalj od sebe. Nepopisno se da na ta drugi način šteditizlasti pri perilu in oblekah. Treba je samo pravilno ravnati z njimi, tako v rabi, kot tudi v perilu.«*[49] Prihraniti se je dalo tudi pri prehrani. Potrudile so se, da je bila hrana sicer dobra, ne pa preveč razkošna. Gospodinjam so svetovali, naj sladice pripravljajo doma, saj so tako cenejše, pa še bolj izdatne in okusne. Tudi kruh naj bi pekle same oziroma ga zamesile in ga nesle peku v peč. Varčevalo se je tudi pri kurjavi in elektriki. Največ so privarčevale tiste gospodinje, ki so si delo organizirale same in niso imele hišne pomočnice oziroma služkinje.

Leto 1939 je gospodinjam prineslo nova bremena in skrbi. Nov položaj je prinesel tudi nove naloge. Gospodinjam so javna občila svetovala, naj obračajo vsak dinar in ga izdajo le za najpotrebnejše in najnujnejše stvari. Ne samo denar, tudi vse drugo je bilo treba obračati in obrniti tako, da je prišlo prav, izrecno živila, od katerih se naj ne bi zavrglo niti mrvice. *»Vsak listič, vsak olupek, vsako bilkico je treba izkoristiti. Če trebiš solato, ne zavrzi niti enega velega lista, niti štorčka, ker je vse uporabno, kar ni gnilo. Te obrezke uporabimo lahko za juho ali vsaj kot pridatek k juhi. Nikdar ne zavrži vode od krompirja, špinače, zelja, ampak uporabi jo za juhe. /.../. Ta mesec so še vedno dobre koprive, regrat in kislica, /.../. Tudi če regrat ali kislica cvetita, so listi še vedno uporabni za kuho. /.../. Ker so že starejši, jih skuhamo in dobro sesekljamo ter pripravimo kot juhe ali prikuhe. So zelo dobre in zdrave ter nadomeščajo špinačo, dokler ta ne bo cenejša. /.../. Težek problem povzroča vprašanje maščob, ki so silno drage, in jih je težko dobiti. Jedila brez zabele so neokusna. Skrbeti moramo, da popravimo okus z raznimi domačimi zelišči, ki jih dobimo lahko za malo denarja. Čebula, česen, majaron, timez, šetraj, drobnjak nam mnogo zboljšajo okus jedil, da laže pogrešamo zabelo. Kurivo nam povzroča velike, težke skrbi. Šteditimoramo z njim, kolikor se pač da, zlasti zdaj, ko ni treba kuriti zaradi toplote. Ne kurite brez potrebe, ampak vedno izkoristite vso toploto. Zato je treba imeti že vse pripravljeno in postavljeno na ognjišču, preden zakurimo. Opoldne moramo poskrbeti, da se z obedom pripravi večerja, ki jo zvečer samo na hitro pregrejemo ali prevremo. Za to zadošča včasih že nekoliko papirja, ki ga ima varčna gospodinja vedno v zalogi. /.../. Koliko misli, razuma in iznajdljivosti je treba, da pripravi gospodinja tako rekoč iz ničesar nekaj, kar nas nasiti in hkrati ohrani pri zdravju.«*[50]

V obdobju med svetovnima vojnama so tudi v slovenska gospodinjstva prodrle razne tehnološke novotarije, ki so olajšale in tudi skrajšale delo gospodinj, niso pa jih uspele prikrajšati za počitek: *»Počivaj, preden si izčrpana! Res je, da se je več ljudi skvarilo od lenobe, kakor pa od dela; a za gospodinjo pomeni ta zapoved resno svarilo.«*[51] Delovni čas gospodinje namreč nikoli ni bil omejen, zato je vedno grozila nevarnost, da se zgara in morda celo zboli. To seveda ne bi bilo ne v njeno korist ne v korist družine, zato je bilo priporočljivo, da si je večkrat na dan vzela krajši odmor. *»V vseh poklicih /.../ se menjavajo ure dela z urami počitka. Tako in nič drugače bi moralo biti tudi v gospodinjstvu.«*[52] Počitek pa ni bil priporočljiv le zaradi morebitne fizične utrujenosti. Delovni ritem gospodinj je tiktakal monotono kot ura in posledica tega bi lahko bila tudi duševna otopelost oziroma brezupje. Mnoge gospodinje so se pogosto spraševale, kje se zrcali njihovo delo in trud in kaj pomembnega ali otipljivega lahko pokažejo ob koncu delovnega dne ali ob koncu leta.

Dan, ko si je gospodinja lahko vsaj malo oddahnila, je bila nedelja. *»Vstanite torej, kadar se vam zljubi, to je, kadar čutite, da ste se že dobro naspali. Potem bi moral slediti najlepši obred vsega dneva: topla kopel. Torej nihče nas ne sme iz kopeli preganjati. Dobro se umijemo s ščetjo, otrimo se do suha, oskrbimo nohte, lase in polt. Lepo se namastimo in si namasiramo obraz ter si naredimo obkladek po starem domačem receptu. /.../. Pa tudi za notranjo nego je v nedeljo čas. /.../. Potem si uredimo perilo in nogavice. Napišemo pisma, ki smo jih dolgo odlagali. Sedimo nekam ali pa se ulezimo s knjigo, katere dolgo nismo utegnili čitati. Odprimo radio ali gramofon! /.../. Zvečer*

[48] Ibidem, str. 1.
[49] Praktična gospodinja, II, str. 68, Vse za praktične gospodinje.
[50] Zemljanova, Jerica: Nekaj nasvetov naši gospodinji. V: Gospodinja, Glasilo Zveze gospodinj, X, št. 5, str. 36.
[51] Vigred, IX, št. 5, str. 120-121: Gospodinjstvo.
[52] Koledar: Žena in dom, 1938, str. 50: Gospodinjski napori in nega telesa.

bomo gotovo dobre volje in v ponedeljek telesno in duševno spočiti.«[53] Ženska, ki je imela otroke, si marsikaj od naštetega ni mogla privoščiti. Nedeljo je preživela v krogu družine – na sprehodu, obisku, pikniku ali v kinu.

»Vsaka družina, najsi bo velika ali majhna, je zaključena enota, takorekoč majhna državica, katere vladarica je žena – mati – gospodinja.«[54] V prispevku sem orisala le nekaj gospodinjskih opravil iz 20. in 30. let prejšnjega stoletja. Že ta kažejo na težavnost in odgovornost delovnega dne oziroma »poklica« gospodinj. Očitno so matere in žene kot pridne gospodinje, ki so se zavedale svojih velikih dolžnosti in jih pridno izvrševale, res podpirale tri vogale hiše oziroma doma. Težko pa je vedeti, kako so se ob tem počutile. Življenjsko poslanstvo žena – mati – gospodinja: vladarica ali morda sužnja?

[53] Koledar: Žena in dom, 1940, str. 67: Nedelja doma.
[54] Praktična gospodinja, III, 1. zvezek, str. 127: Žena – vladarica družine.

Dunja Dobaja

PODOBA ŽENSKE V SLOVENSKEM KATOLIŠKEM ČASOPISJU MED DRUGO SVETOVNO VOJNO

DOBAJA Dunja, univ. dipl. zgodovinarka, strokovna sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI - 1000 Ljubljana, Dunja.Dobaja@inz.si

396:050(497.4)"1941/1945"

PODOBA ŽENSKE V SLOVENSKEM KATOLIŠKEM ČASOPISJU MED DRUGO SVETOVNO VOJNO

Da bi lahko razumeli podobo ženske, kot jo posreduje legalno časopisje na Slovenskem med drugo svetovno vojno, je potrebno prelistati tudi časopisje iz konca tridesetih let, torej tik pred vojno. Njegova vodilna misel je, da je srce vsake družine verna mati dobre verne družine, njeno nasprotje pa je nekrščanska zanikrna mati nekrščanske družine. Sledeč temu tudi meščansko časopisje na Slovenskem v obdobju 2. svetovne vojne loči dva tipa ženske. Na eni strani je miline, dobrote in ljubezni polna krščanska žena in dekle, na drugi strani pa je »komunistka«, ki je prikazana kot vlačuga, ki naj bi jo v gozd pognala le želja po vsakršni svobodi.

DOBAJA Dunja, Historian, Specialised staff member, Institute of Contemporary History, Kongresni trg 1, SI - 1000 Ljubljana, Dunja.Dobaja@inz.si

396:050(497.4)"1941/1945"

Women in Slovene Catholic Newspapers During the Second World War

In order to understand the image of women in legally published newspapers in Slovenia during the Second World War, one also has to take into consideration the papers published at the end of the 1930s, i.e. just before the war. Their leitmotif is that a devout mother is the heart of a devout family, while a non-Christian, neglectful mother from a non-Christian family stands as its antipode. Similarly, the Slovene bourgeois newspapers published during the war also identify two types of women. On the one hand, there are the Christian mother and girl, full of mildness, kindness and love, while on the other, there is the 'communist woman', shown as a prostitute who only joined the partisans to enjoy whatever freedom there might be.

Podobo ženske v omenjenem obdobju predstavljam s pomočjo meščanskih časopisov (glavni poudarek je na Ljubljanski pokrajini) iz obdobja 1941-1945, ki pogostokrat posvečajo pozornost tudi ženski. Časopise kot so *Vigred, Žena in dom*, *Gospodinja*, *Kmečka žena* imenujemo kar žensko časopisje. Poleg katoliškega časopisja sem pri predstavitvi časopisnih poročil o delu ženskih fašističnih organizacij upoštevala tudi liberalni dnevnik *Jutro*. Da bi lahko razumeli podobo ženske, kot jo posreduje meščansko časopisje med drugo svetovno vojno, je potrebno prelistati tudi časopisje iz konca tridesetih let, saj so bile v tem obdobju žene in dekleta zelo dejavne. Vojna je to dejavnost kasneje ovirala, ne pa povsem prekinila.

Ob prebiranju meščanskega časopisja iz obdobja 1941 do 1945 je opazno, da je njihova skupna značilnost, kar zadeva temo ženska, neprestano opozarjanje na njeno »pravo« bistvo, na to, da se mora ženska zavedati svojega poslanstva, ki ji ga nalaga krščanstvo. Druga stalnica, ki jo je moč zaslediti v meščanskem časopisju, je neprestano opozarjanje na nevarnost »brezbožnega komunizma«, ki naj bi razvrednotil pravo bistvo ženske.

V reviji Vigred v članku z naslovom *Gospodinja in materinska vzgoja*[1] lahko preberemo, da sta glavna ženska poklica materinstvo in gospodinjstvo. To naj bi bili dve od Stvarnika prejeti nalogi.

Torej, mila, ljubezni polna mati, s katere obraza odseva ena sama sreča, veselje. V tesni zvezi z materinstvom je gospodinjstvo. Ljubezen do družine narekuje ženi, da vse svoje sposobnosti posveča gospodinjstvu, saj je od dobre gospodinje v veliki meri odvisna sreča celotne družine. Go-

spodinjstvo ima zelo obširen delokrog, saj se od gospodinje zahteva, naj bo dobra kuharica, šivilja, perica, sobarica, bolniška strežnica, negovalka in vzgojiteljica. Na področju vzgoje in zaščite žena je veliko storila predvsem Slovenska krščanska ženska zveza v Ljubljani (SKŽZ), ki je prirejala po deželi gospodinjske tečaje, v katerih so dekleta dobila potrebno znanje o prehrani, kuhi, šivanju, higieni, negi in prehrani dojenčka.

Velika skrb se posveča predvsem dekletu, ki bo nekoč prevzelo vlogo matere in s tem vzgojiteljice otrok. V zvezi s tem je pomembno nalogo uresničevala Zveza dekliških krožkov (ZDK), ki je svoje članice vzgajala v duhu spoštovanja krščanskih vrednot. Osnovna misel te dekliške skupnosti je bila: katolicizem in slovenstvo.

Pomembna naloga dekleta je tudi služba Cerkvi v laičnem apostolatu, ki naj bi ga slovensko katoliško dekle opravljalo povsod (doma, v šoli, v službi ...). Apostolat katoliške žene je učinkovito orožje, s katerim bo krščanstvo premagalo krive nauke, ki so se začeli pojavljati v svetu in rušijo obstoječi red.

Pomembno delovno področje katoliškega dekleta je tudi karitativna dejavnost in služba pri narodno obrambnem delu.

Časopisje poudarja, da so glavni cilj vzorne katoliške družine in opozarja pred nevarnostjo propadanja družin. Glavno nevarnost vidi v »beli kugi« (to je splav). Krivca za propadanje družin vidi tudi v liberalizmu, ki naj bi zagovarjal svobodo tako na gospodarskem kot duhovnem področju.

Ob prebiranju meščanskega časopisja iz obdobja italijanske okupacije je razvidna težnja italijanskega okupatorja, da prebivalstvo Ljubljanske pokrajine prepriča v »posebno poslanstvo« Italije kot zaščitnice kulture, vere, malega človeka. Med poglavitnimi cilji italijanskega okupatorja v Ljubljanski pokrajini sta bila italijanizacija in fašizacija slovenskega naroda. Že kmalu po italijanski zasedbi Ljubljanske pokrajine so bile ustanovljene pomožne organizacije fašistične stranke (Fašistična nacionalna stranka – *Partito Nazionale Fascista*), med katerimi sta bili tudi dve ženski, in sicer kmečke gospodinje ter delavke in gospodinjske pomočnice. Prvo je vodila sekretarka Ariella Rea in drugo sekretarka Giorgina Furlani. Kot pomožna organizacija fašistične stranke je bila ustanovljena tudi delavsko fašistična organizacija *Dopolavoro* (Po delu), ki je bila namenjena delavstvu. Pod vodstvom fašistične stranke naj bi spodbujala kulturno, športno in zabavno delo delavcev po opravljenem vsakdanjem delu.

Konec avgusta leta 1941 je bil v Ljubljani ustanovljen Ženski fašij (*Fascio femminile*), v okviru katerega sta bila ustanovljena dva odseka. Prvi je bil namenjen kmečkim gospodinjam. Njegova naloga je bila pospeševati moralno vzgojo kmetic ter skrbeti za njihovo socialno in tehnično napredovanje. Poudarjal je prednost kmečkega življenja in hkrati opozarjal na škodljiv pojav preseljevanja v mesto. Pospeševal je strokovno vzgojo kmetic. Poročene žene so se lahko vpisale tudi preden so dosegle starost 21 let. Toda žene židovskega porekla niso mogle zaprositi za sprejem.

Drugi odsek je združeval delavke v tovarnah, na domu in v gospodinjstvu. Njegove naloge so bile pospeševati moralno vzgojo delavk z namenom, da skupno z upoštevanimi sindikalnimi organizacijami izboljšuje strokovne in domače zmožnosti. Pri obeh odsekih je bila določena kot najnižja starost za vpis v odsek 21 let. Če lahko zaupamo podatku v časopisu Slovenec, se je v vsej Ljubljanski pokrajini do začetka leta 1942 vpisalo v odsek za kmetice 1900 članic.[2]

Ženski fašij v Ljubljani je bil zelo dejaven na socialnem področju. Tako je moralno in gmotno podpiral najrevnejše žene in matere. Večkrat je posredoval na prošnjo žena, ki so težko čakale vrnitve svojih mož iz ujetništva. Posredoval je delavskim družinam, ki so ostale brez strehe, in pomagal družinam, ki brez lastne krivde niso mogle plačati najemnine.

Spomladi 1941 je bila na pobudo visokega komisarja za Ljubljansko pokrajino ustanovljena Pokrajinska zveza za zaščito mater in otrok. V njen delokrog je sodilo

[1] *Vigred, XVII, 1. 7. 1939, str. 263–265.*
[2] *Slovenec, 10. 1. 1942, št. 7, str. 3.*

1.) ustanavljanje kuhinj za matere: – za siromašne noseče matere; – za siromašne doječe matere;
2.) ustanavljanje materinskih in otroških posvetovalnic;
3.) ustanavljanje razdeljevalnic mleka, moke in drugih živil za siromašne otroke, ki jih matere ne morejo dojiti;
4.) spravljanje nepriznanih nezakonskih novorojenčkov v najdenišnice ali v sprejemališča;
5.) Zveza je skrbela tudi za nadzorovanje obstoječih zasebnih in javnih ustanov za pomoč materam in otrokom.[3]

Italijanski okupator je v Ljubljanski pokrajini nagrajeval matere z večjim številom otrok.
Od leta 1923 je v Ljubljani delovala Bolnica za ženske bolezni (mišljena je porodnišnica). Kot porodnišnica je služila predvsem meščankam, kar se seveda ne zdi pravično. Pomisliti moramo, da bi prav matere s podeželja najbolj potrebovale pomoč ob rojstvu otrok, ker so bile v glavnem prepuščene podeželskim babicam in ker so živele v slabih zdravstvenih razmerah.

Kakšne so bile razmere v omenjeni bolnici 1941, nam posreduje sestavek v časniku Slovenski narod z naslovom *Lani 1694 porodov v ženski bolnici.* V ženski bolnici je bil v letu 1941 manjši sprejem, ker ni bilo več dotoka iz mnogih pokrajin bivše banovine. Tako so leta 1940 sprejeli 2153 porodnic, v letu 1941 pa 1782, torej 20 % manj. Zaradi tega se je sorazmerno zmanjšalo število porodov, in sicer za 19 %. V obravnavanem letu je umrlo 61 novorojenčkov. Umrljivost mater je bila nizka. Tako je umrlo v bolnišnici pri porodih 5 mater. Po trditvah pisca omenjenega sestavka vojna ni vplivala na porode. Govorilo se je sicer, da so mnoge matere prezgodaj rodile, ker so se prestrašile, ko je aprila izbruhnila vojna. Nekateri so tudi trdili, da se poslej rode otroci, ki niso dovolj težki. Te govorice naj bi bile neutemeljene. Medtem ko je bila umrljivost mater zaradi samih porodov sorazmerno nizka, je bila tem višja zaradi splavov. Tako je v letu 1941 umrlo zaradi splavov 10 bolnic. Rak pa je zahteval 6 žrtev. V obravnavanem letu je bilo sprejetih v bolnišnico 60 žensk, ki so zbolele za to zahrbtno boleznijo. Dovolj zgodaj se jih je prišlo zdravit samo 31.[4]

Več prispevkov je tudi v vojnem času pisalo o praktičnih nasvetih za ženo. Včasih je zadostovalo, da je bila žena lepa, prikupna, dobra gospodinja in dobra mati. Za javno življenje, za socialna vprašanja in za podobne stvari se sploh ni brigala, zato je bil njen duhovni svet nekako ločen od moževega; vsak izmed njiju se je zanimal za druge stvari.

Nova doba pa bo pritegnila ženo prav na vsa področja. Zato naj mož ne bi videl v ženi le matere svojih otrok in gospodinje, ampak naj bi iskal v njej tovarišico, prijateljico in pomočnico. Tovarištvo med možem in ženo napravi tovariške tudi odnose otrok do staršev. Zato naj bi bila prva naloga žene, da si pridobi moževo prijateljstvo.

Meščansko časopisje je vodilo intenzivno borbo proti »brezbožnemu komunizmu«. Komunistično pa je bilo zanj vse, kar je drugačno. Ženo neprestano opozarja na nevarnost »krivih naukov«.

Konec aprila 1942 je Domoljub poročal, da so komunisti začeli moriti tudi na deželi, predvsem na Notranjskem in Dolenjskem. Njihove žrtve naj bi bile tudi žene in matere. Med njimi so bile tudi podeželske učiteljice. Učiteljica Ivanka Novak je umrla skupaj z otrokom, ki ga je nosila pod srcem, zapustila pa je pretresljivo *Pismo nerojenemu otroku*, ki priča o nesmiselnosti medsebojnega obračunavanja na Slovenskem med drugo svetovno vojno, katerega žrtve so na obeh straneh bile tudi ženske:

»Še nekaj ur in konec bo mojega življenja. O Bog, o Ti žalostna Mati, Mati moja. Ti veš, da umiram nedolžna, kakor je umiral nedolžen Tvoj Sin. Marija, še bolj nedolžna, kakor je umiral nedolžen Tvoj Sin. Marija, še bolj nedolžen bo umiral z menoj moj otrok, ki ga še nisem videla.
O, le mirno spi, moj otrok, saj si tako blizu mojega srca, ki te tako ljubi – vendar, čeprav te ljubi, te iz objema smrti, ki tudi tebe čaka, iztrgati ne more.
Vem, težka bo moja poslednja ura, toda vse bolečine bo hladila misel, da te bom zagledala čez nekaj trenutkov in vso večnost bova skupaj, nihče naju več ločiti ne more.
Ko sem te prvič začutila, sem še sanjala, kako te bom prvič ponesla v božjo bližino, da te oblije krstna voda; oblila te bo kmalu moja kri, z ljubečo krvjo lastne matere boš krščen.

[3] *Jutro, 13. 11. 1942, št. 261, str. 2.*
[4] *Slovenski narod, 10. 1. 1942, št. 7, str. 4.*

Ura v stolpu že naznanja jutro, ki naju bo peljalo na poslednjo pot. Saj ne bom sama, z menoj boš ti, o moj otrok, in Marija, kakor takrat s Sinom na Kalvariji. Šla bo z nama."[5]

Naslov članka v časniku Slovenec, ki se glasi: »*Katera žena bo Slovencem vzgojila nov rod: slovenska mati z otrokom v naročju ali 'komunistična možaklja' s puško v roki?*«[6] nam nazorno prikaže enostransko, črno-belo gledanje, ki je vseskozi prisotno v omenjenem časopisju. Na eni strani ideal slovenske žene, to je nežna, dobra, usmiljenja polna mati z otrokom v naročju in na drugi strani žena, ki je izdala svojo ženskost in postala groba »komunistična možaklja« s puško v roki.

Meščansko časopisje skoraj nikoli ne uporablja izraza partizani, pač pa vseskozi govori o komunističnih tolpah. Kakšna pa naj bi bila vloga ženske v teh »tolpah«? Prikazane so kot najbolj fanatične in najbolj zagrizene komunistke, ki so nagnjene k nepoštenemu življenju. Nihče naj ne bi bolj mučil jetnikov kakor ženske. Nobenega usmiljenja naj ne bi poznale.

Kaj vleče ženske k partizanom? se glasi naslov enega izmed člankov. Razlogi naj bi bili sledeči: če so lepe in mlade, jih izrabijo njihovi ljubimci ali pa gredo same za njimi, bolj redko gredo poročene žene za možmi. Tako prve kot druge naj bi računale na svobodno življenje pri partizanih. Poročene žene naj bi ušle svojim možem in družinam ter si zopet zaželele svobode. Tudi starejše ženske naj bi šle v gozd iz istih razlogov.[7]

Kot lahko beremo v meščanskem časopisju po italijanski okupaciji, naj bi bile mnoge ženske pred 8. septembrom 1943 znane kot ljubice italijanskih častnikov in vlačuge navadnih vojakov. Ker tovrstnim ženskam ni obstanka v domačih vaseh in v mestu, se rade umaknejo h komunistom, ker naj bi bile prepričane, da tam nihče ne bo vedel za njihovo prejšnje življenje. Komunistom pa naj bi bile te ženske dobrodošle. Največkrat jih uporabljajo za kurirke, prenašalke orožja, za straženje jetnikov in za mučenje. Glavna služba komunistk pa naj bi bilo ovaduštvo. Tako imajo pri sestavljanju spiskov na smrt obsojenih ženske glavno vlogo. Glavni razlog za takšno »razvrednotenje« ženske naj bi bila splošna duhovna kriza, laizacija življenja, ki naj bi jo sprožil pojav novih »pogubnih« idej, to je v prvi vrsti »brezbožnega komunizma«.

V obdobju 2. svetovne vojne je postajal strah pred »brezbožnim komunizmom« še intenzivnejši. Da bi »preprečili komunistični možaklji« vzgojiti nov slovenski rod, so slovenske žene in dekleta neprestano opozarjali na nevarnost komunizma, ki so ga enostransko enačili z osvobodilnim bojem.

Meščanski tabor je ločil v odnosu do komunistov in komunizma tri kategorije slovenskih žena. V prvo skupino sodi nekaj pokvarjenih in izgubljenih žensk, ki so šle med komuniste in se brez sramu in strahu udeležujejo njihovih zločinov. V drugo skupino uvrščajo žene, ki jim sicer ne moremo odrekati čuta za poštenje, ki pa vendar simpatizirajo s komunisti. K njim naj bi jih gnalo srce, vendar ne pokvarjeno, pač pa naivno. V tretji skupini so katoliške žene, ki imajo tudi čuteče srce za vse trpljenje, toda njihovo srce ljubi Boga, Cerkev in svetega očeta. Te žene za komuniste molijo, kakor molijo za vse božje sovražnike, toda njihova dejanja obsojajo in žele zmago tistim, ki se bore proti njim.

V obdobju nemške okupacije je medsebojno sovraštvo na Slovenskem doseglo vrhunec. Meščansko časopisje tega obdobja je prepolno sestavkov, ki enačijo osvobodilni boj s komunizmom in opozarjajo na njegove škodljive posledice za slovenski narod. Kaže se tragična podoba Slovencev. To je bil čas, ko so se neprestano vrstile protikomunistične manifestacije in protikomunistična predavanja. Meščansko časopisje je opozarjalo ženstvo, naj ostane zvesto krščanskim vrednotam. Vse tiste žene in dekleta, ki so se pridružile partizanom, so zasmehovali in poniževali. Osrednja osebnost protikomunističnih manifestacij je bil prezident general Leon Rupnik. Žene in dekleta je opozarjal, da sta njihovo glavno področje dom in družina. Tu naj bi ustvarile – ne glede na bogastvo – kraljestvo ljubezni, poštenja, veselja in miru. Družina je osnovna celica in če bo zdrava in krepka osnovna celica, bo zdrav in krepak celoten narod. Enega izmed govorov je Rupnik zaključil z mislijo: »*Manj profesoric in več mater.*«[8]

[5] *Zaveza, 1996, št. 22, str. 31.*
[6] *Slovenec, 4. 6. 1944, št. 127, str. 3.*
[7] *Slovenec, 21. 11. 1943, št. 267, str. 2.*
[8] *Družinski tednik, 5. 10. 1944, št. 40, str. 1.*

POVZETEK

Skupna značilnost tovrstnih člankov meščanskega časopisja je sledeča: krščanski nauk uči, da je družina skupnost, katere namen je rojevanje in vzgoja otrok. Smrtni sovražnik družine pa je komunizem, ki jo hoče docela uničiti. Zakon med možem in ženo ni več potreben, saj je napočil čas za svobodno ljubezen. V komunizmu naj bi kaj veljala le tista žena, ki dela v tovarni, tista pa, ki bi se hotela brigati za vzgojo otrok, je v bistvu škodljivka komunističnega reda. Ženska tako postane iz žene in matere le vlačuga in priležnica.

Opozarjajo, da je komunizem v Rusiji zasužnjil ženo v rudnikih in v Sibiriji. V komunizmu, ki je sicer brezrazredna družba, vlada dejansko razred »tovarišev« in »tovarišic«, ki ustrahujejo celotno delovno ljudstvo. »Boljše tovarišice« naj bi se šminkale in si lakirale svoje dolge nohte.

Večkrat je prisotna misel, da pokvarjen moški za obstanek družbe in naroda še daleč ni tako nevaren in škodljiv kakor pokvarjena ženska. Zato naj ne bi obstanku slovenskega naroda grozilo največje zlo od oboroženih in ušivih komunistov po hostah, temveč naj bi groziła Slovencem največja nesreča od pokvarjenih komunističnih žensk. Te ženske naj bi gnala v partizane želja po svobodni ljubezni (to je vlačugarstvo).

Glavni razlog za takšno »razvrednotenje« ženske naj bi bila splošna duhovna kriza, laizacija življenja, ki naj bi jo sprožil pojav »pogubnih idej«, to je v prvi vrsti »brezbožnega komunizma«. Takšne misli so prisotne že pred 2. svetovno vojno.

V taki situaciji naj bi bila rešitev le v Kristusovi Cerkvi, ki nalaga čistost mladine in svetost družine. Strah pred »belo kugo« postaja v obdobju 2. svetovne vojne vse bolj intenziven.

V meščanskem časopisju iz obdobja italijanske okupacije je razvidna težnja italijanskega okupatorja, da prebivalstvo Ljubljanske pokrajine prepriča v »posebno poslanstvo« Italije kot zaščitnice kulture, vere in malega človeka. Fašistična stranka je prirejala vrsto slovesnosti, na katerih je obdarovala revne matere in otroke. Na ta način je želela tudi preprosto slovensko ženo prepričati, da je Italija »zaščitnica slovenskega naroda«. Predstavniki fašistične stranke so v svojih govorih neprestano poudarjali, da želi biti fašizem vedno blizu delovnemu ljudstvu, mu želi pomagati ter od njega ne zahteva nič drugega kot lojalnost in zaupnost. Fašizem naj bi se, po njihovih trditvah, boril proti komunizmu iz načelnih ozirov, ne pa iz koristoljubja. Boril naj bi se za to, da reši pred to »nevarnostjo« delovno ljudstvo in tudi Slovence. Tako so v svojih govorih pozivali slovenske matere, naj varujejo svoje otroke pred »brezbožnim komunizmom«, saj lahko uniči vse, kar imajo Slovenci. Italijanski okupator je namreč obravnaval Ljubljansko pokrajino kot tisto »oazo«, ki je varna pred vojnimi grozotami, medtem ko sinovi italijanskih mater prelivajo kri po bojiščih. Slovenske matere in žene naj bi bile zato hvaležne Italiji, ki jih je obvarovala takšnega trpljenja.

V obdobju nemške okupacije je doseglo nasprotovanje »brezbožnemu komunizmu« in medsebojno obračunavanje med Slovenci svoj vrhunec. Vrstijo se protikomunistične manifestacije in protikomunistična predavanja, na katerih se poziva slovensko ženo, naj ostane zvesta krščanskim vrednotam in vzgoji zdrav slovenski rod.

Avtor članka z naslovom »Beseda našemu ženstvu«, Mirko Šušteršič, svetuje, naj se slovenska žena proti komunizmu ne bori z orožjem. Področje protikomunističnega boja je, po njegovih trditvah, v prvi vrsti tam, kjer jo komunizem najbolj napada in najbolj prizadeva njene interese. Če komunizem ruši družino, jo bo žena tem bolj ščitila, posebno pa še svoj položaj v njej in dobrine, ki jih ona vanjo prinaša. Zahtevala bo zaščito materinskih pravic in bo sama stoodstotno izvrševala svoje materinske dolžnosti. Skušala bo zajeziti poplavo komunistične miselnosti in prakse v teh vprašanjih.

Torej, usoda ženske je, po avtorjevem mnenju, samo v njenih rokah.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS — Arhiv Republike Slovenije
AS 1902 — Zbirka tiskov, nasprotnikov NOB in tiskov politične sredine, f. 4 in 24

Muzej novejše zgodovine
Letaka: Matere, žene in otroci domobrancev; Slovenke

ČASOPISI

Bogoljub (1939–1944)
Domoljub (1939–1944)
Gospodinja – Glasilo zveze gospodinj (1939–1942)
Jutro (1939–1945)
Kmečka žena (1939–1941)
Slovenec (1939–1945)
Slovenski narod (1939–1943)
Slovensko domobranstvo (1944–1945)
Vestnik prosvetnih zvez v Ljubljani in Mariboru (1939–1943)
Vigred – Ženski list (1939–1943)
Živi izviri (1942-1943)

LITERATURA

Dobaja, Dunja: *Podoba ženske skozi meščansko časopisje med drugo svetovno vojno*: diplomska naloga. Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Ljubljana 1999.
Ferenc, Tone: *Fašisti brez krinke, Dokumenti 1941–1942.* Maribor: Založba Obzorja, 1987.
Štular Sotošek, Karmen: *Žensko časopisje na Slovenskem: 1897-1997: vodnik po razstavi:* Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani, 1997.
Galovič, Francka: *Krvavi cvet iz Rožnega dola*. Ljubljana – Rakovnik : Salezijanski inspektorat, 1944 (Knjižice : časopis za duhovno prebudo in prosveto; št. 249/50).
Maček, Janko: *Umor dveh dolenjskih učiteljic.* Zaveza, 6, 1996, št. 22, str. 16-36.
Saje, Franček: *Belogardizem*. Ljubljana : Slovenski knjižni zavod, 1952.

Mateja Jeraj

ŽENSKA NAJ BO MATI IN DELAVKA

(Vloga in položaj Slovenk v socializmu, s poudarkom na obdobju 1945-1953)

JERAJ Mateja, dr., višja svetovalka - arhivistka za arhivsko gradivo, Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska ulica 1, p. p. 21, SI – 1127 Ljubljana, Mateja.Jeraj@gov.si

396.1(497.4)"1945/1953"

ŽENSKA NAJ BO MATI IN DELAVKA
(Vloga in položaj Slovenk v socializmu, s poudarkom na obdobju 1945-1953)

Medtem ko je bila idealna ženska kapitalistične države le mati in gospodinja, pa naj bi bila ženska v socializmu tudi zaposlena in politično dejavna. Socialistična zakonodaja je sicer ženskam omogočala enakopraven položaj v zasebnem in javnem življenju, pokazalo pa se je tudi, da globoko zakoreninjenih tradicionalnih pogledov na vlogo ženske kot matere in gospodinje tudi v desetletjih socializma ni bilo mogoče odpraviti.

JERAJ Mateja, Ph. D., Senior Adviser – archivist for historical archives, The Archives of the Republic of Slovenia, Zvezdarska ulica 1, p. p. 21, SI – 1127 Ljubljana, Mateja.Jeraj@gov.si

396.1(497.4)"1945/1953"

A Woman Should be a Mother and a Worker: The Role and Position of Slovenian Women in Socialism, with an Emphasis on the Period 1945-1953

While under capitalism the ideal woman was supposed to be a mother and a housewife only, under socialism she was also expected to have a job and be politically active. Socialist legislation did give women equal position in the private and public spheres, however, it turned out that the deeply rooted traditional views on the roles of women as mothers and housewives could not be done away with, not even after decades of socialism.

Kadar govorimo o socializmu, pogosto pomislimo na enakopravnost žensk. Pri tem pa večkrat pozabljamo, da se je v preteklem stoletju položaj ženske radikalno spremenil skorajda po vsem svetu, zavzemanje za enakopravnejši položaj ženske je postalo sestavni del prizadevanj za varstvo človekovih pravic v vseh razvitih državah. Pa vendar so imele socialistične države, v kakršni smo 45 let živeli tudi Slovenci, do vloge in položaja ženske bistveno drugačna stališča od tržno usmerjenih držav, katerim pripadamo danes. Na zahodu je bil v drugi polovici 20. stoletja še vedno v veljavi model ženske kot matere in gospodinje, za pravice žensk pa so si prizadevale številne ženske organizacije. V socialističnih državah je gibanje za žensko enakopravnost prevzela v svoje roke država. Ta je ženskam sicer podelila številne pravice, v zameno pa je od njih zahtevala dejavno udeležbo v gospodarskem in političnem življenju, s čimer se je obseg njihovih dolžnosti bistveno povečal. Vse to zahteva temeljit razmislek o vlogi in položaju ženske v obdobju socializma, še posebej zato, ker v današnjem slovenskem prostoru obstajata dve povsem nasprotni teoriji. Nekateri menijo, da bi se morala ženska vrniti v družino, nekateri pa se zavzemajo za ohranitev vseh tistih sprememb v načinu življenja, ki so se uveljavile v socialističnem obdobju. Prvi pravijo, da je bila enakopravnost žensk v petinštiridesetih letih obstoja druge Jugoslavije ženskam vsiljena, da je množično zaposlovanje žensk uničilo medčloveške odnose, starševsko ljubezen in moralne vrednote. Zahtevajo korenito odstranitev vseh ostankov nekdanjega totalitarizma in predvidevajo, da se bodo ženske v demokratičnih razmerah prostovoljno odločile proti »pretirani« in »protinaravni« emancipaciji.

Drugi oporekajo demokratičnost obstoječi ureditvi in trdijo, da je bila prejšnja država ženskam prijaznejša. Kaj je torej Slovenkam prinesel socializem?

Pred drugo svetovno vojno je bila slovenska ženska v družinskem življenju podrejena moškemu, v javnem brez političnih pravic, želja po izobrazbi in uveljavitvi v poklicnem življenju pa je rasla... Precejšnje število se jih je bilo prisiljeno zaposliti zgolj iz ekonomskih razlogov, saj povprečna plača slovenskega delavca pogosto ni zadoščala za preživetje družine. Za enako delo so bile slabše plačane kot moški, niso jim bili dostopni vsi poklici in vsa delovna mesta. Takšnemu stanju so nasprotovala mnoga ženska društva, podpirali pa so jih tudi marsikateri moški, bolj iz osebnega kot iz političnega prepričanja, saj so bili med njimi pripadniki različnih svetovnih nazorov.[1] Spremembe glede položaja in vloge ženske v družbi, ki jih je uvedla komunistična partija potem, ko je prevzela oblast, torej niso bile povsem vsiljene in nezaželene.

Po vojni so vse državljanke druge Jugoslavije dobile volilno pravico, pravico do enakega plačila za enako delo, dostop do vseh javnih služb in enakopraven odnos v izobraževalnem sistemu. V zakonski zvezi je bila žena z možem enakopravna v odnosu do premoženja, do otrok, do izbire prebivališča ipd. Zakonodaja je ščitila ženske in otroke v primeru razveze zakona, zagotavljala je pravice nezakonskim materam in njihovim otrokom. Socialna zakonodaja druge Jugoslavije je vsem zaposlenim državljanom in njihovim družinam omogočila zdravstveno, invalidsko in pokojninsko zavarovanje, zdravju otrok in njihovih mater pa je bila posvečena še posebna skrb. Ženske so kot bodoče matere uživale posebno zaščito v delovnem odnosu in v kazenskem pravu.[2]

Od črke zakona do njene uresničitve pa je še dolga pot. V prostoru, v katerem so bile stare, patriarhalne vrednote močno zakoreninjene, ni bilo mogoče pričakovati, da se bodo moški brez odpora sprijaznili z drugačno vlogo njihovih žena in hčerk, pa tudi velik del žensk se z novimi nalogami ni hotel ali pa ni znal spoprijeti. Partijsko vodstvo se je zavedalo, da vzpostavitev drugačnih odnosov zahteva bistvene spremembe v dotedanjem načinu razmišljanja in čustvovanja. V ta namen je že med vojno izoblikovalo celo mrežo množičnih organizacij, ki naj bi pomagale partiji pri oblikovanju »novega človeka«. Tako tudi ženske novo pridobljenih pravic ne bi smele izrabiti le za zadovoljevanje svojih individualnih interesov, nasprotno, omogočile naj bi oblikovanje idealne državljanke socialistične države.

Politični nasprotniki so komunistom neupravičeno očitali, da se ne ozirajo na duševne in biološke posebnosti ženske in s tem na njene posebne naloge v družini.[3] Partijski voditelji so namreč materinski vlogi ženske namenili precejšnjo pozornost in to iz različnih razlogov. Vedeli so, da njihovi nasprotniki spretno izrabljajo strah pred korenitimi spremembami v zasebnem življenju. Zato so si prizadevali dokazati, da nimajo takšnih načrtov. In res jih niso imeli. Marsikateri od njih so namreč dobro poznali razmere po oktobrski revoluciji v Sovjetski zvezi in niso hoteli ponavljati tamkajšnjih napak. Na lastne oči so si ogledali zmedo in nered, ki jo je povzročilo svobodno pojmovanje ljubezni in opuščanje tradicionalnega družinskega življenja. Jugoslovankam so sicer polagali na srce, naj se zgledujejo po sovjetskih ženskah, pri čemer pa nikakor niso mislili na feministične revolucionarke, kakršna je bila na primer Aleksandra Kollontaj, ki je ženske pozivala, naj se raje odpovejo ljubezni, moškemu in otrokom, kot pa da bi opustile svoje delo in poklic ter zatrle svoje ustvarjalne zmožnosti.[4] V mislih so imeli stalinističen ženski ideal iz obdobja druge polovice tridesetih in iz štiridesetih let, ko se je kljub množični zaposlenosti žensk spet pojavilo poveličevanje materinstva.[5] Tudi Jugoslovanke zaradi poklicnega in političnega dela nikakor ne bi smele pozabiti na svoje materinsko poslanstvo.[6] Tretji razlog, zaradi katerega je bila ženska kot mati oziroma bodoča mati v mladi socialistični državi še posebej pomembna, pa je bil izrazito politične narave. Za partijsko oblast,

[1] Več o tem v: Mateja Jeraj, Slovenska ženska društva med obema vojnama (1918-1941), Arhivi, št. 2, XXII, Ljubljana 2000, str. 53-61.

[2] Ustava FLRJ z dne 31. januarja 1946, Uradni list FLRJ št. 10/46, členi 23, 24, 33 in 38; Osnovni zakon o zakonski zvezi z dne 3. aprila 1946, Uradni list FLRJ št. 29/46; Splošni zakon o ljudskih odborih z dne 24. maja 1946, Uradni list FLRJ št. 43/46, člena 1 in 25; Ustavni zakon FLRJ z dne 13. januarja 1953, 115. člen.

[3] Slovenski dom, 29. januar 1944, Vloga in usoda ženske v rdeči revoluciji.

[4] Aleksandra Kollontaj, Ženska v socializmu, Ljubljana, 1982, str. 65.

[5] Prav tam, str. 15. Glej tudi: Lev Trocki, Izdana revolucija (I), Reka 1973, str. 102-103.

[6] AS 1664, GO SPŽZ, škatla 1. Glej tudi govor predsednika Narodne vlade Slovenije Borisa Kidriča na 2. kongresu AFŽ Slovenije, v: Naša žena, št. 4-5, Ljubljana 1945, str. 49.

ki je želela čim bolj utrditi novo družbeno ureditev, s katero se niso strinjali vsi državljani, je bila vzgoja mladih rodov še posebej važna zadeva. V prvih povojnih letih, ko je bila stara tradicionalna delitev dela v družini še zelo razširjena in država zaradi materialnih ter kadrovskih težav še ni bila sposobna vzpostaviti takšnega vzgojnega in šolskega sistema, kot bi si ga želela, je bila ohranitev socialističnega družbenega reda v slovenskem prostoru v veliki meri odvisna prav od ženske - matere. Zato je partijsko vodstvo izoblikovalo dokaj natančno predstavo o tem, kakšna bi morala biti »prva vzgojiteljica otroka«. Bila naj bi *odgovorna do bodočega materinstva* (pogosto menjavanje partnerjev je bilo nezaželeno, splav le izhod v skrajni sili), že rojenim otrokom pa naj bi zagotovila čim boljše življenjske pogoje. V letih po vojni se je partijskemu vodstvu zdelo, da je zaenkrat še najbolje, če sta starša *poročena*. V zakonski zvezi bi morala biti žena *enakopravna z možem,* ne le zaradi svojih koristi, ampak tudi zato, ker naj bi enakopraven položaj obeh zakoncev pripomogel k pravilnemu oblikovanju otrokove osebnosti.[7] Mati naj bi bila *socialno čuteča,* skrbela naj ne bi le za svoje otroke, ampak za vse pomoči potrebne. *Lojalna* naj bi bila *socialistični oblasti,* otroke naj bi vzgojila v ljubezni do domovine in njenih voditeljev. Bila naj bi *izobražena*, da bi znala otroku že v predšolski dobi razložiti naravne in družbene pojave, po otrokovem vstopu v šolo naj bi bila sposobna nadzorovati njegovo delo, mu po potrebi pomagati pri učenju in sodelovati z učitelji pri oblikovanju svetovnega nazora.[8] Mati naj bi bila tudi *zaposlena* in *politično dejavna*, *»zakaj le žene, ki so zavestne graditeljice socializma, so lahko tudi svojim otrokom najboljše vzgojiteljice.«*[9]

Medtem ko je vsakršno zaposlovanje v kapitalizmu bolj ali manj pogojeno z ekonomskimi razlogi, pa so bili razlogi za zaposlitev žensk v socializmu tudi ideološkega značaja. Tendenca po splošni zaposlenosti je bila pogojena že s samim značajem družbenega reda, ki ne temelji na privatni lastnini proizvajalnih sredstev, temveč *»predstavlja njegovo bazo delo vsakega državljana«*.[10] Vse zdrave in odrasle osebe so se bile dolžne preživljati z lastnim delom, ki je bilo proglašeno za najvišjo vrednoto. Iz zaposlitve so izhajale mnoge pomembne pravice (pravica do socialnega zavarovanja, ki je vključevala zaščito vseh zaposlenih in njihovih družinskih članov v vseh primerih izgube delovne sposobnosti kot so bolezen, smrt, invalidnost in starost, delavke pa so dobile pravico do plačanega porodniškega dopusta).[11] Zaposlitev žensk pa je imela še dodaten pomen. Že Lenin je opozarjal, da je treba žensko pritegniti »v družbenoproizvajalno delo«, jo iztrgati »iz domačega suženjstva« in osvoboditi *»podrejenosti - duhamorne in ponižujoče - večnemu in izključnemu okolju kuhinje in otroške sobe.«*[12] Z vključitvijo v javno življenje naj bi ženska postala bolj dovzetna za nove ideje, lasten zaslužek, ki omogoča finančno neodvisnost, pa naj bi bil glavni temelj ženske enakopravnosti.[13]

Ženske so iskale zaposlitev, kadar so jim to narekovali osebni interesi. Ti so bili v največji meri ekonomski. Pri nekaterih je bila dodatna plača stvar preživetja, druge so si želele le izboljšati premoženjsko stanje, pri čemer je treba poudariti, da so bile marsikdaj bolj kot denar odločilne vse tiste druge ugodnosti, ki jih je nudila zaposlitev. Marsikatera bi sicer raje ostala doma in gospodinjila, precej pa je bilo takšnih, ki so se prav hitro privadile drugačnemu načinu življenja. Ponosne so bile na svoje poklicno delo in lastne dohodke, veselile so se, da lahko pripomorejo k boljšemu življenju svoje družine, čutile so, da so pomembne, da dajejo »svoj prispevek družbi«. Vsekakor je k želji po zaposlitvi pripomogla tudi politična propaganda, večkrat pa je bila odločitev odvisna tudi od okolja, v katerem je ženska živela. Ponekod je še živelo prepričanje, da imajo žene premožnejših mož posebno ugodnost, da ostanejo doma, drugod pa je prevladalo mnenje, da je nekaj vreden le tisti, ki je zaposlen.[14] Število žensk, ki so se želele zaposliti, je bilo nemalokrat celo večje od potreb.[15]

---

[7] AS 1800, GO AFŽS, fasc. 13, spis št. 102/48, Teze za predavanje v tednu matere in otroka v letu 1948. Glej tudi spis št. 80/48, Zapisnik posveta pri prosvetnem ministrstvu 6. 2. 1948, Predlogi dr. Vlada Šmida.

[8] AS 1800, GO AFŽS, fasc 6, mapa 3, Zapisnik 1. oblastne konference AFŽ Mariborske oblasti 30. julija 1949, Govor Drage Humek. Glej tudi: AS 1800, GO AFŽS, fasc. 11, 236, Resolucija 2. kongresa AFŽ Jugoslavije o brizi za djecu i mlade naraštaje.

[9] AS 1800, GO AFŽS, fasc. 13, spis št. 108/48, Govor Vide Tomšič na 3. kongresu AFŽ Slovenije, str. 18.

[10] Vida Tomšič, Družina v naši družbi, Predavanje na seminarju o problemih družine in vzgoje od 6. do 9. novembra 1962 na Bledu za sodelavce vzgojnih posvetovalnic, izdala Zveza prijateljev mladine Slovenije kot prilogo glasila DPM (Društvo prijateljev mladine), št. 10, Ljubljana 1962, str. 7.

[11] Več o tem v: Mateja Jeraj, Slovenski sindikati in socialna politika 1945-1950, Ljubljana 1995.

[12] V. I. Lenin, K mednarodnemu dnevu delavk, 4. marca 1920, Dela, IV. ruska izdaja, 30.zvezek, strani 382-383. Cit. po: Socializem in osvoboditev žensk, Ljubljana 1960, str. 200.

[13] Friedrich Engels, Izvor družine, privatne lastnine in države, Ljubljana 1963, str. 147.

V času po vojni, ko je jugoslovansko partijsko vodstvo skušalo čim natančneje posnemati sovjetski tip socializma, je bilo vključevanje žensk v gospodarsko življenje eden izmed pomembnih političnih ciljev. Gospodarstvo, ki je temeljilo na t.i. težki industriji,[16] je sicer potrebovalo ogromno število novih delavcev, vendar pa ženske večinoma niso imele nobene od v teh panogah najbolj zaželenih sposobnosti - niti tehnične izobrazbe niti zadostne telesne moči. Zaposlovanje ženske delovne sile je bilo tudi nasploh »mnogo bolj kompliciranо«, ker je ženska *»navezana na otroke, dom in je tudi sicer njena konstitucija drugačna od moške«*.[17] Veliko enostavneje je bilo zaposliti moškega in zakonodaja, ki je določala posebno zaščito žene in matere v delovnem razmerju, je tej vse pogosteje v škodo. Vedno bolj je postajalo očitno, da zaposlitev žensk narekujejo bolj politični razlogi kot pa dejanske potrebe. Spor z informbirojem je povzročil, da so jugoslovanski partijski voditelji zavzeli kritičen pristop do dotedanje ekonomske politike. Odločili so se za postopno uvajanje načel tržnega gospodarstva in za uvedbo delavskega samoupravljanja. Podjetja so sčasoma dobila tudi pravico, da vsaj deloma sama razpolagajo s presežki svojega dela, zato so si veliko bolj kot prej prizadevala za uspešnejše poslovanje, za večji dobiček. Ena izmed posledic takšnega načina gospodarjenja je bilo tudi odpuščanje delavcev.[18] Pojavi, ki bi bili nekaj let prej ocenjeni kot izrazito negativni, so odslej veljali kot normalni in nujni.[19] Politični voditelji so svoj odnos do ženskega dela prilagodili spremenjenim gospodarskim razmeram. Zaposlovanje »za vsako ceno« ni bilo več priporočljivo, ženskam bi bilo treba zagotoviti le pravico do dela.[20] Tako je začelo število zaposlenih od leta 1950 dalje upadati, zmanjšanje pa je najbolj prizadelo ženske. Po letu 1952 so odpusti postali redkejši. Ponekod so se spet pojavljale celo potrebe po novih delavcih, vendar pa so podjetja še vedno raje zaposlovala moške. Število novih iskalk zaposlitve pa je naraščalo, saj moževa plača pogosto ni zadoščala niti za kritje najnujnejših izdatkov družine. Zato so se seznami brezposelnih žensk daljšali[21] in ob koncu leta 1953 je bilo v Sloveniji 11.282 nezaposlenih, od tega kar 8756 ali 77,6 % žensk.[22]

S sprejemom zakonodaje, ki je ženskam omogočala enakopravnost na vseh področjih, so te dobile nove možnosti, marsikaj pa je ostalo nespremenjeno. Po 2. svetovni vojni se je število zaposlenih žensk pri nas sicer izredno povečalo (leta 1931 naj bi bilo na področju industrije in obrti zaposlenih 24.500 žensk, leta 1948 pa 45.600), vendar pa je zelo naraslo tudi število moških delavcev, tako da se odstotek žensk od vseh zaposlenih v obdobju 1945-1953 še ni bistveno spremenil. Tako pred vojno kot v prvih osmih letih po njej se je odstotek zaposlenih žensk v slovenskem prostoru gibal okrog 30 %, kar je bilo približno toliko kot v Veliki Britaniji in ZDA, več kot na primer v Kanadi, Avstraliji, Belgiji in manj kot v Franciji (34,8 %), Zahodni Nemčiji (36 %), na Poljskem (44 %) in v Sovjetski zvezi (cca 50 %). Z razliko od prve Jugoslavije, ko je bila izobrazba žensk drugotnega pomena, pa je nova država podpirala izobraževanje pripadnikov obeh spolov. Dolgoletnih razlik pa ni bilo mogoče takoj premostiti. Zato je bilo veliko število žensk še vedno zaposlenih kot nekvalificiranih delavk, ki so večinoma delale v težkih delovnih pogojih, v starih tovarnah z zastarelimi stroji in živele v majhnih, neudobnih stanovanjih. Medtem ko so bile plače uslužbencev in uslužbenk za enako delo enake, so industrijske delavke prejemale v povprečju 25 % manjše plače kot moški delavci, predvsem zaradi nižje izobrazbe in pa zato, ker so v manjšem številu kot moški opravljale normirana dela, ki so omogočala boljši zaslužek. Razlika v plači pa ni bila tako velika kot v prvi

[14] Nina Vodopivec, Podoba in položaj ženske v Ljubljani med leti 1945 in 1951, Diplomska naloga, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Ljubljana 1999, str. 45-51.

[15] AS 540, RS ZSS, knjiga 14 (15), Poročilo o delu Glavnega odbora Enotnih sindikatov Slovenije (GO ESS) za leto 1947.

[16] Privredni leksikon, Zagreb 1961, str. 209.

[17] AS 540, RS ZSS, škatla 65, spis št. 193 (1927), Zapisnik konference službe za zaposlitev delavcev 7. in 8. februarja 1948 v Domu sindikatov v Ljubljani.

[18] Ekonomski položaj žene na območju današnje LR Slovenije v 100 letih, Zavod za statistiko LR Slovenije, Ljubljana 1955, str. 44.

[19] Statistični pregled zaposlenosti in nezaposlenosti delovnih žena v LR Sloveniji, Zavod za statistiko in evidenco LR Slovenije, Ljubljana 1953, str. 5.

[20] Vida Tomšič, Ženska enakopravnost - sestavni del pridobitev delavskega razreda, v: Obzornik, priloga Delavske enotnosti, št. 10, Ljubljana, 22. maj 1953, str. 90.

[21] Statistični pregled zaposlenosti in nezaposlenosti delovnih žena v LR Slovenji, Zavod za statistiko in evidenco LR Slovenije, Ljubljana 1953, str. 1-5.

[22] Šolanje doraščajoče ženske mladine v LR Sloveniji, Zavod za statistiko in evidenco LR Slovenije, Analize Ia, št. 2, Ljubljana 1954, str. 73.

Jugoslaviji (od 27,8 % do 43,7 %) in manjša kot v mnogih tržno usmerjenih državah (v ZDA 36,1 %, v Avstriji 33 %, na Finskem 20-40 %). Nedvomno se je bistveno izboljšala socialna zaščita. Medtem ko precejšen del oseb, ki so se preživljale z lastnim delom, prej ni bil niti zdravstveno niti nezgodno zavarovan, pokojninsko zavarovanje pa je bilo splošno uvedeno šele leta 1937, so v socialistični Jugoslaviji do leta 1950 dobili vsi zaposleni v državnem, zadružnem in zasebnem sektorju ter člani njihovih družin (izvzeti so bili kmetje) enake pravice na področju socialnega zavarovanja, zaposlene matere pa še pravico do plačanega porodniškega dopusta, do paketa z najnujnejšimi potrebščinami za dojenčka, do odmora za dojenje ipd. Izboljšala se je tudi zdravstvena zaščita mater in otrok, zrasle so nove otroške bolnice, dispanzerji in posvetovalnice. Smrtnost novorojenčkov v Sloveniji, ki je leta 1939 znašala 13,23 %, se je do leta 1953 znižala na 5,73 %, tako da je bila približno takšna kot v Italiji, nekoliko večja kot v Nemčiji (4,6 %), še vedno pa bistveno večja kot na Švedskem (1,9 %). Čeprav se uveljavljanje žensk v političnih in oblastnih organih niti v jugoslovanskem niti v slovenskem prostoru ni razvijalo v skladu s pričakovanji tistih, ki bi si večje zastopanosti žensk resnično želeli, pa je bilo leta 1946 v slovenskem parlamentu 7,5 % odstotka žensk, medtem ko pred vojno ženske na tem področju niso imele niti volilne pravice (leta 1953 je bilo v slovenski skupščini 9,3 % žensk, v parlamentih držav sveta Evrope pa jih je bilo leta 1955 povprečno 7,5 %). Toda njihovo število je bilo veliko premajhno, da bi lahko imele kakšno pomembnejšo besedo v političnem življenju. To je bil eden od razlogov, da je bilo tudi v letih po končani vojni slabo poskrbljeno za varstvo otrok in za gospodinjske servise. V družinskem življenju se je v veliki meri ohranila delitev dela med spoloma, tako da so ženske še vedno opravljale večji del dolžnosti v zvezi z otroki in gospodinjstvom.[23] Bolj ko se je čas vojne in revolucije odmikal v globine spomina, bolj je moški pozabljal na enakopravno sobojevnico v vojni in revoluciji,[24] bolj ko so se politične in gospodarske razmere v državi normalizirale, manj je država potrebovala tisto delavko iz prvih povojnih let, ki je v tovarni, rudniku ali na polju opravljala mnoga, tudi tradicionalno moška dela, za katera večkrat kljub trudu in naporom ni imela dovolj telesne moči. Zgodbe o udarnicah, ki skupaj z moškimi presegajo norme, o podjetnih kmeticah, ki vodijo zadruge, so nadomestili prispevki o ženskah, ki dosegajo uspehe tako v poklicnem kot v zasebnem življenju.[25] Namesto mladih partizank z neustrašnim pogledom, partizanskih mater z ruto na glavi, krepkih kmečkih deklet in marljivih tovarniških delavk so se pojavljale podobe čedno oblečenih, nežnih, nasmejanih žensk, pogosto v družbi zadovoljnih okrogloličnih otrok.[26] Ženska, četudi zaposlena, se je pod vplivom cele množice najrazličnejših strokovnih nasvetov, ki so jih hitele objavljati ženske revije, tudi pri nas vse bolj spreminjala v nekakšen vsestranski servis za vse družinske člane. Hkrati s temi ženski enakopravnosti nenaklonjenimi tendencami pa se je že v petdesetih letih počasi začela uveljavljati tudi nekoliko drugačna miselnost. Organizacije, ki so se ukvarjale s tako imenovanim kulturno prosvetnim delom (do leta 1953 AFŽ, nato pa zveza ženskih društev, Rdeči križ, Ljudska prosveta itd.), so kljub zasledovanju političnih ciljev, opravile pomembno delo. Z njihovo pomočjo so si tudi ženske v bolj odročnih predelih razširile svoje znanje in se naučile celo vrsto uporabnih veščin, pripomogle pa so tudi k temu, da so se pogledi na gospodinjstvo in materinstvo počasi le začeli spreminjati. Vedno več se je govorilo o vzgoji fantov za zakon in družino, o šolah za starše, o pomoči vseh družinskih članov v gospodinjstvu, o nalogah očetov pri vzgoji otrok ipd.[27]

Kasneje, ko se je izboljšalo materialno stanje države in se je dvignil življenjski standard državljanov, je postalo življenje zaposlenih žensk znatno lažje kot v prvih povojnih letih. Otroško varstvo je bilo zagotovljeno vedno večjemu številu predšolskih in šolskih otrok, naraščalo je število šolskih kuhinj, pralnic in šivalnic, zdravstvena pomoč je prodrla tudi v najbolj oddaljene kraje, porodniški dopust se je podaljševal, ženske so dobile pravico do svobodnega odločanja o rojstvu otrok. Obstajalo je upanje, da bodo novi rodovi premagali stoletne predsodke. Partijsko vodstvo je pričakovalo, da se bo

[23] Ekonomski položaj žene na območju današnje LR Slovenije v 100 letih, Zavod za statistiko LRS Slovenije, Ljubljana 1955, str. 22-44; Ženske, politika, demokracija, Za večjo prisotnost žensk v politiki, Urad za žensko politiko, Ljubljana 1999, str. 276.

[24] Ta pojav ni nikakršna jugoslovanska ali slovenska posebnost. Tudi v marsikateri drugi državi lahko v vojnih in prvih povojnih letih opazimo večjo naklonjenost do ženskih pravic, kar dokazuje na primer dejstvo, da so mnoge ženske dobile volilno pravico prav ob koncu svetovnih vojn (po prvi vojni v Avstriji, Nemčiji, ZDA, na Švedskem itd., po drugi pa v Franciji, Italiji itd.).

[25] Na primer: Naša žena, št. 5, Ljubljana 1948, inženirka Neža Eksel in njena patentirana žica, str. 139.

[26] Glej na primer številke Naše žene iz leta 1953.

[27] Vida Tomšič, Ženska enakopravnost – sestavni del pridobitev delavskega razreda, v: Obzornik, priloga delavske enotnosti, št. 16, Ljubljana 1953, str. 91.

socialistični način življenja lahko zares uveljavil šele potem, ko bodo odrasle nove generacije, neobremenjene s tradicionalnimi navadami in ustaljenimi oblikami mišljenja.[28] A ni bilo povsem tako. Veliko je bilo takšnih, ki so si nadeli nova oblačila, nove miselnosti pa niso mogli ali pa niso hoteli sprejeti. Tako so bile tudi ob koncu socialističnega obdobja zaposlene ženske, katerih odstotek je narasel na približno 40 %,[29] še vedno dvojno obremenjene, zastopanost žensk v političnih organih je bila vse prej kot zadovoljiva, v poklicnem življenju so se težje uveljavljale kot moški, skratka, globoko zakoreninjene predstave o tem, da je poklicno delo ženske bolj dodatek k družinskemu proračunu kot ustvarjalna potreba, ni moglo izkoreniniti niti dejstvo, da so bile v zadnjih desetletjih 20. stoletja slovenske ženske v povprečju že bolj izobražene od moških. Pomagati ni mogla nikakršna propaganda, sklepi in resolucije oblastnih in političnih organov so ostali brez odziva.[30]

Spremembe, ki jih je prinesla ustanovitev nove, samostojne slovenske države k večji enakopravnosti žensk niso pripomogle, prav nasprotno. Domače in tuje raziskovalke, ki se ukvarjajo s proučevanjem življenja žensk v nekdanjih socialističnih državah srednje in vzhodne Evrope, ugotavljajo, da se je njihov položaj v času po uvedbi parlamentarne demokracije in tržnega gospodarstva poslabšal: večajo se socialne razlike, število žensk v političnem življenju se manjša, brezposelnost pogosto najbolj prizadene ženske, ki zaradi svoje materinske funkcije težje dobijo zaposlitev, otroško varstvo je dražje in težje dosegljivo, plačilo za enako delo ni več zagotovljeno, privlačnejša delovna mesta so večkrat vezana na spol ali starost, število zagovornikov teorije, po kateri naj se ženska posveča predvsem družini, se veča. Odgovor na vprašanje, kako je socialistično obdobje vplivalo na življenje žensk v Sloveniji, torej ni niti lahek niti enostaven. Nedvomno se je njihov položaj po drugi svetovni vojni znatno izboljšal in v marsičem prehitel celo marsikatero gospodarsko močnejšo in civilizacijsko višje razvito državo. Pokazalo pa se je, da stopnje v razvoju ni mogoče povsem preskočiti, da se mišljenje spreminja počasi in s težavo. Kar sama od sebe se vsiljuje misel, da spremenjene družbene razmere spreminjajo človeka le deloma, in da bi bilo le spremenjeno mišljenje tisto, ki bi veliko močneje in trajneje spremenilo odnose v družbi in njeno ureditev.

POVZETEK

Medtem ko je bila idealna ženska kapitalistične države le mati in gospodinja, pa naj bi bila ženska v socializmu tudi zaposlena in politično dejavna. Socialistična zakonodaja je ženski omogočala enakopraven položaj v zakonski zvezi, volilno pravico, pravico do enakega plačila za enako delo, dostop do vseh javnih služb in enakopraven odnos v izobraževalnem sistemu. Kot bodoče matere so uživale posebno zaščito v delovnem odnosu in v kazenskem pravu. Zdravstvenemu varstvu mater in njihovih otrok je država namenjala posebno skrb. Težke povojne gospodarske razmere, globoko zakoreninjeni tradicionalni pogledi na vlogo ženske kot matere in gospodinje ter nenaklonjenost partijskega vodstva do feminizma pa je povzročilo, da so bile v obdobju 1945-1953 ženske premalo zastopane v oblastnih in političnih organih, v poklicnem življenju so se težje uveljavljale kot moški, v družini pa je bila še vedno ženska tista, ki je morala v največji meri prevzeti skrb za vso družino. Kasneje je postalo življenje lažje. Otroško varstvo je bilo zagotovljeno vedno večjemu številu predšolskih in šolskih otrok, zdravstvena pomoč je prodrla tudi v najbolj oddaljene kraje, porodniški dopust se je podaljševal, ženske so dobile pravico do svobodnega odločanja o rojstvu otrok. Kljub temu pa so bile zaposlene ženske še vedno dvojno obremenjene, zastopanost žensk v političnih organih ni bila zadovoljiva, v poklicnem življenju so se težje uveljavljale kot moški.

[28] Vida Tomšič, Kaj je in kaj hoče Zveza komunistov Jugoslavije, CK LMS, Ljubljana 1961, str. 33.
[29] Maca Jogan, Žensko gibanje, v: Enciklopedija Slovenije 15, Madinska knjiga, Ljubljana 2001, str. 322.
[30] AS 537, RK SZDL Slovenije, Ugotovitve in sklepi s seje predsedstev RK SZDL in RSS z dne 8. 11. 1985, škatla 55 (št. je začasna, ker je gradivo v urejanju).

Matjaž Klemenčič

USTANOVITEV IN PRVA LETA DELOVANJA SLOVENSKE ŽENSKE ZVEZE IN PROGRESIVNIH SLOVENSKIH ŽENA AMERIKE

KLEMENČIČ Matjaž, dr., red. prof., Pedagoška fakulteta Univerze v Mariboru in Inštitut za narodnostna vprašanja v Ljubljani, Matjaz.Klemencic@siol.net

061.215-055.2(73=163.6)

USTANOVITEV IN PRVA LETA DELOVANJA SLOVENSKE ŽENSKE ZVEZE IN PROGRESIVNIH SLOVENSKIH ŽENA AMERIKE

Namen tega prispevka je prikazati okoliščine ustanovitve obeh slovenskih ženskih organizacij v ZDA (Slovenske ženske zveze in Progresivnih slovenskih žena Amerike) in predstaviti njune glavne organizatorke.

KLEMENČIČ Matjaž, Ph. D., Full Professor, Faculty of Education, University of Maribor and The Institute for Ethnic Studies Ljubljana, Matjaz.Klemencic@siol.net

061.215-055.2(73=163.6)

The Founding and the First Few Years of the Slovene Women's Union and the Progressive Slovenian Women of America

The article aims to show what were the circumstances in which two particular women's organizations in the USA (The Slovene Women's Union and the Progressive Slovenian Women of America) were established and who their main organizers were.

Namen tega prispevka je prikazati okoliščine ustanovitve obeh slovenskih ženskih organizacij v ZDA in predstaviti njune glavne organizatorke.

Glavnina Slovencev se je v ZDA naselila v obdobju od konca 70-ih let 19. stoletja do leta 1924, ko je ameriška vlada omejila množično priseljevanje iz vzhodne in srednje Evrope. Računajo, da se je v tem obdobju priselilo v ZDA preko 150.000 slovenskih izseljencev.[1] Tako so ob ljudskem štetju leta 1920 našteli 208.522 prebivalcev s slovenskim maternim jezikom, pripadnikov prve in druge generacije.[2] Ženske so v tem obdobju predstavljale le manjši del izseljenske populacije, saj so se v prvi vrsti izseljevali moški med 20. in 40. letom starosti. Glede na podatke letnih poročil generalnih pooblaščencev za priseljevanje (*Annual Reports of Commissioner General of Immigration*), naj bi bilo od 458.580 oseb slovenske in hrvaške »rase ali narodnosti«, ki so se v ZDA priselile v obdobju 1898–1914, kar 374.173 (81,6 %) moških in le 84.407 (18,4 %) žensk.[3]

Rezultati študij, ki so bile opravljene za Cleveland (Ohio), Leadville (Kolorado) ter Rock Springs (Wyoming), kažejo, da je bil delež slovenskih izseljenk vendarle nekoliko višji. Po teh podatkih je leta 1907 znašal delež slovenskih izseljenk v skupnem številu pripadnikov prve generacije slovenskih izseljencev v Clevelandu 32,1 %.[4] Podoben delež slovenskih izseljenk v skupnem številu pripadnikov prve generacije slovenskih izseljencev lahko zasledimo tudi v okraju Lake (Leadville in okolica) v Koloradu, kjer je leta 1910 znašal 32,1 %,[5] ter v mestu Rock Springs v Wyomingu, kjer je znašal 26,4 %.[6]

[1] Matjaž Klemenčič: *Ameriški Slovenci in NOB v Jugoslaviji*. (Maribor: Založba Obzorja, 1987), str. 29–72.
[2] *14th U. S. Census of Population 1920, Volume 2, Chapter 10, Mother Tongue of the Foreign White Stock*. (Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office, 1923).
[3] Klemenčič: *Ameriški Slovenci in NOB v Jugoslaviji* ..., str. 41.
[4] Matjaž Klemenčič: *Slovenes of Cleveland: The Creation of a New Nation and a New World Community Slovenia and the Slovenes of Cleveland, Ohio*. (Novo mesto: Dolenjska založba, 1995), str. 99–103.
[5] Matjaž Klemenčič: *Jurij Trunk med Koroško in Združenimi državami Amerike ter zgodovina slovenskih naselbin v Leadvillu, Kolorado, in v San Franciscu, Kalifornija*. (Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva založba, 1999), str. 253–255.

V kasnejših obdobjih se je delež žensk nekoliko zvišal, predvsem na račun višjega deleža žensk v skupnem številu priseljencev (zaradi združevanja družin) in hitrejše umrljivosti moških. Tako niti ne preseneča, da so prve slovenske podporne organizacije, ki so se pojavile v osemdesetih letih 19. stoletja in nato nastajale vse do tridesetih let 20. stoletja, ustanavljali v glavnem moški, saj ženske vse do leta 1920 v večini zveznih držav niso imele političnih pravic, čeprav so bile ZDA dežela, kjer so ženske imele »prednost«.[7]

Začetki boja za politične pravice žensk v ZDA segajo v leto 1848, ko so ameriške ženske v Seneca Fallsu v zvezni državi New York sprejele *Declaration of Sentiments and Resolutions*, v kateri so tudi zase zahtevale pravice človeka in državljana, kot so zapisane v *Deklaraciji o neodvisnosti* (Združenih držav — op. M. K.). Z bojem za te pravice so nadaljevale vso drugo polovico 19. stoletja, tudi tako, da so se poskušale udeležiti volitev. Tako je na primer Susan B. Anthony poskušala leta 1872 voliti na predsedniških volitvah, zaradi česar je bila aretirana.[8]

Politične pravice ameriških žensk so bile uzakonjene šele leta 1920, ko je bilo sprejeto XIX. dopolnilo k Ustavi Združenih držav. V njem je zapisano, da *»... volilne pravice državljanov Združenih držav ne morejo niti Združene države niti katera koli izmed posameznih držav omejevati glede na spol ...«*[9] Kot zanimivost je potrebno omeniti, da so ženske v nekaterih zveznih državah dobile volilno pravico že veliko prej, na primer v Wyomingu že leta 1869.[10]

Po tem, ko je bila v ZDA uzakonjena volilna pravica žensk, so te pričele ustanavljati svoje lastne organizacije, v katerih so se lažje borile za izboljšanje svojega (neenakopravnega) položaja v ameriški družbi. Do sredine dvajsetih let 20. stoletja so se katoliško usmerjene »Američanke« organizirale v Catholic Daughters of America (okrog 135.000 članic) in Council of Catholic Women (okrog 80.000 članic). Svoje organizacije so ustanavljale tudi članice priseljenskih skupnosti. Tako so na primer pripadnice slovaške priseljenske skupnosti bile organizirane v Slovaški ženski uniji, pripadnice poljske priseljenske skupnosti pa v Poljski ženski zvezi.[11]

Pred ustanovitvijo slovenskih ženskih organizacij so bile slovenske ženske vključene v delo bratskih podpornih organizacij (največkrat kot blagajničarke ali zapisničarke). Sodelovale pa so tudi pri pisanju v slovenskih izseljenskih časopisih in periodičnih publikacijah in to na dva načina: na začetku so pomagale urednikom (ki so bili njihovi možje) pri urejanju časopisov in periodičnih publikacij, ali pa so pisale članke — še zlasti v delavsko časopisje — o družbenem položaju žensk, o vlogi žena pri vzgoji otrok s posebnim ozirom na vzpodbujanje etnične in socialne zavesti. V slovenskem-ameriškem časopisju, kot na primer v *Proletarcu* ali pa v *Amerikanskem Slovencu* so ženske že pred ustanovitvijo svojih organizacij urejale tudi svoje kolumne.[12]

Prva slovenska ženska organizacija v ZDA, *Slovenska ženska zveza* (dalje: SŽZ) je bila ustanovljena leta 1926 in je združevala katoliško usmerjene žene in dekleta. Pobudnica za njeno ustanovitev je bila Marie Prisland.[13] Navdih za ustanovitev je dobila po udeležbi na konvenciji National Council of

[6] Matjaž Klemenčič, »Nacionalna struktura mesta Rock Springs in okraja Sweetwater (Wyoming) s posebnim ozirom na Slovence«. V: Inka Štrukelj (ur.): *Kultura, identiteta in jezik v procesih evropske integracije*. (Ljubljana: Društvo za uporabno jezikoslovje Slovenije, 2000, str. 214–233.)

[7] Marie Prisland: *From Slovenia–to America*. (Chicago: The Slovenian Women's Union of America, 1968), str. 53.

[8] Emily Davie: *Profile of America. An Autobiography of the U. S. A.* (New York: A Studio Book Thomas Y. Crowell Company, 1954), str. 121; O splošni zgodovini gibanja za volilno pravico žena v ZDA glej: Eleanor Flexner, Ellen Fitzpatrick in Ellen F. Fitzpatrick (ur.): *Century of Struggle: Women's Rights Movement in the United States*. (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996).

[9] Charles A. Beard in Mary R. Beard: *Zgodovina Združenih držav Amerike*. (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1959), str. 563.

[10] Davie: *Profile of America ...*, str. 121.

[11] »Zapisnik prvega sestanka slovenskih žena in deklet, ki se je vršil v nedeljo, 19. decembra 1926 v šolski dvorani sv. Štefana v Chicagu, Ill.,« *Amerikanski Slovenec, leto 26, št. 11* (15. januarja 1927), str. 3.

[12] Matjaž Klemenčič, »A Note of the Slovene Immigrant Women's Press in the U. S.« v: Christiane Harzig and Dirk Hoerder (eds.): *The Press of Labor Migrants in Europa and North America, 1880s to 1930s*. (Labor Migration Project, Labor Newspaper Preservation Project). (Bremen: Universität Bremen, 1995), str. 279.

[13] **Marie Prisland** je bila rojena leta 1891 v Rečici ob Savinji. Pri 15 letih se je priselila v ZDA in se naselila v Sheboyganu. Tu je našla svojo prvo zaposlitev v tovarni stolov, se naučila angleškega jezika in po treh letih

Catholic Women, ki je potekal od 9. do 13. oktobra 1926 v Milwaukeeju v Wisconsinu. Svojo željo, da bi tudi *»... Slovenke nekaj takega imele, ... nekaj, kar bi nas združilo in zedinilo ter nas povzdignilo v očeh Amerikancev ...«* je najprej zaupala Mary Godez, kasnejši prvi predsednici podružnice št. 1 iz Sheboygana v Wisconsinu.[14] Že 30. oktobra 1926 je Prislandova v *Amerikanskem Slovencu* objavila tudi prispevek z naslovom »Slovenska žena«, katerega namen je bil »združiti slovensko ženstvo v Ameriki«. Da bi pridobila čim več somišljenic, je še zapisala:

»... Čez dvajset let bo slovenska govorica v Ameriki redka. Ko pa se bo pisala zgodovina ameriških Slovencev, se o slovenski ženi ne bo drugega vedelo, kot da je živela in delala za družino ter se kvečjemu zavarovala za bolniško podporo in posmrtnino: za kako kulturno ali narodno ustanovo pa ni imela smisla ...«[15]

Kasneje so se v Amerikanskem Slovencu oglasile še druge slovenske izseljenke in podprle idejo Prislandove po ustanovitvi slovenske ženske organizacije.[16] V teh prispevkih in v pismih podpore, ki jih je Prislandova dobivala na svoj domači naslov, je bilo tudi precej predlogov, kako naj bi zveza delovala. Zato je Prislandova konec novembra 1926 v *Amerikanskem Slovencu* predstavila svoje predloge za delovanje zveze. Prva naloga zveze naj bi bila povezovanje slovenskih izseljenk in njihovo izobraževanje, da bi se lažje vključevale v ameriško družbo in delovale na kulturnem, političnem ter socialnem področju. Obenem je pozvala slovenske izseljenke, naj pričnejo *»... takoj z ustanovo podružnic po vseh naselbinah. Meseca decembra se bo nudila lepa prilika, ko bo večina naših podpornih društev imela svoje glavne seje. Na teh sejah naj se takoj ustanovi tudi društvo Ženske Zveze. Naj bo mesec december ... tudi rojstveni mesec naše tako potrebne Slovenske ženske zveze ...«*[17]

Le nekaj dni po objavi gornjega poziva sta bili ustanovljeni prvi dve podružnici (številka 1 v Sheboyganu in številka 2 v Chicagu), ki sta postavili temelj SŽZ. Podružnica št. 1 v Sheboyganu je bila ustanovljena 1. decembra 1926. Ustanovnemu sestanku, ki je potekal v šolski dvorani, je prisostvovalo 12 članic, že do konca meseca pa je njihovo število naraslo na 34.[18] Istega dne kot v Sheboyganu je bila na pobudo Julie Gottlieb ustanovljena tudi podružnica št. 2 v Chicagu, Illinois, v katero se je že prvega dne včlanilo 35 žensk. Ob ustanovni seji, ki je potekala v šolskem poslopju, so članice podružnice sklenile, *»... da se skliče skupni sestanek slovenskih žena in deklet iz vseh slovenskih naselbin na nedeljo, 19. decembra 1926 ob pol 4. popoldne v veliki šolski dvorani, West 22nd and So. Lincoln Sts, Chicago, Ill. Na tem sestanku se bo volil glavni odbor in naredil se bo program, po katerem bo delovala Zveza ...«*[19]

V naslednjih dneh je *Amerikanski Slovenec* objavil več pozivov *»slovenskim ženam in dekletom po širni Ameriki ..., ki se zanimajo za Slovensko Žensko Zvezo ...«*. Prislandova in druge članice odbora so pozivale ženske in dekleta, naj se v čim večjem številu udeležijo ustanovnega sestanka zveze. Tako je v enem od vabil Prislandova med drugim zapisala:
»... Pridite na ta sestanek ... Žrtvujte one stroške, ki bi jih pri tem imele, za idejo ženskega združenja. Katera pa radi oddaljenosti nikakor ne more priti, pa naj pismeno poda svoje nasvete in priporočila ... Pomagajte nam s svojimi nasveti in ne odlašajte, češ bom pa pozneje pristopila. Storite

---

večernega šolanja postala računovodja. Pridružila se je lokalnemu društvu KSKJ, kjer se je aktivno zavzemala za žensko enakopravnost. Leta 1923 je na konvenciji KSKJ v Clevelandu, ki je bila prva, na kateri so bile kot delegatke zastopane tudi ženske, postala druga podpredsednica KSKJ. Leta 1926 je organizirala Slovensko žensko zvezo in bila njena predsednica do leta 1946, nakar je postala častna predsednica. Uredila in izdala je knjigo *Ameriška Slovenka* (izšla leta 1929) in ustanovila mesečno revijo *Zarja* (The Dawn). Leta 1929 je ustanovila tudi podmladek SŽZ. Leta 1968 je izdala tudi knjigo *From Slovenia–To America*. — VIR: Matjaž Klemenčič, "Prisland, Marie (1891–1980)". V: Elliot R. Barkan (ur.): *Making It in America: A Sourcebook on Eminent Ethnic Americans*. (Santa Barbara, Denver, Oxford: ABC CLIO, 2001), str. 291–292.

[14] Mary Godez, »Moji spomini ob desetletnici!« *Zarja, leto 9 (1937), št. 2*, str. 37–38.

[15] Marie Prisland, »Slovenska žena«, *Amerikanski Slovenec, leto 25, št. 211* (30. oktobra 1926), str. 3.

[16] Frances Jazbec, »Slovenska žena« *Amerikanski Slovenec, leto 25, št. 226* (20. novembra 1926), str. 3; Mary Žagar, »Združimo in spoznajmo se«, *Amerikanski Slovenec, leto 25, št. 226* (20. novembra 1926), str. 3.

[17] Marie Prisland, »Vse slovenske žene in dekleta na plan za Slovensko žensko zvezo«, *Amerikanski Slovenec, leto 25, št. 230* (27. novembra 1926), str. 4.

[18] »Slovenska ženska zveza«, *Amerikanski Slovenec, leto 25, št. 235* (4. decembra 1926), str. 3.

[19] »Podružnica Slovenske ženske zveze v Chicagi (SIC!) ustanovljena. Takoj pri ustanovitvi se je vpisalo 35 članic«, *Amerikanski Slovenec, leto 25, št. 235* (4. decembra 1926), str. 3.

sedaj in pomagajte, da prebijemo led! Vse, prav vse naj pride na plan za Žensko Zvezo. Na vas, žene in dekleta, je ležeče, ako bo Zveza uspela ...
... Zato Vas, žene in dekleta v imenu prvih dveh podružnic Ženske Zveze prisrčno vabim, da pridete v nedeljo, 19. decembra v Chicago na skupni shod ... Čim več nas bo, lepše bo ... - Tu in tam sem že slišala opazko: 'Eh, kaj bojo ženske naredile!' Zato je skrajni čas, da že enkrat pokažemo, ali kaj znamo narediti ali res nič. Pregovor pravi, da 'v slogi je moč', tega gesla se držimo in uspeh nam je zagotovljen ...«[20]

Vzporedno s pozivi na ustanovni sestanek SŽZ je *Amerikanski Slovenec* objavil tudi več pisem slovenskih žena iz ZDA, ki so podpirale njeno ustanovitev in tudi same pozivale *»... za skupno delovanje vseh slovenskih žena in deklet v Slovenski Ženski Zvezi ...«*[21]

Ustanovna seja SŽZ je bila 19. decembra 1926 v šolski dvorani župnije sv. Štefana v Chicagu. Sejo je vodila Marie Prisland, za zapisničarko pa so udeleženke soglasno izvolile Magdo Brišar. Prislandova je po svojem uvodnem govoru predstavila okvirna pravila nove organizacije, ki so bila podobna kot pravila ameriške ženske organizacije Catholic Daughters. Udeleženke shoda so ta pravila dopolnile in jih nato tudi soglasno sprejele. Tako je bilo sprejeto ime organizacije: Slovenska ženska zveza (v angleščini Slovenian Ladies' Union). Za sedež SŽZ je bil izbran Chicago (okraj Cook) v zvezni državi Illinois. Namen organizacije je bil *»... združiti slovenske žene in dekleta v Združenih državah ameriških; širiti izobrazbo in kulturo med svojimi članicami; vzgajati ženstvo v slovensko-ameriškem duhu, pomagati jim do ameriškega državljanstva ter jih opozarjati, da ne zanemarjajo svojih volilnih dolžnosti; skrbeti svojim članicam za primeren pogreb ...«* V SŽZ so se lahko včlanile žene in dekleta *»jugoslovanske narodnosti od 16. leta naprej«*, ki so bila *»katoliškega prepričanja, lepega moralnega vedenja in pri dobrem zdravju«*. Na ustanovnem sestanku so članice sprejele tudi pravilo, da se podružnica SŽZ lahko ustanovi v katerikoli naselbini, če se vanjo včlani vsaj osem članic. Določili so tudi višino mesečnih prispevkov za vsako članico (25 centov) in pristopnino, ki je znašala 50 centov. Pristopnina se je v celoti zbirala v skladu za pogrebne stroške. V pravilih je bilo namreč določeno, da plača SŽZ za vsako umrlo članico, ki je v zvezo včlanjena več kot eno leto, 50 ameriških dolarjev, za vsako članico, ki je v SŽZ včlanjena več kot dve leti, pa 100 ameriških dolarjev.[22] Udeleženke ustanovnega zbora so določile tudi organizacijski ustroj SŽZ. Tako so glavni odbor sestavljale predsednica, podpredsednica, tajnica, blagajničarka in tri nadzornice. Poleg tega je imela SŽZ še prosvetni in »publicijski« odsek ter svetovalke. Društvene (podružnične) odbore pa so sestavljale predsednica, podpredsednica, tajnica, blagajničarka, dve nadzornici, »organizatorica« in zastopnica (slednja je bila tudi članica glavnega odbora). Članice so tudi sklenile, da postane glasilo Zveze *Amerikanski Slovenec* in da bo prva konvencija SŽZ organizirana v Chicagu.[23] Sledile so še volitve v glavni odbor. Ker se nekatere članice iz oddaljenih naselbin niso mogle udeležiti ustanovnega sestanka, so pa izjavile, da bi rade sodelovale pri delu odbora, je bil sprejet predlog, da se na ustanovnem sestanku izvoli le del odbora, druge pa se imenuje kasneje.[24] Imena članic glavnega odbora so bila tako objavljena v *Amerikanskem Slovencu* šele 19. februarja 1927. Predsednica je bila Marie Prisland, podpredsednica Katie Triller, tajnica Julia Gottlieb, blagajničarka pa Matilda Duller. Objavljen je bil tudi seznam nadzornic, članic prosvetnega in »publikacijskega« oddelka ter svetovalk.[25]

Številni ameriški Slovenci so z nezaupanjem gledali na novo organizacijo. Mnogi so se spraševali, zakaj je potrebna še ena organizacija, saj naj bi jih bilo v ZDA že dovolj, drugi pa so ji celo na-

[20] Marie Prisland, »Vsem slovenskim ženam in dekletom po širni Ameriki na znanje«, *Amerikanski Slovenec, leto 25, št. 239* (11. decembra 1926), str. 3.
[21] Margareta Kozjan, »Slovenke v Ameriki so se zdramile«, *Amerikanski Slovenec, leto 25, št. 239* (11. decembra 1926), str. 3; Barbara Kramer, »Za Slov. Žensko Zvezo«, *Amerikanski Slovenec, leto 25, št. 244* (18. decembra 1926), str. 3.
[22] »Zapisnik prvega sestanka slovenskih žena in deklet, ki se je vršil v nedeljo, 19. decembra 1926 v šolski dvorani sv. Štefana v Chicagu, Ill.«, *Amerikanski Slovenec, leto 26, št. 16* (22. januarja 1927), str. 3.
[23] »Zapisnik prvega sestanka slovenskih žena in deklet, ki se je vršil v nedeljo, 19. decembra 1926 v šolski dvorani sv. Štefana v Chicagu, Ill.«, *Amerikanski Slovenec, leto 26, št. 21* (29. januarja 1927), str. 3; in *Amerikanski Slovenec, leto 26, št. 26* (5. februarja 1927), str. 3.
[24] »Zapisnik prvega sestanka slovenskih žena in deklet, ki se je vršil v nedeljo, 19. decembra 1926 v šolski dvorani sv. Štefana v Chicagu, Ill.«, *Amerikanski Slovenec, leto 26, št. 31* (12. februarja 1927), str. 3.
[25] »Slovenska Ženska Zveza: Glavni odbor za leto 1927«, *Amerikanski Slovenec, leto 26, št. 36* (12. februarja 1927), str. 3.

sprotovali, saj po njihovem »ženske organizacije ni prav nič treba«.[26] Nekateri pa so menili, da *»... sedaj, ko so se ženske združile, bodo delovale samo za svojo novo organizacijo in bodo druga cerkvena in podporna društva radi tega trpela ...«*.[27]

Da bi utišala kritične pripombe, ki so prihajale predvsem iz moških vrst, je Prislandova ob prispevku o ustanovitvi SŽZ zapisala:
»... Temu programu ali poti, ki si jo je Zveza začrtala, ne more nihče, kdor ima le količkaj pravičnosti in narodne zavesti v sebi, nasprotovati ... Kdor nam pa nikakor noče pomagati, ga v imenu narodnosti iz izobrazbe prosimo, da naj vsaj ne nasprotuje. In onim možem, ki se jim morda za malo zdi, da se ženske drznemo poskušati nekaj novega in svojega, bodi povedano, da bo to, oziroma ta naša organizacija, ako bo lepo uspevala, tudi možem v čast ... Poglejte Amerikance! Oni se ponašajo z ženskim napredkom ... koliko organizacij imajo ameriške žene. Slovenski možje! Ali ste tudi vi lahko kaj takega o nas rekli doslej. Niste mogli, ker nismo bile organizirane. Sedaj pa, ko smo se opogumile in se združile, nam pomagajte, da dosežemo, za kar stremimo ...«[28]
Poziv Prislandove, ki je bil namenjen tudi voditeljem slovenskih organizacij, da bi z nasveti pomagali novoustanovljeni SŽZ, je ostal skoraj brez odziva. O delu Zveze je redno poročal *Amerikanski Slovenec*, vest o ustanovitvi SŽZ pa je objavil tudi mesečnik *Ave Maria*, katere urednik je bil pater Aleksander Urankar.[29] Šele januarja 1927 je o SŽZ v *Amerikanskem Slovencu* pisal župnik Bernard Ambrožič. V svojem prispevku je med drugim zapisal, *»... Slovenske katoliške ženske, s pogumom na začrtano delo; ... Voščim vam srečo in zlasti ta uspeh, da s svojim pogumom vlijete tudi 'močnemu' svetu — več poguma ...«*[30] Kot je kasneje izjavila Prislandova, je ta prispevek pomenil *»... prvo priznanje in potrdilo od zunaj, da se javnost zaveda, da je Ženska Zveza na svetu ...«*[31]

Kljub vsemu pa nasprotovanj SŽZ ni bilo konca. Sredi marca 1927 se je v *Amerikanskem Slovencu* znova oglasila predsednica Zveze Marie Prisland in vsem, ki so nasprotovali delovanju Zveze, zapisala:
»... Še vedno nekateri ne morejo ali nočejo razumeti namena in stremljenja Slov. Ženske Zveze ... oziroma našo Zvezo gledajo postrani ko nekako vsiljivko ... Našo Zvezo se tudi označa (sic!) *kot tako, da hočemo kar naenkrat vsem moškim hlače pobrati ... Ali že tako slabo stoji z moško nadvlado, da jih prestraši mala, čez noč zrasla Zvezica? Močan vladar se ne boji vsakega šuma. — Od začetka je bil strah, da našo Zvezo zasučemo na podporno jednoto in bo to škodovalo naši bratski organizaciji. Ko se je videlo, da je strah neutemeljen, so si poiskali druge vzroke. Sedaj se nekateri bojijo, da bomo z našo Zvezo na glavo postavile vse stare tradicije, se polastile vseh moških oblasti itd. — Vsem onim, ki se kaj takega bojijo, bodi v tolažbo povedano, da mi z našo Zvezo ne gledamo za prisvojitev nobene oblasti ... Me se ne bomo vtikale v moške pravice in jih ne bomo skušale kratiti, ampak se bomo gibale izključno le na ženskem polju. Skušale bomo izpopolniti naše znanje o gospodinjstvu, izboljšati naše družbeno in družabno življenje, seznaniti in spoznati se med seboj, z raznimi nasveti ena drugi pomagati ... Torej ne bodite ozkosrčni in pustite nam veselje. Ne ovirajte nas, ampak korajžo nam dajajte! Ne pričakujemo sicer, da bi se vse z nami strinjalo, a kdor se ne strinja, naj nas vsaj na miru pusti. Sicer pa s temi pikrimi opazkami pri pravih ženskah le odpor in še večjo delovnost podžigate ...«*[32]
Oglasil se je tudi župnik Salezij Glavnik, ki je nasprotnike SŽZ opozoril, da *»... kdor bi Slovenski Ženski Zvezi nasprotoval, bi s tem dokazal, da ne razume potreb časa in mu ni za to, da bi tudi slovensko ženstvo v Ameriki prišlo do svoje veljave ...«*[33]

Kljub mnogim pikrim in zasmehljivim opazkam in celo odkritim protestom pa se je SŽZ hitro razvijala. Tako je 19. decembra 1926 v Pueblu v Koloradu 36 žensk ustanovilo podružnico št. 3.[34] Janu-

[26] Marie Prisland, »Nekaj zgodovine«, *Zarja, leto 8 (1936), št. 12*, str. 306–308.
[27] Mary Godez, »Moji spomini ob desetletnici!« *Zarja, leto 9 (1937), št. 2*, str. 37–38.
[28] Marie Prisland, »Slovenska Ženska Zveza ustanovljena«, *Amerikanski Slovenec, leto 25, št. 249* (24. decembra 1926), str. 3.
[29] Marie Prisland, »Nekaj zgodovine«, *Zarja, leto 8 (1936), št. 12*, str. 306.
[30] Bernard Ambrožič, »Slovenska žena, pogum!« *Amerikanski Slovenec, leto 26, št. 11* (15. januarja 1927), str. 3.
[31] Marie Prisland, »Nekaj zgodovine«, *Zarja, leto 8 (1936), št. 12*, str. 306.
[32] Marie Prisland, »Trdim buticam ...«, *Amerikanski Slovenec, leto 26, št. 50* (12. marca 1927), str. 3.
[33] Marie Prisland, »Nekaj zgodovine«, *Zarja, leto 8 (1936), št. 12*, str. 306.
[34] Julia Gottlieb, »Iz glavnega urada Slov. Ženske Zveze«, *Amerikanski Slovenec, leto 26, št. 5* (8. januarja 1927), str. 3.

arja 1927 so bile ustanovljene še podružnica št. 4 v Oregon Cityju (Oregon), št. 5 v Indianapolisu (Indiana), št. 6 v Barbetonu (Ohio) in št. 7 v Forest Cityju (Pensilvanija). Konec januarja je bilo v sedem podružnic Zveze včlanjenih 166 članic, v blagajni pa 124,50 ameriških dolarjev premoženja. Do konca leta 1937 se je število podružnic povzpelo na 15, število članic pa na 686. Premoženje SŽZ pa je znašalo 1.279,75 ameriških dolarjev.[35]

Ob koncu leta 1927 (7. in 8. novembra) je v Chicagu potekala prva redna konvencija SŽZ. Glavnina prireditve je potekala v cerkveni dvorani, manjši del pa v šolski sobi župnije Sv. Štefana. Poleg nekaterih sprememb pravil in volitev novega glavnega odbora Zveze (predsednica je ostala Marie Prisland) je bil eden najpomembnejših sklepov, da se SŽZ inkorporira v zvezni državi Illinois. Udeleženke konvencije so tudi sprejele sklep, *»... da se izda knjigo, v kateri se v spomin nove organizacije obelodani zgodovinske podatke priseljeništva slovenskega ženstva v Ameriko in pa zgodovino tedaj obstoječih podružnic Zveze ...«*[36]

SŽZ je bila inkorporirana v zvezno državo Illinois 14. decembra 1927. Takrat je imela 24 podružnic. Zanimivo je, da so podružnice bile ustanovljene v večini večjih slovenskih naselbin v ZDA.[37]

Članice SŽZ so izpolnile tudi enega od sklepov prve konvencije in izdale knjigo *Ameriška Slovenka*, ki je izšla junija 1928 na 200 straneh.[38] Deležna je bila precejšnje pozornosti in je bila dobro ocenjena tako v slovensko-ameriškem kot tudi v ameriškem časopisju, pa tudi v časopisih v domovini. Ker je knjiga doživela precejšen uspeh — Zvezi je prinesla okrog 700 ameriških dolarjev dobička — so članice SŽZ začele razmišljati o lastnem glasilu. Prva številka *Zarje – glasila Slovenske Ženske Zveze v Ameriki* je izšla 30. julija 1929.[39] Tako v *Zarji* kot tudi že prej v *Amerikanskem Slovencu* so objavljale tudi praktične nasvete za žene, ki so bili povezani z vzgojo otrok pa tudi kuhanjem ali modo.

SŽZ se je uspešno razvijala tudi v naslednjih letih, o čemer pričajo podatki o rasti števila podružnic, članstva in premoženja:

Datum	Štev. podružnic	Število članic	Vrednost premoženja
31. december 1927	15	729	1.279,75
31. december 1928	26	2.038	5.194,97
31. december 1929	37	3.148	11.154,48
31. december 1930	46	3.395	17.325,83
31. decembra 1931	51	4.046	23.083,70
31. december 1932	54	4.474	28.039,10
31. december 1933	56	4.767	35.343,43
31. december 1934	59	5.821	42.862,32
31. december 1935	66	6.905	54.164,68
30. september 1936	79	8.148	60.860,27

VIR: *Zarja, leto 8 (1936), št. 12, str. 308.*

Progresivne Slovenke Amerike (Progresive Slovene Women of America — PSWA) so bile ustanovljene leta 1934 na pobudo naprednih clevelandskih kulturnih in društvenih delavk.[40] Sprva ni kazalo, da bi šlo za še eno bratsko podporno organizacijo, vendar pa se je PSWA sčasoma spremenila in začela pobirati članarino ter druge mesečne prispevke.

[35] Julia Gottlieb, »Naša rast«, *Amerikanski Slovenec, leto 26, št. 16* (22. januarja 1927), str. 3.
[36] Marie Prisland, »Pričetek petnajstletnice Zveze«, *Zarja, leto 13 (1941), št. 1*, str. 2–3.
[37] »Imenik krajevnih podružnic S. Ž. Z.«, *Amerikanski Slovenec, leto 37* (SIC!), *št. 216* (5. novembra 1928), str. 3.
[38] Mary Prisland (ur.): *Ameriška Slovenka*. (Chicago: Književna Matica, Slovenska Ženska Zveza, 1928).
[39] Marie Prisland, »Pričetek petnajstletnice Zveze«, *Zarja, leto 13 (1941), št. 1*, str. 2–3.
[40] Nataša Cafnik in Bojana Cingerli, »Progresivne Slovenke Amerike (PSWA): 1934–1956«. V: Matjaž Klemenčič (ur.): *Etnični fraternalizem v priseljenskih deželah/Ethnic Fraternalism in Immigrant Countries*. (Maribor: Univerza v Mariboru, 1996), str. 371–378; Mila Šenk: PSWA. Fond PSWA, škatla 3, mapa 37, Inštitut za izseljenstvo pri ZRC SAZU v Ljubljani.

Začetki organiziranja PSWA sovpadajo z uveljavljanjem pisatelja Louisa Adamiča, ki je v letih 1932 in 1933 obiskal tedanjo Jugoslavijo. Svoje poglede in doživetja je ameriškim Slovencem pa tudi širši ameriški javnosti predstavil v knjigi *Vrnitev v rodni kraj*,[41] ki so jo ameriški literarni kritiki visoko ocenili. Tudi mnogi ameriški Slovenci so pozitivno sprejeli kritiko Aleksandrove diktature. Na drugi strani pa so zlasti katoliško usmerjeni ameriški Slovenci, ki so jih podpirali konzularni predstavniki Kraljevine Jugoslavije, Adamiča in njegovo delo — zaradi protikomunističnega razpoloženja, ki je že tedaj vladalo v ZDA — ostro obsodili. Ravno napadi na Adamiča so bili eden od neposrednih povodov za ustanovitev PSWA. Njene članice so od vsega začetka branile Adamiča in se obenem zavzemale za širjenje naprednih idej med slovenskimi izseljenci v ZDA.[42]

Pobudnica ustanovitve PSWA je bila Mary Grill, sestra Vatroslava Grilla, politično aktivnega ameriškega Slovenca in urednika časopisa *Enakopravnost* (ki je kasneje postal glasilo PSWA), idejo pa je uresničila njena svakinja Anna (žena Vatroslava Grilla), ki je 4. februarja 1934 sklicala ustanovni sestanek. Na svoj dom v Lyndhurstu v Ohiu (vzhodno od Clevelanda) je povabila 15 žensk in 4 moške in jim predlagala, da bi ustanovili napredno slovensko organizacijo žena in deklet. Vatroslav Grill je najprej pojasnil, da Slovenke v ZDA nujno potrebujejo sodobno organizacijo, ki bi delovala lokalno in v širšem prostoru. Na sestanku so izvolili tudi pripravljalni odbor za ustanovitev nove organizacije: predsednica odbora je postala Anna Grill, podpredsednica Eva Coff, tajnica Mary Durn, blagajničarka Katarina Dolinar, zapisničarka pa Josephine Močnik. Na tem sestanku so izbrali tudi začasno ime organizacije, in sicer *Hčere Slovenije* (Daughters of Slovenia).[43]

Odbor za sestavo pravil se je prvič sestal 12. februarja 1934 in pripravil začasna pravila organizacije, o katerih so članice razpravljale na naslednjih sejah ter jih dopolnjevale. Že 13. marca 1934 so sprejele sklep, da njihova organizacija ne bo podpirala cerkve ali cerkvenih ustanov, razširile pa so tudi ime organizacije: *Ameriške hčere Slovenije* (American Daughters of Slovenia). Sklenile so tudi, da postane slovenski dnevnik *Enakopravnost* njihovo uradno glasilo in zadolžile tajnico Mary Durn, da v časopisu objavi novico o ustanovitvi nove organizacije.[44] Kmalu je bil natisnjen tudi pravilnik nove organizacije in tako se je lahko začelo včlanjevanje; dogovorile so se, da bodo iz skupne blagajne nagrajene tiste ženske in dekleta, ki bodo pridobile največ novink. 8. maja 1934 so na seji ponovno razpravljale o imenu organizacije, ki mora nedvoumno kazati, da je njihova organizacija kulturna in ne podporna. Izbirale so med številnimi predlogi, kot na primer »Zveza progresivnih Slovenk v Ameriki«, »Progresivno združene Slovenke v Ameriki«, »Dobrodelne Slovenke«, »Svobodomiselne Slovenke«, »Napredne Slovenke« itd. Na koncu so sprejele predlog Anne Barbič: *Progresivne Slovenke Amerike* (Progresive Slovene Women of America),[45] saj so se jim druga imena zdela preveč podobna imenom podpornih društev.

Vsaka novinka je bila ob vpisu seznanjena z načelno izjavo, ki poudarja, da je PSWA napredna svobodomiselna organizacija, ki zagotavlja svojim članicam *»... osebno svobodo verskega, filozofskega in političnega prepričanja. Nobena članica nima pravice ovirati opravljanja namenov te organizacije ...«* V 4. členu programa je tudi zapisano, da organizacija želi politično izobraževati svoje članice, širiti demokratične nazore med ženskami, se boriti za boljši socialni položaj žensk, družine ter človeštva, sodelovati z drugimi svobodomiselno usmerjenimi kulturnimi ustanovami in organizacijami ter jih tudi podpirati, končno pa tudi seznanjati s kulturnimi vrednotami stare ter nove domovine. 21. decembra 1934 se je organizacija predstavila na svoji prvi večji prireditvi, in sicer na banketu v Slovenskem narodnem domu v Clevelandu. Februarja 1935 je bil izvoljen prvi glavni odbor, začeli so organizirano privabljati somišljenice in zbirati članarino. Leta 1938 je bila PSWA vpisana v državni register in ker je članstvo hitro naraščalo, so pričele po mestnih četrtih pa tudi drugod po ZDA ustanavljati sekcije. Že leto dni po ustanovitvi sta zaživeli sekciji št. 1 v Collinwoodu v Clevelandu ter sekcija št. 2 na St. Clair Avenue v Clevelandu. Leta 1936 je bila ustanovljena sekcija št. 3 v Euclidu

[41] Louis Adamic: *The Natives Return: An American Immigrant Visits Yugoslavia and Discovers his Old Country*. (New York and London: Harper & Brothers, 1934).
[42] Vatroslav Grill: *Med dvema svetovoma*. (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1979), str. 475.
[43] PSWA 1934–1984, Fond PSWA, škatla 4, mapa 53, Inštitut za izseljenstvo pri ZRC SAZU v Ljubljani.
[44] Progresive Slovene Women of America, Slovenian Workmen's Home. Cleveland, May 5. Fond PSWA, škatla 3, Inštitut za izseljenstvo pri ZRC SAZU v Ljubljani.
[45] Zapisniki sej PSWA iz obdobja 4. 2. 1934 do 26. 3. 1935. Fond PSWA, Inštitut za izseljenstvo ZRC SAZU v Ljubljani.

pri Clevelandu, nato pa so začeli sekcije ustanavljati tudi v drugih zveznih državah. Tako so bile sekcije ustanovljene v Milwaukeeju (Wisconsin), Chicagu (Illinois), Johnstownu (Pennsylvania), St. Louisu (Missouri), Sheboyganu (Wisconsin), Strabaneu (Pennsylvania), Alliquippi (Pennsylvania), La Salleu (Illinois) in v nekaterih drugih manjših mestih ter primestnih naseljih. V teh sekcijah so članice PSWA organizirale stalna večerna predavanja iz različnih področij.

Prva konvencija PSWA je bila organizirana leta 1939 v Slovenskem narodnem domu na St. Clair Avenue v Clevelandu. Na njej je bil izvoljen prvi prosvetni odbor, ki je pripravljal in organiziral predavanja (večinoma splošnoizobraževalna, poljudnoznanstvena ter praktična) in skrbel za izobraževanje žena;[46] najpogosteje so predavali zdravniki, vzgojitelji, vrtnarji oziroma različni strokovni delavci. Po predavanjih so pogosto organizirali še praktični večerni tečaj, na katerem so tečajnice teoretično pridobljena znanja poglobile v praksi.[47]

Novoustanovljene sekcije so zelo razgibale in razširile delo PSWA, zato ga je bilo potrebno usklajevati. Članice PSWA so septembra 1939 sklenile, da bodo v časopisu *Enakopravnost* uvedle stalno prilogo, ki bo poročala o delu organizacije in njenih sekcij. Za urednico mesečne priloge, ki so jo poimenovali *Progresivni čebelnjak*, so imenovali Mary Ivanusch. Priloga je v slovenščini in angleščini vsak mesec na dveh straneh objavljala novice in članke o delu PSWA. Mary Ivanusch je ostala urednica vse do leta 1978.[48]

Prvo obletnico delovanja je PSWA zaznamovala s slavnostnim banketom 12. februarja 1939. Med slavnostnimi govorniki je bil tudi Etbin Kristan. Marca istega leta je napredna publicistka ter borka za enakopravnost žena Angela Vode izdala knjigi *Spol in usoda*[49] ter *Žena v sedanji družbi*.[50] V Ljubljani je bila organizirana prava klerikalna gonja proti takemu pisanju, zato so članice PSWA sklenile, da urednica Mary Ivanusch v imenu organizacije pošlje v Ljubljano pismo in protestira proti zlonamernim kritikam.

Naslednja večja akcija PSWA je bila razstava slovenskih narodnih vezenin in drugih ročnih del, ki so jih članice zbirale po vsem Clevelandu; otvoritev je bila sredi novembra 1939 v prostorih Slovenskega narodnega doma na St. Clair Avenue. Razstava je presegla vsa pričakovanja in je bila tako odmevna, da so jo članice PSWA pripravile tudi naslednje leto. Postala je tradicionalna in se je obdržala vse do druge svetovne vojne.

Leta 1940 so članice PSWA uprizorile na odru Slovenskega narodnega doma Finžgarjevo igro *Razvalina življenja*, ki jo je režiral John Šteblaj, v glavni vlogi pa nastopila Anna Grill. Oktobra istega leta so vse sekcije PSWA z združenimi močmi odkupile sliko slovensko-ameriškega slikarja Gregoryja Peruška in jo podelile glavni clevelandski knjižnici, sodelovale pa so tudi pri odkupu druge Peruškove slike, ki so jo ameriški rojaki kot darilo namenili Narodni galeriji v Ljubljani. Članice PSWA so ob izidu Adamičeve knjige *Native's Return* tudi pomagale pri organizaciji Adamičevega prvega predavanja v prostorih Slovenskega narodnega doma.

Zapisniki sej tistega obdobja kažejo, da se je število članov povečalo iz 65 (leta 1936) na 252 (leta 1939) in da sta bili takrat najzaslužnejši članici PSWA Josephine Zakrajšek[51] in Mary Ivanusch.[52]

---

[46] Progresive Slovene Women of America, Slovenian Workmen's Home. Cleveland, May 5, 1984. Fond PSWA, škatla III, Inštitut za izseljenstvo pri ZRC SAZU v Ljubljani.

[47] »Tudi v Ameriki imajo Slovenke svojo napredno organizacijo«, *Naša žena, leto 8 (1949), št. 11*, str. 259–260.

[48] Progresive Slovene Women of America, Slovenian Workmen's Home. Cleveland, May 5, 1984, Fond PSWA, škatla 3, Inštitut za izseljenstvo pri ZRC SAZU v Ljubljani.

[49] Angela Vode: *Spol in usoda*, 1. del. (Ljubljana: Založba žena in dom, 1938); Angela Vode: *Spol in usoda*, 2. del. (Ljubljana: Založba žena in dom, 1939).

[50] Angela Vode: *Žena v sedanji družbi*. (Maribor: Založba žena in dom, 1934).

[51] **Josephine Zakrajšek** je med slovenskimi izseljenci v ZDA pripadala drugi generaciji slovenskih izseljencev. Članica PSWA je bila že od ustanovitve naprej in ravno ta organizacija ji je pokazala, da se mora slovenskega jezika temeljito naučiti, če hoče svoje delo učinkovito opravljati. Slovenščine se je naučila kot odrasla ženska in takrat se je lotila tudi prevoda Finžgarjeve *Povesti o materi in sinu* v angleščino. Josephine Zakrajšek je bila tudi predsednica nadzornega odbora Slovensko ameriškega narodnega sveta (SANS), s katerim je sodelovala tudi PSWA. — VIR: »Tudi v Ameriki imajo Slovenke svojo napredno organizacijo«, *Naša žena, leto 8 (1949), št. 11*, str. 259–260.

Obe organizaciji, SŽZ in PSWA sta od ustanovitve pa do danes igrali pomembno vlogo pri ohranjanju etnične zavesti pripadnosti slovenstvu med Slovenkami in Slovenci v ZDA. Nadaljnji razvoj obeh organizacij je pokazal tudi na visoko stopnjo narodne zavednosti njunih voditeljic, saj sta bili obe organizaciji zelo aktivni ob krizah v domovini in to tako med drugo svetovno vojno kakor tudi ob ustanavljanju samostojne slovenske države in v boju za njeno mednarodno priznanje v devetdesetih letih 20. stoletja.

[52] **Mary Ivanusch** je bila ena izmed pobudnic za ustanovitev PSWA. Avgusta 1913 se je s starši ter bratom izselila iz rodnih Moravč. Že s petnajstimi leti je bila izvoljena za tajnico ženskega društva v sklopu *Jugoslovanskega republičanskega združenja*, organizacije, ki se je že pred prvo svetovno vojno borila, da bi Jugoslavija postala republika. Leta 1919 je bila med ustanovitelji *Dramskega društva Ivan Cankar*; v njem je vrsto let uspešno nastopala v številnih igralskih vlogah. Bila je tudi pevka solistka pri pevskem zboru *Zarja*, ki je bil ustanovljen leta 1916. V središču političnih in kulturnih dogajanj je bila že konec drugega obdobja v zgodovini slovenskega naseljevanja v ZDA (med letoma 1880 in 1924), predvsem pa v tretjem razdobju (med letoma 1924 in 1955), ki ga kronisti zaradi kulturne razgibanosti imenujejo kar slovensko-ameriška renesansa. Po poklicu je bila učiteljica slovenskega jezika, delala pa je tudi v uredništvu in upravi časopisa *Enakopravnost*, kjer je pomagala bratu Vatroslavu Grillu. — VIR: Mila Šenk: PSWA. Fond PSWA, škatla 3, mapa 37, Inštitut za izseljenstvo pri ZRC SAZU v Ljubljani.

Marjan Drnovšek

IZSELJENKE V OČEH JAVNOSTI

DRNOVŠEK Marjan, dr. zgodovine in arhivist, znanstveni svetnik, Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, Novi trg 2, SI – 1000 Ljubljana, marjandr@alpha.zrc-sazu.si

314.743"18/19":396(=163.6)

IZSELJENKE V OČEH JAVNOSTI

Zadnja desetletja se v svetu povečuje interes za zgodovino žensk, šele zadnje desetletje tudi za zgodovino ženskih migracijskih gibanj. Tako, kot so bile ženske v preteklosti manj prisotne v javnosti, so bile tudi izseljenke nekako skrite v 'brezspolnem' izseljenskem valu, tako v svetu kot na Slovenskem. V prispevku je prikazan odnos do slovenskih izseljenk in njihova javna pojavnost v času prvih pionirk v ZDA sredi 19. stoletja, v času množičnega izseljevanja na prelomu v 20. stoletje, orisana politično aktivnost levo usmerjenih Slovenk v Franciji v tridesetih letih 20. stoletja in javna pojavnost izseljenk-begunk v okolju slovenske politične emigracije v Argentini v času Titove Jugoslavije.

DRNOVŠEK Marjan, Ph. D. in History, Archivist, Research Councillor, The Institute for Slovenian Migration, ZRC SAZU, Novi trg 2, Ljubljana, Slovenia, marjandr@alpha.zrc-sazu.si

314.743"18/19":396(=163.6)

Emigrant Women in the Eyes of the Public

Women's history has become increasingly popular over the past few decades, but it was only in the past decade that interest for the history of women's migration movements increased as well. Just as women were generally less noticeable in the past, emigrant women too remained somehow unnoticed in the 'asexual' emigration wave, both world-wide and in Slovenia. The article deals with the attitude toward Slovenian emigrant women and their public appearance both at the time of the first US pioneer women in the middle of the 19th century and in the days of mass emigration at the beginning of the 20th century. It depicts the political activities of left-wing Slovenian women in France in the nineteen-thirties, and the public activities of emigrant women refugees among the Slovenian political emigrés in Argentina in the days of Tito's Yugoslavia.

UVOD

Od osemdesetih let 20. stoletja v zahodnem svetu narašča znanstveno zanimanje za zgodovino žensk, vključno z njihovo udeležbo v migracijskih procesih.[1] Upoštevajoč zgodovinski vidik je za 'žensko vprašanje' na Slovenskem opazen časovni zaostanek, tako glede interesa zgodovinopisja kot proučevanja ženskih migracijskih gibanj, in šele v zadnjih nekaj letih zaznamo nekatere premike.[2] V raziskovanje migracij žensk se je vključil tudi Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU v Ljubljani s temeljnim projektom 'Vloga in pomen žensk za ohranjanje kulturne tradicije med izseljenci',[3] neposredno ali posredno s projektom so bile objavljene številne razprave,[4] vrsta

[1] Donna Gabaccia, *From the Other Side: Women, Gender, and Immigrant Life in the U. S., 1820–1990*, Boomingtom, Indianapolis, 1994.

[2] Omenim naj samo nekatere rezultate: *Splošno žensko društvo 1901–1945: od dobrih deklet do feministk* (urednici Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Serše), Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2003; Sabina Žnidaršič Žagar, Ženske na trgu dela: čas sprememb 1880–1910, *Prispevki za novejšo zgodovino*, XLIII/2, 2003; Irena Destovnik, *Moč šibkih: ženske v času kmečkega gospodarjenja*, Klagenfurt/Celovec: Založba Drava, 2002; Mirjam Milharčič-Hladnik, *Šolstvo in učiteljice na Slovenskem*, Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1995; Peter Vodopivec, Kako so ženske na Slovenskem v 19. stoletju stopale v javno življenje: prispevek k zgodovini žensk v slovenskem prostoru, *Zgodovina za vse*, I/2, 1994, str. 30–44.

[3] Projekt 2001–2004: Vloga in pomen žensk za ohranjanje kulturne tradicije med izseljenci (nosilka Marina Lukšič-Hacin). Financirata ga Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport in SAZU v Ljubljani.

[4] Marina Lukšič-Hacin, Vloga izseljenk za ohranjanje nacionalne identitete v kontekstih, ki jih konstituirajo patriarhalni odnosi in spolna dihotomija, *Dve domovini/Two Homelands*, 2003, št. 18, str. 97–112; Mirjam

raziskovalcev omenjene tematike pa prihaja tudi iz drugih akademskih krogov. Z literarnozgodovinskega vidika je bila obdelana slovenska izseljenska književnost, kjer so ob moških ustvarjalcih zastopane tudi ustvarjalke.[5] V okviru razstave 'Izseljenec: življenjske zgodbe Slovencev po svetu' (2001–2002) je bilo med sedemindvajsetimi zgodbami izseljenkam posvečeno šest osebnih in štiri pretežno ženske družinske zgodbe, ženske pa so kot matere, žene in otroci ter begunke vpete še v druge izseljenske zgodbe.[6] Ženske in družinske izseljenske usode so enakovredno zastopane v delu 'Poti in usode' (2002), ki vključuje selitvene izkušnje Slovencev in Slovenk z zahodne meje.[7] Razprave in članki z žensko emigracijsko problematiko v zgodovinski perspektivi prihajajo izpod peres raziskovalcev – in zlasti raziskovalk – v kulturnih zavodih, predvsem muzejih in knjižnicah.[8] Veliko prispevkov, posvečenih samo izseljenkam, najdemo v publicistiki[9] in leposlovju.[10]

Tako kot so bile ženske v preteklosti manj prisotne v javnosti, tako so bile tudi izseljenke nekako 'skrite' v izseljenskem valu. Najpogosteje zasledimo v strokovni literaturi brezspolno opredeljevanje izseljenskih procesov, brez posebnih razločevanj in opredeljevanj posebnosti, vezanih na spolno istovetnost. Obravnave slovenskih izseljenk v tem pogledu ne odstopajo od podobnih na tujem, razen že omenjenega časovnega zamika začetkov raziskovanja njihove vloge v izseljenskih procesih.

'Izseljenka' je oseba ženskega spola, ki je zaradi različnih vzrokov – zlasti zaradi zaposlitve – odšla v tujino, to je zapustila vsakokratno državo oziroma etnični prostor, in sicer začasno ali trajno. V širšem pomenu poznamo izraz 'migrantka', ki označuje žensko, ki se seli, odhaja in prihaja in je del prostorske mobilnosti prebivalstva.[11] Uporablja se tudi izraz 'migrant labour' ali v našem primeru 'delavke',[12] v drugi polovici 20. stoletja se je uveljavil izraz 'gostujoča delavka' (*Gastarbeiterin*). Sodobno gledanje na migracijske procese zagovarja to širšo obravnavo, ko je izseljevanje v tujino samo del širših migracijskih gibanj, ki jih moramo obravnavati prostorsko čim širše in v čim daljši časovni perspektivi.[13] Posebne pozornosti so vredni t. i. ženski izseljenski valovi, ki so znani tudi na Slovenskem.[14]

Milharčič-Hladnik, From Slovenia to America: the Footsteps Through Time in Slovenian Women's Auto/biographical Books, *Dve domovini/Two Homelands*, 2003, št. 18, str. 113–122; Marjan Drnovšek, Pismo Apolonije Noč od Sv. Jožefa/St. Joseph, Minnesota (1855), *Dve domovini/Two Homelands*, 2003, št. 18, str. 63–81; Mirjam Milharčič-Hladnik, Slovenian Women's Stories From America, *Dve domovini/Two Homelands*, 2003, št. 17, str. 47–60; Marjan Drnovšek, Emigration of Slovene Women: A Short Historical View, *Dve domovini/Two Homelands*, 2003, št. 17, str. 29–46; Ženske v manjšinskih skupnostih: pomen in vloga žensk za ohranjanje kulturnega izročila (okrogla miza, 19. junij 2002), *Dve domovini/Two Homelands*, 2002, št. 16, str. 141–206.

5 *Slovenska izseljenska književnost 1 (Evropa, Avstralija, Azija), 2 (Severna Amerika), 3 (Južna Amerika),* (ur. Janja Žitnik s sodelovanjem Helge Glušič), Ljubljana: Založba ZRC SAZU in založba Rokus, 1999, 1291 strani.

6 Ob razstavi je izšel tudi istoimenski zbornik *Izseljenec: življenjske zgodbe Slovencev po svetu*, Ljubljana: Muzej novejše zgodovine Slovenije, 2001, 160 strani.

7 *Poti in usode: selitvene izkušnje Slovencev z zahodne meje* (ur. Aleksej Kalc in sodelavci), Koper – Trst: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, ZRS R. Slovenije Koper, Narodna in študijska knjižnica Trst (Knjižnica Annales Majora), 2002, 173 strani.

8 Le vzorčno naj naštejem nekaj razprav in člankov: Ana Barbič, Inga Miklavčič Brezigar, Domestic Work Abroad: A Necessity and an Opportunity For Rural Women From the Goriška Borderland Region of Slovenia, *Gender, migration and domestic service* (ur. Janet Henshall Momsen), London; New York: Routledge, 1999, str. 164–177 (v slovenščini je članek izšel v *Glasniku Slovenskega etnološkega društva*, 39, 1999, št. 3–4, str. 39–48); Mojca Ravnik, Družina, sorodstvo, migracije, *Glasnik Slovenskega etnološkega društva*, 39, 1999, št. 3–4, str. 36–39; Mihael Glavan, *Anna Praček Krasna: Življenje in delo v dveh domovinah za en svet*, Ljubljana: Slovenska izseljenska matica 1990.

9 Kot primer: Dorica Makuc, *Aleksandrinke*, Gorica: Mohorjeva družba, 1993.

10 Kot primer: Marjan Tomšič, *Grenko morje: roman o aleksandrinkah*, Ljubljana: Kmečki glas, 2004.

11 *Leksikon migracijskoga i etničnoga nazivlja* (ur. Emil Heršak), Zagreb: IMIN – Institut za migracije i narodnosti, 1998, str. 146, 147.

12 *The Dictionary of Human Geography*, (ur. R. J. Johnston, Derek Gregory, Geraldine Pratt, Michael Watts), Oxford & Malden, Mass. (ZDA), 2001, str. 502.

13 Jan Lucassen, Leo Lucassen, Old Paradigms and New Perspectives, *Migration, Migration History, History: Old Paradigms and New Perspectives* (ur. Jan Lucassen, Leo Lucassen), Bern; Berlin; Frankfurt a. M.; New York, Paris, Wien: Peter Lang, 1999, str. 9–38.

14 Le nekaj primerov: slamnikarice iz Domžal, aleksandrinke, kuharice in služkinje, šolske sestre, sezonske delavke iz Prekmurja na francoskih in nemških posestvih, žene in otroci, ki so se priključevali moškim begunc em po letu 1950, dnevne služkinje na obmejnih področjih, npr. v Italijo, mlekarice v tržaškem zaledju itd.

Kje je meja med zasebno in javno sfero, oziroma za našo temo, kje je meja med družinskim in javnim prostorom. V preteklosti lahko sledimo različnim postavljanjem mej med družino/gospodinjstvom in tržnim gospodarstvom, državo in politično (so)udeležbo, npr. za čas zgodnjega in zrelega kapitalizma jih je raziskoval nemški filozof in socialni teoretik Jűrgen Habermas.[15] S prostorskega vidika lahko javnost opredeljujemo kot prostor zunaj domačega praga, kot družbeni prostor pa zunaj družine. S praktičnega vidika se odnos javnosti do ženskega dela izseljenstva najbolj razbere v vsakokratnem časopisju, stališčih predstavnikov najrazličnejših družbenih skupin in ideologij, npr. cerkve, in ne nazadnje tudi v leposlovju, umetnosti, glasbi ipd. Posebno vprašanje je odnos vsakokratne države do problematike izseljenk. Če soočimo oba pola, 'družinski krog : javni prostor', v izseljenskem in priseljenskem okolju, lahko postavimo tezo, da so bile ženske manj javno prisotne tako v prvem kot drugem, čeprav so obstajale izjeme, to je posameznice med izseljenkami, ki so izstopale, manj v prvi in nekoliko več v naslednjih generacijah. Določanje njihovega mesta v priseljenskem okolju ločimo, prvič, na krog slovenske skupnosti, in drugič, zunaj nje. V prvem okolju gre za omejeni javni prostor, v drugem za javni prostor na splošno. Svojevrstno getoizacijo, to je samozadostnost in zaprtost do širšega priseljenskega okolja, zasledimo pri slovenski skupnosti v Argentini.[16] Posebno vprašanje so medsebojni odnosi med izseljenkami in moškim delom izseljenstva, kar je povezano s prinešenimi vrednotami, navadami in običaji na eni in hkrati integracijskimi ter asimilacijskimi procesi na drugi strani, ko se vedno bolj upoštevajo tudi vrednote novega življenjskega okolja. Zanemariti ne smemo tudi izobrazbeno in socialno sestavo migracijskih valov, katerim so pripadale tudi ženske, in je bila pri Slovencih v glavnem nizka, razen v zadnjem ekonomskem valu sredi druge polovice 20. stoletja.[17]

Skratka, odnos do izseljenk in njihovo vlogo v javnem življenju moramo obravnavati v kontekstu odnosa do žensk v izseljenski in priseljenskih družbah na splošno, upoštevajoč tudi lokalne/regionalne posebnosti in seveda čas obravnave. Odnos do njih, to je njihovega izseljevanja in priseljevanja, v raznih obdobjih reflektira – kot smo že omenili – odnos do žensk na splošno, ki je veljal na Slovenskem in ga lahko strnemo v reklo 'žena naj bo doma, čaka naj na moža'. Katoliški tradicionalizem v pogledih na družino se odraža tudi v izseljenstvu v vseh obdobjih (pred prvo, med obema vojnama in v šestdesetih in sedemdesetih letih 20. stoletja) in tudi še danes. Patriarhalno okolje je poudarjalo vlogo ženske kot žene in matere, odvisne od moškega, ki je hranilec družine. Zaposlene ženske na tujem so imele tudi (običajno) nižjo plačo kot moški za enako delo. Uvedba formalne enakopravnosti žensk in moških v socialističnem obdobju ni avtomatično spremenila starega odnosa, ko je bila ženska bolj vezana na dom in vzgojo otrok. Ženske, ki so odšle za možem in z otroki v tujino, so običajno ostale gospodinje in še glede dodatnega zaslužka je bilo njihovo delo vezano na gospodinjska opravila (npr. boarding houses v ZDA). Mnoge so bile zadovoljne z družinskimi opravili, saj jim je, na primer, delovanje v okviru cerkvenih krogov ali mogoče še izseljenskih društev zadostovalo glede javnega delovanja v izseljenskih skupnostih.

V nadaljevanju nakažem štiri primere, ki so vezani na problematiko izseljenk v zvezi z njihovo pojavnostjo v javnosti. So le poskusi orisa, daleč od dajanja zaključkov ali primerjav s podobnimi primeri pri drugih narodih.

[15] *The Dictionary of Human Geography* (ur. R. J. Johnston, Derek Gregory, Geraldine Pratt in Michael Watts), Oxford (VB), Malden; Massachusetts (ZDA): Blackwell Publishers, 2001, str. 636–637.

[16] Zvone Žigon, *Iz spomina v prihodnost: slovenska politična emigracija v Argentini*, Ljubljana: Založba ZRC, 2001.

[17] Ob popisu 1971 je bila narejena primerjava izobrazbene sestave zaposlenih v Sloveniji (A) in na začasnem delu v tujini (B):

	Visoka	Višja	Srednja	Nižja	VKV	KV	PK	NK
A	4,2	3,0	13,1	7,9	4,4	27,5	12,6	27,3
B	1,8	0,9	5,9	6,2	1,9	42,9	11,1	29,3

Vir: *Družbeni razvoj SR Slovenije 1947–1972*, Ljubljana: Zavod SR Slovenije za planiranje, Zavod SR Slovenije za statistiko, 1974, str. 48.
Ob popisu 1971 je bilo na začasnem delu v tujini 48.086 oseb, od tega 19.282 žensk (40,1 %). Pred odhodom jih je bilo v primerjavi z moškimi zaposlenih v storitvenih dejavnostih 80,7 %, upravnih, administrativnih in podobnih delavk 75,7 %, trgovskega osebja 65,1 %, oseb z lastnim dohodkom 54,0 %, strokovnjakinj in umetnic 45,1 % ... neznano 62,1 % in vzdrževanih kar 81,7 %. Nav. d., str. 47.

»TUDI ŽENSKE UHAJAJO NA PTUJE«[18]

Med prvimi javnimi odzivi na Slovenskem na odhod kmečke družine v ZDA, in to celo pod vplivom gospodarice, je bila opomba 'pod črto' urednika *Novic* Janeza Bleiweisa, ki je začudeno in pikro pospremil izselitev družine Noč s Podbrezij na Gorenjskem julija 1855.[19] Gospodarici, Poloni Noč, sestri misijonarja Franca Pirca, je očital, da *»ni imela več o[b]stanka v svoji domovini«*, zato je hišni poglavar *»na vrat na nos prodal [grunt!] in komej toliko za-nj skupil, koliko jim bo za pot v Novi Jork potreba.«* Celo več, čudil se je sosedovemu fantu Janezu Pogačniku, da je odšel z njimi zaradi ljubezni do njene starejše hčerke Marije, in poudaril: *»Sicer pa mora v ženinu precej velik plamen ljubezni goreti, da gré za ljubico celó v Ameriko!«* Polona Noč je bila po dosedanjem védenju prva Slovenka, ki je z otroki – med njimi so bila kar tri dekleta – prišla v ZDA. Prva naj bi bila sestra misijonarja Friderika Barage Antonija Höffern.[20] Bleiweis je Nočevi družini napovedoval temno usodo, kar se ni uresničilo.[21] V času odhajanja Gorenjcev in Belokranjcev v ZDA, od srede šestdesetih let 19. stoletja, je bilo o tem več odmevov v *Novicah*, vendar so bili poimensko vredni omembe le »hišni gospodarji«, zato lahko le ugibamo o številu soprog in otrok ženskega spola. To je bil tudi čas, ko v objavljenih misijonarskih in drugih pismih zasledimo novice o ameriških ženskah v primerjavi s Kranjicami, češ da se »Amerikanke« redkokdaj vidijo na polju,[22] da so nagnjene h gosposkemu obnašanju, pretirano skrbijo za lastno lepoto, ubijajo prosti čas s sprehajanjem in igranjem klavirja, jahajo konje, mogoče še pletejo in perejo, vsa ostala hišna dela pa morajo opraviti moški. Jakob Trobec, kasnejši ameriški katoliški škof, je zatrjeval, da vse Evropejke le ne posnemajo »lenih Amerikank« in upal, da se Gorenjke ne bodo vzgledovale po njih.[23] Pohvalno omenja izvrstne šole za ženske v ZDA, ki jih obiskujejo mlade in stare, ubožne in bogate ženske.[24] Njegov stanovski kolega, Janez Tomaževič, jim je poleg lenobe očital tudi ujčkanje v gugalnikih in branje časopisov, glede Gorenjk pa pristavil: *»... le ženstvo za dolgočasnostjo zdihuje, menda zato, ker so preveč v samoti, ter nimajo priložnosti po domači kranjski navadi opravljati.«*[25] Vedeti moramo, da so o ženskah – kolikor so jih pač omenjali – takrat pisali redki kmetje in predvsem bogoslovci in duhovniki. Zato nas ne preseneti, da so *Novice* (1878) povzele iz neimenovanega ameriškega časnika navodila, kako naj starši vzgajajo hčerke.[26] In sicer, da jih morajo dobro izobraziti glede kuhanja, pranja, šivanja, krpanja, pletenja, varčevanja z denarjem, skromnega oblačenja, naravnega izgleda (*»... polno in okroglo lice* [je!] *več vredno kakor 50 jetičnih krasotic...«*), glede uporabe »zdrave ljudske pameti«, navajanja k marljivosti in pobožnosti. In celo več: *»Dajte jih, če imate za to denarja, učiti glasbe, slikarstva in drugih znanosti, a ne pozabite jim reči, da za žene so to le postranske reči.«* Na Slovenskem so se pojavila prva opozorila na posledice »uhajanja žensk na ptuje«, kar je pripomoglo k pomanjkanju dékel, čeravno so jim dajali 40 gld in več letne plače,[27] na drugi strani pa so odhajajoči možje prepisovali posestva na žene, ki niso bile kos težavnemu delu na kmetiji.[28]

---

[18] O prvem družinskem oziroma ženskem izseljevanju glej: Marjan Drnovšek, Amerika: raj za ženske, *Zgodovina za vse*, IV/1, 1997, str. 20–30; Marilyn Salzl Brinkman, William Towner Morgan, *Light From the Heart: Central Minnesota Pioneers & Early Architecture*, Saint Cloud, Minnesota: North Star Press, 1987.

[19] »Iz Ljubljane«, *Novice,* št. 56, 14. 7. 1855, str. 224.

[20] Antonija Höffern, poliglotka, vdova po finančnem uradniku Feliksu pl. Höffern-Saalfeldu in nesojena družica Matije Čopa, ki je 1837 prišla v ZDA, vendar je kot bratova gospodinja vzdržala med staroselci le leto dni, se kasneje ukvarjala s šolanjem deklet v Philadelphiji, nato se leta 1854 vrnila v Evropo, kjer je v Rimu ustanovila zavod za dekleta, po vrnitvi v Ljubljano je živela v skromnih razmerah in v osamljenosti umrla leta 1871.

[21] Marjan Drnovšek, *Usodna privlačnost Amerike: Pričevanja izseljencev o prvih stikih z novim svetom,* Ljubljana: Založba Nova revija (zbirka Korenine), 1998, str. 144–146.

[22] Janez Pogačnik v enem od pisem ugotavlja, da žensk ni na poljih, ker vsa dela opravijo kmetijski stroji. Glej: »Iz Amerike« (Janez Pogačnik), Novice, št. 61, 1. 8. 1857, str. 242.

[23] Iz Amerike (Jakob Trobec), *Zgodnja danica*, št. 29, 10. 10. 1864, str. 234, 235.

[24] »Dopis iz Amerike« (Jakob Trobec), *Zgodnja danica*, št. 26, 10. 9. 1864, str. 210, 211.

[25] Tomaževičevo pismo, *Zgodnja danica*, št. 3, 20. 1. 1865, str. 22.

[26] »Kako naj stariši izrejajo svoje hčerke«, *Novice*, št. 32, 7. 8. 1878, str. 248.

[27] Dekla ali kuharica je okrog leta 1855 v ZDA zaslužila od 10 do 15 dolarjev na mesec, torej na leto 120 do 180 dolarjev. Podatki so bili vzeti iz dela: Franz Pierz, *Die Indianer in Nordamerika*, St. Louis, 1855. Glej: »Iz Ljubljane«, *Zgodnja danica*, št. 4, 1. 2. 1864, str. 28–29.

[28] »Nekaj iz Kočevskega okraja za prihodnji deželni zbor«, Novice, št. 42 in 43, 16. in 23. 10. 1872, str. 334–335 in 343.

Slovenke so bile omenjene v tedanjih redkih in šibkih ameriško-slovenskih skupnostih kot matere, gospodinje, »izverstne pevkinje« slovenskih navadnih, cerkvenih in drugih pesmi,[29] orglarke,[30] verjetno so bile pri sv. Jožefu članice nemške katoliške »altarne družbe«, namenjene dekletom in ženam,[31] kasneje kot redovnice,[32] šolske sestre,[33] in še bi našli kakšno dejavnost, zlasti v povezavi z verskim življenjem v novem okolju.[34]

Iz tega zgodnjega obdobja sta glasili *Novice* in *Zgodnja danica* objavljali le pisma Polone Noč in Marije Trobec, sestre Jakoba Trobca. Polonino pismo je izšlo pod uredniškim naslovom »Pismo Krajnice iz Amerike«, vendar sedaj brez kritičnega uredniškega komentarja, razen poudarka, da ga je »ona sama pisala.«[35] Trobčevi sestri Mariji so objavili šest pisem oziroma njej poslani tekst razdelili na šest objav.[36] Polona se je samo dotaknila t. i. ženskega vprašanja v novem okolju, saj je zapisala: *»Ženske so tukaj tako zlo obrajtane, da se ji mora polni voz ogniti. Ko bi jo pa kdo kaj udaril, je dolgo zapert; tudi mož ne smé svoje žene strahovati ...«*[37]

Skratka, redka so objavljena pisma izseljenk ali novice o njih v tem zgodnjem obdobju, kar je lahko posledica njihovega manjšega števila, nevajenosti pisanja in uredniške politike npr. *Novic* in *Zgodnje danice*, ki sta sicer objavljali le malo prispevkov dopisnic. Glede objave je bila tako za moške kot ženske pomembna vsebina, ki je morala izražati in poudarjati globoko vernost in pripadnost Cerkvi, kar je še najbolj razvidno iz pisem Marije Trobec. Ne nazadnje sta Polona in Marija našli odmev v takratnem časopisju tudi zaradi sorodstvenih vezi z bratoma misijonarjema. Baragova sestra Antonija Höffern, ki se ni uklonila konvencionalni podobi misijonarske sestre-gospodinje in učiteljice staroselcev, je krenila svojo pot, zato je še danes nekako odrinjena in zamolčana. Njena življenjska usoda kaže, da je bilo žensko samostojno razmišljanje v neskladju s takratnimi družbenimi normami obsojeno, zato je bila po vrnitvi v Ljubljano odstavljena na rob dogajanja.

»KADAR ZAČNEJO NAŠA SLOVENSKA DEKLETA DIHATI SVOBODNI DUH AMERIKANSKI, SPREMENE SE TUDI ONE.«[38]

Čas množičnega izseljevanja je hkrati čas, ko so se ženske na Slovenskem začele bolj javno zavzemati za ženske pravice. Tudi na Slovenskem so se ustanavljala ženska društva, organizacije in žensko časopisje. Takoj lahko zatrdim, da tako splošno kot žensko časopisje ni namenjalo izseljevanju žensk in njihovemu življenju v tujini večje pozornosti. Več je bilo govora o izseljevanju kot takemu, čemur sledimo zlasti v katoliškem tisku, manj v liberalnem in najmanj v socialističnem. Določeno izjemo predstavljata *Soča* in *Primorski list*, ki sta posvečala več zanimanja za 'aleksandrinke', ki so odhajale v Egipt iz primorskega območja, čeprav so jim tudi osrednja glasila namenila nekaj prispevkov.[39] Tudi takratna odgovorna javnost ni bila preveč obremenjena z izseljevanjem in najpogosteje se je omenjalo v zvezi z narodno-obrambnimi vidiki oziroma številčnim slabljenjem Slovencev, razbijanjem družine, slabljenjem vere in s svarili pred goljufijami na poti, saj so bili slovenski časniki in časopisi polni reklam za ladijske družbe.[40] Poudarjali so nevarnosti na poti zlasti za ženski svet.

[29] »Iz Amerike« (Jakob Trobec), *Zgodnja danica,* št. 2, 2. 1. 1866, str. 12–13.
[30] Trobčevo pismo, *Zgodnja danica*, št. 20, 15. 5. 1873, str. 158–159. Orgle je igrala njegova sestra Mici.
[31] Trobčevo pismo, *Zgodnja danica*, št. 20, 15. 5. 1873, str. 158–159.
[32] Med benediktinkami v samostanu sv. Jožefa je bilo leta 1884 kar sedem slovenskih redovnic, pet po misijonih in dve v samem samostanu. Glej: »Iz Amerike« (Fr. B – c), *Zgodnja danica*, št. 6, 8. 2. 1884, str. 35.
[33] Darko Friš, Delovanje šolskih sester kongregacije sv. Frančiška Asiškega – Kristusa Kralja v ZDA med letoma 1909 in 1915, *Dve domovini/Two Homelands*, 1992, št. 2–3, str. 371–389.
[34] Prvi slovenski priseljenci so se naseljevali v Minnesoti v krajih, kjer so živeli nemški katoliški priseljenci, pravi slovenski naselbini in župniji Sv. Štefan in Sv. Anton v Stearns Countyju sta nastali na prehodu iz 60. v 70. leta 19. stoletja. Glej: Majda Kodrič, Franc Pirc in nastanek prvih slovenskih naselbin v Združenih državah Amerike, *Dve domovini/Two Homelands*, 18, 2003, str. 53–62.
[35] *Novice*, št. 3, 9. 1. 1856, str. 11–12. Glej: Marjan Drnovšek, Pismo Apolonije Noč od Sv. Jožefa / St. Joseph, Minnesota (1855), *Dve domovini/Two Homelands*, 18, 2003, str. 63–81.
[36] *Zgodnja danica*, št. 38, 23. 9. 1870, str. 305–306; št. 46, 18. 11. 1870, str. 369–370; št. 47, 25. 11. 1870, str. 378–379; št. 13, 29. 3. 1872, str. 102–103; št. 40, 4. 10. 1872, str. 324; št. 41, 11. 10. 1872, str. 330.
[37] »Dopis Krajnice iz Amerike« (Polona Noč), *Novice*, št. 3, 9. 1. 1856, str. 12.
[38] »Listek. Slovenke v Ameriki«, *Slovenka*, št. 2, 1900, str. 46.
[39] Npr.: Slovenci v Aleksandriji, *Slovenec*, št. 271 (26. 11. 1904); Izseljevanje Slovenk v Egipt, *Slovenski narod*, št. 104 (10. 5. 1910), št. 105 (11. 5. 1910), št. 107 (13. 5. 1910), št. 108 (14. 5. 1910).

Izstopajoča v prizadevanjih za ženske pravice in hkrati pisateljica, ki je s svojimi deli opozarjala na izseljensko problematiko svojega časa, je bila Zofka Kveder. Na določen način je bila sama izseljenka, tako v fizičnem kot v duhovnem smislu.[41] Navedimo le njena glavna dela, ki se nanašajo na izseljensko problematiko, to so Hrvatarji (1903),[42] Potovalci (1906),[43] Sin (1907),[44] socialna drama Amerikanci (1908)[45] in Tinka (1912).[46] Seveda motiviko odtujenosti, tujine, izseljenstva in še kaj najdemo tudi v drugih njenih delih. Posegla je v takratno opozarjanje o negativnostih izseljevanja Slovencev v članku *Slovenci na tujem*, kjer le bežno omeni obisk slovenske izseljenske družine v Vestfaliji v okolici Essna, kjer je ugotovila, da so rudarji poročeni z rojakinjami: *»Njihove žene so Slovenke. Štedljivejše in skromnejše so kakor Nemke, zato tvegajo rudarji tudi daljno pot v domovino. Da si od tam pripeljejo družino za življenje.«*[47] Ženske osebe so prikazane stereotipno in z vidika vloge izseljenk le bežno, nekoliko bolj glede vloge žene, katere mož je odšel v Ameriko, npr. v noveli Sin.

Izseljenke v ZDA so se vključevale v moška vodena društva oziroma bratovske organizacije, katoliške v razne dejavnosti, povezane z verskim življenjem, vendar samostojnih ženskih društev ne poznajo,[48] kakor tudi ne ženskega slovensko-ameriškega časopisja.[49] Tudi za Nemčijo ugotavljam, da ni bilo posebnih ženskih društev, kar ne pomeni, da niso sodelovale v moških društvih, zlasti kot pevke, v raznih cerkvenih bratovščinah ipd.[50] Prava ženska izseljenska smer je bila Aleksandrija v Egiptu, kjer je bila leta 1902 ustanovljena Krščanska zveza Slovenk, leta 1908 so tja prišle sloven-

[40] Marjan Drnovšek, »Izseljevanje je rakrana na telesu našega naroda«, *Historični seminar*, 4 (Zbornik predavanj 2001–2003), (ur. Metoda Kokole, Vojislav Likar, Peter Weiss), Ljubljana: Založba ZRC, 2003, str. 7–33; isti, *Pot slovenskih izseljencev na tuje: Od Ellis Islanda – Otoka solza v New Yorku 1880–1924*, Ljubljana: Založba Mladika, 1991.

[41] Kratko obdobje je preživela v Švici, se ustavila v Műnchnu in na Dunaju, od leta 1900 je živela v Pragi, po letu 1906 pa v Zagrebu, kjer je tudi umrla (1926). Hkrati je njeno zanimanje za temne strani družbe in cerkve, z razkrivanjem ženskih zapostavljenj vseh vrst, s pisanjem v neslovenskih jezikih in še kaj vzpostavljalo globoko nerazumevanje na strani družbe in le redki so jo pri njenem delu podpirali. Tudi v slovenski literarni zgodovini ni imela večjega posluha, v zadnjih letih pa postaja prava 'ikona' ženskega gibanja na Slovenskem.

[42] Novela je bila del knjige: Zofka Kveder, *Iz naših krajev*, Ljubljana: I. Schwentner, 1903. Citirano: *Izbrano delo Zofke Kvedrove*, IV (3), (poslovenili in priredili Marja Boršnik in Eleonora Kernc), Ljubljana: Ženska založba belo - modra knjižnica v Ljubljani, 1940, str. 152–197.

[43] Prvič izšli v Ljubljanskem zvonu oktobra 1906. Citirano: *Izbrano delo Zofke Kvedrove*, VI (5), (poslovenili in priredili Marja Boršnik in Eleonora Kernc), Ljubljana: Ženska založba belo - modra knjižnica v Ljubljani, 1940, str. 117–120.

[44] Izšla v Domačem prijatelju 1. 2. 1907. Citirano: *Izbrano delo Zofke Kvedrove*, VI (5), (poslovenili in priredili Marja Boršnik in Eleonora Kernc), Ljubljana: Ženska založba belo - modra knjižnica v Ljubljani, 1940, str. 121–128.

[45] Zofka Kveder – Jelovšek, *Amerikanci*, Zabavna knjižnica, XX. zvezek (ur. Josip Kostanjevec), Ljubljana: Slovenska Matica, 1908.

[46] *Domači prijatelj*, št. 2, 1. 2. 1922, str. 45–54.

[47] Zofka Kveder-Jelovškova, Slovenci na tujem, *Naši zapiski*, V/1, 1907, str. 7–10.

[48] Poznali so določeno obliko ženskega združevanja v okviru večjih zvez, npr. (1) leta 1908 je imela SNPJ 4.147 moških in 146 ženskih članov. Tega leta je v njej deloval »ženski oddelek«, ki je dobil s 1. januarjem 1909 svoja »pravila«. (2) V okviru Kranjsko slovenske katoliške jednote so se po letu 1900 ženske začele združevati v krajevna društva, vendar so bile v podrejenem in neenakopravnem položaju z moškimi. (3) V okviru Družbe sv. Rafaela v New Yorku je deloval »ženski pododbor«, ki je skrbel za varstvo prihajajočih deklet na Ellis Island v New Yorku, kjer je pod okriljem Cerkve delovala Dekliška Marijina družba v New Yorku. Glej: (1) Jože Zavertnik, *Ameriški Slovenci*, Chicago: Slovenska narodna podporna jednota, 1925, str. 578; (2) *Prvih sto let Kranjsko slovenske katoliške jednote: Pregled zgodovine KSKJ 1894–1944*, (ur. Darko Friš), Ljubljana: Izseljensko društvo Slovenija v svetu, 1997; (3) Jurij Trunk, *Amerika in Amerikanci*, Celovec: Samozaložba, 1912, str. 412.

[49] Edino pravo žensko glasilo je *Zarja/The Dawn*, ki je bilo ustanovljeno šele leta 1929 in izhaja še danes. Je glasilo Slovenske ženske zveze v ZDA. V času pred prvo svetovno vojno so izhajala nekatera gospodinjska glasila (npr. *Naš gospodar*, Chicago 1912–13, *Slovenski ilustrovani list* 1913, urednice najdemo pri verskih glasilih (npr. Sebastijano Neuwirth pri mladinskem *Mali Ave Maria* 1917–18). Po prvi svetovni vojni je Katka Zupančič urejala do leta 1926 *Mladinski list* (ust. 1922), Anna Praček Krasna v letih 1943/44 *Glas naroda* (1893–1963). Glej: Jože Bajec, *Slovensko izseljensko časopisje 1891–1945*, Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 1980.

[50] Erich Werner, *Slovenci v Porurju*, Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 1985.

ske šolske sestre iz Trsta, ki so kasneje ustanovile zavetišče za služkinje v Kairu.[51] Čeprav je bilo moških priseljencev le neznatno število, so imeli svoje društvo.[52]

Vtis je, da je bil javni prostor izseljenke le prostor delovanja izseljenskih organizacij in cerkve in še tam so imele podrejen in neenakopraven položaj. V vseh primerih, zlasti pa v ZDA, nastane vprašanje njihovega stika s prostorom izven omenjenega. Žal to ni raziskano ne za obravnavano in ne za kasnejša obdobja. Trdno zasidrano je bilo gledanje, da je žena in mati odgovorna za gospodinjske zadeve, vzgojo otrok v narodnem in verskem duhu, kar je bilo poudarjeno tudi za matere-izseljenke. Cerkev se je zavedala odgovornosti žensk, ki so ostale doma in so morale prevzeti tudi moške zadolžitve, ne nazadnje skrb za gospodarsko eksistenco družine. Najbolj jih je skrbela razbita družina, zato so svetovali, da naj mož-izseljenec čim prej pride domov, ali pokliče za seboj ženo in otroke. *»Ne trgajte nežnih vezi, ne ločite družin!«* je poudarjal duhovnik Jurij Trunk, ki je dobro poznal razmere med Slovenci in Slovenkami v Združenih državah Amerike.[53] Pred očmi so imeli moralne vrednote, slab vpliv na okolje v primerih, ko se je žena ohlajala do moža izseljenca. Tudi za izseljenke so trdili, da v tujini mnoge »zabredejo v močvirje«, izgubijo vero in moralo, vendar pri tem niso bile mišljene samo »prostitutke«, ampak tudi oddajalke sob za samske moške, ki so jim nudile tudi pranje perila in kuhanje (boarding houses). Mnogi so okrcali odhajajoča dekleta, da jih hrepenenje po svobodi, želja po lažjem delu in udobnejšem življenju, stremljenje po višjem, dosegi imenitnosti in še kaj lahko pripelje v močvirne globine.[54] Skratka, podoba izseljenke v javnosti je bila mnogokrat črno-bela, zaradi poročenih pa vedno bolj svetovalna v duhu poduka, da naj ohranijo družino skupaj, tostran ali onstran Atlantika.

»NA PLAN SLOVENSKE IZSELJENSKE ŽENE IN DEKLETA V ALÈS IN GRAND-COMBE«[55]

Trideseta leta 20. stoletja so bila obdobje gospodarskih, ideoloških in političnih trenj. Fašizem, nacizem in komunizem so ostrili nasprotja in razdeljevali ljudi. Uverturo v novi vojni spopad in zaostrovanje nasprotij je predstavljala španska državljanska vojna. Vanjo so bili vpleteni levičarsko usmerjeni izseljenci in na svoj način tudi izseljenke. Zlasti Francija je bila cilj mnogim Slovenkam tako iz jugoslovanske Slovenije kot iz Italije, in sicer so tja odhajale kot soproge, delavke v tovarnah, kmečke delavke na francoskem podeželju in kot služkinje, npr. v Parizu. Kljub bolj ugodnim razmeram v Franciji v času Ljudske fronte (Front populaire) so se v tisku pojavljala negodovanja izseljenk zaradi težje pridobitve dela in nižjih plač, njihovega telesnega in duhovnega izkoriščanja, zato se ne smemo čuditi pozivu Kristine Fabič za ustanovitev dekliškega društva »izseljeniških deklet« v Parizu, kjer jih je bilo zaposlenih okrog 200, predvsem kot služkinje.[56] Zlasti levo usmerjene izseljenke so se pod vplivom komunistične partije združevale, npr. v Antifašistično žensko društvo (Pas-de-Calais),[57] v društva Za mir, proti vojni in fašizmu, npr. v Courriersu, Lensu, Vendin-le-Vieilu, Sallauminesu (Pas-de-Calais),[58] udeleževale so se mednarodnih srečanj, npr. predstavnici, prva, slovenskih deklet in žena, druga, študentk, sta se maja 1938 v Parizu udeležili svetovnega ženskega kongresa v Marseillu, kjer je okrog 700 udeleženk podprlo republikansko Španijo, težnjo Čehov za neodvisnost in obstoj ter obsodilo japonske apetite proti Kitajski,[59] slovenska predstavnica se je

[51] Dorica Makuc, *Aleksandrinke*, Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1993; Vladislav Jagodic, Slovenci v Egiptu, *Slovenski izseljenski koledar 1968*, Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 1967.

[52] Leta 1895 so ustanovili slovansko društvo Sloga, ki se je tri leta kasneje preoblikovalo v slovensko društvo Slovenska palma ob Nilu. Glej: Vladislav Jagodic, Slovenci v Egiptu, *Slovenski izseljenski koledar 1968*, Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 1967, str. 207–208.

[53] Jurij Trunk, *Amerika in Amerikanci*, Celovec: Samozaložba, 1912, str. 403.

[54] *Slovenski-hrvatski katoliški shod v Ljubljani 1913*, Ljubljana: Katoliška bukvarna, 1913, str. 183.

[55] Adela Kosec, Žene in dekleta, *Glas izseljencev*, III/13, 2. 7. 1938. To je bil javni poziv za ustanovitev ženskega društva Proti vojni in fašizmu.

[56] Našim mladenkam izseljenkam, *Glas izseljencev*, III/13, 2. 7. 1938.

[57] To je do vojne delovalo uspešno, zlasti pri zbiranju pomoči za »špansko ljudstvo«. Glej: AS 1589, članski dokumenti (Tomo Brejc); Marjan Drnovšek, Delovanje Toma Brejca med slovenskimi izseljenci v Franciji 1936–1939, *Dve domovini/Two Homelands*, 1, 1990, str. 179–204; Marjan Drnovšek, Slovenske izseljenke iz Pas de Calaisa (Francija) in španska državljanska vojna, *Slovenski koledar '89*, Ljubljana: Slovenska izseljenska matica 1988, str. 105–108.

[58] Delavski dopisi, *Glas izseljencev*, III/6, 17. 3. 1938; Štefka Perpar, Proti vojni in fašizmu. Dopis iz P. d. C., *Glas izseljencev*, III/18, 17. 9. 1938; Delavski dopisi, *Glas izseljencev*, III/6, 17. 3. 1938.

[59] Ana Smrekar, Žene za mir in demokracijo, *Glas izseljencev*, III/13, 2. 7. 1938.

novembra 1938 udeležila kongresa miru v Parizu.[60] Zlasti izseljenke na severu (Pas-de-Calais) so bile prizadevne; tako so 13. oktobra 1938 organizirale prvi kongres ženskih organizacij v Liévinu, na katerem so sodelovale 3 slovenske delegatke iz Lensa in 3 iz Sallauminesa. Vsaj posameznice so se pojavljale tudi širše in ne samo v ožji slovenski priseljenski javnosti. Katoliški del je obsojal njihovo »politiziranje«, nedvomno zaradi ideološke drugačnosti in sklicujoč se na lojalnost do države gostiteljice.[61] Aktivno so se vključile v pomoč jugoslovanskim španskim borcem z zbiranjem denarja zanje, s pošiljanjem paketov, pomagale so porodnicam španskih borcev, njihovim otrokom, kasneje prostovoljcem-invalidom. Pošiljale so jim pisma v spodbudo in podporo. Še posebno pozornost so posvetile slovenskim borcem in so Cankarjevi četi podarile celo zastavo, ki so jo skupaj s spominsko knjigo poslale borcem na fronto.[62] Skromno, vendar iz srca so se izseljenke oglašale tudi v izseljenskem tisku, npr. *Glasu izseljencev*.[63] V njem so o ženskah pisali še moški, npr. Tomo Brejc,[64] objavljali informacije za kmečke delavke (Prekmurke), da so se glede svojih pravic obrnile na Fédération Nationale des Travailleurs de l'Agriculture (C. G. T.),[65] pozivali žene, da ne ovirajo svojih mož pri sindikalnem delu,[66] o organizaciji letovanja otrok na morju, ki ga je organiziralo podporno in prosvetno društvo Vesna iz Sallauminesa,[67] itd.

Na prvem slovenskem izseljenskem kongresu v Ljubljani, 1. julija 1935, je krški škof Josip Srebrnič v pozdravnem govoru opozoril na moralni propad »slovenskih deklet« na jugu Jugoslavije in se zavzel za slovenskega katoliškega duhovnika, ki bi jih oskrbel v moralnem, verskem in nacionalnem oziru.[68] Za Društvo za varstvo deklet je spregovorila njegova predsednica Milica Grafenauer[69] in se zavzela za povečanje skrbi za izseljenke – zlasti služkinje – znotraj države in zunaj nje, pri čemer jo je podprl Kazimir Zakrajšek,[70] saj naj bi bile izpostavljene gospodarskemu in moralnemu propadu in slabi vzgoji. Sprejet je bil sklep o ustanovitvi posebnega referata pri banovinski upravi in ministrstvu za socialno delo.[71] Posebno hvalo so izrekli šolskim sestram kot vzgojiteljicam in voditeljicam izseljenske mladine v Združenih državah Amerike, Argentini in Egiptu, in sicer po župnijskih slovenskih šolah in kot organizatorkam gospodinjskih šol in tečajev in upraviteljicam karitativnih zavodov, zlasti za varstvo deklet.[72] Vsi nauki cerkve so bili v duhu njene doktrine o vlogi katoliškega dekleta, žene in matere, ki je bila znana že prej in tudi kasneje, in ne nazadnje velja še danes.

»SLOVENSKO DEKLE IN SLOVENSKA ŽENA V SVETU«

V dobi druge Jugoslavije so slovenske ženske formalno dosegle visoko stopnjo enakopravnosti in preseženo naj bi bilo opredeljevanje njihove vloge samo kot matere in gospodinje. Poudarek je na besedici 'formalno'. Ustvarjala se je podoba (mit) matere-delavke, izobražene, samozavestne, samostojne, odločujoče o svoji usodi in politično in družbeno enakopravne in delujoče v socialistični družbi.[73] Na delavke na začasnem delu v tujini so gledali kot na del jugoslovanskega delavskega razreda, čeprav so sčasoma le opažali, da so pogoji v novem okolju za ženske drugačni, težji, kar so

[60] Koprivšek Mici, Le tako naprej, *Glas izseljencev*, III/22, 17. 11. 1938.
[61] *Glas izseljencev*, II/2, 15. 2. 1937; III/19, 2. 10. 1938.
[62] Mici Ilovar, Za zastavo (Bruay en Artois (P. d. C.), *Glas izseljencev*, III/6, 17. 3. 1938.
[63] Mici Ilovar, Za novo leto, *Glas izseljencev*, II/5, 12. 5. 1937.
[64] Kotiček za žene: Materinski dan, Tomo (Brejc), *Glas izseljencev*, III/7, 2. 4. 1938. Kot komunist polemizira s hinavsko skrbjo za matere v kapitalistični družbi, saj je morala proletarka-porodnica do zadnjega delati ob stroju in se še oslabljena po porodu takoj vrniti k njemu, da se delavke odpuščajo z dela, imajo manjše plače kot moški, hkrati pa biča fašizem zaradi pritiska po višjem rojevanju otrok za »kanonfuter« in njihove vzgoje v državnih rokah.
[65] Pozdrav prekmurskim delavcem!, *Glas izseljencev*, III/9, 2. 5. 1938.
[66] Še par besed za žene, *Glas izseljencev*, III/13, 2. 7. 1938.
[67] Štefka P.(erpar), Dopis iz Sallauminesa, *Glas izseljencev*, III/18, 17. 9. 1938.
[68] *I. slovenski izseljenski kongres v Ljubljani, dne 1. julija 1935*, Ljubljana: Družba Sv. Rafaela, 1936, str. 17–18.
[69] Anka Vidovič-Miklavčič, Kolodvorski misijon: društvo za varstvo deklet v Ljubljani, *Kronika*, 44/1, 1996, str. 74–78.
[70] Takrat vodja Družbe sv. Rafaela in glavni organizator na področju združevanja vseh sil pri zaščiti in odnosu do slovenskega (katoliškega) izseljenstva po svetu. Glej: Darko Friš, *Korespondenca Kazimirja Zakrajška, O. F. M. (1928–1958)*, Viri št. 8, Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1995.
[71] *I. slovenski izseljenski kongres...*, str. 46–48.
[72] *I. slovenski izseljenski kongres...*, str. 49–51.
[73] Vida Tomšič, *Ženska, delo, družina, družba*, Ljubljana: Komunist, 1978, str. 95–96.

poznavalci pripisovali njihovi premajhni informiranosti – z večjim delom krivde na strani matične države –, vedno več je bilo tudi negativnih posledic zaradi ločenosti družin.[74] Marsikatera zdomka je v novem okolju našla bolj ustrezen kulturni in duhovni milje in se je ohladila do družbenega sistema, iz katerega je prišla. Ravno zaradi začasnosti njihove odsotnosti slovenski mediji niso veliko poročali o izseljenkah novega časa, občasno o Jugoslaviji naklonjenih 'starih' izseljenkah v izseljenskem tisku,[75] ki ga ni bral širši krog bralcev v Sloveniji, ženski tisk, npr. *Naša žena*, pa je omenjeni problematiki posvečala malo pozornosti. Popolna blokada védenja v Sloveniji pa je bila glede izseljenk, ki so kot begunke odšle maja 1945 ali so se kasneje pridružile svojim možem in fantom. Govor je o t. i. političnih izseljenkah ali zdomkah.[76]

Uveljavljale so se že kot begunke, kjer so se na Koroškem vključile v delo zlasti kot otroške vzgojiteljice in učiteljice, negovalke, knjižničarke, sodelovale v kulturnih dejavnostih kot pevke in igralke, športnice, dekleta so obiskovale gimnazije, kmetijske, gospodinjsko-poklicne in obrtno-nadaljevalne šole (npr. v Peggezu pri Lienzu, Judenburgu, Kellerbergu, Spittalu in v Italiji),[77] mnoge so se tudi zaposlile, ostale so skrbele za družine. Vtis je, da so le bile v senci moških, če pogledamo na organizacijske oblike, npr. možje in fantje so imeli posebna predavanja, mladinski odsek je bil namenjen moški mladini, socialni tečaj je bil namenjen delavcem, mladinski dom je nudil streho fantom itd.[78] V letih 1946/47 je v taborišču v Spittalu na Dravi izhajal štirinajstdnevnik *Slovensko dekle*, ki je bil namenjen begunkam.[79] Podobna – mogoče ne toliko razvejana – kot na Koroškem je bila situacija v begunskih taboriščih v Italiji.[80] Kasneje so se moški in ženske kot razseljene osebe razselili po svetu, v največjem številu v Argentino.[81]

V novem okolju so se vključevale v društveno življenje. Leta 1948 so v Buenos Airesu ustanovili Društvo Slovencev (po letu 1958 Zedinjena Slovenija). V prvi odbor je bila izvoljena tudi edina predstavnica, Marija Petelin, ki je pokrivala ženske zadeve. Tudi kasneje so bile voljene v odbor in druge organe, vendar so bile vedno v manjšini, nikdar pa samo molčeča skupina. Med leti 1952 in 1962 so vodili članstvo po spolni strukturi,[82] kar nam kaže razmerje v društvu, ki se ni odražalo tudi v vodstvenih funkcijah, ki so bile takrat in kasneje bolj v moških rokah. In kaj so prepuščali ženskam? Področje vzgoje, mladine, učenje otrok, organizacijo kulturnih prireditev, družabnosti,

[74] Bogdan Kavčič, *Zdomci in domovina*, Ljubljana: Republiški svet Zveze sindikatov Slovenije, 1971, str. 18–21.
[75] Npr. v *Slovenskem (izseljenskem) koledarju* in *Rodni grudi*, ki ju je izdajala Slovenska izseljenska matica.
[76] Oznako zdomec/zdomka so uporabljali na jugoslovanski strani za delavce/delavke na začasnem delu v tujini, enako oznako so uporabljali tudi politični emigranti z utemeljitvijo, da so bili prisiljeni iti **z**-doma.
[77] M. B., I. P., Slovensko begunsko šolstvo, *Koledar–Zbornik Svobodne Slovenije 1952*, Buenos Aires: Svobodna Slovenija, 1951, str. 160–193.
[78] Franc Pernišek, Prosvetno delo v taboriščih v Avstriji, *Koledar–Zbornik Svobodne Slovenije 1953*, Buenos Aires: Svobodna Slovenija, 1952, str. 110–124.
[79] Jaka Mlinar, Slovenski emigrantski periodični tisk, *Koledar Svobodne Slovenije 1951*, Buenos Aires: Svobodna Slovenija, 1950, str. 183–184.
[80] Marijan Marolt, Kulturno delo v italijanskih taboriščih, *Koledar–Zbornik Svobodne Slovenije 1953*, Buenos Aires: Svobodna Slovenija, 1952, str. 125–138.
[81] Do leta 1950 se je v Argentino priselilo 3.216 moških in 2.066 žensk, skupaj 5.282 oseb. Glej: N. N., Slovenci v Argentini, *Koledar Svobodne Slovenije 1951*, Buenos Aires: Svobodna Slovenija, 1950, str. 231.
[82] Na občnih zborih društva so navedli naslednje podatke. Glej: *Zbornik dela v zvestobi in ljubezni: Zedinjena Slovenija 1948–1998*, (ur. Jože Rant s sodelavci), Buenos Aires: Društvo Zedinjena Slovenija, 1998.

KDAJ	Ž	M	SKUPAJ
1952	413	728	1141
1953	*415	750	1165
1954	437	741	1178
1956	380	625	1005
1957	344	699	1043
1958	356	698	1054
1959	-	-	1192
1960	506	715	1221
1961	558	734	1292
1962	394	913	1307

* Od tega kar 270 članic-gospodinj, ki so bile oproščene plačevanja članarine.

otroške kolonije, tajniška dela. V vrhovih vodenja društva jih ne najdemo. Lahko predpostavljamo, da se v slovenski izseljenski skupnosti v Argentini, ki se je ločevala na predvojno (primorsko) in povojno (politično) izseljenstvo, vloga žensk in njeno vključevanje v javno delovanje skupnosti ni razlikovala, le izhodišča so bila različna, pač glede na svetovni nazor in ideološke osnove. Ves čas sta bila to dva svetova, kar je veljalo za moške in ženske. Če je bil prepad med obema deloma skupnosti v Argentini le bolj prehoden, je bil z domovino manj, skorajda neprehoden tudi za predstavnice politične emigracije. Stigmatizacija in potisnjenost v temo nevédenja o njih v Sloveniji je bila enako ostra in popolna kot je to veljalo za moške, čeprav so bile javno mnogo manj izpostavljene in aktivne.[83]

Leta 1966 je bila ustanovljena Zveza slovenskih mater in žena v Buenos Airesu, ki je združevala matere, žene in vzgojiteljice, ki so soglašale s »krščansko izseljensko ideologijo«, z namenom, da vzdržujejo poslanstvo zdomske skupnosti »v njihovem zasebnem in javnem življenju«, in sicer z vzgojo otrok v slovenskem duhu, s posredovanjem slovenskih navad in običajev mladini, nudenjem pomoči osamelim in pomoči potrebnim rojakom in z zvestobo načelom, zaradi katerih so zapustile domovino.[84] Utrjevanje vernosti in morale, kulturna in karitativna dejavnost so bile glavne dejavnosti Zveze. Že leta 1964 je Zedinjena Slovenija organizirala spominski dan, posvečen slovenskim dekletom in ženam, ki so trpele med vojno, v begunstvu ali zaradi begunstva svojih mož in očetov, in sicer pod geslom: »Križev pot slovenskih žena in deklet«.[85]

Če vzamemo v roke *Zbornik Svobodna Slovenija* iz leta 1963,[86] kjer je objavljena anketa z naslovom našega poglavja, in če se osredotočimo samo na vprašanje njihove prisotnosti v emigrantskem javnem življenju in tudi širše, lahko spoznanja strnemo v nekaj zaključkov. Že podnaslov ankete (»Ženska podpira tri ogle hiše«) potrjuje tradicionalno videnje vloge dekleta oziroma žene-matere, odgovorne za vzgojo otrok v pravem verskem, moralnem, narodnem in sploh duhovnem smislu, izhajajoč iz trditve, da je mati jedro/duša družine. Skratka, slovensko dekle in zlasti mati v tujini, naj bi podpirali več kot tri vogale hiše, ki se ji pravi dom in slovenska skupnost. Ne samo vernost, tudi bojazen pred materialnimi in materialističnimi (komunističnimi) pogledi je izražena v njihovih razmišljanjih. Povod za omenjeno anketo ni bila toliko analiza vloge žensk, ampak strah pred razvojem mladih, ki so se začeli odmikati od tradicionalnih vrednot staršev, ki so zajete v treh imperativih: vernost, slovenstvo (narodnost) in protikomunizem.

Korak dalje je bil narejen z anketo, ki je bila objavljena v *Zborniku Svobodna Slovenija* iz leta 1968, in sicer pod naslovom »Slovenska žena doma in po svetu«. Urednica Anica Kralj je objavila razmišljanja slovenskih žen iz Londona (Anglija), Bruslja (Belgija), Chicaga (ZDA), Montreala (Kanada), Trsta in Gorice (Italija), Buenos Airesa (Argentina) in iz Slovenije (pod inicialkami). Izhaja iz predpostavke, da je poslanstvo žene materinstvo in družina, vendar se le vprašuje, ali ne obstoji nevarnost prehoda iz enega ekstrema, to je dotedanje praktične izločitve žensk iz javnega življenja, v drugega, to je nekritičnega sprejetja novih emancipacijskih tokov, zakaj je tako malo žensk na vodilnih mestih v zdomskih kulturnih, političnih in drugih organizacijah, ali imajo v mislih drugačne oblike ženskega udejstvovanja, kje in kako lahko vplivajo pri »moškem vladanju«, tako v družini, v lastni slovenski skupnosti, drugih skupnostih po svetu in celo v domovini, in ali imajo še kakšno idejo v zvezi s poslanstvom žene?[87] Drzen korak in zelo različni odgovori, ki so bili posledica izobraženosti, priseljenskega okolja in starosti anketiranke, hkrati pa njihove vpetosti v stare vrednote iz domovine, vernosti, družinskih tradicij – ne nazadnje tudi glede osebnega/intimnega

[83] Le grobo listanje po gradivu o SPE (slovenska politična emigracija), ki se je ohranilo v gradivu CK ZKS, nam kaže, da je bila vsa pozornost usmerjena proti oblikovalcem javnega mnenja z odzivi v tisku ipd., kjer so bile ženske predstavnice manj prisotne oziroma delujoče le v ožjih družinskih, deloma pedagoških in verskih okvirih.

[84] *Zbornik dela v zvestobi in ljubezni: Zedinjena Slovenija 1948–1998*, (ur. Jože Rant s sodelavci), Buenos Aires: Društvo Zedinjena Slovenija, 1998, str. 571.

[85] *Zbornik dela v zvestobi in ljubezni: Zedinjena Slovenija 1948–1998*, (ur. Jože Rant s sodelavci), Buenos Aires: Društvo Zedinjena Slovenija, 1998, str. 384–385.

[86] *Zbornik Svobodne Slovenije 1963*, (ur. Miloš Stare, Joško Krošelj, Pavle Fajdiga, Slavimir Batagelj), Buenos Aires: Svobodna Slovenija, 1962. Odgovori so povzeti, kar vzbuja vtis tendencioznosti v izpostavljanju ali vrinjanju misli, ki jih vprašanje ni vsebovalo, npr. v zvezi s ponavljajočo se zavezanostjo izseljenskim organizacijam v Argentini. Le originalni anketni lističi bi nam dali odgovor o upravičenosti gornjega pomisleka.

[87] *Zbornik Svobodne Slovenije 1968*, (ur. Miloš Stare, Joško Krošelj, Pavle Fajdiga, Slavimir Batagelj), Buenos Aires: Svobodna Slovenija, 1967, str. 161–175.

odnosa med moškim/možem in žensko/ženo. V odgovorih je opazna razpetost med novim časom v svetu, ki je emancipiral žensko, ji dal volilno pravico, prosto izbiro poklica in zaposlitve, skratka možnost družbene in gospodarske osamosvojitve (ta stran je poudarjena zlasti pri odgovorih iz Anglije, Kanade in ZDA) in njeno tradicionalno vlogo matere, vzgojiteljice v moralnem, verskem in narodnem oziru (bolj prisotno pri odgovorih izseljenk iz Argentine). Nekatere ugotavljajo, da se v zadnjih dvajsetih letih emigracije niso uveljavile v kulturnih in političnih organizacijah zaradi različnih vzrokov (težko življenje družine v začetnem obdobju emigracije, prepuščanje te vloge moškim, ponižnosti, pogledov, da je organizacija in politika bolj področje moških, pomanjkljive izobrazbe ipd.), druge so bile zadovoljne z delom v t. i. katoliških ženskih ligah, npr. v Angliji in Kanadi, kar naj bi posnemale druge izseljenke po svetu. V primerjavi z Američankami naj bi bila slovenska žena manj ambiciozna in bolj sramežljiva. Nekatere izražajo zadovoljstvo z družinskim delom, s podporo možu, v vlogi vzgojiteljice, karitativne delavke in pomočnice v kulturnih in pedagoških dejavnostih. Poudarjeni sta bili izobraževanje žensk in njihova organiziranost, vendar le v sozvočju z njenimi temeljnimi ženskimi, materinskimi in javno omejenimi vzgojiteljskimi nalogami. *»V politiki pa žena nima mesta ob možu«*, je zapisala izseljenka iz Argentine, in poudarila, da imajo žene v skupnosti kar dvanajst let v rokah slovensko šolo, in nadaljevala: *»Zato bi bilo napačno trditi, da žena v naši skupnosti ni na vidnem mestu. Čeprav ne nosijo briljantnih naslovov, so največje dobrotnice naše mladine, velike narodne delavke.«*[88] Vendar so mnoge mlade žene in dekleta v izseljenstvu sledile razvoju okolja in se oddaljevale od vrednot svojih staršev. In ne nazadnje, iz ankete izvemo tudi za tri mnenja žensk iz Slovenije, od katerih je le eno kritično, češ da se ženske preveč pehajo za zaslužkom, manj pa se posvečajo verskim in narodnim nalogam, ostali dve sta med drugim poudarili, da so ženske v Sloveniji na vodilnih političnih funkcijah – kot primer je omenjena Vida Tomšič – in pomembnih mestih v javnih ustanovah, kot voditeljice bolnic, važnih podjetij ipd. Če drugega ne, so v slovenske skupnosti v Argentini prihajale informacije iz domovine, v obratni smeri pa ne. In če so, so bile odklanjajoče.

NAMESTO SKLEPA

Obravnavanje žensk in izseljenk z zgodovinskega vidika je šele v povojih in bolj v deskriptivni fazi, kar nam dokazuje že uvodoma omenjena strokovna literatura. Presenetljivo je, da malo vemo o kmečki ženi na Slovenskem, še največ o njej izvemo iz beletristike. Izjeme le potrjujejo pravilo.[89] Tudi za prelom glede položaja žensk v času druge Jugoslavije več vemo o teoretičnih osnovah kot praktičnih posledicah položaja in vloge žensk, zlasti delavk na začasnem delu v tujini. Hkrati pa se moramo zavedati, da so vprašanja vloge žensk, tako tudi izseljenk, povezana s pristopi in vprašanji, ki jih zastavljajo mnoge druge znanosti, tako doma kot po svetu. Nekatere s svojo metodologijo raziskovanj celo lažje pridejo do ustreznejših odgovorov kot zgodovinopisci, oziroma se marsikatero vprašanje lažje razloži s poznavanjem rezultatov npr. družbene geografije ali socialne in kulturne antropologije, da o klasičnih – psihologiji, sociologiji, etnologiji, filozofiji in še kateri – sploh ne govorimo. Tako proučevanje migracij zahteva vsaj večdisciplinarni, če ne meddisciplinarni pristop. V določenem oziru so družboslovne vede korak pred humanističnimi, vsaj glede ženskih študij, ki se le deloma dotikajo preteklosti. Vedno bolj so v ospredju zgodbe posameznikov in posameznic (življenjske zgodbe), govori se o posebnih avtobiografskih metodah in kvalitativnem pristopu v raziskavah. Nedvomno je to korak k bolj specifičnim ugotovitvam, saj je zgodba vsakega posameznika podobna ali v določenem smislu različna, vendar se marsikdaj pozabi na različnosti prostorov in časa, ki vsaki zgodbi vtisnejo svoj pečat. In ravno na področju zgodovinopisja je še veliko belih lis glede metodologije in teoretičnih razmišljanj, gledano vsaj z migracijskega vidika.

[88] *Zbornik Svobodne Slovenije 1968*, (ur. Miloš Stare, Joško Krošelj, Pavle Fajdiga, Slavimir Batagelj), Buenos Aires: Svobodna Slovenija, 1967, str. 174–175.

[89] Na primer: Irena Destovnik, *Moč šibkih: ženske v času kmečkega gospodarjenja*, Klagenfurt/Celovec: Založba Drava, 2002.

Izvedbo zborovanja in izid zbornika so omogočili:

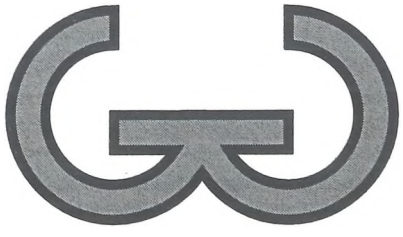

REPUBLIKA SLOVENIJA

MINISTRSTVO ZA ŠOLSTVO, ZNANOST IN ŠPORT

MESTNA OBČINA CELJE

GRAFIKA GRACER

SBN 961-91431-1-6